De Nederlandse psalmberijmingen in de 16de eeuw

Van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk

S.J. Lenselink

bron

S.J. Lenselink, *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16de eeuw. Van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*. Van Gorcum, Assen 1959

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/lens002nede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

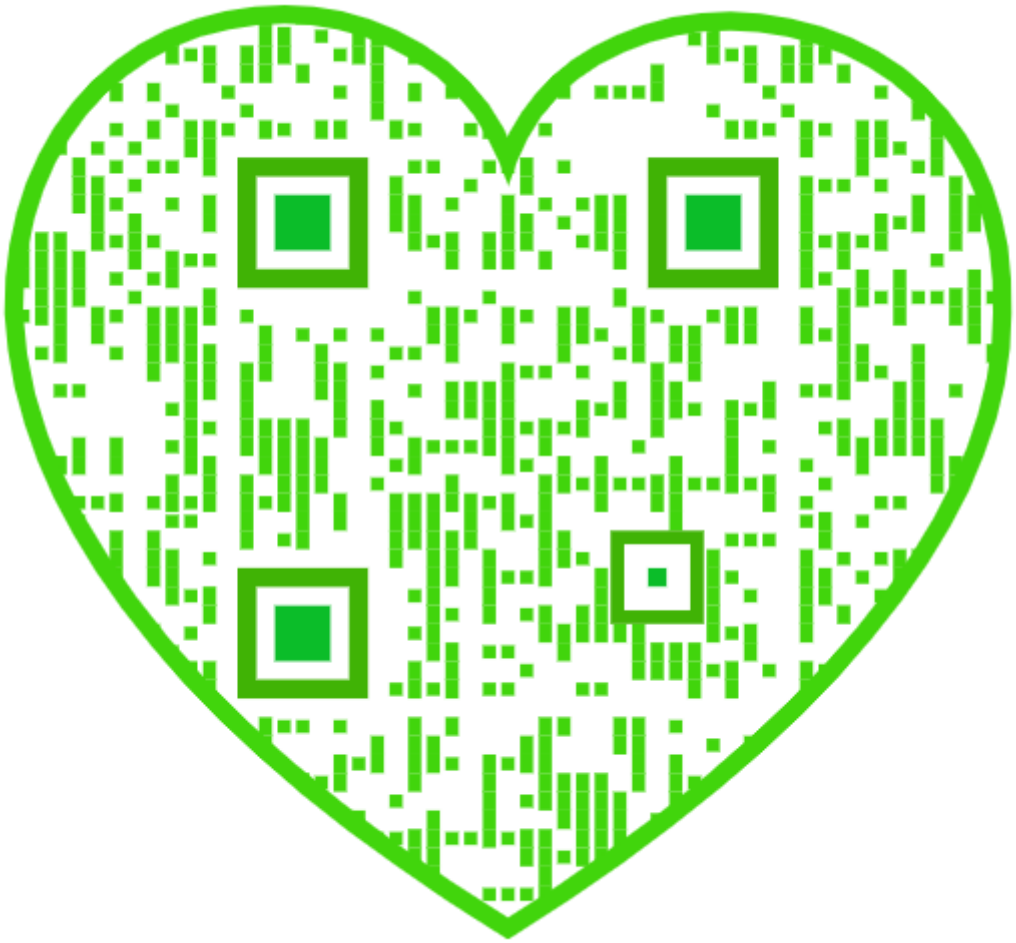

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Woord vooraf]

Bij de afsluiting van mijn academische studie breng ik ootmoedig dank aan GOD, die mij de gezondheid en de kracht schonk tot het voltooien van dit werk.

Ook is het mij een behoefte mijn dank te betuigen aan allen die tot mijn wetenschappelijke vorming en tot de totstandkoming van mijn proefschrift hebben bijgedragen.

Zeer erkentelijk ben ik de Utrechtse hoogleraren voor de grote tegemoetkomendheid die zij mij betoonden bij mijn moeilijkheden om mijn universitaire studie te verenigen met een volledige betrekking bij het v.h.m.o.

Uw colleges, hooggeleerde VAN HAERINGEN, waren voor mij een wekelijks intellectueel genot. U stimuleerde mij waar dit nodig en steunde mij waar U dit mogelijk was. Nooit deed ik tevergeefs een beroep op Uw welwillendheid en veelomvattende kennis. Ik heb het voorrecht gehad ook in andere dan universitaire verbanden Uw bezonken wijsheid en warme menselijkheid te leren kennen en hoogachten.

Hooggeleerde SMIT, hooggeschatte Promotor! Moge dit proefschrift er het beste bewijs van zijn hoeveel ik van U geleerd heb. Uw zuiver-wetenschappelijke colleges muntten uit door grondigheid en nauwkeurigheid, door een verrassende visie vaak, altijd door exacte verantwoording; Uw esthetisch-kritische colleges verrieden een verfijnde smaak en een diep indringingsvermogen. Deze lessen zijn het geweest die mij een methode hebben geleerd en mijn inzicht in de litteratuur en de litterairhistorische problematiek diep hebben beïnvloed. Een van mijn voorgangers-promovendi heeft U ‘een ideaal promotor’ genoemd: ik zou U het predikaat van ‘de ideale promotor’ willen verlenen: een voortstuwer naar het hoge doel dat U zichzelf voor een promovendus hebt gesteld, een leidsman wie geen moeite en zelfs geen opoffering ooit te veel is. In ogenblikken van ontmoediging - en welke promovendus kent die niet? - meende ik wel eens dat U te veel van mij verlangde, maar steeds weer ontdekte ik dat de eisen die U uzelf stelde en de verplichtingen die U zich vrijwillig had opgelegd, nog zwaarder waren, en dat heeft me telkens beschaamd gemaakt en tot volharding aangespoord. Uw grondige kennis van en Uw grote belangstelling voor de stof waar ik mij mee bezig hield, zijn mij eveneens tot grote steun geweest. Ik zal het als een eer beschouwen wanneer mijn proefschrift wordt herkend als komende uit ‘de School van Smit’!

De hoogleraren HULST, WIND, SPARNAAY en REESER hebben mij waardevolle aanwijzingen gegeven op de terreinen van hun speciale wetenschap, waarop ik mij in verscheidene hoofdstukken en paragrafen van mijn dissertatie begaf, te weten, de Oudisraëlitische, Franse en Duitse Letterkunde en de Muziekwetenschap. Ik betuig hun hiervoor mijn hartelijke dank.

Vele geleerden hebben mij op mijn verzoek nuttige inlichtingen verschaft. Hun namen vindt men ter bepaalder plaatse in mijn boek met erkentelijkheid vermeld. Hier moet ik evenwel in het bijzonder noemen prof. dr. C.C. DE BRUIN te Leiden, wiens jarenlange vriendschap mijn leven heeft verrijkt, en ds. J.F.N. VAN HARREVELT, te Niekerk, die mij, toen hij Verbi Divini Minister te Heinenoord was, in de geheimen van de hymnobibliografie inwijdde en mij later een gedeelte van zijn kostelijke bibliotheek aanbood.

Talloze bibliothecarissen hebben mij gewichtige diensten bewezen, het meest wellicht de heren dr. A.J. DE MOOY, onderbiliothecaris van de K.B. te Den Haag, en dr. U. STUYCK, professorhoofdbibliothecaris van de U.B. te Gent, door mij bij herhaling kostbare exemplaren toe te zenden.

Eenzelfde opmerking geldt de antiquariaten ROSENTHAL te Hilversum, en VAN GENDT te Blaricum, die mij ook verplichtten door hun geregelde aanbiedingen van boeken op mijn speciale studieterrein.

Bestuur en Curatorium van mijn school ben ik zeer erkentelijk voor de toekenning van studieverlof gedurende zeven maanden; mijn rector, dr. J. KARSEMEIJER, voor zijn cordiale medewerking in deze. Enige collega's boden mij zeer gewaardeerde hulp.

De Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek ben ik veel dank verschuldigd voor haar veelvuldige financiële steun.

Mijn vrouw heeft zich in de jaren van mijn studie, maar vooral tijdens het samenstellen van mijn proefschrift, een ware ‘Druck-ghenoot en Kruys-heldin’ betoond. Zonder haar nimmer aflatende interesse in mijn werk zou dit boek niet tot stand gekomen zijn. Gedachtig aan de vele offers die zij bracht, worde dan ook haar en mijn kinderen mijn boek in liefdevolle dankbaarheid opgedragen.

Ter verantwoording

Tevergeefs zal men in de oudere grote geschiedenissen van onze letterkunde zoeken naar een ietwat uitgebreide behandeling van de 16e-eeuwse psalmberijmingen van vóór Marnix. Jonckbloet, Kalff - zelfs in zijn speciaal werk over de 16e eeuw - en Te Winkel beperken zich tot de vermelding van het bestaan van de *Souterliedekens*, van de berijmingen van Utenhove, De Heere en Datheen, of maken er zich in een alinea, in het gunstigste geval in een bladzijde met enkele algemeen bekende bijzonderheden van af. Het is niet onwaarschijnlijk dat genoemde geleerden de psalmberijmingen als een te particuliere kerkelijke aangelegenheid hebben beschouwd om ze voor een uitvoeriger bespreking in aanmerking te doen komen.

Een kerkelijke zaak zijn de psalmberijmingen in de 16e eeuw en in de volgende eeuwen overigens zeker geweest. Tot aan het eind van de vorige eeuw waren het dan ook bijna uitsluitend theologen die de geschiedenis ervan beschreven: in de 17e Gisbertus Voetius (die het in Europees verband deed![1]), Arnoldus ab Elten, Simon Oomius; in de 18e volgden de vele predikanten die de historie te hulp riepen om hun standpunt te verdedigen in de strijd rondom Datheen's in kerkelijk gebruik zijnde berijming: de anonieme auteur van het *Beredeneert Vertoog*, Andriessen, De Vulder, 's Gravezande, e.t.q., dan wel om, zoals Van Iperen deed, de Nieuwe Berijming van 1773 in te leiden; in de 19e eeuw, tenslotte, de theologen Bennink Janssonius, (Van Oordt), von der Heydt e.a. Het aantal bruikbare, want wetenschappelijk betrouwbare, gegevens is echter omgekeerd evenredig aan het aantal bladzijden dat aan de materie werd gewijd. Vele geschriften moest ik daarom na kritische lezing terzijde leggen.

Als uitvloeisel van de Romantiek, met haar sterke belangstelling voor alles wat oud was, gingen sedert het midden van de 19e eeuw folkloristen en musicologen, soms in één persoon verenigd, hun aandacht richten op de teveel verwaarloosde 16e eeuw. Allereerst profiteerden daarvan de *Souterliedekens*, door de bemoeiingen van J.F. Willems, Franz Commer, D.F. Scheurleer, Flor. van Duyse, mevr. Mincoff-Marriage en K.Ph. Bernet Kempers; daarna de andere 16e-eeuwse berijmingen voorzover ze hun of een aantal hunner melodieën aan het Franse psalter ontleenden. Maar zij die zich met deze laatste bezighielden - ik noem slechts Acquoy, Enschedé, Van Milligen, Mens, Hasper en Milo, liturgologen en organisten - hadden allereerst een praktisch doel voor ogen: de verbetering van de (protestantse) kerkzang.

1 De titels van de werken der in deze Verantwoording genoemde auteurs, zijn opgenomen in het *Bibliografisch Register*.

De belangrijkste bijdragen tot het wetenschappelijk onderzoek werden geleverd door de bibliografen - de ploeteraars die zich niet ontzien hebben om ook het 'koeliewerk' te doen[1] en wier arbeid men niet hoog genoeg waarderen kan -, aan wier hoofd de 18e-eeuwer Isaäc le Long staat. De bibliografische grondslag die hij legde, waartoe zijn enorme boekverzameling hem in staat stelde, werd verstevigd en uitgebreid door Wackernagel, Scheurleer, Wieder en Nijhoff-Kronenberg.

Op de litteratuur-historici maakte dit alles weinig of geen indruk. Zelfs de voordracht van de kerkhistoricus Knappert, gehouden (1906) voor een zo invloedrijk litterair gezelschap als de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, bleef zonder weerklank in de officiële letterkundige geschiedenis.

Eerst het werk van de dichter-filoloog dr. W.A.P. Smit, die in 1939, in het kader van zijn studie over de dichters der Reformatie, de psalmberijmingen niet slechts in hun geestelijk-cultureel en litterair-historisch verband plaatste, maar ook esthetisch-kritisch op hun poëtische waarde toetste, bezorgde deze berijmingen de hun toekomende plaats in de geschiedenis van onze letterkunde. Zo overtuigend was Smit's pleidooi, dat prof. dr. G.A. van Es een verantwoording volkomen overbodig achtte toen hij in het derde deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* vijftien bladzijden wijdde aan de 'Protestantse Psalmvertalingen' van vóór Marnix.

De keuze van het onderwerp behoeft dus geen rechtvaardiging meer. Wel acht ik mij verplicht tot het geven van enige rekenschap met betrekking tot de principes die me bij de opzet en uitwerking van mijn studie hebben geleid.

Hoofddoel was: niet zozeer de 16e-eeuwse psalmberijming te beschouwen in zijn statische verschijningsvorm, als wel een antwoord te geven op de vraag: waarom, waardoor, en vooral hoe is dit alles *geworden*. Wilden de berijmingen litterair-historisch niet in een luchtledig komen te zweven, wilde men zich enigermate kunnen voorstellen hoe ze zich naar 'Stoff', 'Gehalt' en 'Form'[2] verhouden tot hun oerbron, dan moest de *Inleiding* beginnen bij het bijbelse *Boek der Psalmen*.

Hoe groot het waagstuk is om zich als niet-theoloog, liever nog: als niet-gespecialiseerd-oudtestamenticus, met de Israëlitische lyriek bezig te houden, bleek me eerst recht na kennismaking met het opstel van Johann Jakob Stamm (*Ein Vierteljahrhundert Psalmenforschung*). Het gehele eerste hoofdstuk is dan ook op alle onderdelen voor bestrijding vatbaar. Ik vertrouw echter dat de geleerden die ik volgde, voldoende autoriteit bezitten om mijn wijze van behandeling, die dus in de eerste plaats de Psalmen als litteratuur wilde laten zien, te verontschuldigen.

Het spreekt vanzelf dat ik ook voor de beide andere hoofdstukken van de Inleiding moest steunen op de bestaande vaklitteratuur. Een uitzondering vormt paragraaf 2 van hoofdstuk III. Wel moest ik uitgaan van wat anderen in Duitsland en Frankrijk hadden gevonden aan middeleeuwse versificaties van het psalter of van delen daarvan, maar ten aanzien van de conclusies heb ik me het recht van een eigen mening voorbehouden. De vraag drong zich namelijk op of en in hoeverre er in de middeleeuwen reeds psalmberijmingen aanwezig waren, anders gezegd, of en in

1 Het woord is van wijlen S.P. l'Honoré Naber, met instemming aangehaald door mevr. dr. M.E. Kronenberg, in haar opstel: *Nederlandse Drukken in de Catalogus der Librye van het Hof van Holland* (1533/34), in *Het Boek*, Deel 31, blz. 24.

2 Werner Mahrholz, *Literargeschichte und Literarwissenschaft*[2], Leipzig, o.J. (1932), S. 60 ff.

hoeverre er bij het begin van de Reformatie gesproken kan worden van een traditie in het vervaardigen van psalmberijmingen.

Het lijkt me hier de plaats om laatstgenoemd begrip, waarop tenslotte mijn gehele verdere studie berust, te definiëren. Onder een *berijmde psalm* dan versta ik de bewerking van een oudtestamentische psalm, hetzij rechtstreeks uit het Hebreeuws, hetzij via een vertaling daarvan in het Latijn of in een van de volkstalen, tot een strofisch (rijmend) gedicht - waarbij de strofevorm gelijk is aan die van het geestelijk volkslied (of wereldlijk, dat maakt geen verschil) of daaraan nauw verwant is -, met de bedoeling dat het aldus ontstane lied gezongen wordt (althans kan worden) op een volksaardige melodie.

In dit verband te spreken van *psaluivertalingen* is wel niet onjuist, maar met het oog op mogelijk misverstand toch minder gewenst. Deze term reservere men voor de vertaling van de psalmen in proza uit het Hebreeuws. Zo blijft zelfs Datheen's vertaling van het Franse psalter een ‘berijming’.

Van *psalmlied* zou ik willen spreken wanneer de bijbelpsalm aanleiding heeft gegeven tot een lied dat enkele hoofdgedachten uit de psalm weergeeft, dus zonder dat daarbij de inhoud van de oorspronkelijke psalm op de voet gevolgd wordt.

Doet een dichter dit laatste wel, maar laat hij zich tevens door de opeenvolgende ‘psalmische’ gedachten inspireren tot vrome overpeinzingen in zelfstandige strofen of in strofedelen, dan ontstaat een zogenaamde *psalmuitbreiding*.

Een *psalmversificatie* ‘berijmt’ de prozapsalm in gepaard rijmende verzen zonder dat daarbij van een ander strofisch beginsel sprake is dan in de bijbelpsalm gegeven is. Ook vallen onder deze term de gedichten die, hoewel kennelijk strofisch, niet voor de volkszang bestemd zijn.

In paragraaf 2c heb ik alles bijeen trachten te brengen wat de Nederlanden in de middeleeuwen aan psalmversificaties hebben opgeleverd, voorzover deze althans bewaard zijn gebleven. Ik hoop gelegenheid te hebben elders het volledige materiaal, waaronder enige onuitgegeven handschriften, te publiceren.

Het onderzoek van de Nederlandse psalmberijmingen uit de 16e eeuw moest worden voorafgegaan door een uiteenzetting van wat in de ‘bronlanden’ was tot stand gebracht. Immers, wel was de ‘uitwendige’ geschiedenis van onze berijmingen behoorlijk bestudeerd, wel was hier en daar een opmerking te vinden over de verhouding van Datheen tot het Franse liedpsalter of over de invloed van Luther op enige psalmen van Utenhove, maar een systematisch onderzoek naar de litteraire en theologische bronnen, en naar de wijze waarop deze verwerkt zijn, was nimmer ingesteld. Dit bracht mij naar Luther en zijn kring, naar Straatsburg met Bucer en zijn omgeving, naar Frankrijk en Genève, waar het hugenootse psalter tot stand kwam.

Hoewel ik hier kon steunen op een rijk arsenaal aan bibliografieën, tekstverzamelingen, moderne uitgaven (waaronder facsimile's) en monografieën, heb ik toch op bepaalde punten het onderzoek zelfstandig moeten voortzetten, vooral waar het er om ging de principes te bepalen waarvan de Duitse en Franse berijmers uitgingen, een kwestie waarover de litteratuur zich al te spaarzamelijk uitsprak. Hoe verleidelijk het ook was de conclusies waartoe het Marot-onderzoek leidde, vergezeld te doen gaan van het volledige bewijsmateriaal, heb ik om een zeker evenwicht in de compositie te bewaren, daarvan afgezien.

Daar alle Nederlandse berijmingen, van de vroegste reformatorische af tot Datheen toe, hun eigen, telkens verschillende problematiek vertoonden, behoefde de behandelingswijze niet al te eenvormig te zijn. Wel heb ik me steeds door één principe laten leiden: dat van de analyse de teksten. Het tweede vloeide daar onmiddellijk uit voort: de vergelijking met de (eventuele) bronen.

Het uitvoerigst is dit gebeurd in het hoofdstuk over Jan Utenhove, dat daardoor onevenredig groot is geworden. Ik geloof de rechtvaardiging daarvoor te mogen zoeken in een aantal bijkomende factoren. Juist van Utenhove's psalmen was de ‘inwendige’ historie het minst bekend. Zijn telken wisselende werkwijze als gevolg van zijn verkiezing en verwerping van voorbeelden en bronnen prikkelde tot vaststelling van de redenen daartoe, alsook tot het nagaan van de poëtische resultaten Daarbij komt dat men in de opeenvolgende bundels van Utenhove een goede gelegenheid heeft om de persoonlijke verhouding van de dichter tot de psalmen na te gaan, tot op zekere hoogte althans. Anderzijds vormden de kerkhistorische aspecten in het algemeen en de liturgische in het bijzonder, de polemische, de taalkundige, de bibliografische kleinere en grotere kwesties, en niet in de laatste plaats de zangwijzen, waarin men de gehele Europese psalm-melodiek ziet convergeren, zulk een, naar mijn smaak, interessante materie, dat ik weinig moeite heb gedaan uitvoerigheid te vermijden.

Niemand kent beter de tekortkomingen in mijn boek dan ikzelf. Dit is geen fraze waarmee ik me tegen kritiek wil dekken. Wel wil ik één factor noemen waarin bepaalde tekorten en mogelijk onjuistheden hun oorzaak vinden. Een niet onbelangrijk deel van het materiaal dat ik wenste te bestuderen en te verwerken, bestaat uit handschriften, postincunabels en andere oude 16e-eeuwse drukken, waaronder niet zelden unica. Zolang deze zich in ons land bevinden, vormt het raadplegen ervan geen onoverkomelijke moeilijkheid, maar een aantal buitenlandse bleef onbereikbaar en zeker voor langere bestuderingstijd. Ik wil slechts één voorbeeld geven. Zowel voor Utenhove als voor Marot bleek Bucer's psalmencommentaar een voorname bron. Geen van de drie uitgaven die ik nodig had, bevindt zich in een Nederlandse openbare bibliotheek. In gevallen als deze moet men werken met kopieën van een aantal bladzijden, die alleen maar het gemis van het boek in zijn geheel sterker kunnen doen gevoelen, omdat men vermoedt dat andere pagina's nog waardevoller zijn. Bezoeken aan buitenlandse bibliotheken (o.a. te Londen, Parijs, Straatsburg, Stuttgart, Heidelberg, Frankfurt, Bonn, Brussel, Gent, Antwerpen), alsook de verwerving van een aantal 16e-eeuwse rechtstreekse bronnen (gezangboeken in facsimile, in fotocopie of in natura, bijbels, psalmencommentaren, enz.) hebben wel veel, soms zeer veel vergoed, maar helaas niet alles.

Inleiding

Hoofdstuk I
Het boek der psalmen in Israël

1. Het ontstaan van de psalmen
De soorten
De 'Sitz im Leben'

'Toen' - na de doortocht door de Schelfzee - 'zong Mozes met de Israëlieten de HERE dit lied en zij zeiden:

> Ik wil de HERE zingen, want Hij is hoog verheven,
> het paard en zijn ruiter stortte Hij in de zee.
> De HERE is mijn kracht en mijn psalm,
> Hij is mij tot heil geweest.
> Hij is mijn God, Hem verheerlijk ik,
> de God mijns vaders, Hem prijs ik.
> De HERE is een krijgsheld;
> HERE is zijn naam.'

'Toen nam Mirjam, de profetes, de zuster van Aäron, de tamboerijn in haar hand, en alle vrouwen gingen achter haar aan met tamboerijnen en in reidansen. En Mirjam zong hun ten antwoord: Zingt de HERE, want Hij is hoog verheven; het paard en zijn ruiter stortte Hij in de zee.'

(*Exodus 15:1-3 en 20-21*[1])

Zo ontstaat, onder de indruk van Jahwe's machtige daad, een lied, een hymne, die de daad en zijn bewerker verheerlijkt. Spontaan wordt de zang door het volk overgenomen, omdat ieder zich met het 'ik' van de psalm kan vereenzelvigen. De vrouwen uiten haar vervoering in een reidans,

1 Tenzij anders vermeld zijn de bijbelplaatsen buiten de Psalmen aangehaald naar de *Nieuwe Vertaling op last van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*, Amsterdam 1951 - De psalmen worden, behalve in bepaalde aangegeven gevallen, geciteerd naar de vertaling in *Tekst en Uitleg, Praktische Bijbelverklaring* door prof. dr. F.M.Th. [de Liagre] Böhl en prof. dr. A. van Veldhuizen. *De Psalmen* I en II [1-89] door dr. F.M.Th. Böhl, Groningen-Batavia 1946 en 1947; *De Psalmen* III [90-150] door dr. B. Gemser, Groningen-Batavia 1949. De motivering van deze voorkeur voor *T. en U.* vindt men in de opmerking van Böhl: 'In afwijking van de officiële vertaling, waaraan ik mocht medewerken, heb ik terwille van het rhythme en het metrum in vele gevallen aan een vrijere vertaling de voorkeur gegeven.' (*De Psalmen* I, blz. 39) en in die van Gemser: 'In de vertaling is nauwer aansluiting bij het Hebreeuws beproefd.' (*De Psalmen* III, *Woord Vooraf*). - De buigings-n heb ik in de citaten weggelaten.

ritmisch geaccentueerd door tamboerijnen, en daarna ‘antwoordt’ Mirjam weer met een refrein dat vrijwel gelijkluidend is met *Ex.* 15:1[1].

Dit spontaan, vervoerd, responsoriaal hymnegezang, in zijn drieëenheid van woord, muziek en dans, kan men beschouwen als de oervorm van Israëls religieuze dichtkunst.

Er kunnen meer aanleidingen geweest zijn tot het dichten van lofzangen. De ervaring van Jahwe's nabijheid, van Zijn ingrijpen in Israëls volksleven zal, evenals dat aan de Schelfzee het geval was, zangen hebben doen geboren worden. In tijden van overheersing en druk wordt het volk opgewekt om Gods daden te herdenken en te bezingen:

> Gij, die rijdt op blanke ezelinnen,
> gij, die gezeten zijt op tapijten,
> gij, wandelaars op de weg, gewaagt er van!
> Op het geluid van hen die de maat aangeven bij de drinkplaatsen,
> daar bezinge men de rechtvaardige daden des HEREN...
> (*Richteren 5:10-110*)

Het is de grote verdienste van Hermann Gunkel de Psalmen bestudeerd te hebben als l i t t e r a i r e voortbrengselen, ze onderling te hebben vergeleken om daaruit de verschillende soorten vast te stellen, ze te hebben willen verklaren naar de situatie waarin ze ontstonden: uit hun sociaal, psychologisch en historisch milieu, hun ‘Sitz im Leben’. Aan de cultus, als natuurlijke voedingsbodem voor het religieuze lied, heeft hij daarbij een belangrijke plaats toegekend[2].

‘De eredienst van het volk Israël, die bestaat in de grote jaarlijkse feesten, in de dagelijkse offers, in dankceremonies, biddagen, wetsvoorlezing, verbondsvernieuwing enz., betekent de viering van Jahwehs heilsdaden, de erkenning van Jahweh als hun God. *Liturgie* is voor hen evenmin als voor ons alleen maar herdenking van lang vervlogen gebeurtenissen; de historische heilsdaden, vooral de uittocht uit Egypte en wat daarbij behoort, worden niet louter herdacht, maar worden enigszins opnieuw geactualiseerd, juist als heilsdaden (en woorden) van God, zodat de gelovigen ze opnieuw kunnen beleven’[3].

In en voor deze eredienst worden de psalmen vervaardigd. ‘Spontaan, zoals het verloop van een bepaald feest het eiste, dichtte men (de koning, de priester, de profeet?) de daartoe nodige psalmen’[4].

Eenmaal op deze wijze ontstaan, konden de liederen voor elke volgende analoge gelegenheid worden gebruikt, werden ze opgenomen in het traditionele ritueel. Maar ook vormden ze het (litteraire) model waarnaar volgende psalmdichters zich richtten. Buiten de eredienst ontstaan - en dat zijn de m e e s t e - konden de psalmen toch later onder de liturgische gezangen worden opge-

1 Op grond van de verdere inhoud van Mozes' lied, waarin gesproken wordt van de reacties op de gebeurtenis onder de volkeren van Kanaän, besluit men wel tot de prioriteit van de hymne van Mirjam (vgl. Otto Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament*, 2. Aufl., Tübingen 1956, S. 250). Mozes' lied zou een uitbreiding daarvan zijn uit veel later tijd.

2 *Einleitung in die Psalmen. Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels* von Hermann Gunkel, zu Ende geführt von Joachim Begrich, Göttingen 1933.

3 Pius Drijvers, *Over de Psalmen*, Utrecht/Antwerpen 1956 (in het vervolg afgekort als: Drijvers, *Over de Pss.*), blz. 48 v.

4 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 51.

nomen, zoals omgekeerd de cultische liederen hun toepassing vonden in de huiselijke godsdienstoefening.

a. Hymnen[1]

In het Oude Testament zijn getuigenissen te over, dat tijdens de grote godsdienstige feesten die in en bij Jeruzalems tempel gevierd werden, vreugdekreten werden geuit en lofliederen werden aangeheven, waartoe het volk door de koning of door de priesters werd aangespoord. Zulke uitroepen van vreugde waren *Halleluja* en *Amen* (I Kron. 16:36).

Vaak zongen priester of koor voor, terwijl het volk herhaalde, inviel of met een refrein antwoordde. Zo bijvoorbeeld in de psalmen 118 en 136. De beurtzang kon ook plaats hebben tussen twee koren (eveneens in ps. 118)[2].

De liturgische hymnen zijn naar een standaardmodel gevormd. Ze beginnen met een invitatie om Gods lof te zingen, door de voorzanger tot het koor gericht of door dit laatste tot het volk:

> Prijst, gij knechten van de HERE
> (*Ps. 113*)

Rijk is het aantal variaties op 'prijst': looft, zingt, lofzingt, roemt, dankt, verheft, zegent, belijdt, enz. De uitgenodigden komen eveneens onder vele namen voor: knechten van de HERE (= de zingenden), die in 's HEREN tempel staan (= de tempelkoren), rechtvaardigen, die de HERE vrezen, die hem zoeken, enz.

Onmiddellijk daarop volgt het object:

> Loof de HERE!
> (*Ps. 103, 104 e.t.q.*)

of: de naam van de HERE; de Heer der Heren; God; God der goden; de Allerhoogste; Jakobs God; de Heilige Israëls; de rots van ons heil, enz. Niet zelden breidt de invitatie zich uit tot de volkeren, de heidenen (117), de hemelingen (29) of zelfs wel tot de gehele kosmos (148).

De uitnodiging gaat gepaard met een motivering: in het algemeen de goedheid, de grootheid, de daden des HEREN. Het hoofddeel (corpus) van de hymne werkt die motivering verder uit:

> Want des HEREN woord is waarachtig
> en al zijn werk is gekenmerkt door trouw.
> Recht en gerechtigheid heeft Hij lief;
> de aarde is vol van de goedheid des HEREN.
> (*Ps. 33:4-5*)

1 'Die Gattungsforschung Gunkels bildet, wie bekannt, den wichtigsten Beitrag zur Erkenntnis der Psalmen aus dem ersten Viertel dieses Jahrhunderts. Sie ist denn auch zu einer festen Grundlage geworden, auf der die seitherigen Arbeiten weiterbauen.' - 'Die wenigen ablehnenden oder kritischen Stimmen ändern an der Tatsache nichts, dasz die Erkenntnisse Gunkels Zu einem festen Besitz geworden sind' (Johann Jakob Stamm, *Ein Vierteljahrhundert Psalmenforschung*, in: *Theologische Rundschau*, Neue Folge, 23. Jrg. 1955, Heft 1, S. 34, 35). In deze uitspraak heb ik vrijmoedigheid gevonden Gunkel's indeling van de psalmgenres te volgen. De twee kleine afwijkingen worden ter plaatse gemotiveerd.

2 Bij de nummering van de psalmen heb ik consequent de 'Hebreeuwse' telling aangehouden. Wanneer bepaalde bronnen de nummering van de Vulgaat volgen (die op de Septuagint teruggaat), heb ik steeds [Hebr. -] ingelast.

Die al uw zonden vergeeft,
Die al uw krankheden geneest,
Die uw leven van de groeve verlost,
Die u kroont met liefde en erbarmen.
(*Ps. 103:3-4*)

Een formeel slot is meestal afwezig. Soms echter wordt de hymne afgesloten met een *Halleluja* of een herhaling van de invitatie, of een combinatie van beide:

Loof de HERE, mijn ziel! Hallelujah!
(*Ps. 104:35c*)

In deze vorm heeft Israël allereerst de geestelijke inhoud van zijn feesten uitgesproken[1]. De hymnen bezingen de Godsopenbaring naar de ervaring van het volk. Deze ervaring is op feiten gebaseerd. De hoofdthema's toch zijn Schepping en Verlossing. Het zijn de feiten in het natuurgebeuren, waarin God zelf spreekt, Zijn macht en majesteit verkondigt, en de feiten van de Verlossing - de bevrijding uit Egypte en andere historische realia - waaruit Gods goedheid, liefde, barmhartigheid als steeds zich vernieuwende, actuele werkelijkheid blijkt. De hymnen openbaren ons hoe geweldig de geestdrift van het volk voor Jahwe geweest is. Enthousiasme, aanbidding, lof en prijs zijn er de grondstemmingen van[2].

Tot de lofliederen rekent Gunkel de psalmen 8, 19a, 29, 33, 104, 105, 111, 113, 117, 135, 136, 145, 146, 147, 148, 149, 150. Er nauw mee verwant zijn volgens hem de '*Zionsliederen*' (46, 48, 76, 84, 87, 122), de '*Troonsbestijgingsliederen*' (47, 93, 97, 99) en de *Dankliederen van Israël* (124, 129).

b. Processie- en Intronisatiepsalmen[3]

In het eerste Boek Samuel lezen we hoe de Ark des Verbonds herhaaldelijk mee naar het slagveld werd gevoerd, totdat ze in handen van de Filistijnen viel. Uit Filistea teruggekeerd, werd ze, na een kort verblijf in Kirjat-Jearim, door David naar Jeruzalem gebracht (2 Sam. 6). Salomo geeft de Ark een plaats in het Heilige der Heiligen van de Tempel.

Volgens sommigen zouden enkele psalmen aanwijzingen leveren, dat bij bepaalde gelegenheden de Ark in een processie werd rondgedragen. Er zijn inderdaad psalmen en psalmgedeelten, die het gemakkelijkst kunnen worden verklaard als ommegangsliederen, waarmee dan de 'Sitz im Leben',

1 Gunkel-Begrich, *Einl.* S. 68.
2 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 70vv.
3 Gunkel spreekt alleen van *Lieder von Jahves Thronbesteigung*. Hij beschouwt ze als 'Anhang zu den Hymnen'. (Gunkel-Begrich, *Einleitung*, S. 94). Over de processieliederen wordt in de *Einleitung* gehandeld op S. 62. Drijvers vat ze samen in *Processie- en intronisatiepsalmen* (*Over de Pss.*, hfdst. IX, blz. 142-157). De zuivere intronisatiepsalmen zijn naar hun vorm uiteraard sterk met de hymnen verwant.

in dit geval de feestelijke plechtigheid van het ronddragen en terugbrengen van de Ark, aangegeven zou zijn[1].

Psalm 24 zou het slotdeel van de arkprocessieliturgie kunnen vormen. Hij wordt toegeschreven aan David en kan dan ook zijn oorsprong vinden in de plechtigheid als beschreven in 2 Samuel 6. Reeds Franz Delitzsch wilde de psalm zo opgevat zien[2]. J. Ridderbos nam zijn visie over[3]. Drijvers ziet in het eerste gedeelte van de psalm (VS. 1-6) een beeld van de dialogen aan de tempelpoort tussen bedevaartgangers en priesters. Het laatste gedeelte daarentegen brengt hij in verband met de arkprocessie[4]. Combineert men beider zienswijzen, dan krijgt men het volgende, naar mijn gevoel alleszins bevredigende beeld van de processieliturgie:

De hymnische inleiding werd gezongen aan de voet van de berg Sion:

> Van de HERE is de aarde en wat zij bevat,
> de wereld met hare bewoners;
> Want Hij heeft haar op de zeeën gegrondvest
> en op de rivieren gevestigd.

Dan volgt de vraag van de feestgangers:

> Wie mag de berg des HEREN beklimmen,
> wie zijn heilige stede betreden?

De priesters onderrichten:

> Die rein is van handen en zuiver van hart,
> geen ijdelheid najaagt noch valselijk zweert[5]. enz.

Dan beklimt de processie de berg en komt voor de gesloten poort van de Sionsburcht, waarachter zich de Verbondstent bevindt, aan. Terwijl de menigte zwijgt, spreekt een priester:

> Heft, poorten, uwe bogen omhoog;
> verheft u, gij aloude ingangen,
> opdat de Koning der glorie inga!

1 Men kan zelfs alle psalmen die hierop betrekking hebben tot één groot feestprogramma verenigen. Mowinckel (*Psalmenstudien* I-VI, Kristiania 1921-'24) is zo ver gegaan dat hij bedoelde processies in verband heeft gebracht met een naar analogie van o.a. Babylonische ceremoniën gereconstrueerd, 'Troonsbestijgingsfeest van Jahwe', gevierd in de herfst en samenvallend met Loofhuttenfeest en de Grote Verzoendag. De historische geschriften van het O.T. bieden echter aan deze hypothese weinig steun; vandaar dat ze, naast instemming, o.m. van W.O.E. Oesterley, *The Psalms* I, London 1939 en Böhl (met restricties) - zie *De Psalmen* I, blz. 18-19 - steeds meer bestrijding heeft gevonden. Verg. Nic. H. Ridderbos, *Psalmen en Cultus*, Kampen 1950 en J. Ridderbos, *De Psalmen vertaald en verklaard*, Kampen 1955, *Appendix II*, blz. 382 vv. en de aldaar aangehaalde litteratuur; H.J. Kraus, *Die Königsherrschaft Gottes im Alten Testament*, 1951; D. Michel, *Studien zu den sogenannten Thronbesteigungspsalmen*, in: *Vetus Testamentum* VI, 1956, S. 40ff.

2 Franz Delitzsch, *Commentar über den Psalter* I[4], Leipzig 1883 (47:6-9).

3 J. Ridderbos, *De Psalmen* I, blz. 208.

4 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 132 en 146.

5 Verg. psalm 15, die door Drijvers - *Over de Pss.*, blz. 133 - tot het kader van de bedevaartsliturgieën gerekend wordt.

Binnen vraagt men:

> Wie is deze Koning der glorie?

Het antwoord luidt:

> De HERE, sterk en geweldig,
> de HERE, een held in de strijd!

Als de poort niet ontsloten wordt, herhaalt men het verzoek, waarop dezelfde vraag volgt. Nu komt het afdoende antwoord, met vermelding van de 'arknaam':[1]

> De HERE der heerscharen,
> Hij is de Koning der glorie!

Men kan zich voorstellen dat de oorspronkelijk eenvoudig opgezette liturgie, misschien nog in Davids tijd (vgl. psalm 68, 25-30), in elk geval later, met andere ceremoniën is uitgebreid, waarin dan het koningschap van Jahwe wordt bezongen. Psalm 24 bevatte reeds dat element. Het is mogelijk in psalm 47 zulk een voortzetting te zien. Als de ark zijn plaats weer heeft ingenomen, zingt men:

> God voer op onder gejuich,
> de HERE onder bazuingeschal!

Dan wordt Jahwe's koningschap verheerlijkt:

> Zingt Gode, psalmzingt,
> zingt onze Koning, psalmzingt!
> Want God werd de Koning der ganse aarde,
> zingt een plechtige lofzang!
> God werd Koning over de volkeren,
> God heeft zijn heilige troon bestegen!
> (*Ps. 47:6-9*)

Zoals men ziet sluiten deze psalmen zich nauw bij de hymnen aan. Ze komen er ook in bouw mee overeen. De zojuist geciteerde psalm 47 begint, evenals de loflieder en, met een oproep, alleen in nog sterker bewoordingen:

> Alle gij volken, klapt in de handen;
> juicht Gode toe met jubelgeroep!

Daarop volgt de motivering, die in het corpus wordt herhaald. Een karakteristiek element is de accentuering van Jahwe's *universele* koningschap en Zijn gericht over de volken der aarde, naast Zijn scheppingsmacht en verlossende liefde.

Gunkel veronderstelt invloed van de liederen die gezongen werden bij de troonsbestijging van de (aardse) koning[2].

1 De Ark des Verbonds was het symbool van Jahweh's aanwezigheid onder het volk. 'Men noemde de ark dan ook eenvoudigweg 'Jahweh der heerscharen'.' (2 Sam. 6:2) - Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 143.

2 Gunkel-Begrich, *Einl.* S. 95.

Tot deze groep behoren volgens Drijvers, in hoofdzaak steunend op Gunkel, de psalmen 24, 47, 68, 93, 96-99, 132 en 149[1].

c. Klaagliederen van het volk

'De concrete situatie van deze psalmen zijn de nationale bid- en boetedagen in Israël, gehouden naar aanleiding van nationale rampen als oorlog, verloren veldslag, droogte, misoogst, pest, sprinkhanenplaag en dergelijke'[2]. De psalmen zelf zijn een weerklank van de gebeden die grote leiders als Mozes en Jozua, in later tijd Nehemia en Ezra, ten gunste van het volk hebben uitgesproken.

Naar hun structuur zijn ze eenvoudig. Het is slechts de ene stem van de priester (of wellicht soms koning) die voorbidt: God aanroept ('O HERE', 'O God'), om hulp smeekt, de klacht motiveert door een verhaal van de omstandigheden, nogmaals - nu uitvoeriger - om hulp en uitredding smeekt en tenslotte pleit, in psalm 74 met deze woorden: 'Sta toch op, o God, verdedig *Uw zaak*!'

In de tijd van de profeten kenmerkt dit genre zich door een tweedeling: het hartstochtelijk gebed en het Goddelijke antwoord, door de priester (oorspronkelijk door een koor van priesters) in naam van de verzamelde gemeente uitgesproken, als bewijs van de zekerheid der verhoring[3].

Volksklaagzangen zijn: 44, (58), 74, 79, 80, 83, (106), (125). De haakjes geven Gunkel's aarzeling te kennen. Drijvers rekent er nog toe: 60, 77, 85, 89, 90, 126, 129 en 137[4].

d. De Koningspsalmen

Volgens Gunkel werden deze psalmen gezongen door de hofzangers bij de verschillende feestelijkheden van de koning en zijn huis. We moeten ons dan verplaatsen naar het koninklijk paleis, waar de koning werd gehuldigd ter gelegenheid van zijn troonsbestijging, zijn zalving, zijn verjaardag, zijn huwelijk, een overwinning enz.

Het koningschap droeg in Israël een goddelijk karakter, in deze zin dat de koning, - niet zelden aangeduid als: koning van Jahwe, gezalfde van Jahwe -, vertegenwoordiger is van het koningschap van God. De nauwe relatie die er bestond tussen de aardse koning en Jahwe maakte dat de koningspsalmen door en door godsdienstige liederen werden, geschikt om ook in de tempel te worden gebruikt. 'Soms sprak de koning zelf de woorden uit, zoals bij de 'troonrede' van psalm 100 [= Hebr. 101] of bij het gebed van psalm 143 [= Hebr. 144]. Meestal echter werden de heerlijkheid en rechtschapenheid van de vorst door anderen bezongen (ps. 20

1 Zie Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 198-199.
2 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 115.
3 Gunkel in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (afgek. als *R.G.G.*) IV, Tübingen 1930, Sp. 1615.
4 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 193-195. - Om de wij-vormen wordt psalm 137, de bekende vloekpsalm, wel tot de volksklaagliederen gerekend. Waarschijnlijk is het naar zijn oorsprong en wezen een individueel lied, maar de dichter heeft de gevoelens vertolkt van allen die zich met hem in dezelfde situatie bevonden, op grond waarvan onderbrenging in de rubriek gerechtvaardigd is.

en 71 [= Hebr. 21 en 72]), werd een orakelspreuk tot hem gericht (ps. 2; 19 en 109 [= Hebr. 2;20 en 110]), of werden heilwensen geuit (ps. 44 [= Hebr. 45])[5].'

5 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 159.

Vier van de acht koningspsalmen spreken over de Messiaanse koning, in het Boek der Psalmen de andere vertegenwoordiger van het koningschap van Jahwe (2, 45, 72 en 110). Naar hun bouw en stijl zijn ze geïnspireerd op de 'gewone' koningspsalmen; exegetisch behoren ze tot de moeilijkste van het psalmboek. Men kan het eens zijn met Drijvers, als hij zegt: 'Direct wordt in deze psalmen Israëls koning beschreven, maar met termen en beelden die in hun volle betekenis alleen op de Messias slaan. Wat overdrachtelijk wordt gezegd van de aardse vorst, wordt letterlijk vervuld in de persoon van de messiaanse heerser'[1].

Tot de groep van Koningsliederen rekent Gunkel de psalmen 2, 18, 20, 21, 45, 72, 101, 110, 132 en 144:1-11.

e. De individuele klaagliederen

De oorsprong van de individuele klaagliederen zoekt Gunkel[2] in bepaalde godsdienstige verrichtingen. Plaats (het heiligdom), tijd ('s morgens vroeg) en handelingen (wassingen, reinigingen, het in zak en as zitten, het zich ter aarde werpen), in sommige psalmen genoemd, hebben hem in die mening gesterkt. Een aantal andere daarentegen ontstond ver van het heiligdom (16, 42/43, 55, 61, 120), blijkens het uitgesproken verlangen naar Jahwe en Sion, of de afkeer van het offer. Steeds echter is de aanleiding te zoeken in de individuele nood van de vrome Israëliet.

Deze nood wordt gevormd door dreigend doodsgevaar: de angst voor het dodenrijk, waar men slechts als schim leeft, waar men ook Jahwe niet prijzen kan. Oorzaken van de angst zijn allereerst ziekte en (in nauw verband daarmee?) de 'vijanden', verder de valse gerechtsaanklacht. Soms is de doodsangst zo sterk, dat de smekeling zich al in het dodenrijk waant.

Over de vijanden in de psalmen bestaat een zeer uitgebreide litteratuur. In het eerste deel van zijn commentaar op de Psalmen heeft prof. dr. J. Ridderbos een uitvoerig overzicht daarvan gegeven. De vijanden, - ook wel genoemd: tegenstanders, goddelozen, werkers van ongerechtigheid - zijn: de bezetters van het land in de post-exilische tijd en de volksgenoten die met hen heulen; de machtigen en rijken, die de vromen vertrappen; kwaadaardige toeschouwers bij ziekte; tovenaars of demonen; aanklagers en mensen die zich met leedvermaak bij dezen aansluiten; buitenlandse vijanden van de koning; chaos-machten[3].

Genoemde sterk uiteenlopende opvattingen van verschillende geleerden hangen met tal van andere samen, als die omtrent de oorsprong van de psalmen en de aanleiding tot het dichten ervan in het algemeen. Neemt men aan, dat de ontstaanstijd der afzonderlijke liederen zich uitstrekt van de pre-monarchale tot in de post-exilische periode, dan zal telkens de 'vijand' anders geïnterpreteerd moeten worden. De datering der afzonderlijke psalmen is dus het primaire probleem en dit zal onoplosbaar blijven[4].

1 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 163.
2 Gunkel-Begrich, *Einl.* S. 175f.
3 J. Ridderbos, *De Psalmen vert. en verkl.* I, *Appendix* III, blz. 392-408. 'Kwaadaardige toeschouwers bij ziekte' zijn, volgens Gunkel, zij die de lijder kwellen met de gedachte dat zijn ziekte het gevolg zou zijn van bepaalde zonden.
4 Vgl. voor de boosdoeners in de psalmen nu ook L.A.F. le Mat, *Textual Criticism and Exegesis of Psalm XXXVI*, Utrecht 1957, *Chapter* III.

Al deze smeekpsalmen vertonen dezelfde structuur. Ze beginnen met de aanroeping van de Godsnaam: Jahwe (HERE), Elohim (God), waarop de klacht volgt, met als voornaamste bestanddeel de vertelling, de schildering van de situatie. De eigenlijke smeking vormt de kern, terwijl de psalm meestal eindigt met de motivering van het gebed: de bidder vertrouwt op Gods hulp en rechtvaardigheid, waaraan hij een gelofte voor een danklied - soms is het al aanwezig - vastknoopt[1].

De klaagliederen munten uit door hun sterke gemoedsbeweging. Taal en stijl zijn daarmee in overeenstemming. De beelden zijn uitermate concreet (niet altijd de situatie!) en niet zelden hyperbolisch. De voorstelling is vol afwisseling: nu eens denkt de dichter in de nood aan de heerlijkheid van Gods uitredding, dan weer herdenkt hij, na de verhoring, de toestand waarin hij eerst verkeerde. De vijanden, en in het bijzonder de valse aanklagers, worden sprekende ingevoerd, hun beschuldigingen weerlegd.

Tot deze groep, die in het Boek der Psalmen rijk vertegenwoordigd is (39, waarvan 3 gedeeltelijk) - 'sie bilden den eigentlichen Grundstock des Psalters'[2] -, wil Drijvers ook de zes psalmen *over de onrechtvaardige mensen* (10, 11, 14, 36, 53, 94a), die *over de onrechtvaardige rechters* (58 en 82), de *vergeldingspsalmen* (37, 49 en 73) en de *vloekpsalm* 109 rekenen[3]. Bij het smeekmotief laat Gunkel de *boeteliederen* (51 en 130) en de *onschuldsliederen* (5, 7, 17 en 26) aansluiten.

f. De individuele dankliederen

De persoonlijke dankpsalmen vinden hun ontstaan in de liturgische ceremonie van de 'dankzegging'. Is een Israëliet uit grote nood verlost, dan brengt hij, liefst in het kader van een der grote feesten, een bezoek aan de tempel om zijn vreugde en dank te betuigen door middel van een offer, dat vaak de inlossing betekent van een gelofte.

Psalm 118 levert een illustratief voorbeeld van het verloop van een dergelijke liturgie. Er is enige reden om aan te nemen dat de dankbrenger een koning is, althans een aanvoerder, na het behalen van een overwinning op de vijanden des lands[4].

Toen het voorbeeld eenmaal gegeven was, konden ook dankpsalmen ontstaan buiten het liturgisch verband. Zeer waarschijnlijk onder invloed van de prediking der profeten, die weinig waarde hechtten aan het ceremonieel in 't algemeen en dat van het offer in 't bijzonder, komt het accent te liggen op de dankbaarheid. Sommige uitdrukkingen - in de poorten der dochter van Sion (9:15); zodat ik inga tot Gods altaar (43:4); zo zag ik in het heiligdom naar U uit (63:3) - doen evenwel veronderstellen dat die dank in de tempel wordt gebracht. Er zijn ook dankpsalmen die geen enkele binding met de tempel meer hebben. Het litteraire schema echter blijft gehandhaafd: aankondiging, verhaal, opwekking tot de omstanders.

Individuele dankliederen zijn volgens Gunkel de psalmen 18, 30, 32, 34, 41, 66, 92, 116, 118 en 138. Drijvers voegt daaraan toe: 9, 22b, 23, 40a, 63, 94b, 103 en 107.

1 Vgl. Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 110-114.
2 Gunkel-Begrich, *Einl.*, S. 173.
3 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 125-127.
4 4 Gemser, *De Psalmen* III, blz. 153. Vgl. ook Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 85. Gunkel meent: 'Das Gedicht ist aufgeführt bei einem rein privaten Anlasz. - Alle Versuche, den Psalm auf eine *bestimmte politische Gelegenheit* zu beziehen, sind gescheitert.' Gunkel, *Psalmen* S. 509.

g. De Volksdankpsalmen[1]

De *Volksdankpsalmen* vinden hun oorsprong in de grote vreugdefeesten in Israël en hun aanleiding in een wonderbaarlijke bevrijding uit de hand van de vijand, een bijzonder rijke oogst, enz.

Ze zijn nauw aan de hymnen verwant, maar bezitten een 'verhaal'. De opbouw moet men begrijpen uit het dramatisch karakter van de ceremonie.

h. De bedevaartspsalmen

De Mozaïsche wet schreef voor dat de Israëliet driemaal per jaar verschijnen moest voor het aangezicht van de HERE, zijn God, op de plaats die Hij verkiezen zou (Deut. 16:16), om daar zijn offers te brengen. De drie hoge feesten - Pasen, Pinksteren en Loofhutten - waren herinneringsfeesten, waarop resp. de uittocht uit Egypte, de wetgeving op de Sinaï en het verblijf in de woestijn werden herdacht. De aard van de offers hing samen met de agrarische kalender.

Onderweg werden door de pelgrims liederen gezongen (psalm 84!). Hoogtepunten vormden de nadering van de heilige plaats, de beklimming van de tempelberg, de ontvangst door de priesters in het heiligdom.

Ook voor de meeste bedevaartsliederen is de dialoog karakteristiek. Zo in de 'voorbereidingspsalm' 15. Op de vraag van de feestgangers:

> HERE, wie mag verkeren in Uwe tent?
> wie mag wonen op Uw heilige berg?

antwoorden de priesters:

> Wie onberispelijk wandelt en deugd betracht,
> enz.

De beklimming van de berg Sion begint. Hymnen weerklinken:

> Komt, laat ons juichen de HERE,

afgewisseld door vermaningen:

> 'Verhardt uw hart niet als te Meriba....'
> (*Ps. 95:1, 7b, 8a*)

Onder het zingen in wisselzangen van de 100e psalm trekt de stoet van priesters en volk de tempel binnen (1b-3a; 3b, c; 4; 5).

Men kan zich voorstellen dat in de nu volgende tempeldienst de 'prediking' vooral gericht zal zijn geweest op de betekenis van de feestdag. Binnen dit raam, althans binnen dit litteraire raam, hebben de zogenaamde *leerdichten* hun organische plaats, in het bijzonder in de na-exilische periode, toen de strikte wetsnaleving van zo grote betekenis werd geacht.

Dat verscheidene psalmen een overzicht geven van Israëls vroege historie, vindt een gerede ver-

1 Door Gunkel besproken onder de 'Kleinere Gattungen' als 'Das Danklied Israels' (Gunkel-Begrich, *Einleitung*, S. 315-323). Het 'Siegeslied' is er naar vorm en inhoud mee verwant (S. 313). Herinneringen aan overwinningsliederen vinden we in de psalmen 46, 48, 66, 76. Dankliederen van het volk acht Gunkel de psalmen (65), 67, (75), 124 en 129.

klaring in de liturgieën van de hoge feesten, die immers de herinnering aan Jahwe's bemoeiingen met Zijn volk levendig moesten houden.

Het afscheid van pelgrims en priesters wordt gezongen in psalm 134, de herinnering aan het verblijf te Jeruzalem in psalm 122.

Er zijn nog enkele 'Gattungen' te onderscheiden - felicitatiepsalmen profetische gedichten, wijsheidsdichting, e.a. - maar die laten wij hier onbesproken, omdat ze gemakkelijk als zodanig te herkennen zijn.

2. De samenstelling en het gebruik

De verzameling van psalmen werd afgesloten met 150 liederen, waarvan de kanonisatie, d.w.z. de vaststelling van de definitieve tekst en de opneming in de reeks van gezaghebbende boeken, moet hebben plaats gevonden in de 3e, uiterlijk 2e eeuw v. Chr. Dit heeft sommigen - voornamelijk oudtestamentici uit de kritisch-filologische school van Wellhausen c.s. - er toe gebracht de vervaardiging van *alle* psalmen, op een hoogst enkele uitzondering na, te plaatsen in deze of de onmiddellijk voorafgaande tijd. Zij meenden daarmee ook een oplossing gevonden te hebben voor het 'Ik' in de psalmen en voor de 'Vijanden'. De opschriften boven de liederen hadden voor hen dan ook hoegenaamd geen waarde.[1]

Van dit standpunt, dat evenveel problemen opriep als het pretendeerde op te lossen, heeft Gunkel zich gedistancieerd[2] en velen zijn hem in dit spoor gevolgd - de ontdekking van overeenkomstige Babylonische, Syrische en Egyptische litteratuur is daar niet vreemd aan -, zodat Böhl in 1946 kon schrijven: 'Het probleem, dat zich aan den onderzoeker opdringt, is heden niet meer, of er wel psalmen zijn, van David of uit zijn tijd afkomstig, maar of en tot welken omvang er psalmen zijn, *ouder* dan koning David!'[3]

Bloeitijdperken in de geschiedenis van de psalmdichting zijn, volgens Böhl, de 10e en de 8e eeuw v. Chr., eerst onder koningen als David en Salomo, daarna onder koningen als Jerobeam II en Hizkia[4]. Onder Hizkia, wiens regering samenvalt met het optreden van Jesaja, de dichterlijkste van Israëls profeten, zullen de oude psalmen van David niet alleen zijn overgeschreven, maar tevens bewerkt,

1 Een populaire samenvatting van hun ideeën vindt men in de *Inleiding* tot *De Psalmen naar de Leidsche Vertaling*, Leiden 1902. 'In deze drie eeuwen (5e-2e eeuw v. Chr.) bloeide de gemeente dat is de vereeniging dergenen die zich tijdens Nehemja en Ezra afscheidden van het gros der met heidendom besmette Judeërs en Israëlieten, en zich verbonden om niet alleen den eeredienst goed in stand te houden, maar ook de wet des Heeren te betrachten... Velen wilden niets weten van de strenge afzondering van de heidenen... en telkens heeft die partij van vrijzinnigen de hooge ambten, onder andere soms het hoogepriesterschap bemachtigd.
In zulke tijden hadden wis de vromen veel te lijden... Uit de kringen dier "vromen" nu zijn de dichters, de omwerkers, de verzamelaars der psalmen voortgekomen.' (blz. 7 vv.).
Uit deze situatie verklaarde men het 'ik', dat in zovele psalmen voorkomt, als het volk in zijn geheel, of juister, als de gemeente der vromen, het ware Israël. En wie de vijanden zijn is ook duidelijk: het zijn de bozen, de Godverzakers, de spotters, die de arme, ootmoedige, kleine, nooddruftige rechtschapene vertrappen.

2 'Die E n t s t e h u n g der ganzen Dichtungsart ist in die älteste Zeit Israels zu setzen. Das liegt zunächst in der Natur der Sache: die Kultusdichtung ist ebenso alt wie der Kultus selbst.' Gunkel, *RGG IV*, Sp. 1620.

3 Böhl, *De psalmen I, Inleiding* blz. 28.

4 Verg. Böhl, *De Psalmen I*, blz. 29.

uitgebreid en toegepast op het leven en lijden van deze 'tweede David', terwijl in deze periode ook nieuwe zijn ontstaan[1].

De invloed van de profeten op de eigentijdse en latere psalmdichters is groot geweest. Hun afkeer van de al te sterke veruitwendiging van de godsdienst, zoals deze zich openbaart in de woekerende cultusvormen - invloed van het omringende heidendom! - doet hen de nadruk leggen op de persoonlijke vroomheid. Het individuele element, reeds aanwezig in de oudere psalmen, treedt sterker op de voorgrond. Een tweede profetische trek vinden we in de zogenaamde eschatologische hymnen. 'Die Propheten hatten, im Geiste rückblickend auf die grosze Wendung, die dann geschehen ist, schon jetzt das Jubellied gedichtet, das einst das letzte Geschlecht singen soll'[2].

De zo juist genoemde individuele, subjectieve liederen (voornamelijk klaagliederen) en eschatologische hymnen, zijn bij uitstek karakteristiek voor de periode van de verbanning en de na-exilische tijd. Naar hun structuur en stijl zijn ze evenwel nauw aan de oude psalmen verwant. 'Das Exil (bedeutet) in der Geschichte der Psalmdichtung keinen, jedenfalls keinen wichtigen Einschnitt[3].'

De latere lyriek vertoont een ander karakter: meer en meer vult het lied zich met reflecties, vrome overpeinzingen over wet, leer en leven.

Dat bij de bundeling de religieuze behoefte van het ogenblik een der leidende principes, zo niet het enig leidende, is geweest, is nauwelijks aan twijfel onderhevig. Het kan niet toevallig zijn, dat iets meer dan een vierde gedeelte van het Psalmboek bestaat uit (individuele) smeekpsalmen. De gewijzigde cultische opvattingen, de veranderde politieke en sociale omstandigheden, hebben het godsdienstig leven een beslotener, persoonlijker karakter gegeven.

Een grote moeilijkheid vormt het plan van de samenstelling. Al zeer vroeg komt een verdeling van de bundel in vijf afdelingen voor, bestaande uit de psalmen 1-41, 42-72, 73-89, 90-106 en 107-150. Elk der afdelingen eindigt met een doxologie (lofprijzing) - die dus oorspronkelijk niet bij de laatste psalm van de afdeling behoorde -, waarbij psalm 150 in zijn geheel als doxologie ter afsluiting van het Boek der Psalmen moet worden beschouwd[4].

Waarop deze vijfdeling berust, is, naar het woord van prof. De Groot, raadselachtig[5].

In het Psalmboek werden bestaande verzamelingen geheel of gedeeltelijk geïncorporeerd, waardoor enkele doublures optraden (14 = 53, 40 = 70, 58 = 60 = 108), maar het plan waarnaar dit is gebeurd, ontgaat ons ten enenmale[6].

Aanvaarden we Gunkel's (Mowinckel's, Böhl's) theorieën en verbinden we daarmee wat het Oude Testament zelf ons leert, dan zijn we omtrent het gebruik van de psalmen onder David, Salomo en andere koningen, goed ingelicht voorzover ze werkelijk cultisch zijn: ze vormden een

1 Böhl, *De Psalmen I*, blz. 32.
2 Gunkel, *RGG IV*, Sp. 1623.
3 Gunkel, *RGG IV*, Sp. 1621.
4 Een afwijkende mening hierover heeft C.Th. Niemeyer. *Het probleem van de rangschikking der psalmen*, Groningen 1950, blz. 78 - 'geen reden om de doxologieën als afsluitingen van psalmbundels te verklaren'.
5 De Groot, *De Psalmen*, blz. 75.
6 Zie o.a. De Groot, *De Psalmen*, blz. 34 v.

onderdeel van de liturgieën bij bepaalde ceremoniën, en werden hetzij responsorisch hetzij antifonaal uitgevoerd door priesters en daartoe geordende zangers, meestal met beleiding van muziekinstrumenten, ja zelfs gehele orkesten (zie psalm 150). Ook 'leken' zouden deel gehad hebben aan de zang: individueel in de dankliturgieën, collectief bij de bedevaarten, enz.

De kritische richting, gerepresenteerd door Wellhausen, was van mening dat het *Boek der Psalmen* het gezangboek van de gemeente van de tweede tempel is geweest. Het behelsde de liederen die in de tempel op de Sion werden aangeheven. Het koor zong de liederen, de gemeente nam geen deel aan de zang, behalve misschien met een antwoord of een instemmend *Amen* of *Halleluja*[1].

De opvatting van sommigen als zou het Psalmboek uitsluitend zijn bedoeld als leesboek voor de synagoge, gaat wel te ver, tenzij men met lezen heeft bedoeld het recitatief voordragen. Poëzie werd in de oudheid nooit gelezen in de betekenis die wij eraan hechten, maar altijd 'gezongen'.

3. De psalmen als poëzie

Bij de behandeling van de psalmen die hun rechtstreekse oorsprong vinden in de cultus, hebben we al gelegenheid gehad op te merken hoe de uitwendige structuur in volkomen overeenstemming is met de innerlijke. Van elke liturgie is de *handeling* principieel primair - het tot zegening opheffen van de handen 'spreekt voor zich zelf' -, maar het (gelijktijdig uitgesproken) woord verduidelijkt de handeling en versterkt de kracht ervan. De reeks van handelingen die de liturgie veronderstelt en waaraan onderscheiden personen of groepen meewerken, geeft dus aan de woorden, of liever aan het aldus ontstane lied, een dramatisch karakter.

Dit karakter blijft in de vorm behouden ook wanneer de psalm is ontstaan geheel los van de eredienst: de 'Gattungs' - vorm was traditioneel in de Hebreeuwse poëzie. Wie dit niet onderkent en de psalmen leest in de overgeleverde vertalingsvorm van Vulgaat of Statenbijbel, heeft moeite met de 'sprongen', de abrupte overgangen in menige psalm. Moderne vertalers trachten door interlinies en tussenschriften de lezer hierin tegemoet te komen.

Deze opmerking geeft aanleiding te wijzen op de s t r o f i e k van de psalmen. Het spreekt vanzelf dat in verband met de logische ontwikkeling van de gedachten geledingen in de psalmen zijn aan te wijzen; tal van psalmen laten zich, naar ons moderne strofebegrip, in regelmatige strofen ontleden. Psalm 2 telt zo vier strofen van zes regels (rijen, versdelen, stichen, kola); psalm 3 vier van vier; psalm 8 drie van zes, afgesloten door een strofe van twee, die een herhaling zijn van de beide beginregels[2].

1 Zie Bleek-Wellhausen, *Einleitung in die H. Schrift I*, 5e Aufl., Berlin 1886, § 251; verg. *Psalmen naar de Leidsche Vert., Inl.* blz. 6.

2 Deze kleinste vormeenheden verbinden zich tot de periode of het vers, de di- of tristichos, het bi- of trikolon. Twee of meer perioden (verzen) vormen de strofe. - Edward J. Kissane onderscheidt in zijn *The Book of Psalms*, 2 Ts., Dublin 1953/'54 de volgende typen:
a. Strofen van gelijkmatige lengte, bijv. ps. 20, 21, 42-43, 90.
b. Gelijkmatige strofen met een inleidende strofe, bijv. ps. 32, 49, 50, 59, 66, 71.
c. Gelijkmatige strofen met inleiding en slot, bijv. ps. 4, 6, 14, 31, 33, 35.
d. Afwisselende strofen, ieder van gelijke lengte, bijv. ps. 5, 7, 22, 69, 103, en misschien 9-10 en 37.
(Ontleend aan Stamm, *Vierteljht. Pss. forschung*, in: *Theol. Rundschau* 1955, S. 21).

Formeel worden strofen gevormd in de zogenaamde *alfabetische* psalmen: 9 + 10, 25, 37, 111, 112, 119 en 145. De *refreinen* in 42 + 43, 46, 107 en vooral in 136, geven eveneens geledingen te kennen. Niet altijd behoeven deze gelijkmatig van bouw te zijn: er zijn gemengdstrofige psalmen aan te wijzen en gedichten, als de psalmen 105 en 106, waarbij nauwelijks van strofen gesproken kan worden.

Men zie echter niet over het hoofd dat 'onregelmatigheid' in de strofebouw kan samenhangen met de natuurlijke ontwikkeling van het lied in het kader van de liturgie[1].

De mening dat de Psalmen naar een bepaald metrisch schema vervaardigd zouden zijn, is al uitgesproken door Flavius Josephus, die in zijn *Antiquitates Judaicae* (Lib. VII, cap. XII) van trimeters en pentameters sprak, en later door Hieronymus. Onder de 16e- en 17e-eeuwse filologen is daarover strijd geweest. Tegenover J.C. Scaliger, die beweerde dat er nergens sprake is van metrische wetmatigheid, betoogde o.a. Gomarus dat de gedichten van Mozes, David, Salomo, Job en Jeremia 'konden gemeten worden nae de manier van de Grieksche Poësie'[2].

Deze laatste opvatting heeft lang stand gehouden, totdat Ed. Sievers[3] in 1901 het verlossende woord sprak: 'Die hebräische Metrik ist nicht quantitierend im Sinne der antiken Metrik.' Sedertdien werd het Hebreeuwse vers bestudeerd als een heffingenvers. Eduard König heeft daarbij de 'ideelle Freiheit in Bezug auf die Form des Rhythmus' verdedigd[4]: naast verzen bestaande uit 4 + 3 heffingen (psalm 19:2-7) treden regels met 3 + 2 heffingen op (psalm 19:8 vv.). König komt tot de slotsom: 'Der Rhythmus der althebräischen Poesie sprudelt im Gedankenparallelismus und in der wesentlichen Symmetrie der in Senkungen und Hebungen dahinwallenden Sätze. Darin liegt die ideelle und formelle Eurhythmie der althebräischen Dichtung'[5].

Hoeveel instemming Sievers' inzichten ook vonden en nog vinden, zonder bestrijding zijn ze niet gebleven. Tegenover Sievers' accentuerend systeem plaatst men tegenwoordig het *alternerende*, dat principieel met éénlettergrepige dalingen rekent en dat volgens de voorstanders ervan het best zou passen bij de masoretische uitspraakregeling. Door het aannemen van 'triolische' maten en syncopen kan men een 'glattes Alternieren' verkrijgen. Een groot voordeel acht men hierin gelegen, dat men bij dit systeem niet telkens zijn toevlucht behoeft te nemen tot vaak ingrijpende tekstemendaties, die bij het systeem-Sievers welhaast onvermijdelijk zijn[6].

1 Voor de huidige stand der problematiek inzake de strofiek en alle andere verderop in de tekst aangeroerde kwesties zie men vooral Friedrich Horst, *Die Kennzeichen der hebräischen Poesie*, in: *Theol. Rundschau, Neue Folge*, 21. Jhrg. 1953, S. 97-121.

2 Ontleend aan Simon Oomius, *Institutiones Theologiae Practicae. Ofte Onderwijsingen in de Practycke der Godgeleerdheid*. Tot Bolsward, By Samuel van Haringhouk, in de Waerheyd, 1672, blz. 505. Oomius steunt kennelijk op Gisberti Voetii *Politica Ecclesiastica*, die ik raadpleegde in de uitgave van Ph.J. Hoedemaker (*Gisberti Voetii Tractatus selecti de Politica Ecclesiastica*, Series secunda, Amstelodami, MDCCCLXXXVI; aldaar pag. 40-41, met literatuurverwijzingen).

3 Ed. Sievers, *Studien zur hebräischen Metrik*, 1901, § 53.

4 Eduard König, *Die Psalmen eingeleitet, übersetzt und erklärt*, Gütersloh 1927, *Einl.* Kap. II: *Die Kennzeichen der althebräischen Poesie*, S. 15.

5 König, *Die Psalmen, Einl.* S. 16.

6 Zie Stamm, *Vierteljht. Pss. forschung, Theol. Rundschau* 1955, S. 16-18, en Horst, *Kennzeichen, Theol. Rundschau* 1953, S. 108-112.

Een bijzonder ritme - daarover zijn allen het eens - vindt men in de *qînâ*, de dodenklacht, het klaaglied, waar op een gewoonlijk lange regel een korte volgt. Ook in andersoortige liederen vond dit ritme navolging (psalm 19:10).

Zo er al ergens in de psalmen rijm optreedt, een wezenlijk kenmerk van de Hebreeuwse poëzie is het in geen geval. Anders staat het met de *assonantie*, de *vocaalharmonie*, die in bepaalde psalmen overvloedig is, hetgeen samenhangt met het Hebreeuwse vocalisme. Duidelijk blijkt dit uit de transcriptie van psalm I. De sterretjes onder bepaalde syllaben geven de heffingen aan naar het accentuerende systeem[1].

1 'ašrē ha'iš 'ašèr
lo' halak ba'ᵃṣat rᵉša'im
ubdèrek ḫᵃṭṭa'im lo' 'amad
ubmōšab leṣim lo' jašab

5 'al kēn lo' jaqumu rᵉša'im ba-mmišpaṭ wᵉḫaṭṭa'im ba'ᵃdat ṣaddiqim
6 ki jōdeᵃ' jahwe derek ṣaddiqim
wᵉderek rᵉša'im tō'bed

Welzálig degéne díe
niet wándelt in de ráad der goddelózen,
en op de wég der zóndaars niet stáat,
en in de kríng der spótters niet zít.

Dáarom zullen de god'lózen in 't gerícht niet bestáan,
noch de zóndaars in de geméenschap der vrómen.
Want Jahwé slaat ácht op de wég der vrómen,
maar de wég der goddelózen leidt naar 't verdérf.

(*vrij naar Böhl en König*)

In deze zelfde strofen wordt men geconfronteerd met het verschijnsel van de *woordherhaling*, een poëtisch element dat in de psalmen 120 tot 134 tot een structureel principe is geworden, nu eens als *concatenatio* (aaneenschakeling, nl. van verseind en versbegin), dan weer als *epanaleps* (herhaling van het 'slagwoord')[2].

Psalm 121 (vrij naar Gemser en König)

Ik hef mijn ogen naar de bergen:
vanwaar zal komen *mijn hulp?*
Mijn hulp (zal komen) van bij de HERE,
de maker van hemel en aarde.

Zal Hij niet uw voet aan wankeling prijsgeven?
Zal niet misschien *sluimeren* uw *bewaarder?*
Zie! de *bewaarder* van Israël

1 De in eenvoudige vorm gehouden transcriptie dank ik prof. dr. A.R. Hulst te Baarn. - Een voorbeeld van het verschil tussen de beide metrische systemen geeft Horst in psalm 121 (*Theol. Rundschau* 1953, S. 110).

2 Zou het niet dit formele kenmerk kunnen zijn, dat aanleiding heeft gegeven tot bundeling van deze naar hun 'Gattung' zo verschillende psalmen onder de titel: *Liederen Hammaaloot?* 'Trapliederen', zo men wil, maar dan te verstaan als liederen waarin de gedachten trapsgewijs opklimmen. Ook wij geven dichtbundels wel titels naar vormkenmerken: 'Rondelen', 'Refereinen', 'Sonnetten'.

zal niet *sluimeren*, laat staan slapen!

De HERE is uw bewaarder, de HERE
uw schaduw aan uw rechterhand.
Bij dag zal u de zon niet steken,
en de maan niet in de nacht.

De HERE zal u van alle kwaad *bewaren*,
bewaren zal Hij uw ziel.
De HERE zal bewaren uw uitgaan en uw ingaan
van nu aan tot in eeuwigheid.

Ook buiten het bundeltje Hammaaloot-liederen treft men dit poëtisch verschijnsel aan (zie vooral psalm 29), dat naar de mening van velen zijn oorsprong vindt in de beurtzang[1].

Het opvallendste vormkenmerk van de Hebreeuwse poëzie is het p a r a l l e l l i s m e (parallelismus membrorum), gedachtenrijm - men zou het ook *zinsrijm* kunnen noemen -, een uitvloeisel van de Israëlitische geest, de eigenaardige denkvorm die de totaliteit van de gedachte van verschillende zijden benadert en uitdiept. 'Er is dus een cirkelvormige beweging, het denkproces is concentrisch. Midden tussen de elkaar min of meer gelijkblijvende beweringen ligt het centrale punt, dat nooit tenvolle geraakt of maar enigszins uitgeput kan worden'[2].

Laat ons hun banden verscheuren
en hun koorden van ons werpen.
(*Ps. 2:3*)

Wat is de mens, dat Gij zijner gedenkt,
of een mensenkind, dat Gij op hem let?
(*Ps. 8:5*)

Uw hand treffe al uwe vijanden,
uw rechterhand treffe uw haters.
(*Ps. 21:9*)

O HERE, toon mij Uwe wegen
en leer mij Uwe paden.
(*Ps. 25:4*)

Hij deed vlees op hen regenen als stof,
en gevleugeld gevogelte als het zand der zeeën.
(*Ps. 78:27*)

1 König, *Die Psalmen*, citeert (S. 17) een mededeling van L. Schneller, volgens welke ook nu nog in Palestina klaagvrouwen in twee koren zingen:

'*Warum hast du ihn zertreten? - den Mann!*
Warum hast du ihn getötet? - du Kamel!'

2 Drijvers, *Over de Pss.*, blz. 34 v. Een uitvoeriger behandeling van het parallellisme o.a. bij Ed. König, *Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die biblische Litteratur*, Leipzig 1900, en bij B. Wielenga, *De Bijbel als Boek van Schoonheid*[2], Kampen 1929, blz. 176-186.

Hoe fijnzinnig is het gedachtespel in dit *synoniem parallellisme*. Uitgaande van een algemene gedachte komt de dichter tot een nadere precisering, verinniging, verpersoonlijking: koorden knellen pijnlijker dan banden; is het al wonderlijk dat God aan mensen denkt, het blijft daar niet bij: Hij heeft bijzondere aandacht voor elk individu, het broze, want zondige mensen*kind*; in de haters worden de vijanden gespecialiseerd; Gods wegen duiden op Zijn algemene leiding, het pad is de weg die God met elk mens afzonderlijk gaat. Het synonieme parallellisme, in al zijn rijke variatie, doet wel zeer in het bijzonder een beroep op het gevoel.

Even fraai in zijn effect is het *antithetisch parallellisme*.

De één beroemt zich op wagens, de ander op paarden,
maar wij op de naam van de HERE, onze God;

zij storten neer en sneuvelen,
wij rijzen omhoog en richten ons op!
(*Ps. 20:8 en 9*)

Want de HERE slaat acht op de weg der vromen,
maar de weg der goddelozen loopt uit op verderf.
(*Ps. 1:6*)

Verlieten vader en moeder mij,
de HERE neemt mij op!
(*Ps. 27:10*)

Want de kwaaddoeners worden vernietigd,
maar wie op de HERE hopen, beërven het land.
(*Ps. 37:9*)

Een scherpe belichting van een waarheid tegen de donkere achtergrond van haar contrast.

Meer tot het verstand, minder tot gevoel en verbeelding spreekt de derde vorm die we hier onderscheiden: het *synthetisch parallellisme*, waarbij de tweede zin de gedachte van de eerste uitbreidt of aanvult:

De Wet des HEREN is volmaakt:
een verkwikking voor de ziel;
de getuigenis des HEREN is betrouwbaar:
zij maakt de eenvoudige wijs.
(*Ps. 19:8*)

Op U hebben onze vaderen vertrouwd,
vertrouwd, en Gij hebt ze verlost.
(*Ps. 22:5*)

Maar ik ben een worm en geen man,
een smaad voor de mensen en veracht door het volk.
(*Ps. 22:7*)

Heil degene die niet wandelt naar de raad der goddelozen,
noch staat op de weg der zondaars,
noch zit in de kring der spotters.
(*Ps. 1:1*)

Meesterlijk hebben sommige psalmdichters de verschillende soorten van parallellisme weten te combineren. Psalm 103 is in dit opzicht (en in nog andere!) een flonkerend juweel van Hebreeuwse poëzie.

Bijzondere kracht krijgt het parallellisme, wanneer er een *chiasme* mee gepaard gaat.

Red mijn leven van het zwaard,
van der honden geweld mijn arme ziel!
(*Ps. 22:21*)

Zal men in de duisternis Uw wondermacht kennen,
Uw gerechtigheid in het land der vergetelheid?
(*Ps. 88:13*)

Dan zijn er nog tal van andere factoren die aan deze poëzie een onvergankelijke schoonheid verlenen. *Tropen* als de personificatie, de hyperbool, de litotes, de ironie; *retorische figuren* als de oratorische vragen, antwoorden en uitroepen, de apostrofe, de klimax; *beelden* en *vergelijkingen* geïnspireerd op de Palestijnse natuur, zeden en gewoonten, voorstellingswijzen omtrent leven en dood; maar bovenal de *religie*, de binding tussen God en mens, die tevens de visie bepaalt op de verhoudingen God en natuur, mens en natuur, mens en medemens, of concreter: het gebed om de openbaring van Gods Majesteit en Gerechtigheid en de extatische verheerlijking van die openbaring; de smeekbede om de openbaring van Gods vergevende Liefde en de blijde jubel om de beleefde verwerkelijking daarvan; de bede om de openbaring van Gods weg met Israël en de volkeren en de verzekerde verkondiging van Zijn heilsplan - dit alles geeft aan de psalmen het koninklijk, priesterlijk en profetisch karakter, verwoord in een profetische, priesterlijke, ja koninklijke taal.

Geen wonder dat het Boek der Psalmen de eeuwen heeft verduurd. Het gaf voor de vromen binnen en buiten Israël uitdrukking aan wat zij zelf diep in zich voelden en dachten, maar niet vermochten uit te spreken. De Christelijke Kerk heeft het Psalter als een der kostelijkste erfstukken van Israël aanvaard.

Hoofdstuk II
Het boek der psalmen in de christelijke kerk

1. Zijn betekenis voor de oudste christenheid

Bij het aanbreken van de 'volheid des tijds' leefden de psalmen nog in de geest en in de levenspraktijk van de vrome Joden. Maria's hymne na de Annunciatie is een op de psalmen geïnspireerd lied[1]. Jezus en zijn jongeren hebben de oude zangen aangeheven toen ze voor de laatste maal met elkander de paasmaaltijd gebruikten[2].

Het lijdt geen twijfel of het psalmzingen is, in navolging van Jezus' voorbeeld, onder de eerste Christenen in zwang gebleven. Ligt het niet voor de hand dat Paulus en Silas in de gevangenis van Philippi 'Gods lof' gezongen hebben in de hun bekende psalmen[3]? De apostel Jacobus schrijft: 'Is iemand blij te moede? Laat hij lofzingen' (psalletoo)[4]. Paulus wekt de gemeenten van Ephese en Colosse op tot het zingen van psalmen, lofzangen en geestelijke liederen[5].

Het is het wonder van het Psalmboek dat altijd en overal de gelovige met de psalmist heeft kunnen loven en jubelen, zijn zonden belijden, smeken in de nood, voor uitredding danken. In de loop der eeuwen hebben de psalmen zich losgemaakt van hun 'Sitz', van de situatie waarin ze ontstonden, van de tijd en de 'ruimte' waarvoor ze bestemd waren.

Is daarmee de 'theologische' inhoud van de psalmen voor de Christenen dezelfde gebleven? In geen geval. Jezus' gesprekken met vijand en vriend zijn van beslissende invloed op de exegese van de psalmen geweest. Verscheidene keren citeert de Heer een psalmvers[6], aan het kruis hangend zelfs tot tweemaal toe[7]; van meer belang evenwel is geweest wat Jezus na Zijn opstanding in de vergadering van Zijn discipelen heeft gezegd: '...alles wat over Mij geschreven staat in de wet van Mozes en de profeten en de psalmen moet vervuld worden'[8].

1 Luc. 1:46vv.
2 Matth. 26:30. Onder de 'Lofzang' diene men de psalmen 113 tot 118 of althans een gedeelte daarvan te verstaan. Zie o.a. De Groot, *De Psalmen*, blz. 10.
3 Hand. 16:25.
4 Jac. 5:13.
5 Eph. 5:19; Coll. 3:16.
6 Zie o.a. voor ps. 8:3 - Matth. 21:16; voor ps. 118:22/23 - Matth. 21:42; voor ps. 41:10 - Joh. 13:18; voor ps. 35:19 of 69:5 - Joh. 15:25.
7 Matth. 27:46: *Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?* = ps. 22:2; Luc. 23:46: *In uw handen beveel ik mijn geest* = ps. 31:6.
8 Luc. 24:44.

Hoe de Apostelen de psalmen begrepen hebben, blijkt uit enkele plaatsen in de *Handelingen* en de *Brieven*. De psalmen 2, 16 en 110 worden aangehaald als bewijzen voor Jezus' Koning- en Hogepriesterschap, Zijn opwekking en onverderflijkheid[1].

Het zijn echter slechts weinige psalmen die door de oudste Kerk tot zuiver-messiaanse zijn gestempeld. Eerst de Kerkvaders hebben het Psalterium in zijn geheel 'gechristianiseerd'.

2. De psalmen in het liturgisch gebruik

Over de inrichting en de vormen van de eredienst in de eerste twee eeuwen is ons weinig bekend. De vervolgingen waaraan de Christenen bloot stonden en het pneumatisch karakter van hun godsdienst hebben het scheppen van vaste tradities niet bevorderd. Toch moeten, waar openbare samenkomsten mogelijk waren, zich reeds vroeg bepaalde vormen hebben gefixeerd en geconsolideerd. Wanneer dan ook berichten daarover tot ons komen, blijkt dat sommige gebruiken uit de synagoge in de christelijke gemeenten zijn overgegaan. Zo bijv. de Schriftlezing afgewisseld met psalmgezang.

Dit psalmgezang was zuiver responsorisch, dat wil zeggen, de psalmen waren antwoorden op de voorafgaande Schriftlezingen. Zij waren zelf 'lezingen', gezongen om huns zelfs wil en niet slechts om de tijd te vullen terwijl andere handelingen werden uitgevoerd, zoals bijv. latere 'misgezangen' (introitus, offertorium, enz.).

De psalmen werden gezongen door één zanger en kenden eenvoudige refreinen die door de gemeente op bepaalde momenten werden overgenomen, en wel op de *Halleluja*-roep van de cantor[2].

Een ingrijpende verandering vond plaats toen naast de cantor een uit geschoolde zangers bestaand koor (schola cantorum) optrad[3]. De geleidelijke uitschakeling van de gemeente bij de liturgische zang was een eerste gevolg; het tweede was dat het refrein, muzikaal beschouwd, dezelfde betekenis kreeg als de solopartij. Terwille van de tijdsduur moest tevens de oorspronkelijke psalm tot op een paar verzen ingekort worden. Nog later werd zelfs de herhaling van het refrein achterwege gelaten.

Met deze g r a d u a a l - p s a l m [4] is het *Alleluia-gezang* nauw verwant. Aanvankelijk een psalmodische roep, werd het al vroeg een zelfstandig gezang en verbonden met de responsoriale psalm. In tijden van boete en rouw werd het *Alleluia-gezang* vervangen door de *Tractus*[5].

Al deze vormen: graduaal, alleluia en tractus gaan op de synagogaal-liturgische zang terug. In de christelijke liturgie vinden zij hun plaats in dat deel van de Mis, dat aan de eigenlijke offerdienst voorafgaat, oudtijds de catechumenmis geheten.

De antifonische misgezangen zijn jonger. Ze worden voorgedragen door twee koren, die afwisselend de verzen van de psalm ten gehore brengen, waarbij elk vers gevolgd wordt door de antifoon, die op deze wijze een deel van de psalm is geworden.

1 Zie o.a. Hand. 2:25-34; 13:33 en 35; 1 Cor. 15:25 en 27; Hebr. 1:5/6; 5:6; 7:17 en 21.
2 Dom Benedict Steuart, *The Development of Christian Worship. An Outline of Liturgical History*, London-New York-Toronto, 1953, p. 34 - Peter Wagner, *Geschichte der Messe* I, Leipzig 1913, S. 2.
3 Voor Rome laat zich reeds onder Coelestinus I (gest. 432) de oprichting van dergelijke zangkoren aanwijzen. Wagner, *Messe*, S. 2.
4 Zo genoemd naar de *gradus* (trappen) van de *ambo*, de verhoogde plaats voor de solist.
5 Hij wordt aan één stuk door (*uno tractu*) zonder herhaling gezongen; de melodieën ervan zijn van ernstige aard.

Tot deze reeks behoren de *Antiphona ad Introitum* en de *Antiphona ad Communionem* (de *Introitus* en de *Communio*). Ze begeleiden bepaalde liturgische handelingen, die dan ook de lengte van de gezangen bepalen[1].

Uit de Joodse godsdienstige praktijk stamt ook de gewoonte om op vaste tijden van de dag te bidden. De Evangeliën en de Handelingen getuigen ervan hoe Jezus en de apostelen deze gewoonte getrouw zijn gebleven. Hieruit ontwikkelen zich in de patristische periode[2] de vaste gebedsdiensten en wel het eerst in de kloosters[3]. Ze werden over de gehele dag verdeeld en daarom *horae* (uren, getijden) genoemd. De Patres hebben aan deze getijdegebeden de grootste waarde gehecht.

In deze diensten werden schriftgedeelten gelezen, bijzondere gebeden gezegd en werd er gezongen. Het gezang werd, afgezien van kleine antifonen en hymnen, gevormd door Psalmen en de zogenaamde *Cantica* (liederen uit de H. Schrift buiten het Boek der Psalmen)[4]. Het boek waarin deze psalmen en andere gebeden verzameld en geordend zijn, heet het *Breviarium* (brevier).

3. De patres en het psalter[5]

In het voorgaande hebben we gezien welk een grote plaats het Psalterium innam in de harten en hoofden van de oudste Christenen en, later, in de liturgieën van de missen en getijden. Ze konden echter eerst dan een wezenlijk bestanddeel van het christelijk gebed uitmaken, wanneer ze in christelijke zin werden geïnterpreteerd.

Speciaal ten behoeve van de geestelijken en monniken die het O f f i c i u m D i v i n u m (de dagelijkse gebedsdiensten) verrichtten of bijwoonden, hebben de bisschoppen sedert de 3e eeuw grote psalmencommentaren geschreven, ‘argumenten’ of ‘rubrieken’ (korte samenvattingen) van de psalmen vervaardigd en psalmische gebeden, die de inhoud van de psalm (zelf als gebed be-

1 Wagner, *Messe* I, S. 4 ff.

2 Iets nauwkeuriger: in de 4e eeuw.

3 Het standaardwerk voor deze zaken is nog altijd het boek van P. Suitbert Bäumer, *Geschichte des Breviers*, Freiburg im Breisgau 1895. - Beknopter is Pierre Batiffol, *Histoire du Bréviaire romain*, Paris 1911 (3e éd.).

4 4 Deze C a n t i c a zijn:
1. Het lied van Mozes: *Cantemus Domino*, Ex. 15.
2. Het leerdicht van Mozes voor zijn sterven: *Audite, coeli*, Deut. 32.
3. Het lied van Hanna, de moeder van Samuel: *Exsultavit cor meum in Domino*, 1 Sam. 2.
4. Het lied van Habakuk: *Domine, audivi auditionem tuam*, Hab. 3.
5. Het lied van Jesaja: *Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi*, Jes. 12.
6. De profetie van Jesaja: *Urbs fortitudinis nostrae Sion*, Jes. 26.
7. Het klaaglied van koning Hizkia: *Ego dixi: In dimidio dierum meorum*, Jes. 38:10-20.
8. Het lied van Jona: *Clamavi ad Dominum de ventri inferi*, Jon. 2.
9. Het gebed van de drie jongelingen in de vuuroven: *Benedicite, omnia opera Domini, Domino*, Dan. 3.
Daarbij voegen zich uit het N.T. de Lofzangen van Maria (*Magnificat*), Zacharias (*Benedictus*) en Simeon (*Nunc dimittis*), resp. Luc. 1:46 vv, Luc. 1:68 vv en Luc. 2:29 vv.

5 De enige samenvattende studie is, voorzover mij bekend, die van Dom Pierre Salmon, O.S.B., *De l'interprétation des psaumes dans la liturgie aux origines de l'office divin*, in: *La Maison-Dieu, Revue de pastorale liturgique*, No. 33, Paris 1953, p. 21 svv., waaraan ik een en ander ontleend heb.

schouwd) kort weergaven, samengesteld. Uit deze litteratuur kan men leren hoe de Patres de psalmen hebben geïnterpreteerd als christelijke gebeden.

Enkele van hun opvattingen zullen we in het kort nagaan. De keuze van de auteurs daarbij is bepaald door de voorrede tot de *Souterliedekens* en die tot de *Psalmen* van Lucas de Heere. De laatste noemt S. Hieronimus, Augustinus en Arnobius onder de bronnen van de dichter, de eerste vermeldt behalve deze namen ook nog die van Hilarius en Haymo.

Dit dient nog te worden opgemerkt, dat het bij de commentaren bijna altijd handelt om predikaties, tijdens de kerkdienst uitgesproken ter verklaring van de tevoren gezongen psalm. Wetenschappelijke exegese zal men er dus niet in vinden, wel spirituele.

HILARIUS, de bisschop van Poitou, († 366) zegt in de *Instructio Psalmorum*, voorafgaande aan zijn *Tractatus super Psalmos:* Non est uero ambigendum, ea, quae in psalmis dicta sunt, secundum euangelicam praedicationem intellegi oportere, ut ex quacumque licet persona prophetiae spiritus sit locutus, tamen totum illud ad cognitionem aduentus domini nostri Iesu Christi et corporationis et passionis et regni, et resurrectionis nostrae gloriam uirtutemque referatur[1].

Wie bidt en tot wie het gebed gericht is, moet men uit elke psalm afzonderlijk afleiden. In psalm 53 hoort Hilarius de stem van Christus in Zijn lijden. Ook in psalm 131 spreekt de Eniggeboren Zoon van God door de mond van de profeet. Daarentegen herkent hij de stem van de Kerk als Lichaam van Christus bijvoorbeeld in de psalmen 124, 125 en 134. Elders, als in psalm 2, is Christus de bezongene; in weer andere ziet Hilarius eenvoudig een gebed van de rechtvaardige, gericht tot God of Christus (psalm 14). Hilarius' exegese is dus typologisch en allegorisch.

In zijn predikaties over de psalmen, gericht tot de monniken in de kerk van Bethlehem, ontwikkelt HIERONYMUS (342? 347?-420) de christologische interpretatie. Het *In Commentarios Psalmorum Prooemium* deelt zijn visie mee: Quamuis Dauid omnes psalmos cantasset, tamen omnes psalmi in persona Christi pertinent. De zin van een psalm kan men afleiden uit de titel: Quid est titulus, nisi clauis? ....hoc est, per titulum intelligitur, in cuius persona cantatur: aut in persona Christi, aut in persona ecclesiae, aut in persona prophetae[2].

Met AUGUSTINUS (354-430) komen we in een nog verder geëvolueerd stadium van christelijke interpretatie. Tot nu toe beperkten de commentatoren zich tot een verklaring van de psalmen afzonderlijk, de bisschop van Hippo zoekt en vindt een band die alle verbindt: die van het mystieke Lichaam waarvan Christus het Hoofd is, of die van de Bruid en de Bruidegom. De Kerk, onder het beeld van Babylon, dat de ballingschap van de christen hier op aarde symboliseert, verlangt naar haar ware Vaderland, het Jeruzalem hierboven. In het Boek der Psalmen spreken, bidden en wenen dan ook slechts Jezus Christus en Zijn Kerk[3].

Het lijkt me toe dat ARNOBIUS (midden 5e eeuw) zich weer dichter bij Hieronymus aansluit en

1 Migne, *Patrologia Latina* IX, p. 235.
2 Ik raadpleegde *D. Hieronymi Opervm Octavvs Temvs Commentarios in Psalterivm habet: Accessit his Psalterium triplici lingua, Hebraica, Graeca, & Latina*, Froben, Basileae M D LIII, p. 3 - Ex. in eigen bezit.
3 Zie Salmon, *De l'interpretation des psaumes*, p. 30-33. Augustinus' *Enarrationes in Psalmos* zijn uitgegeven in Migne, *Patr. Lat.* XXXVI-XXXVII.

zich hiermee soms plaatst tegenover Augustinus, maar ook voor hem is het psalmboek het gebedenboek van Christus en Zijn gemeente[1].

Daarnaast werden in dezelfde eeuwen en soms ook door dezelfde auteurs zogenaamde argumenten of rubrieken vervaardigd, korte samenvattingen die duidelijk de bedoeling van elke psalm aangaven. Salmon bespreekt in zijn op blz. 27 noot 5 vermelde studie een zestal complete reeksen. De tweede serie, in sommige manuscripten getiteld *Argumenta in psalmos ex dictis Origenis*, waarschijnlijk van de 5e eeuw, past integraal het gehele psalter op Christus zelf toe. Voorbeelden:

Primus psalmus ostendit quod Christus sit lignum vitae.
2. quod ipse in hereditatem capiat omnes gentes a patre.
3. quod ipse pro nobis in mortis somno obdormiat et resurgat.
4. quod resurrectionem sit a deo patre glorificatus.
5. quod ipse sit inhabitator sanctorum et exauditor ecclesiae.

De vijfde serie, een Spaanse, wordt gekenmerkt door de bijna volslagen afwezigheid van de Vox Christi, terwijl bijna alle psalmen er op de Kerk worden betrokken.

1. Psalmus iste cum generaliter de omnibus sanctis specialiter de Joseph dicit qui corpus Domini sepelevit.
2. Vox apostolorum de Pilato, et Herode et conventu Judaeorum est, et Christus de potestate a patre accepta dicit.
3. Ecclesia contra Judaeos ceterosque hereticos et gentiles interpellat, et Christus de resurrectione sua dicit[2].

Tenslotte: de gewoonte ontstond om de zang van de psalm *af te sluiten met een gebed* dat op de gezongen (gehoorde) psalm was geïnspireerd. Ik volsta met één voorbeeld uit de Spaanse serie. Psalm 66 wordt gevolgd door dit gebed: Cognoscentes in terra viam tuam, Domine, in omnibus gentibus salutare tuum Christum Dominum et viam esse confitemur et patriam, per quem sine defectu gradimur et ad quem perfectione plenissima pervenimus, dona igitur ut ipsum habeamus in munere, qui nobis factus est in salute[3].

De Patres hebben in hun exegetisch werk de grondslag gelegd waarop de middeleeuwen hebben voortgebouwd[4]. Als Luther in 1512 als ordinarius in Wittenberg zijn werkzaamheden begint met voorlezingen uit het Boek der Psalmen, volgt hij daarbij de uitlegmethode van zijn tijd: eerst wordt de tekst *literaliter* of *historice* verklaard en daarna geestelijk, en wel *allegorice, tropologice* en *anagogice*[5].

Welke veranderingen de Reformatie ook met zich brengt ten aanzien van de exegese, de psalmen blijven ook voor de reformatorische kerken het gebed der christelijke gemeente.

Zelfs blijven vele Reformatoren de traditie volgen om hun psalmcommentaar te doen voorafgaan door een ‘argument’ en te besluiten met een ‘gebed’.

Met nadruk wijs ik er echter nog op dat de psalmen in de patristische periode en onmiddellijk daarna, voor wat het Westen betreft, in hoofdzaak het gebed vormden

1 Zijn Psalmencommentaar in Migne, *Patr. Lat.* LIII, 327-570.
2 Salmon, *De l'interprétation des psaumes*, p. 40 en 44.
3 Salmon, *De l'interprétation des psaumes*, p. 50.
4 C. Spicq, *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge*, Paris 1944.
5 Zie Hans Schmidt, *Luther und das Buch der Psalmen*, Tübingen 1933, S. 5-12.

van seculiere en reguliere geestelijken, dat ze niet het eigendom zijn geweest van de ‘gemeente’, hoezeer aanvankelijk de grote bisschoppen de waarde ervan voor ieder Christen gepropageerd mogen hebben.

Toen paus Gregorius I, bij zijn machtige hervorming van de liturgie in het algemeen en van de liturgische gezangen in het bijzonder, bepaalde dat, ten eerste, er in de kerk alleen gezongen zou worden door daartoe geordineerde, geoefende zangers (clerici), en ten tweede, dat allen het gebruik van het Latijn als liturgische taal was toegestaan, - in een tijd dat voor geen enkel Europees land het Latijn meer een levende *gesproken* taal was - toen werd de band tussen liturgie en volk doorgesneden en liep het Boek der Psalmen het grote gevaar voor de gemeente een gesloten boek te worden en te blijven, ook voor die geestelijke gemeenschappen, welker leden het Latijn niet of nauwelijks verstonden.

Hoofdstuk III
Kerklied en -muziek tot aan de Reformatie

1. De hymnen

'Die Psalmen des alten Testaments sind die Grundlage unserer gesamten europäischen Lyrik. Auch der weltlichen, die, wenigstens in formaler Beziehung, auf den von ihnen ausgegangenen Hymnen und Sequenzen beruht.' Zo begint Samuel Singer zijn studie over *Die religiöse Lyrik des Mittelalters* (*Das Nachleben der Psalmen*)[1].

Het is niet de bedoeling deze stelling hier op haar intrinsieke waarde te beoordelen; zonder wellicht het tweede gedeelte ervan volledig voor zijn rekening te willen nemen, zal men toch de betekenis van de hymnen voor de Europese geestelijke dichtkunst moeten erkennen. Daar de (Latijnse) hymne naar vorm en muzikaal karakter de 16e-eeuwse psalmberijming heeft beïnvloed, zullen enkele aspecten ervan worden besproken[2].

Reeds de oudste Christenen hebben hymnen gekend. De evangelist Lucas heeft er ons drie overgeleverd: de Lofzangen van Maria (*Magnificat*), Zacharias (*Benedictus*) en Simeon (*Nunc dimittis*) terwijl ook de apostel Paulus er in zijn Brieven inlast: *Ontwaak, gij, die slaapt*, e.a.

De Syrische kerkzangen zullen we, evenmin als de Griekse in onze beschouwing betrekken, hoezeer ook vooral de laatste hun invloed naar vorm en inhoud op de Latijnse hebben doen gelden.

Voor het Westen richten we dan in het bijzonder onze aandacht op die hymnen die door hun gemakkelijke verstaanbaarheid, teweeggebracht door de eenvoudige structuur van de strofe, hun eenvoudige metriek - jambisch of trocheïsch alternerend -, en door hun ongecompliceerde, volksaardige melodie grote populariteit verkregen en eeuwenlang behielden.

Als de schepper van dit eenvoudige lied mogen we Ambrosius, de bisschop van Milaan (ca. 340-397), beschouwen die met zijn jambische dimeters in vierregelige strofen het klassieke voorbeeld is geworden voor de hymne-dichters der volgende eeuwen.

Men zegt wel dat Ambrosius zijn liederen heeft gemaakt om ketterse sekten, die zich van het machtige middel van de volkszang bedienden om aanhang te winnen, dit wapen uit de handen te

1 Samuel Singer, *Die religiöse Lyrik des Mittelalters* (*Das Nachleben der Psalmen*), Bern 1933, S. 5.

2 Voornamelijk aan de hand van G. van der Leeuw, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, Groningen-Batavia 1939 (afgekort: v.d. Leeuw, *Gesch. Kerkl.*); Ulysse Chevalier, *Poésie liturgique traditionnelle de l'Eglise catholique en Occident ou Recueil d'Hymnes et de Proses usitées au moyen âge et distribuées suivant l'ordre du Bréviaire et du Missel*, Tournai M.DCCC.XCIV. (afgekort: Chevalier, *Poésie liturgique*) en Guido Maria Dreves, *Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern*, Kempten und München, 1908.

slaan. Maar ketters raken de Kerk altijd in haar zwakke plaatsen en zo heeft de Milanese bisschop evenzeer gereageerd - en stellig welbewust - tegen de praktijk in eigen Kerk, die de gemeente hoe langer hoe meer uit de kerkzang terugdrong.

Hier volgt de aanhef van een van zijn hymnen:

AEterne rerum conditor,
Noctem diemque qui regis,
Et temporum das tempora,
Ut alleves fastidium.

Praeco diei jam sonat,
Noctis profundae pervigil,
Nocturna lux viantibus
A nocte noctem segregans.

Hoc excitatus Lucifer
Solvit polum caligine,
Hoc omnis errorum chorus
Viam nocendi deserit.
etc.

Van Ambrosius' tijdgenoot Prudentius (gest. na 405) is de bekende morgenhymne in dezelfde strofe en maat: *Ales diei nuntius*, een tegenhanger van Ambrosius' avondlied *Te lucis ante terminum*, dat zijn melodie leende aan de nog beroemder avondzang van een onbekende dichter uit de 7e eeuw:

Christe, qui lux est et dies,
Noctis tenebras detegis
Lucisque lumen crederis,
Lumen beatum praedicans.

Eveneens in Ambrosiaanse stijl is het kerstlied van Sedulius (5e eeuw): *A solis ortus cardine*.

'In de ambrosiaansche hymnen wordt het heil toegepast op elken dag, elk uur; elk tijdstip wordt daardoor beleefd als de komst van het heil. Dat is het geheim van deze monumentale kerkliederen. En daarbij past geheel de klare, streng-zakelijke stijl'[1]. 'Monumental' is ook de karakteristiek die Singer aan deze hymnen geeft[2].

Met Venantius Fortunatus (± 530-± 600) komt bij het zakelijke en strenge een ander element, een nieuw mystisch godsbesef, vooral in zijn kruisaanbiddingsliederen: *Vexilla regis prodeunt; Pange, lingua, gloriosi* en *Crux fidelis inter omnes*. De strofe van beide laatste hymnen is zesregelig, het metrum trocheïsch.

De Karolingische Renaissance doet een geleerde als Paulus Diaconus (720-795) gecompliceerder

1 Van der Leeuw, *Gesch. Kerklied*, blz. 56.
2 Singer, *Religiöse Lyrik*, S. 25.

metra toepassen. Meer vermaard, om het gebruik dat Guido van Arezzo (gest. 1050) ervan maakte, dan beroemd is zijn hymne

*U*t queant laxis *re*sonare fibris
*Mi*ra gestorum *fa*muli tuorum,
*Sol*ve polluti *la*bii reatum,
*S*ancte *Io*hannes[1].

Maar de Ambrosiaanse hymne blijft in ere, getuige het 'geweldige' lied, dat aan Rhabanus Maurus (ca. 776-856) wordt toegeschreven: *Veni creator spiritus*.

In de nu volgende eeuwen wint het onderschuiven van woorden (aanvankelijk proza) onder de soms oneindige notenreeks van de *Alleluia*-jubel aan populariteit. Frankrijk is het stamland, Notker Balbulus uit St.-Gallen (ca. 840-912) een der vruchtbaarste auteurs ervan. Oorspronkelijk hebben de sequentie-'liederen', uiteraard, een onregelmatige vorm, maar langzamerhand ontwikkelden ze zich tot gewone strofische hymnen, al onderscheiden ze zich daarvan door hun bijzonder muzikaal type, een veelvuldig *Alleluia*- of *Kyrieleis*-refrein, en het loslaten van antieke metra.

Een der allerschoonste sequenties is de Pinksterhymne

Veni sancte spiritus
et emitte coelitus
lucis tuae radium.
Alleluia.

waarvan de dichter onbekend is.

In de 12e eeuw brengt Adam de St.-Victor (gest. 1157) te Parijs de sequentielitteratuur tot grote bloei. Voorzover hij in regelmatige strofen schrijft, gebruikt hij bij voorkeur deze, van het Paaslied:

Sexta passus feria,
die Christus tertia
resurrexit;
surgens cum victoria,
collocat in gloria
quos dilexit.

Het rijm, dat voordien sporadisch en vaak toevallig optrad, is nu een principieel element geworden en zal zich in de volgende eeuwen handhaven.

De beroemdste twee liederen die de 13e eeuw heeft voortgebracht zijn uit de gedachten-, liever gevoelswereld van de H. Franciscus (1182-1226) ontstaan: het *Dies irae, dies illa*, toegeschreven aan Thomas de Celano (± 1190-± 1260), en het *Stabat mater dolorosa*, misschien van de Engelse minderbroeder John Pecham.[2]

1 Guido gebruikte een aantal noten van de melodie dezer hymne, die successievelijk een grote-tertstoonladder vormen en gaf aan deze noten de namen van de zich eronder bevindende woorden en lettergrepen: ut, re, mi, fa enz. Dit 'solmisatie'-systeem bedoelde hij als een hulpmiddel voor het toontreffen.

2 Zie P. Maximilianus O.F.M. Cap., *De middelnederlandse vertalingen van het Stabat Mater* (*Zwolse dr. en herdr.* Nr. 18), Zwolle 1957, blz. 16-17.

Maar naast Franciscus moeten twee andere groten geplaatst worden, Bernhard van Clairvaux (1091-1153) en Thomas van Aquino (1225-1274), de exponenten van de Mystiek en de Scholastiek. Het spreekt vanzelf dat de verschuivingen in de theologie in hun liederen tot uiting komen: de persoonlijke beleving van het heil in Jezus (en van de vertroosting in Maria) bij Bernhard en de zijnen, de accentuering van het sacrament bij Thomas.

Van Bernhard is het bekende lied *Jesu dulcis memoria*; van Abaelardus (1079-1142), zijn tegenstander, de sequentie *Mittit ad virginem*, een Annunciatielied, merkwaardig om zijn 5-regelige strofe:

> Mittit ad virginem
> non quemvis angelum,
> sed fortitudinem
> suam, archangelum,
> amator hominis.

Thomas' bekendste hymnen zijn: *Pange, lingua, gloriosi; Sacris solemniis juncta sunt gaudia; Lauda, Sion, salvatorem* (een sequentie) en het lied van de Sacramentsprocessie *Adoro te devote, latens deitas*.

Al in de 10e eeuw ontstonden naast de sequenties de t r o p e n . De vocalises op de *e* van *Kyrie* (*eleison*) waren zo uitgesponnen dat de zangers moeite hadden met het onthouden van de notenreeksen. Om hun bij het instuderen te hulp te komen werd onder elke noot een lettergreep geplaatst van een zin die de ruimte tussen *Kyrie* (of *Christe*) en *eleison* opvulde. Deze interpolaties acht men de oorsprong van de dramatische opvoeringen in de kerk op de hoge feestdagen[1]. De 'opvulsels' droegen uiteraard een populair karakter. Ze hebben aanleiding gegeven tot grove ontsporingen, maar anderzijds ook tot het dichten van volkse hymnen, die zeer dicht bij het geestelijk volkslied staan, vooral door hun melodieën.

Een voorbeeld van een zeer oude troop[2] (ws. 11e eeuw):

> *Kyrie* - *eleison*.
> *Kyrie*, fons bonitatis, Pater ingenite, a quo bona cuncta procedunt, *eleison*.
> *Kyrie*, qui pati Natum mundi pro crimine, ipsum ut salvaret, misisti, *eleison*. etc.

Van de volkshymnen die op deze wijze ontstonden, zijn uit de 14e eeuw het bekendst: *In natali domini, Quem pastores laudavere, Nunc angelorum gloria, Puer natus in Bethlehem, Resonet in laudibus*, die alle Kerstliederen zijn; het Passielied *Patris sapientia, veritas divina;* het Paaslied *Surrexit Christus hodie*. In de volgende eeuw voegt zich daar nog aan toe het Kerstlied *Dies est laetitiae*.

Zo zijn sedert de tijd van Hilarius van Poitou en Ambrosius van Milaan vele duizenden hymnen gedicht. De geschiedenis van de oorspronkelijke toepassing ervan is niet geheel duidelijk. Gelet op de inhoud van zijn liederen zal Ambrosius ze hebben vervaardigd om ze te doen zingen tijdens de dagelijkse ochtend- en avonddiensten, die in elk geval in zijn tijd gehouden werden. In de volgende eeuw werden tussen de vigiliën (metten) en de vesper de laudes, tertia, sexta en nona gevoegd, waar

1 Zie o.a. Jos. Smits van Waesberghe, *Muziek en Drama in de Middeleeuwen*, Amsterdam z.j., blz. 1-34.
2 Chevalier, *Poésie liturgique*, No. 126, p. 97.

in de 5e eeuw de prima nog bij kwam[1]. Sedert Benedictus (± 480-na 543) in zijn Regel hymnen voorschreef voor de liturgieën der getijdegebeden, werden ze in de kloosters algemeen toegepast. In Duitsland en Frankrijk kwamen ze vrij spoedig daarna ook in de gewone eredienst, in Rome echter eerst in de 12e eeuw. '*En het heeft niet lang geduurd. De geweldige bloei van de hymnenliteratuur is door de kerk opzettelijk geknot. Een zekere vrees voor het volks- en gemeentelied is hieraan niet vreemd geweest*'[2].

2. Het kerkelijk lied en de psalmberijmingen in de volkstaal

Met deze paragraaf zijn we gekomen aan de onmiddellijke voorgeschiedenis van de 16e-eeuwse psalmberijmingen in de volkstaal.

Nu vormen de psalmberijmingen van de 16e eeuw een complex verschijnsel: hun inhoud is de oudtestamentische psalm; de vorm is een strofisch lied, als zodanig verwant aan het volkslied en de hymne; de melodie is die van het volkslied of van de hymne of een bewerking van het eerste in hymnische zin: in Duitsland zijn ze bedoeld als liturgisch gemeentelied en bestemd voor stichtelijk huisgebruik, in Frankrijk en de Nederlanden voorlopig (waarschijnlijk) alleen voor het laatste.

Bij de beantwoording van de vraag naar psalmberijmingen in de middelleeuwen heeft men nooit deze complexiteit voor ogen gehouden. En toch is dat noodzakelijk als men op grond van het verleden beweren wil dat wat Luther in 1524, Marot in de dertiger jaren en de *Souterliedekens* in '40 brachten, niets nieuws was. Dit is beweerd, in Duitsland, in Frankrijk, in de Nederlanden, en men kon dat doen door uit de veeleenheid één element te lichten en dat bovendien te relativeren.

a. Duitsland

In Duitsland was dat element het kerklied. Ik laat dr. Karl Weinmann voor vele gelijkdenkenden spreken: 'Wackernagel bringt im zweiten Bande nicht weniger als 1448 Lieder, die dem Liederschatze v o r der Reformation angehören. Es ist daher historisch unbegründet, wenn man selbst bei ernsten protestantischen Forschern noch immer die Behauptung findet, von einem deutschen Liede könne vor der Reformation nicht die Rede sein, oder Luther sei der 'Vater des Kirchenliedes'[3].

Weinmann doet het voorkomen alsof al die 1448 liederen daadwerkelijk kerkliederen zijn geweest, d.w.z. dat ze door het volk in de kerk gezongen zijn geweest. We zullen dat nagaan aan de hand van wat betrouwbare vorsers daarover hebben meegedeeld. Bovendien interesseert het ons zeer wat daarin het aandeel van de psalmen is geweest.

Met bewonderenswaardige grondigheid en objectiviteit heeft Wilhelm Bäumker in het eerste deel van zijn *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*, Freiburg im Breisgau, 1886, dat

1 Zie Suitbert Bäumer, *Geschichte des Breviers*, Freiburg im Br. 1895, S. 162-183.
2 Van der Leeuw, *Gesch. Kerklied*, blz. 48 (curs. van mij, L.).
3 Karl Weinmann, *Geschichte der Kirchenmusik*^{2}, Kempten und München 1913, S. 49. Het in het citaat bedoelde werk van Wackernagel is: Philipp Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Zweiter Band, Leipzig 1867. Het werk bestaat uit vijf delen, door mij afgekort als Wackernagel, *Kirchenlied* II, III enz.

ondanks zijn ouderdom nog steeds als een standaardwerk mag gelden, alles bijeengebracht wat in de documentaria te vinden was over het aandeel van het ‘volk’ in de kerkzang[1]. Later gevonden getuigenissen dienaangaande, o.a. vermeld in Merker-Stammler's *Reallexikon*[2], vullen Bäumker's gegevens aan en bevestigen te sterker de conclusies die men uit diens rijke materiaal kan trekken. De ontwikkeling van het Duitse geestelijke lied kan als volgt geschetst worden:

Het pas gekerstende Duitse volk zweeg en luisterde toe, als de zangers de Latijnse koralen voordroegen. Het verstond de taal niet. Karel de Grote moet de kerkgangers wat tegemoet gekomen zijn, door voor te schrijven dat het gehele volk de doxologie *Gloria Patri et Filio*, enz. en dat de priester met het volk en de heilige engelen het *Sanctus* zou zingen. Lodewijk II moet daar in 856 nog een kleine uitbreiding aan gegeven hebben, maar of die verordeningen werkelijk opgevolgd zijn, is onbekend, voegt Bäumker eraan toe. Wel weten we dat de woorden *Kyrie-eleis* het volk, bij gebrek aan liederen in de moedertaal, gediend hebben om zijn religieuze gevoelens in gezang te uiten. Bij alle mogelijke gelegenheden weerklonk deze roep: bij begrafenissen, bedevaarten, op het slagveld, bij de ontvangst van hooggeplaatste persoonlijkheden, enz. Niet zelden ontaardde de roep in een onverstaanbare jubel. Verwant daarmee waren de jubilaties die op de laatste lettergreep van *Alleluja* na het Graduaal in zwang gekomen waren. Om deze jubilaties aan de vergetelheid te ontrukken, kwam men op de gedachte de melodieën te fixeren door er een tekst onder te schuiven, volgens de regel: zoveel lettergrepen, zoveel noten. Op deze wijze ontstonden de *sequenties*[3]. Hetzelfde gebeurde met het *Kyrie-eleis*, op de melodie waarvan men Duitse woorden zocht. Deze gezangen eindigden dan alle weer met *Kyrie-eleis*. Zo werden de eerste Duitse kerkliederen geboren, die men *Leisen* ging noemen. Het oudst bekende dateert uit de 9e of 10e eeuw, de *Leich vom heiligen Petrus:*

Unsar trohtîn hât farsalt sancte Petre giuualt,
daz er mac ginerian ze imo dingenten man.
Kyrie eleyson. Christe eleyson[4].

Eerst in de 12e eeuw kwam het geestelijk lied in de moedertaal tot grotere ontplooiing. Wackernagel verzamelde niet minder dan 160 liederen uit deze tijd. Daaronder bevinden zich enige vertalingen van oude kerkelijke hymnen.

De 13e eeuw zag een groot aantal geestdriftige liederen tot lof van de H. Maagd ontstaan. Slechts enkele ervan kwamen, - en hetzelfde geldt voor de latere liederen van de ‘Meistersänger’ - in kerkelijk gebruik. Daarentegen is hun invloed op de kunstige vorming van de strofe en de melodie van het latere volkslied aanzienlijk geweest. Uit deze eeuw dateren o.m. *In gotes namen varen wir, Christ ist erstanden* en *Nu biten wir den heiligen geist*.

1 S. 6-14.
2 Paul Merker u. Wolfgang Stammler, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* II, Berlin 1926/1928; hierin J. Gotzen, (Katholisches) *Kirchenlied*, S. 72ff. en A. Hübner, *Psalmendichtung*, S. 733 ff.
3 Zie hiervóór blz. 33.
4 Wilhelm Braune, *Althochdeutsches Lesebuch*, 7e Aufl., Halle a.S. 1911, S. 144f. Aantekeningen en litteratuur z.a. S. 194, dat een betere tekst geeft dan Wackernagel, *Kirchenlied* II, Nr. 20.

Met de 14e eeuw komen we in het bloeitijdperk van het wereldlijk en geestelijk volkslied. De ontwikkeling van het stadswezen en het (kunstige) handwerk geven aan het geestelijk leven nieuwe impulsen en vormen, waarvan de poëzie de weerslag ondervindt. De tijd van de Meistersänger breekt aan. Nieuwe kansen krijgt het geestelijk lied in de Kerst-, Passie- en Paasspelen. Aanvankelijk was het Latijn de taal waarin ze opgevoerd werden, maar al spoedig werden om het volk te believen Duitse liederen ingeschakeld.

De instelling van nieuwe feesten als de Sacramentsdag (1264) het Drievuldigheidsfeest (1334), Maria's Ontvangenis (1356), Maria Boodschap (1389) en vele Heiligendagen verrijkte ongemeen het aantal Latijnse hymnen waarvan Johannes von Salzburg er enige tientallen vertaalde. Oorsponkelijke, voornamelijk Maria- en heiligenliederen, ontstonden ook in de kringen van de mystici.

Uit deze eeuw noem ik: *Christ fur gen himel; Da Jesus an dem creuze stand; Erstanden ist der heilig Christ; Gelobet seist du Jesu Christ; Joseph, lieber Joseph mein; In dulci jubilo; Uns komt ein schif gefaren;* van de latijnse hymnen die vertaald werden: *Dies est laetitiae; Puer natus in Bethlehem; Quem pastores laudavere; Resonet in laudibus; Surrexit Christus hodie*[1].

In de 15e eeuw is de oogst aan kerkliederen, resp. geestelijke volksliederen zeer groot. Een merkwaardig verschijnsel vormen de zogenaamde contrafacten: wereldlijke liederen omgewerkt tot geestelijke, met behoud (of met omwerking) van de melodie en vaak ook van de eerste versregel. Heinrich von Loufenberg was op dit terrein vruchtbaar werkzaam. De bekendste liederen uit deze periode, tevens Meistersänger-liederen, zijn wel: *Maria zart, von edler art* en *Die frau von himel ruff ich an*.

‘Das deutsche Volk besasz also vor dem Ausbruch der Reformation einen Schatz von geistlichen Volksliedern, resp. Kirchenliedern, wie ihn kein Volk der Welt aufzuweisen hat’[2].

De vraag is nu maar in hoeverre dit geestelijk lied in eigenlijke zin kerklied is geweest. Ook hierop heeft Bäumker een antwoord gegeven in het tweede deel van zijn werk (1883), hoofdstuk II: *Über die Stellung des deutschen Kirchenliedes zur Liturgie bis zum Ende des* 17. *Jahrhunderts*. De hoofdzaken daaruit geef ik hier weer.

‘Unbestreitbare Thatsache ist es, dasz der lateinische, Gregorianische *Choralgesang* während des Mittelalters auch in Deutschland der *einzige liturgische Gesang* in der katholischen Kirche war.... Die Bischöfe wachten mit Sorgfalt über die Reinerhaltung desselben und suchten alles Fremde und Neue davon fern zu halten’[3].

Er is echter een bepaald bericht dat meedeelt in hoeverre liederen in de volkstaal toelaatbaar waren. De Synoden van Augsburg in de jaren 1567 en 1610 verklaren: de oude katholieke liederen in de volkstaal, speciaal die welke onze voorvaderen bij de grotere feesten gezongen hebben, gunnen wij het volk en we staan toe dat ze in de kerken en bij processies gezongen worden[4].

1 Onder genoemde liederen bevinden zich een aantal zogenaamde macaronische of mengtaal-liederen, waarvan het *In dulci jubilo* ook ten onzent grote populariteit verwierf.
2 Bäumker, *Kath. Kirchenlied* I, S. 15 f.
3 Bäumker, *Kath. Kirchenlied* II, S. 8.
4 Bäumker, *Kath. Kirchenlied* II, S. 10.

Bij welke gelegenheden nu had dit plaats? Bäumker zegt:[1]

1*e*. Op de hoogste feestdagen, bij de dramatische opvoeringen in de kerk, bijv. in de Kerstnacht bij het 'kindjewiegen': *Joseph, lieber Joseph mein, helf mir wiegen mein kindelein*... of, bij de kribbe: *In dulci jubilo, singet unde weset fro*.. Ook op het Paasfeest, bij de v i s i t a t i o s e p u l c h r i: het koor zong *Te Deum*, het volk *Christ ist erstanden*. Met Pinksteren, bij het loslaten van een duif in de kerk: *Nun bitten wir den heiligen geist*.

2*e*. In verbinding met de sequenties. Volgens een mededeling in het *Ordinarium inclitae ecclesiae Sverinensis* van 1519 (men lette op het jaartal!) mocht het volk na het presenteren van het H. Sacrament driemaal het lied zingen: *Gelobet seistu, Jesu Christ*. Evenzo was het in de 14e en 15e eeuw gewoonte de delen van de Paassequentie *Victimae paschali* af te wisselen met strofen van een Paaslied in de volkstaal.

3*e*. Er zijn bewijzen dat in bepaalde tijden op sommige plaatsen Duitse liederen werden gezongen vóór en na de preek, in het bijzonder op de zondagen tussen Pasen en Hemelvaart. De predikant zette dan het lied *Christ ist erstanden* in, dat door het volk werd voortgezet.

4*e*. Bij de 'leesdienst', d.w.z. gedurende de stille mis, en in buiten-liturgische namiddag- en avond- wijdingen. De bewijzen hiervoor ontbreken echter!

5*e*. Bij processies en bedevaarten.

De plaats van het volksgezang is hieruit wel duidelijk geworden: bij buiten-liturgische plechtigheden, en indien anders, dan toch nooit i n d e p l a a t s v a n of ter verkorting van het officiële Latijnse koraalgezang[2].

Wat echter voor mijn betoog het allerbelangrijkst is: nergens is bij dit alles ook maar even sprake van een Duitse p s a l m , laat staan van een psalm, berijmd in de strofe van een volkslied. Onder de meer dan veertienhonderd Duitse 'Kerk'-liederen, die Wackernagel verzameld heeft, treffen we t w e e psalmen op rijm aan: brokstukken van psalm 138 [Hebr. 139], naar een handschrift uit de 10e eeuw, en de 50e [Hebr. 51e] psalm, in 42 strofen (?), uit de 13e eeuw[3]. Van beide geef ik een fragment[4].

1 Bäumker, *Kath. Kirchenlied* II, S. 10ff.

2 Verg. hiermee wat Gotzen schrijft in Merker-Stammler's *Reallexikon*[2], S. 77: Eine Stellung in der Liturgie der kath. Kirche hatte das dt. K.[irchenlied] vor der Reformation nicht und hat es auch heute nicht. Der offizielle liturgische Gesang war und ist lateinisch; im allgemeinen ist an dieser Forderung streng festgehalten worden. Doch schliesst das nicht aus, dasz dt. Lieder zwischen den lat. liturgischen Gesang eingeschoben oder vorher und nachher gesungen wurden, besonders bei der Messe. Vor und nach der Predigt ein dt. Lied zu singen, war allgemeine Sitte geworden. Dagegen verbieten es verschiedene Synoden des 15. Jhs (----) im Hochamte die lat. Choralgesänge abzukürzen oder die vom Priester angestimmten Gesänge nicht fortzusetzen und dafür dt. Lieder einzuschieben, was also ohne Zweifel an manchen Stellen geschehen ist.

3 Wackernagel, *Kirchenlied* II, Nrs. 22 en 45.

4 Psalm 138 [139] citeer ik naar Braune, *Althd. Lesebuch*[7], S. 151f. Noten en litteratuuropgave aldaar S. 195. Thans ook: H. Menhardt, *Die Überlieferung des ahd. 138. Psalms*, in: *Zeitschr*.

Psalm 138

Dû hapest mir de zungun sô fasto piduungen,
daz ih âne dîn gipot ne spricho nohein uuort.
Uuie michiliu ist de dîn giuuizida, Christ,
fone mir ce dir gitân! uuie mahtih dir intrinnan!
Far ih ûf ze himile, dâr pistû mit herie,
ist ze hello mîn fart, dâr pistû geginuuart:

Far ih in de finster, dâr hapest dû mih sâr:
ih uueiz daz dîn nacht mach sîn sô lioht alsô tach.
Sô uuillih danne file fruo stellen mîno federa:
peginno ih danne fliogen, sôse êr ne tete nioman.

'Das gedicht stellt sich sonach als eine freie umdichtung des psalms 138 dar', zegt Braune[1].

Psalm 50, str. 1-4

Herre got, erbarme dich
durch dine gnade vber mich.

Herre, nach dinen hvlden,
niht nach minen schvlden.

Herre, nach dines vater rat
verteile mine missetat.

Daz der tevfel iht envinde,
daz ich si sin gesinde.

Van deze boetpsalm kende Wackernagel nog twee andere handschriften. Hij komt ook, met varianten, voor in Joh. Clausens *Psalmen* van 1542(!) 'aus einem seer alten vnd vngeachten Büchlein.'

Zo er dus al sprake mag zijn van een geestelijk lied in de volkstaal ten gebruike van het gehele volk in de kerk - waarmee het lied tot een kerlied gestempeld werd -, tevergeefs zoeken we naar een volks p s a l m , om niet te spreken van een k e r k e l i j k e volkspsalm, uit de 15e en het begin van de 16e eeuw, die ons van een traditie in het psalmberijmen zou kunnen overtuigen. In heel het omvangrijke documentarium dat Bäumker en zijn opvolgers hebben bijeengebracht om tot de aanwezigheid van een kerkelijk lied in de volkstaal vóór de Reformatie te kunnen concluderen, wordt wel gesproken over ons bekende vertaalde hymnen en geestelijke volksliederen, maar met geen woord gerept van een psalm in de moedertaal. Wanneer al eens een dichter - uit welke behoefte is niet bekend, maar laat het een kerkelijke zijn - in de 9e of 13e eeuw een psalm in Duitse verzen bracht, dan is zijn voorbeeld toch zonder weerklank gebleven.

f. dt. Altertum, 77. Bd. (1940), S. 76-84, met reproducties van Hs. Wenen, Nat.-Bibl. 1609, bl. 69^{r-v}.

1 Braune, *Althd. Lesebuch*^{7}, S. 195. Een uitvoerige bespreking met literatuuropgave vindt men in Gustav Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, I, München 1918, S. 203-207. S. 204: 'Die Bearbeitung ist sehr frei'.

Niet zonder grond beweert Hübner dan ook: ‘Poetische Bearbeitungen [des Psalters] erscheinen nicht [im Mittelalter], mit einziger Ausnahme der ahd. Behandlung des 138. Psalms, *die aber nicht als Bruchstück einer Übersetzung des ganzen Psalters anzusehen ist*. Das änderte sich mit der Reformation’[1]. En geheel onafhankelijk van deze schrijft Gotzen, in verband met de beide hierboven geciteerde berijmingen: ‘Doch war bei diesen gereimten Verdeutschungen an einen Gebrauch für den Volksgesang nicht gedacht; das Bedürfnis nach sangbaren Übertragungen der Psalmen in Liedform entstand erst durch die Reformation infolge der Beseitigung der lateinischen Liturgie’[2].

Met recht kon Johann Claus van zijn zeer oude boekje zeggen dat het ‘ungeacht’ was.

Berijmingen van psalmen en psalmgedeelten vond men, vooral in de 15e eeuw, in de geversificeerde gebedenboeken, zoals we die ook in de Nederlanden zullen aantreffen. Voor het middelnederduitse taalgebied zijn we hierover uitnemend geïnformeerd door de opsporingen van Borchling, die o.a. in de Bibl. des Kgl. Gymnasiums te Quedlinburg een berijmd *Officium b. virginis* aantrof, beginnende:

> HERE opene de lippen my*n*
> dat my*n* mu*n*t kundighe dat lof dyn
> God diner hulpe bidde ek
> kum here schere to hulpe mek,

waarbij zich een berijming van de zeven boetpsalmen en van de litanie aansluiten[3].

De boetpsalmen werden ook los van het getijdenboek in verzen gebracht. Borchling vond te Rostock, in de Grossherzogliche Universitäts-Bibliothek daarvan een voorbeeld: *De souen Salmen gereimt*, als onderdeel van een gebedenboek. De bewerking begint aldus:

> HERE straffe mi nicht in deme v*n*mode dyn,
> vnd yn dynem torne lat mi niht gestraffet syn.
> (Ps. 6)[4].

Volkslitteratuur zullen deze berijmde getijden- en gebedenboeken wel nooit gevormd hebben: ze bleven beperkt tot de kloosters en overeenkomstige instituten[5].

Ik weet dat het in de litteratuurgeschiedenis geraden is voorzichtig te zijn. Het mag in bepaalde gevallen moeilijk zijn aan te tonen dat iets er was, moeilijker nog is het te *bewijzen* dat iets er *niet* was.

Maar één ding heeft mijn mening dat Duitsland vóór de Reformatie geen psalmberijmingen heeft bezeten naar de gegeven definitie en dus geen traditie in deze waarop Luther kon voort-

1 In: Merker-Stammler, *Reallexikon* II, S. 733 (Cursivering van mij).
2 In: Merker-Stammler, *Reallexikon* II, S. 737.
3 C. Borchling, *Mittelniederdeutsche Handschriften in Wolfenbüttel und einigen benachbarten Bibliotheken. Dritter Reisebericht*, in: *Nachrichten von der Königl. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen, Philol.-hist. Klasse 1902* (*Beiheft*), Göttingen 1902, S. 242.
4 Borchling, *Mittelniederd. Handschriften, Zweiter Reisebericht*, in: *Nachr. Königl. Gesellsch. d. Wissensch.*, Göttingen 1900, S. 184. Andere hss. vond Borchling te Wolfenbüttel (*Reiseber.* III, S. 35-36) en te Dessau (*Reiseber.* III, S. 252).
5 Vergelijk wat verderop in dit boek gezegd zal worden met betrekking tot de Nederlandse getijdenboeken (blz. 49,54,56).

bouwen - een mening die zich baseerde op de afwezigheid van getuigen en op de inzichten van objectieve geleerden[1] - tot een vaste overtuiging gemaakt:

Toen Luther in 1523 voor zijn kerkvolk Duitse liederen wilde hebben en deze ging zoeken, deed hij een greep in de schat van het middeleeuwse kerklied: hij adopteerde vertalingen van de oudkerkelijke hymnen en bewerkte geestelijke volksliederen zo, dat ze voor zijn eredienst geschikt werden. Toen hij vóór alles ook psalmen verlangde, boden de liedboeken van de middeleeuwen hem niets[2], moest hij zelf aan het dichten gaan en anderen opwekken zijn voorbeeld te volgen. Hier liet de traditie Luther en de zijnen in de steek. De berijmde psalm voor de volkse kerkzang is een innovatie van de Lutherse hervorming.

b. Frankrijk

Voor Frankrijk liggen de zaken enigszins anders. Toen Marot zijn psalmen begon te vervaardigen, was er geen kerk waarin zijn liederen door het volk, actief in het liturgisch gebeuren betrokken zoals in de Duitse hervormde kerken, zouden kunnen worden aangeheven. Of heeft Marot wellicht de hoop gekoesterd dat de Franse kerk, langs de weg van een geruisloze reformatie zich zou evolueren tot een evangelische kerk, waarin zijn psalmen een plaats zouden kunnen krijgen, zoals dat in de tijd van hun ontstaan in Duitsland en de Elzas het geval was?

Er is nog een tweede verschil met Duitsland. Frankrijk heeft in de middeleeuwen 'psalmberijmingen' gekend, berijmingen zelfs van het gehele psalter, wat Amédée Gastoué heeft verlokt tot het poneren van de stelling dat het dichten van psalmen in de volkstaal niet een uitvloeisel is van de protestantse hervormingsbeweging, maar in de traditie geworteld lag. 'En réalité, le Psaume français appartient à une *très ancienne tradition*'[3]. En om zijn bewering kracht bij te zetten vervolgt hij: 'Depuis le moment où apparaissent les premières versions romanes de la Bible, au XIIe siècle, quand, à la fin de ce siècle et au suivant, on modela des Psaumes sur le type des cantilènes pieuses, jusqu'au premier quart du XVIe siècle, nous pouvons suivre la persistance ininterrompue des Psaumes en langue vulgaire sur la terre de France'[4].

En daarom heet het van Marot: '...loin de s'y montrer, comme on l'a dit et répété, un "disciple de la Renaissance", il est, en réalité, le dernier poète du moyen âge...'[5]

1 Behalve op de geschriften en artikels van reeds in de tekst genoemde geleerden, wijs ik hier op het uitvoerige opstel van Wolfgang Stammler, *Die mittelniederdeutsche geistliche Literatur*, in: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, herausg. von Johannes Ilberg, 23. Jhrg. 1920, XLV. u.XLVI. Bandes 1./2. Heft, Leipzig u. Berlin 1920, S. 114-135, waarin het woord psalm zelfs niet voorkomt. Men mag veilig aannemen dat een soortgelijk opstel het hoogduitse taalgebied betreffende, eveneens een veelzeggend stilzwijgen over psalmberijmingen zal bewaren.

2 De ons bekende liedboeken der kloosters bevatten geen psalmberijmingen in volksliedaardige strofen. Ook in de particuliere bundels geestelijke liederen, waarvan bijv. het liederboek van Anna van Keulen een fraai voorbeeld vormt, zal men ze niet aantreffen. - *Das Liederbuch der Anna von Köln*, herausg. von W. Salmen u.J. Koepp, in: *Denkmäler rheinischer Musik*, Bd. 4, Köln 1953. Zie daarbij: Walter Salmen, *Das Liederbuch der Anna von Köln und seine Beziehungen zu den Niederlanden*, in: *Comte Rendu (du) Ve Congres, Utrecht 1952, (de la) Société internationale de Musicologie*, Amsterdam 1953, p. 340.

3 Amédée Gastoué, *Le Cantique populaire en France*, Lyon 1924 (geciteerd als Gastoué, *Cant. pop.*) p. 88.

4 Id., ibid.

5 Gastoué, *Cant. pop.*, p. 133 sv.

Laat ons zien van welke aard de Franse berijmingen van de middeleeuwen geweest zijn. Jean Bonnard levert daartoe het materiaal, dat ook door Gastoué is verwerkt[1].

Tot de oudste versificaties behoort het *Sauter en fraunceys*, dat omstreeks 1140 geschreven werd in een anglo-normandisch dialect. De proloog begint aldus:[2]

Ces vers sunt de salut
Del riche rei Jhesu
Nostre duz avué,
De sa grant passiun,
De sa resurrectiun,
De sa nativité.

De eerste strofen van de psalmen 41 [Hebr. 42] en 44 [Hebr. 45] luiden:[3]

Si cum li cerf desirant
La fontaine curant,
Si ai jeo desiré
A venir devant tei,
Sire, glorius rei,
Car plein es de bonté.
Mun quer ad mis avant
Bon dit mult vaillant;
Mes faiz dirrai al rei:
Ma lange, chalemel,
D'escrire mult ignel,
Ceste nuvele lei.

Het beste bewijs dat de dichter de psalmen als hymnen heeft beschouwd, levert de strofe met het rijmschema a a b c c b , dat juist in de 12e eeuw voor het eerst een veelvuldige toepassing begon te krijgen. Zo zouden dus deze strofen op de melodieën van hymnen gezongen geweest kunnen zijn. Of dat ook gebeurd is, weten we niet, maar zeker hebben ze geen rol gespeeld in de openbare eredienst[4].

In geen geval gezongen is het oneindig lange (‘interminable’) *Eructavit*, een bewerking van de 45e psalm, vervaardigd omstreeks 1190 voor Marie de Champagne, de zuster van Philippe-Auguste. Ondanks de langademigheid heeft de psalm een plaats gekregen in tal van handschriften[5].

De tweede volledige berijming van het psalter dateert uit de 13e eeuw, en wordt door Gastoué genoemd *le Grand Psautier*. Er bestaan nog zes handschriften van[6]. Een ervan (Paris, Bibl. Nat. 13092) werd in 1860 door Fr. Michel uitgegeven[7].

Deze berijming is beter dan de eerste: de vertaler behoeft niet zo vaak als zijn voorganger zijn toevlucht te nemen tot versregels die slechts als strofevulling dienen, want hij schrijft niet in strofen,

1 Jean Bonnard, *Les Traductions de la Bible en vers français au moyen âge*, Paris 1884, p. 130-149; afgek.; Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.* Niet in Nederlandse, noch in Belgische openbare bibliotheken aanwezig.
2 Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.*, p. 130.
3 Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.*, p. 131 en 132.
4 Cf. Daniel Courtois, *La Musique Sacrée dans l'Eglise réformée de France*, Paris 1888, p. 25.
5 Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.*, p. 139 sv; Gastoué, *Cant. pop.* p. 91.
6 Zie Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.*, p. 132 svv.
7 *Libri Psalmorum versio antiqua Gallica... una cun versione metrica... edidit* Franciscus Michel, Oxonii, M.DCCC.LX.

maar in stichische verzen! In vele opzichten is deze berijming voorbeeldig in het concies weergeven van de bijbeltekst, waarvan de schoonheid, vooral in het parallellisme vaak bewaard bleef.

Ter vergelijking geeft ik ook hier het begin van de psalmen 41 en 44 [Hebr. 42 en 45].

Cum li cers de soef alaine	Li miens cuers a routé et dit
Quiert et desirre la fontaine,	Et bonne parole et bon dit;
Aussi te couvoite et desirre	Et je au roy demonstrerai
La moie arme, biaulz très-doulz Sire.	Toutes mes oeuvres et dirai.
A Dieu, qui est vive fontaine,	Ma langue est com li chalemiaus
Seele mout m'arme et alaine;	De l'escrivain qui est isniaus.
Devant Dame-Deu quant venra,	Sire, la toie forme est bele,
Quant devant sa face apparra?	Entre les fis d'ommes nouvele;
	A tous jours t'a Deux benéi,
	Qu'en tes levres grace espandi.

Op geheel dezelfde wijze berijmd zijn de aan de psalmen toegevoegde Cantica (*Te Deum, Benedicite, Zachariae, Mariae, Simeonis, Oratio Dominica, Professio Fidei, S. Athanasii Credo*). Alleen het laatste Canticum heeft de zesregelige strofe die we in het 12e-eeuwse psalter ontmoetten.

Zeer populair waren de kleine collecties van de *Sept Psaumes de la Pénitence*. We vinden ze in ‘une infinité de manuscrits’ en oude drukken van de 13e tot in de 16e eeuw[1]. Bovendien werden ze wel in getijdenboeken ingelijfd.

Gastoué rekent deze boetpsalmen tot de meest authentieke bronnen van Marot's berijming en grondt zijn stelling op de beginverzen van de psalm 6 en 37 [Hebr. 38]:[2]

Psalm 6	*Marot, psalm 38*
Diex! en ton jugement	Las! en ta fureur aiguë
Ne m'argüe pas, Sire.	Ne m'arguë.
Psalm 38	*Marot, psalm 6*
Diex! en tes vengements	Ne vueille pas, ô Sire,
Ne me repernez, Sire.	Me reprendre en ton ire.

Men moet toegeven dat er enige overeenkomst te bespeuren valt, maar uit vier versregels tot een bron te concluderen, acht ik op z'n zachtst gezegd ietwat overijld.

1 Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.*, p. 139.
2 Gastoué, *Cant. pop.*, p. 93.

De 15e eeuw geeft een opleving te zien in het dichten van stichtelijke verzen. Jean de Santes, een kartuizer uit Clairvaux, brengt opnieuw (1467) een Franse vertaling van het psalmboek in (gepaard rijmende) verzen, met vele vrome uitbreidingen[3]. Nieuwe parafrasen van de psalmen verschijnen ook in de gedrukte getijdenboeken. In de (geversificeerde) *Heures de Nostre Dame* zijn de psalmen

3 Zie de proeve bij Bonnard, *Trad. Bible en vers fr.* p. 137 sv.

niet op Christus betrokken, maar op Maria, op de wijze als bijv. Pierre Gringoire dat deed in 1525[1].

Van deze activiteit zegt Gastoué, dat ze 'grandit et s'accèlère de plus en plus, mais dans un genre purement littéraire, et en dehors du courant populaire et chanté'[2]. De laatste zinsnede is voor mijn betoog van de hoogste waarde!

Trouwens, wanneer we nagaan of en hoe deze 'psalmberijmingen', de oudere en de jongere, gezongen zijn, dan ontmoeten we de volgende uitspraken:

'Mais, si nous avons dû parfois hésiter devant la question de savoir si tel Psaume du XIIIe siècle a été chanté, la solution devient plus difficile à résoudre pour ceux du XVe. La séparation de la poésie chantée et de la poésie purement récitée est faite, mais point assez nettement pour que nous n'ayons pas d'hésitation lorsqu'il s'agit de classer certaines pièces.' - 'A vrai dire, nous ignorons comment ils étaient chantés, mais, par des témoignages précis, au moins pour la fin du moyen âge, nous savons qu'ils l'étaient, et que leur exécution faisait partie d'une tradition lointaine et populaire'[3].

Welnu, men zong deze psalmen op de acht 'psalmtonen' zoals die in de liturgische gezangen van het Officium zijn toegepast, en met 'men' bedoelt Gastoué ongetwijfeld kloosterlingen en priesters[4]. En van de bewerkingen van de 15e eeuw - de onmiddellijk aan Marot voorafgaande - vernamen we zojuist dat ze buiten het volk en buiten de zang stonden.

Van belang is wat Gastoué meedeelt over de hymnen. Evenals in Duitsland zijn ook in Frankrijk de Latijnse hymnen in de volkstaal overgebracht[5]. De oudste verzameling vertalingen, die de gehele cyclus van het liturgische jaar omvat, dateert uit 1415. Litterair-historisch zijn de hymnen hieruit belangrijk, omdat ze de oorspronkelijke metra in het Frans trachten te behouden en hun auteur daarmee een 'précurseur de la Pléiade' is geworden[6]. 'La mélodie, de son côté, est presque toujours le chant liturgique correspondant. Il y a donc, là, un rapprochement à faire avec les Psaumes'[7].

Ik heb gezocht naar Franse psalmberijmingen die het onmiddellijke voorbeeld voor Marot geweest zouden kunnen zijn. Maar wat ik vond, heeft me niet tot de overtuiging gebracht, dat onze dichter daar zijn idee en vorm aan ontleende en zodoende, in dit opzicht althans, de laatste dichter

1 *Heures de Nostre Dame translatées en Françoys et mises en rihtme* [sic!] *par* Pierre Gregoire [sic!] dict Vaudemont [etc.], Paris, Jehan Petit, s.d. (1525). - Parijs, Bibl. de l'Arsenal, 8° T 2577 Rés. Op zijn verzoek tot het doen drukken van zijn *Heures* kreeg Gringoire (alias Mere Sotte) bij een arrest van het Parlement (28 aug. 1525) een afwijzende beschikking. De theologische faculteit van de universiteit had daartoe geadviseerd. De motivering, zoals die bij monde van Guill*me* Duchesne, 'docteur regent en ladicte faculté de théologie' gegeven werd, werpt een helder licht op de houding die de faculteit destijds innam tegenover soortgelijke 'vertalingen': '...ladicte faculté ne approuvoit les translacions qui ont esté faictes tant de la Bible que autres livres de théologie, ains l'aborroit comme dangereuse et pernicieuse, pour ce que les livres de la Saincte Escripture ont esté approuvez ou, langaige latin, doivent ainsi demourer...' (Ontleend aan Paul Lacombe, *Livres d'heures imprimés au XVe et au XVIe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de Paris*, Paris 1907, p. (LXXIV svv.).
2 Gastoué, *Cant. pop.* p. 97
3 Gastoué, *Cant. pop.*, p. 95/96 en 88.
4 Cf. Gastoué, *Cant. pop.* p. 89, n. 1.
5 Gastoué, *Cant. pop.* p. 99-108.
6 Gastoué, *Cant. pop.* p. 104.
7 Gastoué, *Cant. pop.* p. 100.

van de middeleeuwen was, toen hij in een veelheid van strofentypen, nauw verwant aan de vormen van het geestelijke en wereldlijke chanson, toch, door zijn eenvoudige, klare taal, een populair lied schiep, bedoeld voor een zo wijd mogelijke kring van vrome 'leken', en bestemd om op volksaardige melodieën gezongen te worden. Ik geloof dat Marot daartoe zijn inspiratie van elders kreeg.

Maar daarover nader in een volgend hoofdstuk.

c. De Nederlanden

Nu we hebben gezien in hoeverre in Duitsland en Frankrijk bij het begin van de Reformatie gesproken kan worden van een traditie inzake het berijmen van psalmen in de complexe betekenis als op blz. 35 is aangegeven, moet de vraag beantwoord worden hoe het in dit opzicht ten onzent gesteld staat; om concreet te zijn: of de *Souterliedekens* van 1540 het (voorlopige) sluitstuk vormen van een traditie. Een vraag die litterair-historisch niet van belang ontbloot is en die te meer klemt nu prof. dr. J. van Mierlo, s.j. in het tweede deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* zijn antwoord gegeven heeft:

'al vroeg werden, evenals vele kerkelijke gezangen, ook de voornaamste psalmen in het Diets berijmd. Trouwens, door het kerkelijk officie, dat grotendeels uit psalmen bestaat, was het volk met de psalmen vertrouwd geraakt en werden, lang vóór de Hervorming, die hierin slechts een oud katholiek gebruik voortzette, de psalmen gezongen als godsdienstige liederen. Zo was langzamerhand, met de ontwikkeling ook van het geestelijk lied, de behoefte ontstaan aan een volledige bewerking der psalmen in liedvorm'[1].

Van Mierlo verzuimde echter, zelfs in de *Aantekeningen*, enig bewijs bij te brengen voor zijn zesvoudige bewering: 1) al *vroeg* zijn psalmen in het Diets berijmd; 2) het *volk* was met de [Latijnse!] psalmen *vertrouwd* geraakt; 3) de psalmen werden gezongen als *liederen*; 4) lang vóór de Hervorming; 5) er bestond in deze een oude traditie; 6) er ontstond behoefte aan een volledig liedpsalter.

Het is daarom gewenst de documenten op te sporen, de feiten te laten spreken, en op grond daarvan onze eigen conclusies te trekken.

Ik heb getracht alles bijeen te brengen wat de middeleeuwen tot 1525 aan psalmberijmingen hebben opgeleverd. Om de mogelijkheid open te laten dat de *Cantica* de rol van voorbeeld hebben gespeeld, heb ik de *Lofzangen van Maria, Simeon* en *Zacharias*, alsmede de *Decaloog* en de *Oratio dominica* in het onderzoek betrokken.

Het materiaal in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (BNM) te Leiden is me daarbij tot grote steun geweest. Maar dit was dan ook zo goed als de enige steun, want de middeleeuwse geversificeerde Schriftgedeelten zijn nog nooit een voorwerp van litterair-historisch onderzoek geweest. Men moge het mij daarom ten goede houden dat ik tal van vragen onopgelost en zelfs onaangeroerd laat: het is me hier slechts om enkele facetten van het probleem te doen.

Ziehier ons middeleeuws bezit:

A. *Psalmen*

1. *Psalm* 50 [*Hebr.* 51], niet later dan 1360.
2. De zeven boetpsalmen, niet later dan de 2e helft van de 14e eeuw.

1 F. Baur, c.a. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden II*: J. van Mierlo, *De Letterkunde van de Middeleeuwen II*[2], s-Hertogenbosch/Brussel [1949], blz. 330v.

3. De zeven boetpsalmen, 15e eeuw.
4. Kleine fragmenten van de psalmen 2, 22, 69, 88 en 41.
5. Een refrein geïnspireerd op psalm 51.

B. *Cantica*

a. De Lofzang van Maria.
b. De Lofzang van Simeon.
c. De Lofzang van Zacharias.
d. Het Gebed des Heren.
e. De Tien Geboden.

A 1.

Psalm 50 [Hebr. 51], het *Miserere*, de vierde van de zeven Boetpsalmen, bezitten we in een wijdlopige parafrase: 22 strofen (eigenlijk 21 + 1, de laatste is een uitbreiding van de doxologie) van 16 regels. Deze bewerking moet zeer geliefd geweest zijn, gelet op het grote aantal handschriften - we kennen er tien[1] -, waarin ze bewaard is gebleven.

En het is ook te begrijpen. Moge voor ons het oudtestamentische lied aangrijpend zijn door de suggestieve kracht van smeekbede en klacht, voor de middeleeuwer moet de breedheid waarmee de her-dichtende boeteling eigen doemwaardigheid stelt tegenover Gods barmhartigheid grote bekoring gehad hebben. Daarbij komt dat de dichter zijn boetzang in een zuivere en eenvoudige taal heeft geschreven, wat meer zegt, vaak verrast door waarlijk dichterlijke verzen:

> Ic scame mi dat ic ben dijn kint,
> Want ic en hebbe di niet ghemint.

In het gedicht is elk bijbelvers tot een strofe geworden, het eerste zelfs tot twee. De strofeopeningen berijmen nauwkeurig het bijbelvers, waarbij het opvalt dat de dichter zich in zijn woordkeus zo dicht mogelijk bij een Dietse prozavertaling aansluit, in dit geval bij een tekst die in het Hulthemse handschrift voorkomt (Nr. VI, bl. 19vo, kol. 2 vv.: *Item hier beghinnen de .vii. Psalme in dietsche*) en uitgegeven is door C.P. Serrure[2].

Ik laat hier nu de strofen I, II en VI volgen, en, om te laten zien hoe de bijbelverzen bewerkt zijn, de initia van IV, VIII en IX. De tekst (alsook de interpunctie) van het gedicht is die van het onuitgegeven HS. MUS. MEERM.-WESTREEN. 10 E 2, de bijbeltekst naar de uitgave van Serrure.

I

3a *Ontfarme mijns, God*,

Hier beghint die Miserere mei deus
Dat ic in ydelheiden dus,
Hebbe versleten mijn ionghe leuen,

1 Ik hoop daar elders uitvoeriger mededelingen over te doen.
2 In *Vaderlandsch Museum II*, Gent 1858, blz. 438 vv.

Vader dat wilt my vergheuen,
na dine grote ontfarmecheit. Na dire grooter ontfarmicheit.
Siet op my vader het es mi leit,
Dat mi niet leet ghenoech en si,
Dat ic mesdaen heb ieghen di.
Recht als een worm van groter onweerde
Booghe ic mijn aenschijn toter eerden.
Ic en ben niet wert dat ic mijn oghen
Di soude sonder tranen toghen.
Doch biede ic di mijn hande beede,
Helpt mi mijn vader dat van mi sceede
Dese harde memorie ende maect mi soet
Soe offer ic di der tranen vloet.

II
Et secundum multitudinem

3b *Ende na de menechte dijure* Ende doer die menichte dire genaden
ontfarmecheit Wilt mine quaetheit nv ontladen.
Ic scame mi dat ic ben dijn kint,
Want ic en hebbe di niet ghemint.
Ic scame mi dattu mi hebs ghemaect,
Ic hebbe soe dicke dijns messaect.
Ic scame mi dattu mi in dit leuen
So vele dire gracien hebs ghegheuen,
Ende ic di hebbe ghedanct soe cleene.
Ic scame mi dattu mi scieps soe reene,
Ende ic mi voer dinen oghen
Van zonden soe walghelijc moet togen.
Doch roepic aen dine ontfarmichede,
soe doech af mine quaetheit. Doet of al mine quaethede.
Want vader sultu mi willen sien,
Soe moet mine quaetheit van mi vlien.

vi
Ecce enim iniquitatibus

7 *Want sich*, Sich vader tote hier beneden,
ic ben in quaetheiden ghewonnen, Ic ben ontfaen in quaetheden,

ende in sonden ontfinc mi	Ende in zonden ontfinc mi
mijn moeder.	Mijn moeder des ic noch sondich si.
	Niet vader dat ic mi teenighen stonden

	Wille excuseren voer di van zonden,
	Want du in desen ellendeghen dale
	Dus quaems verlossen altemale
	Met onghetalligher bitterheit.
	Dine edele teedere meinschelicheit
	Was gheuanghen ende verraden,
	Bespot ghegheeselt ende verladen
	Metten cruce ende naect ghestrect,
	Ghecroent ghenaghelt ende gherect.
	Tbloet vanden heileghen wonden dine
	Was alder zielen medicine.
	IV
5 *Want ic bekinne mine ongherechtecheit*,	Ic kenne mine quaetheit bedi
ende mine sonde es altoes jeghen mi.	Mine zonden sijn altoes ieghen mi
	VIII
9 *Du sels mi besprayen met ysopen*	Bespreyt mi heere met ysopen
ende ic sal werden ghesuvert,	Ic werde ghezuuert in dat dopen
ende du sels mi dwaen ende ic sal	Du suls mi dwaen dan werdic mee
wit werden boven den snee.	Ghezuuert wit ia bouen snee.
	IX
10 *Minen horene selstu gheven*	Minen hoorne sultu dan gheuen
bliscap ende vroude,	Bliscap glorie ende eewich leuen
ende die veroetmoedechde beenre	Ende mine verboechde oetmoedege leden
selen verbliden.	Sullen verbliden in eewicheden.

De uitgever van HS. COOLKERKE[1] plaatst het *Miserere* onder de Gedichten, niet onder de Liederen. Het is dan ook, in tegenstelling tot de liederen uit het hs., niet van een melodie voorzien. Of het niettemin voor de zang bestemd is geweest, valt moeilijk uit te maken. Wel varieert het aantal lettergrepen per versregel en zijn de staande en slepende rijmen onregelmatig geplaatst, doch dit alles behoefde voor de middeleeuwse zanger geen bezwaar te zijn[2]. Maar een volkslied

1 C. (= Carton) in: *Oudvlaemsche Liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen*, Gent z.j. [1848], blz. 1-15.

2 Wilhelm Bäumker, *Niederländische geistliche Lieder nebst ihren Singweisen*, Leipzig 1888, S. 161f.: Der Strophen-und Versbau ist vielfach komplizirt. Die Strophen mit 4-8 Versen mögen populär gewesen sein, die andern gehören der Kunstpoesie an, die ihre Strophen und Verse künstlicher gestaltete.' 'Die Strophenverse haben eine bestimmte Anzahl Hebungen und Senkungen. Jedoch kommt nur die Anzahl der Hebungen in Betracht; die Senkungen können

is het in geen geval geweest, daarvoor zijn de strofen te lang en is de inhoud te persoonlijk. M.i. zal de bekendheid van het gedicht beperkt gebleven zijn tot de conventen.

A 2.

De berijmde zeven boetpsalmen: 6, 31 [Hebr. 32], 37 [38], 50 [51], 101 [102], 129 [130] en 142 [143] komen voor in HS. KON. AK. VAN WETENSCH. TE AMSTERDAM, NR. XXXVI, bewaard in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage[1], en in een verloren gegaan 'pergementen kerkboek', waarvan G.J. Meijer, hoogleraar te Groningen, in 1830 een Zuidnederlands afschrift bekwam, dat eveneens niet meer aanwezig is.

Toen Meijer in 1841 deze zeven boetpsalmen publiceerde[2], liet hij ze afdrukken als stichische gedichten, waarschijnlijk omdat zijn afschrift die vorm vertoonde. Het hs. van de Akademie echter, dat Meijer bij zijn uitgave gebruikte om lacunes aan te vullen en gebrekkige lezingen te herstellen, geeft de indruk dat de berijmingen zijn geconcipieerd in vierregelige strofen, waarbij, in het algemeen, elke strofe een Vulgaatvers weergeeft.

Ook hier geldt de vraag of we met *lied*strofen te doen hebben.

Om een indruk te geven van deze psalmen en van de werkwijze van de dichter, druk ik uit enkele een paar strofen af. Ik gebruik daartoe het hs. van de Akademie. Het is me niet gelukt een Dietse bijbeltekst te vinden die de dichter geraadpleegd zou kunnen hebben.

***Psalm* 6**

LIBER PSALMORUM DAVIDIS
(Rob. Stephanus, 1546)

I

Ic biddu, heere, op oetmoet,	2. *Domine, ne in furore tuo*
Dat ghi uwen euelen moet	*arguas me:*
Vander groeter gramschap dijn	*neque in ira tua*
Van my begripen niet en moet sijn.	*corripias me*.

II

variiren. Soviel Hebungen ein Vers hat, soviel Takte hat auch die Melodie. Durch diese werden die überflüssigen Senkungen eines Verses ausgeglichen.' 'Der Endreim ist bisweilen sehr unregelmäszig.... Auch wechseln stumpfe und klingende Reime nicht regelmäszig mit einander ab.' Voor de praktijk zie men de middeleeuwse liederen in Jop Pollmann en Piet Tiggers, *Nederlands Volkslied*[5] z. pl. 1949; *Volksliederenbundel*, in opdracht van de Regering samengest. door prof. dr. A. Smijers, e.a., Haarlem-Utrecht, z.j. [1952] en soortgelijke verzamelingen.

1 Het hs. werd door Meijer beschreven in de *Verhandelingen der Tweede Klasse v.h. Kon. Ned. Inst.* enz. Zesde Deel, Amsterd. 1839, blz. 32-43, onder de titel: *Verslag van en mededeeling uit twee Getijdenboeken der veertiende eeuw*. Correcties en aanvullingen gaf J. Verdam in zijn lezing: *Middelnederlandsche geestelijke poëzie* (*naar aanleiding van twee handschriften in de boekerij der Akademie*). - *VMKA, afd. Lettk. 4e R. 2e deel, 2e stuk* (1898), blz. 145 vv. Zie ook: *Mnl. Wb. X. - Bouwstoffen*, art. 103 en art. 628.

2 In: *Nieuwe Werken v.d. Mij. der Ned. Lettk. te Leiden, V. Deel*, Dordrecht, 1841, blz. 187-239. De overdruk is, z.pl. en j., met eigen paginering, afzonderlijk uitgegeven.

Sijt mijns genadich zuete heere:	3. *Miserere mei Domine*,
Ic ben so siec en mach nemmeere;	*quoniam infirmus sum:*
Verstormpt sijn alle mine lede:	*sana me Domine, quoniam*
Gansse dor dine oetmuedechede.	*conturbata sunt ossa mea*.

III

Ende mijn ziele es distorbeert zeere.	4. *Et anima mea turbata*
Wat sal haers sijn, wel lieue heere?	*est valde:*
Aen v heere steet al mijn troost,	*et tu, Domine*,
Datsi bij v sal sijn verloost.	*usquequo?*

IV

Heere, dor uwe groete genaden	5. *Convertere Domine, et*
Verloost mijn ziele, staet haer in staden;	*eripe animam meam:*
Ontwise, heere, vanden tormente,	*salvum me fac propter*
Als ghi selt sitten ten iugemente.	*misericordiam tuam*.

***Psalm 31* [*Hebr. 32*]**

I

Die verlaten sijn harer sonden,	1. *Beati quorum remissae*
Ghebenendijt so sijnse vonden.	*sunt iniquitates*,
Oec soe sijnse alle ghebenedijt	*et quorum tecta sunt*
Die hare sunden decken te tijt.	*peccata*.

II

Hij mach wel heilich sijn vernaemt	2. *Beatus vir cui non impu-*
Die god sijn zunden niet en vermaent;	*tavit Dominus peccatum*,
Oec en es hi niet inden gheest sine	*nec est in spiritu eius*
Sculdich acrbeit noch anders pine.	*dolus*.

VII

Om dat ic my biechte te dy,	6a. *Pro hac orabit ad te*
Selen v bidden ouer my	
Alle sante die v toehoeren,	*omnis sanctus*

Dat ic met v moet sijn vercoren.	*in tempore opportuno*.

***Psalm* 50 [*Hebr.* 51]**

I

Ghenade, god, wel lieue heere	3a. *Miserere mei Deus*
Van minen zunden, des biddic zeere;	
Ende van al mijnre onreinichede	*secundum magnam*
Dor v groote genadichede.	*misericordiam tuam*.

III

Want* mijn herte ende minen sin
Vander quaetheit die ic hebbe in;
Ende suuert my van minen zonden,
Daer ic mede ben ghebonden.

4. *Amplius lava me*
ab iniquitate mea:
et a peccato meo
munda me.

***Psalm* 129 [*Hebr.* 130]**

I

Van diepen, heere, vut mire herten
Riepic, claghende mine smerten:
Wildi ontfaen mijn claghe,
Die ic te v doe alle daghe.

1. *De profundis clamavi*
ad te Domine:
Domine exaudi vocem meam:

II

V oeren, heere, moeten sijn
Verstendel aen de bede mijn,
So dat ic moet na mine bede
Vercrighen dine ghenadichede.

2. *Fiant aures tuae intendentes*
in vocem deprecationis meae.

III

Saghe de heere op onse mesdaden,
Wij en creghen nemmermer genaden;
Wij en vonden nieweren man so boude
Die ons vor v verdingen soude.

3. *Si iniquitates observaveris*
Domine,
Domine quis sustinebit?

IV

Om dat de goedertierenheit dijn
Soe ouer groet es, heere mijn,
Ende ic wel kinne dine wet,
Hebbic mi al aen v gheset.

4. *Quia apud te propitiatio*
est:
et propter legem tuam
sustinui te Domine.

* *Want = reinig(t).*

Van smorghens toter auontstonden	6. *A custodia matutina*
Sidy in weerdden altoes vonden,	*usque ad noctem*,
Heere, ende de kindere van israhel	*speret Israel*
Hopen op v, dat weetmen wel.	*in Domino*.

Bijzonder fraai werk heeft onze dichter niet geleverd. Op tal van plaatsen is de zin duister, zelfs wanneer die met behulp van Meijer's varianten soms enigermate kan worden verhelderd. Dat kan de schuld zijn van slordige afschrijvers, wat in de eerste strofe van ps. 6 zeker het geval is, maar het kan ook zijn dat de oorspronkelijke maker het Latijn niet voldoende beheerste, althans niet adequaat heeft kunnen weergeven, waardoor de 'theologie' wel eens zonderling werd. Wel kent de dichter de 'regels' van het Dietse heffingenvers, maar slechts met onbeholpen syntactische wendingen en vele stoplappen krijgt hij zijn 'strofe' vol.

Het verdient aandacht dat nergens een poging is gedaan om de psalm te 'christianiseren'. Alleen ps. 142, III, 2 doet merkwaardig aan in een oudtestamentisch gedicht:

> Want de viant mine ziele
> Bringhen wilt van *sinte mechiele;*
> Heeft si in eertrike dleuen mijn
> Verwonnen ende doet oetmuedech sijn[1].
> *Quia persequutus est*
> *inimicus animam meam*,
> *humiliavit in terra*
> *vitam meam*

A 3

Een geheel andere versie van de boetpsalmen treft men aan in HS. LONDEN, BR. MUSEUM, CURZON 245 (Additional MS. 39, 638-656.a.11), fol. 87 r°-95 r^{o2}.

Volgens Priebsch dateert het hs. uit de 15e eeuw[3]. De psalmversificatie lijkt mij in dezelfde eeuw ontstaan te zijn. De taal is Vlaams, maar iets vaker dan zijn voorganger van A 2 heeft de dichter zijn toevlucht genomen tot het vreemde woord.

Het principiële verschil met de voorgaande versie is dat het Vulgaat-vers wordt weergegeven in twee-regelige 'strofen'. Van het Hebreeuwse parallellisme is dan ook zo goed als niets bewaard gebleven. Wat de psalm echter daardoor aan breedheid verliest, wint hij in kracht. Toch kan het eindoordeel niet gunstig zijn. Deze

1 Alleen Meijer's (handschriftelijke?) variant, die in vs. 3 *hi* leest, geeft aan de strofe een duidelijke betekenis: Omdat de Boze mijn ziel wil aftrekken van S. Michael, heeft hij, enz. Dr. J.J. Mak, aan wie ik de strofe voorlegde, schreef mij: 'Wel is het bekend, dat Michael als Levensvorst fungeert, dat hij de zielen der overledenen (d.w.z. der zaligen) ontvangt bij de dood ("Archangele Michael, constitui principem super omnes animas suscipiendas", aangeh. door Timmers no. 2160), maar of die toegang tot het Leven (na de dood) in mystieke kringen ook is toegepast op het ware leven (met God) tijdens het aardse bestaan, zou uit een opzettelijk onderzoek moeten blijken. Oriënterende litteratuur: J. Daniels, *Sinte Michyels Waechscalen*, in *Ts.* 31, blz. 82 vv., O. Dobiache-Rojdesvensky, *Le culte de S. Michel et le Moyen Age latin*, Paris 1922; A.M. Renner, *Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte*, 1927. Men denke aan de talrijke voorstellingen van het L. Oordeel in de M.E.'se kunst, waar een (of de) duivel een ziel aan Michael tracht te ontrukken. Aftrekken van Michael betekent: beroven van het 'Leven', de zaligheid, mogelijk ook van God.'

2 Deze versie stond niet vermeld in de klappers van de BNM; ik vond ze toevallig bij het doorbladeren van R. Priebsch, *Deutsche Handschriften in England*, II (Br. Museum), Erlangen 1901, S. 311 sub 17. Mej. dra. Aletta Huysinga te Londen heeft zich de moeite getroost een afschrift te vervaardigen van de boetpsalmen, waarvoor ik haar ook op deze plaats hartelijk dank zeg. De volledige tekst hoop ik elders te publiceren.

3 Pricbsch, *Deutsche Hss. in England* II, S. 309.

versificatie is meer een ‘filologische oefening’ dan een waarachtig gedicht; meer geschikt voor - sit venia verbo - het routinegebed, dan tot bevrediging van de

momentane zielsbehoefte. Maar de vrome tijdgenoot kan anders geoordeeld hebben, en dat is een van de vele zaken waarvan wij geen weet hebben.

Ik citeer nu de 'berijming' van dezelfde Vulgaatverzen als bij A 2:

Ps. 6:2-5

In dine gramscepe, ghenadich heere,
Mi ne begripe no arguweere.
Quellende roupic up dine ghenaden:
Ganse mine beenen vul drucx ghelade*n*.
Ende zeere es mine ziele belast;
Na huv beide[n]de toot ghise tast.
Heere, keert toten behoude mir ziele zede,
Bi uw groter ontfarmichede.

Ps. 31:1-2 en 6

Salich es hi die in rauwen sonde vertrect,
Want si vergheuen sijn ende ghedect.
Salich es wel den mans name,
In wien god ne kent sonde no blame

Daer omme vloyt altoos huut my
Den lof dijnre gracien waer ic zi.

Ps. 50:3a en 4

God, mijnder ontfaremt met innigher bede
Duer uwe grote ontfarmichede.

Maer eerst mi purifiert ende dwaet,
Dan gheift mi miere broken oflaet.

Ps. 129:1-4

Hier huten diepen roupic an di:
God sent mi aest dine hulpe bi.
Dine hooren doe ontfanghen mede
door dijn ontfaermen mine innighe bede.
Heere, sien onse sonden dine godlike ooghen,
Wie sal dine wrake ke*er*en moghen?
Maer ic gheloue dattu so*n*daers besmet
Huut minnen spaers bi d*er* saligher wet.

A 4

De psalmfragmenten onder A 4 genoemd, werden voor het eerst uitgegeven door G.J. Meijer naar het afschrift van een manuscript dat ook de onder A 2 behandelde zeven boetpsalmen bevatte. Eerst nadat Meijer had kennis gemaakt met het handschrift van een berijmd Getijdenboek - destijds in het bezit van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en door Meijer onderscheiden als HS. GETIJDEBOEK A, thans toebehorend aan de Kon. Academie van Wetenschappen (ter K.B. HS. KON. AKAD. XXXVI) - kon hij de fragmenten zowel als de boetpsalmen herkennen als delen van de (berijmde) '*getiden onser vrouwe*'.

Ruim een halve eeuw later vond dr. K. de Gheldere in HS. BRUGGE, BISSCH. SEMINARIE 72/79 (geschreven ca. 1460) een tweede volledig manuscript van dit berijmde getijdenboek. Hij gaf het uit in *Dietsce Rime*, Brugge 1896 (blz. 13-38), onder vermelding van de varianten naar Meijer en HS. KON. AKAD. XXXVI (blz. 151-162).

De Gheldere meent de berijming van *Die Ghetide van Onser Vrouwen* te mogen toeschrijven aan de Brugse dichter Gillis de Wevel, de auteur van het Vlaamse *Leven van Sint Amand* (jan. 1367). De oorspronkelijke Latijnse tekst vond hij in een hs. uit de 15e eeuw ter Stedelijke Bibliotheek van Grenoble (Nr. 164), getiteld: *Hore de doloribus B. Mariae in passione domini edite per dominum papam Johannem XXII, qui contulit omnibus eas singulis diebus legentibus quadraginta annos indulgentiae*.

Het is mogelijk dat De Wevel rechtstreeks naar het Latijn gewerkt heeft. Echter is het niet uitgesloten dat hij de beschikking had over een vertaling, waarin dan de bijbelgedeelten ontleend waren aan een Dietse bijbeloverzetting, of dat hijzelf bij zijn berijming een bijbelvertaling raadpleegde. In elk geval vond ik in HS. LENINGRAD XX J LXIII[1] een bijbeltekst die in zijn woordkeus verrassend veel overeenkomst vertoont met onze fragmenten.

Het verschil in behandeling met de boetpsalmen valt reeds bij een oppervlakkige kennismaking op. De Wevel tracht het bijbelwoord, ook het Dietse, zo nauwkeurig mogelijk weer te geven. In dichterlijkheid en taalbeheersing steekt hij ver boven de be-'rijmer' van de boetpsalmen uit. Het aantal (zinloze) stoplappen is uiterst gering.

Kenmerkend voor de geconcentreerdheid van De Wevel's verzen is het feit dat de tweeledige bijbelstrofe in twee - gepaard rijmende - verzen wordt vertaald: bij de boetpsalmen is de 'strofe' vierregelig. Hoogst opmerkelijk is het verschijnen van een drievoudig rijm op plaatsen, waar het bijbelvers drieledig is! (ps. 68, 415-417; ps. 21, 486-488).

Ik noem nu eerst de fragmenten in de volgorde waarin ze in het getijdenboek voorkomen, met de plaats die ze daar innemen, in de uitgave van De Gheldere. Ter illustratie citeer ik dan *b* en *c* tezamen met de corresponderende bijbeltekst uit het Leningradse hs.

a. Psalm 87 [Hebr. 88],	7-10 = *Get.* vs. 73-80
b. Psalm 21 [Hebr. 22],	7-10 = *Get.* vs. 224-233
c. Psalm 2	1-4 = *Get.* vs. 347-356

1 Bijzonderheden over dit hs. bij C.C. de Bruin, *Bijdrage tot de Geschiedenis der middelnederlandse Psalmvertalingen*, in *Bundel Opstellen-De Vooys*, Gron.-Bat. 1940, blz. 57v. - Prof. De Bruin was zo vriendelijk mij zijn fotocopie van het hs. ten gebruike af te staan.

d. Psalm 68 [Hebr. 69], 8-11 = *Get*. vs. 411-419

e. Psalm 21 [Hebr. 22], 16-19 = *Get*. vs. 478-488

f. Psalm 68 [Hebr. 69], 20-22 = *Get*. vs. 545-552

g. Psalm 68 [Hebr. 69], 2-4 = *Get*. vs. 604-613

h. Psalm 40 [Hebr. 41], 8-11 = *Get*. vs. 720-729

Dietsce Rime	**HS. LENINGRAD XX J LXIII**
Ps. 21 [Hebr. 22], 7-10	**fol. 13ro**
Ic bem een worm ende mensche niet,	*Mar ic bem een worm ende niet mensce;*
Lachter der lieden ende verstorf der diet.	*een lachter der menscen ende afwerpinge des volcs*.
Alle die mi zaghen bespotten mi;	*Alle die mi sagen bespotten mi;*
Si roerden thovet, ende spraken daer bi:	*si spraken met haren lippen ende wageden hare hoeft*.
Heift hi ghehopet inden Heere,	*Hi hoepte inden here*
Hi nemene ute dezen zere,	*hi helpe hem;*
Ende, willine hebben, makene gezont.	*hi makene behouden bedi hi wille hem*.
Daer du best to alre stont	*Bedi du best*
Mijn hulpe, die mi ute den buke toges,	*die mi vuttreckets van den buke*
Ic wet wel dattu alle dinc vermoges.	
Ps. 2, 1-4	**fol. I^{ro}-I^{vo}**
Waer omme gremden die lieden,	*Waromme gremmeden die lieden*,
Ende hebben quaet ghedocht die dieden?	*ende dat volc gedochte ydelheit*.
Die coninghen stoeden ter erden te zamen	*Die coninge der erden stonden te gadre*
Entie princhen over een quamen	*ende de princhen vergaderden in een*
Jeghen den Here fijn	*tiegen den here;*
Ende jeghen den Christum sijn.	*ende tiegen sinen Xpc. [Christum]*
Laet ons scueren hare banden	*Tebreken wi hare banden;*
Ende werpen haer joc van ons te hande.	*ende werpen wi van ons hare ioc*.
Die inden hemel woent salse bespotten	*Die woent in de hemele salse bescernen;*
Ende die Here salse versotten.	*ende de here salse bespotten*.

A 5

In de Refereinenbundel van Jan van Stijevoort (1524) komt als ‘Reffereijn CCII’ een gedicht voor op de stok *Ende vergheeft mij mijnen verloren tijt*[1], door dr. A. van Elslander gekarakteriseerd als ‘een bewerking van Psalm nr. 51 (Vulgaat, nr. 50)’[2].

Men doet, naar ik meen, beter met te spreken van een Refrein van inkeer dat geïnspireerd s op de bekende boetpsalm. Kon men uit de 14e-eeuwse bewerking (A 1) de bijbelpsalm vers voor

1 *Jan van Stijevoorts Refereinenbundel Anno MDXXIV* naar het Berlijnsch Handschrift integraal en diplomatisch uitgegeven door dr. Frederik Lyna en dr. Willem van Eeghem, II, Antwerpen z.j. (1930), blz. 141-143.

2 A. van Elslander, *Het Refrein in de Nederlanden tot 1600*, Gent 1953, blz. 114.

vers aflezen - de term ‘psalm-uitbreiding’ is dan ook op dit gedicht het best van toepassing - bij dat van Jacop van den Rie, zoals de vervaardiger zich per acrostichon in de *Prinche* bekend maakt, is dat slechts gedeeltelijk het geval.

Ik citeer de eerste strofe, cursiveer de bijbelplaatsen en spatieer wat ongeveer daarmee overeenkomt. Van welke bijbelvertaling de dichter uitging, heb ik niet kunnen ontdekken; ik weet dus niet in welke vorm de teksten in het gedicht zijn verwerkt.

I

Ontfermt mijns god / syt mijns gehuldich
Duer v ontfermhertichеijt menichfuldich
dwaet af n u m i j n e n s o n d i g h e n s t a e t
In lijden bin ic seer onuerduldich
En traech tuwen dienst ken ic mij sculdich
dus bidick v *reijnicht* m i j n s o n d i c h q u a e t
Want ic bekenne mijn grote misdaet
dat ic in v ghesondicht heb alleene
Daer en weet ic gheen ander toeuerlaet
dan op v godlyke gracie rene
Luttel duechden heb ic ghedaen of ghene
dus bidic v geeft mij erm sondaer respijt
Tot dat ic myn sonden groot en clene
Hier in dit dal mit tranen bewene
ende vergheeft mij mijnen verloren tijt

Wel volgt de dichter de bijbelpsalm in de opbouw van de klacht, maar hij laat tekstgedeelten weg. Hij komt in drie strofen niet verder dan vs. 16; de vierde (laatste) strofe citeert nog slechts vs. 17. De gehele volgende passage over het offer zal men bij Van den Rie vergeefs zoeken. Het was de dichter trouwens niet om de psalm als zodanig te doen. Hij gebruikte hem slechts om de passende woorden te vinden voor wat er in zijn ziel omging.

B (*a-e*)

Over de *Cantica* kan ik nu kort zijn. Het *Magnificat, Benedictus* en *Nunc dimittis* vormen een bestanddeel van het onder **A** 4 genoemde getijdenboek en sluiten zich in behandeling geheel aan bij de psalmfragmenten. De *Lofzang van Maria* begint aldus:

Dietsce Rime, blz. 32, vs. 664 vv.

Mine ziele maect groot den Here,
Ende mijn geest verblijt hem zere
In Gode mire zalicheit.
Want hi zach an die omoedicheit
Siere diernen.....

HS. LENINGRAD, fol. 127ro.

Mijn ziele [*maect**] *groet den here*
Ende mijn geest verblijt
in gode minen behoudere,
Want hi heuet anghesien die oetmoedecheit
sijnre diernen.....

***

Het *Gebed des Heren* inspireerde tot een gedicht in zeven c l a u s u l e n en is in zijn opzet te vergelijken met de uitbreiding van psalm 50 [51]. De Gheldere deelde het mee in zijn *Dietsce Rime* naar HS. BRUGGE, BIBL. BISSCH. SEMINARIE 72/175, waaraan echter enkele regels ontbreken. Waarschijnlijk bevat HS. MÜNCHEN, (voorm.) HOFBIBL. cg 83, fol. 110b dezelfde versie; de beginverzen zijn althans gelijk.

Een verdienstelijke berijming van het *Vader Onse* gaf verder Jan van Boendale in zijn *Lekenspieghel* B. II, cap. 41, vs. 12vv., welke verzen men met enige spellingvarianten en een wijziging van *scouden* in *sonden* terugvindt in HS. DEN HAAG, KON. BIBL. 76 E 5 (de beroemde codex waarin *Die Dietsce Doctrinael* en de *Beatrijs* voorkomen), fol. 54 b[1]:

Dits den pater noster in dietsche

Vader onse die inden Hemel es.
Gheheylecht moet dijn name sijn.
Toecome ons dat rike dijn
Dijn wille moet ghewerden
Inden hemel alse inder erden
Gheeft ons hede*n* ons dagelijcs broet
En*de* v*er*gheeft ons onse sonden groet
Alsoe wi sijn ghewoene
Onsen sculderen te doenc
Ende leydt ons niet in coringhe*n*
M*er* loest ons van quaden dinghen.
Amen.

***

Bewonderenswaardig is de manier waarop de *Tien Geboden* in evenzovele gepaard rijmende versregels zijn gecomprimeerd. Het onderwijs zal er stellig zijn voordeel mee gedaan hebben. Niet

* Ontbreekt in het hs.
1 Een model-beschrijving van het hs. door dr. G.I. Lieftinck in de *Beatrijs*-uitgave van Jur. A.L. Verhofstede, Antwerpen z.j. [1947], blz. 25-36.

minder dan tien hss. brengen ons deze bewerking, in verschillende versies: een bewijs van populariteit. Een ervan citeer ik geheel[1].

Minne ende ere enen God.
Swere niet bi hem in dijn spot.
Ere moeder ende vader.
Viere die heileghe daghe algader.
Ende bringhet ghenen mensche ter doot.
Ende en steelt niet, al hevestuus noot.
Ende beghanc gheen overspel.
Ende tughet gheen valsch op yemen el.
Beghere niemens bedghenoet,
No niemens goet al bestu bloet.

***

Dit is alles wat er in de middeleeuwen aan Psalmberijmingen (in ruime zin) te vinden is. Geen schrijver over het middeleeuwse lied, geen uitgever daarvan - Hoffmann von Fallersleben, De Cousse-

1 1 Naar Hs. B r u s s e l K.B., V a n H u l t h e m , waar het deel uitmaakt van *Ene edel bedinghe van Onsen Here* (fol. 45 vo b-46 vo b), uitgeg. in *Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten* door Napoleon de Pauw, Eerste deel, Gent 1893-1897, blz. 93. Een uitvoeriger studie over deze materie hoop ik elders te publiceren; daarin zal men ook de overige vindplaatsen aantreffen.
Terwijl bovenbedoelde tien versies nauw verwant zijn met elkaar, vinden we een totaal andere versificatie in: J a n v a n B o e n d a l e , *Der Leken Spiegel* (in vier volledige hss. - zie M. de Vries in zijn uitg. van de *Lsp.*, Leiden 1844-1848, *Inl.* CXXII-CXXXII en *Bijlagen*, III, 318-320), Bk. I, cap. 45, vs. 87vv.

Elc mensche die sal
Gode minnen boven al,

herhaald in - of is het omgekeerde het geval? - *Jans Teesteye*, Cap. XXIX, *Vanden X. gheboden* (vs. 2568-2581). Zie F.-A. Snellaert, *Nederlandsche Gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen*, Brussel, 1869 blz. 223/4. Nog een andere in het leerdicht *Dit sijn noch die X. ghebode*, vs. 55-64, in hetzelfde werk (blz. 637) dat door Snellaert uitgegeven werd naar Hs. O x f o r d , B o d l e i a n , C o d . M a r s h a l l 32 (Add. C. 122) van ca. 1400:

Gode vrucht / vleyt en minne /
En zweer bi Hem gheen meynede

Lange tijd zijn deze rijmen blijven leven. In 1571 geeft de Antwerpse bisschop Sonnius een schoolboekje uit waarin de voornaamste gebeden vergezeld zijn van een zangwijze, opdat ze in de scholen gezongen zouden kunnen worden. De *Decaloog* is er geïnspireerd op een middeleeuwse versie:

Boven al bemint eenen Godt,
By zijnen naem niet en sweert
ydelijck noch en spot.

(Zie Kan. Fl. Prims, *Historiek der gewone gebeden*, Antwerpen 1947, blz. 53).
Ook in het Nederduitse taalgebied zijn soortgelijke berijmingen van de *Tien Geboden* populair geweest. Zie Wackernagel, *Kirchenlied* II, Nr. 1013; III, Nr. 630; Borchling, *Mittelniederd. Hss.* II, S. 183; III, S. 35-36, 37, 63, 99.

maker, Willems, Lootens en Feys, Bäumker, Acquoy, Van Duyse, Knuttel, Sr. Marie Josepha, Indestege. Bruning - maakt melding van een lied dat een psalm tot inhoud heeft. Zelfs wanneer men aanneemt dat er een en ander verloren is gegaan en dat nog enkele manuscripten en oude drukken onder het stof van eeuwen verborgen liggen, dan nog zal men slechts van een magere oogst mogen spreken.

Als Van Mierlo zegt dat al vroeg de voornaamste psalmen in het Diets werden berijmd, kan hij daar uitsluitend de zeven boetpsalmen mee bedoelen. Maar zijn die gezongen? Door wie, en hoe, waar, wanneer?

Dat het *volk* met de psalmen vertrouwd was geraakt door het kerkelijk officie, is moeilijk aan te nemen, daar het gehele officie, inclusief de psalmen dus, in het Latijn gezongen werd (en wordt). Indien al ergens in een dienst - en zeker niet in de hoofddienst - de landstaal werd gebruikt, is dat wel alleen geschied in bepaalde kloosters, als die welke behoorden tot de Windesheimer Congregatie, en inde kapellen van de begijnhoven[1].

En als Van Mierlo beweert dat deze psalmen als godsdienstige *liederen* gezongen werden, ziet hij over het hoofd dat de berijmde psalmen van de middeleeuwen naar vorm, karakter, ontstaan en bedoeling niets met het *lied* gemeen hebben, maar dat ze staan in de traditie van de episch-didactische dichtkunst die bij Maerlant haar uitgangspunt vond. Het *Miserere mei deus* (**A** 1) en het refrein van Jacob van den Rie zijn beide strofisch, maar, aangenomen dat ze inderdaad ook gezongen zijn, door hun zo sterk individueel uitbreidende inhoud kunnen ze toch moeilijk de dichter(s) van de *Souterliedekens* tot voorbeeld hebben gestrekt.

Het is mogelijk dat Van Mierlo, evenals anderen die zich met deze materie hebben beziggehouden, zijn uitspraken heeft gegrond op een uitlating van Erasmus, zoals men die vindt weergegeven bij Scheurleer:

> ‘Uit een gezegde van Erasmus moet men evenwel afleiden, dat er reeds in zijn jeugd, dus ongeveer 1480, door de Begijnen in Vlaanderen psalmen in de landstaal werden gezongen’[2].

Als het werkelijk waar is dat Erasmus met psalmen een soort ‘Souterliedekens’ bedoeld heeft, dan heeft Van Mierlo voor minstens de helft gelijk en is mijn onderzoek geen ‘twee peren’ waard. Maar, Scheurleer's ‘men’, ‘afleiden’ en ‘Vlaanderen’ hebben me achterdochtig gemaakt en daarom zal het zaak zijn ad fontem te gaan. De weg daarheen is vrij lang en moeilijk, maar ik vlei me met de hoop dat de moeite beloond zal worden.

Een halve wegwijzer is Scheurleer's noot: P. Bayle, *Oeuvres diverses*. La Haye 1727, blz. 741b., een halve, want Scheurleer vergeet te vermelden: Tome Premier.

Op de goede plaats aangekomen vinden we dat Bayle daar een boekje bespreekt, getiteld:

Aphorismes de Controverse, on Instructions Catholiques, tirées de l'Ecriture, des Conciles et des

1 Zie W. Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht*, in: *Verhandelingen der Kon. Akad. van Wetensch. Afd. Letterk.* Dertiende Deel, Amsterdam 1880, blz. 8, 36. Verg. ook beneden de uitspraken van Erasmus.

2 D.F. Scheurleer, *De Souterliedekens. Bijdrage tot de geschiedenis der oudste Nederlandsche Psalmberijming*, Leiden 1898, blz. 11. Zie ook het verslag van mijn lezing *Het Mysterie ‘Tom. 9. p. 377’* in: *Handelingen v.h. XXIIe Vlaams Fil. Congr.*, Gent 1957, blz. 214-218.

Saints Peres. Dediées au Roy de la Grande-Bretagne. A Cologne, Chez Adrian le Jeune. 1687[1].

waarbij hij o.m. het volgende opmerkt:

> Il [= de auteur van de Aphorismes] cite souvent Erasme, & affecte de justifier qu'il a été bon Catholique. Il le cite, entre autres choses, pour montrer que l'Eglise *ne defend point absolument la lecture de la parole de Dien. S'il y a*, dit-il *quelque defense de la lire en Langue vulgaire, elle est de* l'Index *que nous ne recevons point en France. Erasme qui vivoit encore en l'année 1536. dit qu'il n'y avoit en aucune defense jusques à son tems, & que dans san jeunesse, c'est-à-dire en 1480. on lisoit la Bible traduite en François & en Allemand, & que dans les maisons des Beguines qui sont en Flandre on faisoit les prieres, & on y chantoit les Pseaumes traduits en la Langue du pays*.
> Il cite à la marge, *Natali Bedae in fine Epist. Basileae 1525. Tom. 9. p. 377*[2].

Bij collatie blijkt dat Bayle in het cursieve de *Aphorismes* letterlijk citeert. Maar we moeten naar Erasmus. De marginale notatie in de *Aphorismes* is ietwat onduidelijk, ze is tweeledig en het 'in fine' moet men cum grano salis nemen.

Welnu, op 16 november 1525 schrijft Erasmus vanuit Bazel een zeer uitvoerige brief (bij Allen bijna 1000 regels druks) aan Natalis Bed(d)a - Noël Bedier -, de syndicus der Sorbonne, die reeds gedurende enige jaren tegen hem geageerd had door uit zijn geschriften tal van verdachte plaatsen te verzamelen en te commentariëren. Erasmus' apologie is waardig van toon, op verscheidene plaatsen echter niet zonder ironie. Zo schrijft hij:

> 'Gratum est quod indicas locos in quibus videor tibi periculose scripsisse, De cleri coelibatu, De votis monachorum, De ieiuniis et interdicto esu carnium,... De libris sacris in vulgarem linguam transferendis,' [etc.][3].

Even later komt Erasmus terug op het vertalen van de H. Schrift in de volkstaal:

1 Bayle veroorloofde zich enkele vrijheden bij het citeren van de titel. Ik raadpleegde het ex. uit de bibl. der Minderbroeders te Alverna. De opdracht aan de Engelse koning is ondertekend door J. Richard, Prieur de Beaulieu St. Avoye. Een jaar later stelde prior Richard een pendant van de *Aphorismes* samen:

> *Sentimens d'Erasme de Roterdam, conformes à ceux de l'Eglise Catholique, Sur tous les points Controversez. Dediées au Roi de la Grande Bretagne*. A Cologne, Chez Adrian le Jeune, 1688. (Ex. in eigen bezit).

Over Erasmus' gevoelen inzake de onderhavige kwestie wordt in dit boekje met geen woord gerept.

2 De aangehaalde passage op blz. **** 7 van het *Avertissement*. Op p. 89 van de *Instructions Catholiques* betoogt prior Richard, dat 'L'Eglise ne deffend à personne de prier Dieu en François, ny de chanter des Psaumes en François, en son particulier', citeert daarbij I Cor. 14:15 en wijst op het (nog) bestaan van 'Messels, Breviaires, Pseautiers en vieu François'.

3 *Opvs Epistolarvm Des. Erasmi Roterodami denvo recognitvm et avctvm per* P.S. Allen et H.M. Allen, Tom. VI (1525-1527), Oxonii MCMXXVI, Nro. 1581, pag. 104, reg. 693 sqq.

> Mihi non constabat Ecclesiae decreto vetitum ne sacri libri vertantur in linguam vulgarem. Quod si verum est, hactenus vbique peccatum et aduersus hoc decretum. *Etenim me puero legebantur libri sacri versi Gallice ac Germanice*[4].

Hier komt dus Erasmus' jeugd tevoorschijn, maar de passus heeft slechts betrekking op het lezen van de gewijde boeken en niet op het zingen van psalmen.

Ander, helderder licht, brengt het tweede lid van de marginale aantekening: *Tom. 9. p. 377.*, waarmee is bedoeld: pag. 377 van *Des. Erasmi Roterodami Opervm Nonvs Tomvs / Complectens ipsius apologia adversos eos qui illum locis aliquot, in suis libris... sunt calummiati*. Basileae. 1540.

4 O.c. pag. 105, reg. 733 sqq.

De voornaamste calumniator tegen wie Erasmus zich verweert, is alweer Beda, die vooral gebeten is geweest op de *Paraphrases in Novum Testamentum*[1]. Op pag. 374 beginnen de *Divinationes Erasmi Rot. adnotata per Beddam. De Paraphrasi Erasmi in Matthaeum, et primo de duabis praemissis epistolis*.

De volgende citaten tonen aan hoe de samensteller van de *Aphorismes* aan zijn wijsheid is gekomen:

(pag. 377) N(otatio) B(edae)	Fol. 3. pag. 1. in fine. Me autore libros sacros leget agricola, leget Faber, leget Latomus[2], legent & meretrices & lenones, denique legent & Turcae. Si hos non submouit à sua uoce Christus, nec ego submoueo eos ab illius libris.
R(esponsio) E(rasmi)	Ad hunc articulum non uno loco respondi. Cuperem audire solutionem argumentorum quae illic adfero. Nec mihi constat ullum esse decretum ecclesiae, prohibens nelaici legant sacros libros. Et si quod est factum, non est receptum usu populi, quum hactenus apud omnes nationes aliquot sacra uolumina legantur uersa in linguam popularem, *quum Beghinae dicant preces suas & psalterium lingua unlgi, qunm deo dicatae uirgines etiam canticum amatorium legant canantque publicitus in templis suis*. Quod si qua constitutio pro tempore opposita est certorum hominum improbitati, ea non semper nec omnes obligat. Et hic concedens lectionem laicis, prius stipulor piam mentem, adimo temeritatem iudicandi, hortor ad audiendum, si detur uel mediocris doctoris copia. Cumque his alia multa propono, qu□ si adsint, quid esse potest periculi?

1 De titel van het boek waartegen Erasmus zich verweert, luidt:
Annotatio- l num Natalis Bede Doctoris Theo l logi Parisiensis in Jacobum Fabrum l Stapulensem libri duo: l Et in Desiderium Erasmum Roterodamum liber l vnus, qui ordine tertius est.
.....
Tertius, in Paraphrases Erasmi super eadem quatuor l Euangelia, & omnes Apostolicas Epistolas.
[*In fine*] Coloniae, Anno MDXXVI. Mense Iulii.
In -4°. Parijs, Bibl. Nat. Rés. A 4433.
De door Erasmus als N o t a t i o B e d a e aangehaalde plaatsen staan hier op pag. CCXXXVI r°. 'Errores ex epistola Erasmi ad Pium lectore*m* pro Paraphrasi in Matthaeum excerpti, cum adiectis in eosdem censuris.' Er is ook een Parijse editie van 1526, bij J. Bade, die ik echter niet heb gezien.

2 We mogen in Faber (smid) en Latomus (steenhouwer) wel toespelingen zien op Jac. Faber Stapulensis en de inquisiteur Jac. Lat(h)omus.

N.	Ibid. pag. 2. Nec Ezechielis prophetae, nec Cantici canticorum aut cuiusquam librorum Veteris testamenti lectionem ulli hominum interdixero.
R.	Ego plane non interdico, nisi interdicat autoritas ecclesiae. Qui probabile hoc est ullam interdicere, *quum sacrae virgines*, ut dixi, *haec publice legant ac decantent in templis* approbante ecclesiae.
(pag. 378) N.	Primo. Quur indecorum uideatur, si quisquam sonet Euangelium ea lingua qua natus est, & quam intelligit? Gallus Gallica, Britannus Britannica &c. Secundo sic. Mihi, ait Erasmus, magis indecorum uel ridiculum potius uidetur, quod idiotae & mulierculæ psitaci exemplo *psalmos suos & precationem dominicam latine murmurant*, quum ipsæ quod sonant non intelligant.
R.	Hic non uideo quid offendat Beddam, nisi forte suspicatur me sentire Euangelium uulgata lingua legendum in templis, quod nuper quidam aggressi sunt facere. Id olim fieri solitum constat, & tamen nulli persuaserim ut idem nunc faciat, nisi ex autoritate publica et citra tumultum. Quibus modis si fiat, nihilo plus mali fuerit quàm olim, quum promiscua multitudo intellegeret linguam, qua sacri libri in templis recitabantur. Quid decori sit in *mulierculis suos psalmos & preculas recitantibus latine*, quum ipsae latine prorsus nesciant, ego sane non uideo, nisi alius oculatior commonstrarit.

Men kan niet anders zeggen dan dat prior Richard Erasmus' opmerkingen goed heeft weergegeven (alleen Vlaanderen komt er niet in voor, maar dat was voor de prior de aanduiding voor de Nederlanden). En ook is er geen enkele grond voor twijfel aan de juistheid van Erasmus' mededelingen. Naast de volledige Bijbel was ook het Boek der Psalmen herhaaldelijk vertaald: handschriften en incunabels zijn er om het te bewijzen. Bekend is *De Duytsche Souter*, een prozavertaling van de psalmen, die in 1480 te Delft verscheen. De proloog, die teruggaat op Augustinus, en ook in verscheidene handschriften is overgeleverd[1], zingt uitvoerig de lof der psalmen: *Dit is vanden loue der salmen, daer augustinus sonderlinghe priselic van seit in eenen boec gheheten dat boec vanden gheest ende vander sielen*.

> Die sanc der psalmen heilighet dat lichaem...
> Also als die sonne verlicht, ende dat water reinicht, ende dat vier verbarnt,
> also moyt die sanc der salmen den duuel....
> Die souter is een soet horen. alsmen singet of leset.
> Alsmen die u [lees: dien] boec *inder kercken singhet*, so siint woerden
> der heyligher kercken louende onsen heer goed[2].

Van welke aard dat zingen van de nonnen en dat ‘singhen inder kercken’ is, leren ons de citaten uit Erasmus eveneens: het *legant canantque* en het *recitantibus* wijzen op het recitatief, de ‘gregoriaanse’ manier van voordragen[3]. En noodzakelijk is dat niet eens, want de *Duytsche Souter* is kennelijk voor individueel gebruik bestemd geweest, en zo de begijnen hem al in hun gemeenschappelijke diensten hebben gebruikt, zal hij eerder, evenals het *Gebed des Heren*, gemurmeld zijn dan gezongen (*psalmos suos & precationem dominicam murmurant*).

Deze opvatting vindt steun in de notariële akte over het door de inquisiteur Coppin geleide onderzoek tegen de Bergen-op-Zoomse priester Nicolaes Christi (Mei 1525). Ten overstaan van zijn verhoorders bekent Nicolaes gezegd te hebben tegen de begijnen, wier geestelijk verzorger hij was (curatus beghinagii): ‘En sal ick u nimmer meer af connen gebringen die hoykens [rozenkrans-

1 Zie C.H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederl. Vert. v.h. Onde Testament*, 's-Gravenh. 1903, blz. 161.

2 Naar de druk van 1480.

3 Zo zullen we ook wel het psalmzingen hebben op te vatten dat enige eeuwen tevoren de volgelingen van Lambertus li Beges te Luik (ca. 1165-1175) in praktijk brachten. Over hen deelt Alcantara Mens, O.F.M. Cap. in zijn boek: *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging, Vergelijkende studie: XIIde-XIIIde eeuw*, Leuven 1947, mee dat zij juist zoals de Begijnen begerig kwamen luisteren naar het woord Gods, dat zij verder een bijzondere voorliefde betoonden voor *het zingen van de psalmen*, terwijl zij, met het oog op hun bijzondere vergaderingen, zich een in de volkstaal overgezet en geglosseerd psalterium hadden aangeschaft. (blz. 414) - ‘Est preterea apud eos liber psalmorum cum omnibus glosulis suis et auctoritatibus eas roborantibus, in vulgarem linguam a quodam magistro Flandrensi translatus.’ (blz. 165 noot) - In verband met de vermelding van de magister uit Vlaanderen verkeert Mens in het onzekere of we hier met een Dietse dan wel een Waalse vertaling te doen hebben. Hij neigt tot de veronderstelling van een Vlaams boek. (blz. 165-167). Dit bevreemdt me, daar Paul Meyer al in 1900, in MS. Additional 21114 van het Brits Museum te Londen, het bedoelde psalterium had teruggevonden. Het ms. vertoont een Franse tekst. (Paul Meyer, *Le Psautier de Lambert le Bègue*, in: *Romania, Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes* publié par Paul Meyer et Gaston Paris, 29e Année, 1900, p. 531.
Het maakte overigens voor de muzikale praktijk weinig uit of de teksten de proza- dan wel de versvorm hadden. ‘Die Componisten der neuen [gereimten] Officien behandelten ihre Texte in der Regel wenigstens wie prosaische, nicht also wie die Hymnen und Sequenzen.’ (Ontleend aan Peter Wagner, *Ursprung und Entwicklung der liturgischen Gesangsformen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Freiburg (Schweiz) 1901, S. 302.

gebeden] oft die *rallinge* van den seven psalmen...?'[1] Nu kan men rallinge vertalen door snappen, snateren, kakelen, maar nooit door zingen[2].

Ik kom nu tot de concluderende samenvatting en geef daartoe gaarne het woord aan een onpartijdig, zeer deskundig geleerde, dr. Eliseus Bruning, O.F.M.:[3]

> 'Bij de plechtige Getijden werden de psalmen en hymnen gereciteerd of gezongen in het Latijn door de kanunniken, monniken en scholares, dus clerici; ook bij de gezongen Mis werd het Gregoriaans en (of) de polyphonie gezongen in het Latijn, dus door degenen die lezen en zingen geleerd hadden, dus de clercken. Actieve zang-deelname van het volk, dat in de M.E. voor het grootste gedeelte uit ongeletterden bestond, kan voor het *Latijn* hoogstens bestaan hebben, hier en daar, in het zingen van enkele antwoorden, Amen, Et cum spiritu tuo, Deo gratias, Alleluia, Kyrieleison e.d. Voor de *volkstaal* waren het betrekkelijk weinig liederen, en dan nog meestal van één stroof; de meeste geestelijke liederen van vóór 1500 waren geen volksliederen, in die zin dat zij *door* het ongeletterde volk gezongen werden, daarvoor waren de meeste liederen te lang en vaak te individualistisch. Toch weten we uit talrijke berichten, verhalen, kronieken, e.d. dat het volk bij verschillende gelegenheden in de kerk zijn Nederlands lied gezongen heeft.

1. Ofschoon het verbod om onder de plechtige Mis in de landstaal te zingen steeds werd onderhouden, hebben er altijd twee typische uitzonderingen bestaan: *Vóór* en *na* de preek, bij enkele gelegenheden zelfs *onder* de preek....- Het andere geval is dat van enkele hoge feestdagen, als er een feest-sequentie werd gezongen: De verschillende strofen, die het koor in het Latijn zong, werden afgewisseld door een steeds-hetzelfde keervers in de volkstaal [en dan noemt dr. Bruning naast het *Christus is opgestanden* drie Duitse liederen];

2. Een zeer welkome gelegenheid om in de volkstaal te zingen boden de m y s t e r i e - s p e l e n [volgt een uiteenzetting die vrijwel parallel loopt met die van Bäumker[4]];

3. In de 14e eeuw reeds, doch vooral in de 15e vinden we voor verschillende steden in onze gewesten stichtingen vermeld om bepaalde devoties te verbreiden, die meestal tegen den avond werden gevierd, het "Lof".... Zo goed als zeker zijn ook hierbij Nederlandse liederen te pas gekomen.

4. Misschien zijn enkele van de genoemde volksdevoties ook verbonden geweest aan of met de gezongen Getijden; ik vond daarover nooit iets, *zoals ik ook nooit iets heb gevonden van een daadwerkelijk deelnemen van het volk in de moedertaal aan de psalmen of hymnen van het gezongen Officie*[5].
Ofschoon er in de Middeleeuwen meerdere handschriften, en in de 15e eeuw reeds meerdere drukken van de Bijbel in de volkstaal bekend zijn, en ook

1 Zie: Paul Frédéricq, *Corpus documentorum Inquisitiones*, etc. Vijfde deel, Gent-'s-Gravenhage 1903, blz. 46.
2 Zie *MnlWbk* en *Kiliaen* in vocibus *rallen* en *rellen*.
3 E. Bruning O.F.M. e.a., *Psalmen... ook voor ons?*, Centrum voor Liturgische Documentatie en Inlichtingen, Abdij Keizersberg, Leuven en Interdiocesaan Liturgisch Secretariaat, Graafseweg B 304, Alverna, 1954, blz. 5 v.
4 Zie hiervóór blz. 38.
5 Typografische accentuering van mij (L.).

meerdere vertalingen en zelfs berijmingen van het Psalterium, of gedeelten daaruit, zijn deze toch nooit vervaardigd *om* in de kerk te gebruiken en aldus deel te nemen aan de Getijden en “mee te zingen”. Dit komt eerst onder invloed van Luther’.

De geografische ligging van de Nederlanden tussen Duitsland en Frankrijk manifesteert zich ook hier. Met Duitsland hebben wij gemeen het buiten-liturgisch gebruik van bepaalde liederen op bepaalde tijden en bij bepaalde gelegenheden. Dit leert ons dr. Bruning. Verder houde men in het oog dat het ginds zowel als bij ons om lokale gebruiken gaat.

Met Frankrijk hebben wij gemeen het bezit van geversifieerde psalmen, zij het dat de Fransen in dit opzicht rijker zijn dan wij. Lettend op de vormovereenkomsten meen ik te mogen aannemen dat Frankrijk de Dietse dichters tot voorbeeld heeft gestrekt.

3. De kerkmuziek en haar uitvoeringspraktijk

Het is niet mijn bedoeling een historisch overzicht of een technische uiteenzetting te geven van de kerkmuziek zoals die zich van de tijd van Gregorius de Grote tot op de dagen van de Reformatie heeft ontwikkeld. Ik wil slechts enkele opmerkingen maken om duidelijk te doen worden dat de reformatoren een radicale hervorming van de kerkmuziek noodzakelijk achtten[1].

Uitgangspunt is de muzikale hervorming die paus Gregorius de Grote (540-604) te Rome tot stand bracht, na een verblijf van zes jaren in Byzantium. De grote Romeinse schola cantorum gebruikte hij om zo te zeggen als laboratorium waar hij zijn nieuwverworven muzikale inzichten aan de praktijk toetste en verder ontwikkelde. In hoeverre Gregorius een bepaalde melodieënschat consolideerde, in hoeverre hij restaureerde of innoveerde, kan hier onbesproken blijven.

De muziek waaraan de naam van de grote paus verbonden is gebleven, het 'gregoriaans', ook *musica plana, cantus planus* genoemd, is zuiver melodisch: een eenstemmige zangwijs en niets meer. Ze is absoluut vocaal: geen instrument zou haar begeleiden. Ze is niet gemensureerd, maar soepel, in die zin dat ze zich aanpast aan de woorden die er onder gezet worden. Haar ritme is het vrije ritme van de gesproken taal; ze is dan ook niet bedoeld voor formele poëzie, maar voor proza[2].

Ten aanzien van de melodieën kunnen we twee zeer verschillende soorten onderscheiden: 1e: de *accentus*, die de psalm- en lectio-melodieën, omvat, en die niets anders is dan een recitatief, een manier om zingend te lezen. De 'melodieën' overschrijden in het algemeen de omvang van de kwart niet.

2e: de *concentus*, die gezangen met een meer samenhangende melodie omvat: antifonen, misgezangen voor het grootkoor, en hymnen.

Dat alle melodieën gebaseerd zijn op de zogenaamde kerktoonsoorten, behoeft hier niet nader uiteengezet te worden.

Van hoe grote schoonheid het gregoriaanse koraalgezang ook moge zijn, het is niet geschikt om door het volk te worden uitgevoerd. Gregorius heeft dit ook begrepen toen hij de uitvoering bij decreet opdroeg aan in deze zang geschoolde geestelijken. Van dat ogenblik af was elke deelneming van de 'gemeente' aan de liturgie uitgesloten. De passiviteit van het lekenvolk was, vooral in de Germaanse landen, nog te groter door de exclusieve positie die Gregorius aan het Latijn als liturgische taal had toebedeeld.

Ongeveer tot aan de dood van Karel de Grote, die zelf een gestreng bevorderaar was van de

1 Historische en technische details kan de geïnteresseerde lezer in elke algemene muziekgeschiedenis en in de daar geciteerde litteratuur vinden. Ik volsta hier met het noemen van het standaardwerk op dit gebied: Gustave Reese, *The Music of the Middle Ages*, New York 1940.

2 Zo geformuleerd lijkt het als zou het gregoriaans onproblematisch zijn. Niets is minder waar. De mensurering en het ritme stellen de uitvoeringspraktijk voor grote moeilijkheden.

uniformering der kerkelijke ordening onder de volkeren van zijn rijk naar Romeins model, werd de traditie van het gregoriaanse koraalgezang met pijnlijke zorgvuldigheid in acht genomen.

We weten echter al hoe later bepaalde uitvoerige melismen - notenreeksen boven één lettergreep - aanleiding hebben gegeven tot het vormen van sequenties en tropen[1]. De zangschool van St.-Gallen, met Notker Balbulus (gest. 912), is in dit opzicht vruchtbaar werkzaam geweest.

Terzelfdertijd ongeveer legt de Benedictijner monnik Hucbald (gest. 930) in het klooster St.-Amand in Vlaanderen de grondslag voor de meerstemmigheid in de kerkmuziek. Hucbald propageerde het zingen van een melodie parallel aan de gegevene (de *cantus firmus*), maar een kwart lager. Later voegde men daar het octaaf van de benedenstem aan toe, waardoor kwintenparallellen ontstonden. De ene helft van het koor zong de cantus firmus (ook wel de *ténor* genoemd), de andere improviseerde ('organiseerde') volgens genoemde vaste regels de tegenstem[2].

Uit deze primitieve meerstemmigheid ontwikkelde zich het *contrapunt* (letterlijk:noot tegen noot), dat een strengere mensurering noodzakelijk maakte. Nog een stap verder en de polyfonie was bereikt: het gelijktkijdig zingen van ritmisch en melodisch verschillende melodieën rondom de cantus firmus. Een mijlpaal in deze ontwikkeling bereikte in de 16e eeuw de Engelse componist Thomas Tallis (1505-1585), die een motet componeerde, geschreven voor acht koren ieder van vijf stemmen: 'an ocean of moving and voluminous sound'[3].

Ook de mis zelf bleef niet onaangetast. Componisten ontzagen zich niet daarin bekende wereldlijke liedmelodieën in te voeren. Van niet minder dan twintig van hen is bekend dat ze de wijs van het Franse liedje *L'homme armé* gebruikten als cantus firmus in de mis[4].

Er is ons een verslag bewaard gebleven van Ailred (of Ethelred) van Rievaulx (1102?-1166) over de wijze van zingen in de kerk in de twaalfde eeuw: 'For what end', zo vraagt hij, 'is this contraction and dilation of the voice? One restrains his breath, another breaks his breath, and a third unaccountably dilates his voice, and sometimes, I am not ashamed to say, they fall a-quavering like the heighing of horses. Next, they lay down their manly vigour, and with their voices endeavour to mitate the softness of a woman.... At other times they look like persons in agonies of death; then with a variety of gestures they personate comedians, their lips are contracted, their eyes roll, their shoulders are shaken upwards and downwards; their fingers move and dance to every note. And this ridiculous behaviour is called religion; and when these things are frequently done, then God is said to be most honourably worshipped'[5].

We weten niet in hoeverre dit 'verslag' gechargeerd is, maar zeker is dat, toen de kiemen voor de corruptie eenmaal gelegd waren, deze hand over hand toenam, zozeer zelfs, dat in de 14e eeuw paus Johannes XXII getracht heeft de meerstemmige muziek volledig af te schaffen, zozeer ook dat een hedendaags muziekhistoricus de volgende vergelijking opstelde: 'If you want a modern analogy with the state of church music at that time, you may imagine one of our composers taking as his base

1 Zie hiervóór blz. 33 en 34.
2 Met dien verstande dat begin- en eindpunt van de tegenstemmen gelijk zijn aan die van de cantus firmus.
3 Millar Patrick, *Four Centuries of Scottish Psalmody*, London-Glasgow-New York 1949, p. xviii.
4 Vgl. Otto Johannes Gombosi, *Jacob Obrecht. Eine stilkritische Studie*, Leipzig 1925, S. 47f.
5 Patrick, *Four Centuries of Sc. Ps.*, p. xx-xxi.

an Anglican chant, and spreading it out so that each note occupied three or four bars [maatstrepen]; then for his treble using “Take a pair of sparkling eyes” (allegro molto), and for his alto part fitting in as much as he could of “Tipperary” or “Onward, Christian soldiers”, or both. What the Church service sounded like under these conditions can be better imagined than described. It has been described by contemporary sufferers, and if half of what they say is true, it must have been like rag-time gone mad’[1].

Het zou niet moeilijk zijn een reeks van soortgelijke getuigenissen als Ailred schreef te verzamelen van ‘lijders’ uit de tijd van de Reformatie, maar het is niet nodig: het feit dat het Concilie van Trente zich diepgaand heeft beziggehouden met de misbruiken in de kerkmuziek, zowel in compositorisch als executief opzicht, bewijst genoegzaam dat die verwording er was[2].

Voor de reformatoren was echter een restauratie in de zin van een terugkeer naar de zuiverheid van het gregoriaans uit zijn ontstaanstijd niet slechts onvoldoende, maar zelfs principieel onaanvaardbaar. Het beginsel van het priesterschap van alle gelovigen, tegenover het sacrale van de roomskatholieke Kerk, eiste deelneming van de gemeente in de lofprijzing en de aanbidding, geordend in de liturgie, ook in de zang.

Hoezeer de muzikale inzichten en gevoelens van de grote hervormers hier en daar ook uiteenliepen, in dit ene punt convergeerden ze: voor het volk liedteksten in de moedertaal, met melodieën die zich nauw aansloten bij die hymnen die zo goed als geheel syllabisch en vrij streng gemensureerd waren - en dat waren de meeste -, en bij het volkslied.

Hoe Luther, Bucer en Calvijn hun ideeën hebben gepropageerd en verwezenlijkt, zal in de volgende bladzijden nader worden beschouwd.

1 Patrick, *Four Centuries of Sc. Ps.*, p. xxi.

2 Minder beïnvloed door de religieuze antithese dan de grote reformatoren, maar daarom zo leerzaam is de felle uitval tegen de kerkmuziek van zijn dagen van Erasmus in zijn annotatie bij 1 Cor. 14:19: ‘...Paulus wil liever vijf woorden in de zin / [dat is die men verstaan kan] dan tien duizent in de geest. Maar nu word in enige Lantschappen gehele dagen / zonder maat of einde / lof in de geest gezongen: hoewel men naauwelijks om de zes maanden een heilsame predikacie hoort.... Ik verzwijg ondertusschen dat men zodanig een slach van gezang in de godsdienst ingevoert heeft / dat men ook niet een woort klarelijk kan verstaan. Ja de genen zelven / die zingen / hebben geen tijt om te merken / wat zy zingen; zo groot een gedruis van stemmen treft d'oren.... Wat word anders in de Kloosters / in de Vergaderingen / en byna in alle Kerken gehoort / als een gedruis van stemmen?.... Wy / ook hier mee niet vernoegt / hebben zekere lastige en schouburgsche gezang in de gewijde plaatsen ingevoert / een verwart gequetter van strijdige stemmen / gelijk ik vermoed dat in de schouburgen der Grieken en Romainen nooit gehoort is. Alles dreunt van de trompen / schalmaijen / fluiten / en ruispijpen / daar de stemmen der menschen om strijt onder klinken. Men hoort minnezangen en vuile liedekens / daar de hoeren en bootsemakers op danssen....
Daar by / hoewel de zedige gezangen hier toe in de Kerk aangenomen zijn / op dat de zin der woorden krachtiglijker in de gemoeden der toehoorders zou invloejen / zo schijnt dit ook aan enigen aangenaam te zijn / dat een of twee / onder d'anderen vermengt / met een groot gebalk van stem maken dat men niet een woort verstaan kan.’ - *Annotationes, of Aanteekeningen op 't Nieuwe Testament; door Desiderius Erasmus van Rotterdam* (naar de 5e Latijnse ed. vertaald) door J.H. Glazemaker, T'Amsterdam 1663, fol. 638-639.

Deel I
De 16e-eeuwse reformatorische psalmberijmingen in Duitsland en Frankrijk

Hoofdstuk I
Duitsland

1. De Wittenbergse reformatie

a. Luthers principes

Liepen in de vorige eeuw de meningen omtrent het al of niet voorhanden zijn van een Duits kerklied vóór de Reformatie uiteen, eenstemmigheid bestond - en bestaat er - in het oordeel over de principieel nieuwe toepassing van het kerklied in Luther's reformatie.

Reeds Bäumker schreef in 1883: 'Wenn demnach Wackernagel meint, in der Zeit vor der Reformation könne von einem deutschen Kirchenliede in dem Sinne, welchen wir seit der Reformation mit diesem Worte verbinden, nicht die Rede sein, so hat er vollständig recht, wenn er damit sagen will, dasz erst seit Luther das deutsche Kirchenlied allmählich zum officiellen, liturgischen Gesang der protestantischen Kirche erhoben wurde...'[1].

Een halve eeuw later zegt Theobald Schrems, S.J. het zo: 'Die grundsätzliche N e u e r u n g , die Luther auf musikalischem Gebiete brachte, war bekanntlich die Erhebung des d e u t s c h e n K i r c h e n l i e d e s zum l i t u r g i s c h e n Gemeindesang'[2].

Het dogma van het priesterschap *aller* gelovigen moest Luther wel tot het inzicht brengen dat in de liturgie het zangerskoor niet langer als *plaatsvervanger* van de verzamelde gemeente kon en mocht optreden; het volk zelf moest een factor worden in de liturgie. Dat daartoe het Latijn geen dienst meer kon doen, was de Wittenberger reformator al van het begin af duidelijk. Niet het negatieve motief van de accentuering van het 'Deutschtum' tegenover Rome[3], nog minder het zoeken naar een 'Ersatz' voor het wegvallen van het 'Brennpunkt' en de 'Zentralsonne' uit het Misoffer[4] waren Luther's drijfveren toen hij het volk ophief uit de status van onmondige, en daarom weinig of in het geheel niet geïnteresseerde toeschouwers en toehoorders.

Tussen Luthers eerste Duitse preek en de verschijning van het eerste gezangboekje liggen echter verscheidene jaren. Belangrijker taken moesten eerst vervuld worden: de rechtvaardiging van zijn

1 Wilhelm Bäumker, *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen von den frühesten Zeiten bis gegen Ende des siebzehnten Jahrhunderts II*, Freiburg im Breisgau 1883, S. 14.
2 Theobald Schrems, *Die Geschichte des Gregorianischen Gesanges in den protestantischen Gottesdiensten*, Freiburg (Schweiz) 1930, S. 7.
3 Schrems, *Gesch. Greg. Gesanges*, S. 9.
4 Karl Weinmann, *Geschichte der Kirchenmusik mit besonderer Berücksichtigung der kirchenmusikalischen Restauration im 19. Jahrhundert*, 2e Aufl., Kempten u. München 1913, S. 51.

optreden; de fundering en uitwerking van zijn leer, en in verband daarmee de bestrijding van zijn bestrijders; de vertaling van de Bijbel.

In 1523 achtte Luther het ogenblik gekomen om zijn aandacht te gaan wijden aan liturgische zaken. Waarschijnlijk is hij daartoe geprikkeld door de afgezanten van de gemeente in Leisnich die in het voorjaar naar hem toegekomen waren en hem de wens hadden overgebracht een 'Ordnung' samen te stellen 'zu singen, zu beten und zu lesen'[1], en is het proces versneld door het optreden van de 'Schwärmer' Thomas Münzer in Alstadt en de uitgave van diens *Deůtzsch kirchē ampt* in genoemd jaar. De vertalingen van tien oudkerkelijke hymnen die het boekje bevatte en die Münzer tijdens de dienst liet zingen, vonden bij het volk een warm onthaal[2].

Luther gaat aan het werk. In december 1523 ziet de *Formula Missae et Communionis pro ecclesia Wittenbergensi* het licht, het voorlopige dienstboek voor de nieuwe gemeente. In de voorrede beklaagt Luther zich erover dat hij geen nieuwe liederen voor de gemeente heeft kunnen opnemen, ze zal dus nog genoegen moeten nemen met de weinige overgeleverde die geschikt bevonden werden. De oorzaak? 'Poetae nobis desunt, aut nondum cogniti sunt, qui pias et spirituales cantilenas (ut Paulus vocat) nobis concinnent, quae dignae sint in ecclesia Dei frequentari. Interim placet illam cantari post communionem *Gott sey gelobet und gebenedeyet der uns selber hatt gespeyset etct*.... Praeter hanc illa valet: *Nu bitten wyr den heyligen geyst;* item: *Eyn kindelin so lobelich*. Nam non multas invenias, quae aliquid gravis spiritus sapiant. Haec dico, ut, si qui sunt poetae germanici, extimulentur et nobis poemata pietatis cudant'[3].

'Poetae desunt'. Welnu, als dan dichters ontbreken, zal hij zelf de taak ter hand nemen en zijn vrienden opwekken hetzelfde te doen. Aan Spalatinus[4] schrijft hij:

> Gratia et pax. Consilium est exemplo Prophetarum et priscorum Patrum Ecclesiae, Psalmos uernaculos condere pro uulgo, id est, spirituales cantilenas, quo verbum Dei uel cantu inter populos maneat. Quaerimus itaque undique poetas, cum uero tibi data sit et copia et elegantia linguae germanicae, ac multo usu exculta, oro ut nobiscum in hac re labores et tentes aliquem Psalmorum in cantilenam transferre, sicut hic habes meum exemplum, uelim autem nouas et aulicas uoculas omitti, quo pro captu uulgi, quam simplicissima uulgatissimaque, tamen munda

1 De vindplaats van deze mededeling kan ik helaas niet geven, daar mijn aantekening verloren geraakt is.

2 Van de bij het academisch proefschrift van W.J. Kooiman - *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, Amsterdam 1943 - gevoegde stellingen luidt de eerste: 'Luther is tot het dichten van kerkliederen overgegaan met het kennelijk doel om de liederen, die Thomas Münzer in zijn *Deutsch Kirchenampt* gegeven had, te verbeteren'. De fundering van de these vindt men in *D. Martin Luthers Werke*, 35. Band [bewerkt door W. Lucke], Weimar 1923 (afgekort *W.A. XXXV*), S. 75 ff.
Titel en verdere bibliografische bijzonderheden van Münzer's geschrift in: Philipp Wackernagel, *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 1855, Nr. CXXXVIII (S. 52f.) (afgekort: Wackernagel, *Bibliogr.*).
Opgemerkt dient nog te worden dat Münzer hier niet aan gemeentezang heeft gedacht. Hij liet de gezangen uitvoeren door priester en koor. Zie *W.A. XXXV*, S. 77.

3 Aangehaald uit *W.A. XXXV*, S. 73.

4 Georg Spalatin was, toen hij de brief ontving, voor Luthers zaak als hofkapelaan werkzaam aan het Kursaksische hof. In 1525 werd hij superintendent te Altenburg. Hij overleed in 1545.

> simul et apta uerba canerentur. Deinde sententia perspicua et Psalmis quam proxima redderetur, libere itaque hic agendum et accepto sensu verbis relictis, per alia uerba commoda uertendum. Ego non habeo tantum gratiae, ut tale quid possem, quale uellem. Itaque tentabo, si tu uel Heman, uel Assaph, uel Iedithum sis. Idem peterem a Iohanne Doltziko[1], qui et ipse copiosus et elegans est, sic tamen, si uobis otium erit, quod suspicor modo non esse tantum. Habes autem meos septem Psalmos poenitentiales et commentarios, e quibus sensum Psalmi capere poteris, aut si placet assignari tibi Psalmum primum, Ita, Domine ne in furore, uel septimum, Domine exaudi orationem. Iohanni Doltziko Psalmum secundum, item, Beati quorum, assigno, nam de profundis, a me versus est. Miserere mei iam praedestinatus fieri, uel si hi difficiliores sunt, arripite illos duos, Benedicam Dominum in omni tempore, Et exultate iusti in Domino, id est 33. et 32. uel Psalmum 103 Benedic anima mea Dominum. Responde uero, quid nobis in uobis sit spei. Vale in Domino. Vuitenbergae, Anno M.D.XXIIII[2].

Een waardevoller document inzake Luthers bedoelingen en verlangens bezitten we nauwelijks, zelfs niet in de onderscheiden voorredes tot de gezangboeken. Opvallend is hoe sterk Luther in deze brief de Psalmen op de voorgrond stelt. Uit de openingszin krijgt men de indruk dat hij met Psalmen bedoelt: geestelijke liederen (cantilenas spirituales, ut Paulus vocat - zie het citaat uit de voorrede tot de Formula Missae op blz. 70 hierboven) zoals de profeten (Mozes, Hizkia, Habakuk?) en de Kerkvaders (Ambrosius, Hilarius etc.) hebben gedicht, 'psalmen', hymnen, lof- en dankliederen dus. Maar uit het vervolg blijkt dat hij allereerst op het oog heeft psalmen-in-engere-zin over te brengen, d.w.z. òm te dichten tot cantilenen, (volksaardige) liederen naar het voorbeeld dat hij bij de brief insluit.

Op grond van 'de profundis, a me versus est', heeft men gemeend dat Luther zijn '*Aus tieffer not*' meegezonden zou hebben. Noodzakelijk is dit niet. Luther beveelt sterk de 'berijming' van de zeven boetpsalmen aan, maar zegt dat de zesde (ps. 130) niet meer bewerkt behoeft te worden aangezien hij dat zelf gedaan heeft. Zijn exempel kan ook psalm 12, *Ach Gott von hymel sich dar eyn*, geweest zijn, of *Es spricht der unweysen mund wol* (ps. 14), waarvan we aannemen dat ze eveneens tegen het eind van 1523 zijn gedicht[3].

Maar wat was nu het exemplarische in de bijgevoegde psalm? De opvatting van het lied als zodanig, als weergave van de Hebreeuwse 'Vorlage' in een lied voor een nieuwtestamentische gemeente, een lied waarin men de eigen levens- en zielservaringen van de dichter ziet neergeslagen,

1 Johannes (Hans) (von) Dol(t)zig, maarschalk en raad van de Saksische Keurvorst te Saalfeld, was reeds vroeg een aanhanger van de Wittenbergse Reformatie. Tussen 1525 en 1544 trad hij herhaaldelijk op als vertegenwoordiger van de Keurvorst. In dec. 1523 bevond hij zich waarschijnlijk in Neurenberg. Zie over hem *Deutsche Allgemeine Biographie*, 5. Bd., Leipzig 1877, S. 322.

2 De brief is in zo goed als alle geschriften die zich met Luthers liederen bezighouden, geheel of gedeeltelijk opgenomen. Ik citeer *D. Joh. Bartholomäus Riederers Abhandlung von Einführung des teutschen Gesangs in die evangelischlutherische Kirche überhaupts und in die nürnbergische besonders*, usw., Nürnberg 1759, S. 107. (Ex. BNU, Straatsburg). Vgl. o.a. Ernst Ludwig Enders, *Dr. Martin Luther's Briefwechsel IV*, Calw & Stuttgart 1891, Nr. 750, S. 273 f.; *W.A. - Briefwechsel III* (*1523-1525*), Nr. 698, S. 220.

3 Zie *W.A. XXXV*, S. 109-120 en S. 121-122.

een lied waarin het Verbum Dei verkondigd wordt naar de opvatting van de Wittenbergse reformatie? Of bestond het voorbeeld-ige 'slechts' in de vorm (cantilena) en de taal, vrij van 'novae et aulicae voculae', in de 'verba, simplicissima vulgatissimaque, apta et tamen simul munda'? Ik meen dat het laatste het geval is. Zegt Luther zelf niet, dat hij niet kan wat hij wil? En wat hij wil, kan men eveneens uit de brief lezen: een Duitse psalm die zich naar de *sententia* zo dicht mogelijk bij het Hebreeuwse origineel aansluit, zij het dan dat men de vrijheid moet hebben om iets weg te laten (of toe te voegen) terwille van de duidelijkheid, goede verstaanbaarheid, om moeilijke woorden en wendingen te vervangen door 'commoda' (het volk passende), mits de *sensus* van de psalm maar behouden blijft.

Dat 'vertalen' van een Hebreeuwse psalm kon Luther zelf niet, die 'gratia' was hem niet geschonken. Daarom wendt hij zich tot mannen van wie hij mag aannemen dat zij er wel toe in staat zijn. Mochten ze met de 'sensus' wat moeite hebben, dan staan hun in Luthers vertaling van de boetpsalmen en zijn commentaren hulpmiddelen ten dienste[1].

Wat Luther wel kon, was een lied schrijven recht uit de bewogenheid van zijn strijdbaar gemoed, van zijn evangelisch geweten, uit de diepste gronden van zijn religieuze ervaring, en in de oudtestamentische psalmen vindt hij de gedachten en dus ook de woorden die uitspreken wat hem beroert.

Meer dan tien jaren had Luther reeds innig met de Psalmen verkeerd[2]. Zijn eerste voorlezingen als ordinarius te Wittenberg (1512/3) waren aan het Boek der Psalmen gewijd. Ter voorbereiding bediende hij zich van het in 1509 verschenen *Psalterium Quincuplex* van Faber Stapulensis (Lefèvre d'Etaples), dat nog geheel op de uitlegmethode van zijn tijd is gebaseerd: de tekst eerst literaliter of historice te verklaren en dan spiritualiter: allegorice, tropologice, anagogice. De 'historische' verklaring komt hierop neer dat men de psalm leest als op Jezus Christus betrekking hebbende, ja, indien mogelijk als een gebed van Christus zelf. De 'allegorische' exegese richt zich op de Kerk. Het hartebloed van de jonge monnik bespeuren we echter in een derde uitlegging van de tekst, die hijzelf de 'moralische' noemt: de uitdrukking van eigen zielsbeleven. Zo was het mogelijk dat zijn leer van de rechtvaardigmaking haar oorsprong vond in zijn studie van de Psalmen. De justitia - 'In justitia tua libera me' (ps. 31) - bleek nu niet langer het strenge gericht Gods, maar een synoniem van Zijn barmhartigheid.

In 1517 maakt Luther een vertaling van de zeven boetpsalmen en geeft die uit met verklaringen, waarbij hij zich nog verder van de allegorische verklaring verwijdert.

Intussen leert hij grondig Hebreeuws en daarvan leggen zijn voorlezingen over de Psalmen in 1519 getuigenis af.

De Bijbelvertaling brengt hem opnieuw met het Psalter in aanraking. *Der Psalter deutsch* verscheen in 1524 afzonderlijk. Van de boetpsalmen geeft hij nu een ritmische vertaling: vier heffingen per vers. Hier heeft de studie van het Hebreeuws haar invloed doen gelden. 'Es war die natürliche

1 De interpretaties van deze tekst ten aanzien van de verhouding bijbeltekst-berijming lopen bij de diverse schrijvers over Luthers psalmliederen vrij sterk uiteen. Ik hoop met de mijne niet al te ver bezijden de waarheid te zijn.

2 De nu volgende passage steunt op Hans Schmidt, *Luther und das Buch der Psalmen*, Tübingen 1933, S. 12-38.

Folge dessen, dasz sich hier ein Dichter um die Wiedergebung von Gedichten bemühte.'[1] Ziehier een voorbeeld:

1517

O Gott, tzu dyr hab ich geschryen von den tyffen,
o got, erhore mein geschrey.

1524

Aus der tieffen ruffe ich herr zu dyr,
Herr hore meyne stym.

In 1523, na het *Betbüchlein* van 1522, waarin hij een aantal psalmen vertaald had, en vlak vóór de *Psalter deutsch*, dicht Luther enige liederen. We kennen de aanleiding: het verzoek van de gemeente van Leisnich, het optreden van Thomas Münzer in Alstadt. Het lied dat dan ontstaat is tegelijk gemeentelied en lied van persoonlijk ervaren. Deze twee sluiten elkaar niet uit: met de ervaring van de genade Gods in Christus kan de gemeente instemmen als in een lof- en danklied.

Zó is het 'Lutherlied' ontstaan, dat enig is in de geschiedenis van het protestantse kerklied. Het strijdt (tegen Rome en Dwepers), het leert (het dogma van de justificatie door het geloof alleen, de nuttelоosheid der werken, de zondevergeving uit enkel genade), het getuigt, het belijdt, het klaagt en het juicht.

En toch kon Luther niet wat hij wilde! O sancte Martine!

Op de medewerking van Spalatinus en Doltzig kon Luther niet wachten. Hij zou trouwens tevergeefs gewacht hebben[2]. Nog in 1523 verschijnen zijn en anderer liederen op losse blaadjes en, in 1524, waarschijnlijk al in de maand januari, worden acht liederen verzameld in een Nürnbergse druk, later het *Achtliederbuch* genoemd, waarvan de titel luidt:

Etlich Cristlich lider Lobgesang, vñ Psalm, dem rainen wort Gottes gemeß, auß der heyligē schrifft, durch mancherley hochgelerter gemacht, in der Kirchen zů singen, wie es dann zum tayl berayt zů Wittenberg in ũ *bung ist*. wittenberg. M.D.Xiiij. [moet zijn XXiiij][3].

De helft daarvan is van Luthers hand en onder die vier zijn drie Psalmliederen:

Ach Gott von hymel sich dar eyn, geïnspireerd op psalm 12,
Es spricht der unweysen mund wol, gebaseerd op psalm 14,
Aus tieffer not schrey ich zu dyr, de 4-strofige verwerking van psalm 130.

Het vierde lied van Luther, in de volgorde van het boekje het eerste, is: *Nu frewt euch lieben Christen gmeyn*.

1 Schmidt, *Luther u. das B. der Pss.*, S. 38.
2 In geen der bekende gezangboeken komt ergens een psalm (of lied) van Spalatin of Doltzig voor.
3 *W.A. XXXV*, S. 336f. Vgl. Wackernagel, *Bibliographie* Nr. 129 en S. 463 Nr. 6. - Een facsimile ervan verscheen als bijlage bij het *Jahrbuch f. Liturgik u. Hymnologie 1956*, Kassel 1957, en als zelfstandige uitgave met een uitvoerig 'Nachwort' van Konrad Ameln, Bärenreiter-Verlag, Kassel u. Basel, 1957.

Om te laten zien hoe Luther de oudtestamentische psalm heeft 'verwerkt', druk ik *Ach Gott von hymel* af naast zijn vertaling van psalm 12 uit *Der Psalter deutsch* van 152[1].

Psalm 12

LUTHER	**PSALTER DEUTSCH**
I	
Ach Gott von hymel sich dar eyn	2. *Hilff HERR*,
und las dich das erbarmen,	
Wie wenig sind der heyligen deyn	*die heyligen haben abgenommen*
verlassen sind wyr armen.	
Deyn wort man lesst nicht haben war,	
der glaub ist auch verlosschen gar	*und der glewbigen ist wenig worden*
bey allen menschen kindern.	*unter den menschen kindern*.
II	
Sie leren eyttel falsche list,	3. *Eyner redet mit dem andern unnu̇tze*
was eygen witz erfindet,	*ding und reden heucheley mit*
Yhr hertz nicht eynes synnes ist,	*uneynigem hertzen*.
ynn Gottes wort gegrundet.	
Der welet dis, der ander das,	
sie trennen uns on alle mas	
Und gleyssen schon von aussen.	
III	
Gott wollt aus rotten alle lar,	4. *Der HERR rotte aus alle heucheley*
die falschen scheyn uns leren!	
Da zu yhr zung stoltz offenbar	*und die zunge, die da stoltz*
spricht: trotz wer wills uns weren!	*redet. 5. Die da sagen:*
Wyr haben recht und macht alleyn,	*unser zunge soll uberhand haben*,
was wyr setzen, das gilt gemeyn.	*uns gepu̇rt zu reden*,

1 De liedteksten naar *W.A. XXXV*, S. 415-441. De afdeling *Die deutsche Bibel* in de Weimarer Ausgabe is nog juist niet aan het Psalter toe. Voor *Der Psalter deutsch* van 1524 gebruikte ik - op de tekst van psalm 12 na, die ik aan *W.A. XXXV*, S. III ontleende - de uitgave (in ietwat gemoderniseerde spelling) in *Dr. Martin Luther's Sammtliche Werke*, Sieben und dreiszigster Band, Erlangen 1845 (Erl. Ausg. 37), S. 107-244.

Wer ist der uns solt meystern? *wer ist unser herr?*

IV

Darumb spricht Gott: ich mus auf seyn,
lie armen sind verstoret,
Yhr seufftzen dringt zu myr ereyn,
ch hab yhr klag erhoret.
Meyn heylsam wort soll auff den plan,
getrost und frisch sie greiffen an
Und seyn die krafft der armen.

6. *Weyl denn die elenden verstöret sind*
und die armen sü fftzen,
will ich auff, spricht der HERR.
Ich will eyn heyl auffrichten,
das getrö st darynn handeln sol.

V

Das sylber durchs feur sieben mal
bewert wird lautter funden,
Am Gottes wort man wartten sal
des gleichen alle stunden.
Es will durchs creutz beweret seyn,
Da wirt seyn krafft erkand und scheyn
Und leucht starck ynn die lande.

7. *Die rede des HERRN sind lauter*
wie durchleutert sylber ynn erdenem
tigel, bewerd siebenmal.

VI

Das wollstu Gott bewaren reyn
uur disem argen gschlechte
Und las uns dyr befolhen seyn,
das sichs ynn uns nicht flechte.
Der Gottlos hauff sich umher find,
wo dise lose leute sind
Ynn deynem volck erhaben.

8. *Du HERR woltest sie bewaren*
und uns behü ten fur diesem geschlecht
ewiglich.

9. *Es sind gottlosen umb und umb*,
Wenn unter den menschen kindern
die losen erhö het werden.

Psalm 130 - *Aus tieffer not* -, die op blz. 273 en 489 in ander verband geciteerd wordt, verhoudt zich evenzo tot de grondtekst. ‘Es ist kein Zufall’, aldus Felix Messerschmid[1], ‘dasz Luther sich gerade diesen Psalm zur Übertragung gewählt hat; gibt er doch Luthers innerlichster und schwerster Erfahrung, von der Not durch die Sünde, ergreifenden Ausdruck. Und Luther hat nicht versäumt, auch seine Anschauung von der Rettung allein durch die Gnade und sola fide in seiner Übersetzung besonders zu unterstreichen.’ De oorspronkelijke psalm is voor hem

1 Felix Messerschmid, *Das Kirchenlied Luthers. Metrische und stilistische Studien. Inangural-Dissertation Univ. Tübingen*, Würzburg 1937, S. 60.

slechts skelet; zijn verduitsing is tegelijk commentaar en exegese, waarin hij de kern van zijn reformatorische leer verwerkt.

Hoe intensief Luther zich in de laatste maanden van 1523 en de eerste van '24 met het kerklied heeft beziggehouden, blijkt uit de gezangboekuitgaven van laatstgenoemd jaar: de beide Erfurter

Enchiridia (- ‘zcum Schwartzen Hornn’ en ‘zum Ferbefasz’[1] -) en de Tenor-partij van het *Geystliche gesangk Buchleyn* (het zog. ‘Walthersche Gesangbuch’)[2]. De Enchiridia, zeer waarschijnlijk buiten medeweten van Luther verschenen, bevatten 18 liederen van zijn hand; het koorgezangboek, het eerste officiële, waaraan ook Luther een voorrede heeft meegegeven, 24[3]. Nieuwe psalmliederen hierin zijn *Wol dem der ynn Gottes furcht steht* (ps. 128), *Es wollt uns Gott genedig seyn* (ps. 67) - deze beide al in de Enchiridiën - en *Wer Gott nicht mit uns diese zeyt* (ps. 124).

Opmerkenswaard is dat Luther in deze drie psalmen zich veel nauwer dan in de ‘oudste’ aan de bijbeltekst refereert. Het sterkst spreekt dat in *Wol dem der ynn Gottes furcht steht*, door Luther wel opgevat als huwelijkszang, maar tevens als zegenpsalm geschikt geacht voor de zondag.

Psalm 128

LUTHER	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
I	
Wol dem der ynn Gottes furcht steht	1. *Wohl dem, der den Herrn furchtet*,
und auff seynem wege geht,	*und auf seinen Wegen gehet*.
Deyn eygen hand dich neren sol,	2. *Du wirst dich nähren deiner Händer Aerbeit*;
so lebstu recht und geht dyr wol.	*wohl dir, du hasts gut*.
II	
Deyn weyb wird ynn deym hause seyn	3. *Dein Weib wird sein*
wie eyn reben vol drauben feyn	*wie ein fruchtbar Weinstock an den Wänden*
Und deyn kinder umb deynen tisch	*in deinem Hause, deine Kinder*
wie olpflantzen gesund und frisch.	*wie die Oelezweige umb deinen Tisch her*.
III	
Sich, so reich segen hangt dem an,	4. *Siehe, also wird gesegnet der Mann*,
wo ynn Gottes furcht lebt eyn man,	*der den Herrn furchtet*.
Von yhm lesst der allt fluch und zorn	.....
den menschen kindern angeborn.	
.....	

1 Voor titel en bijzonderheden zie *W.A. XXXV*, S. 338f. en Wackernagel, *Bibliogr*. Nr. CLVII-CLX.
2 Zie hiervoor *W.A. XXXV*, S. 315-318; Wackernagel, *Bibliogr*. Nr. CLXIII.
3 Zie *W.A. XXXV*, S. 1-25.

Van de twee laatste versregels zegt Schliszke: ‘Noch wichtiger ist die Erweiterung im Mittelpunkt des Liedes. Strophe 3 Zeile 3-4 bringen in evangelischer Freiheit einen neutestamentlichen Gedanken in den Psalm und sprengen den alttestamentlichen Rahmen’[4].

Psalm 67 was in Israël een volksdanklied voor een goede oogst. Bij Luther is hij geworden een danklied voor de gaven in Jezus Christus, voor het heilbrengend Woord, en, in de laatste (3e) strofe, een bede om zegen tot Vader, Zoon en Heilige Geest.

4 Otto Schliszke, *Handbuch der Lutherlieder*, Göttingen 1948, S. 349f.

Psalm 67

LUTHER	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Es wollt uns Gott genedig seyn	2. *Gott sei uns gnädig*,
und seynen segen geben,	*und segene uns;*
Seyn andlitz uns mit hellem scheyn	*er lasz uns sein Antlitz*
erleucht zum ewgen leben.	*leuchten*.
Das wyr erkennen seyne werck	3. *Dasz wir auf Erden erkennen seinen Weg*,
und was yhm liebt auff erden,	
und Jhesus Christus heyl und sterck	
bekand den heyden werden	*unter allen Heiden sein Heil*.
und sie zu Gott bekeren.	

II,7: Deyn wort die hut und weyde ist

III,4: deyn wort ist wol geratten.

III,5-6: Uns segen vater und der son,

uns segen Gott der heylig geyst.

Welk een waarde Luther hecht aan een woordgetrouwe weergave van de bijbelpsalm, moge blijken uit de geschiedenis rondom het ontstaan van *Wer Gott nicht mit uns diese zeyt* (ps. 124).

Men zal zich het *Quaerimus undique poetas* herinneren. Het is niet te stout gefantaseerd wanneer men aanneemt dat behalve aan Spalatin en Doltzig ook aan anderen een soortgelijke brief is gezonden, eveneens met een exemplum van Luthers hand. In elk geval ontving Luther in de eerste dagen van januari '24 van Justus Jonas[1] een bewerking van psalm 124: '*Wo Gott der herr nicht bey uns helt*'. Onder de handen van Jonas was de korte bijbelpsalm uitgegroeid tot een lied in acht strofen van zeven regels. Had Jonas de brief niet goed begrepen? Of heeft hij wellicht het voorbeeld verkeerd opgevat en gedacht dat het Luther juist om de commentaar te doen was? De 14e van dezelfde maand stuurt Luther aan Spalatinus 'poema Justi Jonae Praepositi', waaronder we, met Lucke, nauwelijks iets anders kunnen verstaan als de bewuste psalm[2]. Ik kan niet aannemen dat Luther de psalm als een navolgenswaardig voorbeeld aan zijn vriend heeft doorgezonden, eerder als een afschrikwekkend. Zijn eigen bewerking, ongetwijfeld direct daarop vervaardigd, zou tonen hoe hij zich deze psalm in het Duits voor zijn gemeente dacht.

Ik geef nu beide bewerkingen naast elkaar, waarbij ik gelegenheid zal hebben te laten zien hoc dicht Luther bij het origineel - in dit geval zijn eigen vertaling van 1524 - gebleven is. 'Trotzdem ist die Verdeutschung ein Meisterwerk der Sprache und Verskunst', zegt Schliszke[3], woorden die men hem graag zal nazeggen. Maar het

1 Justus Jonas was sedert 1521 proost bij de Slotkerk en hoogleraar in de theologie te Wittenberg. Enders, *Luthers Briefwechsel IV*, Nr. 753, S. 278.
2 *W.A. XXXV*, S. 124.
3 Schliszke, *Handbuch*, S. 325.

‘trotzdem’ is onbegrijpelijk, tenzij men op het standpunt mocht staan dat een vertaling,
- men neme dit woord in de pregnante zin van in een andere taal over-

brengen -, van Hebreeuwse poëzie ternauwernood poëzie kan worden. In elk geval heeft Luther, die vreesde niet te kunnen wat hij wilde, het bewijs van het tegendeel gegeven.

Psalm 124

JUSTUS JONAS **(Wackernagel III, Nr. 62, S. 42)**	**LUTHER** **(*W.A. XXXV*, S. 440)**
I	I
Wo Gott der herr nicht bey vns helt, wen vnser feynde tobenn, Vnnd er vnnser sach nicht zu felt ym hymel hoch dort oben, Wo er Israhel schutz nicht yst vnd selber bricht der feynde lyst, so ysts mit vns verloren.	Wer Gott nicht mit uns diese zeyt so sol Israel sagen, Wer Gott nicht mit uns dise zeyt, wyr hetten must verzagen, Die so eyn armes heufflin sind, veracht von so viel menschen kind, die an uns setzen alle.
II	*Der Psalter Deutsch, 1524*
Was menschen krafft vnnd witz anfeht, soll vnns billich nicht schrecken: Er sytzet an der hochsten stet, der wirt yhrn radt aufdecken: Wen sies auffs klugest greyffen an, so geht doch Got eyn ander ban, es steht yn seynen henden.	1. *Wo der Herr nicht bei uns wäre*, *es sage Israel also:* 2. *Wo der Herr nicht bei uns wäre*, *wenn die Menschen* *sich wider uns setzen*.
III	II
Sie wueten fast vnd faren her, als wolten sie vns fressen. Zu wurgen steht al yhr beger, gots ist bey yhn vergessen. Wie meeres wellen eynher schlahn, nach leib vnnd leben sye vns stahn, des wirt sych got erbarmen.	Auff uns ist so zornig yhr synn, wo Gott hett das zu geben, Verschlungen hetten sie uns hyn mit gantzem leyb und leben, Wyr wern als die eyn flut erseufft Und uber die gros wasser leuftt Und mit gewallt verschwemmet.

Sie stellen vns wie ketzern nach,
zu vnserm blut sy trachten,
Noch rhumen sye sych Christen hoch
dy Gott alleyn gros achten:
Ach got, der theure name deyn
mus yhrer schalckheyt deckel seyn!
du wirst eyn mal auffwachen.

3. *so verschlungen sie uns lebendig*.
Wenn ihr Zorn uber uns ergrimmet,
4. *so hätt uns Wasser ersäuft*,
Stromen wären uber unser Seele gangen;
5. *es wären allzu hohe Wasser uber unsere Seele gangen*.

V

Auffsperre*n* sy de*n* rache*n* weyt
vn*d* wölle*n* vns verschli*n*ge*n*:
Lob vn*d* da*n*ck sey got allezeyt,
es wird yhn nicht gelinge*n*,
Er wird yr strick zureyssen gar
vn*d* störtzen yre falsche lar,
sie werde*n* Got nicht weren.

III

Gott lob und danck, der nicht zu gab,
das yhr schlund uns m& cht fangen,
Wie eyn vogel des stricks kompt ab,
ist unser seel entgangen.
Strick ist entzwey und wyr sind frey,
des Herren namen steht uns bey,
Des Gotts hymels und erden.

VI

Ach herr got, wie reich trostestu
die gentzlich synd verlassen.
Der gnade*n* thur steht nymer zu,
vernu*n*fft ka*n* d*a*s nicht fassen:
Sie spricht ‘es ist nu als verlorn’,
da doch das creutz hat new geporn
die deyner hulff erwarte*n*.
.....

Psalter Deutsch

6. *Gelobt sei der Herr, dasz er uns nicht hat geben zum Raube in ihre Zähene*.
7. *Unser Seele ist entrunnen wie ein Vogel dem Stricke des Voglers*, *der Strick ist zurissen und wir sind los*,
8. *Unser Hülfe stehet im Namen des Herrn*, *der Himmel und Erden gemacht hat*.

Er volgen bij Jonas nog twee strofen van gelijke strekking. Had de dichter zich beperkt tot de strofen I, III en V, ik vermoed dat we dan een psalm van Luther gemist hadden, zo zeer zou het psalmlied zijn ideaal nabijgekomen zijn. Want Jonas' strofen hebben onmiskenbaar kwaliteiten. Ze zijn uit dezelfde gesteldheid voortgekomen als waarmee de Wittenberger zijn 12e psalm concipieerde: de verontwaardiging over de vervolging en laster van de kant van Roomsen en Dwepers. Jonas' derde strofe is heviger, naar woordkeus en ritme expressiever dan Luthers middelste. Een versregel als *Strick ist entzwey und wyr sind frey* (III, 5) is daarentegen, als zovele van Luther, onnavolgbaar.

Het heeft er ook alle schijn van dat Luther ontevreden was over de bewerking die Michael Styfel (Stifel, Stieffel) gegeven had van de 10e psalm en die wel in het *Geystliche gesangk Buchleyn* van 1524 (het Walthersche Gesangbuch) was opgenomen, van waaruit ze in de Nürnberger, Erfurter en Zwickauer Enchiridien van 1525-'28 en de Straatsburgse gezangboeken van 1525-43 werd overgenomen, maar die in geen van de onmiddellijk van Luther zelf uitgaande liedboeken sedert 1524 meer een plaats vindt, behalve dan in een druk van 1537, waar de ‘psalm’ van 18 strofen tot 5 is teruggebracht[1].

1 Gegevens ontleend aan Wackernagel, *Kirchenlied* III, S. 80.

De eerste drie strofen luiden:

michael styfel
(Wackern. III. Nr. 108, S. 79)
Der X. Psalm

I

Deyn armer hauff, Herr, thutt klagen
grossen zwang vom widerchrist,
Der seyn bosheyt hat verschlagen
wol vnter dem wort mit list,
Welchs ynn diesen letzten tagen
seyns grewels verstorung ist.

II

Dein zukunfft wyr hoch begeren,
ach wo bleybstu, Herr, so lang?
Willtu vns den nicht geweren
vnd abwenden vnsern drang?
Sihe doch, wie als wolff vnd beren
die gewalltig rott an jhm hang.

III

Wenn er hohmut treybt mit toben,
brennen mus deyn armer knecht,
Seynen anschlag mus man loben,
was er thut, ist alles schlecht;
Das heysst gutt, so disem buben
mus weychen deyn Gottlich recht.

Wanneer men nu nagaat dat deze strofen een weergave zijn van de bijbeltekst (naar het *Psalter deutsch* van 1524):

1. Herr, warumb trittest du so ferne, verbirgest dich zur Zeit der Noth?
2. Wenn der Gottlose uberhand kriegt, musz sich leiden der Arme; sie treiben ihren Muthwillen, wie sie es furnehmen,

dan kan men zich voorstellen dat in een dergelijk lied Luther zijn psalmideaal niet verwezenlijkt zag.

Ein feste burg ist unser Gott kan men nauwelijks onder de psalmliederen rekenen. Het is zelfs geen b e w e r k i n g van psalm 46, maar, aangegrepen door de machtige woorden die de Oude Kerk reeds in tijden van nood zong: *Deus noster refugium*, heeft Luther, in deze zich congeniaal tonend aan de Profeten wier voorbeeld hij wilde volgen, zijn Psalm geschreven. Men kan - Spitta heeft het ge-

daan[1] - gaan zoeken naar overeenkomsten tussen psalm en lied, maar dat heeft geen zin. Luther wist wat de oudtestamentische psalm inhield: een belijdenis van rotsvast geloof in de overwinning door Jahwe's reddende nabijheid. Noch de doodsbedreiging van de krachten der natuur, noch de overmacht van razende vijanden kunnen de Godvrezende schokken, want de Heer is zijn toevlucht en bescherming. Vanuit deze wetenschap die de psalm hem geschonken had, dichtte hij, onder de druk van de machten en gevaren die hem en zijn gemeente bedreigden, van welke aard die ook geweest mogen zijn, de zang, die de kracht heeft van een bezwering: *Ein feste burg ist unser Gott*.

Ik geloof ook niet dat bij het dichten van dit lied het ideaal uit 1524, dat hij zijn vrienden voorhield, Luther voor ogen stond. *Ein feste burg* is enige jaren later ontstaan (1529?) en intussen hadden anderen al gedaan wat hij wel wilde, maar niet kon. Hem was een andere gratia geschonken!

Dit blijkt ook uit de andere liederen. Waar Luther 'vertalen' gaat, blijft hij poëtisch doorgaans beneden de kracht van zijn 'vrije' liederen. 'Seine besten Lieder dichtete der zornige oder um seine Lehre oder das Heil seiner Gemeinde besorgte Reformator, seine mittleren der blosze Liturge und seine schlechtesten der Theologe und Katechet[2].' Met een uitvoerige behandeling van de overige liederen zou ik buiten het kader van deze studie treden, maar ik kan ze toch niet geheel voorbijgaan, omdat hun vormprincipes op de latere psalmberijmingen invloed hebben gehad.

In liturgisch opzicht heeft Luther niet radicaal met het verleden gebroken. Integendeel, hij heeft heel wat elementen uit de oude Kerk overgenomen. De *Formula Missae et communionis* van 1523 bevat nog zo goed als alle Latijnse misgezangen en hoewel hij zelf, met medewerking van Rupff en Walther, twee jaar later een Duitse Misliturgie samenstelde, wilde hij toch de Latijnse mis niet geheel afschaffen met het oog op de scholieren in de steden, zoals hij schreef in zijn *Deudsche Messe vnd Ordnung Gottisdienstes* (Wittenberg 1526): '...denn es ist myr alles umb die iugent zu thun'[3].

Zo heeft hij ook bij het samenstellen van een gezangboek voor de gemeente uit de voorreformatorische liederenschat overgenomen wat met zijn leer overeenkwam of daarin zodanige wijzigingen aangebracht dat ze voor zijn evangelische gemeenschap geschikt waren. We vinden dan ook 'vertalingen' van oudkerkelijke hymnen en andere Latijnse gezangen als *Christum wir sollen loben schon* (A solis ortus cardine), *Kom Gott schepfer heyliger geyst* (Veni creator spiritus), *Nu kom der heyden Heyland* (Veni redemptor gentium) *Verley uns frieden gnediglich* (Da pacem); bewerkingen en uitbreidingen (in reformatorische zin) van voorreformatorische Duitse 'kerk'-liederen als: *Gelobest seystu Jhesu Christ, Gott der vater won uns bey, Nu bitten wyr den heyligen geyst, Mitten wyr im leben sind, Christ lag ynn todes banden*; bewerkingen, meestal ook omwerkingen van oudere liederen, van de D e c a l o o g , het P a t e r n o s t e r en het C r e d o , bewerkingen van enkele bijbelplaatsen als *Jesaia dem propheten das geschach (Das deudsch Sanctus), Christ unser Herr zum Jordan kam, Sie ist mir lieb die werde Magd* (geen Maria-lied, maar *Ein lied von der Heiligen Christlichen Kirchen aus dem xij. capittel Apocalypsis*).

Wat Luther bewogen heeft tot het overzetten van de Latijnse hymnen en gezangen, lezen we in

1 Vgl. Schliszke, *Handbuch*, S. 86. Friedrich Spitta is de auteur van: *Ein feste Burg ist unser Gott. Die Lieder Luthers in ihrer Bedeutung für das evangelische Kirchenlied*, Göttingen 1905.
2 Messerschmid, *Das Kirchenlied Luthers*, S. 63.
3 G. van der Leeuw, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, Groningen-Batavia 1939, blz. 131.

de voorrede tot de verzameling van begrafenisliederen van 1542. ‘Zu dem [nl. tot de begrafenisplechtigheid] haben wir auch... die schöne Musica oder Gesenge, so im Bapstum... gebraucht sind, genomen, der etliche in dis Büchlin drücken lassen... Doch andere Text drunter gesetzt... Der Gesang und die Noten sind köstlich, Schade were es, das sie solten untergehen, Aber unchristlich und ungereimpt sind die Text oder wort, die solten untergehen’[1].

Als Luther er in 1542 zo over dacht, zal hij negentien jaar tevoren zeker niet anders gevoeld hebben. De teksten mogen dan niet zo ongerijmd en onchristelijk zijn geweest als die van de begrafeniszangen, de muziek zal hem in de eerste plaats hebben aangetrokken. Hij bleef tevens in de lijn van een populaire traditie toen hij met bekende kerk- en (geestelijke) volksliederen de geliefde melodie overnam.

Deze melodie schreef de dichter de vorm van zijn strofe en een bepaald aantal lettergrepen per vers voor. De tweedelige vierregelige strofe neemt daarbij de belangrijkste plaats in: zowel wereldlijk als geestelijk volkslied hadden de invloed van de ‘ambrosiaanse’ hymne ondergaan. De vrije, grote strofen stammen uit de wereld van de sequentie en antifoon; ook de fijne vijfregelige van *Verley uns frieden* gaat terug op de antifoon *Da pacem*.

Ook elders past Luther bestaande strofevormen toe: de negenregelige van de historische ballade in *Eyn newes lyed wyr heben an* (het lied op de Brusselse martelaren van 1523), in Psalm 67 en in *Christ unser Herr zum Jordan kam;* de (driedelige) zevenregelige, waarmee hij aan het volkslied en het ‘Gesellschaftslied’ aanknoopte.

De driedelige vorm, naar de terminologie van de Meistersänger uit *Stollen, Gegenstollen* en *Abgesang* bestaande, is een vinding van de Minnesang. Van daaruit is hij in het volkslied overgegaan. In het ‘kerklied’ was deze vorm niet of nauwelijks doorgedrongen. Voor Luther is hij echter de geliefdste strofe geworden, die hij ook met volmaakt meesterschap hanteert. De beide ‘Stollen’ bestaan ieder uit één volzin, door gekruist rijm, staand-slepend, met elkaar verbonden. Het ‘Abgesang’ heeft twee staande rijmen, terwijl de slotregel slepend doch niet rijmend eindigt.

Reeds Jonas heeft de kracht van deze strofe ervaren, toen hij, Luthers *exemplum* volgend, zijn 124e psalm schreef. Zo'n opgang heeft de vorm onder de kerklied-dichters van de 16e eeuw gemaakt, dat men al spoedig ging spreken van de ‘Kirchenliedstrophe’.

Bij een onderzoek naar de ‘metriek’ van Luthers liederen blijkt dat deze veel sterker afhankelijk zijn van de melodie dan bijvoorbeeld de Minnesangsliederen[2]. ‘De noten maken de tekst eerst levend’, zegt Luther, en daarom is het niet zo erg als een vers wat hinkt. Een Meistersänger is de reformator niet geweest, al is hij vanzelfsprekend sterk door hun metrische principes beïnvloed geworden. Maar sterker staat hij in de traditie van het wereldlijk en geestelijk volkslied, van het kerklied. Dat wil niet zeggen dat Luther geen enkele aandacht schonk aan de overeenstemming van metrisch en natuurlijk woordaccent, integendeel, in tal van liederen is de afwisseling van sterk en zwak betoond regelmatiger dan bij vele van zijn tijdgenoten. Waarom of waardoor echter in het

1 *W.A. XXXV*, S. 479, Regel 19-27.
2 Ik gebruik de term ‘metriek’ onder invloed van Messerschmid's *Metrische Untersuchungen* (zie de volgende noot). Beter zou het zijn te spreken van de *accentuatie*.

ene lied veel meer gevallen van ‘antimetrie’ voorkomen dan in het andere, is niet vast te stellen. Ook dat Luther liet zingen: Vatér unsér im Hímmelréich, had in de 16e eeuw noch een verklaring, noch een verontschuldiging, noch een berisping nodig. De dichters van deze tijd bekommeren er zich niet veel om, natuurlijk en metrisch accent met elkaar in overeenstemming te brengen, daar de antimetrie door de melodie opgeheven wordt of in elk geval niet als zo storend wordt gevoeld[1].

Wat tot nu toe van Luthers liederen is gezegd, geldt in het algemeen ook van zijn stijl. ‘Luther hat neue Töne gefunden, Töne eines neuen Fühlens, der Herzensangst, des Zornes und Ingrimmes, der Inbrunst, des Gotteseifers, des Trotzes und der Wut - eigene, persönliche Form hat er fast nie geschaffen, und wollte es nicht. Alles Formale, Metrik und Strophe, zum Teil auch der Ausdruck, ist bedingt durch das weltliche und geistliche Volkslied, durch das Gesellschaftslied und das Meistersingerlied, und durch die Hymne. Das ist wichtig. Denn es ist eines der Hauptfordernisse einer Dichtung, die für eine Gemeinde bestimmt ist...’[2].

Wel veronderstellen zijn liederen, en naar we hebben gezien ook zijn psalmen, sterke persoonlijke overtuigingen en ervaringen, doch hun uitbeelding is niet subjectief, volstrekt niet personnlijklyrisch. Luthers gemeentelied beweegt zich dan ook, om zo te zeggen, in de middellaag van het gevoel. Zo kan de gehele gemeente deel hebben aan het lied.

Zowel formeel als ook naar de inhoud was Luthers dichterlijke werkzaamheid er dus op gericht vat op het volk te krijgen. Niet alleen luisterde hij de taal van het volk af en maakte hij de psalmen voor ieder verstaanbaar, maar hij actualiseerde ook de oudtestamentisch zangen. Van bijzondere betekenis daarbij is de keuze van de werkwoordstijden. Volgens Lerche heeft A. Risch er in zijn artikel ‘Luther als Bibelübersetzer’ op gewezen dat de reformator in het *Psalter* in steeds sterker mate presens- en futurumvormen heeft gebruikt waar Vulgaat en Hieronymus verledentijdsvormen hebben. Wat zich in de psalmvertalingen langzamerhand ontwikkelde, is in de psalmliederen volledig in praktijk gebracht[3].

Wat aan deze zangen dynamiek, ritme en klank verleent, zijn de melodieën. We behoeven hier niet in te gaan op de vraag in hoeverre Luther zelf melodieschepper is geweest. Dat hij echter bij de samenstelling van de gezangboeken een muzikaal woord heeft meegesproken, is niet aan twijfel onderhevig[4].

Welke waarde de reformator hechtte aan de melodieën van enkele Latijnse hymnen, zagen we boven. Ook het voorreformatorische Duitse kerklied heeft hem zangwijzen verschaft, evenals het wereldlijk volkslied. Opmerkelijk is dat de psalmen alle een oorspronkelijke (door Johann Walther of Luther zelf gecomponeerde, vaak op oudere volkszangwijzen geïnspireerde) melodie hebben gekregen, die zich echter in karakter nauw bij de andere aansluit: syllabisch, met slechts enkele melismen, hoofdzakelijk als afsluiting van een melodische zin, en hier en daar een syncopische figuur.

1 In hoofdzaak naar Messerschmid, *Das Kirchenlied Luthers, II Metrische Untersuchungen*, S. 14.
2 Messerschmid, *Das Kirchenlied Luthers*, S. 14.
3 Helmut Lerche, *Studien zu den deutsch-evangelischen Psalmen-dichtungen des 16. Jahrhunderts. Inaugural-Dissertation*, Breslau 1936, waaraan ik een en ander ontleend heb. Deze passage S. 9f.
4 Over Luther als musicus o.a. Friedrich Blume, *Die evangelische Kirchenmusik* (*Handbuch der Musikwissenschaft* herausgegeben von Ernst Bücken), Potsdam (1931), S. 5, 26 u. 31.

Beter dan woorden zullen een tweetal voorbeelden compositie en karakter illustreren.
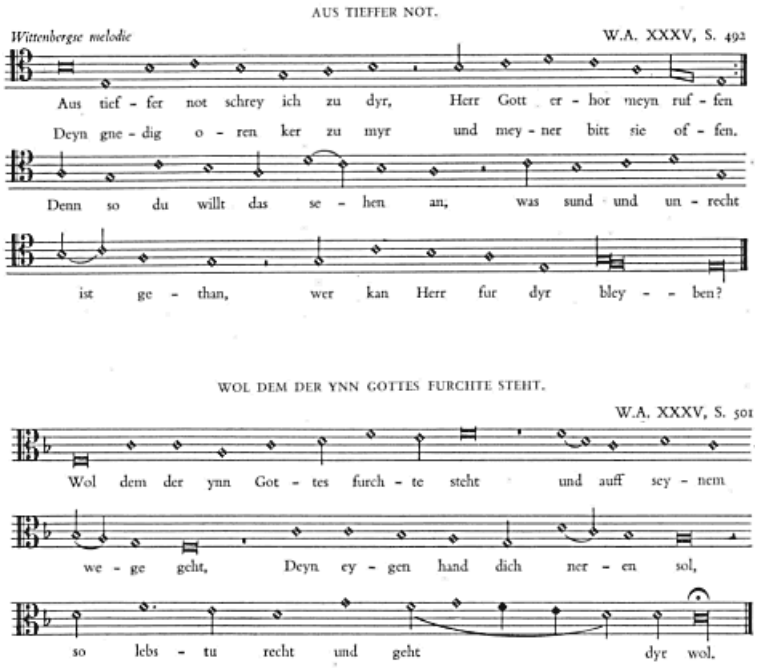
AUS TIEFFER NOT.
Wittenbergse melodie
W.A. XXXV, S. 492
Aus tief - fer not schrey ich zu dyr, Herr Gott er - hor meyn ruf - fen
Deyn gne - dig o - ren ker zu myr und mey - ner bitt sie of - fen.
Denn so du willt das se - hen an, was sund und un - recht
ist ge - than, wer kan Herr fur dyr bley - - ben?
WOL DEM DER YNN GOTTES FURCHTE STEHT.
W.A. XXXV, S. 501
Wol dem der ynn Got - tes furch - te steht und auff sey - nem
we - ge geht, Deyn ey - gen hand dich ner - en sol,
so lebs - tu recht und geht dyr wol.

b. Luthers medewerkers

Luther wilde dus Psalmen. Daartoe ging hij zelf aan het dichten en trachtte hij ook anderen te bewegen hem in dit werk bij te staan. ‘Quaerimus itaque undique poetas’, schreef hij aan Spalatinus[1], en uit het ‘undique’ mogen we afleiden dat zijn verzoeken niet alleen aan deze en Doltzig zijn uitgegaan. We mogen zelfs aannemen dat ook aan de ‘anderen’ een soortgelijk program is voorgelegd als de brief aan Spalatin vermeldt: jou, Spalatinus heb ik van de boetpsalmen de eerste (ps. 6) of dè

1 Zie blz. 70.

zevende (ps. 142 [Hebr. 143]) toebedacht en Doltzig de tweede (ps. 31 [Hebr. 32]) - de zesde (ps. 129 [Hebr. 130]) heb ik zelf in verzen gebracht en voor de 4e (ps. 50 [Hebr. 51]) al een dichter gevonden; vind je de twee opgegevene te lastig, dan kun je psalm 33 [Hebr. 34], 32 [Hebr. 33] of 103 [Hebr. 103 of 104?] nemen.

Is het zo, dat de reformator een zeer bepaald, zij het voorlopig, programma voor ogen stond? Is er een reden te bedenken waarom hij naast het *De profundis* allereerst de psalmen 12 en 67 dichtte? Is het toevallig dat Michael Styfel psalm 10 laat publiceren, dat Johannes Gra(u)mann (Poliander) psalm 103 berijmt en Andreas Knoppken (Knoppen, Knöpken), onder andere, psalm 25 (eerste publikatie 1527)?

Dat Luthers voorkeur in het bijzonder uitging naar de boetpsalmen, behoeft ons, dunkt me, niet zo zeer te verwonderen. Van alle psalmen waren dit de bekendste en, als gebeden, de meest gebruikte. Tal van afzonderlijke uitgaven waren ervan in omloop, weinig minder talrijk waren de 'uitleggingen' erop, waaronder een van de reformator zelf[1]. Luther knoopte nu eenmaal graag bij het gegevene aan, want het was hem niet om een totale omwenteling te doen, maar om een hervorming, een zuivering. Door middel van boetpsalm-liederen wilde hij de nieuwe inhoud bij het volk ingang doen vinden. Zijn eigen psalm *Aus tieffer not* is daar het beste bewijs van, en ik neem aan dat het *Miserere*, - i a m p r a e d e s t i n a t u s f i e r i - geen ander geweest is dan de berijming van de 51e psalm door Erhart Hegenwalt, welk lied te *Wittenberg freytag nach Epiphanie im* 1524 *Jar* het lichtzag[2].

Maar ook langs een andere weg trachtte Luther het bestaande, in 'gezuiverde' vorm vanzelfsprekend, te continueren. Dat deed hij bijvoorbeeld in het *Betbüchlein* van 1522, dat de voor leken bestemde gebedenboekjes, waaronder het befaamde *Hortulus animae*, moest vervangen. 'Trotz der deutlich erkennbaren Fäden, die von Luthers Buch zu den vorreformatorischen Gebetbüchern sich hinüberziehen, ist das "Betbüchlein" doch etwas wesentlich anderes geworden'[3].

Het principieel andere is mede gelegen in het feit dat Luther, nog voor de eerste oplage in druk voltooid was[4], aan het gebedenbestand acht verduitste psalmen (in proza) als 'Mustergebete' toevoegde. Dit waren de psalmen 12, 67, 51, 103, 20, 79, 25 en 10. Waarom Luther juist met deze psalmen zijn gebedenboekje completeerde, daarvoor heeft men geen verklaring kunnen geven. Maar het verband tussen de in 1523/'24 vervaardigde psalmberijmingen en het *Betbüchlein* is m.i. onmiskenbaar. Wat het vrome gemeentelid in zijn huis in proza bad, zou hij in Gods huis in liederen zingend bidden.

Luthers oproep is, zoals we zagen, niet geheel onbeantwoord gebleven. Wel blijkt zijn hoop op Spalatin en Doltzig ijdel geweest te zijn, maar anderen hebben zich aan het werk gezet. Niet altijd

1 *DJe syben Bůβ psalmē Mit teütscher auβlegung [usw.] Durch den Hochgelerten Doctorē Martinū Luther Augustiner zů Wittemberg*. (1517), uitgegeven in *W.A.I*, S.158 ff.
2 Zie aantekening bij Wackernagel, *Kirchenlied III*, Nr. 70, S. 48.
3 *Eyn bett buchlin Der tzehen gepott. Des glawbens. Des vatter vnszers. Vnd des Aue Marien. D. Martini Lutheri. Gedruckt zu Wittemberg. 1.5.22*. Uitgegeven door F. Cohrs en A. Götze in *W.A.X*, 2e Abteilung, Tekst S. 375-482. Inleiding 331-375. Bibliografie S. 355. Het citaat S. 340.
4 *W.A.X*, 2, S. 339.

tot tevredenheid van de Meester. Justus Jonas en Michael Stiefel ondervonden het: de eerste werd 'gecorrigeerd', de tweede kwam niet in aanmerking om in het officiële gezangboek te worden opgenomen.

Gunstiger zal Luther geoordeeld hebben over de 51e psalm van Erhart Hegenwalt. Diens lied is weliswaar vrij mat, maar het is vroom en - bijbelgetrouw. De eerste van de vijf strofen luidt:

Ps. 51 **E. HEGENWALT** **(Wackern. III Nr. 70, S.48)**	**Ps. 51:3-6** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Erbarm dich meyn, o herre got,	3. *Gott sey myr gnedig nach deyner guete und tilge meyn*
nach deyner grossn barmhertzigkayt.	*ubertrettung nach deyner grossen barmhertzickeyt*.
Wäsch ab, mach rain mein missetat,	4. *Wassche mich wol von meyner missethat und reynige*
ich kenn mein sünd vnd ist mir leid.	*mich von meyner sunden. 5. Denn ich erkenne*
Allain ich dir gesundet han,	*meyne ubertrettung und meyne sunde ist ymer fur myr*.
das ist wider mich stetigklich;	6. *An dyr alleyne hab ich gesundigt und ubel fur dyr*
das bꝰ sz vor dir mag nit bestan,	*gethan. Darumb wirstu recht bleyben ynn deynen*
du bleybst grecht, ob du vrtailst mich.	*worten und reyn erfunden wenn du gerichtet wirst*.

De volgende die onze aandacht vraagt, is de Meistersinger van Nürnberg, de schoenmaker Hans Sachs. In 1526 publiceerde hij *Dreytzehn Psalmen zusingen*, welke direct daarop (1527) in de Nürnberger en Erfurter Enchiridiën opgenomen werden[1]. Het zijn de psalmen 9, 10, 11, 13, 15, 30, 43, 56, 58, 124, 127, 146 en 149. Ze zijn alle gedicht in de 'kerkliedstrofe', maar deze mist de helderheid van Luthers bouw. Niet zelden zet een volgende strofe de gedachte van de vorige voort[2].

Waar het ritme en het aantal lettergrepen het toelaten, neemt Sachs de prozatekst (Luthers *Psalter* van 1524) woordelijk over. Zo wordt het gedicht, in zijn streven de tekst zo getrouw mogelijk weer te geven, eigenlijk rijmend proza met getelde syllaben, en, uiteraard, een aantal stoplappen. Opmerkelijk is de asyndetische zinsbouw, die men in andere gedichten van Sachs ook aantreft; hier echter maken zijn liederen door het weglaten van de verbindingswoorden vaak een onsamenhangende indruk.

Toch kan het oordeel over Sachs gunstiger luiden dan in het bekende epigram:

Hans Sachs ist ein Schuhmacher und Poet dazu

wordt uitgedrukt.

1 Wackernagel, *Bibliogr*. Nr. CCXXIII; *Kirchenlied III*, aant. bij Nr. 88.
2 Deze en enkele volgende opmerkingen zijn ontleend aan Lerche, *Studien d.-ev. Psalmendichtungen*, S. 23-25.

‘Nirgends ist die Würde des Kirchenliedes verletzt, und wenn auch sprachliche und rhyth-

mische Unzulänglichkeiten den Wert seiner poetischen Leistung heranmindern, so atmen seine Lieder [bedoeld zijn de Psalmen] doch eine rührend kindliche Frommigkeit', aldus Lerche[1].

Ik geef nu twee psalmen van Hans Sachs met de overeenkomstige prozatekst. Psalm 124 heb ik gekozen ter vergelijking met de berijming van Jonas en Luther[2], psalm 43 omdat deze later in ander verband weer ter sprake zal komen[3].

HANS SACHS **(Wackern. III, Nr. 94, S.64)** **Der. xliij. Psalm Dauid** **Judica me deus et discerne**	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524** ***Psalm* 43**
I	
Richt mich, Herr, vnd fů r mein sach	1. *Richte mich, Herr, und fuhre mir meine Sache*
widr die vnheylig schare,	*wider das unheilige Volk*,
Erredt mich von den falschen, ach!	*und errette mich von den falschen*
vnd bö sen leüten gare!	*und bösen Leuten*.
Du bist der got, die stercke mein:	2. *Denn du bist der Gott meiner Stärke*,
warumb lest mich so trawrig sein,	*warumb verstoszest du mich?*
wenn mich mein feinde drenget?	*Warumb lässist du mich so traurig gehen*,
	wenn mich mein Feind dränget?
II	
Sende dein liecht vnd dein warheyt,	3. *Sende dein Licht und deine Wahrheit*,
das sie mich layten ringe,	*dasz sie mich leiten*
Zů deim heyligen berg bereyt,	*und bringen zu deinem heiligen Berge*
zů deiner wonung bringe,	*und zu deiner Wohnunge:*
Das ich hynein gee zum altar,	4. *dasz ich hineingehe zum Altar Gottes*,
zů dem got meiner freüden gar	*zu dem Gott meiner Freuden und Wonne*,
vnd jm danck auff der harpffen.	*und dir, Gott, auf der Harfen danke, mein Gott*.
III	
Was betrů best du dich, mein seel,	5. *Was betrů best du dich, meine Seele*,
bist vnrů wig in mire?	*und bist so unrügig in mir?*

1 Lerche, *Studien d.-ev. Psalmendichtungen*, S.26.
2 Zie hierboven blz. 78/79.
3 Zie beneden blz. 278.

Harre auff got Emanuel,
dem werdt ich dancken schire
Vmb das hayl seines angesicht!
erlꝛ sung hat er zu gericht
durch Christum, vnsern herren.

Harre auf Gott,
denn ich werde ihm noch danken
umb das Heil seines Angesichts.

hans sachs
(Wackern. III, Nr. 97, S. 66)
Der .cxxiiij. Psalm Dauid.
Nisi quia dominus erat in nobis.

I

Wo der herre nicht bey vnns wer,
also sag Israheli,
Wo nicht bey vns were der herr,
wenn die menschen vnzeli
Setzen wider vns gwaltigklich,
sie verschlunden vns lebendich,
wenn jr zoren ergrimmet,

II

So het das wasser vns ertrenckt,
wasser stram hetten nohe
Vnser sele zů grundt versenckt,
es weren wasser hohe
Vber vnser seel gangen drat:
gelobt sey got, der vns nicht hat
geben zum raub in zeene!

III

Entrunnen so ist vnser seel,
wie ein vogel on wissen
Einem listigen vogler schnel,
der strick der ist zerrissen
Vnd wir sind frey, ledig vnd loß,
vnser hilff steet im herren ploß,
der gmacht hat hymel, erden[1].

Richten we nu onze blik nog even op de twee Noordduitsers, Johannes Gramann en Andreas Knoppken.

De laatste schonk zijn eersteling als bijdrage aan het Nederduits gezangboek van 1526: *EYn gantz schone vnde seer nutte ghesangk boek, tho dagelyker & uinge geystlyker gesenge vnd Psalmen, vth Christliker vnd Euangelischer schryfft, beuestyghet, beweret, vnde vp dat nyge gemeret* [usw.][2].

1 Zie voor de bijbeltekst hiervóór blz. 78 en 79.
2 Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. CCXXXIII.

Waardering moet men hebben voor de knappe manier waarop de bijbelpsalm woordgetrouw in drie kerkliedstrofen - waarvan ik er hier twee laat volgen - is verwerkt, zonder dat de dichter daarbij vervallen is in de onvolkomenheden van Hans Sachs.

ANDREAS KNÖPKEN	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
(Wackernagel III, Nr. 137, S. 99)	
Der erste psalm. Beatus vir.	***Psalm* I**
I	
Wol dem, de nicht recht wandren werth	1. *Wohl dem, der nicht wandelt*
in den wech der Godtlosen,	*im Rath der Gottlosen*,
Noch vp den wech der sunder tredt,	*noch tritt auf den Weg der Sunder*,
noch syth dar spoetter koeßen,	*noch sitzt, da die Spötter sitzen;*
Sunder hefft synen lust ghemeyn	2. *sondern hat seine Lust*
yn des heren Ee alleyn	*am Gesetz des Herrn*,
vnd redet de dach vnde nachte.	*und redet von seinem Gesetz Tag und Nacht*.
II	
So eyn boem schall he gheplantet ßyn	3. *Der wird sein wie ein Baum, gepflanzt*
by gudem water beeken,	*an den Wasserbächen*,
Welcker frucht bringheth in samers schijn,	*der seine Frucht bringt zu seiner Zeit*,
ßyn blad werd sick nicht sweken,	*und seine Blätter werden nicht verwelken*,
Wat he anfengt wert lucklick sin,	*und was er schafft, wird ihm gelingen*.
so de gotlosen varen hen	4. *Aber so wirds den Gottlosen nicht gehen*,
gelyck dat kaff vam wynde.	*sondern wie der Spreu, die der Wind verstreuet*.

Drie andere psalmen, 2, 3 en 25, verschenen in 1527, als aanhangsel van Burkart Waldis' spel *De parabell vam vorlorn Szohn, Tho Ryga ynn Lyfflandt*. M.D.xxvij.[1] Psalm 2 wordt beneden in mijn hoofdstuk over Utenhove geciteerd[2]; ik druk hier van psalm 25 de eerste strofe af.

1 Wackernagel, *Bibliogr*. Nr. CCXL.
2 Zie beneden blz. 257-258.

KNÖPKEN, Ps. 25, str. I (Wackernagel III, Nr. 144, S. 105)	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
De .xxiiii. psalm. Ad te domine leuaui	**Ps. 25:1, 2**
I	
Van allen mynschen afgewandt,	
to dy myne ßele erhauen	1. *Zu dir, Herr, erhebe ich meine Seele*,
Hebbe ick alleyne, o here, myn godt,	
lath my nicht werden bewagen:	
All myn vortruwent steyt vp dy,	2. *Mein Gott, ich hoffe auf dich*,
lath nicht tho schanden werden my,	*lasz mich nicht zu Schanden werden*,
dat sick myne vyende nicht frouwen.	*dasz sich meine Feinde nicht freuen uber mich*.

In *De drudde psalm*[1] heeft Knoppken zich laten gaan. De betrekkelijk korte psalm heeft bij hem negen strofen van zes regels (aabccb, maar met vele assonanties). De uitbreidingen zijn echter alle aan de psalmen ontleend!

Van Gramann heeft Wackernagel de enige psalm opgenomen: *Der .CIII. Psalm, Nu lob mein seele den Herren. In gesangs weiß.*, in vier twaalfregelige strofen, waarvan de eerste luidt:

JOH. GRAMANN[2] (Wackern. III, Nr. 968, S. 821)	**DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Ps. 103, I	**Ps. 103:1-6**
Nvn lob, mein seele, den Herren	1. *Lobe den Herrn, meine Seele*,
vnd was in mir ist den namen sein.	*und alle mein Inwendiges seinen heiligen Namen*.
Sein wolthat thůt er meren,	2. *Lobe den Herrn, meine Seele, und vergisz nicht*,
vergiß es nit, o hertze meyn.	*was er mir wieder Guts than hat*.
Hat dir deyn sünd vergeben	3. *Der aller deiner Missethat gnädig ist*,
vnd heylet deyn schwacheyt groß,	*und heilet alle deine Krankheit*.
erredt dein armes leben,	4. *Der dein Leben erlöset von der Gruben*,
nimpt dich in seyne schoß,	*der dich krönet mit Güte und Barmherzikeit*.
Mit reichem trost beschüttet,	5. *Der deinen Mund sättiget mit Gutem*,
veriungt, dem Adler gleych.	*dasz deine Jugend verneuet wird wie ein Adler*.

1 Wackernagel, *Kirchenlied III*, Nr. 143, S. 103 f.

2 Wackernagel III, S. 822: '4 Blätter in 8°. *Gedruckt zů Nürnberg durch Georg Wachter*'. Het jaar van uitgave (vóór 1540) is onbekend.

Der könig schafft recht, behů tet	6. *Der Herr schafft Gerechtikeit und Gericht*
die leyden in seynem reych.	*allen, die Unrecht leiden*.

Ik meen genoeg voorbeelden te hebben bijgebracht om aan te tonen dat in het eerste decennium na Luthers oproep de dichters (op een enkele uitzondering - Gramann - na) er naar hebben gestreefd niet alleen bijbelgetrouwe, maar zelfs zoveel mogelijk woordgetrouwe berijmingen te schrijven. Luthers *Psalter* van '24 was voor dat 'woord' het richtsnoer. Gezegd kan dus worden dat men in het algemeen meer Luthers aanwijzingen gevolgd heeft dan zijn exempla.

Geen van de tijdgenoten echter komt Luther nabij in 'markige Knappheit, Urwüchsigkeit und Kraft des Ausdrucks'[1]. Wel hebben ze met hem getracht de psalm te maken tot een lied voor een nieuwtestamentische, protestantse gemeente. In de meeste gevallen gebeurde dat evenwel als een soort toepassing en dan nog ter vulling van een strofe. Voor Luther is de psalm aanleiding tot een lied, voor zijn volgelingen is hij het lied zelf.

Toch hebben de psalmen in de diverse stedelijke gezangboeken van lutherse signatuur een bescheiden plaats ingenomen temidden van de na 1530 steeds toenemende stroom van evangelische liederen. Het beroemde Leipziger gezangboek van 1545, gedrukt door Valentin Babst[2], brengt naast de zeven psalmen van Luther (*Ein feste burg* daaronder begrepen) in het eerste deel slechts drie berijmde psalmen (nl. van Jonas, Hegenwalt en Kolros), in het tweede tien, waaronder vijf van Straatsburgse oorsprong. 'Zu einem ganzen Liederpsalter ist es auf lutherischem Boden zunächst aber noch nicht gekommen', zegt Leopold Cordier[3].

Voordat op lutherse bodem een volledig berijmd psalter ontstond, waren er op de Duitse al zes verschenen. In de volgende paragraaf zal daar nader over gesproken worden. Nu wil ik alleen opmerken dat geen van bedoelde volledige psalters het werk is geweest van één dichter.

Dat is wel het geval bij *Der Psalter, In Newe Gesangs weise, vnd künstliche Reimen gebracht, durch Burcardum Waldis. Mit ieder Psalmen besondern Melodien, vnd kurtzen Sum̃arien*. [Aan het eind] *Getruckt Zu Franckfurt am Meyn, Bei Christian Egenolff. Anno M.D.Liij. Im Mayen.*, het eerste complete *Lutherse* psalmboek[4].

Zijn eerste psalm publiceerde Waldis in 1527 als aanhangsel van zijn 'Fastnachtspiel': *De parabell vam vorlorn Szohn Luce am xv*. [&c.]. Het volledige opschrift luidt: *De cxxvii. psalm vordutscht dorch Borchardt Waldis sampt mit twen andern Lauesenghen*[5].

Aanleiding tot het dichten ervan was Luthers zendbrief *An die Christen zu Riga in Liefland*[6], met een uitleg van psalm 127, waarin de reformator in het bijzonder de werkheiligheid bestrijdt en de werking van het geloof zonder de werken der wet in het licht stelt. Deze gedachten heeft Waldis ook in zijn psalmlied op de voorgrond geplaatst. Als voorbeeld geef ik de eerste drie strofen:

1 Lerche, *Studien d.-ev. Psalmendichtungen*, S. 9.
2 Uitvoerige beschrijving bij Wackernagel, *Bibliogr.*, Nr. CDLXXIX. Een facsimile-uitgave verzorgde Bärenreiter Verlag, Kassel, in 1929. Met een 'Nachwort' van Konrad Ameln.
3 Leopold Cordier, *Der deutsche evangelische Liederpsalter, ein vergessenes evangelisches Liedergut*. (*Vorträge der theol. Konferenz zu Gieszen. 45. Folge*), Gieszen 1929 (Ex. U.B. Bonn), S. 11.
4 Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. DCXLVI, S. 254.
5 Wackernagel, *Bibliogr.* S. 94a; *Kirchenlied III*, Aant. bij Nr. 741, S. 648.
6 Max Horn, *Der Psalter des Burkard Waldis*. Inaugural-Dissertation. Halle a.d.S. 1911, S. 23.

BURKART WALDIS
(Wackern. III Nr. 741, S. 647)
De cxxvii. psalm

Wo Godt nicht sulffs dat huß vpricht
vnd schafft all dingk darynne,
Szo ist mit vnß nicht vthgericht,
vorlorn ys sterck vnd synne,
All mꝰ yg vnd sorg vorgeues geyth,
wo gades hülp nicht by vnß steyt,
all arbeydt ys vorloren.

II

Wo godt nicht sulffs bewart de Stadt
vnd buwet alle thörn vnd dore,
Da helpt keyn geldt noch mynschen radt,
all sterck vnd macht vorlꝰ renn,
Wo godt nicht hefft tho waken lust,
da ys all hode vnd macht vm̄ süst,
all kunst vnd list moth vallenn.

III

Darum̄ merckt vp vnd seht nu ann,
de gy ane glouen leuenn,
Iw brodt sꝰ ken mit vro vp stann,
he willt alßo nicht geuenn:
De ohn früchten, den velt ydt tho
im̄ slaep, ane alle noth vnd mꝰ yg,
de syner gnad vorwachtenn.

DER PSALTER DEUTSCH, 1524

Ps. 127:1-2

1. *Wo der Herr nicht das Haus bauet*,
so ärbeiten umbsonst, die dran bauen.

Wo der Herr nicht die Stadt behütet,

so wachet der Wächter umbsonst.

2. *Es ist umbsonst, dasz ihr fruhe aufstehet*,
und verziehet das Sitzen, und esset das hartselige Brod,
denn, wem ers gonnet, dem gibt ers schlafend.

Wat Max Horn, die zijn *Inaugural-Dissertation* aan Waldis heeft gewijd (zie noot 6, pag. 91) niet is opgevallen, is dat de dichter zich bovendien heeft laten inspireren door de psalmencommentaar van Johannes Bugenhagen de Pommeraan[1]. Zo bijvoorbeeld in de voorlaatste (se) strofe:

1 *Psalter wol uerteutscht ausz der heyligen sprach.... Durch Johann Bugenhag ausz Pomern*. Basel, Adam Petri 1526. Er verschenen in 1526 gelijktijdig een folio- en een octavo-editie.

WALDIS:	**BUGENHAGEN:**
De pyll sindt ynn des Reßen macht,	*Der selbig scheuszt die pfeyl/*
wann he will gan tho stryde,	
Vnd *schüth ße wor he hefft gedacht*	*wen / vnd* wo er hyn wil.
tho rechten stede vnd tydenn:	*Ja er regiert die grossen (-) ia so*
Szo sindt all mynschen *yungk vnd alt*	*mechtiglich als die iungen (-)*
inn gades macht vnd syner gewaldt,	Also *das wir sehen wollen/das* er fur
he will ße *all porsorgenn*.	alle dingk sorget.... *Es gilt bey im*
	gleych ... iung vnd alt....

De psalm werd in 1531 in het Rostocker, in '34 in het Magdeburger Gesangbuch ingelijfd[1].

Volgens Horn moet Waldis tussen Kerstmis 1536 en juli 1540 zijn meeste berijmingen geschreven hebben. Eerst in '53 verscheen zijn volledige Psalter in druk, nadat misschien al enkele jaren tevoren sommige psalmen op vliegende blaadjes verspreid waren.

Wel werden in het Bonner Gesangbuch van 1561 zes psalmen opgenomen, maar ingang heeft Waldis' werk niet gevonden. Daarvoor waren zijn liederen te sterk persoonlijk gekleurd, hetgeen ook in zijn strofebouw duidelijk tot uiting komt. Nu valt echter niet te beslissen of eerst de liederen en daarna de melodieën zijn ontstaan. Het omgekeerde is evenzeer mogelijk. Van de zangwijzen zegt Horn: '(Man hat) in den Waldis'schen Melodien alte Hymnenmelodien zu sehen, die - ursprünglich zum rezitierenden Vortrag bestimmt - im Psalter zu rhythmischen Reihen nach bestimmten Strophenschemata zusammengefasst sind'[2]. Verder merkt hij op: 'Die Lieder... erfüllen ihre Bestimmung vollkommen erst dann, wenn sie gesungen werden'[3].

Waar het maar enigszins mogelijk is, betrekt Waldis de psalm op Christus; in de overige gevallen past hij hem toe op het evangelie, op het Godsrijk, op de gemeente, op de individuele evangelisch-gelovige. In de opschriften boven zijn psalmen drukt hij de bedoeling ervan duidelijk uit[4].

Een begenadigd dichter was Waldis ongetwijfeld. Zijn 70e psalm moge daar een bewijs van zijn:

Zie Georg Geisenhof, *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*, Leipzig 1908, Nr. 13 (S. 30) u. Nr. 14 (S. 32). Ik raadpleegde het ex. Biit. Museum 1273 d. 4.

1 Horn, *Der Ps. d.B. Waldis*, S. 72. Dat de psalm ook een plaats vond in het *Bonner Gesangbuch* van 1550, en misschien al in de eerste druk daarvan in 1544, kon Horn niet bekend zijn. Zie beneden blz. 255/6.

2 Horn, *Der Ps. d.B. Waldis*, S. 71.

3 Horn, *Der Ps.d.B. Waldis*, S. 72.

4 Wackernagel heeft in zijn *Kirchenlied III* onder de nummers 741-792 een omvangrijke bloemlezing uit het *Psalter* gegeven.

Burkart waldis
(Wackernagel III, Nr. 764, S. 664)
Psalm. LXX. Deus in adiutorium.
***Gebetpsalm vmb hülff wider die Tyrannen vnd feind der Christenheyt*.**

I
Hilff, Herre Got, zu dieser zeit
der Christenheyt,
errett vns auß der angst vnd not!
Tyrannen mord vnd ketzer gifft
gar hart vns trifft,
veruolgen gar biß in den todt.
Ir bꝰ se tück
wirff du zurück,
mach sie zu schand
nur alle sand,
die vns bꝰ ßlich nach stelln, O Got!

II
Auff das die Christenheyt auff erd
getrꝰ stet werd,
sich frewen můß vnd frꝰ lich sein.
All die deins Namens ehr lieb han,
glauben daran
vnd fragen nach dem willen dein,
Die dancken dir
aus hertzen gir,
vnd sagen, das
on vnderlaß
hoch globt sei Got in seiner gmein.

III
Ob wir gleich arm sein vnd elendt,
das glück sich wendt
vnd vns die Welt verachtet sehr,
So han wir doch den trost bei dir,
daß du kompst schir,
errettest vns, mein Got vnd Herr!
Du stehst vns bei
vnd machst vns frei,
drumb wir mit preiß
auff alle weiß
singen deins Namens lob vnd ehr!

Het ligt niet in de bedoeling van dit overzicht alle psalmendichters van de Wittenbergse reformatie de revue te laten passeren. Wel zou een onderlinge vergelijking van opvattingen en resultaten belangwekkend en leerrijk zijn, maar dat zou een voor ons doel veel te omvangrijke studie worden. Geen protestants dichter in de 16e eeuw toch of hij heeft kerkliederen vervaardigd. Geen kerkliederendichter of hij heeft psalmen berijmd.

In de voorafgaande bladzijden hebben we een indruk kunnen krijgen van de wijze waarop de dichters de taak die Luther hun voorgehouden had, hebben vervuld. Bij de reformator zelf constateerden we een zeker verschil tussen de theorie, zoals hij

die in zijn brief aan Spalatin had uiteengezet, en de praktijk van zijn psalmliederen.
Van zijn vrienden heeft Luther toepassing van de

theorie gevraagd en vaak ook gekregen. Anderen daarentegen hebben eer het voorbeeld van de Meester gevolgd. In het algemeen kunnen we zeggen dat de 'lutherse' psalm, ook de woordgetrouwe van de eerste categorie, een lied is voor de nieuwe gemeente. Tussen de psalmen van Burkard Waldis en die van Hans Sachs bestaat in dit opzicht geen essentieel verschil.

Doordrenkt van de reformatorische leer en van het levensgevoel der nieuwe gemeente, zet de psalmberijming van de Wittenbergse reformatie in zijn nieuwtestamentische interpretatie in zekere zin de traditie van de middeleeuwse psalmexegese voort.

Op Duitse bodem zullen ook psalmberijmingen ontstaan waaraan de middeleeuwse christologische exegese volkomen vreemd is. Maar de gedachte om een psalm voor het volk zingbaar te maken, door hem in volksliedaardige strofen te berijmen en van een volksliedaardige melodie te voorzien, gaat terug op Luther.

De berijmingen waarop ik zojuist doelde, zijn die van Ambrosius Lobwasser, die in 1565 het gehele Franse psalter vertaalde - de eerste druk dateert van 1573 -; van Paulus Schede (Melissus), die de eerste vijftig psalmen van Marot en de Bèze in het Duits overzette (1572), en die van Philipp der Jüngere, Freiherr von Winnenberg und Beilstein, die op zijn beurt in 1588 het hugenootse psalmboek vertaalde[1].

Over de laatste spreek ik verder in het geheel niet; over Lobwasser en Schede zal ik in het hoofdstuk over de Psalmen van Datheen de dan in dat verband nodige mededelingen doen.

Een studie die op enigermate bevredigende wijze de ideële en formele invloed van de Duitse psalmberijmingen zou willen schetsen, zou zich over een groot aantal landen van Europa moeten uitstrekken: Duitsland zelf - voor de r.k. berijmingen -, Engeland, Schotland, de Scandinavische landen, Polen, Italië, Zwitserland, Spanje en Frankrijk en Nederland. In dit boek zal, bij de behandeling van de Elzas, Frankrijk en de Nederlanden, aan die invloeden vanzelfsprekend de nodige aandacht worden besteed.

2. De Straatsburgse en Zuidduits-anabaptistische reformatie

De vrije Rijksstad Straatsburg was gepredisponeerd om een rol van betekenis te spelen in de geschiedenis van de reformatie der Kerk. Hoofdstad van de Elzas en gelegen op het punt waar twee grote internationale handelswegen elkaar kruisten, vormde de stad niet alleen een belangrijk economisch, maar ook een invloedrijk cultureel centrum.

In navolging van het voorbeeld van Schlettstadt, in de Beneden-Elzas, waar zich rondom het beroemde onderwijsinstituut van Hieronymus Gebwiler een 'Vereniging van Geleerden' had gevormd, met als voornaamste figuren Jacob Wimpheling, Beatus Rhenanus en Martin Bucer (Butzer), ontstond in Straatsburg een soortgelijke kring, waartoe in de eerste twee decennia van de 16e eeuw o.a. genoemde

1 Een uitstekende vergelijkende studie over deze drie berijmingen schreef Erich Trunz, *Die deutschen Übersetzungen des Hugenotten-psalters*, in: *Euphorion, Zeitschr. f. Literaturgeschichte*, 29. Band, Stuttgart 1928, S. 578-617.

Wimpheling, Sebastian Brandt, Jacob Sturm, Otto Braunfels en Othmar Nacht(i)gall behoorden[2].

2 Timotheus Wilhelm Röhrich, *Die Schule zu Schlettstadt im 15ten Jahrhundert*, in: *Mittheilungen aus der Geschichte der evangelischen Kirche des Elsasses I*, Paris-Straszburg 1855, S. 78-108.

Deze geesten, die zich met enthousiasme aan de hogere studiën wijdden, onderhielden levendige contacten met de beoefenaren der bonae litterae uit omringende steden en landen, en menig beroemde geleerde vond voor kortere of langere tijd in Straatsburg een gastvrij onderdak. Als overal elders werden ook in deze kring de geschriften van Erasmus ijverig bestudeerd, en ze vonden er weerklank[1].

De boekdrukkerij kwam in dit economisch, toeristisch en wetenschappelijk centrum vroeg tot ontwikkeling. Wel hield de regering van de stad, de Raad, enig toezicht op de voortbrengselen van de drukpers, maar ze gedroeg zich, zoals dat ook in andere handelscentra het geval was, uit welbegrepen economisch eigenbelang, vrij liberaal.

Blijkens de maatregelen die de overheid tussen 1510 en '20 moest nemen, was het zedelijk peil van de bevolking laag[2]. De geestelijkheid had - een algemeen verschijnsel in die dagen - weinig vat op het moreel der ingezetenen. Een uitzondering vormden Johann Geiler von Kaisersberg die speciaal als prediker was aangesteld, en zijn verwant en opvolger Peter Wickram, die beiden door hun toespraken de achting van een groot deel der bevolking verwierven[3]. Vandaar dat de Raad hun de hand boven het hoofd hield wanneer ze in hun ijver scherpe kritiek op de Kerk en haad instellingen lieten horen en voor een zuiverder verkondiging van het Evangelie pleitten. De Raad bevorderde zelfs bij het Domkapittel de beroeping van geestverwante ‘predikanten’.

Na 1521 is het de predikant Matthäus Zell die zijn sympathie voor de Wittenbergse hervormer niet onder stoelen of banken steekt. In de volgende jaren komen Symphorian Pollio (Altbiesser) en Antonius Firn hem als predikers bijstaan[4].

Het pleit voor de Hervorming is beslecht, als in 1523 Caspar Hedio, Wolfgang Capito en Martinus Bucer een ambtelijke bediening bij een der kerken aanvaarden. Met hun beroeping had het Domkapittel drie Trojaanse paarden binnengehaald, drie doctores theologiae, geleerden en redenaars van naam, die alle drie zich gewonnen hadden gegeven aan de leerstellingen van Luther en anderzijds sterk beïnvloed waren door de opvattingen van de Zwitsers, Oecolampadius en Zwingli[5].

De 16e februari 1525 las Diebold Schwarz (Niger) voor de eerste maal de Mis in het Duits, en de raadsheer Friedrich Ingold genoot bij die gelegenheid, met nog enige burgers, het H. Avondmaal met brood en wijn. In andere kerken vond het voorbeeld navolging en toen op 19 april Schwarz in de Domkerk op gelijke wijze Mis en Avondmaal bediende, woonde een ontelbare menigte de plechtigheid bij en waren zelfs uit de omliggende dorpen de mensen komen toestromen naar een godsdienstoefening die ze, volgens het getuigenis van een tijdgenoot, nu voor het eerst konden verstaan en begrijpen.

Thans volgden de overige predikanten onbevreesd. Allerlei maatregelen tot afschaffing van

1 Vgl. Walter Sohm, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straszburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530-1581*, München u. Berlin 1912, S. 25.
2 Uitvoerig hierover A. Jung, *Beiträge zu der Geschichte der Reformation, Zweite Abtheilung. Gesch. der Ref. der Kirche in Straszb.* [usw.], Straszburg u. Leipzig 1830, S. 47-78.
3 Jung, *Beiträge II*, S. 19-27.
4 Jung, *Beiträge II*, S. 28-40.
5 Jung, *Beiträge II*, S. 79-132; Johann Wilhelm Baum, *Capito und Butzer*, Elberfeld 1860; François Wendel, *Martin Bucer, Esquisse de sa vie et de sa pensée*, Strasbourg, s.d. (1951); H. Strohl, *Bucer, humaniste chrétien*, Paris 1939, en de daar aangehaalde litteratuur.

wat zij als misbruiken zagen, volgden elkaar in snel tempo op. ‘Dès la fin de 1524, Strasbourg est en fait une ville protestante’[1]. Nog in de voorzomer werd, waarschijnlijk door Schwarz, de gemeenschappelijke ‘Form’ van de gebeden samengesteld, die onmiddellijk daarop door de drukker Wolff Köpphel, een verwant van Wolfgang Capito, zonder opdracht of zelfs toestemming van de samensteller, met enige toevoegingen werd gepubliceerd, onder de titel: *Teütsche Meß vnd Tauff wie sye yetzund zů Straßburg gehaltē werden*, [usw.][2]

De vraag ernaar moet groot geweest zijn. Uit de volgende maanden zijn nog enkele herdrukken bekend.

Aanvankelijk werden bestaande *Latijnse misgezangen* - de liturgie was sterk ingekort - *in de volkstaal* op de gebruikelijke melodieën en ‘psalmtonen’ door de celebrant gezongen, een wijze van doen die ook Luther in het allereerste begin van zijn liturgische hervorming zag volgen, maar die hem eigenlijk de ‘kalte pese’ bezorgde[3].

Evenmin als in Wittenberg kon in Straatsburg de gemeente aan de eerste vernieuwde godsdienstoefeningen deelnemen anders dan door ‘gezegde’ gebeden en hymnen. Maar niet zodra waren ginds de eerste liedboekjes verschenen of enkele liederen daaruit werden in Straatsburg overgenomen.

Kenmerkend voor de Straatsburgse zelfstandigheid is, dat Luthers gezangboeken niet integraal werden aanvaard. Men deed een keuze, zoals blijkt uit de *Ordenung vnd yñhalt Teütscher Mess vñ Vesper So yetzund im gebrauch haben Euangelisten vnd Christlichen Pfarrherren zů Straßburg*[4].

Voor de Vesper, - waarin gepreekt werd! - zijn het zes liederen, waaronder de drie Luther-psalmen: *Aus tieffer not* (130), *Ach Gott vom himel* (12) en *Es wollt uns Gott genedig seyn* (67).

Of de ‘correcties’ in de tekst voor rekening van de drukker of van een der predikanten komen, valt niet na te gaan, maar ze zijn karakteristiek voor de Straatsburgse opvattingen. Luthers

> Ob bey uns ist der sünden werd
> vil, (Ps. 130, IV, 1)
>
> *Ist nun bey uns*---------
>
> en (Sein handt zu helffen hat
> kain zill,)

1 François Wendel, *L'Église de Strasbourg. Sa constitution et son organisation. 1532-1535*, Paris 1942, p. 26.

2 Volledige titel en bijzonderheden in Friedrich Hubert, *Die Straszburger liturgischen Ordnungen im Zeitalter der Reformation nebst einer Bibliographie der Straszburger Gesangbücher*, Göttingen 1900, (nr.) I., S. (XI). Bijzonderheden over het zich in het Thomas-archief te Straatsburg bevindende handschrift S. XXXIX f.; herdruk S. 57-77; Wackernagel, *Bibliographie*, S. 62.

3 ‘Auf eine Zeit’, erzählt Matthesius, ‘kommt Luther zu Eisenberg am Ostertag in die Kirchen, und als man da den Introitum deutsch sang in die lateinischen Noten, rümpfet er sich hart. Wie er heim zu Tische kommt, fragt ihn sein Wirth, was ihm gewesen wäre. Ich dacht, spricht er, es würde mich die kalte Pese ankommen über ihrem läppischen Gesang. Will man deutsch singen, so singe man gute deutsche Lieder; will man lateinisch singen, wie 's Schüler thun sollen, so behalte man den alten Choral und Text und thu' das Unrein davon’. - Rambach, *Luthers Verdienst um den Kirchengesang*, Hamburg 1813, aangehaald bij Bäumker, *Das kath. deutsche Kirchenlied I*, S. 17.

4 Hubert, *Strszb. lit. Ordu*. 6, S. XII; Wackernagel, *Bibliographie*, S. 62.

wie grosz auch sey der werd
schaden. (Ps. 130, IV, 4)

wie schwer wir synd
beladen[5].

5 Deze en andere voorbeelden: Wackernagel, *Bibliographie*, S. 63a.

In de Mis is slechts één lied ingelast en wel Pollio's bewerking van het *Magnificat*, zeer waarschijnlijk voor deze gelegenheid vervaardigd. Het lied is, door zijn fraaie, aan het volkslied ontleende strofe en nog meer door zijn ontroerend schone melodie, het voorbeeld voor talloze kerkliederen geworden. Deze melodie, die aan Pollio zelf wordt toegeschreven, gebruikte Jan Utenhove voor zijn 23e psalm. Men vindt ze op blz. 293 genoteerd.

Het dichten van kerkliederen is in Straatsburg, nu de reformatie zich daar met kracht heeft doorgezet, dus urgent geworden. De gezangboeken uit 1525 en volgende jaren leggen getuigenis af van de activiteit van dichters en componisten.

We zagen bij de inrichting van de godsdienstoefening al een blijk van Straatsburgs zelfstandige houding tegenover Wittenberg. We zijn benieuwd naar de principes van de 'Evangelisten' en 'Pfarrherren' ten aanzien van het kerklied en de kerkzang.

We leren deze kennen uit een nog voor het einde van 1524 opgestelde gemeenschappelijke verklaring van de predikanten, die door Butzer werd geredigeerd onder de titel:

GRUND VN VRSACH | auß gotlicher schrifft d' neü = | werungen / an dem nachtmal des herren / so man | die Mess nennet / Tauff / Feyrtagen / bildern | vn̄ gesang / in der gemein Christi / wañ die zůsamen kompt / durch vnnd auff das | wort gottes / zů Straßburg | fürgenomen. ‖ Ein sendtbrieff an den durch = | leüchtigen hochgeboren fürsten vnd herren / Frid = | reich Pfaltzgrane &c. ‖ Martinus Butzer ‖

[Straßburg. Wolfgang Köpfel] (1525).

60 ongecijferde bladen.

[In fine] *Geben zů Straßburg. xxvj. Decembris. ‖* 1524[1].

Op fol. Pij[ro]. begint het hoofdstuk: *Warumb geseng vnd gepet in der Kirchen geendert*.

De gehele *Grund und Ursach* is in Walch's uitgave van Luthers Werken, in gemoderniseerde spelling, opgenomen[2]. Omdat van het origineel zich geen exemplaren in ons land bevinden en met het oog op de interessante inhoud, deel ik het bovengenoemde hoofdstuk hier in zijn oorspronkelijke vorm mee.

+ WARUMB GESENG VND GEPET IN DER KIRCHEN GEENDERT.

Man hat vil geordnet geseng vnd gepet / in den Messen vnd siben zeiten / vmbs gelts willen biß her getriben / vn̄ treibents noch die Christum noch nit kennen / W͛lchs in vilen orten / wider die schrifft / vn̄ auß fabeln her zogen / als collectē vnd gepet / von sant Barbaren / Katherinen / Christofferen / Margareten / G͛rgen / vnd vilen andern mer / da zů singen vnd lesen sye solichs zů latein / das der gemein man gar nit / vnd sye offt selb auch wenig verston. Mer haben sye solichs auch an zeyt / stedt / vn̄ zal gebunden / wider die art des gepets vnd g͛tlichs lobs / das da frey willig sein sol. +(Pij r°)

1 De titel bij Robert Stupperich, *Bibliographia Bucerana*, in: *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* Nr. 169, Jhrg. 58, Heft 2, Gütersloh 1952, is niet nauwkeurig. Ik gebruikte het ex. van de Bibl. Nat. et Univ. te Straatsburg.

2 *D. Martin Luthers... Sämtliche Schriften...* herausg. von Johann Georg Walch, XX.T., Halle im Hagdeburgischen 1747, Sp. 458-567.

Nun die weyl wir wissen / das gō tliche ding der geist gottes allein wissen mag. 1. Cor. 2. auch das die schrifft gottes alles gůtes hat .2. Timoth. 3. so gebrauchen wir vns in der gemein gotes / keins gesangs noch gepets / das nit auß gō tlicher schrifft gezogen sey / vnnd die weyl was in der gemein gottes gehandelt würt / jederman in gemein besserlich sein soll / betten noch singen wir nichs / dañ in gemeiner teütscher sprach / das der ley gemeincklich mō ge amen sprechen / wie das der geist gottes lernet. 1 Corinth. 14.

Der latinischen sprach die doch überal nichts gůts noch nutzlichs in haltet / das nit artlicher vnd besser in hebreischer vud (sic!) Kriechischer sprachen verfasset sey / es sey gleich gō tlichs / oder naturlichs / vñ wie den alten Rō mern / also vil mer den newen+ Bā ptslichen andere nationen zů blendē vñ in dienst = ‖ barkeit zů bringen / vnd drin halten / hō chlich dienet hat / wissen wir die eer nit an zů thůn / das mit solcher die gemein gottes werde auff gehalten / vnnd erst auß ir zů verdolmetschen / was den leyen zů wissen besserlich ist. +(Pij r^{o})

Weiter / die weyl ein schmach gottes ist / nit mit hertzen / betten oder singen / lassen wir in der gemein / solichs an kein zeyt gebunden / noch mitt einigen satzungen verfasset werden / sonder frey willig am Sonnentag / so man das nachtmal Christi haltete / wůrt etwas mit kürtze gebettet / vnd gesungē / alles auß der schrifft gezogē / wōlchs mit seiner vrsach / oben anzeigt ist / Des gleychen zů vesper zeyt / seyten mal die leyplich feyr / zů besserung des geists braucht werden sol / Singet man aber ein psalmē zwen oder drey / mit einer propheti / das ist / verklerung etwan eins capitels auß gō tlicher schrifft / also auch tā glich / voor vnd nach der predig / würt von gantzer gemein / ein psalm gesungen.

Vber dz würt in der versameltē gemein / on die predigē gemeinlich nichs fürgenomē / sonder eins jeden geist / vñ andacht / heimgestelt / bey jm selb / im hertzē gott on vnderlaß zů bitten / vnd loben. Do mit wir nit / wider die lere Christi / vrsach geben / im gepett vil wort zů machen / Matt .6. oder mit scheyn vñ gleyßnery / gott zů schmehen / mer dan preysen / wo solichs on hertz geschehe.

Vnd in dem wissen wir / dz wir der lere des geists gottes 1. Cor. 14. vnd anderswo mer nach folgen. Zun Colossern. 3. schreibt auch Paulus. Laßt das wort gottes in eüch wonen reyhlich (sic!) in aller weyßheyt / leret vñ vermanet eüch selbs / mit psalmen vnd lobgesengen / vñ geistlichē liedern / in der gnad / vnd singet dem herren in ewern hertzen. Der gleichen hat er auch ad Eph. 6. Von allen krefften sollen wir je gott lieben / warumb+) soltē wir jm dañ nit auch singen / wie alle heyligen ‖ des alten vnd newen testaments thon haben/allein dz solich gesang im hertzen gescheh/nit allein mit dem mund / sonder das es auß dem hertzen quelle vnd herkome. +(Piij r^{o})

Das der Apostel da mit meinet / da er spricht / vnd singet dem hern in ewern hertzen / dañ sein meinung nit ist on stym zů singē / wie küntē sust die andern ermanet vñ bessert werden / oder wir mit einander reden / das er zun Ephesiern schreibt?

Des halb wissen / die so das gesang in der gemein gottes verwerffen / wenig / weder vmb der schrifft inhalt / noch den brauch der ersten vnd Apostolischen Kirchē vnd gemeinden / die alweg got auch mit gesang gelobet haben. Dazů dan die psalmen sonderlich

> gebrauchet seind / Des wir nit allein in schrifften Pauli / vñ vnsern hystoriē / sonder auch der heyden schrifft / als namlich Plinij Secundi zeügnuß lesen. So hat auch Christus selb sein nachtmal vnnd letste predig mit eim lobgesang beschlossen / Mat. 26. Es seind aber etliche / die ein solche lieb haben / deren nichs ser wol gefellet / sye fahens dañ an. Also haben wir nun auch grundt vnd vrsach anzeigt / der enderung mit dem gepett vnnd gesang / ab denen freylich die gotseligen kein mißfallen mögen tragen / den andern helff gott / das er selb jnen / vñ seim wort gefalle / so werden sye sich mit vns auch wol vertragen.

In een naschrift (Piiij ro) wordt verklaard: Inhalt diß bůchlin / ist vnser / die wir im dienst vñ befelch seind / das Euangelion hie zů Straßburg offentlich zů predigen [enz.].

Aan het eind ervan vinden we hun namen: Wolffgangus Capito. Caspar Hedio. Mattheus Zell. Symphorian Pollio. Theobaldus Niger. Jo. Latomus. Antonius Firn. Martinus Hag. Martinus Butzer.

Drie dingen moeten ons in Butzers verklaring opgevallen zijn: allereerst de zinsnede ‘So gebrauchen wir vns in der gemein gotes keins gesangs noch gepets, das nit auß göttlicher schrifft gezogen sey’; in de tweede plaats dat hij bij de vesper alleen spreekt over het zingen van psalmen, en tenslotte de verwijzing naar de eerste Apostolische gemeenten, die voor hun lofzangen in het bijzonder de psalmen gebruikt zouden hebben.

Laten we eens nagaan hoe de oudste Straatsburgse gezangboeken ingericht en Butzers opvattingen daarin verwerkt zijn. We kiezen daartoe:

A. *Teutsch Kirchē ampt mit lobgsengen / vñ göttlichen psalmen / wie es die gemein zu Straßburg singt* [etc.]
B. *Das ander theyl. Straßburger kirchengesang*, [etc.]
C. *Das dritt theil Straßburger kirchen ampt*[1].

Alle drie zijn uitgaven van Wolff Köpphel uit (misschien) eind 1524 en 1525. Wel zijn alle exemplaren die nog over waren bij het bombardement van Straatsburg in 1870 verloren gegaan, maar Wackernagel heeft er in zijn *Bibliographie*[2] een nauwkeurige beschrijving van gegeven en met behulp van zijn eerste bloemlezing van kerkliederen[3] is het mogelijk de inhoud van B en C - van A bezitten we facsimile's - te reconstrueren.

A bevatte 9 liederen, waaronder 5 psalmberijmingen: ps. 113 van een onbekende (Straatsburgse?) dichter, ps. 130, 67 en 12 van Luther en ps. 13 van Mattheus Greiter.

B telde 14 liederen, waarvan 11 psalmen: ps. 51 van Greiter, ps. 14 van Wolfgang Dachstein, ps. 124 van Luther en de psalmen 1-8 van Ludwig Oeler.

C bevatte 7 psalmen (eigenlijk 5½) en wel: Ps. 119 *Wol den die styff sind vff d'ban* (22 strofen van

1 Volledige titels enz. Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* resp. 8, 10 en 11, S. XIII-XV; Wackernagel, *Bibliographie*, S. 73-74. Van A bezorgde Karl Reinthaler een facsimile-nadruk, Erfurt 1848; eveneens van A. vindt men thans een volledige reproductie in H. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den Eredienst*, 's-Gravenhage 1955 (verschenen 1957), blz. 234-256.
2 Wackernagel, *Bibliographie*, Nrs. CLXXXVIII-CXC, S. 73a-74a.
3 K.E.P. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von Martin Luther bis auf Nicolans Herman und Ambrosius Blaurer*, Stuttgart 1841. Ex. Stadtbibl. Köln.

13 regels) van een onbekende Straatsburgse dichter; een berijming van ps. 119:1-16 van Greiter; een berijming van ps. 119:17-32 eveneens van Greiter; ps. 73 en 71 van Hainrich Vogther, ps. 125 van Greiter en ps. 137 van Dachstein.

Beschouwen we de drie gezangboekjes als een eenheid, dan komen we op een totaal van 30 liederen waaronder 23 psalmen (4 van Luther, 19 van Straatsburgse oorsprong).

Enkele van de Straatsburgse psalmen citeer ik, geheel of gedeeltelijk, ter nadere bestudering. De gevolgde prozatekst bleek ook hier telkens die van Luthers *Psalter Deutsch*, 1524 te zijn.

Psalm 13 **MATTHEUS GREITER** **(Wackern. III, Nr. 119, S. 89f)** **Der .xij. Psalm Vsque quo.**	**Psalm 13** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
I	
Ach Got, wie lang vergissest meyn	2 *Herr, wie lange willst du mein so*
gar nach bitz an das ende!	*gar vergessen?*
Ach gott, wie lang das antlit dein	*Wie lange verbirgest du dein Antlitz*
thustu doch von mir wenden!	*fur mir?*
Wie lang sol ich selbs ratten mir,	3 *Wie lange soll ich Rath suchen*
in meiner seel ein schmertz gebir	*in meiner Seele, und Leid tragen*
den gantzen tag im hertzen.	*in meinem Herzen?*
II	
Wie lang wirt doch mein feind erhȫcht?	*Wie lang soll sich mein Feind uber mich erheben?*
sych, gott, thů mich erhȫren!	4 *Schau doch und erhöre mich, Herre mein Gott*
Erleücht auch meine augen recht	*erleuchte meine Augen*,
vnd thů mich, herr, geweren,	
Das ich nit in dem tod entschlaff	*dasz ich nicht im Tod entschlafe;*
vñ das mein feind nit arges schaff,	5 *dasz nicht mein Feind rühme*,
sprech, hab mich überwunden!	*er sei mein mächtig worden*,
III	
Vnd ob ich fiel in sünd vnd leyd,	*und meine Widersacher sich nicht freuen*,
mein feind würd sich erspringen.	*dasz ich umbgestoszen sei*.

Ich hoff in dein barmhertzigkait,	6 *Ich hoff aber auf deine Güte*,
dem herren wil ich singen.	
Mein hertz frewt sich in deinem heyl,	*mein Herz freuet sich deins Heils*.
der mich begabt mit gůtem teil,	*Ich will dem Herrn singen*,
sein namen wil ich preysen.	*dasz er mir wieder aufgeholfen hat*.
(De vierde strofe bevat de doxologie)	

Psalm 51, str. I
MATTHEUS GREITER
(Wackern. III, Nr. 120, S. 90)
Das Miserere. Der .lj. Psalm.

O Herre Gott, begnade mich,
nach deiner giet erbarme dich!
tilg ab mein übertrettung
nach grosser deinr erbarmung!
Vnd wesch mich wol, o herre got,
von aller meiner missethat
vnd mach mich rein von sünden,
deñ ich thů der empfinden,
Vnd meine sünd ist stet vor mir!
Ich hab allein gesündt an dir,
vor dir hab ich übels gethan,
in deinen worten wirst beston,
so man dich rechts ersůchet.

Psalm 51:3-6
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

3 *Gott, sei mir gnädig*
nach deiner Güte,
und tilge meine Ubertretung
nach deiner groszen Barmherzikeit.
4 *Wasche mich wohl*
von meiner Missethat,
und reinige mich von meiner Sunden.
5 *Denn ich erkenne mein Ubertretung*,
und meine Sunde ist immer fur mir.
6 *An dir alleine hab ich gesundiget*,
und ubel fur dir gethan.
Darumb wirst du recht bleiben in deinen
Worten, und rein erfunden, wenn du gerichtet wirst.

Psalm 125, str. II
MATTHEUS GREITER
(Wackern. III, Nr. 123, S. 92)
Qui confidunt in Domino. Psalm 125.

Dann vmb die statt Jerusalem
da ist gar vil gebirge,
Darmit der find kein zůgang nem,
das er sy nit erwürge:
Also thůt gott
in aller not
sin gleübig volck vmbgeben
Vnd bey jm stan
von yetzund an
vnd biß ins ewig leben.

Psalm 125:2
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

2 *Umb Jerusalem her sind Berge*,
und der Herr ist
umb sein Volk her,
von nu an
bis in Ewigkeit.

Dezelfde behoefte als in Wittenberg was gevoeld, werd in Straatsburg op dezelfde wijze vervuld: van Luther heeft Greiter geleerd hoe hij de oudtestamentische psalmen voor het volk zingbaar moest maken. Luthers ideaal is hier ten volle in vervulling gegaan: de bijbeltekst - dat het inderdaad het *Psalter deutsch* van 1524 is, ziet men in een oogopslag - vindt men bijna woordelijk in het lied terug.

Naast de Kirchenliedstrophe heeft Greiter nieuwe strofevormen gevonden, de 13-regelige van psalm 51, de 12-regelige van psalm 119: *Es sind doch selig alle die*, voor welke hij ook majesteitelijke melodieën componeerde. De strofe van psalm 125 ontleende hij aan Pollio.

Wat zijn psalmen onderscheidt van de lutherse, is de volkomen afwezigheid van een 'omduiding' in christologische zin. Hier komt het zuiver 'schriftuurlijke' principe van Butzer, zoals het althans door Greiter is opgevat, aan den dag. De psalm moet voor zichzelf spreken. Hij is niet langer het gebed van Christus of van de Kerk, maar het gebed, de lofzang, de geloofsbelijdenis van de individuele gelovigen die zich tot gemeente Gods hebben verzameld.

De 'uitbreiding' die Greiter zich in de tweede strofe van psalm 125 heeft veroorloofd, is dan ook niet anders dan een interpretatie van het beeld dat de oorspronkelijke psalmdichter heeft gebruikt. Overigens zijn zulke toevoegingen bij Greiter zeldzaam; in deze psalm werd ze bevorderd door de meer lyrische vorm van de strofe.

Psalm 14, str. I **WOLFGANG DACHSTEIN** **(Wackern. III, Nr. 134, S. 97)** **Der .xiiij. Psalm.**	**Psalm 14:1-3** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Der dorecht spricht 'es ist kein got'	1 *Die Narren sprechen in ihrem Herzen: Es ist*
in seinem gmiet vnd leben:	*kein Gott;*
Sy sind verderbt in schand vnd spot,	*sie sind verderbet und greulich worden in*
nach gůtem sye nit streben.	*ihrem Thun, da ist Keiner, der Guts thue*.
Der herr lůgt auff der menschen kind,	2 *Der Herr sahe vom Himmel auf der Menschen*
ob jeman gott sůcht vnd verstůnd:	*Kinder, dasz er sähe, ob Jemand verständig*
da warens all abgefallen,	*wäre und nach Gott fraget*.
Gantz vnnütz vnd vol arges můts,	3 *Aber sie waren ausgewichen und alle mit*
ir keiner würcket etwas gůts,	*einander untüchtig da war Keiner, der Guts thät*,
nit einer bey jn allen.	*auch nicht einer*.

Psalm 73, str. I **HAINRICH VOGTHER** **(Wackern. III, Nr. 557, S. 505)** **Ein Psalm Asaph in der zal. 73.**	**Psalm 73:1-3** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524** **Ein Psalm Assaph.**
Gott ist so gů̈ t dem Israhel,	1 *Gott ist so gut dem Israel*,
die seind eins reynen hertzen.	*die da reines Herzen sind*.
Min fůß straucht schier in vngefel,	2 *Ich aber hätte schier gestrauchelt mit meinen Fuszen*,

mein tritt schlupfft nahe in schmertzen.	*mein Tritt hätte viel nahe geglitten*.
Dann vff die tollen mich verdroß:	3. *Denn es verdrosz mich auf die Tollen*,
das glück allein hat der gottloß,	*da ich sahe, dasz den Gottlosen*
gat jn nach irem willen;	*so wohl gieng*.

Psalm 71, str. Ia **HAINRICH VOGTHER** **(Wackern. III, Nr. 558, S. 506)**	**Psalm 71:1-2** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Herr gott, ich traw allein vff dich,	1 *Herr, ich traue auf dich*,
laß mich	*lasz mich*
nimer zů schanden werden!	*nimmermehr zu Schanden werden*.
Erröt mich durch dein gerechtigkeit	2 *Errette mich durch deine Gerechtikeit*,
auß leyd	*und hilf mir aus*.
von sünden hie vff erden!	

Genoeg voorbeelden om te zien hoe Dachstein en Vogther in alle opzichten met Greiter op één lijn gesteld kunnen worden. Wat van deze gezegd is, geldt eveneens voor de beide anderen.

Tenslotte nog enkele versregels van Ludwig Oeler. Ik kies ze uit *Der dritt Psalm*.

Psalm 3 **LUDWIG OELER** **(Wackern. III, Nr. 128, S. 95)** **Der dritt Psalm**	**Psalm 3** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
I, 5-7	
Wan, her, du bist vor mir der schilt,	4 *Aber du, Herr, bist der Schild fur mich*,
der mich zů eeren setzen wilt	*und der mich zu Ehren setzt*,
vnd mein haupt auff thůst richten.	*und mein Häupt aufricht*.
III	
Stand auff, o herr, zů helffen mir,	8 *Auf Herr, und hilf mir, mein Gott*,
dann du schlechst all mein finde	*denn du schlägst alle meine Feinde*
Auff den kinbacken mit begir,	*auf den Backen*,
vnnd dem gotlosen gsinde	*und zerbrichst der Gottlosen Zähene*.
Brichstu ir zeen, herr, mit gewalt:	
die hilff sich, herr, bey dir erhalt,	9 *Bei dem Herrn stehet die Hülfe*,
über dein volck der segen!	*und dein Segen uber dein Volk*.

'Markige Knappheit' kan men de Straatsburgers, en zeker Oeler niet ontzeggen. Het is jammer dat de laatste al zijn acht psalmen in de kerkliedstrofe heeft geschreven en op dezelfde, geleende, melodie liet zingen. (nl. van *Ach gott von hymel sich darein* - Strb. mel.).

Literair-historisch van belang is dat de Straatsburgse psalmdichters er zich, terwille van de melodie, kennelijk op hebben toegelegd jambisch alternerende verzen te schrijven.

Köpphel's volgende uitgave, '*Straszburger kirchenampt*', uit de meimaand van 1525[1], heeft een opmerkelijke voorrede. De drukker deelt hierin mee dat de vorige kerkboekjes, uit zijn of andere

1 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 14, S. XVI; Wackernagel, *Bibl.* Nr. CXCII, S. 74b-75a. De voorrede: Hubert S. 140f; Wackernagel, S. 544b.

drukkerij afkomstig, ‘wider willen und gehelle’ (toestemming) van de predikanten zijn gedrukt. De nu voorliggende uitgaaf is echter in overeenstemming gebracht met Butzer's *Grund und Ursach*, - die dus wel niet zo heel lang tevoren van Köpphel's pers gekomen zal zijn -, en is een vervanging en wederlegging. We mogen dus veronderstellen dat dit *Kirchenampt* meer harmonieert met de wensen en verlangens dan de voorafgaande.

Wat brengt nu dit gezangboekje? 25 liederen, waaronder 20 psalmen. De verhouding tussen ‘gezang’ en psalm is dus dezelfde gebleven. Maar er heeft een merkwaardige verschuiving plaats gehad. Van de psalmen uit het *dritt theil* is er niet een teruggekeerd, ook psalm 113 (uit deel I) is niet opgenomen. Deze acht zijn vervangen door psalm 15 van Dachstein en 4 ‘lutherse’, nl. ps. 14 en 128 van Luther zelf, ps. 124 van Jonas en ps. 10 van Styfel, waarmee de verhouding ‘Straatsburgs’ - ‘luthers’ 12:8 geworden is, tegen 19:4 in het onmiddellijk verleden.

Voorzover ik weet, heeft nooit iemand op dit verschijnsel geattendeerd; een verklaring ervan heb ik dus ook niet in de litteratuur gevonden.

Bestudeert men echter Köpphel's nu eerstvolgende uitgave, *Psalmē gebett. vnd Kirchen übūg wie sie zů Straßburg gehalten werden. Bey Wolff K*ō *pphel* .1526.[1], dan lijkt de zaak nog raadselachtiger te worden: hier toch verschijnen alle in mei '25 gesupprimeerde psalmen opnieuw, terwijl ook de oorspronkelijk ter vervanging opgenomen psalmen gehandhaafd blijven.

Voor het terugkeren van deze psalmen en de uitbreiding van het totale aantal kan, naar ik meen, alleen de uitgever Köpphel verantwoordelijk gesteld worden. De herdruk van de *Psalmen gebett vnd kirchen* ü *bung* van 1530[2] geeft hij een nieuwe voorrede mee, waarin hij rekenschap geeft van zijn standpunt:

> Wiewol aber sunst g e y s t l i c h e lieder von achtbaren vnd geystreichen gmacht hab ich derselbigen n i t v i l m i t g e t r u c k t, vff das die gmein gottes nit wider vff die menschen gefü rt vnd zů menschen gedicht bewegt werde; dann ie die eynfalt an hohen namen sich gern vergafft vnd etwa meer inn geystlichen liedern den beschreiber, dann den grund der warheit vnd die besserung ansihet. Wir haben auch hiemit dem fü rwitz wō llen weren, vfft das nit eyn ieder mit seinen gediechten vnd liedlin eyn gantze gemeynd beschwere; dann niemandts mag sein gedicht bald mißfallen, dardurch vil vnraths erwachset, welcher vnrath nit zebesorgen von bewerten geystern der geschrifft, alß der psalmen vnd andern. Wir sō llen zwar vermeiden allen inngang neuwer abfůrung von gott.... durch annemung menschlicher gedichten, sie seien wie rein sie wō llen vnd sein mō gen. Gott helf vnß, das wir in der schůl deß heiligen geysts bleiben....[3]

Köpphel ducht verwarring in de vrome gemeente als ze met ‘gesengen uberschüttet’ wordt. Daarom heeft hij naast zes nieuwe liederen ook vijf nieuwe psalmen meegedrukt, te weten: de psalmen 114 en 115 van Greiter (in 1527 in een speciaal uitgaafje verschenen), psalm 139 van Vogther, psalm 46 van Johannes Frosch en psalm 37 van Ludewig Hetzer[4].

1 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 15, S. XVIf; ontbreekt in Wackernagels *Bibliographie*. Nauwkeuriger *W.A. XXXV*, S. 358 (St. A).
2 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 23, S. XIXf; Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. MCL, S. 712 f.; *W.A. XXXV*, S. 359 (St. D).
3 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* S. 142, linke Spalte; Wackernagel, *Bibliogr.* S. 713b.
4 Zie Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* resp. 18, 19, 21, 22; Wackernagel, *Bibl.* Nr. CCXLIX, CCLI (S. 98a, b, 99a) en Nr. CCLXXVII, S. 108a.

Köpphel heeft wel inderdaad zijn woorden waar gemaakt, dat hij de psalmen zonder aanzien des persoons heeft verzameld en uitgegeven - ‘Dann wir hierinne niemants person oder namen ansehen, auff das bey gott, dem allmechtigen, alles ansehen alleyn bleiben mög’[1]-, want het jaar tevoor was de anabaptist Hetzer, die ook enige tijd te Straatsburg had gewerkt, in Constanz wegens echtbreuk terechtgesteld[2].

Maar het was een prachtig lied dat Hetzer gedicht had, niet een psalmberijming in Straatsburg-gereformeerde zin, maar een troostlied tot de verdrukte Christenen van zijn dagen, geïnspireerd op de bijbelpsalm, geschreven in de schone strofe van Pollio's *Magnificat*. Ik geef er de eerste strofe van:

Psalm 37, str. I **LUDEWIG HETZER** **(Wackern. III, Nr. 537, S. 482)** **Psalm XXXVII** **Noli emulari in malignantibus**	**Psalm 37:1-2** **DER PSALTER DEUTSCH, 1524**
Erzörn dich nit, o frommer Christ,	1 *Erzürne dich nicht uber dem Bösen*,
vorm neid thů dich behůten!	*sei nicht neidisch uber den Uebelthäter*.
Ob schon der gottloß reicher ist,	
so hilfft doch nit sein wůten:	
Mit beyn vñ haut	
gleych wie das kraut	2 *Denn wie das Gras*
wirt er inn kürtz abghawen,	*werden sie bald abgehauen werden*,
Sein gwalt vnd reich	
ist eben gleich	*und wie das grüne Kraut*
dem graß vff grůner awen.	*werden sie verwelken*.

Frosch is een Meistersänger die een strofe schrijft van 16 versregels, waaronder 10 jambische tweevoeters, met een kunstig rijmschema (aa*b*cc*b*ddee*f*gghh*f*), gekunstelde rijmen en binnenrijmen[3].

Het heeft er alle schijn van dat Köpphel's laatste voorrede reacties heeft uitgelokt. Bij de herdruk in 1533 wijzigt hij de aangehaalde passage in:

> Und weil der h. Paulus nit allein zun psalmen, sonder auch zů anderen geistlichen liedern ermanet, welchen brauch der kirchen auch der heilig martyr Tertullianus meldet, habe ich sölicher geistlicher lieder auch etliche, alte vnd neuwe inn dis gesangbůchlin trucken wöllen, doch nur die bewareten vnd die nit allein den reinen schrifftlichen sinn inn sich halten, sonder auch die art vnd krafft des h. geistes etwas gewaltiger beweisen. [etc.][4].

Hij voegt aan de liederenverzameling toe Luthers vertalingen van *Veni Sancte Spiritus* en *Media Vita in Morte sumus* (*Kum heyliger Geyst* en *Mitten wir im leben*

1 Zie noot 3 vorige blz.
2 Zijn misschien daarom de namen van de dichters achterwege gebleven?
3 Wackernagel, *Kirchenlied III*, Nr. 802, S. 695. De rijmen b en f zijn slepend.
4 Hubert, *Die Strszb. lit. Ordn.*, S. 142, zweite Spalte. Wackernagel, *Bibliographie*, S. 550.

sind) benevens Wolfgang Capito's driestrofige bewerking van *Da pacem Domine* (*Gib frid zu vnser zit, o Herr!*)

Het jaar 1537 brengt een nieuwe verrassing[1]. Aan de bestaande voorraad liederen worden er 60 toegevoegd, terwijl het aantal psalmen een uitbreiding ondergaat van 32 op 56. Van de 24 nieuwe psalmen zijn 15 'luthers' (niet minder dan 10 van H. Sachs; Luthers *Ein feste burg*, e.a.). De verhouding 'luthers' - 'niet-luthers' is van 8:24 gekomen op 23:33!

Tot de nieuwe psalmen behoren o.a. ps. 23, 82 en 91 van Wolfgang Meuslin (Meusel, Mösel, Musculus), ps. 25 van Jacob Dachser en ps. 127 van de Zwitser Johann Kolrose.

Nog geen jaar later heeft Köpphel de gelegenheid een volledig Psalter het licht te doen zien: *Psalter. Das seindt alle Psalmen Dauids / mit jren Melodeiē / sampt vil Schō nen Christlichen liedern / vnnd Kyrchē ū bungē / mitt seynem Register*. An. M.D.XXXVIII[2]. Op blz. Ia-CXXIVa vinden we de reeks psalmen van 1537, op blz. CLIb begint 'das andertheyl, der psalmen vnd christlichen liedern', de completerende serie.

In 1539 heeft de drukker in het *Psalter mit aller Kirchenubūg*, [etc.][3] beide verzamelingen tot een geheel geordend.

Ik sprak zojuist van gelegenheid. Die was er namelijk in 1537 voor de Straatsburgse drukker gekomen door de verschijning van *Der gantz Psalter, das ist alle Psalmen Dauids, an der zal* 150. [etc.][4], een bundel, zeer waarschijnlijk door Joachim Aberlin von Garmenschwiler, samengesteld uit het werk van niet minder dan 31 dichters uit alle delen van Duitsland en Zwitserland. Alle confessies zijn er in verenigd: een zeer oecumenische bundel dus.

Althans, zo op het oog; want het hoofdbestanddeel wordt gevormd door psalmen van Aberlin zelf - niet minder dan 68 -, van Jacob Dachser (42) en Sigmund Salminger (13), in totaal dus 123 psalmen van als Anabaptist bekend staande dichters.

Bij de herdruk van 1538: *Der New gesang psalter. darinn alle psalmen Dauids an der Zal* 150. [etc.][5] is het anabaptistisch - of moeten we zeggen: niet-orthodox? - karakter van de bundel geaccentueerd door de opneming van liederen van Sebastian Franck, Thomas Münzer en het geleidewoord van Sigmund Salminger.

Gaat men de getallenindices in Wackernagel's beschrijving na, dan blijken de 47 resterende psalmen (er zijn verscheidene doublures) van 'lutherse' en Straatsburgse oorsprong te zijn en juist die, welke men ook in Köpphel's uitgaven van 1533 tot '37 aantreft.

Köpphel heeft nu, op zijn beurt, in 1538 het *Psalter* van Aberlin (-Salminger) geplunderd en de psalmen van dezen en Dachser, met nog enige andere (Leo Jud, Thomas Blaurer) als complement van zijn laatste gezangboek - dat van 1537 - gepubliceerd.

Leopold Cordier is een van de weinigen geweest die Köpphel's annexatiemanoeuvres heeft geconstateerd: 'Vielleicht wäre der Salmingersche Psalter zu keiner weiteren Bedeutung gelangt,

1 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 26 en 27, S. XXII en XXIII; Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. CCCLXIV, S. 145b-146b. Voor Hubert 27, zie: *W.A. XXXV*, S. 359f. (St.^{a}).

2 Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 29, S. XXIV-XXVI; Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. CCCLXXII, S. 151; *W.A. XXXV*, S. 361 (St. Ps).

3 Volledige titel enz. Hubert, *Strszb. lit. Ordn.* 30, S. XXVI; Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. CCCLXXX, S. 155b f.; *W.A. XXXV*, S. 362 (St. ψ).

4 Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. CCCLXV, S. 146b f.; *W.A. XXXV*, S. 356 (Sm^{1}). Behalve de R.S.B. in Zwickau bezit de K.B. in Den Haag een ex.: 225 H 54.

5 Wackernagel, *Bibliogr.* Nr. CCCLXVI, S. 147b-148b.; *W.A. XXXV*, S. 357 (Sm^{2}).

wenn nicht der uns schon bekannte Straszburger Drucker und Verleger Wolfgang Köpfel in seiner besonderen Liebe für den Psalmengesang diesen Psalter vorgenommen und kurzer Hand sämtliche Psalmen dieser Sammlung im Jahre 1538 als 2. Teil des Straszburger Gesangbuchs abgedruckt hätte, ausgenommen die bereits im Straszburger Gesangbuch aufgenommenen Psalmen. So wurde dieser Psalter täuferischer Herkunft in das Straszburger Liedergut einverleibt und machte die Geschichte der Straszburger Lieder mit'[1].

Maar wat Cordier verzuimd heeft concluderend vast te stellen, is dat door de wederzijdse rooftochten in 1539 twee gezangboeken bestaan, die wat hun psalmenbestanddeel betreft - over de liederen spreek ik niet - zo goed als identiek zijn; en dat er dus in dit opzicht tussen het Straatsburgse en het anabaptistische gezangboek geen enkel principieel verschil bestaat!

Het is hier de plaats om over de anabaptistische psalmen wat meer te zeggen. Feitelijk is de benaming onjuist. Beter kan men spreken over psalmen van Anabaptisten, want naar de inhoud onderscheiden ze zich in niets van de psalmen die we als orthodox-gereformeerd hebben leren kennen. Afgezien van Hetzer's 37e psalm, die een sterk actueel-sociale tendens heeft, en een enkele psalm van Adam Reusner[2], onthouden zich de anabaptistische psalmberijmers van elke individuele toevoeging. De 'strofevullingen' zijn van louter stilistische aard. De berijmingen kenmerken zich door een zeer nauwe aansluiting aan de (Duitse) prozatekst. Vandaar dat we ook in zuiver-lutherse gezangboeken wel psalmen ũ n anabaptistische afkomst kunnen tegenkomen.

Over de anabaptistische gevoelens van Aberlin, Salminger en Dachser zijn alle kerkhistorici en hymnologen het eens. Ik acht me dus ontslagen van de plicht hiernaar een nader onderzoek in te stellen. Liever citeer ik een enkele psalm om een indruk te geven van de werkwijze en het resultaat dezer dichters.

Psalm 18, str. I en II
JOACHIM ABERLIN
(Wackern. III, Nr. 856, S. 740f.)
Der XVIII. Psalm.
Diligam te domine fortitudo mea.
In dem Thon des ersten Psalms.

I

Psalm 18:2-7c
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

Ich bin dir hold, O Herr, mein sterck,	2 *Ich bin dir hold, Herr, meine Stärke, 3 Herr*,
mein felß, mein berg, mein retter,	*mein Fels, meine Burg, mein Erretter, mein Gott*
Mein hort auff den ich setz mein werck,	*mein Hort, auf den ich traue*,
mein schilt, mein horn, mein hũ tter!	*mein Schild und Horn meins Heils, und mein Schutz*.
Den Herrn rũ ff ich mit lobē an,	4 *Ich will den Herrn anrufen mit Loben*,

1 Leopold Cordier, *Der deutsche evangelische Liederpsalter, ein pergessenes evangelisches Liedergut*, Gieszen 1929, S. 13.
2 Wackernagel, *Kirchenlied*, III, Nr. 170, 177, 178, 181 (!).

von feynden würd ich sicher gon,	*so werde ich von meinen Feinden*
er kan mich wol erlꝏ sen.	*erlöset*.

II

Deß todes strick vmbfiengen mich,	5 *Denn es umbfiengen mich des Tods Pein*, [1528: band]
der vntrew bäch sich regten,	*und die Bäche Belial erschreckten mich*.
Die pein der hellen sahe ich:	*Der Höllen Pein umbfiengen mich*,
als sich die nō dt bewegten,	6 *und des Todes Noth uberwältiget mich*.
Rū fft ich zum Herren inn der not,	7 *Wenn mir angst ist, so rufe ich den Herrn an*
vnd schrey zů meinē trewen Got,	*und schrei zu meinem Gott*,
er horts in seinem Tempel.	*so erhöret er meine Stimm von seinem heiligen Tempel*.

Psalm 57, str. I en II
SIGMUND SALMINGER
(Wackernagel III, Nr. 958, S. 807)
Der LVII. Psalm
Miserere mei Deus, miserere mei Im thon Rosina, Oder nun welche hie jr.

Psalm 57:2-6
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

Biß mir gnā dig, Got, mit deiner gab,	2 *Sei mir guädig, Gott, sei mir gnädig*,
dañ mein seel, Herr, dir trawet,	*denn auf dich tranet meine Seele*,
Vndern schat deiner flüglen ich hab	*und unter dem Schatten deiner Flügel habe ich*
zůflucht, drumb mir nit grawet,	*Zuflucht*,
Biß die schalckhait	*bis dasz die Schalkeit*
übergang weyt,	*furuber gehe*.
ich rū ff zů Gott dem Herren,	3 *Ich rufe zu Gott, dem Allerhöhisten, zu Gott*,
Der mir wider	*der mir wieder*
auffhalff vnd er	*aufhalf*. 4 *Er*
sein hilff sendet mit ehren.	*sandte vom Himmel*,

II

Vnd hilf mir von der schmach meinr feind,	*und half mir von der Schmach meins Versenkers*.
Got sandt sein gůt warhafftig.	*Gott sandte seine Güte und Treu*.
Ich lig vndern lō wen, die seind	5 *Ich liege mit meiner Seelen unter den Löwen*

menschē kinder boßhafftig,	*die Menschenkinder sind Flammen*,
Ire zän send	*ihr Zähene sind*
spieß vnd pfeyl bhend	*Spiesz und Pfeile*,
vnd scharpffe schwerdt jr zungen:	*und ihre Zungen scharfe Schuverter*.
Erheb dich, Herr,	6 *Erhebe dich, Gott, uber die Himmel*,
vnnd laß dein ehr	*und deine Ehre*
über alle land kummen.	*uber alle Lande*.

Aberlin's strofen zijn stellig niet zonder verdienste; die van Salminger missen elke litteraire waarde: ze zijn berijmd, en dan nog slecht berijmd, proza.

Jacob Dachser was omstreeks 1530 protestants geestelijke in Augsburg. Zeer waarschijnlijk is hij de samensteller geweest van de tussen 1530 en '38 in Augsburg verschenen gezangboeken[1]. Er wordt gezegd dat hij beïnvloed was door de gereformeerde opvattingen uit Zwitserland of Straatsburg. In elk geval blijkt zijn voorkeur voor Duitse psalmen uit de Augsburger gezangboeken, waarin hij ook eigen psalmberijmingen opnam.

Hoe langer hoe meer echter gaat Dachser sympathiseren met de Anabaptisten, onder wie hij tenslotte een invloedrijk prediker werd. Daar hij niet wilde herroepen, werd hij vier jaar gevangen gehouden. In 1538 gaf hij *Der gantz Psalter Dauids, nach ordnung vnd anzal aller Psalmen* uit[2].

In zijn voorrede zegt Dachser, dat vele eenvoudige Christenen er zich aan gestoten hebben, dat er zoveel psalmen zijn die door de berijming de zin van de oorspronkelijke psalmen geheel teniet gedaan hebben. Om dat euvel te verhelpen, zegt hij: 'Hab ich durch vil gůthertziger ansůchen, denselben zu gůt, im Namen Gottes, den gantzen Psalter schier von newen nach dem text (so vil ymmer müglich) nit allain des sinns, sonder auch der worten des teutsch getruckten Psalters, vmb der vngelerten willen, in gesang gemacht vnd gestellet, Wil darneben anderer arbeit vnd Gotesgaben (so im Psalmen machen mer auff den sinn dann auff die wort gesehen) vngetadelt haben, Derhalb ich auch ettliche Psalmen, so von andern vorhin nach dem text der worten gemacht, bleyben vnd vngeändert hab lassen, allain fleyssiger corrigiert...[3]' Het merendeel is echter van zijn hand.

Ook Dachser's 'Psalmenlieder zeichnen sich sämtlich durch eine bewuszt enge Anlehnung an den Text aus'[4], zoals we straks aan een voorbeeld zullen zien.

Over de poëtische waarde van zijn gedichten bestaan verschillende meningen. Horn oordeelt niet ongunstig: 'Seine Lieder sind sprachlich gewandt und metrisch sehr mannigfaltig'[5], Lerche daarentegen heeft er weinig bewondering voor: 'Ein hoher poetischer Wert kommt ihm jedoch nicht zu; sowohl in sprachlicher als auch metrischer Beziehung hat es Mängel aufzuweisen'[6]. Lerche heeft slechts 13 strofevormen geteld; 50 psalmen zijn in de kerkliedstrofe geschreven, 50 andere zijn een variatie daarop. Ik onthoud me van een beoordeling en geef slechts enkele voorbeelden ter overdenking.

1 Zie *W.A. XXXV*, S. 350.
2 Wackernagel, *Bibliographie* Nr. CCCLXVII, S. 148 b f.
3 Wackernagel, *Bibliogr.* S. 565a.
4 Helmut Lerche, *Studien zu den deutsch-evangelischen Psalmendichtungen des 16. Jahrhunderts*, Breslau 1936, S. 67.
5 Max Horn, *Der Psalter des Burkard Waldis*, Halle a.d.S. 1911, S. 7.
6 Lerche, *Studien zu den d.-ev. Pss. dichtungen*, S. 69.

Psalm 54, str. I en II
JACOB DACHSER
(Wackern. III, Nr. 810, S. 702)
Der .54. Ain bitt vnd klag Psalm.
Im thon; wie Künig Laßles lied.

Psalm 54:3-6
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

I

Hilff mir, Gott, in deim̃ namen bald	3 *Hilf mir, Gott, in deinem Namen*,
vnd richte mich mit deinem gwalt,	*und richte mich mit deiner Gewalt*.
o Got, erhȫ r mein betten!	4 *Gott, erhöre mein Gebet*,
Vernym̃ die red meins munds, vnd halt	*vernimm die Rede meins Munds*.
das ich nit werd zertretten!	

II

Dann frembd setzen sich wider mich	5 *Denn Frembde setzen sich wider mich*,
vnnd starck sůchen mein seel, die dich,	*und Mächtige stehen mir nach meiner Seele*,
Gott, nitt vor augen tragen:	*die Gott nicht fur Augen haben*.
Sihe, Gott steet mir bey treülich,	6 *Siehe, Gott stehet mir bei*,
enthelt mein seel vor plagen.	*der Herr enthält meine Seele*.

Psalm 116, str. I en IV
JACOB DACHSER
(Wackern. III, Nr. 812, S. 703f.)
Der .116. Ain trost vnd danck Psalm,
Im thon, wie das erst Vatter vnser

Psalm 116:1-3 en 10-13
DER PSALTER DEUTSCH, 1524

I

Ich hab geliebt, drumb wirt der Herr	1 *Ich hab Lust, dasz der Herr*
die stymm erhȫ ren meiner klag	*die Stimm meines Flehens höret*;
Vnd sein or neygen zů mir her,	2 *dasz er sein Ohre zu mir neiget*,
drumb wil ich anrů ffen mein tag,	*und ich will bei meim Leben anrufen*.
Dann todes strick	3 *Stricke des Todes*
vnd groß vnglück	
die hetten mich vmbfangen gar	*hatten mich umbfangen*,
Vnnd angst der hell	*und Angst der Höllen*
fanden mich schnell,	*hatten mich troffen*,

ja nott vnd leid fand ich fürwar. *Noth und Leid fand ich*.

IV

Ich glaub, darumb ich reden thar,	10 *Ich gläube, drumb rede ich*,
wiewol ich bin geplaget seer.	*ich bin aber sehr gedemühtiget*.
Ich sprach in meinem zagen: zwar,	11 *Ich sprach in meinem Zagen:*
die menschen all seind lugner schwer.	*Alle Menschen sind Lügener*.
Was soll ich denn	12 *Was soll ich*
Got vergelten	*dem Herrn vergelten*
für all sein wolthat, mir gethan?	*für alle seine Wohlthat an mir?*
Den kelch des hayls	13 *Ich will den Kilch des Heils*
will ich meins tayls	
nemmen vnd sein namm rũffen an.	*nehmen, und des Herrn Namen anrufen*.

‘Bei der Umdichtung von Psalmen, die nicht erzählenden Inhalts sind, sondern starke seelische Empfindungen zum Ausdruck bringen, findet Dachser hin und wieder eine innerlich bewegte Sprache. Bei Psalm 116 ändert er den Anfang des Bibeltextes “Das ist mir lieb...” in “Ich hab geliebt, drumb wirt der Her” und stellt damit eine wirkungsvolle Beziehung der ersten Strophe zu der vierten “Ich glaub, darumb ich reden thar” her,’ schreef Lerche[1], maar hij had Luthers laatste Psalter-versie (1545) geraadpleegd, niet die van 1524.

Bij de ‘Schwermer’, zoals Luther bij voorkeur de aanhangers der mystieke leer van het ‘inwendige licht’, dat is het beroep op de eigen profetische verlichting, noemde, bestaat een uitgesproken aversie tegen het berijmen van psalmen. Sebastian Franck, een Zuidduitse ‘enthousiast’, volgeling van Caspar Schwenkfeld, waarschuwt er tegen in zijn *New Wolgegrünter Vorpsalm* van 1537:

> So stelen [*de dichters*] jm [*David*]
> sein Geist vnd stimm
> anmassens wie die affen

en verder:

> Die silben zelt, on Geyst her prelt,
> zů Chor latein Psalliert im schein,
> das thůn yetz vil zů Teütsche[2].

Bij de Anabaptisten in het algemeen is de geestdrift voor het psalmberijmen niet groot. Naar mijn mening laat zich dit verklaren uit de afwezigheid van een kerkorganisatie zoals we die bij Luthersen en Gereformeerden aantreffen, en dus ook van elke vorm van liturgie. Trouwens, geordende vergaderingen van de gemeente waren de Anabaptisten ontzegd. Zelfs in het liberale Straatsburg, waar predikanten als Zell en Capito niet onwelwillend tegenover hen stonden, waren

1 Lerche, *Studien zu den d.-ev. Pss. dichtungen*, S. 68.

2 *Ein New Wolgegrünter Vorpsalm, an statt einer vorrede vnd einlaittung von Seb. Franck gestelt, wie man Psallieren sol, vnd betten müβ, dz zů Gots Orn komm, In der weiβ deβ. 13. Psal. Ach Got wie lang vergissest mein, Oder Es ist ein hail vns kommen her*. - Wackernagel, *Kirchenlied* III, Nr. 963, S. 814f. De aangehaalde strofe is strofe 15, S. 815. - In weerwil van zijn kritiek laat Franck zijn lied zingen op een psalmmelodie!

bijeenkomsten verboden, zodat de Wederdopers gedwongen waren bij nacht ergens in de Elzasser bergen bijeen te komen[1]. Men begrijpt, dat daar geen psalmgezang - zo men er al behoefte aan gevoeld heeft - kon weerklinken.

Toch hebben enkelen hunner voor hun geloofsgenoten de psalmen zingbaar gemaakt. Ze deden dat in bijbelgetrouwe versificeringen, in het algemeen zonder enige poëtische waarde. Maar het bijbelwoord, dat ze als enige bron der Openbaring aanvaardden, kon op deze wijze uiting geven aan hun religieuze gevoelens. De Psalters van Salminger en Dachser zijn in hoofdzaak voor stichtelijk huisgebruik bestemd geweest.

De melodieën waren merendeels ontleend aan bestaande psalmen en gezangen, ook wel aan volksliederen (zie Dachser, ps. 54: Im thon; *wie Künig Laßles lied;* Salminger, ps. 57: *Im thon Rosina, Oder uun welche hie jr* = melodie van Greiter bij ps. 125).

Keren we terug naar Straatsburg.

Het ziet er naar uit dat daar, na het verschijnen van Köpphel's volledige *Psalter*, een soortgelijke reactie volgde als een jaar of acht tevoren. Nog komen er twee herdrukken[2], maar in 1541 ziet een gezangboek het licht dat zich van deze principieel onderscheidt. De titel zegt al dat het slechts de voornaamste en beste psalmen, geestelijke liederen en koorgezangen bevat, een bloemlezing is voor stads- en dorpskerken, voor Latijnse en Duitse scholen[3].

Het aantal geestelijke liederen is er teruggebracht tot 34, dat der psalmen tot 24:12 ‘lutherse’ en 12 ‘Straatsburgse’. De Aberlin-Salminger-Dachserse psalmen zijn aan de kant gezet.

Door de voorrede van Bucer heeft dit gezangboek een officieel karakter gekregen[4]. Het is Bucers bedoeling wat meer eenheid te brengen in het kerkgezang; allereerst echter de jeugd op te voeden tot goede zangers. Het formaat, groot-folio, wijst er op dat we hier te doen hebben met een ooek voor de cantor.

De sterke schifting van de gezangen, maar vooral van de psalmen, en het grote contingent lutherse liederen, zou hebben plaats gehad met het oog op de Concordia tussen Straatsburg en Wittenberg (1536)[5]. In de volgende (populaire) uitgaven van wat men ‘Bucers gezangboek’ is gaan noemen, is echter weer een verschuiving, zij het een kleine, waar te nemen in de richting van het Straatsburgse element[6].

1 Een ‘Beschrijving van eene nachtelijke godsdienstoefening’ bij A. Hulshof, *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557*, Amsterdam 1905, blz. 208-216.

2 Hubert, *Strszb. lit. Ordn*. 31 en 32, S. XXVII en XXVIII (niet bij Wackernagel). Nauwkeuriger *W.A. XXXV*, S. 360 (St. ^{b}) en S. 361 (St. ^{c}).

3 *Gesangbuch, darinn begriffen sind, die aller furnemisten vnd besten Psalmen / Geistliche Lieder /* [usw.]. Gedruckt zu Strasburg ANNO M.D.XLI. - Hubert, *Strszb, lit. Ordn.* 33, S. XXVIIIf.; niet in Wackernagel's *Bibliographie. W.A. XXXV*, S 362 (Bu). Een facsimile-uitgave verzorgde Bärenreiter Verlag, Kassel, in 19?

4 Deze voorrede bij Hubert, *Strszb. lit. Ordn*. S. 144-149.

5 Vgl. G.J. van de Poll, *Martin Bucer's liturgical ideas. The Strasburg reformer and his connection with the liturgies of the sixteenth century*, Assen MCMLIV, p. 30.

6 Vgl. de edities van 1545 en 1560 (Hubert, *Strszb. lit. Ordn*. 39 en 43 = S.XXXIf. en XXXVIff.; Wackernagel, *Bibliogr*. Nr. CDLXXX, S. 201, en DCCLXIX, S. 295 b f.; *W.A. XXXV*, S. 363 (Bu^{a}). Intussen blijft Köpphel doorgaan met het drukken van volledige psalm- en gezangboeken. Hubert vermeldt uitgaven van 1543, 1544, 1557 en 1561 resp. nr. 34, 35, 41 en 44).

Uit het gezangboek van 1541 af te leiden dat Bucer zijn invloed heeft aangewend om het opdringen van de psalmen een halt toe te roepen, gaat m.i. te ver.

Had Bucer afwijzend tegenover een volledig psalter gestaan, dan zou het *Bonner Gesangbuch* van 1544 er wel anders uitgezien hebben. Na de verklaring van Walter Hollweg: 'Heinrich Alting zeigt sich durchaus nicht so schlecht orientiert, wie Krafft meint'[1], staat wel vast dat we in Bucer en Melanchthon de samenstellers van dit gezangboek mogen zien. In zijn *Historia Ecclesiae Palatinae* schrijft Altingius namelijk: 'Accessit mox altera [nl. oorzaak van tweespalt tussen de fanatieke lutheraan Heshusius en de gereformeerden van de Paltz] ex libello Cantionum Ecclesiasticarum, quem pius Elector [Otto Hendrik van de Paltz] ex variis libellis, maximè ex Hymnologiâ Bonnensi Melanchthonis et Buceri, confici voluit...'[2].

De eerste druk van het *Bonner Gesangbuch* is verloren gegaan, maar we bezitten een herdruk van 1550[3]. Daaruit nu blijkt dat het boek de verzameling is geworden van zo goed als alle psalmen die tot dan op Duitse bodem zijn ontstaan, 193 in getal. Voor de samenstelling hebben Bucer en Melanchthon Köpphels *Psalter* van 1539 tot voorbeeld genomen. Het is het omvangrijkste en het meest oecumenische gezangboek (er zijn ook een kleine honderd gezangen in opgenomen) dat de Duitse hymnologie kent. In 1561 werden er nog 11 psalmen aan toegevoegd[4].

Als men van een Bucer-ideaal wil spreken ten aanzien van een kerkelijke liederenbundel, dan geloof ik dat we dit in het *Bonner Gesangbuch* verwezenlijkt mogen zien.

Behalve goede kerklieddichters heeft Straatsburg uitnemende componisten gekend. In de personen van Greiter, Dachstein en Pollio zijn beide kwaliteiten verenigd. De oudste melodieën zijn door Theodore Gérold, met medewerking van E. Wagner, uitvoerig behandeld, zodat ik kan volstaan met naar zijn geschrift en de daar aangehaalde litteratuur te verwijzen[5]. Een enkele opmerking slechts, ontleend aan Gérold.

'Quand on étudie nos mélodies strasbourgeoises on cst frappé d'un fait: les heurts entre les accents des mots et ceux de la musique sont rares. On sait qu'au XVIe siècle on n'exigeait pas encore du poète l'alternance régulière entre les syllabes accentuées et celles qui ne le sont pas. On se contentait de compter les syllabes. Celui qui a examiné les mélodies des cantiques de Luther dans les premières éditions sait combien on est parfois embarrassé de faire accorder les accents des mots avec ceux de la musique. Dans les recueils de Strasbourg cette difficulté se présente en somme assez rarement'[6].

We hebben al opgemerkt dat verscheidene Straatsburgse psalmberijmers hebben gestreefd naar

1 Walter Hollweg, *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16.-18. Jahrhundert* (*Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, XL), Gütersloh 1923, S. 4.
2 *Henrici Altingii Historia Ecclesiae Palatinae*, in: *Monumenta Pietatis et literaria Virorum in re publica et literaria Illustrium, Selecta*. [etc.], Francofurti ad Maenum, Anno MDCCI, pag. 173-174.
3 Deze bevindt zich in de Bibliotheca Vaticana te Rome. Nadere bijzonderheden op blz. 225 n.3.
4 Hollweg, *Ev. Gesb. Niederrhein*, S. 288 (5e regel van boven).
5 Théodore Gérold (avec la collaboration de M.E. Wagner), *Les plus anciennes mélodies de l'Eglise protestante de Strasbourg et leurs auteurs*, Paris 1928.
6 Gérold, *Les plus anciennes mélodies*, p. 72.

een jambisch alternerend vers, vandaar dat de door Gérold bedoelde ‘stoten’ tegen de muzikale accenten hier veel minder vaak voorkomen dan in de Wittenbergse liederen.

De kleine vocalise aan het eind van de melodie, - een eigenaardigheid van zovele 16e-eeuwse zangwijzen - vindt men ook in de Straatsburgse terug. Voor het overige zijn de melodieën zuiver syllabisch en is het aantal melismen nog kleiner dan in de Wittenbergse[1].

Aanvankelijk werden de nieuwe volkspsalmen gebruikt in de vesperdiensten, maar al zeer spoedig vonden ze ook in de morgengodsdienstoefening hun toepassing. Het laat zich verstaan dat de gemeente in het begin enige moeilijkheid had met de zang; de melodieën waren immers nog niet algemeen bekend. Daarom werd in Straatsburg het cantorschap ingesteld. De componisten Greiter en Dachstein, die beide uit de geestelijke stand afkomstig waren, zijn de eerste cantoren - vóórzangers - geweest[2].

3. De Franse gereformeerde gemeente te Straatsburg

De scherpe maatregelen die kerkelijke en burgerlijke overheden in de jaren twintig meenden te moeten uitvaardigen tegen de aanhangers van de ‘nieuwe leer’, hebben duizenden in West-Europa een gevoel van onveiligheid in eigen land gegeven en hen doen zoeken naar een plaats waar zij vrij en ongestoord hun geloofkonden belijden. Wat in het voorjaar van 1524 in Straatsburg had plaats gegrepen, was in de nabuurlanden niet onbekend gebleven. De gunstige ligging van de stad, de breedheid van opvatting van haar Raad met een Jacob Sturm aan het hoofd, de verdraagzaamheid van de eerste reformateurs[3] hebben Straatsburg gemaakt tot de ‘réceptacle des bannis de la France’[4]. Want behalve vluchtelingen uit Engeland, Italië en de Nederlanden zijn het voornamelijk Fransen geweest die in de vrije Duitse Rijksstad een toevlucht hebben gezocht en gevonden: Frans-Vlamingen, Picardiërs, Lotharingers, Bourgondiërs en bewoners van de Champagne. Een der eersten is de Franciscaan François Lambert d'Avignon, die na een ongelukkige poging om in Metz het woord Gods te verkondigen, in april 1524 Straatsburg binnenkomt. Het jaar daarop kunnen we meer bekenden ontmoeten: Guillaume Farel, Johannes Beda uit Lille, Simon de Tournay, de beschermeling van de koningin van Navarre, en de uit Meaux verdrevenen, Jacques Lefèvre d'Etaples (Faber Stapulensis) en Gérard Roussel[5].

Sommigen, als Farel, treden als prediker voor hun land- en taalgenoten op; anderen, onder wie Lambert, houden theologische voorlezingen, en allen staan in levendig contact met de Straatsburgse predikanten en het kerkelijk leven aldaar. Roussel schrijft een enthousiaste brief over zijn ervaringen aan de bisschop van Meaux, de befaamde Briçonnet: ‘... Bijna alles wat ik hier zie, wat men doet

1 Men vindt alle Straatsburgse zangwijzen in Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder* I-VI, Gütersloh 1889-1893; een groot aantal in *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, nach den Quellen herausg. v. Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas, III. Band, 1. Teil., Göttingen 1950.
2 Uitvoerig over hen Gérold, *Les plus anciennes mélodies*, p. 10-42.
3 Rodolphe Reuss, *Notes pour servir à l'Histoire de l'Eglise française de Strasbourg* (1538-1794), Strasbourg 1880, p. 5.
4 Florimond de Rémond, *Histoire de la naissance, progrez et décadence de l'hérésie*, Rouen 1648, p. 838.
5 Eduard Stricker, *Johannes Calvin als erster Pfarrer der reformirten Gemeinde zu Straszburg*, Straszburg 1890, S. 2 f.

om de vroomheid te wekken en te voeden, de zorg van de Dienaars des Woords om het volk op bijna elk uur van de dag waar geestelijk voedsel te bieden, zou U met vreugde vervullen. 's Morgens vroeg, om 5 uur al, preekt men in de verschillende kerken van de stad en worden er gemeenschappelijke gebeden gehouden. Om 7 uur evenzo; om 8 uur preek in het Munster en Duits psalmgezang.... Om 4 uur 's middags weer preek en gezang in het Munster.... Hoewel er veel godsdienstoefeningen zijn, worden ze toch steeds door een grote, naar het Woord Gods begerige menigte bezocht. Hoe gelukkig zou ik zijn als ik bij mijn landslieden een zelfde begeerte vond!...'[1]

Velen verlaten na verloop van tijd de stad weer. Men kan zich voorstellen hoe ze thuis en elders met geestdrift gesproken zullen hebben over hun Straatsburgse ervaringen. Anderen blijven hangen, vinden werk en woonst en vormen zo de kleine Franse vluchtelingengemeente, de *ecclesiola gallica*. In 1529 opent de magistraat een school voor de kinderen der Franse vluchtelingen, in 1538 staat hij de instituering van een eigen kerkelijke gemeente toe. De eerste herder en leraar is niemand minder dan Jean Calvin[2].

Twee jaar tevoren was Calvijn in Genève gekomen. Farel had hem gedwongen in de stad te blijven om de reformatie met kracht ter hand te nemen. Calvijn werkte er aan de organisatie van het onderwijs aan de jeugd en aan de samenstelling van een kerkorde. Maar zijn inzichten aangaande de viering van het H. Avondmaal, met name ten aanzien van de uitsluiting van onwaardigen, strookten niet met die van de Raad. Tenslotte lopen de meningsverschillen zo hoog, dat de Raad besluit Calvijn en Farel, die in deze zijn ambtgenoot bijviel, uit de stad te verbannen (april '38).

Zodra Bucer van de Geneefse gebeurtenissen hoort, schrijft hij dringende brieven aan Calvijn om naar Straatsburg te komen. Eindelijk stemt deze toe. De 8e september houdt hij zijn eerste preek in de kerk van St. Nicolaus in undis[3].

Met de hem eigen voortvarendheid organiseert Calvijn de aan hem toevertrouwde gemeente. De liturgie heeft daarbij uiteraard zijn belangstelling en uit de studies van Erichson[4] en Van de Poll[5] blijkt hoeveel hij van de Straatsburgse kerkenordeningen heeft overgenomen. Ook de gemeentezang.

Op 16 januari 1537, d.w.z. binnen een half jaar na zijn komst in Genève, had Calvijn de Raad der stad een *Mémoire sur l'organisation de l'Esglise de Genève* overhandigd, waarvan hij zeer waarschijnlijk de samensteller is en waarin de volgende passage voorkomt:

... 'L'aultre part est de psaulmes que nous désirons estre chantés en l'esglise, comme nous en avons l'exemple en l'esglise ancienne et mesme le tesmoigniage de S. Paul, qui dict estre bon de chanter en la congrégation de bouche et de cueur. Nous ne pouvons concepuoyr l'advancement

1 A.L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française*, 2e éd., Tome Ier, Genève, Bale, Lyon, Paris 1878, p. 406/1.
2 Jean D. Benoit, *Calvin à Strasbourg*, in: *Calvin à Strasbourg* (1538-1541). *Quatre Études publiées à l'occasion du 400e anniversaire de l'arrivée de Calvin à Strasbourg par les soins de la Commission Synodale de l'Église Réf. d'Alsace et de Lorraine*, Strasbourg, s.d. [1938] p. 18.
3 Jaques Courvoisier, *Bucer et Calvin* in: *Calvin à Strasbourg*, p. 38-43.
4 Alfred Erichson, *Die Calvinische und die Alstrassburgische Gottesdienstordnung. Ein Beitrag zur Geschichte der Liturgie in der evangelischen Kirche*, Strassburg 1894.
5 G.J. van de Poll, *Martin Bucer's liturgical ideas. The Strasburg reformer and his connection with the liturgies of the sixteenth century*, Assen MCMLIV.

et édification qu'on procédera, sinon après l'avoyr experimenté. Certes, comme nous faysons, les oraysons des fidelles sont si froides, que cela nous doyt tourner à grand honte et confusion. Les pseaulmes nous porront inciter à eslever noz cueurs à Dieu et nous esmovoyr à ung ardeur, tant de l'invocquer que de exalter par louanges la gloyre de son nom'[1].

Calvijns kennis van de werking van de zang op het gelovig gemoed berust niet alleen op zijn lectuur van Augustinus en andere Patres; hij had die uit eigen ervaring leren kennen. Bij zijn vlucht uit Frankrijk had hij eind 1534 of begin '35 Straatsburg aangedaan[2]. Zijn verblijf aldaar is weliswaar kort geweest, maar lang genoeg om te ondervinden wat Roussel in 1525 aan Briçonnet had geschreven: 'Le chant des femmes se mêlant aux voix d'hommes produit un effet merveilleux, fort agréable à entendre'[3].

Maar hoe kon Calvijn in '37 de Geneefse Raad voorstellen de gemeente psalmen te laten zingen, terwijl ons uit dat jaar nog geen enkele Franse psalm bekend is? Of beschikte hij toen al over enkele berijmingen van Clément Marot, die hij een goed jaar tevoren aan het hof van Ferrara zou hebben leren kennen? Hoe het ook zij, in Genève heeft Calvijn geen gelegenheid gekregen zijn plannen tot uitvoering te brengen.

Die kans krijgt hij in Straatsburg en hij grijpt ze met beide handen aan. De 29e december 1538, drie maanden na zijn eerste preek, schrijft hij aan Farel te Neuchâtel: 'Psalmos ideo miseramus, ut prius cantarentur apud vos quam illuc pervenirent quo intelligis. Statuimus enim brevi publicare. Quia magis arridebat melodia germanica, coactus sum experiri quid carmine valerem. Ita psalmi duo, 46 et 25, prima sunt mea tirocinia, alios postea attexui....'[4]

De aangekondigde publikatie heeft plaats in 1539, vóór de 28e juni, de dag waarop Pierre Toussaint, pastor te Montbéliard, aan Calvijn schrijft: 'Envoie-moi, je te prie, les psaumes français'[5]. Onder de titel: *AVLCVNS pseaulmes et cantiques mys en chant* verschijnt dan het eerste gezangboekje voor de Franse gereformeerden in Straatsburg, dat de basis vormt van wat later als 'Psautier huguenot' in de Franse geschiedenis bekend zal staan, wanneer het, door de bemoeienissen van Calvijn, zal zijn uitgebouwd tot een volledig psalmboek.

Wij bezitten van dit kostelijke boekje, waarvan nog slechts één enkel exemplaar is bewaard gebleven, drie facsimile-uitgaven: de eerste, op werkelijke grootte, bezorgd door D. Delétra (1919); de andere, vergroot, door Sir Richard R. Terry (1932); de derde is opgenomen in Hasper's boek over Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst[6].

1 Ontleend aan D. Delétra, *Aulcuns Pseaulmes et Cantiques mys en chant. A. Strasburg* 1539. *Réimpression phototypographique précédée d'un avant-propos*, Genève 1919, p. VIII.

2 Benoit in *Calvin à Strasbourg*, p. 12.

3 Zo vertaalt Jacques Pannier de zin 'ubi mire assonant mulieres viris, ut jucundum sit audire', uit de in noot[1] blz. 116 geciteerde brief. Jacques Pannier, *Calvin à Strasbourg*, Strasb.-Paris 1925, p. 24.

4 *Iohannis Calvini Opera quae supersunt omnia* ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss, *Volumen VI*, Brunsvigae 1867, pag. XXII. - Zie voor de datum en de interpretatie, beneden, blz. 132.

5 O. Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot*, I, Paris 1878, p. 301. Douen verwijst naar *Opera Calvini*, X, *pars posterior*, col. 357.

6 Bewaarplaats Bayerische Staatsbibliothek München. (Lit. 8vo 1158) - De uitgave van Delétra reeds genoemd in noot 1. - *Calvin's First Psalter (1539), Edited with critical notes, and modal harmonies to the melodies by Sir Richard R. Terry*, London 1932. Voor het boek van Hasper zie men blz. 100 n. 1. De reproductie aldaar, blz. 456-471.

Douen, aan wie we de eerste beschrijving van het boekje danken[1], nadat het door de Münchener conservator Julius Jos. Maier was ontdekt, was niet weinig verrast daarin twaalf psalmen van Marot te vinden. Had hij het exemplaar zelf kunnen bestuderen, dan zou hij er dertien geteld hebben. De vergissing, waarschijnlijk bij Maier liggende, is begrijpelijk: psalm 115 heeft in tegenstelling tot alle andere, geen muziek bij de eerste strofe en de afscheiding met de voorafgaande psalm 114 is niet duidelijk.

De van Marot stammende psalmen zijn: 1, 2, 3, 15, 19, 32, 51, 103, 114, 115, 130, 137 en 143.

Verder bevinden zich in het bundeltje berijmingen van de psalmen 25, 36, 46, 91 en 138, die, op grond van diens brief aan Farel, aan Calvijn worden toegeschreven. Psalm 113 is wel in strofe gebracht, maar vertoont geen rijm. Aan de psalmen zijn drie 'cantiques' toegevoegd: de *Cantique de Symeon, Les dix commandemens* (beide strofisch) en het *Credo* (in proza, maar voorzien van een melodie). Ook psalm 113 en de drie gezangen acht men van Calvijns hand te zijn.

Natuurlijk heeft ieder die zich met dit bundeltje heeft beziggehouden, zich afgevraagd hoe Calvijn aan Marot's psalmen is gekomen. We zullen de wilde theorieën die hierover zijn opgesteld, stilzwijgend voorbijgaan, en als meest voor de hand liggend aannemen dat Calvijn een van de vele complete en incomplete afschriften ervan, die in die dagen door Frankrijk rondgingen, in handen heeft gekregen[2].

Over deze handschriften en over de tekst van Marot's psalmen spreek ik in het volgende hoofdstuk; nu interesseert ons die van Calvijn.

Veel waardering hebben zijn psalmberijmingen niet gehad. Félix Bovet, die ze uit latere Straatsburgs-Franse gezangboeken kende, en er vier heruitgaf, zegt ervan: 'On n'y trouve point la grâce et la souplesse de son [= de Marot] style et la versification trahit une muse beaucoup moins expérimentée; ainsi, dans chacun de ces quatre psaumes, les rimes masculines s'entrecroisent, ce qui est dur pour l'oreille...'[3] Douen neemt dit oordeel met graagte over en voegt er nog aan toe: '...ces compositions massives, sans mouvement et sans éclat, sont embarrassées dans d'énormes inversions... Il faut signaler encore l'usage du mot *pourtant*, si peu poétique, qui se trouve une fois dans le psaume XXV, deux fois dans le XCI, et cinq fois dans le XLVI, de même que l'emploi de vers tous égaux de huit syllabes'[4].

Weinig milder is Margarete Förster als zij schrijft: 'Abgesehen von einzelnen Zusätzen, die sich aus dem Sinn des Textes ergeben, übersetzt Calvin knapp, ohne Paraphrase und Flickwörter, manchmal genau mit dem Ausdruck der Vorlage.... Calvins Sprache ist kräftig, ernst und frei von Trivialität, aber mit wenigen Ausnahmen hart und prosaisch. Die ausschlieszlich stumpfen Reime verleihen vier seiner Psalmen wenig Klang (Ps. 25, 46, 91, 138); nur der 36. Psalm hat glatteren Ausdruck und mehr Schwung und Harmonie. Hier finden wir auch statt der üblichen Achtsilbner eine

1 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 302-315.
2 Zie nader over de ontstaansgeschiedenis en andere problemen, blz. 131 n. 1.
3 Félix Bovet, *Histoire du Psautier des Églises réformées*, Neuchatel-Paris 1872, p. 212. Bovet's oordeel op p. 18, van zijn boek: 'Bien que n'ayant pas l'élégance et la facilité de ceux de Marot, ils ne sont point indignes de notre grand réformateur, et l'on y retrouve la clarté et la fermeté qui distinguent sa prose.'
4 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 307-308.

Kombination von Acht- und Sechssilbnern und Wechsel von stumpfen und klingenden Reimen. - Marot, der Calvins Uebersetzung zum Teil benutzte, hat aus diesem Psalm mehr Stellen entlehnt als aus den übrigen'[1].

Margarete Förster's opmerking over Calvijns 'vertaal'-methode - knapp, manchmal genau mit dem Ausdruck der Vorlage... zuweilen freier - verdient nadere aandacht. De schrijfster geeft (slechts) twee voorbeelden:

> [+]*De mon coeur les afflictions*
> *Se dilatent pour l'enserrer* [+]Psalm 25, IX, 1-2

is de 'knappe' weergave van afflictiones cordis mei se dilatarunt, (ps. 25:17),

Psalm 138, III, 1 *D'affliction estans grevez*... (?? de tekst van de *Aulc. Pss.* heeft ter plaatse: *D'affliction si ie suis greue*) de vrijere van si ambulavero in medio tribulationis (ps. 138:7). Het Latijn dat Frl. Förster als de Vorlage beschouwt, is Calvijns eigen Latijnse vertaling van de Psalmen van 1557.

Afgezien hiervan dat één enkel voorbeeld te veel suggereert en niets bewijst, wensen we te weten of Calvijn, evenals de Straatsburgse en Zuidduitse dichters, zich aan een bijbeltekst in de volkstaal heeft gerefereerd. Als dat zo zou zijn, kan er maar één tekst voor in aanmerking komen, die van *La Bible qui est toute la Saincte escripture*, Neufchastel 1535, de Bijbel van Olivetan. Ter nadere bestudering geef ik hier de teksten van psalm 46 gedeeltelijk en 36 uit de *Aulcuns Pseaulmes* en uit Olivetan[2].

CALVIN	**OLIVETAN**
Psalme XLVI	**Psal. xlvj.**
I	
Nostre Dieu nous est ferm'appuy,	*DJeu est nostre refuge et force / et est*
Vertu fortress' & seur confort.	*trouue de grand secours durant les tribulations*.
Auquel aurons en nostr' ennuy,	
Present refug' & tresbon port.	
Dont certain' asseuranc' aurons,	*Pourtant ne craindront nous point /*
Mesmes quand la terre verrons	*quand la terre seroit transmuee /*
Par tremblement se desrocher,	*& que les montaignes trebuscheroient*
Et mons en la mer se cacher.	*au coeur de la mer*.

1 Margarete Förster, *Die französischen Psalmenübersetzungen vom XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, Inaugural-Dissertation* Berlin 1914, S. 49-50.

2 Beschrijving van de Bijbel van Olivetan in W.J. van Eys, *Bibliographie des Bibles et des Nouveaux Testaments en langue française des XVme et XVIme siècles. Ire partie: Bibles*, Genève 1900, No. 35, p. 44 svv. - Exx. o.a. Londen, Br. Mus.; Parijs, Bibl. Nat.; Frankfurt. - Zie ook blz. 138 n. 1.

II

Quant la mer bruyant & tonnant	*Quand les eaues dicelle meneroient bruyt /*
Comme par courroux senflera	*et senfondreroient /*
Et les grands rochers estonant	*& que les montaignes trembleroient par sa*
De vagues les esbranlera.	*haultesse*.
Car la cite q'ua Dieu eleu	*Mais les ruisseaulx du fleuue resiouyront*
Qui pour sa maison luy a pleu	*la cite de Dieu / le sainct lieu des habitacles*
Son ruysseau doux & clair aura	*du Souuerain*.
Qui tousiours la resiouyra.	

III

Le seigneur y est au millieu	*Dieu est au millieu dicelle /*
Pourtant ferm' elle se tiendra:	*dont point ne chancellera:*
Pour layder en temps & en lieu	*Dieu laydera*
De grand matin il veillera.	*deuant le matin*.
Les peuples se sont tempestez	*Les gens ont bruyt /*
Royaulmes en troubl' ont estez:	*& les royaumes se sont esmeuz:*
Mais Dieu les tenseant de sa voix	*il a esleue sa voix /*
Les rend en vng moment tous coix.	*& la terre en a este esmeute*.

VI

Pourtant faict a tous ascauoir	*Desistez / & congnoissez*
Quil est celuy qui redoubte	que *ie suis mesme Dieu /*
Doibt estre pour son grand pouuoir	*ie seray exalte entre les gens /*
Et en tout le mond' exalte.	*& exalte en la terre*.
Dieu des armees le recteur	*Le Seigneur des batailles est des nostres /*
Nous sera tousiours pour tuteur:	
Le Dieu de Jacob nous sera	*le Dieu de Jakob nous est vne protection*.

Pour refug' et nous gardera.

Psalme XXXVI.	**Psalme .xxxvj.**
I	
En moy le secret pensement,	*Mon coeur a telle opinion de la mauuaistie*
Du maling par le clairement,	*du meschan*t /
Cest q'ua Dieu il ne pense,	*q*ui*l ny a poi*n*t de dieu deua*n*t ses yeul*x.
Car il se complaist en ses faictz,	*Car il se flatte plaisant a soymesme /*
Tant que haine sur ses mesfaictz	*tant que son iniquite est trouuee en hayne*.
Et iugement aduance.	
Son parler tend a decepuoir	*Les parolles de sa bouche sont iniques & frauduleuses*
Il ne cherch' entendre et scauoir,	*/ & cesse dentendre*

N'aussi vng seul bien faire,	*& de bien faire*.
Il pense mal estant couche	*Il pense iniquite sur sa couche /*
Du droict chemin est debauche,	*il se tient sur le chemin non pas bon /*
Sans au mal se desplaire.	*& na pas en horreur le mal*.

II

Sire ez cieulx attaint ta bonte	*Seigneur ta benignite est iusque aux cieulx /*
Et ez nües ta verite	*et ta fidelite iusque aux nuees*.
Tant hault quon les regarde	
Ta iustice sembl'ez haultz montz	*Ta iustice est comme les haultes montaignes /*
Tes iugemens es lieux profondz	*tes iugemens sont vne grande abysme:*
Lho*m*m' & beste tu garde	*Seigneur tu contregarde lhomme & la beste*.
Notoir' est ta benignite	*O Dieu que ta benignite est noble:*
Les humains auront seurete	*aussi les filz des hommes auront confiance*
Soubs lumbre de tes aelles	*en lumbre de tes aesles*.
De tes biens se ressaisiront	*Ilz seront rassasiez de labondance de ta maison /*
Et du fleuu' abreuuez seront	*& les abbreueras du fleuue*
De tes delices belles.	*de tes delices*.

III

Car source de vie en toy as	*Car fontaine de vie est vers toy /*
Et ta clarte lere fuiras	*& par le moyen de ta lueur nous verrons la*
Qui noz yeulx illumine	*clairte*.
Poursuys ta bonte vers les tiens	*Estendz ta bonte sus ceulx qui te congnoissent /*
Et le droict de celuy maintiens	*& ta iustice sus ceulx qui sont droictz de*
Qui deuant toy chemine	*coeur*.
Affin que sur moy linhumain	*Affin q*ue *les orgueilleux ne aduan*ce*n*t *poi*n*t*

Son pied naduance et que la main	*le pied vers moy /& q*ue *la main*
Du meschant ne me greue	*des meschan**s** ne me face poi**n**t mouuoir*.
Lho*m*me iniqu'est la trebuche	*La sont tresbuchez ceulx qui font iniq*ui*t*
Et estant par terre couche	*ilz ont este deboutez*
Jamais ne se releue.	*& ne se sont peu releuer*.

Zoals men gemakkelijk kan constateren, heeft de berijmer zich in psalm 36 wat dichter aan de Franse bijbeltekst gehouden dan in de 46e. Misschien is dit een van de redenen geweest waarom Marot er voor zijn berijming meer uit overgenomen heeft dan uit de andere[1].

1 Voorzover ik weet, zijn Calvijns psalmen nooit nader onderzocht. Een crenologische studie zou kunnen uitwijzen of de berijmer wel van de Franse bijbeltekst is uitgegaan. De mogelijkheid van een rechtstreekse berijming naar het Hebreeuws is niet a priori uit te sluiten. - Hasper is er zelfs van overtuigd, maar toont het niet aan. Zie Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 482. - In elk geval bewijzen de teksten dat Calvijn anders dan de Duitse Straatsburgers heeft gewerkt, uit dichterlijke onmacht of uit anderen hoofde; het laatste is het waarschijnlijkst.

In het geciteerde fragment uit de brief aan Farel staat een zinsnede die ons brengt naar de melodieën en deze voeren ons weer naar een der formele aspecten van Calvijns dichtkunst: ‘Quia magis arridebat melodia germanica, coactus sum experiri quid carmine valerem.’

Hoe is Calvijn nu te werk gegaan? Is hij uitgegaan van de melodieën en heeft hij zijn strofen daarbij aangepast, of heeft hij in onafhankelijkheid zijn coupletten gecomponeerd en daarbij later een zangwijs gezocht?

Het is niet moeilijk de melodieën boven Calvijns psalmen uit de *Aulc. Pss.* - 25, 46 (de ‘tirocinia’, eerste proeven), 36, 91 en 138 - te identificeren met bestaande Straatsburgse, en wel, in dezelfde volgorde, met die bij Greiter's psalm 125, Dachstein's psalm 15, Greiter's psalm 119 (*Es sind doch selig*), Greiter's psalm 51 en Greiter's psalm 114.

Wat blijkt nu? Met uitzondering van psalm 36 stemt geen van de andere vier in strofe-regelaantal of in syllabental met de Duitse psalmen (en bijgevolg hun melodieën) overeen:

De strofe van Greiter's psalm 125 is 10-regelig, die van Calvijns 25e 8-regelig. De oorspronkelijke melodie moest enig geweld worden aangedaan, door de vier korte melodische zinnen tot twee lange samen te voegen en de melodische accenten, door de mannelijke rijmen van het Franse vers, wat te verleggen, hetgeen overigens goed gelukt is.

De strofe van Dachstein's psalm 15 telt 7 regels, die van Calvijns psalm 46 8 regels. De Duitse zangwijs werd passend gemaakt door bij het Franse lied de vijfde melodische zin te herhalen.

Greiter dichtte psalm 51 in strofen van 13 regels, Calvijn psalm 91 in strofen van 8 regels. De originelc zangwijs werd gereduceerd door de herhaling van de eerste drie melodische zinnen achterwege te laten en bovendien nog een melodische zin te schrappen.

Door toevoeging van een tweevoudig *Halleluia* - ik ben inderdaad van mening dat het een later toevoegsel is: de bijbelpsalm heeft het *Halleluia* niet en in de *Forme des prieres* van 1542 zijn beide woorden en de bijbehorende noten gesupprimeerd - heeft Calvijn zijn strofe van psalm 138 in regelaantal gelijk gemaakt aan die van Greiter's psalm 114, maar aangezien enkele versregels een syllabe meer hadden, moesten noten van Greiter's melodie gesplitst worden.

De conclusie moet dus luiden: in vier van de vijf gevallen is Calvijn bij het berijmen van zijn psalmen niet uitgegaan van een melodie. Of het moest zijn dat hij is uitgegaan van andere die hij later verwierp, toen hij gevoelde dat de Duitse (Straatsburgse) hem toch veel beter bevielen (*magis arridebat*). Psalm 36, de beste en ook de meest bijbelgetrouwe, zou dan de meest recente van de reeks zijn, aangezien dit lied kennelijk geïnspireerd is, formeel wel te verstaan, op Greiter's psalm en melodie[1].

Nog een enkel woord over de andere melodieën uit het bundeltje, allereerst over die boven de psalmen van Marot.

Hoewel men mag aannemen dat Marot zijn psalmen van het begin af voor de zang bestemd

1 Voor Hasper zijn hier geen problemen. ‘Voor zijn [Calvijns] beleid bij de samenstelling van een kerkboek pleit, dat hij geen gedichten maakte en later op zoek ging naar melodieën. Niemand weet te voren wat daarvan terecht komt. En voor zijn artistieken smaak pleit, dat hij uitging van melodieën, die waardig waren om in den eredienst te worden gezongen.’ (Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 481/2).

heeft, vindt men in geen der handschriften, noch in de Antwerpse en oudste Franse drukken een muzieknotatie. Slechts een der manuscripten geeft bij drie psalmen een 'timbre' (melodie-aanduiding), maar deze zijn door een latere hand aangebracht[1].

Gelet op de nauwe karakterverwantschap die er bestaat tussen de melodieën uit de *Aulc. Pss.* en de contemporaine Straatsburgse psalm- en gezangwijzen, mag men aannemen dat de melodieën boven Marot's psalmen in het bundeltje van Straatsburgse oorsprong zijn. Ze zijn echter niet van elders bekend. De veronderstelling, nog door Delétra uitgesproken, als zouden ze voor het merendeel door onbekende cantors ontleend zijn aan de 'trésor commun des chants populaires'[2], is zeer onbevredigend. Ik meen dat de conclusie die Pierre Pidoux heeft getrokken uit een aantal waarnemingen ten aanzien van het latere hugenotenpsalter, reeds mag gelden voor de onderhavige zangwijzen, namelijk dat het grootste deel van de melodieën speciaal voor de psalmberijmingen gecomponeerd werd[3].

Enkele zangwijzen zijn, na correctie door Loys Bourgeoys, in het Geneefse psalter overgegaan[4], andere zijn gesupprimeerd en daaronder zijn er enige die verdiend hadden bekend te zijn gebleven, met name de melodie bij psalm 51.

Er resten nog de melodieën van psalm 113 (door een onbekende - Calvijn? - geschreven in de Kirchenliedstrophe, maar met niet rijmende verzen) en van de drie 'cantiques': *Cantique de Symeon, Les dix cõmandemens* - de berijming van deze beide Schriftgedeelten wordt aan Calvijn toegeschreven - en *Credo* (in proza).

Voor psalm 113 en de *Tien Geboden* adapteerde Calvijn de Straatsburgse melodie-versies van twee Lutherliederen, en wel resp. van *Aus tieffer not* en van *Dies sind die heyligen zehn gebott*. In beide gevallen is de berijmer van de melodie uitgegaan. Het refrein *Kyrie eleyson*, dat Calvijn(?) op voorbeeld van Luther aan de strofe toevoegde, werd in de latere Frans-Straatsburgse gezangboeken weggelaten. (Verg. wat hierboven op blz. 122 is gezegd bij psalm 138).

Op gezag van Riggenbach[5] en Zahn[6] deel ik mee dat het *Credo* gezongen werd op de wijze van Greiter's *Ich glaub in gott* (1525). De bestaande Franse tekst van het *Symbolum* kon met niet al te ingrijpende wijzigingen pasklaar gemaakt worden voor de melodic, die op haar beurt slechts een paar noten behoefde te splitsen of tot een melisme samen te brengen[7].

1 Parijs, Bibl. Nat., Ms. fr. 2336.
2 Delétra in het *Avant-propos* van zijn uitgave van de *Aulc. Pss.*, p. X-XII.
3 Pierre Pidoux, *Über die herkunft der Melodien des Hugenotten-Psalters*, in: *Jahrb. f. Liturgik u. Hymnologie*, 1. Jg., Kassel 1955, S. 114.
4 Ps. 1, 2, 15, 36 (ook voor ps. 68), 103, 114, 130 137 143, alle met enige kleine wijzigingen. - De aanduiding ± 1575 bij de *Lofzang van Maria* (*Gezang B*) in *Psalmen en Gezangen voor den Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1938, is onjuist. De melodie staat in de *Aulcuns Pseaulmes* van 1539 boven ps. 3 -.
5 Chr. Joh. Riggenbach, *Der Kirchengesang in Basel seit der Reformation. Mit neuen Aufschlüssen über die Anfänge des französischen Psalmengesangs*, Basel 1870, S. 56.
6 Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, Sechster Band*, Gütersloh 1893, Nr. 52, S. 17.
7 De tekst van het Duitse Symbolum vindt men in T.W. Röhrich, *Mittheilungen aus der Geschichte der evang. Kirche des Elsasses*, I, S. 199: 'Nach der predig singt man den glauben' uit *Ordnung des Herren Nachtmal, 1525*.

De melodie van *Simeons Lofzang* vertoont zoveel verwantschap met die van psalm 3, dat ze eveneens tot de nieuw-gecomponeerde gerekend moet worden[1].

Na precies drie jaar in Straatsburg gewerkt te hebben, begaf Calvijn zich weer naar Genève. Een deputatie uit de Raad van de stad was naar Straatsburg gereisd en had de reformator verzocht terug te komen om orde op zaken te stellen. Met voorbijzien van alle persoonlijke gevoelens en belangen gaf deze aan de roep gehoor.

Zijn opvolger te Straatsburg werd Pierre Brully, die sedert de zomer van '38 als commensaal bij hem ingewoond en een deel van zijn pastorale werkzaamheden overgenomen had[2].

Nog voor zijn vertrek had Calvijn zich beziggehouden met de samenstelling van liturgische formulieren die tezamen met een nieuwe, uitgebreide zangbundel het 'dienstboek' van de gemeente moesten vormen. Bedoelde uitbreiding was mogelijk geworden door de verschijning van:

Psalmes de David. Translatez de plusieurs Autheurs et principalement de Cle. Marot. Ven recogneu et corrige par les theologiens, nommeement par nostre M.F. Pierre Alexandre Concionateur ordinaire de la Royne de Hongrie Lan M.D.XLI. Cum gratia et privilegio.

[Aan het eind] *Imprime en Anvers, par Antoine des Gois. L'an M.DXLI*[3].

Dit boekje bevatte dertig psalmen van Marot, met nog vijftien van verschillende andere auteurs die zich voor het merendeel achter initialen of schuilnamen verbergen. De berijmingen van Marot bezitten geen melodie-aanduiding, die van de anderen wel. Deze kunnen gezongen worden op de wijzen van volksliederen of chansons.

De uitgave nu die Calvijn had voorbereid, verscheen 15 februari 1542 onder de titel:

La manyere de faire prieres aux eglises francoyses, tant deuant la predication comme apres, ensemble pseaulmes et canticques francoys quon chante aus dictes eglises [etc.].

[p. 159, onder het woord *Fin*] *Imprime à Rome par le commandement du pape, par Theodore Brüsz allemant, son imprimeur ordinaire. Le* 15 *de feburier*[4].

1 Volledigheidshalve moet ik hier melding maken van de kleine studie van Pierre Pidoux (en Markus Jenny): *Untersuchungen zu den Aulcuns Pseaumes et Cantiques mys en chant à Strasbourg 1539*, in: *Jahrb. f. Liturgik u. Hymnol.*, 2. Jrg. 1956, Kassel 1957, S. 107-109. Mijn beschouwing, die volkomen onafhankelijk van Pidoux is geschreven, is op bepaalde punten wat uitvoeriger, maar stemt wat de conclusies betreft met de zijne overeen.

2 Charles Paillard, *Le Procès de Pierre Brully, successeur de Calvin comme Ministre de l'Église française reformée de Strasbourg*, Paris-La Haye 1878, p. 8.

3 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 315-333. Er is nog een tweede uitgave bekend, zeer waarschijnlijk gelijktijdig gedrukt, maar met gewijzigde titel: *Psalmes de David, Translatez de plusieurs Autheurs, et principallement de Cle. Marot. On est adjoute ung sermon du bon et maulvais pasteur, prins et extraict du X. chapitre de S. Jean, nouvellement translaté par ledit Clement Marot. Ven recogneu et corrige des theologiens*. [Laatste bl. verso] *Imprime en Anvers, par Antoine des Gois*. Lan M.D.XLI. - Ex. Bibl. Nat. Parijs. - Voor titelindeling en bijzonderheden zie Frédéric Lachèvre, *Bibliographie des Recueils collectifs de poésies du XVIe siecle*, Paris 1922, p. 200 en C.A. Mayer, *Bibliographie des Oeuvres de Clément Marot II*, Genève 1954, no. 93.

4 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 333-347. - Het enig bekende ex. bevindt zich thans in het Musée historique de la Réformation te Genève. - Het drukadres 'à Rome' - dat aanleiding gegeven heeft tot de benaming *Pseudo-romeins Psalter* - en de geestige formule 'par le commandement du pape' zullen wel bedoeld zijn om goedgelovigen wat zand in de ogen te strooien. Het is zonder twijfel een Straatsburgse uitgave en in de eerste plaats bestemd voor de Franse

Dit gezangboek bevat: de 19 psalmen en 3 ‘gezangen’ van de *Aulcuns Pseaulmes;* 17 andere psalmen van Marot ontleend aan de Antwerpse verzameling, en bovendien 4 psalmen van anderen uit dezelfde bundel. Deze 4 zijn: psalm 43 van C.D., psalm 120 - anoniem -, psalm 130 van A. - in wie Douen Alexandre zelf ziet, maar die door Frédéric Lachèvre wordt geïdentificeerd met Barthélemy Aneau[1] -, psalm 142 van D. Verder treft men er Marot's berijming van het *Pater noster* en van het *Symbolum* (ter vervanging van het *Credo* in proza uit de *Aulc. P*ss.) in aan; in totaal dus 4 cantiques en 40 psalmen, waaronder de psalmen 113 en 130 in dubbele bewerking.

De 21 melodieën van 1539 verschijnen ook hier, 8 nieuwe zijn eraan toegevoegd, 12 psalmen - waaronder de vier van D., A. en de anonieme dichter - zijn van een zangwijs verstoken.

Of de uitgave in deze vorm naar de zijn van Calvijn geweest zou zijn, valt sterk te betwijfelen.

1 Titel van Lachèvre's werk, blz. 124 n. 3.

Het ontbreken van melodieën, waardoor de psalm voor de gemeentezang waardeloos is, zou hij stellig hebben afgekeurd. Een bewijs daarvoor mag men zien in het Geneefse psalter dat nog in hetzelfde jaar 1542 verscheen en dat onder auspiciën van Calvijn is tot stand gekomen. De 35 psalmen en 4 gezangen van dit psalter nu zijn *alle* van een melodie - 22 zijn nieuw, 17 'oude' zijn door Bourgeoys lichtelijk gewijzigd - voorzien[1].

Onder dezelfde titel die Calvijn in '42 aan het Geneefse kerkboek gegeven had, ziet drie jaar later een nieuwe uitgave voor de Straatsburgse gemeente het licht:

> *La forme des prieres et chantz ecclesiastiques* [etc.] *Imprimé a Strasbourg, L'an* 1545[2].

De laatste die het ter bestudering in handen gehad heeft, was dr. Chr. Joh. Riggenbach, die in zijn geschrift over het kerkgezang in Bazel sedert de Reformatie uitvoerige mededelingen erover deed[3]. In hetzelfde jaar waarin zijn boek verscheen (1870), werd het enig overgebleven exemplaar van het gezangboek, tezamen met 250.000 à 300.000 werken uit de Straatsburgse bibliotheken een prooi van de vlammen, ontstoken door het Duitse bombardement op de stad[4].

Uit wat Riggenbach meedeelt, kan men opmaken dat het boek een herdruk was van het Pseudoromeinse psalter van 1542, wat de psalmen betreft vermeerderd met 10 psalmen van Marot. Dat slechts 10 nieuwe van Marot werden opgenomen, bevreemdt, daar toch de dichter al in 1543 19 nieuwe psalmen in Genève en Lyon had gepubliceerd. De 9 ontbrekende zijn de psalmen 18, 25, 36, 43, 45, 46, 91, 107 en 138. Van deze psalmen bezat men 25, 36, 46, 91 en 138 reeds in de berijming van Calvijn, 43 in de berijming van C.D., die evenals de drie overige 'Antwerpse' bleven gehandhaafd.

Interessant is deze editie van 1545 om haar melodieën, waarvan Riggenbach er verschillende meedeelt en die ook figureren in twee volgende Straatsburgse uitgaven, onlangs ontdekt door Pierre Pidoux: *PSEAVMES* ǀ *DE DAVID TRADUICTZ* ǀ *EN RITHME FRANCOISE PAR* ǀ *Clement Marot. Auec plusieurs au-* ǀ *tres compositions, mises de nou-* ǀ *neau en chant, non iamais* ǀ *encore imprimées* ‖ (Drukkersmerk) ‖ *Rerum fortissima Virtus* ‖ *IMPRIME* ǀ *L'AN* 1548.‖

1 LA FORME ǀ DES PRIERES ET ǀ CHANTZ ECCLESIASTI = ǀ *ques, auec la maniere d'administrer les Sacre-* ǀ *mens, & consacrer le Mariage: selon la con-* ǀ *stume de l'Eglise ancienne*. ‖ (Bladmotief) ‖ Psalme 159 (*sic*!) ‖ *Chantez au Seigneur chanson nounelle, &*, ǀ *que sa louënge soit ouye en la Congregation* ǀ *des debonnaires*. ‖ Psalme 150. ‖ *Que tout ce quirespire, louë le Seigneur*. ‖ M.D.XLII. Het enig bekende ex.: Württemb. Landesbibl. Stuttgart: Theol. 8° (Calvinus). Uitvoerige bespreking in Baum c.s. *Calvini Opera omnia*, T. VI, pag. XIV-XXIII; Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug*. I, p. 347-351.
La Forme des prieres bevat eveneens dertig psalmen van Marot, overgenomen uit de Antwerpse editie van 1541.
Calvijn heeft dus een exemplaar hiervan naar Genève meegenomen om de psalmen aan zijn nieuwe gemeente te kunnen voorleggen. Maar - en dit is een belangrijke constatering - van de anonieme of onder initialen gepubliceerde psalmen uit de bundel heeft hij er in de *Forme* geen enkele opgenomen. Wel heeft hij zijn eigen vijf psalmen gehandhaafd. De gezangen zijn dezelfde als die van het Pseudo-romeinse psalter (*Cantique de Symeon, L'oraison de Nostre Seigneur Jesus Christ, Articles de la Foy* - de twee laatstgenocemde in de berijming van Marot - en *Les Dix Commandemens*).

2 Volledige titel en bijzonderheden bij Baum e.a. *Calvini Opera Omnia* VI, pag. XV-XVI.
De editie is vermoedelijk bezorgd door Jean Garnier, die in 1544 Pierre Brully opvolgde.
De drukker was Jehan Knobloch.

3 Riggenbach, *Kirchengesang Basel*, S. 42-48 en 172-185.

4 A. Eschenauer, *Le Bombardement de Strasbourg. Conférence faite à Amsterdam, La Haye, Leyde et Rotterdam*. La Haye 1870, p. 19.

Het drukkersmerk is dat van Rémy Guédon te Straatsburg[1].

Voor de editie van 1553 zie men de op blz. 168 aangekondigde publikatie van Pidoux.

Het is het gezangboek van 1545 of dat van 1548 - hoogstwaarschijnlijk het laatste - dat van betekenis is geworden voor de Nederlandse hymnologie. In het hoofdstuk over Jan Utenhove zal ik gelegenheid hebben daarop te wijzen.

1 Ik dank deze mededeling aan de heer Pidoux.

Hoofdstuk II
Frankrijk

1. De psalmen van Clement Marot

a. Inleiding

Het belang dat de Psalmen van Marot hebben gehad voor de gehele protestantse wereld van calvinistische signatuur, zou op zichzelf reeds een uitvoerige behandeling rechtvaardigen. Daarnaast liggen er rondom deze psalmen een aantal vragen - de geschiedenis van hun ontstaan, de bronnen van ontlening, de tekstverhoudingen der overgeleverde manuscripten en oudste drukken, en in nauw verband daarmee het karakter der omwerkingen, en niet in de laatste plaats de religieuze gesteldheid waaruit ze zijn voortgesproten - die nog op een definitieve beantwoording wachten.

Door het raadplegen van de Parijse en Weense handschriften, door hun vergelijking met de oudste drukken, door een voortgezet onderzoek van litteraire en theologische bronnen, ben ik in staat enkele onjuistheden in de litteratuur over Marot te rectificeren, en enige nieuwe trekken aan het reeds geschetste dichterbeeld toe te voegen. Verder gaat mijn pretentie niet. Verscheidene van mijn constateringen en conclusies dragen dan ook het karakter van voorlopigheid. Misschien prikkelen ze anderen tot verder onderzoek, zoals ik zelf door de soms waardevolle, soms incorrecte aanwijzingen van mijn voorgangers wier namen en werken in het vervolg vermeld zullen worden, op wegen ben gebracht die totnogtoe niet waren ingeslagen.

In het leven van Marot[1] nemen de psalmen een grotere plaats in dan hun bescheiden plaats in het oeuvre zou doen vermoeden. Reeds in 1533 bracht hij psalm 6 in verzen - tijdens het herstel uit een zware ziekte? - en publiceerde hij die in *Le Miroir de treschrestienne Princesse Marguerite de France, Royne de Nauarre, Duchesse d'Alencon et de Berry* (Paris, Augereau, 1533), tezamen met *L'Instrvction et Foy d'vng Chrestien*[2].

1 Het leven van Marot werd uitvoerig beschreven door O. Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot*, I, Paris 1878; zeer uitvoerig (eerst 25 jaar na de dood van de auteur gepubliceerd) door Georges Guiffrey, in: *Oeuvres de Clément Marot*, I, *...mise au jour... par* Robert Yve-Plessis, Paris, s.d. (1912); in hoofdzaak op Guiffrey steunend: Henry Guy in zijn *Histoire de la poésie française au XVIe siècle*, T. II: *Clément Marot et son École*, Paris 1926; veel zelfstandiger door Ph. Aug. Becker, *Clément Marot. Sein Leben und seine Dichtung*, München 1926. Nieuwe gegevens over de laatste levensjaren verzamelden E. Droz et P.P. Plan, *Les dernières années de C.M.*, in: *Bibl. d'Humanisme et Renaissance*, T.X, Genève 1948. Een brede samenvatting geeft Pierre Jourda, *Marot. L'homme et l'oeuvre*, Paris s.d. (1950).

2 Zie o.a. Douen, *C.M. et le Ps. hug.* I, p. 152 en II, p. 504 (Ex. Parijs, B.N. Rés. Y 4525).

Marot was toen sedert vijf, zes jaar kamerdienaar van koning Frans I, maar de band met Marguerite, die hij van 1518 tot 1527/8 als 'valet de chambre' had gediend, was gebleven. Het verkeer aan het hof der prinses, die een toegewijd propagandiste was van de Reformatie, is niet zonder invloed gebleven op Marot's godsdienstige denkbeelden en gevoelens. Zijn gezindheid had hem al tweemaal met de gevangenis doen kennismaken (febr. '26 en okt. '27). Toen in 1534 de twisten tussen katholieken en hervormingsgezinden weer hoog oplaaiden en in het paleis anti-katholieke biljetten waren aangeplakt (17/8 okt.), werd Marot mede verdacht. Zich bedreigd gevoelende, week hij uit naar Ferrara, naar het hof van Renée de France, waar in diezelfde tijd Calvijn enkele maanden vertoefde.

De Bibliothèque Nationale te Parijs bewaart een handschrift, het 'Manuscrit Gueffier' (Ms. Rothschild 2964) waarin de samensteller in een 'huitain' aan het eind zegt:

> Moy, Jehan Gueffier, estant en Italye
> En la court de tresillustre princesse
> Renée de France, d'honneur et renom accueilly,
> Ou j'escrivis tousjours sans cesse
> Ce present livre, plain de joyeusetez,
> L'an mil V c trente cinq, et notez
> Que ceulx qui prendront peine a le lire
> Y trouveront assez bons mots pour rire.

Behalve 'bons mots' vindt men er (fol. 42 r°) Marot's psalm 3, die, ofschoon het ms. ook stukken van 1542 bevat, zeer wel uit 1535 kan stammen[1]. Of Marot tijdens zijn verblijf te Ferrara ook andere psalmen berijmde, is niet bekend.

Toen hij zich ook hier niet veilig voelde, begaf hij zich via Venetië en Lyon - waar hij zijn dwalingen in het openbaar moest afzweren - weer naar Parijs. Eerst in 1537 mag hij zijn oude plaats bij de koning innemen, maar in ditzelfde jaar, althans niet veel later, voltooit hij zijn eerste serie van dertig psalmen, die aan het hof met enthousiasme ontvangen worden en die de dichter, na een aantal herzieningen, in 1539(?) aan de koning opdraagt en in 1540 aan Karel V op diens doorreis naar de Nederlanden ten geschenke geeft.

Ook in de volgende jaren blijft Marot bezig met zijn *Trente Psaulmes*, waarin hij telkens kleine veranderingen aanbrengt, zoals de oudste druk (Parijs, Roffet, begin 1542 - het privilegie dateert van 30 nov. '41) en de onmiddellijk voorafgaande handschriften getuigen.

Niet alleen zijn Psalmen bezorgen hem, opnieuw, de vijandschap van de Sorbonne, maar ook de publikatie van zijn *Sermon du bon pasteur et du mauvais*, een ondubbelzinnig reformatorisch geschrift, en zijn *Enfer*, een satire tegen zijn vroegere rechters. Wanneer in augustus 1542 scherpe maatregelen tegen de 'lutheranen' worden afgekondigd, acht Marot het dan ook geraden de vlucht te nemen. In november komt hij te Genève, waar Calvijn hem met vreugde ontvangt en hem de voltooiing van het Psalter opdraagt. Als de dichter na dertien maanden de stad verlaat - vrijwillig,

1 Het ms. is uitvoerig beschreven door C.A. Mayer, *Bibliographie des Oenvres de C.M.*, I, *Manuscrits* (*Trav. d'Hum. et Renaiss.* X), Genève 1954, p. 18svv.

omdat hij zich in het strenge klimaat dat de Raad had geschapen, niet behaaglijk voelde, of, als persona non grata vanwege zijn 'moeurs trop peu chrétiennes' (de Bèze) min of meer gedwongen? - en zwerven gaat, heeft hij slechts 19 nieuwe psalmen vervaardigd. Hij stierf in ballingschap, waarschijnlijk de 10e september 1544, onderweg naar Turijn.

Zo is dus Marot minstens zeven van zijn laatste levensjaren gedurende langere of kortere tijd achtereen bezig geweest met het overzetten der oudtestamentische liederen in Franse verzen.

b. De Tekstverhoudingen

Sedert de studie van Ph. Aug. Becker uit 1921[1] moest het cigenlijk niet nodig zijn opnieuw te betogen dat Douen zich in één opzicht principieel heeft vergist, nl. ten aanzien van de tekstoverlevering van de *Aulcuns Pseaulmes* van 1539, de Antwerpse druk van 1541, het Straatsburgse gezangboek (het zg. pseudo-romeinse) *La manyere de faire prieres*, en de Geneefse *Forme des prieres*, beide van 1542, alle uitgaven van Marot's psalmen die buiten toedoen van de dichter zelf tot stand gekomen zijn[2]. Voor Douen stond het vast dat de tekst van deze edities corrupt was: '(Les Psaumes de Marot) n'allèrent point directement de Paris à Strasbourg, mais en passant par Anvers, où ils subirent des retouches.' 'Les corrections... sont considérables...' '...beaucoup de ces modifications sont désastreuses....'[3]

Becker rekende grondig met deze voorstelling af door ook de beide Weense handschriften (Cod. Vind. 3525 en 2644) in zijn onderzoek te betrekken, maar tot op de dag van vandaag is voor sommigen Douen de enige autoriteit gebleven[4]. Had Becker ook de Parijse manuscripten gekend, die in 1924 door Gastoué werden aangewezen, te weten: Parijs, Bibl. Nat. ms fr. 2337 en 2336, Bibl. de l'Arsenal, ms. 3632[5], dan had zijn betoog nog meer bewijskracht gehad.

Ik ben in de gelukkige gelegenheid geweest alle manuscripten en de oudste drukken met elkaar te kunnen vergelijken. Mijn onderzoek heeft mij tot de overtuiging geleid, dat we de bestaande handschriften en oudste drukken als volgt chronologisch kunnen rangschikken:

a. Parijs, Bibl. Nat. Ms. Fonds Rothschild 2946 (Ms. Gueffier) - zie hierboven blz. 129.

1 Ph. Aug. Becker, *C.M.*'s *Psalmenübersetzung*, in: *Berichte über die Verhandl. der Sachs. Akad. der Wissensch. zu Leipzig. Phil.-hist. Kl., 72. Bd. 1920*, Leipzig 1921.
2 Zie voor deze uitgaven blz. 117-126.
3 Douen, *C.M. et le Ps. hug.* I, p. 303 en 329.
4 Zo bijv. voor ds. H. Hasper, die in zijn *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst*, I, 's-Gravenhage 1955 (verschenen 1957), blz. 519-520, het volgende schrijft: 'In plaats van dat Calvijn Marot gedwongen zou hebben tot wijziging van zijn werk, is het juist andersom. De tekst van Straatsburg bleek achteraf een "gecorrigeerden" [sic!] tekst te zijn, dien Calvijn ook zelf in 1539 voor dertien Psalmen had gebruikt. Het waren "correcties", die Pierre Alexandre had aangebracht in Psalmen van Marot buiten diens weten.' (Noot hierbij: 'Deze toedracht is ook aan Ph. Aug. Becker ontgaan. Hij beschouwt den door Pierre Alexandre veranderden tekst als de eerste redactie.') 'Alexandre had ze ook uitgegeven (Antwerpen, 1541). Zodra deze eigenmachtigheid bij de gesprekken van Calvijn met Marot aan het licht was gekomen, verscheen in 1543 terstond te Genève een uitgave, waarin de oorspronkelijke bewerking (uitgave Parijs 1542, Lyon 1543) werd hersteld.' - Zie verder bij Hasper blz. 489, 495 en 499.
5 Amédée Gastoué, *Le Cantique Populaire en France*, Lyon 1924, p. 137-140 en 242-243. De mededelingen van Gastoué bevatten echter verscheidene onjuistheden.

b. Parijs, Bibl. Nat. Ms. fr. 2337;
c. Parijs, Bibl. Nat. Ms. fr. 2336;
d. Parijs, Bibl. de l'Arsenal. Ms. 3632;
e. Wenen, Österr. Nationalbibl., Cod. Vindob. 3525.
f. Wenen, Österr. Nationalbibl., Cod. Vindob. 2644.

A. [*Saulmes de Clement Marot*], Genève, Jean Girard, tussen 1536 en mei 1539 - zie noot bij B;

B. *Aulcuns Pseaulmes et cantiques mys en chant*, Strasburg 1539 (*Aulc. Pss.*)[1];

1 Er hangt rondom de *Saulmes* een dichte nevel. Th. Dufour deelt in zijn *Notice bibliographique sur le Catéchisme et la Confession de foi de Calvin (1537) et sur les autres livres imprimés a Genève et a Neuchatel dans les premiers temps de la Réforme (1533-1540)*, p. 156/7 en 188-190 - de afzonderlijk gepubliceerde Inleiding van Albert Rilliet et Théophile Dufour, *Le catéchisme français de Calvin publié en 1537*, Genève 1878, p. cclxxxiv - mee dat de Geneefse drukker Jean Gérard (alias Girard), gevangen gezet wegens het drukken van een epistel van Froment, waarin men toespelingen wilde zien op de verbannen dienaars des Woords en op hen die hun plaats hadden ingenomen, op 1 mei 1539 voor de rechtbank had verklaard, dat onder de boeken, die de laatste drie jaar van zijn persen gekomen waren, zich de *Saulmes de Clement Marot* bevonden.
Dit is natuurlijk een belangrijk getuigenis, en Douen ziet in deze 'plaquette génevoise' dan ook een uitgave 'très probablement antérieure à celle de Strasbourg' - de *Aulc. Pss.* van 1539 -, waarom hij de *Saulmes* van Gérard bij voorkeur in 1538 plaatst. (Douen, *Cl. M. et le Ps. hug.* II. p. 505, No. 5 bis, en p. 645-647).
Douen heeft voor de totstandkoming van deze uitgave een conjectuur gewaagd die even vernuftig als fantastisch is: het boekje zou niet meer psalmen hebben bevat dan de *Aulc. Pss.*; deze zouden Gérard zijn ter hand gesteld door De Beaulieu, predikant in de buurt van Genève, vriend van Marot. De twee vrienden zouden elkaar eind 1536 in Lyon ontmoet hebben. Marot schenkt De B. enkele psalmen, stuurt de overige na. Deze 12 (13) psalmen zouden gedrukt zijn tussen 23 april 1538 - de datum van Calvijns verbanning - en 1 mei 1539, nog voordat Pierre Alexandre, die ze weer langs een andere weg in handen had gekregen, de tijd had gehad om ze te wijzigen. Daarna zou Calvijn in Straatsburg op de door Alexandre bewerkte (dertien) psalmen beslag hebben weten te leggen.
Ook Becker knoopt, in zijn reeds eerder genoemde verhandeling, een uitvoerige beschouwing aan Girard's verklaring vast. Dat Marot zelf, op zijn terugweg uit Italië, opdracht tot de druk gegeven zou hebben, acht hij - terecht - onaannemelijk. 'Es bleibt daher nur die Alternative zwischen einer Indiskretion, die das Druckmanuskript gegen den Willen des Dichters in die Hände des Genfer Verlegers gespielt hätte, und zwischen einem Nachdruck, d.h. der erlaubten oder unerlaubten Wiedergabe einer voraufgegangenen Pariser Ausgabe'. (*Cl. M.'s Pss. übersetzung*, S. 10).
Beide geleerden komen dus in 1536, uiterlijk 1537 terecht als ze de herkomst van de tekst trachten na te gaan. Douen's gissing is fantastisch omdat zijn overtuiging dat Alexandre in Marot's teksten heeft geknoeid, hem wel op allerlei kronkelwegen moet brengen. Vernuftig is ze, aangezien men Alexandre slechts behoeft te elimineren om dicht bij de vermoedelijke waarheid te komen.
Ik ga namelijk een derde hypothese wagen. Waarom, zo heb ik me afgevraagd, heeft drukker Girard juist deze uitgave met name genoemd? Men herinnere zich dat het proces veel, zo niet alles, te maken had met de verbannen 'ministres', Farel en Calvijn dus. Girard zou een libel hebben gedrukt dat dezen min of meer in bescherming nam. Ik kan me voorstellen dat de drukker gevraagd is of hij ook op andere wijzen de gehate verbannenen bevoordeeld heeft, waarop hij een opsomming van daarop betrekking hebbende drukwerken gegeven zou hebben. Onder deze bevonden zich de '*Saulmes*'. In deze *Saulmes* durf ik de *Aulcuns Pseaulmes et cantiques mys en chant*, Strasburg 1539 te zien, die kort na 29 december 1538 - de datum van Calvijns brief aan Farel - en stellig vóór 1 mei 1539 zijn verschenen.
Laten we het titelblad van de *Aulc. Pss.* nog eens beschouwen. De naam van de drukker ontbreekt. Dat was geen Straatsburgse gewoonte! Alleen een drukker die wat te verbergen heeft, laat zijn naam weg. Girard had te verbergen dat hij een verbannen stadgenoot hielp. Een bange drukker neemt ook zijn toevlucht tot een schijnadres. Het 'A Strasburg' van het titelblad bewijst niet dat het boekje ook in Straatsburg gedrukt is. In het notentype ligt zelfs een aanwijzing dat dit inderdaad niet het geval is. Tot aan het midden van de eeuw gebruikten

C. *Psalmes de David*, Anvers, Antoine des Gois, 1541[1]; (Anv.)
D. [*Psalmes de David*], Lyon, Estienne Dolet, 1542[2];
E. *La manyere de faire prieres*, Rome (= Straatsburg), 1542[3];
F. *La Forme des prieres*, (Genève), 1542[4];
G. *Trente Pseaulmes de Dauid*, Paris, Estienne Roffet (1541/2)-(Roffet)[5];

de Straatsburgse drukkers Prüss, Köpphel en Messerschmid bij voorkeur het zogenaamde hoefnageltype (Rossnegelschrift) - Zie Th. Gérold, *Les plus anciennes mélodies de l'Eglise protestante de Strasbourg et leurs auteurs*, Paris 1928, p. 44. - Voor liederen ontleend aan bundels van andere steden of landen gebruikten ze, ook rondom 1539, wel het type van de *Aulc. Pss.* (Gérold, *o.c.*, p. 48). Maar de melodieën van de *Aulc. Pss.* zijn Straatsburgs!
Zo even kwam de verschijningsdatum van de *Aulc. Pss.* ter sprake. Sedert de ontdekking van het bundeltje (1873) tot op 1957 is nooit aan de juistheid van het jaartal op het titelblad, 1539, getwijfeld. In het *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 2. Jrg. 1956 (Kassel 1957), betoogt echter Markus Jenny, in een opstel: '*Wann wurden die Aulcuns Pseaumes von 1539 gedruckt?*' (het tweede stuk van *Untersuchungen zu den Aulcuns Pseaumes et Cantiques mys en chant à Strasburg 1539* door Pierre Pidoux und Markus Jenny), dat het drukjaar op 1540 gesteld moet worden (S. 109). Wel waren de psalmen in 1539 aanwezig, werden ze zelfs gebruikt en naar andere gemeenten verzonden, maar dit alles gebeurde in handschriftelijke vorm. Het voornaamste argument voor zijn stelling acht Jenny gelegen in de brief van Calvijn aan Farel, waarvan hij de datering overeenkomstig de tweede uitgave van Calvijns brieven, Genève 1576, p. 411 - en *Calv. Opp. Omnia Xb*, pag. 438 - stelt op 19 december 1539, en waarin de bekende passage voorkomt: 'Statuimus enim brevi publicare', 'was doch wohl nur heiszen kann: Wir haben nämlich vor (die Psalmen) nächstens im Druck herauszugeben. Demnach war die Sammlung Ende 1539 noch nicht gedrukt'. (Het gelijkluidende oordeel van Riggenbach, S. 30, heeft hier geen enkele kracht, daar Riggenbach in 1870 van het bestaan der gedrukte *Aulcuns Pseaumes* niet kon afweten). Op p. 643 van Tome II had Douen, onder verwijzing naar Herminjard [*Correspondance des réformateurs*] V, 452, de datum van de brief echter reeds gerectificeerd in: 29 december 1538! En hiermee zijn alle moeilijkheden opgelost.
Ook de moeilijkheid - dat moet hier en passant vermeld worden - die er schuilt in de interpretatie van Douen's *onjuiste* vertaling van de passage uit Calvijns brief aan Farel (zie hiervóór, blz. 117): Psalmos ideo miseramus, ut prius cantarentur apud vos quam illuc pervenirent quo intelligis: 'Nous regrettons que les psaumes aient été chantés chez vous avant de parvenir là où tu sais.' Deze vertaling vond ik op tal van plaatsen kritiekloos overgenomen (o.a. in E. Doumergue, *Essai sur l'histoire du Culte Réformé*, Paris 1890, p. 45; Léon Wencelius, *L'Esthétique de Calvin*, Paris 1936, p. 282 n. 73 (met juiste datum); Jop Pollmann, *Calvijn's Aesthetica*, (Studiën-reeks No. 4), 's-Hertogenbosch z.j., p. 51; Paul-André Gaillard, *Loys Bourgeoys*, Lausanne 1948, p. 49 - onjuiste datum -. Jenny blijkt met het 'nous regrettons' weinig raad te weten, blijkens zijn 'Wieso dieses Bedauern?' (bovengenoemd opstel, S. 109), maar zijn verwondering brengt hem niet verder. De juiste weergave vond ik bij Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 483: 'De Psalmen hadden wij gestuurd met het oogmerk, dat zij bij jelui zouden worden gezongen voor zij ginds zouden komen. Je begrijpt, waar ik bedoel.' Jammer is het dat Hasper de verkeerde datering heeft aangenomen.
Als we nu weten dat de predikant van Montbéliard, Pierre Toussaint, op 28 juni 1539 aan Calvijn schreef: 'Envoiemoi, je te prie, les psaumes français' (Douen, *Cl. M. et le Ps. hug.* I, p. 301) dan is het niet te gewaagd te veronderstellen dat de *Aulc. P*ss. al vóór 1 mei van de (Girard's) pers waren gekomen.

1 Zie hiervóór blz. 124.
2 Zie over deze ed. Jacques Pannier, *Une première édition(?) des Psaumes de Marot imprimée par Et. Dolet*, in: *Bulletin de la Soc. de l'Hist. du Prot. fr.*, LXXVIIIe Année, Paris 1929, p. 238svv., met een aantekening van Becker, p. 471; P. Villey, in: *Revue du Seizième Siècle*, T. XVI, Paris 1929, p. 331-334.
3 Zie hiervóór blz. 124.
4 Zie hiervóór blz. 126, n. 1.
5 Zie voor deze editie Douen, *Cl. M. et le Ps. hug.* I, p. 289-299; II, p. 506, No. 8; Mayer, *Bibliographie* II, No. 101.

H. *Les OEuvres de Clement Marot*, Lyon, Dolet, 1542[1];
I. [*Cinquante Pseaumes*], 1543 (1543)[2].

De uitkomsten van mijn onderzoek, waarop deze rangschikking gebaseerd is, vat ik hier kortheidshalve in enkele punten samen[3]:

1. Met alle recht mogen we aannemen dat ms. fr. 2337 onder de doorhalingen in een aantal psalmen de *oudstbekende* tekst bevat. De 5e strofe van psalm 8 luidt daar onder de doorstrepingen:

   Pour peu de temps au dessoubz ta haultesse
   amoindri las et baissé sa noblesse
   mays au surplus tu las environné
   de gloire et biens et dhoneur couronné[4].

2. De gecorrigeerde tekst van ms. fr. 2337 komt, op enige zeer weinige en onbetekenende varianten na, voor in:
   1. *Aulc. Pss.*, met 13 psalmen van Marot;
   2. Anv. 1541, in twee uitgaven, bezorgd door Pierre Alexandre;
   3. Cod. Vindob. 3525, een verzamelcodex, waarin 17 psalmen van Marot in grillige volgorde;
   4. de tweede uitgave van de *OEuvres de Marot* door Dolet (H);
   5. de afzonderlijke psalmenuitgave van Dolet (D) - waarschijnlijk is dit een separaatdruk van de *OEuvres* en even waarschijnlijk is het dat D en de psalmen van H clandestiene herdrukken zijn van Anv. 1541 (C);
   6. *La manyere de faire prieres* (E);
   7. *La Forme des prieres* (F).

3. Een tweede revisie bezitten we in ms. fr. 2336, (incompleet), dat 83 psalmberijmingen bevat, waaronder 21 van Marot (10, 22 en 103 gedeeltelijk).

1 Zie voor volledige titel en bijzonderheden: Douen, *Cl. M. et le Ps. hug.* II, p. 507, No. 12; Mayer, *Bibliogr.* II, No. 112.
2 Zie thans vooral Mayer, *Bibliographie* II, Nos. 116. 117 en 118.
3 Ik hoop daarover in een afzonderlijke publikatie uitvoeriger mededelingen te doen. - Opgemerkt dient te worden dat C.A. Mayer in zijn *Bibliographie* (zie hierboven, blz. 129 noot 1) geen van deze hss. heeft opgenomen. Het feit dat ze niet gesigneerd zijn, acht ik een te zwakke rechtvaardigingsgrond voor deze omissie.
4 De totnogtoe oudstbekende tekst (Anvers 1541) luidt:

Vn peu le feis moindre que Dieu ou Ange
Au demeurant tu l'as à ta louenge
abondamment de gloire auironné,
remply de biens & d'honneur couronné.

In 1543 werden de regels 1 en 2 van de strofe opnieuw gewijzigd:

Tu l'as faict tel que plus il ne luy reste
Fors estre Dieu: car tu l'as quant au reste.

Of de vrij talrijke veranderingen in de psalmen alle van Marot zelf zijn, valt niet met zekerheid te zeggen. Merkwaardig is in elk geval dat een deel van de nieuwe lezingen is overgegaan in de

editie-Roffet van 1541/2 (G), een ander deel nergens elders wordt aangetroffen. Zeer illustratief is in dit verband de 5e strofe van psalm 13. De cursieve tekst heeft het ms. met Roffet gemeen, de gespatieerde regel is een specifieke 2336-lezing. Ter vergelijking druk ik ook de tekst van Anv. 1541 af.

ms. fr. 2336

En toy geist tout lespoir de moy
Par ton secours fais que lesmoy
De mon coeur en plaisir se change
Lors a Dieu chanteray louenge
Qui ma donne si bien de quoy.

anv. 1541

Fais plutost que le cocur de moy,
(qui met tout son espoir en toy)
de ton secours se resiouisse.
De dieu chanteray iustice
Il me fera selon ma foy.

4. Cod. Vind. 2644, ms. Arsenal 3632 en de editie-Roffet 1541/2 vormen één tekstgroep, met geringe onderlinge verschillen, die evenwel voldoende zijn om te veronderstellen dat de volgorde waarin hss. en druk genoemd zijn, tevens de chronologische is.

5. In 1543 verschijnt de definitieve uitgave. De oudste dertig psalmen zijn opnieuw - voor de vierde maal - gerevideerd; de negentien nieuwe bezitten we slechts in één redactie.

We bezitten een getuigenis dat Marot zelf aan de verspreiding van zijn eerste dertigtal psalmen door middel van handschriftelijke kopieën heeft meegewerkt: ‘et pour ce que d'iceulx il a baillé quelques doubles à ses amys’[1]. Mocht men desondanks aan de authenticiteit van de onder 1. en 2. genoemde teksten twijfelen, dan is daar tenslotte het onomstotelijke bewijs dat Marot zelf ons aan de hand doet, en wel in zijn *Epistre de Frippelippes*, gericht tegen Sagon en daterend uit 1537, waarin de dichter zichzelf citeert in de woorden van psalm 9, str. XV:

Or sont tombez les malheureux
En la fosse faicte par eux.
Leur pied mesmes s'est venu prendre
Au filé qu'ils ont voulu tendre.
(*Fripp.* vs. 31-34)

Natuurlijk citcerde Marot naar de psalmversie die op dat moment op zijn schrijftafel lag: die van ms. 2337!

Eerst nu door de tekstvergelijking in grote lijnen is komen vast te staan hoe de verschillende redacties zich tot elkaar verhouden, is het mogelijk de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de psalmen aan de hand van de varianten te bestuderen. Een aantal wijzigingen liggen in het esthetische (stilistisch-grammaticale en verstechnische) vlak: zij kunnen ons een indruk geven van Marot's ontwikkeling

1 Ontleend aan Théodore Gérold, *C.M. Psaumes avec les melodies* (*Bibliotheca Romanica* 252-254), Strasbourg, s.d., p. XI.

als taalkunstenaar[2]. Men mag echter ook aannemen dat een ander aantal moet worden

2 Karl Regius, *Untersuchungen zum Übersetzerstil Clement Marots* (Diss. Freiburg i.d. Schweiz), 1951, onderzocht ook de Psalmen op bepaalde stilistische kwaliteiten.

toegeschreven aan een gewijzigd inzicht in de exegese van de betreffende tekst. Hier staan we voor de vraag naar Marot's theologische bronnen.

Vooraf interesseren ons echter zijn zuiver-litteraire[1].

c. Marot's bronnen

1. *De litteraire*

Hoe is Marot tot het *genre*, wellicht beter gezegd: de *idee*, gekomen en wat heeft hem ertoe geleid zijn psalmen de *vorm* van het chanson te geven?

Wat het eerste betreft, staan twee meningen lijnrecht tegenover elkaar. Becker beschouwt Marot's werkzaamheid als de schone vrucht van de samenwerking van Renaissance (Humanisme) en Reformatie; Gastoué daarentegen ziet Marot als het eindpunt in een lange keten van psalmberijmingen in de volkstaal, een keten van traditie die haar beginpunt zou vinden in de 12e, 13e ceuw[2]. Gesteld al dat hij gelijk heeft, dan nog blijft de vraag naar de oorsprong van de *vorm*, het chanson. Tevergeefs toch hebben we in de middeleeuwen, van de 12e tot het eerste kwart van de 16e eeuw, in Frankrijk gezocht naar een psalm in chansonvorm. Men is er bij Marot toch niet mee klaar met te verwijzen naar de 'goût du jour', zoals Gastoué deed[3].

Ik meen dat we voor het antwoord de blik moeten richten naar Straatsburg. Samen met Antwerpen en Bazel was Straatsburg voor Frankrijk de invalspoort voor nieuwe ideeën, die aan de autochtone hervormingsbeweging krachtige stimulansen hebben gegeven[4].

In Parijs moeten de hervormingsgezinden heel goed op de hoogte geweest zijn van wat er in de hoofdstad van de Elzas gebeurd was en gebeurde. Tijdens de vervolgingen die in de jaren tussen 1520 en '30 telkens weer uitbraken, hebben tal van hen er hun veilige toevlucht gezocht. Jacques Lefèvre d'Étaples, Gérard Roussel en anderen hebben we gezien als gast van de Straatsburgse reformatoren. Daar hebben ze de machtige werking van het psalmgezang der in kathedraal en stiftskerk verzamelde gemeente ervaren, daar hebben ze opgemerkt hoe de Straatsburgse psalmberijmers met eenvoudige middelen de proza-psalmtekst voor het volk zingbaar hebben gemaakt[5]. En Marot, die heel Frankrijk doorzwierf, die zo nauw bij de controversen van zijn dagen betrokken is geweest omdat hij er zich zo hevig voor interesseerde, zou van dit alles onkundig zijn gebleven?

Allen die zich met Marot's psalmen hebben beziggehouden en met name de 16e-eeuwers onder

1 H. Guy, *Les sources du poète Cl. M.*, Foix 1890, later bewerkt tot 'thèse': *De fontibus Clementis Maroti poëtae*, Fuxi 1898, rept met geen woord over de *Psalmen*!
2 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 2 (verg. ook Becker, *Cl. Marot*, S. 347); Gastoué, *Cant. pop.*, p. 133/4.
3 Gastoué, *Cant. pop.*, p. 134.
4 Zie vooral W.C. Moore, *La Réforme allemande et la Littérature française. Recherches sur la Notoriété de Luther en France*, Strasbourg 1930.
5 De invloed die van de Straatsburgse reformatoren op Lefèvre en Roussel c.s. is uitgegaan, is inderdaad zeer groot geweest: '...et plusieurs de ces hommes devaient rentrer en France imbus d'idées nouvelles' (Margaret Mann. *Érasme et les débuts de la Réforme française (1517-1536)*, Paris 1934, p. 153 - 'Lefèvre et Roussel, réfugies à Strasbourg, y retrouvèrent avec joie le christianisme apostolique.' (H. Hauser et A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, 3e éd., Paris 1946, p. 239).

hen, hebben zijn getrouwheid aan de bijbeltekst geprezen. Men kan in die nauwe aanleuning aan de bijbel Straatsburgse invloed zien. Maar er is iets anders, iets meer. Straatsburg heeft Marot de vorm geleerd. Of durft men staande houden dat de overeenkomst tussen de 114e en 115e psalm van Greiter en die van Marot zuiver toevallig is? Ik citeer enkele gedeelten:

Psalm 114
greiter, str. I
(*Die zwen Psalmen*, Strb. 1527)
marot, str. I
(Ms. fr. 2337)

Do Israel auß Egypten zoch
vnd do das hauß Jacob dannen floch
von dißem frembden volcke,
Do ward Juda jetz seyn heyligthumb
vnd Israel auch seyn herschafft frumb
vnder des hymels wolcken.
Quand Israel hors degipte sortit
et la maison de iacob se partit
de la gent peregrine
Juda fut lors de dieu sanctifie
Israel surtout fortifie
soubz sa puissance digne.

Wat een treffende gelijkheid in de bouw van de strofe, tot in het metrum van de beide korte versregels (3 en 6) toe! Doch niet alleen de uiterlijke structuur, ook de inwendige sluit zich aan bij de strofe van Greiter. Men lette op de vers-initia: Do - Quand; vnd - et; von - de; do - ...lors; vnd Israel - Israel; vnder - soubz.

Mogelijk verwijst een scepticus naar de bijbeltekst van Olivetan (1535), die vier van de zes initia geleverd kan hebben:

Quand Israel issoit de Egypte / & *la maison de Jakob* du peuple estranger / *Jehudah fut* faict pour sa sainctete / & *Israel* pour sa seigneurie.

Maar dan nog blijven de strofestructuur, de laatste stroferegel en de Straatsburgse ‘methode’ hun woord meespreken.

In de 2e en 3e strofe treden de overeenkomsten niet zo sterk op de voorgrond, maar de laatste (4e) loopt in bouw weer parallel met die van Greiter.

Voor psalm 115 gebruikt Marot, wat overigens bij hem zeer zeldzaam is, dezelfde strof als voor psalm 114, waarbij hij in het voetspoor van Greiter treedt[1]. Opmerkelijk is ook hoe Marot eenzelfde kernachtige beknoptheid betracht als zijn Straatsburgse kunstbroeder.

1 Met dien verstande dat Greiter in de twee psalmen een 12-regelige strofe heeft, die bij Marot in beide gevallen gehalveerd is.

Psalm 115
GREITER
(*Die zwen Psalmen*, Strb. 1527)
MAROT
(Ms. fr. 2337)

I, 1-6
Nit vns, nit vns, o ewiger *herr*,
sonder deynem namen gib die eer
vmb deyner giet vnd treüwe.
Warumb solt wir seyn der heyden *spott*
das sye sprechen Wo ist num jr gott?
das must vns all gereüwen.
I, 1-6
Non point a nous non point a nous Seigneur
mays a ton nom donne gloire et *honeur*
pour ta grand bonte seure
Pourquoy diront les gens en *se moucquant*
ou est leur dieu quilz vont tant inuocquant
ou est il a ceste heure?

Van Greiter's strofe II, 1-6 vindt men de volkomen parallel bij Marot in III, 4-6 en IV, 1-3.

Een ander argument kan men vinden in de strofe van psalm 10, die zeer nauw verwant is met de 'Kirchenliedstrophe' (2 + 2 + 3), een vorm die door de Straatsburgse psalmberijmers herhaaldelijk werd toegepast.

Een slaafs navolger van de Duitse psalmen is Marot niet geworden. Dat was ook niet nodig zodra hij de verwantschap met het volkslied, zo men wil het chanson, had opgemerkt. Toen kon de Franse dichter eigen wegen bewandelen.

2. *De theologische*

Een berijmer van psalmen gaat uit van de bijbeltekst, in welke vorm dan ook. Voor Plattard stond het in 1912 vast dat Marot 'vertaalde' naar een Latijnse tekst, welke, liet hij in het midden[1]. Twee jaar later verwees Margarethe Förster naar Vatable, maar wanneer ze wilde aantonen hoe dikwijls 'Marots Verse an Knappheit der Wiedergabe mit der Prosa wetteifern', gebruikte ze als vergelijkingsmateriaal Calvijns Latijnse en Franse prozavertaling van de Psalmen (resp. van 1554 en '58)[2].

Ligt het echter niet veel meer voor de hand aan te nemen dat Marot is uitgegaan van een psaltertekst in de volkstaal? En welke kwam in 1535 en latere jaren meer in aanmerking dan die van Olivetan's bijbeloverzetting uit eerstgenoemd jaar? Becker heeft in 1921 Olivetan's aandeel in Marot's psalmen gebagatelliseerd, hetgeen hij in 1926 herhaalde[3]. Wel betrok Mlle. Leblanc opnieuw deze bijbel in haar onderzoek, maar zij refereerde zich uitsluitend aan de definitieve Marot-tekst van 1543[4]. Het interesseert ons echter bovenal te weten of ook de oudste versies die invloed verraden,

1 Jean Plattard, *Comment Marot entreprit et poursuivit la traduction des Psaumes de David*, in: *Revue des Études rabelaisiennes*, T.X (1912), p. 335.
2 Margarethe Förster, *Die französischen Psalmenübersetzungen vom XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts*, Inaug.-Diss., Berlin 1914, S. 42f. en 42 N. 5.
3 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 26 en Becker, *Cl. Marot*, S. 349, N. 1.
4 P(auline) Leblanc, *La Poésie religieuse de Clément Marot*, Paris 1955, p. 315-326.

en of de wijzigingen die Marot in de loop van de jaren aanbracht, wellicht verband houden met de revisie van Olivetan's bijbel in 1540. Uit een onderzoek is me gebleken dat dit inderdaad het geval is. Ik wil dit aantonen aan de hand van psalm 4.

MS. FR. 2337	**OLIVETAN 1535**[1]
I, 1-2 en 5	
Quand ie tinuocque....	*O Dieu de ma iustice / quand ie crye*....
O Dieu de mon droict....	
...exaulse mon oraison	*exauce mon oraison*.
II, 1-5	
Jusques a quand o gens humaines	*Filz des hommes / insque a quand*
ma gloire abbatre tascherez	*en diffamant ma gloire*
iusques a quand les choses vaines	
et de mensonge toutes pleines	*aymerez vous vanite /*
aymerez vous et chercherez.	*et chercherez mensonge?*
IV, 1-5	
Tremblez....	*Tremblez et ne pechez point:*
....sans plus pecher	
pensez....	*meditez*
en voz cueurs et litz et adonques	*en voz coeurs sur voz couches / et*
vous tiendrez quoy....	*vous tenez quoy*.
V, 1 en 3-4	
...faictes sacrifice	*Sacrifiez sacrifice de iustice /*
....de iustice	

1 De eerste uitgave van de Bijbel van Olivetan. Geen ex. in een openbare bibliotheek in ons land; sedert 1956 een ex. in particulier bezit. Ik raadpleegde Londen, Br. Mus. 676.i.9 en 1.d.1., en Stuttgart, Württ. Landesbibl. - Voor titel en bijzonderheden zie E. Pétavel, *La Bible en France*, Paris 1864, p. 84-109 en W.J. van Eys, *Bibliographie des Bibles*, etc. I, Genève 1900, No. 35. Ook D. Lortsch, *Hist. de la Bible en France*, Paris-Genève, 1910, p. 127svv.

ayans espoir au Dieu....	*et ayez espoir au Seigeneur*.

VI, 4-5

O Seigneur espans de ta face	*Seigneur leue sur nous la clairte de ta face*.
la clarte sur moy et sur eulx	

VII, 1-2

Tu scais que liesse as donnee	*Tu as donne liesse en mon coeur/*
ordinairement a mon cueur	

In 1541 heeft Marot deze psalm zo grondig omgewerkt dat van de 40 versregels slechts 5 ongewijzigd bleven. Een aantal van de veranderingen is terug te brengen op het streven om een nauwere aansluiting te krijgen aan Olivetan's versie van 1540.

ROFFET 1541/2	**OLIVETAN 1540**[1]
III, 1-3	
Sçachez, puisqu'il le convient dire,	*Or sachez*
Que Dieu pour son Roy gracieux	*que le Seigneur a choysi pour soy le gracieux*
Entre tous m'a voulu eslire:	
VI, 1-5	
Plusieurs gens disent: qui sera-ce	*Plusieurs disent:*
Qui force bien nous fera voir	*Qui nous fera veoir le bien?*
Et crient: Seigneur par ta grace	*Seigneur*
Espand la clarté de ta face	*leue sur nous la clairté de ta face*.
Dessus nous....	
VIII, 1-5	
Si qu'en paix et en seurté bonne	*Ie me coucheray en paix*
Coucheray et reposeray	*& ensemble auec eux dormiray:*
Car, Seigneur, ta bonte l'ordonne	*car Seigneur*
Que seur et seul regnant seray.	*toy seul me feras habiter seurement*.

In 1543 verwerpt Marot het 'Craignez' in IV, 1 van Roffet om terug te keren tot het 'Tremblez' van ms. 2337 en de bijbel.

De zesde strofe, die bij Roffet reeds in de richting van Olivetan was gewijzigd, wordt nu nognaals herzien en krijgt een redactie die nog nauwer bij de bijbel aansluit:

Plusieurs gens disent, Qui sera ce
Qui nous fera veoir force biens?
O Seigneur....
Vueilles la clarte de ta face
Esleuer....

1 De eerste revisie van Olivetan. Van Eys, *Bibliographie des Bibles* I, No. 40. Exx. o.a. Londen, Br. Mus. 3022. dd. 9; Stuttgart, Württ. Landesbibl., Biblia gallica 8°.

Weliswaar verschilt het aantal ontleningen aan Olivetan van psalm tot psalm, maar ik meen gerechtigd te zijn tot de uitspraak dat de dichter deze bijbeltekst als basis voor zijn lied heeft aangenomen. Voorts blijkt dat de grondige revisie van 1541, zoals we die in de editie-Roffet aantreffen, mede ondernomen is om een nauwere aansluiting aan de herziene bijbel van Olivetan te verkrijgen.

Mede, want ook andere, poëtische motieven hebben Marot tot zijn revisie geleid, zoals hij ook van het begin af een aantal andere 'theologische' bronnen heeft geraadpleegd.

Willen we nagaan welke dat zijn geweest, dan doen we het best Marot's eigen en enige aanwijzing in deze richting te volgen.

Boven de psalm, die het eerste gedeelte van de bundel *Le Miroir* van Marguerite de Navarre, 1533, afsluit, staat: 'Le VIe Pseaulme de David, translaté en francoys *selon l'hebreu* par Clement Marot...'[1] De afzonderlijke uitgave zoals die zich in de Biblioteca Colombina te Sevilla bevindt en die ik met Plattard op 1535 zou willen dateren[2], heeft in de titel: 'translaté... au plus près de la vérité Ebraicque'. Deze 'verité hebraicque' ontmoeten we opnieuw in ms. Arsenal 3632.

Het verschil in formulering is opmerkelijk. Het betekent m.i. dat Marot tussen 1533 en '35 heeft ontdekt dat de laatste formule de meest 'wetenschappelijke' was. Dat betekent niet dat Marot Hebreeuws heeft gekend, maar onder de bijbelfilologen, met een van wier werken hij blijkbaar heeft kennis gemaakt, was die aanduiding en vogue. Zo verschenen achtereenvolgens:

1523: *Psalterium ivxta hebraicam veritatem Divo Hieronymo interprete*, Moguntiae[3].

1529 (2e ed. '32): *S. Psalmorum libri qvinqve ad ebraicam veritatem versi*, etc. van Aretius Felinus (= Martinus Bucer), Argentorati[4].

1532: *Liber Psalmorum seu enchiridion Psalmorum ex Hebraïca veritate, latinitate Hulderici Zwinglii*, Tiguri[5].

1532: *Psalmorvm onmivm ivxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio autore Ioanne Campensi*, Antverpiae[6], waarvan Dolet in 1534 een Franse vertaling het licht deed zien:
Paraphrase / l *cest a dire / Claire* l *translation faicte iou* = l *xte la sentēce non pas* l *iouxte la Lettre / sur* l *tous les Psalmes se* = l *lon la verite Hebrai* = l *que. faicte par Jehan* l *Campēsis lecteur pu* = l *bliq̄ des Lettres He* = l *braiques en Luniuer* = l *site de Louuain*. ‖ *M.D.xxxiiij*.‖[7]

Indien Marot een of meer van deze werken bij zijn arbeid heeft geraadpleegd, dan heeft hij daaraan de vrijmoedigheid ontleend te vermelden dat hij de 'vérité hébraïque' volgde[8].

1 Zie hiervoor blz. 128 en n. 2 aldaar.
2 H. Harrisse deelt in een art.: *La Colombine et Clément Marot*, in: *Le Livre*, mars 1886, mee dat zich op het ex. in de Colombina een datering in handschrift bevindt: 1525. Plattard (in *Revue des Ét. rabel.* X, p. 329) trekt deze datering in twijfel en veronderstelt 1535.
3 Ex. o.a. Leiden U.B. 1367 G 327.
4 Voor volledige titels der onderscheidene uitgaven zie R. Stupperich, *Bibliographia Bucerana*, in: *Schriften des Vereins f. Reformationsgesch.*, Nr. 169, Jhrg. 58, Heft 2, Gütersloh 1952- Van geen der edd. bevindt zich een ex. in ons land. Ik raadpleegde exx. te Londen, Br. Mus., ed. 1529:1007. g.1; Heidelberg U.B. Q 637-2 (ed. '32) en Straatsburg B.N.U.
5 Ex. o.a. Parijs B.N. - Herdrukt als *Enchiridion Psalmorum* in de *Opera Completa*... curantibus M. Schulero et 10. Schulthessio, Vol. Quintum, Turici 1835, pag. 297-482.
6 Ex. Stuttgart, Württ. Landesbibl. (Biblia batavica 8°).
7 Deze uitgave in Parijs, B.N. Rés. A 6141; een tweede druk verscheen in 1537 te Antwerpen bij Wed. Mart. de Keyser, zie Nijh.-Kron. II, 3260; bewaarplaats thans onbekend. E. Dolet verzorgde in 1542 een derde druk onder ietwat gewijzigde titel; ex. Londen, Br. Mus. C 27 a 25.
8 Dat hij de 'veritas vulgatae' niet volgde, blijkt nergens duidelijker dan uit de berijming van psalm 14.

Verrassend was de ontdekking die Ph. Aug. Becker in 1921 deed. Hij vond nl. dat Marot zich principieel gehouden had aan de Psalmencommentaar die de Straatsburgse reformator Martin

Bucer in september 1529 had laten verschijnen, welk werk in 1533 te Parijs ongehinderd werd verkocht[1]. Een bewijs vond hij in de korte inhoudsopgaven (‘argumenten’), die bijna zonder uitzondering en vaak woordgetrouw met Bucer's argumenten overeenstemmen.

Van deze commentaar zegt Becker: ‘Bucers Bestreben war den Psalm an sich, nach seinem eigenen Sinn und mit seinem besonderen Stimmungsgehalt zu erfassen. Der allegorischen und mmystischen Auslegung geht der nüchterne Straszburger Reformator geflissentlich aus dem Weg; selbst die typologische Deutung auf Christus, die z.B. der Lutherschen Psalmenübersetzung ihr Sondergepräge gibt, ist meistens nur angedeutet; dogmatische Nebengedanken liegen Bucer durchaus fern. Die Psalmen sucht er so zu verstehen, wie sie der Sänger in der Stunde empfand, wo er die Psalmworte niederschrieb. Darum achtet er vor allem auf die geschichtliche Voraussetzung und richtet sein Augenmerk mit besonderem Fleisz auf den Zusammenhang der Gedanken und die Eigenart der Affekte. Er bemüht sich die verborgenen Fäden der inneren logischen Verbindung zwischen den einzelnen Gedanken und Gefühlsäuszerungen bloszzulegen’[2].

Welnu, één voor één zijn deze kenmerken van toepassing op Marot's berijming. De gehele opzet en uitwerking is Buceriaans. Op het voorbeeld van de reformator streeft de dichter ernaar een in alle geledingen samenhangend lied te vervaardigen. De psalm verliest zijn springend, analytisch karakter, want op velerlei wijzen brengt Marot verbindingen tussen de gedachten tot stand, wat de algemene verstaanbaarheid uiteraard ten goede komt. Ook Marot's keuze van de strofe - en welk een verscheidenheid toont zijn kleine bundel in dit opzicht - kan samenhangen met zijn opvatting omtrent het ‘Stimmungsgehalt’ van de psalm. Van Bucer leerde hij ook de gevoelstoon van bepaalde wendingen, zoals de ironische vraag in psalm 9, str. VI en het antwoord daarop in str. VII[3].

Zo even viel de naam van François Vatable, de beroemde hebraïst, die Frans I aan zijn Collegium Trilingue had weten te verbinden. Lange tijd heeft men, op gezag van Étienne Pasquier, gemeend dat Marot veel, zo niet alles, te danken heeft gehad aan de colleges van Vatable[4]. Het is in hoge mate onwaarschijnlijk dat de dichter over de vele jaren dat hij zich met zijn psalmberijming heeft beziggehouden, een zo innig persoonlijk contact met de geleerde heeft onderhouden als wordt gesuggereerd. Wel mag men op grond van enkele interpretaties en formules concluderen, dat Marot de beschikking heeft gehad over Vatable's aantekeningen bij de psalmtekst, die echter, naar Becker heeft geconstateerd, voor een goed deel teruggaan op... Bucer[5]!

Anders staat het met de *Paraphrases* in Franse vertaling van de Leuvense hebraïst Johannes Campensis. Uit een onderzoek van 15 psalmen is me gebleken dat Marot voor zijn oudste psalmen dit werk heeft geraadpleegd, hetzij voor een z.i. betere, hetzij voor een zinverwante vertaling. Voor het bewijs wil ik met enkele aanhalingen volstaan:

1 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 21.
2 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 23.
3 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 39.
4 Zie Douen, *C.M. et le Ps. hug.* I, p. 469; spreekt Pasquier slechts van ‘aidé de Vatable’, Florimond de Raemond drukt zich sterker uit: ‘(Vat.), qui luy (= Marot) mettoit l'Hebrieu mot-à-mot en François’. (*L'Histoire de la naissance, progrez et decadence de l'heresie de ce siècle*, 1609, p. 1042).
5 Becker, *C.M.'s Pss. übersetzung*, S. 22.

Ps. 1, II 5/6 (ms. fr. 2337):	.... & qu'il produict/
	prospere & rend encores aultre fruict
Camp.:	*qu'il produyra, apporters encore aultre proffit*.

(In *Roffet* zijn de verzen gewijzigd in:

....et tout ce qu'il fera

Tousjours heureux et prospere sera,

waarin men gemakkelijk Olivetan 1540 herkennen zal: '& *tout ce qu'il fera, prosperera*', en Bucer's (1532): '*foelix et faustum*'.)

Ps. 1, III 2:	....seront semblables au festu /
Camp.:	*....ilz seront comme le festu*
Ps. 2, II 3/4:	de conspirer ensemble par menace,
	sur le Seigneur / & son Christ bien aymé.
Camp.:	& (*out*) *conspiré contre le Seigneur, & son CHRIST*.
Ps. 2, VIII 3/4:	& la grandeur de ton seigneuriage
	Jusques aux fins de la terre estendray
Camp.:	& *ta Seigneurie sera estendue iusques aux derniers fins de la terre*.
Ps. 2, XIII 3:	lors sentirez de combien sont heureux l ceux qui...
Camp.:	*....uous sentirez... que urayement bien heureux sont ceux, qui*...
Ps. 3, VIII 2/3:	de qui actendre fault l vray salut...
Camp.:	*On doibt attendre le uray salut de toy senl*.

Deze voorbeelden, die nog met vele te vermeerderen zouden zijn, - voor Bucer zie men Becker's studie van 1921 en Mlle. Leblanc's dissertatie - tonen genoegzaam hoe Marot bij het berijmen van de oudtestamentische psalmen is te werk gegaan: uitgaande van de bijbeltekst van Olivetan, die hij op de voet volgt en waaruit hij een aantal elementen ongewijzigd of variërend overneemt, integreert hij in zijn psalm de totaalopvatting van Bucer, tekstvarianten van Vatable en vertalingen van Campensis. De bedoeling van deze werkwijze was een psalm te schrijven die

theologisch-filologisch verantwoord, en die tevens zowel in de samenhang van de hoofddelen als in die der afzonderlijke volzingedachten duidelijk zou zijn.

De drang naar verstaanbaarheid, die zich o.a. uit in de overvloed van gepaarde synoniemen en zinverwante formuleringen - vaak aangewend onder de noodzaak van strofe- of regelvulling - geeft soms aan het lied een zekere breedsprakigheid ook daar waar men de conciesheid van het origineel zou verkiezen. Het heeft er alle schijn van dat Marot op deze wijze het Hebreeuwse parallellisme heeft willen opvangen.

Maar wat Marot ook integreert, altijd blijft hij binnen het kader van de psalm, m.a.w. ‘uitbreidingen’ als sommige psalmen uit Luther's kring te zien geven, zijn hem ten enenmale vreemd. Vandaar dat men zijn ‘getrouwheid’ aan de tekst geprezen heeft.

En toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat ook voor Marot de psalmen actuele gedichten zijn geweest; geen filologische oefeningen, geen modegenre waaraan een leidende figuur zich nu eenmaal niet onttrekken kon, maar liederen waarin hij woorden vond die hij zocht om uit te spreken wat er in hem omging: psalm 3 dichtte hij toen hij als balling verkeerde aan het hof te

Ferrara; aan psalm 9, ‘pseaulme propre pour un chef de guerre vaincqueur’, trekt hij zich op in de strijd tegen Sagon, naar we kunnen afleiden uit het citaat in de *Epistre de Frippelippes*. Daarna breidt de behoefte van zijn strijdbare natuur zich uit tot de behoefte aan dieper religieuze bezinning van zichzelf en zijn geestverwanten[1].

Of op een zeker moment bij Marot de wens heeft bestaan een volledige berijming van het Boek der Psalmen te vervaardigen, is niet met zekerheid te zeggen, wel te vermoeden als we letten op de completering van de reeks der eerste vijftien psalmen. De veelvuldige lotswisselingen kunnen oorzaak geweest zijn van de beperking tot een eerste aanleg; ook meen ik dat de dichter veel tijd heeft besteed aan het herschrijven en revideren van zijn eerste reeks.

d. De ‘Cinquante Pseaulmes’

Toen Marot begin november 1542 te Genève kwam, werd hij daar door Calvijn, die een jaar tevoren in de stad was teruggekomen, met vreugde ontvangen. De nieuwgekomene was voor de reformator geen onbekende. Het is niet onmogelijk dat beide mannen elkaar aan het hof van Renée de France te Ferrara hebben ontmoet (± 1535/6), al wordt dit door sommigen betwijfeld[2]. In elk geval begroette Calvijn in Marot de dichter van de dertien psalmen, waarop hij in 1538/9 de hand had weten te leggen en die hem in staat hadden gesteld te Straatsburg het eerste bundeltje gereformeerde liturgische gezangen in het Frans samen te stellen, de *Aulcuns Pseaulmes et cantiques;* de dichter ook van de dertig psalmen die het hoofdbestanddeel vormden - wat de zang betreft - van de kort tevoren te Genève verschenen *La Forme des prieres et chantz ecclesiastiques*.

Voor Calvijn openden zich nieuwe perspectieven: Marot zou een aanvulling kunnen geven op zijn dertig psalmen, waarvoor Loys Bourgeoys, die even vóór Calvijn's terugkomst zijn toevlucht in Genève had gezocht, in opdracht van de reformator nieuwe melodieën componeerde[3].

Douen was van mening dat de censuur die Calvijn over Marot's berijmingen oefende, ondraaglijk moet zijn geweest voor de dichter: ‘A la moindre tournure qui s'écartait de l'original sous prétexte d'élégance ou de difficulté, il me semble voir Calvin tressaillir comme un autre Élie, et l'entendre s'écrier de sa voix brève et impérieuse, en faisant jaillir la flamme de son oeil perçant: “C'est le Saint-Esprit qui a dicté les psaumes à David, c'est Dieu qui les a faits”, etc.’ En even verder schrijft hij: ‘La fougue du jeune prophète et son geste imposant étonnaient Marot sans le convaincre, le faisaient hésiter un instant malgré sa barbe grise; puis, après quelques passes où l'avantage devait rester presque toujours au plus instruit et à l'homme d'autorité, le poëte reprenait son manuscrit et allait corriger ses vers’[4].

1 Hasper poneert vele malen en met grote stelligheid dat Vatable om zich te wreken over de tegenwerking van de Sorbonne, die pogingen om de bijbel in de volkstaal over te zetten verbood, van Marot gebruik zou hebben gemaakt om langs de weg van een geversificeerd psalter zijn doel te bereiken. Men moet de juistheid van deze opvatting betwijfelen. - Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 354, 480, 262, 489-491. Zie ook het *Register* op Vatable.

2 O.a. door Mlle. Leblanc, *La Poésie religieuse de Cl. M.*, p. 209; echter niet door Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 262.

3 Paul-André Gaillard, *Loys Bourgeoys. Sa vie Son oeuvre comme pédagogue et compositeur*, Lausanne 1948, p. 51-53.

4 Douen, *C.M. et le Ps. hug.* I, p. 407 en 408.

Hoe geheel anders zijn de feiten, dan de Calvijn-hatende en dus sterk bevooroordeelde Douen suggereert:

1. Calvijn, die de editie-Roffet waarschijnlijk nog niet kende toen *La Forme des prieres* werd samengesteld, accepteerde onmiddellijk Marot's nieuwe redactie van de oudste dertig psalmen.

2. Het aantal correcties dat de dichter op zijn laatste revisie (Roffet) aanbracht, is gering: afgezien van psalm 6 die bijna in zijn geheel herschreven werd, op 1628 versregels 108 wijzigingen, vaak bestaande uit slechts een enkel woord, en waarvan het merendeel op poëtische en grammaticale overwegingen berust. De 'theologische' correcties vinden hun grond in een beter verstaan van Bucer's tekst en commentaar. Hier zou Calvijn de helpende hand hebben kunnen bieden, maar noodzakelijk is dit niet, gelet op Marot's jarenlange arbeid aan zijn psalmen.

3. Wel verre van aan te dringen op een systematische completering van de psalmenreeks heeft Calvijn Marot geheel de vrije hand gelaten in de keuze van de te bewerken psalmen.

4. Hoe de berijming van de psalmen 25, 36, 46, 91 en 138 tot stand is gekomen - op verzoek van Calvijn of uit eigen beweging -, feit is dat de reformator zijn eigen versificaties van deze psalmen zoals die voorkwamen in de *Aulcuns Pseaulmes*, het Pseudo-romeinse gezangboek (Straatsburg 1542), de *Forme des prieres* (Genève 1542) en nog in de latere Frans-Straatsburgse gezangboeken, voor die van Marot heeft gesupprimeerd.

Belangrijker nog dan dit alles is de vraag of Marot bij het berijmen van de negentien nieuwe psalmen een andere methode heeft gevolgd, andere bronnen heeft gebruikt, kortom, of op enige wijze de invloed van Calvijn zo klaarblijkelijk is dat van een principieel andere houding tegenover de stof gesproken mag worden. Alleen de analyse kan hier het antwoord geven.

Een aantal psalmen, waaronder enige die grote moeilijkheden aan de exegese bieden als 46, 101 en 110, heb ik ontleed. De invloed van Calvijn heb ik trachten na te gaan door middel van tekst en marginalia uit *La Bible*, de door de reformator gerevideerde en van uitvoeriger kanttekeningen voorziene bijbel van Olivetan[1]. Ten tijde van Marot's verblijf te Genève bereidde Calvijn zich reeds op een nieuwe bijbeluitgave voor. Marot's dichterarbeid zal hem stellig tot intensievere studie van het Boek der Psalmen hebben geïnspireerd. Verder heb ik getracht vast te stellen waar Marot kennelijk steunde op Bucer, Vatable en Campensis[2].

1 Ik gebruikte mijn ex., François Iaqui, 1562. (Zie Van Eys, *Bibliographie des Bibles*, I, Nro. 105). Een tweede ex. te Utrecht U.B.

2 Voor Bucer gebruikte ik de ed. 1532; de aantt. van Vatable werden door Rob. Stephanus meegedeeld in *Liber Psalmorum Davidis tralatio duplex*, etc, Oliva, 1556 (ex. in eigen bezit); van Campensis' *Paraphrase* gebruikte ik de 3e dr. omdat ik in Londen al fotocopieën had laten maken, vóór ik in Parijs de 1e dr. leerde kennen. De verschillen beperken zich overigens tot een enkel woord en de spelling. - De tekst van Marot wordt afgedrukt naar de oudste in mijn bezit zijnde editie: *Les Oeuures de Clement Marot*, etc., A Paris, Chés Iaques Bogard, 1546; de Psalmen daarin met eigen titel (*Cinqvante devx Pseavmes de David*) en afzonderlijke paginering. Zie C.-A. Mayer, *Bibliographie* II (1954), Nro. 141.

Ik geef hier mijn analyse van psalm 110.

Psalm 110

BU.: Canit de regno Christi, quod in Zijon coepit, indeque ad fines orbis usque peruenit, obtinebitque donec Christum superi & inferi uniuersi adorent, hostesque eius scabellum positi fuerint pedibus eius.	*Il chante le regne de Iesus Christ, lequel commenca en Sion, & de là paruint iusques aux fins de la terre, & continuera iusques à ce que Iesus Christ soit adoré vniuersellement, & que de ses ennemis il ayt faict son marchepied*.	
	I	
	L'Omnipotent à mon Seigneur & maistre Ha dict ce mot: A ma dextre te siedz, Tant que i'aurai renuersé & faict estre Tes ennemis le scabeau de tes piedz.	BIBLE: *L'Eternel a dit à mon Seigneur, Sied toy à ma dextre, iusqu'à à ce que i' aye rendu tes ennemis l'escabeau de tes pieds*.
	II	
BU.: *Proferet Iehouah è Zijon potens imperium tuum*	Le sceptre fort de ton puissant Empire En fin sera loing de Sion transmis Par l'Eternel, lequel te viendra dire: Regne au milieu de tous tes ennemis.	BIBLE: *Le Sr. enuoyera de Sion le sceptre de force, pour seigneurier au milieu de tes e*. In marg.: *...son regne sera estendu iusques aux nations lointaines*.
	III	
BU.: *sicut ros in aurora, ita prouenit ab utero iuuentus tua*.	De son bon gré ta gent bien disposée, Au iour tressainct de ton sacre courra: Et aussi dru qu'au matin chet rosée, Naistre en tés filz ta ieunesse on verra.	BIBLE in marg. *de son bon gré* VAT.: *Populus tuus liberaliter conueniet ... quia Deus solio Regio te imposuit ... Conueniet igitur populus ad te, vt Regem suum agnoscat*. VAT.: *Quemadmodum ... ros dum cadit è caelo, ... ita nascetur tibi soboles incredibili numero*.

IV

	Car l'Eternel sans muer de courage, Ha de toy seul dict, & iuré auec: Grand Prestre & Roy tu seras en tout aage, En suyuant l'ordre au bon Melchisedec.	VAT.: *vt Rex simul & Sacerdos esset: sic Christus Rex fuit & Sacerdos*.

V

BU.: *Dominus ad dexteram tuam, caedet in die irae suae reges*. - CAMP.: *Le Sr., qui assiste à ta dextre*	A ton bras droict Dieu ton Seigneur & Pere T' assistera aux belliqueux arroys, Là ou, pour toy, au iour de sa colère, Rompra la teste à princes, & à Roys.	BIBLE: *Le Sr. qui est à ta dextre, froissera les rois au iour de son ire*

VI

	Sur les gentilz exercera Iustice, Remplira tout de corps mortz enuahis, Et frapera pour le dernier supplice, Le chef regnant sur beaucoup de pays.	BIBLE: *Il exercera ingement* ... (In marg.: *entre les Gentils*), *il remplira tout de corps morts: il frapera le chef sur vn grand pays*.

VII

CAMP.: *Il boyra du fleuue en passant*: BU.: *Significat enim tantum fundendum sanguinis, ut è flumine ex hostium sanguine facto, rex hic bibiturus sit*	Puis en passant au milieu de la plaine, Des grandz ruisseaux de sang s'abreuuera, Par ce moyen, ayant victoire pleine, La teste hault, tout ioyeux, leuera.	BIBLE: *Il beura du torrent rent par la voye: et pour-ce il leuera la teste haut*. (In Argument: *Par ceste grande effusion de sang de ses ennemis, telle qu'vn fleuue en sourdra, dont il beura, il monstre vne grande victoire de laquelle il s'esiouira* ...)

Uit het verwerken van de door Calvijn herziene bijbeltekst en van zijn marginalia (tekstvarianten en toelichtingen) mag men besluiten tot een diepgaand overleg

tussen de dichter en de geleerde, een contact dat de eerste zeker niet als een last gevoeld zal hebben.

De studie van Bucer blijkt ook hier beslissend te zijn geweest voor de opvatting van de psalm als Hebreeuws lied. De psalmen 101 en 110 leggen daarvoor het beste getuigenis af.

Campensis is op de achtergrond geraakt.

Wat de analyse van een aantal psalmen ons leerde, komt geheel overeen met wat Mlle. Leblanc in haar thèse schreef: ‘Ces vingt nouvelles pièces ne portent d'ailleurs en aucune façon les marques sensibles d'une inspiration calvinienne. Visiblement, le poète est resté libre de cultiver son art comme il l'entendait, et il a perséveré dans les méthodes qu'il avait suivies jusqu'alors. De la même façon, les corrections et amendements qu'il apporte, à Genève, au texte des trente premiers psaumes, témoignent de repentirs de traducteur, de scrupules poétiques et grammaticaux, mais non d'une orientation théologique. C'est que Calvin connaissait trop les hommes et savait trop bien les juger, pour heurter, sur le terrain sacré des Muses, le scrupuleux prince des poètes français. Il pouvait éclairer pour lui le sens des mots et des versets du modèle, il pouvait aussi, car, en matière religieuse, Marot était modeste, lui souligner ses erreurs, mais il le laissait seul et libre dans son office de poète’[1]. Dit is wel een ander geluid dan Douen liet horen!

De v r i j h e i d van de d i c h t e r heeft Calvijn weten te waarderen. De grootmeester van het Franse proza, de grootste theoloog wellicht van zijn tijd, wist dat het berijmen van een psalm tot een lied dat in cultische waarde, in poëtische kracht het oorspronkelijk benaderde, niet slechts een zaak was (en is) van een verzenmaker, hoe godgeleerd hij ook moge zijn, maar van een toegewijd en begenadigd dichter[2].

Zie nogmaals psalm 110. Uit de veelheid van teksten en exegesen, die Marot in zijn onderscheidene ‘bronnen’ vond, heeft hij zich een opvatting gevormd van dit lied: het lied van de troonsbestijging van de (messiaanse) Priester-Koning. Men moet respect hebben voor Marot's inzicht in teksten die op vele plaatsen alles aan duidelijkheid te wensen overlieten, en voor de consequente wijze waarop hij zijn visie, die hij nu eens bij Bucer, dan weer bij Vatable of in de bijbelkanttekeningen, maar in geen enkele van die bronnen in haar totaliteit, gesteund zag, in zijn psalm heeft verwerkt[3]. Calvijn, die zijn eigen psalmen verwierp, heeft de dichter niet vastgelegd aan bepaalde ‘calvijnse’ opvattingen, maar heeft zich gewonnen gegeven aan wat zijn meerdere in poëtisch vermogen tot stand bracht, ook al week deze op vele plaatsen van het bijbel-w o o r d af.

2. De psalmen van Théodore de Bèze

In tegenstelling tot de psalmen van Marot, die nu al meer dan een eeuw de gestadige interesse bezitten van de beoefenaars van velerlei wetenschappen, hebben die van de Bèze slechts matige belangstelling gehad. De beschrijvers van het hugenootse psalter konden er uiteraard niet aan voor-

1 Leblanc, *La Poésie relig. de Cl. Marot*, p. 301.

2 Hasper heeft vele tientallen bladzijden van zijn boek gebruikt om te betogen dat het berijmen van psalmen niet het werk van een dichter *kan* en *mag* zijn. Zie van zijn *Calvijns beginsel*, het Register, blz. 737.

3 Uit onze analyse moge gebleken zijn dat de zaken ietwat gecompliceerder zijn dan J. Trénel zich voorstelde in zijn opstel: *Le Psaume CX chez Marot et D'Aubigné*, in: *Mélanges de Philologie offerts à Ferdinand Brunot*, Paris 1904, p. 323-328. Trénel vergeleek beide berijmingen met Olivetan en ‘la seconde version du Psautier de saint Jérôme refaite directement sur l'original’ (p. 323). Zijn slotsom luidt: ‘De ces courtes remarques, il ressort que c'est de la version o r i g i n a l e d'Olivétan que sont tirées ces deux paraphrases de mérite inégale’. We kunnen het echter met de geleerde eens zijn als hij schrijft: ‘On voit encore, que sans avoir ‘hebrieu langage appris’, c'est Marot qui a su le plus fidèlement conserver à sa traduction une couleur vraiment biblique, et il en doit, selon lui, ‘la facile intelligence aux saints interpretes lesquels j'ay suivi’.’ (p. 328). We weten nu beter welke ‘interpretes’ Marot de ‘couleur biblique’ hebben doen kennen.

bijgaan, maar een wetenschappelijk litterair en historisch onderzoek is deze psalmen nooit ten deel gevallen. Zo is over de Bèze's bronnen niets bekend. De oorzaak van deze geringe belangstelling in dit deel van de Bèze's werk, dat toch in het kader van het geestelijk leven in Frankrijk tijdens de 16e eeuw in belangrijkheid niet onderdoet voor dat van Marot, is waarschijnlijk gelegen in de vergelijking van beider psalmberijmingen, een vergelijking die steeds in het nadeel van de Bèze uitviel[1]. 'Il y a telle maladresse dans les psaumes de Bèze, que Marot eût probablement évitée', schrijft Félix Bovet in 1872, al weet hij ook een enkele psalm te waarderen[2]. Douen is in zijn uitvoerige hoofdstuk 'Bèze traducteur' niet bepaald milder: 'Les *dis-je* et les chevilles de tout genre y sont innombrables - On y rencontre aussi 'des mauvais sons le concours odieux' - ainsi qu'une vulgarité, une trivialité, parfois une grossièreté d'expression qui surprennent - les incorrections de langage rendent souvent obscure la pensée du traducteur - les inversions vicieuses foisonnent - la prose abonde - enfin, l'obscurité n'est pas rare - ces exemples disent assez l'énorme effort qu'il faut faire pour lire, même en plusieurs fois, les cent et un psaumes de Bèze; c'est lourd, cahoteux, diffus, fatigant, insupportable; bref, je les abandonne volontiers à quiconque en veut médire'[3]. Na dit vernietigend vonnis volgen nog wel enkele zeldzame plaatsen 'qui montrent que Bèze n'était pas complétement brouillé avec la poésie', maar toch altijd afgewisseld met middelmatige en belachelijke[4]. Zo bleef het oordeel - Douen's gezag in deze was groot - voor lange tijd gevestigd. Men kan het tot op onze dagen op verscheidene plaatsen terugvinden. Ik denk hier in het bijzonder aan de uitvoerige monografie die Paul F. Geisendorf in 1949 aan de Bèze wijdde. Zijn vonnis van inferioriteit - ten opzichte van Marot - wordt nauwelijks verzacht door de opvatting dat de 16e-eeuwse hymnen niet uitsluitend vanuit een esthetisch gezichtspunt beschouwd mogen worden[5].

Toch is hier en daar een kentering te bespeuren. Zo schreef Henry Martyn Baird al in 1899: 'As Beza could enter more easily than Marot into the devotional spirit of the Hebrew original, so

1 Een merkwaardige uitzondering vormde in de vorige eeuw het oordeel van de Belg Frédéric Hennebert, *Histoire des Traductions françaises d'auteurs grecs et latins, pendant le XVIe et le XVIIe siècles*, Bruxelles 1861, p. 104: 'De Bèze reproduit les rhythmes de Marot. Mais il y a plus d'énergie dans ses rimes, et je ne sais quelle ardeur guerrière plus vive que chez Marot', maar Hennebert's uitspraak werd in hoofdzaak bepaald door zijn diepe afkeer van Marot's persoon en dichtwerk.

2 Félix Bovet, *Histoire du Psautier des Églises réformées*, Neuchatel-Paris 1872, p. 37.

3 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug*. I, p. 575-580.

4 Als afschuwwekkende voorbeelden werden en worden aangehaald:

31, X, 1-3:	Ie suis hors de leur souuenance,
	Ainsi qu'vn trespassé:
	Ie suis *vn pot cassé*.
60, V, 5-6:	Contre Edom peuple glorieux
	Ie ietteray mes souliers *vieux*:
73, XI, 6-7:	Mesmement ie n'estoy' point moy,
	Mais *vn vray veau* comme ie croy.

La Bible spreekt op deze plaatsen van: vn vaisseau perdu (cassé); ie ietteray mon soulier sur Edom; comme vne beste. Wat nu als verwerpelijk wordt beschouwd, behoefde dat in de 16e eeuw echter niet te zijn. Verg. Ps. 60:10: Moab sera le pot de mon lauement (*La Bible*).

5 Paul-F. Geisendorf, *Théodore de Bèze*, Genève (1949), p. 62.

there are psalms or parts of psalms which have been rendered by him with a dignity approaching to grandeur, with a dignity which the most prejudiced critic must confess is unsurpassed in anything from the pen of Marot'[1]. Maar Baird's boek is tamelijk onbekend gebleven.

Kan men bij de Amerikaanse auteur nog enige vooringenomenheid met zijn held veronderstellen, in geen geval mag men dit bij Amédée Gastoué, die niet aarzelde het volgende getuigenis af te leggen: 'De tous ces Psaumes - de schrijver had zojuist de mededingers en navolgers van Marot genoemd: Bonaventure Des Périers, Etienne Pasquier, Giles Daurigny, Jean Poitevin, Louis Des Masures, Théodore de Bèze en Baïf - les meilleurs assurément sont ceux de Th. de Bèze, et je les tiens pour bien supérieurs à ceux de Marot: la langue est plus nette, plus précise, les idées plus arrêtées et bien mieux frappées; ils donnent une très noble idée de la lyrique religieuse du XVIe siècle. D'ailleurs, le travail de celui-ci est très habilement fait; il ne craint pas d'imiter ses voisins et on dirait presque de 'plagier' si son oeuvre n'était certainement au-dessus de ses modèles'[2].

Zo ver durft Mlle. P. Leblanc niet te gaan, maar ze wenst ook niet terug te keren tot het oordeel van Douen c.s.: 'Aucun des compléments ultérieurs, pas même ceux de Bèze *qui sont pourtant excellents*, ne valut les vers de Marot'[3].

Refereren we ons het liefst aan het bezonken oordeel van Van der Leeuw: 'Het is gebruikelijk om de psalmen van BEZA tegenover die van MAROT te stellen als veel minder dichterlijk, het werk van een geleerde, enz. M.i. is daarvoor niet de minste aanleiding; beide mannen hadden hun zeer gelukkige en hun minder geïnspireerde oogenblikken. Van MAROT stamt de mooie ps. 33 ... en de magistrale Ps. 138 ..., ook de zeer geliefde Ps. 6 ...; maar evenzoo de ongelukkige Ps. 36, 37, 18 en de leelijke Ps. 9 .... En van BEZA zijn, naast minder mooie, de prachtige Psalmen 68 ..., 42 ... 122 en nog vele andere voortreffelijke'[4].

Vergeten we ook niet - J.W. Baum heeft het voor een eeuw al opgemerkt[5] - dat de Bèze, die meer dan tweemaal zoveel verzen moest schrijven als Marot, ook plichtmatig die psalmen moest berijmen die hem slechts matig tot lyriek konden inspireren, terwijl zijn voorganger vrij stond in de keuze van zijn liederen.

Théodore de Bèze (Besze) werd de 24e juni 1519 te Vézelay in Bourgondië uit adellijke ouders geboren[6]. Zijn jeugd werd toevertrouwd aan de zorgen van de beroemde humanist Melchior Wolmar, die zijn pupil niet alleen in de klassieken onderwees, maar ook in het Evangelie. Sterk onderging de knaap de weldadige invloed die dit onderricht op hem oefende. Toen de vervolgingen Wolmar noodzaakten naar Duitsland uit te wijken, wilde Théodore hem volgen, maar de vader gaf de 16-jarige geen verlof daartoe. Hij werd naar Orleans gezonden om zich in de rechten te bekwamen,

1 Henry Martyn Baird, *Theodore Beza, The Counsellor of the French Reformation*, New York and London 1899, p. 289.
2 Gastoué, *Le Cantique populaire en France*, p. 143.
3 P. Leblanc, *La Poésie religieuse de Cl. Marot*, p. 315 (curs. van mij).
4 G. van der Leeuw, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, Groningen - Batavia 1939, blz. 168.
5 Johann Wilhelm Baum, *Theodor Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt*, Leipzig 1843, S. 190.
6 Het levensoverzicht is ontleend aan de reeds genoemde werken over Beza en aan Henri Chaix, *Le Psautier huguenot. Sa Formation et son Histoire dans l'Église réformée*, Genève 1907; Auguste Bernus, *Théodore de Bèze à Lausanne*, Lausanne 1900, c.a.

maar de jonge de Bèze voelde zich meer aangetrokken tot de letteren. Zijn imitaties van Griekse en Latijnse poëzie maakten hem spoedig beroemd. Tezamen met Scève en Pelletier vormde hij de avant-garde in de strijd tegen de onwetendheid. Door beneficies in staat gesteld een gemakkelijk en weelderig leven te leiden, werd hij een man van de wereld. In deze periode sluit hij een 'mariage de conscience' met Claudine Denosse, een jong, eerzaam meisje, maar van lagere stand, waarom hij niet kon besluiten de officiële bevestiging van zijn huwelijk te vragen.

Een zware ziekte brengt hem tot inkeer. Hij zegt zijn prebenden en het katholicisme vaarwel, en nauwelijks hersteld verlaat hij in 1548 land, ouders en vrienden om Christus te volgen. Hij vestigt zich te Genève. Bij zijn eerste kerkgang wordt hij diep getroffen door de zang van Marot's 91e psalm: *Qui en la garde du haut Dieu*. Hier laat hij zijn huwelijk inzegenen. Terwijl hij erover denkt zich met Jean Crespin te associëren om een drukkerij te vestigen, wordt hij door bemiddeling van Calvijn en met medewerking van Viret geroepen tot het bekleden van een leerstoel in het Grieks te Lausanne.

Inmiddels had Calvijn in hem ook de voortzetter van Marot's werk gevonden. Hij had op de Bèze's tafel een proeve van berijming van psalm 16 gevonden: *Sois moy, Seigneur, ma garde et mon appuy*. Opgetogen had de reformator zich bij afwezigheid van de auteur van het klad meester gemaakt en het zijn collega's getoond. Eenstemmig was men van oordeel dat Beza het onvoltooid gebleven psalter moest completeren.

In Lausanne gaat deze aan het werk. In de voorrede tot zijn bijbels drama *Abraham sacrifiant*, oktober 1550, maakt hij een toespeling op zijn nieuwe taak, en in 1551 verscheen bij Crespin de bundel *Trente quatre Pseaumes de Dauid, nouuellement mis en rime françoise, au plus près de l'hébreu, par Theodore de Beze de Vezelay en Bourgogne*[1]., die in het jaar daarop met de psalmen van Marot verenigd werden tot de *Pseaumes octante-trois*, uitgegeven door Jacques Berjon[2], en in de volgende jaren verscheidene malen herdrukt. Twee jaar later kon de dichter slechts zeven psalmen aan de reeks toevoegen[3].

De vele en velerlei werkzaamheden beletten de Bèze het begonnen werk op korte termijn te voltooien. Herhaaldelijk dringt Calvijn op spoed aan. Maar eerst in 1562 verschijnt het volledige psalmboek, voor Antoine Vincent te Genève gedrukt door Antoine Dauodeau en Lucas de Mortiere[4].

1 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* II, 513, No. 39. Het zijn de psalmen 16, 17, 20, 21, 26-31, 34, 35, 39-42, 44, 47, 73, 90, 119-127, 129, 131-134.

2 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* II, 513, No. 42.

3 In 1554: de psalmen 52, 57, 63-65, III, in een volgende uitgave aangevuld met psalm 67. Zie ook Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 557.

4 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* II, p. 523, No. 93. Prof. dr. J.N. Bakhuizen van den Brink is van mening dat het Franse psalmboek al in 1560 compleet was; zie zijn artikel *Het Franse Psalmboek met gebeden van Augustin Marlorat*, in: *Kerk en Eredienst* XII (1957), blz. I. Het is de schrijver echter niet mogelijk geweest zijn opvatting te verifiëren. We houden ons daarom aan de veilige kant als we de verschijning van het volledige psalter op 1562 blijven stellen. (Zie vooral ook Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 559-560 en zijn *Bibliographie* in Tom. II) - Het privilege is gedateerd 19 octobre 1561 en 26 décembre 1561. Dit sluit een vroegere uitgave dan 1562 toch wel uit. Vgl. E. Droz, *Antoine Vincent, La propagande protestante par le Psautier*, in: *Aspects de la Propagande religieuse. (Travaux d' Hum. et Ren. XXVIII)*, Genève 1957, p. 276-293.

De grootste lof die men de Bèze als opvolger van Marot kan geven, is dat hij de vorm-oor-spronkelijkheid van zijn voorganger heeft nagevolgd. Bezigde deze voor zijn 50 berijmingen (49 psalmen plus de Lofzang van Simeon) 42 verschillende strofevormen, de Bèze wendde er op 101 psalmen 71 verschillende aan, waarbij hij er slechts 15 van Marot overnam. Naar het oordeel van Pierre Pidoux is deze grote vormverscheidenheid niet toevallig: 'sie wurde vielmehr angestrebt, um womöglich jedem Psalm seine ihm eigene Gestalt zu geben'[1].

Men kan in dit streven een parallel zien met het uitgangspunt van Bucer, die immers iedere psalm naar zijn eigen aard en zin en stemmingsinhoud wilde verstaan.

Pidoux beloofde aan te tonen dat deze vormenrijkdom die van het chanson ver overtreft. Of dit ook geldt voor het volkslied, durf ik niet beslissen. Onze *Souterliedekens*, die toch voor het overgrote deel hun vormen aan het volkslied te danken hebben, vertonen een overvloed aan strofe-variaties[2]. Wel zal men de alexandrijn van psalm 89 bij het volkslied van de 16e eeuw waarschijnlijk tevergeefs zoeken, maar daarmee is de oorspronkelijke verwantschap met het chanson en het volkslied niet verloochend.

Zoals ik reeds heb opgemerkt, is nog nooit een onderzoek naar de Bèze's (theologische) bronnen ingesteld. Hoe verder men trouwens in de eeuw komt, hoe moeilijker dit wordt, en zeker bij een geleerde als Beza, van wie men verwachten kan dat hij van de recente exegetische commentaren kennis genomen had. Bij wat Marot ten dienste stond, moet men dus op zijn minst voegen het grote werk van Wolfgang Musculus van 1551[3] en Calvijn's *Commentarius in librum Psalmorum* van 1557, voor de na deze jaren verschenen berijmingen. In 1561 zag een uitgave het licht die tot titel draagt: *Les Pseaumes de Dauid, mis en rime francoise par CLEMENT MAROT et THEODORE DE BESZE, Ausquels nous auons mis à l'opposite de la rime les vers en prose, de la traduction de fen M. Loïs BVDÉ, correspondant l'vn à l'autre selon les nombres, verset pour verset*[4]. Had de (onbekende) uitgever verwantschap bespeurd tussen Beza's berijming en Budaeus' vertaling?

Ik heb dit veelomvattende bronnenonderzoek niet ter hand kunnen nemen. Wel interesseerde me de verhouding tot de Franse bijbeltekst, waarom ik dan ook enkele psalmen, uit verschillende ontstaansperioden, aan een vergelijking heb onderworpen.

1 Pierre Pidoux, *Über die Herkunft der Melodien des Hugenotten-Psalters*, in: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, herausgeg. von K. Ameln, Chr. Mahrenholz, K.F. Müller, I. Jg., Kassel 1955, S. 114.

2 Zie hierna blz. 231v.

3 *In sacrosanctum Dauidis Psalterium Commentarij* [etc.] Per Wolfgangvm Mvscvlum Dusanum. - Basileae, per Ioannem Heruagium, Anno Salutis humanae M.D.LI. Voor volledige titel, zie blz. 521 n. 1; geen ex. in Nederlandse openbare bibl.; Straatsburg, B.N.U. (E 10881), en sedert kort in eigen bezit.

4 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* II, p. 521, No. 87. Een ex te Parijs, in de Bibl. du Prot. français, gesigneerd: André 155. Een ex. van Louis Budé, *Les Pseaumes de David*, Genève 1551, in de Bibl. Nat. te Parijs (A. 6143).

Psalm 16[1]

DE BÈZE	LA BIBLE (1562)
I	
Sois moy, Seigneur, ma garde & mon appuy:	*O Dieu, garde moy:*
Car en toy gist toute mon esperance.	*car i'ay ma fiance en toy*.
Sus donc aussi, ô mon ame, di luy,	O mon ame, *di à l'Eternel*,
Seigneur, tu as sur moy toute puissance:	*Tu es mon Dieu (Ou, mon Seigneur. Il confesse*
Et toutesfois point n'y a d'oeuure miene,	*par ceci que sa personne...est à Dieu*)
Dont iusqu'à toy quelque profit reuiene.	*mon bien ne* vient point *iusqu'à toy:* (*Il ne*
	te peut venir profit... de tout le bien que ie sçauroye
	faire)
II	
Mon vouloir est d'aider aux vertueux,	Mais *aux saincts qui sont en la terre, & aux*
Qui de bien viure ont acquis les louanges:	*vertueux ausquels ie pren mon plaisir*.
Mais mal sur mal s'entassera sur ceux	*Les angoisses seront multipliees de ceux*
Qui vont courans apres ces dieux estranges:	*qui se hastent* d'aller apres *vn autre* dieu:
A leurs sanglans sacrifices ne touche,	*ie ne sacrifieray point leurs sacrifices de sang*,
Voire leurs noms ie n'ay point en la bouche.	*& ne prendray point leurs noms en mes leures*.
III	
Le Seigeur est le fond qui m'entretient,	*Le Seigneur est la part de mon heritage & de*

1 De Bèze's psalmen en de bijbelteksten naar *La Bible, qvi est tovte la Saincte Escritvre*, [etc.]. De l'Imprimerie de François Iaquy. M.D.LXII. Achterin, in 5 katernen van 6 bladen (A.i-[Evi]): *Les Pseavmes mis en rime francoise, par Clement Marot, et Theodore de Beze*. - Ex. U.B. Utrecht en in eigen bezit. Woorden in romein in *La Bible* cursief.

Sur toy, mon Dieu, ma rente est asseuree:	*mon hanap: (le reuenu de son propre heritage*,
Certainement, la part qui m'appartient,	*on bien ce qui est necessaire pour la nourriture*
En plus beau lieu n'eust peu m'estre liurée:	*ordinaire) tu tiens ferme mon lot*.
Bref, le plus beau qui fust en l'heritage,	*Les cordeaux me sont escheus en* lieux *plaisans*,
Est, de bon-heur, escheut en mon partage.	*aussi vn tresbel heritage m'est* aduenu.

IV

Loué soit Dieu, par qui si sagement	*Ie beniray le Seigneur lequel me donne conseil*,
Ie suis instruict à prendre ceste adresse:	*aussi mes reins me chastient* (*ou, enseignent*)
Car (qui plus est) ie n'ay nul pensement,	*toutes les nuits* (*les inspirations secrettes*,
Qui toute nuict ne m'enseigne & redresse:	*par lesquelles Dieu l'enseignoit ... à son salut*) *Ie mets*
Sans cesse donc à mon Dieu ie regarde:	*tousiours de Sr. deuant mes yeux* (*Ie regarde continellement*
Aussi est-il à ma dextre, & me garde.	*à la prouidence de Dieu*) & *puis qu'il est à ma dextre ie ne bougeray point*.

V

Voila pourquoy mon coeur est si ioyeux,	*Partant mon caeur s'est esiouy, & ma gloire*
Ma langue en rit, & mon corps s'en asseure:	*(Ou plustost, ma langue) a eu liesse: aussi ma chair*
Sçachant pour vray que dans le tombeau creux	*habitera seurement. Car tu ne delaisseras point mon*
Ne souffriras que ma vie demeure:	*ame au sepulchre (...ou ma vie)*,
Et ne voudrois aucunement permettre	*& ne permettras point que*
Que pourriture en ton Sainct se vinst mettre.	*ton debonnaire (Ou, ton sainct, Comment ceci*
	appartient proprement à Iesus Christ) voye la
	corruption.

VI

Plutost, Seigneur, me mettras au sentier,	*Tu me donneras à cognoistre la voye de vie:*
Qui me conduise à vie plus heureuse:	*(A sça. celeste) rassasiement*
Car a vray dire, on n'a plaisir entier,	*de ioye est auec ta fase*,
Qu'en regardant ta face glorieuse:	
Et dans ta main est, & sera sans cesse,	*& voluptez (Ou, plaisances) sont à ta*
Le comble vray de ioye & de liesse.	*dextre perpetuellement*.

Een zeer bijbelgetrouwe weergave is deze eersteling, waarin de (hierboven tussen haakjes vermelde) marginalia elegant zijn verwerkt. Het beeld van de koorden die in lieflijke plaatsen gevallen zijn, is geëlimineerd, evenals dat van de ‘kastijdende’ (onderwijzende) nieren, maar dat kon de verstaanbaarheid slechts ten goede komen.

Psalm 47

DE BÈZE	**LA BIBLE (1562)**

I

Or sus tous humains,	*Tous peuples*,
Frappez en vos mains:	*clacquez des mains*,
Qu'on oye sonner,	*& chantez hautement*
Qu'on oye tonner	*à Dieu en voix gaye*.

Le nom solennel	
De Dieu eternel.	
C'est le Dieu tres-haut	*Car le Seigneur est*
Que craindre il nous faut,	*souuerain & terrible*,
Le grand Roy qui fait	*& grand Roy*
Sentir en effect	
Sa force au trauers	
De tout l'vniuers.	*sur toute la terre*.

II

Sous nostre pouuoir	*Il range les peuples*
Il nous fera voir	*dessous nous*,
Les peuples batus:	
Peuples abatus,	*& les nations*
Et humiliez	*dessous nos pieds*.
Mettra sous nos pieds.	
C'est luy qui a part	*Il nous a choisi*
A mis nostre part,	*nostre heritage*,
De Iacob l'honneur,	*la magnificence (gloire) de Iacob*,
Auquel le Seigneur	*lequel il a aimé*.
S'est monstré sur tous	
Amiable & doux.	

III

Or donc le voici,	*Dieu est monté auec triomphe:*
Qui s'en vient ici,	*le Seigneur* est monté
A grands cris de voix,	
A son de haut-bois,	*au son de trompette*.
Voyons arriuant	
Le grand Dieu viuant.	
Chantez moy, chantez	*Psalmodiez (c'est, Chantez Pseaumes)*
De Dieu les bontez:	*à Dieu, psalmodiez*,
Chantez, chantez moy	*psalmodiez à nostre Roy, psalmodiez*.
Nostre puissant Roy:	
Car il est le Dieu	*Car Dieu est Roy*
Regnant en tout lieu.	*de toute la terre:*
(Er volgen nog een, en een halve strofe).	----------

De vorm van de strofe maakte hier en daar een parafrase noodzakelijk. Zolang de zin van de tekst niet wordt aangetast, kan deze werkwijze slechts tot het goed verstaan bijdragen. Opmerkelijk is echter het geheel andere aspect dat de Bèze aan de derde strofe geeft: tegenover het: God is opgestegen (het opbrengen van de Ark naar de tempel op de berg Sion) plaatst hij: God komt. Dit hangt samen met de typologische exegese die Beza van een aantal psalmen geeft. Zijn ‘Argument’

luidt dan ook: Cantique de resiouissance, chanté quand l'arche fut posee en Ierusalem, laquelle estoit le tesmoignage de l'alliance faite auec le Seigneur, & par mesme moyen figure de *la venue de Iesus Christ en son* Eglise, [etc.]. Ook Calvijn had van deze psalm gezegd dat hij ‘Vaticinium est de futuro regno Christi’.

Ten slotte nog een psalm uit de laatste reeks, die in 1562 gepubliceerd werd:

Psalm 146

DE BÈZE	**LA BIBLE (1562)**
I	*Louez l'Eternel*.
Svs, mon ame, qu'on benie	*Mon ame, que tu louës*
Le Souuerain: car il faut	*le Seigneur*.
Tant que durera ma vie,	*Ie loueray le Seigneur durant ma vie*,
Que ie loue le Tres-haut,	
Et tant que ie dureray,	*& schanteray Pseaumes à mon Dieu*,
Pseaumes ie luy chanteray.	*tant que ie seray*.
II	
Ne mettez vostre asseurance	*Ne vous fiez point aux princes*,
En nul Prince terrien,	
N'ayez en l'homme esperance,	*ni à fils d'homme quelconque*,
Qui au besoin ne peut rien.	*anquel n'y a point de secours*.
Quand son souffle s'en ira,	*L'esprit (le soufle vital) d'iceluy se part*,
En terre il retournera.	*& retourne en sa terre*,
III	
Auec luy mainte entreprise	*& en ce iour-la les entreprises*.
S'esuanouira soudain.	
Heureux auquel fauorise	*Bien-heureux* donc *est celuy auquel*
Du Dieu de Iacob la main,	*le Dieu de Iacob est pour aide*,
Et qui a pour tout secours	*& duquel l'attente est*
A l'Eternel son recours.	*au Seigneur son Dieu*.
IV	
C'est luy qui par sa puissance	
A fait la terre & les cieux,	*Lequel a fait le ciel & la terre*,
Et la mer, & l'abondance	*& la mer, & tout*
De ce qui est en iceux:	*ce qui est en iceux:*
Et maintien sa verité	*lequel garde la verité*

Iusqu'à perpetuité.	*eternellement*.

V

Ceux ausquels on fait iniure,	*Lequel fait iugement à ceux*
Il vient defendre d'en-haut,	*ausquels on fait iniure:*
Il donne à ceux nourriture	*lequel donne du pain*
Ausquels le viure defaut,	*à ceux qui ont faim:*
Et par luy sont desliez	*le Seigneur deslie*
Ceux qu'on tenoit bien liez.	*ceux qui sont liez*.

VII

L'Eternel dessous sa garde	*Le Seigneur garde*
Defend le paoure estranger:	*les estrangers:*
Garentit & contregarde	
L'orphelin en tout danger:	*il conforte l'orphelin*
Et donne aux vefues confort,	*& la vefue*,
Gardant qu'on leur face tort.	
----------	----------

Men zou natuurlijk een veel groter aantal psalmen op deze wijze moeten onderzoeken om tot een enigszins gefundeerd oordeel te komen aangaande de Bèze's verhouding tot de bijbeltekst. Het aantal woordelijke ontleningen zal, uiteraard, van psalm tot psalm verschillen. In dit opzicht komt Beza's werkwijze met die van Marot overeen. Ik heb echter de indruk - meer dan een indruk kan het niet zijn - dat Beza, meer nog dan zijn voorganger, streefde naar een nauwe aansluiting bij het bijbelwoord. Douen's verwijt van mindere getrouwheid lijkt me dan ook ongegrond.

Er rest ons nog een kleine kwestie. Gastoué meende sterke verwantschap bespeurd te hebben tussen de psalmen van de Bèze en die van Louis Des Masures: 'Il (B.) est particulièrement proche de Des Masures, comme celui-ci d'ailleurs était le plus proche de Marot.' In de eerste strofe van psalm 16 ziet hij zelfs afhankelijkheid, en voegt daar aan toe: 'On pourrait relever bon nombre de rapprochements semblables qui relèvent de plus que la source commune d'inspiration'[1].

Het leek me de moeite waard Gastoué's uitspraak te verifiëren. Des Masures' bundeltje verscheen in 1557 onder de titel:

Vingt | *PSEAVMES* | *de David*, | *Traduits selon la verité Hebraïque: &* | *mis en rime Françoise par LOVÏS* | *DES MASVRES Tournisien*. ‖ *Quanto superat discrimine virtus*? ‖ *A Lion* | *Par Ian de Tovrnes* | *et Gvil. Gazeav.* | *M.D.LVII*. ‖ *Auec Priuilege du Roy*. ‖[2]

Het bevat de psalmen 16, 49, 81-86 (= 85), 87-90, 92-97, 106, 117 en 139. Daarvan waren 16 en 90 door de Bèze al in 1551 gepubliceerd. Als Gastoué dus in psalm 16 gelijkheden constateert, dan moet zijn stelling worden omgekeerd: Des Masures ontleent, althans in deze psalm, aan de Bèze!

Van de resterende 18 heb ik er 8 (81-85 en 87-89) nauwkeurig onderzocht. Dit is wat ik gevonden heb:

1 Gastoué, *Le Cantique populaire*, p. 143 cn 144.

2 Naar het, enig bekende, ex. in de Bibl. de l'Arsenal te Parijs. De signatuur luidt thans: 4° T 335. Over Des Masures deelt Douen (*Cl. Marot* I, p. 460) het volgende mee: Ce traducteur de l'*Énéide*, que Rabelais range parmi les meilleurs poëtes de son temps, fut secrétaire du cardinal Jean de Lorraine, commensal de Du Bellay à Rome, prit parti pour Calvin contre l'auteur de *Pantagruel*, et contribua grandement (1551) à l'établissement des Églises réformées de Nancy et de Saint-Nicolas. Il fut plus tard pasteur à Metz... et à Strasbourg. - Als dramaturg heeft Des M. vooral bekendheid gekregen door zijn David-trilogie: David combattant, triomphant, fugitif. (1566). Zie o.a. H. Morf, *Gesch. der franz. Literatur im Zeitalter der Renaissance*, Strassburg 1914, S. 240-241.

DES MASURES	**de bèze**
81, VI, 5-6	81, XII, 1-2
Tu pourras lors au desir tien	Ouure seulement
Ouurir la bouche *grande*	Ta bouche bien *grande*

LA BIBLE (1562): *ouure ta bouche*

81, VII, 1-4	81, XIII
Mais mon peuple à ma voix *entendre*	Mais mon peuple eleu
Ne s'est point resolu:	L'aureille me *tendre*
Israël à moy n'a sceu *tendre*,	Iamais n'a *voulu*:
Ne seruir m'a *voulu*.	Mesme estant prié
	Ne s'est soucié
	Iamais de m'*entendre*.

LA BIBLE: *Mais mon peuple n'a point obei à ma voix, & Israel n'a point voulu de moy*

84, I, 1-2	84, I, 1-2
Combien digne d'amour je tien,	O Dieu des armees combien
Le sacré tabernacle tien,	*Le sacré tabernacle tien*
	Est sur toutes choses aimable?

LA BIBLE: *Seigneur des armees, combien sont amiables tes tabernacles!*

84, I, 7-8	84, I, 7-8
Mon coeur dedens moy *s'esleuant*,	Bref, coeur & corps vont *s'esleuant*
Et ma chair, au seul Dieu viuant	Iusques à toy grand Dieu viuant.

LA BIBLE: *mon coeur & ma chair tressaillent de ioye apres le Dieu viuant*.

84, II, 4-5	84, II, 7-8

Heureux est qui en ta maison	Bien-heureux qui en ta maison
Se tient: car *en toute saison*	Te louëra *en toute saison*.
(Ta louenge il peut dire.)	

LA BIBLE: *Bien-heureux sont ceux qui habitent en ta maison, lesquels te louent incessament*.

84, II, 10	84, III, 4 en 7
Les passans *caueront des puits*	Passant....
	Fontaines & *puits cauera*

LA BIBLE: ...*passans par la vallee*..., la rendent semblable à vne fontaine} (in marg.: *qu'ils fouissent aussi des cisternes*)

84, III, 7	84, V, 1
Dieu *notre pauois* & apui	O Dieu qui es *nostre pauois*

LA BIBLE: *Dieu, qui es nostre bouclier*

Alle overige overeenkomsten gaan terug op de bijbeltekst.

Bij psalm 81 blijkt de Bèze heel even, bij psalm 84 wat aandachtiger naar het lied van Des Masures gekeken te hebben. Hier zijn het vooral de *puits* en de *pauois* die me overtuigd hebben. Voor het overige had Beza deze voorganger niet nodig om in poëticis iets van hem te leren[1]!

3. Calvijns principes

Moesten de beginselen van Luther inzake het berijmen van psalmen aan het *begin* staan van het cerste hoofdstuk en daarmee het uitgangspunt vormen van de behandeling der Wittenbergs-reformatorische psalmen, de ‘beginselen’ van Calvijn vinden hun organische plaats aan het *slot* van dit tweede hoofdstuk. De Duitse hervormer had de zijne als het ware uit het niet geschapen toen hij zijn brief aan Spalatinus c.s. zond en deze vergezeld deed gaan van zijn eigen proeven, uit welke documenten de tot dichten uitgenodigden de opvattingen van de meester moesten leren kennen; Calvijn daarentegen schiep niets nieuws: wat hij op het gebied van de kerkzang wilde, vond hij in 1539 al kant en klaar, de ‘theorie’, de teksten en de melodieën. Misschien is het beter te zeggen: hij wist pas wat hij wilde toen hij bij zijn eerste bezoek aan Straatsburg (eind '34, begin '35) zowel Bucer's opvattingen uit de ‘*Grund und Ursach*’ als de aldaar gezongen teksten en melodieën leerde kennen; toen hij, misschien al in Ferrara, maar in elk geval in 1538 de psalmen van Marot, naar vorm en inhoud zo nauw aan de Straatsburgse verwant, in handen kreeg; toen hij in de jaren '38-'41 bijna dagelijks contact had met Bucer, die in de voorrede van het Straatsburgse gezangboek van 1541 nogmaals zijn inzichten uiteenzette. Wat de Franse reformator dan ook deed en schreef, was door en door ‘Straatsburgs’.

Over de samenstelling van de *Aulcuns Pseaulmes* van 1539 en *La forme des prieres* van 1542 spraken we reeds[2]. We willen nu nadere aandacht schenken aan de ‘theorie’ zoals Calvijn die heeft neergelegd in de voorredenen tot de Geneefse gezangboeken van '42 (*La forme*) en '43.

De ‘Epistre av lectevr’ die Calvijn aan de *Forme* van 1542 meegeeft, is een omvangrijk stuk (1305 woorden). Na gewezen te hebben op de noodzakelijkheid om de kerkdiensten bij te wonen, zowel op de zondag als op andere dagen, en als fundamentele bestanddelen van de eredienst genoemd te hebben: de verkondiging van Gods Woord, de openbare gebeden en de bediening van de Sacramenten,

1 In de hoofdstukken over Utenhove, De Heere en Datheen zal men met een aantal andere psalmen van de Bèze kunnen kennismaken.

2 Zie hiervóór blz. 117-118 en 126.

spreekt de schrijver uitvoeriger over de prediking en de sacramenten, om de laatste 140 woorden te wijden aan de zang:

> Quant est des prieres publiques, il y en a deux especes. Les vnes se font par simple parolle; les aultres, auecque chant. Et n'est pas chose inuentée depuis peu de temps. Car dès la premiere origine de l'Eglise, cela a esté, comme il appert par les histoires. Et mesmes sainct Paul ne parle pas seulement de prier de bouche, mais aussi de chanter. Et à la verité, nous congnoissons par experience que le chant a grand force et vigueur d'esmouuoir et enflamber le cueur des hommes, pour inuoquer et louer Dieu d'vn cueur plus vehement et ardent. Il y a touiours à regarder que le chant ne soit leger et volage; mais ait pois et maiesté, comme dict St Augustin. Et ainsi il y ait grande difference entre la musique qu'on faict pour resiouir les hommes à table et en leurs maisons, et entre les psalmes qui se chantent à l'Eglise, en la presence de Dieu et de ses anges. Or quand on vouldra droictement iuger de la forme qui est icy exposée, nous esperons qu'on la trouuera saincte et pure, veu qu'elle est simplement reiglée à l'edification dont nous auons parlé[1].

Op twee gedachten na kan men alle andere in de beide hierboven genoemde stukken van Bucer terugvinden: de vereenzelviging van gezang en gebed (*Gr. u. Urs.* passim), de verwijzing naar de oudste christelijke tijden (Bu. '41: *branch von anfang*) en naar Paulus (*Gr. u. Urs.* en '41), de 'macht' van de muziek (Bu. '41: *Zů welchem bede, die music vnd das gesang, von got geordnet vnd nicht allein gantz lustig vnd anm*ū *tig, sonder auch wunderkrefftig vnd gewaltig ist; demnach des menschen art vnd natur so gestaltet ist, das jn zů allerlei anm*ū *tigkeit, es seie freude, leid, liebe, zorn, geistlich andacht, leichtfertige wildikeit vnd was der affect vnd beweglichkeiten sind, nichts so gewaltig beweget, als artliche musicgesang vnd seitenspil, aus warer kunst auff solche anm*ū *tigkeiten vnd affection gerichtet*), de zuiverheid en de bedoeling om te stichten (Bu. '41: *so ist doch nichs in dis bůch gedrucket, das nicht g*ō *tlichem wort gemes vnd zů auffbawen die gotseligkeit dienstlich sein m*ō *ge*)[2].

De eerste passage die men niet bij Bucer vindt - maar die daarom niet on-Buceriaans is -, is het beroep op Sint Augustinus inzake de eis van 'pois et maieste' van de (kerk-)zang. De tweede betreft die waar Calvijn spreekt over het verschil tussen de kerk- en de huismuziek. In de voorrede van '41 wil Bucer zelfs niet van wereldlijke muziek weten: '*Seitemal dann vns... nichts so tieff, ja nichts anders ůberal zů hertzen gehen vnd angelegen sein solle, dann das g*ō *tliche... so solte die music, alles gesang vnd seitenspil (welche vor anderen dingen das gemůt zů bewegen, hefftig vnd hitzig zů machen, mechtig sind) nirgend anders, dann zů g*ō *tlichem lob, gebet, lehre vnd ermanung gebrauchet werden.*' Zo exclusief-ascetisch dacht Calvijn in 1542 niet!

De voorrede van 1543, gedateerd De Geneve, ce 10 de Juing, is die van 1542, met een toevoegsel van 917 woorden, die ik nu naar de hoofdzaken, n.a.v. enkele citaten, bespreken zal[3].

1 *La Forme des prieres*, f. a 2. De *Epistre* vindt men in Baum e.a., *Calvini Opera Omnia* VI (= *Corpus Reformatorum* XXXIV), pag. 165-169, en Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 348-349, gedeeltelijk, maar mijn citaat geheel.

2 Het hoofdstuk uit de *Grund und Ursach* (1524) staat hiervóór op blz. 98-100. Bucer's voorrede van 1541 is afgedrukt in Hubert, *Straszburger lit. Ordn.*, S. 144-149.

3 Ik citeer naar de fragmenten uit Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 349-350, aangevuld naar *Calvini Opera Omnia* VI, pag. 170-172.

> '...combien que l'vsage de la chanterie s'estende plus loing. C'est que mesme par les maisons et par les champs ce nous soit vne incitation, et comme vn organe à louer Dieu et esleuer nos cueurs à luy pour nous consoler en meditant sa vertu, bonté, sagesse et iustice. Ce qui est plus necessaire qu'on ne scauroit dire.'

Het gebruik van de zang strekt zich verder uit dan tot *stichten* alleen, hij zij ook een *opwekking* tot de lof Gods, een troost, een orgaan tot overdenking: een accentuatie dus van het actieve gebruik. Ook deze gedachte vinden we in Bucers voorrede terug: '*Dergleichen haben sie* [de gelovigen van alle tijden] *das gesang auch zů jrem gotseligen klagen, betten, verkũ nden, lehren, weissagen vnd ermanen gebraucht*.'

De Heilige Geest leert ons in de Schrift dat wij ons in God zullen verheugen en niet in de begeerlijkheden van het vlees:

> 'Or entre les aultres choses qui sont propres pour recreer l'homme et luy donner volupté, la musique est, ou la premiere, ou l'vne des principalles; et nous faut estimer que c'est vn don de Dieu deputé à cest vsaige. Parquoy, d'autant plus deuons-nous regarder de n'en point abuser, de peur de la souiller et contaminer, la conuertissant en nostre condamnation où elle estoit desdiée à nostre proffit et salut...'

Bucer zegt het zo (1541): '...*vnd also in allweg in allen dingen allen lust, freud, begirde, reitzen vnd ermanen vnd, was hiezů dienstlich vnd die gemũ ter zů bewegen krefftig, alsdan die music fũ r anderen dingen ist, zů got, vnserm vater, gerichtet vnd gestellet haben.... Kõ nde man doch sich in solchen heiligen, gõ tlichen liederen auch erfrewen vnd belustigen zů dem, das sie vns merklich besserten.... Nun hat aber (-) der bõ se feind die sach dahin bracht, das dise herrliche kunst vnd gabe gottes, die music, schier alleine zur ũ ppigkeit misbrauchet wurt*...' Een klein verschil ligt hierin dat Bucer al gebeurd ziet waar Calvijn voor waarschuwt zich te wachten.

Wij moeten dan ook, vervolgt Calvijn, in het gebruik van de muziek maat houden, opdat ze geen aanleiding geve tot wulpsheid of een instrument worde tot hoererij of enige andere onkuisheid, en dan wijst hij nogmaals, nu met een verwijzing naar Plato, op de invloedrijke werking van de muziek:

> 'A grand peine y a-il en ce monde chose qui puisse plus tourner ou fleschir ca et la les mocurs des hommes, comme Plato l'a prudemment consyderé. Et de faict, nous experimentons qu'elle a vne vertu secrette et quasi incredible à esmouuoir les cueurs en vne sorte ou en l'aultre. Parquoy nous deuons estre d'autant plus diligens à la reigler en telle sorte qu'elle soit vtile et nullement pernicieuse.'

Ook deze passage heeft zijn parallel in Bucer's voorrede: '*Daher es auch erschrõ cklich ist zů gedencken was ergernis (-) durch die teufelischen bũ llieder angestifftet wũ rt, so das, welches on das zů fil anmũ tig vnd im sinne ligt, erst durchs gesang noch anmũ tiger vnd tieffer in sinne vnd hertz gestecket wũ rt*.' Even tevoren had Bucer al, in ietwat ander verband, deze muzikale psychologie verwerkt: de

mensen trachten van wat hen diep getroffen en beroerd heeft liederen te maken ‘*auf das dauon nicht allein gesagt, sonder auch gesungen vnd dadurch den leuten alles desto grũ ndtlicher zů hertzen gebracht vnd eingelassen werde*’.

De oude leraars van de Kerk hielden dan ook niet zonder oorzaak de onreine liederen voor dodelijk vergif en duivels venijn, zegt Calvijn verder, terwijl de Straatsburger in de op bovenstaande geciteerde alinea volgende, eveneens spreekt van ‘*schedlichen, gifftigen gedichten vnd liedern*’.

Nu volgt bij Calvijn een belangrijke opmerking: wanneer hij over muziek spreekt, bedoelt hij daarmee de twee-eenheid van tekst en melodie. Uit de plaatsing en uit het vervolg blijkt wel dat hij de woorden het belangrijkst acht, maar zodra de melodie erbij komt, dringt de tekst veel dieper in het hart:

> ‘Or en parlant maintenant de la Musique, ie comprens deux parties, asçavoir la lettre, ou subiect et matiere. Secondement le chant, ou la melodie. Il est vray que toute parolle mauuaise, comme dict sainct Paul, peruertit les bonnes moeurs, mais quand la melodie est auec, cela transperce beaucoup plus fort le cueur et entre au dedans tellement que, comme par vn entonnoir le vin est iecté dedans le vaisseau, aussi le venin et la corruption est distillée iusques au profond du cueur par la melodie...’

waarin hij herhaalt wat Bucer en hijzelf zojuist hebben opgemerkt.

Nu de zaken zo staan, wat, vraagt Calvijn zich af, is er nu te doen?

‘C'est d'auoir chansons non seulement honnestes, mais aussi sainctes, lesquelles nous soyent comme esguillons pour nous inciter à prier et louer Dieu, à mediter ses oeuures, à fin de l'aimer, craindre, honorer et glorifier. Or ce que dit sainct Augustin est vray, que nul ne peut chanter choses dignes de Dieu, sinon qu'il l'ait receu d'iceluy. Parquoy quand nous aurons bien circui par tout, pour cercher ca et la, nous ne trouuerons meilleures chansons ne plus propres pour ce faire, que les pseaumes de Dauid, lesquels le sainct Esprit luy a dictez et faits.’

De idee in deze laatste passage uitgesproken is wel Buceriaans, maar niet meer van de Bucer van 1541. We moeten tot de *Grund und Ursach* van 1524 teruggaan om een zo zware beklemtoning van de waarde der psalmen aan te treffen. In de voorrede van '41 staan psalmen en gezangen op één lijn, bij Calvijn staat dat hij geen betere ‘gezangen’ heeft kunnen vinden dan de Psalmen Davids, en dat *wij* ook wel geen geschiktere *zullen* vinden.

Calvijn besluit zijn *Epistre* met de opmerking dat wij niet alleen met het hart, maar ook met het verstand zullen zingen.

> ‘Seullement que le monde soit si bien aduisé qu'au lieu de chansons en partie vaines et friuolles, en partie sottes et lourdes, et par consequent mauuaises et nuysibles, dont il a vsé par cy deuant, il s'accoustume cy apres à chanter des diuins et celestes cantiques auec le bon Roy Dauid.’

Nog eenmaal, en nu voor het laatst, moet hier Bucer's voorrede geciteerd worden: ‘...*was solle*

dann denen geschehen, die erst inn so schedlichen, gifftigen gedichten vnd liedern jr hertz vnd gedancken durchs gesang můtwilliglich verhefften?' ...'*Darumb, wer da kẽ ndte oder mẽ chte, der solt dazů rahten vnd helffen, das solche ũ ppige, teufelische, verderbliche gesang abgethan vnd verspũ lget würden, vnd die heiligen psalmen vnd gotselige lieder allen christen* (-) *lustig gemacht vnd in stetig ũ bung bracht wurden*.' De parallel is duidelijk, maar tegenover Bucer's heilige psalmen en godzalige liederen staan bij Calvijn slechts weer de zangen van koning David!

Heeft Léon Wencelius Calvijns *Epistre* willen zien als het program van de muzikale esthetiek der Reformatie, als een exclusief reformatorisch document[1], Charles Garside Jr. herwaardeert ze als een met de ideeën van de humanisten overeenkomende muzikale beschouwing[2]. De verwijzing naar klassieke autoriteiten als Plato en de patres Augustinus en Chrysostomus - die toch ook tot de herontdekkingen van het Italiaanse Humanisme behoren -, maar vooral Calvijns idee van de twee-eenheid van poëzie en muziek, waarbij echter het woord prevaleerde, de muziek dienares van de tekst was, hebben Garside tot zijn overtuiging gebracht[3].

Ik zou niet willen beweren dat Calvijn niet in staat was geweest geheel zelfstandig de *Epistre* te schrijven zoals hij dat gedaan heeft. Maar mijn vergelijking heeft toch, naar ik vertrouw, onmiskenbaar bewezen dat de Geneefse reformator zich geïnspireerd heeft op het stuk van zijn Straatsburgse leermeester en vriend. Maar dan moet ook deze de eer gegeven worden een 'humanistische' voorrede geschreven te hebben[4]. En zolang men de 'ontdekking' van de Patres een humanistische verdienste wil noemen, is daar niet het minste bezwaar tegen. Want, al zal men in Bucer's stuk geen verwijzing naar een Kerkvader aantreffen, wel degelijk heeft hij hun doelstellingen ten aanzien van de kerkzang daarin verwerkt: de verheerlijking van God, de stichting van de gelovigen, de heilzame beïnvloeding van de zeden[5]. De eisen van soberheid en eenvoud, die men bij uitstek calvinistisch noemt, vindt men evenzeer bij Bucer als bij Katharina Zell[6] als bij Johannes Zwick[7], en zij allen herhalen daarmee ideeën die al in het patristische tijdperk zijn uitgesproken.

De leer van de 'effecten' der muziek is renaissancistisch te noemen. Ze is door Marsilio Ficino, die ze uiteraard aan de Klassieken ontleende, met name aan Plato en aan de Orphische hymnen,

1 Léon Wencelius, *L'Esthétique de Calvin*, Paris 1936, p. 281. De grote lijnen van Wencelius' boek zijn weergegeven door dr. Jop Pollmann in *Calvijn's Aesthetica. Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid* (Studien-reeks No. 4), 's-Hertogenbosch z.j., en in de brochure van S. Anema, *Wat bracht ons Wencélius' 'Esthétique de Calvin?'*, Aalten z.j.

2 Charles Garside, Jr., *Calvin's Preface to the Psalter: A Re-appraisal*, in: *The Musical Quarterly*, Vol. XXXVII, New York 1951, p. 566-577.

3 Garside, *Calvin's Preface*, p. 575-576.

4 Eigenlijk komt die eer Luther toe, bij wie men vóór 1541 al de meeste van deze muzikale ideeën, ongeveer gelijkluidend geformuleerd, tegenkomt. Zie P.-A. Gaillard, *Loys Bourgeoys*, Lausanne 1948, p. 21-32; vgl. Van der Leeuw, *Bekn. Gesch. p.h. kerklied*, blz. 128-133.

5 Verg. Th. Gérold, *Les Pères de l'Église et la Musique*, Paris 1931, p. 211.

6 Katharina Zell, de echtgenote van Matthaeus Zell (zie blz. 96, 100, 112) schreef de voorrede bij de herdruk van Michael Weisze's gezangboek, (1534). (Zie Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. CCCXXIX de voorrede aldaar S. 555.

7 Johannes Zwick (1496-1542) was de samensteller van het Constanzer gezangboek: *Nüw gesangbũ chle von vil schönen Psalmen vnd geistlichen liedern* [etc.] Zürich 1540 (2e druk; de 1e is verloren gegaan). Zie Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. CCCXCII de voorrede aldaar S. 555. Ze wordt uitvoerig besproken door Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 204-207.

opgesteld. Voor Ficino was Orpheus het type van de ware dichter, die geïnspireerd was door de vier 'furores': de poëtische, de bacchische, de profetische en de amoureuze. Welnu, een op deze wijze geïnspireerde dichter draagt zijn 'furores' over op hem die zingt of naar zijn verzen luistert. Hier hebben we tevens een verklaring van de 'effecten' van de muziek: de toehoorders worden aangestoken door de heilige dwaasheid van de zanger, en deze laatste door die van de dichter. In de 16e eeuw verdwijnt onder invloed van de Reformatie (en de Contra-Reformatie) de magische kant, maar de andere opvattingen blijven, 1° (en nu citeer ik D.P. Walker): La conception de la musique comme productrice d'effects moraux et surtout religieux, conception qui est très souvent liée à la théorie de la *prisca theologia* et à celle des quatres fureurs; 2°: l'importance prédominante accordée au texte, la musique elle-même étant considérée comme une sorte d'accompagnement, essentiel mais inférieur, qui, dans l'*effetto* total, n'agit que sur les facultés inférieures de l'âme - imagination, sensation, émotion (*affectus*)[1].

Maar dit alles neemt toch niet weg, dat in de toepassing van deze 'theorie' de Straatsburgse en de Geneefse reformator zich hebben gesteld tegenover de praktijk van de cultische muziek in de (r.k.) Kerk, waar de polyfonie weliswaar op het gemoed werkte, maar waarbij de muziek prevaleerde boven de tekst, die juist door de veelheid van stemmen onverstaanbaar werd en waarin eenvoud en soberheid verre te zoeken waren. De tweede tegenstelling wordt gevormd door de exclusieve eis van volkstaal in de gemeentelijke samenkomsten, dus ook in het lied. In deze opzichten zijn de voorredenen van Bucer en Calvijn wel degelijk reformatorisch te noemen.

In 1941 heeft ds. H. Hasper uitvoerig betoogd dat een 'Reformatorisch Kerkboek', samengesteld volgens de beginselen van Calvijn, zowel psalmen als 'liederen' (gezangen) zou moeten bevatten. De *Aulcuns Pseaulmes* zouden, gelet op titel en inhoud, daarvan het beste bewijs leveren[2].

De *Epistre* van 1542, die toch wel bij uitstek Calvijns 'beginselen' bevat, wijst toch niet dwingend in die richting. Nu we ze hebben vergeleken met de bron van inspiratie - Bucer's *Grund und Ursach* en diens Voorrede van 1541 - zou ik willen zeggen: 'Integendeel'. Een Buceriaans-gereformeerd kerkboek zou beide liedsoorten in gelijkwaardige evenredigheid bevatten, een 'Calviniaans' niet. Het Hugenootse (versta: Calvijnse) Psalter heeft nooit meer dan drie 'Cantiques' achter de Psalmen gekend. Als Hasper zegt: 'Niemand kan zeggen, hoe het Fransche Gereformeerde kerkboek er zou hebben uitgezien, wanneer Calvijn b.v. dertig jaar langer geleefd had'[3], dan kan men daar tegenover zetten: in de dertig jaar die Calvijn nog leefde na de voorrede van 1543, hebben we hem nimmer een poging zien doen om het aantal *Cantiques* uitgebreid te krijgen. In het Lutherse Duitsland zijn er van 1524 tot 1564 honderden, in het Buceriaanse Straatsburg in dezelfde periode tientallen 'vrije' of zo men wil 'schriftuurlijke' kerkliederen gedicht en in de Gesangbücher opgenomen. Voor Genève heeft Calvijns uitspraak, dat er geen betere 'gezangen' te vinden waren dan de psalmen van David, een dergelijke ontwikkelingsgang ten enenmale psychologisch belet. Had Calvijn daarnaast andere liederen willen hebben, dan zou hij een andere formulering hebben gezocht en gevonden.

1 D.P. Walker, *Le Chant orphique de Marsile Ficin*, in: *Musique et Poésie au XVIe siècle*. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences Humaines V. Paris (Editions du C.N.R.S.) MCMLIV, p. 17-28. Het citaat p. 24.

2 H. Hasper, *Een Reformatorisch Kerkboek*, Leeuwarden 1941, zie het *Register* i.v. Reformatorisch kerkboek.

3 Hasper, *Een Reform. Kerkb.*, blz. 32.

In 1957 heeft Hasper een lijvig boek doen verschijnen ter uiteenzetting van Calvijns beginselen voor de zang in de eredienst. De rode draad die door het gehele boek loopt is deze: een van de voornaamste beginselen van Calvijn is geweest, dat psalmberijmingen geen ‘gedichten’ mogen, moeten, kunnen zijn. Het bewijs vindt Hasper in de psalmen van Marot, die door de officiële litteratuurgeschiedenis als tamelijk inferieure poëzie worden gekwalificeerd, en in die van de Bèze, die zichzelf immers niet tot de ‘fijne geesten’ wilde rekenen en het daarom volgens Hasper ook niet was[1]. Ik meen hiertegenover duidelijk in het licht gesteld te hebben, dat zowel de berijmingen van de Bèze als die van Marot wel degelijk gedichten zijn, zeker in 16e-eeuwse zin. Calvijn heeft zijn eigen berijmingen, die ongetwijfeld dogmatisch ‘zuiver’ waren, ter zijde gesteld en vervangen door die van Marot, niet omdat ze ‘beter’ waren, maar poëtischer.

Overigens kan die vervanging nog een andere grond gehad hebben. En nu kom ik tot de melodieën.

Toen ik hierboven de behandeling van Calvijns voorrede van 1543 beëindigde, heb ik met opzet de slotzin achterwege gelaten. Die moet nu hier zijn plaats hebben. Hij luidt:

> ‘Touchant la melodie, il a semblé aduis le meilleur qu'elle fust moderée en la sorte que nous l'auons mise, pour emporter poidz et maiesté conuenable au subiect, et mesme pour estre propre à chanter en l'Eglise selon qu'il a esté dict.’

De eis van ‘poidz et maiesté’ (Datheen vertaalde: ernsthafticheydt ende maiesteyt; Marnix: gestadicheyt ende zedicheyt; wichticheyt ende zedicheyt), reeds gesteld in de *Forme* van '42, wordt hier herhaald.

Dat ze in karakter weinig van de autochtoon Straatsburgse psalmwijzen verschillen, heb ik al doen opmerken. Calvijn wilde echter, en dat is een belangrijk principe, voor iedere psalm met zijn eigen telkens wisselende strofevorm, zijn eigen bijzondere inhoud en eigen stemmingsgehalte, een aparte, passende melodie hebben[2]. Zijn eigen psalmen had hij gewrongen in bestaande Straatsburgse melodieën, voor die van Marot liet hij in 1538/'39 speciale componeren. Toen hij in 1542 in Genève terugkeerde, wist hij daar een van de grootste liedcomponisten van zijn tijd, Loys Bourgeoys, die even vóór hem de stad was binnengekomen, aan zich en het psalter te verbinden[3]. Toen ook Marot in eigen persoon arriveerde, kon de reformator zich geen betere medewerkers wensen.

De verminkte Straatsburgse melodieën bij Calvijns psalmen - niet alleen verminkt, maar ook niet passend, want niet specialiter gecomponeerd - konden nu vervangen worden. En nu er toch gewijzigd werd, was het ook beter de tekst voor een meer poëtische terzijde te leggen.

Van de melodieën waarop Calvijn de psalmen wilde laten zingen en zoals ze naar de aanwijzingen van de reformator door Bourgeoys en zijn opvolger(s) zijn bewerkt, verlangde hij dat ze ‘moderée(s)’ zouden zijn.

Hasper heeft er voor gewaarschuwd dat men dit ‘moderée’ niet als een tempo-aanduiding, in de

1 Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 512, 515, 522.
2 Het is bekend dat zijn wens niet volledig in vervulling is gegaan. De opvolger(s) van Bourgeoys heeft (hebben) voor 26 psalmen moeten teruggrijpen op een reeds eerder gecomponeerde melodie.
3 Zie Gaillard, *Loys Bourgeoys*, p. 52.

zin van langzaam (moderato) moet opvatten. Calvijn zou er mee bedoeld hebben: ontdaan van alle krullen en versieringen die de toenmalige (r.-k.) kerkzang kenmerkten, ‘gematigd’, ‘getemperd’[1]. Dit is inderdaad juist en kan ook niet anders dan juist zijn, aangezien de soberheid het meest in het oog vallende kenmerk van de Geneefse zangwijzen is. Calvijn schreef echter: ‘moderée en la sorte que nous l'auons mise’, waarin alles wat achter moderée staat een restrictieve adverbiale bepaling is, waardoor de formule de betekenis krijgt van: de melodie zij ‘ingericht’ naar het model dat wij in het voorliggende boek hebben gegeven. Men behoeft dus maar de melodieënschat van het Psalter te bestuderen om te weten wat Calvijn het beste heeft toegeschenen[2].

Een uitvoerige beschouwing van de muziek van het psalmboek zou het kader van dit boek te buiten gaan. In plaats daarvan geef ik een overzicht van de belangrijkste werken die zich met deze materie bezighouden, in chronologische volgorde, waaruit men een indruk zal kunnen krijgen van de vragen die men zich heeft gesteld en van de uitkomsten die de onderzoekingen hebben opgeleverd.

1878. O(rentin) Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot*, Tome premier, Paris.

Omstandig heeft Douen zich beziggehouden met de geschiedenis van de melodieën, hun eerste optreden, hun vervangingen en wijzigingen, uit de hem bekende Straatsburgse en Geneefse bundels (Ch. XXI: *Les auteurs des mélodies du Psautier*). Het meest tot de verbeelding heeft echter het volgende hoofdstuk gesproken: *Origines des mélodies du Psautier*. Van de ‘triple origine’: les chants protestants d'outre-Rhin [te weten de Straatsburgse melodieën van ps. 36(68), 103 en 137, en de door Bourgeoys omgewerkte en verbeterde wijzen van ps. 1, 2, 15, 91, 104, 130 en 143, alle uit de *Aulc. Pss.*], l'imagination des artistes et les chansons populaires, heeft vooral de laatste de belangstelling van tijdgenoot en nageslacht gehad. De ontdekking dat de melodie van ps. 25 nauwe verwantschap vertoonde met het Vlaamse volksliedje *Het was my wel te vooren gezeyt*[3], van ps. 65 (72) met *Petite camusette* (Klein mopsneusje), de vondst van ruim dertig melodische motiefjes en formuletjes, meestal maar één per psalm, in de wereldlijke liedbundels van Pierre Attaignant, Tilman Susato e.a., werd hoogst interessant geacht en men generaliseerde die tot de uitspraak die men in de meeste handboeken en zeker in de populariserende geschriften kan aantreffen: ‘De melodieën zijn voor het overgroote deel contrafacten. DOUEN heeft de herkomst van vele psalmwijzen uit volksliederen overtuigend aangetoond’[4]. Men deed en doet dit ondanks de nadrukkelijke waarschuwing van Douen zelf: ‘Les auteurs de nos mélodies se sont livrés à un sérieux travail d'adaptation, qui permet d'affirmer qu' *aucune mélodie profane n'est entrée telle quelle* dans le Psautier. Parmi les trente-sept exemples... il n'en est que *deux* où l'imitation s'étende à la mélodie tout entière.’ (p. 718, cursivering van mij) en: ‘Admettons qu'il y ait dans ces trente-sept exemples quelques *réminiscences accidentelles*... les auteurs des mélodies du Psautier travaillent sur des mélodies antérieures, auxquelles ils faisaient subir des *transformations plus ou moins radicales*.’ (p. 729, cursivering van mij). In de meeste gevallen beperkt

1 Hasper, *Calvijns beginsel*, blz. 590-592.
2 Ik heb een ogenblik gemeend dat Calvijn hier op het oog had wat Bucer in de voorrede van '41 schreef: ‘Als aber nun etliche gemeinden Christi auch fũr die juget, sie desto bas zů gleichförmigem mensurischem gesang zu gewehnen vnd anzůhalten’, etc., maar de hierboven gegeven interpretatie leek mij naderhand juister.
3 Zie E. de Coussemaker, *Notice sur les Collections musicales de la Bibliothèque de Cambrai*, Cambrai 1843, *Appendix*, p. 15.
4 G. van der Leeuw, *Bekn. Gesch. v.h. Kerklied*, blz. 169.

zich de imitatie tot de beginregel van een bekend lied, daarna gingen de componisten hun eigen gang.

1890. Ph. Wolfrum, *Die Entstehung und erste Entwickelung des deutschen evangelischen Kirchenliedes in musikalischer Beziehung*, Leipzig. S. 123-137: *Die französischen Psalmweisen*.

'Die Melodien des Psalmenbuches... zeigen im Allgemeinen ein ähnliches Gespräge wie die Melodien jener Zeit überhaupt, alte Kirchentonarten und Mannigfaltigkeit des Rhythmus eignen auch ihnen. Doch ist bezüglich des ersten Punktes zu bemerken, dass dieselben nicht wie bei unserem deutschen Liede sich dem Dur und Moll anschmiegen, und das nicht die den letzteren zu Grunde liegende jonische und aeolische Tonart überwiegt, sondern dass die alten Kirchentonarten strenger festgehalten erscheinen... [Der Tripeltakt] tritt nur vorübergehend in Liedern mit rhythmischen Wechsel auf, und auch dieser sind in unserem Psalmbuch wenige. Wie gut ihnen aber dieser rhythmische Wechsel steht und wie anziehend dieser wirken kann, das beweist die Melodie zum 42. Psalm, deren Popularität wohl hauptsächlich auf der rhythmisch so reizvollen Gestaltung der melodischen Tonfolge beruht.' (S. 136 en 137).

1918. J. Ver, *La Cantilène huguenote du XVIe siècle*, Réalville.

Na een overzicht gegeven te hebben van de ontwikkeling van de 'plain-chant' (cantus planus) en zijn muzikale vormen, zegt Ver: 'C'est dans ce moule traditionnel du plain-chant que les artistes huguenots ont fondu la majeure partie de leur matière artistique.' (p. 22) 'La Réforme garda d'amoindrir la gravité de la musique religieuse, la sobriété de l'évolution mélodique (....), l'importance régularisatrice de la technique de son époque. Mais, tout en sauvegardant la décence des formes et l'austérité du fond, elle parvint à réhabiliter "l'expression" de la phrase musciale par le rythme, la modulation, 'lornementation et le coloris.' (p. 24/25).

Ch. II handelt over de structuur en de fysionomie van de psalmmelodieën, over de verschillen en overeenkomsten met de plain-chant. Een analyse van het psalmboek naar de onderscheidene oude kerktoonsoorten besluit dit belangwekkende boek.

1920 (?) *Clément Marot. Psaumes avec les mélodies*. (*Bibliotheca Romanica* 252-254), Strasbourg, s.d.

Blijkens de ondertekening van de *Introduction* bezorgd door Th. Gérold.

Het muzikale gedeelte van de *Introduction* is in hoofdzaak een samenvatting van de hierboven genoemde studies. Het algemeen karakter (populaire, se rapprochant du genre 'familier ou vaudeville'), de bouw van de strofe, de melodie (syllabique; dans l'étendue de l'octave, quelques-unes ne dépassent pas... la sixte; les sauts d'intervalles un peu grands sont rares; quand il s'en rencontre, c'est presque toujours dans des formules mélodiques déjà usitées dans la chanson profane ou dans le chant grégorien - p. XXV), de tonaliteit en het ritme krijgen ieder korte, maar instructieve beschouwingen.

1924. Amédée Gastoué, *Le Cantique Populaire en France. Ses sources, son histoire*. Lyon.

De belangrijkste passage: Na gewezen te hebben op de oorsprong van een aantal psalmmelodieën (het volkslied, Straatsburg) zegt de schrijver: 'J'ajouterai les airs imités du chant liturgique romain: le LXXX, par exemple, de Théodore de Bèze, le

très beau *O Pasteur d'Israël, escoute*, est calqué sur le *Victimae Paschali laudes;* le CXXIX, *Dès ma jeunesse*, sur l'hymne des Complies au temps de

Noël; le CXLI, *O Seigneur, à toi je m'escrie*, sur le *Conditor alme siderum* de l'Avent. Et enfin, les adaptateurs de ces mélodies ont certainement utilisé les airs du vieux Psautier du moyen âge, qu'on chantait encore à cette époque, et nous en ont conservé, sans doute possible, une partie des accents...' (p. 148). Voor het eerst werden hier stukken uit de oude kerkelijke melodieënschat met de vinger aangewezen. Het oude Psautier blijft echter geheel in de sfeer van de hypothese.

1926. Emmanuel Haein, *Le Problème du Chant Choral dans les Eglises Réformées et Le Trésor liturgique de la Cantilène huguenote* (Montpellier).

De rijke inhoud van deze, slechts in enkele exemplaren bestaande, want niet gedrukte 'Thèse de baccalauréat en Théologie' is, voorzover mij bekend voor het eerst, in een uitvoerige samenvatting meegedeeld door

1957. H. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den Eredienst verklaard uit de Heilige Schrift en uit de Geschiedenis der Kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek*, Deel I, 's-Gravenhage 1955 (verschenen 1957), blz. 588-651.

Haein heeft zich gekeerd tegen de opvatting van Douen als zou een groot deel van de psalmmelodieën zijn oorsprong vinden in het volksliedje. Met een overvloed van muziekvoorbeelden, waarvan vele door Hasper zijn overgenomen, toont hij aan dat de componisten der psalmwijzen gebruik hebben gemaakt van symbolische motieven, vaste melodische formules en tal van andere elementen uit de schat van de voorreformatorische kerkmuziek.

Op weg geholpen door Haein cn met behulp van de studies van Idelsohn en Gradenwitz, - zie voor hun publikaties Hasper's *Register* - trok Hasper de lijnen door naar de muziek van de oude Joodse synagoge, waarvan het gregoriaans tal van motieven heeft bewaard, die op hun beurt in het Gencefse psalter werden verwerkt.

1939. Waldo Selden Pratt, *The Music of the French Psalter of 1562*, New York.

Een uiterst minutieuze analyse van heel het muzikale apparaat is hier in tabellen ondergebracht (een klassificatie van de melodieën naar hun modus vóór 1551, in 1551 en '62; een statistiek van de ritmiek - 860 verschillende regelritmen verdeeld over 76 regelpatronen, waarvan 24 niet-jambisch -; tabellen van identieke regels, herhalingen en doubletten, enz.).

Duitse invloed ziet Pratt in de octaaf-sprongen tussen twee regels, als ook in de regelopening van drie gelijke noten, die voornamelijk in de oudste Franse voorkomen.

Elke psalm wordt daarna afzonderlijk geanalyseerd.

1948. Paul-André Gaillard, *Loys Bourgeoys. Sa vie Son oeuvre comme pédagogue et compositeur*. Lausanne.

Behalve onontbeerlijk voor een goede kennis van het leven en de werken van Bourgeoys, is het boek van Gaillard interessant om de inleidende hoofdstukken over de voornaamste geschriften van de reformatoren betreffende de muziek en in het bijzonder over Calvijn en de muziek. 'Calvin cherchera donc à réunir ces deux principes de lecture chantée (accentus) et chant mélodique (concentus) en un chant mélodique et rythmique nouveau permettant une compréhension totale des paroles et n'enlevant rien à la force de persuasion du chant populaire.' (p. 41). In oppositie tot Gastoué beweert de auteur, die het werk van Haein niet kende: '...son chant d'Eglise n'empruntera

t-il rien à la messe, Calvin s'en rapportant directement à la tradition des premières églises chrétiennes. C'est ce qui rend l'influence grégorienne minime sur la mélodie des psaumes.' (p. 47).

1959.

> Op het punt van verschijnen staat - misschien is het intussen verschenen - een werk van de Zwitserse musicoloog Pierre Pidoux, waarvan ik de titel nog niet kan opgeven. Pidoux zal daarin publiceren 'les mélodies sous forme d'un répertoire donnant toutes les formes qu'elles ont eues depuis 1539 jusqu'à 1562. [Il] [s]e borne aux mélodies des ps. français, mais lorsque les sources musicales sont évidentes, comme par ex. les mélodies empruntées au chant d'église strasbourgeois ou au chant grégorien, [il] donne également la musique entière de la source.'[1]

Geheel onafhankelijk van de onderzoekingen van Haein, die hij eerst uit Hasper leerde kennen, is Pidoux tot dezelfde conclusies gekomen: hoogstens twee of drie melodieën hebben een wereldlijk lied tot oorsprong; in een groot aantal gevallen zijn directe ontleningen aan de h y m n e n van het Antiphonale en het Graduale aanwijsbaar[2].

Kunnen we, ondanks het betrekkelijk grote 'gregoriaanse' element in de psalmmelodieën, blijven spreken van volksliedaardige zangwijzen, zoals ik deze per definitie een criterium heb genoemd voor de reformatorische psalmberijmingen? Ongetwijfeld. Want wat de laatste jaren ontdekt is voor de psalmwijzen, was al een halve eeuw tevoren door Florimond van Duyse als een merkwaardige bijzonderheid aangewezen voor het vóórreformatorische wereldlijke volkslied: 'Oude wereldlijke liederen leefden aldus tot vóór weinige jaren nog in den mond van ons volk, en merkwaardig mag het heeten, dat verschillende hunner melodieën aan het kerkgezang zijn ontleend'[3]. Van de liederen in de Franse taal heet het: 'De vormen der melodie, hare melismen, staan in verband met den kerkzang'[4].

Men kan dan ook nauwelijks een principieel onderscheid maken tussen wereldlijke en geestelijke liedmelodie in de middeleeuwen. Vandaar dat voor de middeleeuwer de contrafact - het schuiven van geestelijke teksten onder melodieën van wereldlijke liederen - niet gold als een aantasting van de melodie of een belediging voor de tekst.

Kenmerkend voor de Geneefse psalmwijzen, min of meer tegenover het wereldlijk volkslied, is de absolute syllabiek. Min of meer, want de verschuiving van het melismatische naar het syllabische volkslied was al in het begin van de 16e eeuw begonnen: 'Dans les chansonniers aux pièces d'allure populaire (1510 à 1515) nous trouvons des chansons à refrains et des chansons strophiques. Ces pièces nous intéressent particulièrement; la chanson strophique, succession indéfinie de couplets (....) deviendra, quelques années plus tard, à cause, croyons-nous, de la liberté de sa forme, le cadre idéal de la chanson française .... Les chansons strophiques, de

1 Uit een correspondentie van 25 mei 1957.
2 Verg. de samenvatting die Pidoux van de uitkomsten van zijn onderzoek gaf in het *Jahrb. f. Liturgik u. Hymnologie* I (1955) S. 113-114: *Über die Herkunft der Melodien des Hugenotten-Psalters*.
3 Fl. van Duyse, *Het eenstemmig Fransch en Nederlandsch wereldlijk lied in de Belgische Gewesten van de XIe eeuw tot heden uit een muzikaal oogpunt beschouwd*, Gent 1896, blz. 179.
4 Van Duyse, *Het eenstemmig Fr. en Ned. lied*, blz. 191.

structure simple, pour lesquelles les compositeurs ont écrit une musique claire, syllabique, souvent homophone (....) admirablement

adaptée aux paroles, est pour nous, un maillon important de la chaîne qui relie la chanson d'allure populaire du XVe siècle à l'air de cour de la fin du XVIe'[1].

Hoezeer de psalmen naast hun liturgische functie ook konden dienen als (geestelijke) volksliederen, daarvan geeft Douen voor de 16e en latere eeuwen leerzame voorbeelden[2]. Wel staan we even verbaasd als we Levy horen meedelen dat er, in muzikaal opzicht, van de psalmen invloed is uitgegaan op de vaudeville[3].

'Le style du Psautier huguenot: ce n'est pas un style triste' - 'Il y a exubérance de joie dans le Psautier', exclameerde Ver in 1918, toen in Frankrijk het psalter in zijn geheel totaal in vergetelheid was geraakt[4]. Dit zijn andere klanken dan de heer Herman Felix Wirth, die de ondergang van het Nederlandse volkslied met alle geweld aan de invloed van het Calvinisme wil toeschrijven, zeven jaar daarvoor liet horen: 'Es war der CALVINISMUS, der wie ein Reif in der Frühlingsnacht auf die zarten Blümelein fiel. Sie welkten und verdorrten.... Denn der Calvinismus mit seiner strengen innerweltlich-asketischen und nichts weniger als lebensfreudigen Weltanschauung wurde der unerbittlichste Feind der Volkskunst'[5].

1 G. Thibault, *Musique et poésie en France au XVIe siècle avant les 'Amours' de Rousard*, in: *Musique et Poésie au XVIe Siècle*, Colloques du C.N.R.S. 1954, p. 83.

2 Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, Ch. I: *Rôle du Psautier dans l'Eglise réformée*, p. 1-35. Cf. Ernest Langlade, *Le rôle des Psaumes dans la vie religieuse. Étude historique et psychologique*, Paris et Cahors 1905; Henri Chaix, *Le Psautier huguenot*, Genève 1907; A. Atger, *Histoire et Rôle des Cantiques dans les Églises réformées de langue française*, Genève 1883.

3 Kenneth Jay Levy, *Vaudeville, vers mesurés et airs de cours*, in: *Musique et Poésie au XVIe siècle*. Colloques du C.N.R.S. 1954, P. 185-199.

4 Ver, *La Cantilène huguenote*, p. 26 en p. 71n.

5 Herman Felix Wirth, *Der Untergang des niederländischen Volksliedes*, Haag 1911, S. 101. Vgl. J. Pollmann, *Ons eigen Volkslied*, Amsterdam 1936, blz. 73-83: *Calvinisme en Volkslied*, onder het hoofd: '*Het Verval*'.

Deel II
De Nederlandse psalmberijmingen van de 16e eeuw tot 1566

Hoofdstuk I
De oudste reformatorische berijmingen

Terwijl in de Duitse landen die de Hervorming hadden aanvaard, en in Straatsburg sedert 1524 jaar op jaar gezangboeken verschenen waarin telkens nieuwe psalmberijmingen waren opgenomen, en daar tussen 1537 en '42 vijfmaal een volledig psalter werd samengesteld[1], moeten we in de Nederlanden tot 1539 wachten om twee strofische psalmen gepubliceerd te vinden.

Toch is het verlangen naar reformatie van Kerk en maatschappij, van leer en leven, in onze landen niet minder krachtig geweest dan ginds. Maar in het Duitse Rijk waren vorsten die, hetzij uit overtuiging hetzij om politieke redenen, de reformatie in hun landen bevorderden of tolereerden; in de vrije Rijksstad Straatsburg regeerde een autonome Raad, die in 1529 de afschaffing van de roomse Mis decreteerde[2]. Voorlopig stond de Keizer machteloos tegenover de massale beweging in het Rijk en zo konden de verjongde kerken zich ongestoord bezinnen op de nieuwe taken.

Zelfs in Frankrijk lagen de politieke verhoudingen anders dan in de Nederlanden. Jarenlang slingerde de staatkunde van koning Frans I tussen de theologen van de Sorbonne en de humanisten van het Collège de France, tussen inquisitie en tolerantie heen en weer. Wel waren in 1525 Jacques Lefèvre en Gérard Roussel gedwongen geweest het land te verlaten, maar in 1533 predikte dezelfde Roussel als hofkapelaan van Margaretha van Navarre voor deze en drie- of vierduizend toehoorders in het Louvre het evangelie naar reformatorische opvatting[3]. Er mocht dan in Parijs geen kerk zijn waarin de psalmen van Marot door de gemeente konden worden aangeheven, aan het hof vond de dichter een kring die zijn ‘chansons divines’ apprecieerde en waar zelfs de koning zijn werk begunstigde. Ook buiten de hoofdstad maakten Marot's psalmen opgang, en de dichter, daarvan niet onkundig gebleven, vond er stimulansen in om met het begonnen werk voort te gaan, terwijl ook anderen hem navolgden.

Maar in de Nederlanden was Karel V heer en meester. Wat hij in Duitsland niet vermocht te verwezenlijken en waartoe hij de Franse koning niet had kunnen bewegen, trachtte hij hier ten uitvoer te brengen: een vastberaden, star-principiële anti-hervormingspolitiek. Hier brandden dan ook de

1 1537: *Der gantz Psalter* van Aberlin-Salminger, in 1538 vermeerderd herdrukt; 1538: *Psalter* van Köpphel, in 1539 herdrukt; 1538: *Der gantz Psalter Dauids* van Dachser; (zie voor deze bundels hiervoor blz. 107-114); 1542: *Der gantz Psalter* van Johan Clausen; 1542: *Der gantz Psalter Dauids* van Hans Gamersfelder (resp. Wackernagel, *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 1855, Nr. CDXLV en CDXLVI, S. 179).

2 20 februari 1529. Ad. Baum, *Magistrat und Reformation in Strassburg bis 1529*, Straszburg 1887.

3 Ontleend aan Georges Guiffrey, *Oeuvres de Clément Marot* I, *mise av jour ... par* Robert Yve-Plessis, Paris s.d. (1912), p. 184.

eerste brandstapels. Binnen de beslotenheid van zijn muren moge in een of ander klooster de nieuwe leer wijzigingen in liturgie en ritueel hebben teweeggebracht, in tal van kerken moge een priester openlijk of bedekt getuigenis hebben afgelegd van nieuwverworven inzichten, geen kerk is er in de onder het gezag van de Keizer staande Nederlandse gewesten aan te wijzen waar het Heilig Avondmaal *sub utraque* de plaats van het Misoffer is gaan innemen. Geen invloedrijk theoloog van het formaat van een Luther of Melanchthon, Bucer of Capito, Zwingli of Oecolampadius, of zelfs een Lefèvre d'Étaples is er, die aan onze vroege Hervorming leiding heeft kunnen geven. Geen gewestelijke of plaatselijke overheid kon zich straffeloos veroorloven enige tolerantie te betonen.

Slechts ten aanzien van vreemdelingen, Duitsers en Marranen, heeft Antwerpen enige inschikkelijkheid aan den dag gelegd. Maar hier sprak het economisch belang een woord mee. Voor het overige duldden Markgraaf en magistraat geen ketterij binnen de muren van de stad. Men moet daarom de moed bewonderen van de drukkers, die in weerwil van scherpe plakkaten begonnen en ononderbroken voortgingen met het drukken en verspreiden van heretieke lectuur, van bijbels in de eerste plaats[1].

Duizenden boeken hebben tussen 1520 en '40 de uitnemend geoutilleerde Antwerpse en de vele verder over het land verspreide drukkerswerkplaatsen verlaten, en indrukwekkend is het aantal ‘ketterse’ geschriften daaronder. Tevergeefs zoeken we echter naar een bundeltje berijmde psalmen. Het kan verloren gegaan zijn in die roerige dagen, waarin boekverbrandingen niet zeldzaam waren. Maar de waarschijnlijkheid dat het niet bestaan heeft, is groter. Waar zou het immers als liturgisch gezangboek gebruikt hebben kunnen worden? En als er al, in huiselijke bijeenkomsten bijvoorbeeld, psalmen gezongen zijn, dan mag men veronderstellen dat ze in handschriftelijke vorm of in planodrukjes bekend zijn geweest.

De laatste hypothese wordt tot bijna-zekerheid als we ontdekken dat er vóór 1540, vóór het jaar dus waarin de *Souterliedekens* het licht zagen, twee psalmberijmingen van onbetwist ‘kettersen’ huize met een groot aantal overigens onverdacht-orthodoxe geestelijke liederen meegebundeld werden, en wel in het *Denoot ende profitelyck boecxken*, dat Symon Cock te Antwerpen de 28e september 1539 ‘met keyserlijcker Priuilegien’ uitgaf, nadat het de 8e januari van dat jaar door magister Petrus Titelmannus en de 26e d.a.v. door frater Mathias Wensen zorgvuldig was geëxamineerd en voor de katholieke christenheid nuttig en goed was bevonden[2].

De - helaas onbekende - verzamelaar der liederen zegt in zijn voorwoord dat hij met grote naarstigheid ‘bi gheestelike ende weerlike personen / in diueersche cloosteren / steden / ende landen’ gezocht heeft naar ‘alle gheestelike liedekens ende leysenen diemen tot deser tyt toe heeft connen gheuinden ende ooc doen dichten’.

Waar hij de twee psalmen die we in zijn boek aantreffen[3], gevonden heeft, zullen we wel nimmer

1 Zie M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam 1948 (*Patria* XLIV).

2 Van het *Dev. ende pr. b.* bestaan nog twee exx., een onvolledig in de Haarlemse Stadsbibl., een volledig ter K.B. Brussel. Een nieuwe uitgave (gedrukt in 350 exx.) ‘van eene inleiding, registers en aanteekeningen voorzien’ bezorgde D.F. Scheurleer, 's-Gravenhage 1889. Gefacsimileerd titelblad op blz. (I). Deze uitgave wordt geciteerd.

3 Ps. 64 [Hebr. 65] en ps. 36 [Hebr. 37], resp. nr. CLV en CXCVI.

te weten komen. Zo zal ook nooit geopenbaard worden of de vrome verzamelaar geweten heeft dat hij liederen van ‘ketters’ mede opnam. Misschien was de goede man meer vroom dan geletterd. In elk geval is noch meester Titelman noch broeder Wensen zich enige afwijking bewust geweest. Het kan pleiten voor hun rechtzinnigheid die zich te goed achtte om ook kennis te nemen van de geschriften uit het andere kamp, het pleit evenzeer voor het geestelijk gehalte van deze liederen. De oorspronkelijke dichter zal zich echter wellicht de ogen hebben uitgewreven toen hij las dat ook zijn psalm onder het judicium ‘inuenit omnino vtilem, pium, & dignissimum, qui omnium manibus teratur’ viel.

Ik ben tot nog toe het bewijs van kettersheid schuldig gebleven. Voor ik het lever, veroorlove men mij nog een opmerking.

Het is gebleken dat het soms uiterst moeilijk is van een godsdienstig geschrift uit de periode waarmee we ons nu bezighouden, te bepalen aan welke kant van de lijn het ligt. Is er wel sprake van een scherpe scheidingslijn? Moet men niet eerder een strook geestelijk niemandsland aannemen? Een moderne onderzoeker is daartoe geneigd, vooral de niet dogmatisch en kerkhistorisch geschoolde literator, aangezien hij dan besliste uitspraken vermijden en nietszeggende formules als ‘dogmatisch-onbelijnd’, ‘irenisch’ gebruiken kan. Moeten het echter altijd dogmatische lijnen zijn die de ‘ligging’ bepalen? En is irenisme op zichzelf al niet een vorm van toegeven aan de heterodoxie? Aanvaardden de ketterjagers van de zestiende eeuw, ook vóór Trente, verzoeningsgezindheid en vage ‘dogmatiek’ in hun slachtoffers, of dit mensen waren of boeken? Aarzelend wil ik toegeven: in boeken van geleerden misschien enigszins, maar over het algemeen moeten we er van uitgaan, dat onze zestiende-eeuwse voorvaderen, welk geloof zij ook beleden, altijd terdege hebben geweten wat zij aan de ander hadden.

Laten we ons de omstandigheden uit de bezettingstijd herinneren. Een bepaalde zinswending, een formulering, een enkel woord was voldoende om de goede Vaderlander, ook als hij onder landsverraderlijk oppertoezicht moest schrijven, te herkennen, zoals we anderzijds in staat waren de nationaal-socialist te ontdekken in de schrijver van een dogmatisch onbelijnd en irenisch, voor het oog objectief-wetenschappelijk betoog of wat dan ook. Het nu opgroeiende geslacht mist reeds dat fijne onderscheidingsvermogen van toen, en hoe zal de 23e-eeuwer hier zijn weg moeten vinden, als wij hem niet de sleutel tot het juiste verstaan in handen geven?

Wie zich zet tot de bestudering van 16e-eeuwse godsdienstige litteratuur, zal de geheime code moeten zoeken om de confessie van de auteur met zekerheid te kunnen bepalen.

Ons studie-object is een berijmde psalm. Was het een ander godsdienstig geschrift, de moeilijkheden zouden iets minder groot zijn. Wanneer toch mag men besluiten tot ‘ketterij’ of op z'n minst tot reformatorische gezindheid? Ik meen op grond van: de verwerping van de leer der transsubstantiatie; de verdediging van de opvatting dat het ‘Lichaam van Christus’ worde genoten onder de gedaanten van brood en wijn (sub utraque); de verwerping van de sacramenten van de oorbiecht, het vormsel en het oliesel; van het gezag van de paus, de concilies en de bisschoppen; van de leer der goede werken (en in verband hiermee de beklemtoning der justificatio sola fide); en zeker ook op grond van de verachting van het priestercelibaat, van de ceremoniën der kerk; van Maria als pleitbezorgster of medeverlcsseres en van de heiligen als voorsprekers bij Christus; van het klooster-

wezen; - op grond ten slotte van de exclusieve aanvaarding van de Heilige Schrift als enige kenbron van het geloof en als enig richtsnoer voor het leven.

Maar de kans dat men één, laat staan enige, van deze principes tot uitdrukking ziet komen in een psalmberijming, die toch in het algemeen niet anders wil zijn dan een weergave van de bijbeltekst, is niet groot. Hier gelden andere aanwijzingen. Naast het vormbeginsel - strofisch gedicht op volksaardige melodie - vormen de 'bron' en de spaarzame buitenbijbelse toevoegingen de voornaamste en niet zelden de beslissende indicaties.

Welnu, in dit opzicht laten ons de beide psalmen, 64 en 36, uit het *Deuoot ende profitelyck boecxken* niet in het onzekere. Elke berijming heeft nu eenmaal een prozatekst als uitgangspunt. Gaat een dichter te werk volgens het 'getrouwheidsprincipe', dan kan men die tekst vrij gemakkelijk uit zijn gedicht aflezen.

De berijmer van psalm 64, dat is nr. CLV, ging uit van de tekst van een der meest ketterse boeken die in 1526 van een Nederlandse pers kwamen:

Die souter wel verduytscht wt die heylige oft Hebreeusche sprake. Verclaringhe des gheheelen psalters seer claer ende profitelic door Johānem Bugenhēg wt Pomeren [enz.] - Bazel, Adam Anonymus [= Antwerpen, Joh. Hoochstraten], 1526[1]: de Nederlandse vertaling van

PSalter wol uerteutscht auß der heyligen sprach / ... / Durch Johann Bugenhag auß Pomern. / ... / Gedruckt zu Basel, durch Adam Petri, im iar. M.D.XXVI[2].

Het is hetzelfde boek waarop de Antwerpse rederijker Cornelis Crul zich inspireerde toen hij zijn beide psalmgedichten, 13 en 77, schreef[3], Crul, die door Van Mierlo in feite tot de 'onnozelen' van de 16e eeuw gerekend wordt, als hij meent dat deze rederijker zich niet bewust moet zijn geweest, dat Bugenhagen's tekst en commentaar ketters waren, en mede op grond daarvan aannam dat hij wel nooit kettersgezind zal zijn geweest, zoals ook Van Hoochstraten het boek 'zeker niet als een ketterse vertaling zal hebben uitgegeven'[4].

Mevr. dr. M.E. Kronenberg heeft Van Mierlo duidelijk van repliek gediend door enkele feiten te laten spreken[5]. Om te voorkomen dat desondanks de onbekende berijmer van onze 64e psalm het lot van de beide Antwerpenaars gaat delen, - dat is te worden gerangschikt in de rij van geestelijk onvolwaardigen - citeer ik enige passages uit het boek zelf, opdat ieder voor zichzelf kan oordelen:[6]

1 Volledige titel en bijzonderheden in Nijhoff-Kronenberg, *Nederl. Bibliogr.* I, nr. 508. Een (verkleinde) reproductie van het titelblad in M.E. Kronenberg, *Verboden boeken*, blz. 121. Ex. van de *Souter*, K.B. Den Haag: 1084 C 1.

2 Volledige titel in Georg Geisenhof, *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*, Leipzig 1908, Nr. 13 (fol.) en Nr. 14 (8°), resp. S. 30 en 32. De signatuur van het ex. Nr. 13, Londen, Br. Mus. thans 3023 c. 3. - In deze druk van 1526 hebben de psalmen de nummering van de Vulgaat.

3 Zie mijn art. *Cornelis Crul's bewerking van de 13e en 77e psalm*, NTg. 46 (1953), blz. 136-146, in het bijzonder blz. 141. Verg. L. Roose, *Religieuze Poëzie van Cornelis Crul (Zwolse Drukken en Herdrukken*, Nr. 12), Zwolle 1954, blz. 16-18.

4 Dr. J. van Mierlo S.J., *Bij een debat over de religienze gezindheid van den Autwerpsen Rederijker C. Crul*, NTg. 46 (1953), blz. 269-271.

5 M.E. Kronenberg, *Over Bugenhagen's Souter van 1526*, NTg. 47 (1954) blz. 43 v.

6 De nu volgende citaten zijn ontleend aan de herdruk van Bugenhangen's *Souter*, die door 'Petrum Stephanum van Gendt' te 'Geneue' bezorgd werd onder de titel: *Psalter Des Koninclicken Propheten Dauids*. Ex. o.a. Den Haag K.B. 107 C 49; A'dam U.B. 975 C 29; Leiden U.B. 1498 C 1; en in eigen bezit. Zie over deze uitgave Nijhoff-Kronenb., *Ned. Bibl.* 0254. - Deze herdruk - 1561? - heeft de 'Hebreeuwse' telling van de psalmen.

Comm. bij ps. 10:10: *Den armen hoop:*
Dit en sijn niet die gheene / die willige Aermoede louen inden Kloosteren / want haer Armoede is maer eenen valschen Titel / ende sy sijn Rijcker dan eniger Heeren in den Lande / Ooc en werden dese niet veruolcht / omt Euangelium / maer sy aenhanghen haren Antichrist / ende verdrucken met hem die rechte Armen ....

Comm. bij ps. 16:2: *Ick en hebbe gheen goet by u:*
Oft mijn goet en gheeft v niet / noch en profijteert v niet. Waer blift dan ons voldoen / waer bliuen die sotte Regelen der Penitencien? Waer bliuen die Gecke aflaten / ende ander Loermerten / die versiert sijn van den ghenen / die op den Stoel der Spotters sitten / om haer profijt?

Comm. bij ps. 16:4: *Haer Afgooden syn veel gheworden:*
Maer die principale Afgoderye is / dat wy op onse goede Wercken staen.

Comm. bij ps. 40:10: *Ick wil predicken die Gerechticheyt:*
Want het is onmoghelijck / dat die Rechtuaerdicheyt kome door Wercken. Daerom voelt / ende seyt ons twijfelachtich Herte aldus. Ick wilde wel Salich werden / ick wilde gheerne verdienen vergiffenisse mijnder Sonden .... Wanneer wy sus verre ghekomen sijn / so ist tijt / dat die een werde een Regulier Moninck / die ander een Chartuyser / der derde een Franciscaner / die vierde een broeder Jutte (ick wilde seggen een Brigitte etc.). Die sommige en sijn niet te vreden met die lange ghetijden / sy moeten oock van ons lieue Vrouwe lesen .... Een ander denckt / oft seyt: Ick heb S. Barbara geuast alle Jaer / op dat ick voor mijn Doodt hebben mocht dat Sacrament des Lichaems Christi (want sy is ghemaelt met een Kelck / ende dat Lichaem Christi. Welcke voordeel niemant en heeft van alle Vrouwen / ende onder die Mannen / niemandt / dan die gescheert ende gesmeert is / oft ghebotert / van den Paus te Roomen / oft te Soetemelck. Niemant en is Priester onder alle Vrouwen / dan S. Barbara) Maer (leyder) ick heb dit Vasten eens versuymt / daerom / ist al verloren.... Deser Bueselen / Loermetten / Duuelye / vint men veel / welcke altesamen daer in besloten sijn / dat een yegelijck hem verlaet op sijn Wercken.

Comm. bij ps. 51:9: *Ontsondiget my met ysopen:*
... ick en soeck gheen hulpe van menschelijcke Priesterdom / maer ick begheer dat ghy my wilt ontsondigen / ende besprengen met dat Bloet Christi ....

Comm. bij ps. 80:2: *Ghy Herder Israels hoort:*
Daerom en leest ghy niet in die Schrift dat men die Heyligen aengheroepen heeft / maer haerder ghedenckenisse leest ghy dickwijls / niet daerom datse voor ons bidden souden ....

Comm. bij ps. 106:31: *Ende het werdt hem ghereeckent tot Gherechticheyt:*
Wat sal men seggen van den grootsten grouwel der Missen / die den alderen grootsten Godsdienst geweest is / daer sy die gheheele Werelt met helpen wilden. Want die Misse leyt die Sonden aff / ... sy wt blusschet dat Vegheuyer (hoe wel dat daer dat groote water int Jaer XXIIII, seer toe geholpen heeft) sy ontsluyt den Hemel / (maer dat heeft oock gedaen den Aflaet des Antichrist / tot dat die Kiste vol was) .... Dit koemt alle daer door / dat die Priester Christum den Vader Offert /

dat nochtans die alder grootste Lachteringhe Gods is / die op Aerden gheuonden ende bedacht is.

Christus heeft hem eens gheoffert aent Cruys / daer mede alle die aen hem geloouen den Vader versoent sijn .... Wat hier toe gheset is / en is anders niet dan Menschelijcke versieringhe / verdicht tot dat alder erchste misdaet ende Hoererije / als wy sien. Die Afgoderije ende Hoererije die men Priapo ende Baal Peor bewesen heeft / sijn hier heylighe dingen by.

Comm. bij ps. 110:1: *Die HEERE sprack tot mynen HEERE:*

...Ende die Maria dacrom Voorsprakersse / een Koninginne der Genaden / ende een Godin maken / omdat sy Christum gebaert heeft / ende na tvleys sijn Moeder is / ghelijck Dauid sijn Vader / die en verstaen die Heerlicheyt Christi niet / ende weten oock niet wat Christus heet / oft is.

Comm. bij ps. 111:5: *Hy heeft Spijse gegeuen:*

Alsulcke Ghelooue te bekennen / in alsulcker Heerlicker gedenckenisse danc te segghen / heeft Christus oock na hem ghelaten die wijse ende Ceremonie dat Broodt te brecken / ende den Kelck onder ons te deelen.

God en wil in gheen Lichamelijcke gesteltenisse / maer in den Gheest / ende in der waerheyt aengebeden sijn ... veel min salt hem belieuen / dat die sommige hem als God ende schepper int Broot aenbidden.

Comm. bij ps. 115:4: *Maer haer Afgoden sijn siluer ende gout / wercken der menschen handen:*

Dit souden ons Poppen Christenen wel bedencken / den welcken so veel aen die Beelden ghelegen is..... Want dat die sommighe willen seggen / dattet Boecken der Leecken sijn / is te veel kints / oock sijn sulcke Boeckstauen veel te kostelick. Men koopt mennich Hondert Bibelen voor dat Geldt / daer men niet eenen Afgod offt Beeldt om koopen en mach. Men soude die Leecke door dat woort Gods leeren.

Een dergelijk boek, waaruit nog vele tientallen soortgelijke plaatsen zouden zijn aan te halen, zou door 16e-eeuwse intellectuelen - een rederijker, een uitgever - niet als ‘ketters’ herkend zijn? Dat is toch wel de intelligentie van onze voorvaderen al te laag aanslaan!

Ik laat nu de psalm uit het *Dev. eude pr.b.* volgen, met daarnaast de tekst uit Bugenhagen's *Souter* van 1526.

DEV. ENDE PR. B.	**DIE SOUTER (Bugenhagen)**
CLV	
Op die selue wisen / oft op	Die Titel ende Summa des .lxiiij. Psalms
Smorgens vroech bi tide / drie	Een psalm Dauid / tot een liet hooch te singhen.
vren voer den dach / so soude	
Maria magdalena .&c. Ende is	[.....]
ghemaect opten .lxiiij. psalm[1]	

1 Dit opschrift staat boven het voorgaande nummer (CLIV), maar hoort kennelijk thuis boven onze psalm, nr. CLV, dat slechts tot bovenschrift heeft: *Op die selve wise*.

GOd men verwacht v ende louet	2 *God men verwacht v ende loeft v te Zion /*
Ende v betaemt geloeft te sijn	*ende v betaeltmen ghelofte*.
Want ghi tghebet verhooren moghet	3 *Ter wijle ghi [dat] gebet verhoort*
Coempt alle vleesch voer v gheloefte doen	*coemt alle vleys voor v*.
Te groot is ons misdaet gheworden.	4 *Onse misdaet is te groot gheworden /*
Nochtans onse ouertredinge vergeeft	*onse ouertredinghe wilt ghi vergheuen*.
Wij sijn in groot verdriet ghetorden	
Doer v ghenade onse siele leeft.	
Wel dien die ghi verkiest te wonen	5 *Wel dien die ghi verkiest*
Ende toelaet in v houen ontfaen	*ende toelaet / dat hi wꝭ ne in v houen*
Die wort met goetheyt wer [lees : uwer] thronen	*die wert versaet met goetheyt ws huys*
Versaedt / want het sal int huys ws tempels staen	*ws heylighen tempels*.
Ghi sult ons wonderlijc antwoerden	6 *Ghi sult ons wonderlic antwoorden*
Ende vercoren met gherechticheyt	*met gherechticheyt / God onser salicheyt /*
God die van den westen totten noerden	*die daer sijt een toeuerlaet / alder werelt*
Sijt toeuerlaet ende onse salicheyt.	*eynde / ende der zee inder veerheyt*.
Ghi die bergen cont verwecken	7 *Die die berghen bereyt met sijnder*
Ende tot stride bereet tot uwer cracht	*cracht /*
Ghi cont haer lenden ouertrecken	
Omgorden met ghewelt / ende alder macht	*omgordet met gewelt*.
Ghi die dat bruysen ende misbaren	8 *Ghi die dat bruysen stillet inder zee /*
Cont stillen ende blusschen inder zee	
Ende dat brullen haerder baren	*dat bruysen haerder baren /*
Ende dat grimmen des volcx / twist / ende wee.	*ende dat grimmen des volcx*.

So dat wel vreesen voer v teeken	9 *Dat haer vreesen die aen dat eynde wonen*
Aent eynde der werelt lieden ghenoech	*vꝛ r v teekenen /*
Ghi maect vrolijc clerc en leecken	*ghi m□ct vrolick*
Beyde die daer wtgaen spade en vroech	*die wtgaꝛ n / beyde vrꝛ ech en spade*.
Ghi visiteert / bewaert / maec[t] rijcke	10 *Ghi besoect dat landt ende bewaret /*
Dlant / den stroom / god is vol waters reyn	*ende maket seer rijcke / den stroom gods*
Met dien bereyt ghi troostelike	*is vol waters / daer mede bereyt ghi*
Haer coren / want so bereydy dat certeyn	*haer coren / want so bereyt ghi dat*.
Ghi drenct ende vochticht sijn voren	11 *Ghi drencket sijn voren /*
Al sijn gheploechde ouerghiet	*ende ouergiet sijn geploechde /*
Met drupen maect ghi weec dat koren	*met druypen maect ghijt weec /*
Ontsegent sijn ghewassen in groot bediet	*ende seghent sijn ghewasche*.

Ghi croont dat iaer met uwen goede	12 *Ghi croont dat iaer met uwen goede /*
Van vette druypen v voetstappen ront	*ende uwe voetstappen druypen van vette*.
De woestinen druypen te vloede	13 *Die woeninghen in die woestinen druypen /*
Lustich sijn die houen der dalen gront.	*ende die dalen / houelen sijn ront om lustich*.
Die ackeren die sijn vol scapen	14 *Die ackeren sijn vol scapen /*
Die dalen staen dic met sade groen	*ende die dalen staen dicke met gesayde /*
Si iuechden singen sonder slapen	*sij ioychen ende singhen*.
Dits van Hierusalem ende Syon	

Oppervlakkig lezende en zonder kennis van de ‘bron’, ontdekt men het reformatorisch karakter niet: men hoort bekende bijbelklanken. Vandaar dat Wieder het lied heeft gerekend onder die ‘waarvan het niet uit te maken is of ze R.-Kath. of Herv. zijn’[1]. En toch heeft de dichter in de laatste versregel zijn psalm het merkteken van zijn overtuiging meegegeven, een sjibboleth voor wie de taal van die tijd verstond:

> *Dits van Hierusalem ende Syon*,

waarmee hij bedoelt het ‘Nieuwe Jerusalem’, niet in de betekenis die de wederdoper Jan van Leyden aan de formule hechtte, maar in de algemeen-reformatorische zin van de ‘Nieuwe Evangelische Gemeente’; waarmee ik overigens niet gezegd wil hebben dat deze psalm niet van een Anabaptist zou kunnen stammen.

Het is alweer Bugenhagen's *Souter* (1526) die hier onze gids is. ‘*Die Titel ende Summa des .lxiiij. Psalms*’ luidt:

> Die gheest spreect door ende inden prophete / van die nieuwe Zion / ofte Jerusalem / dâr Isaias van spreect int .xxxiij. capit. Uwe ooghen sullē sien die Jerusalem die rijcke stadt / die woeninghe diemen geensins heruoeren [mach] / noch nimmermeer en sullen haer slotelen genomen worden / eñ hâr coorden en sullen niet ghebroken werden. &c. Dese Zion of Jerusalem is die kercke of die gemeynte Christi / die god verwacht ende looft. In dese Zion / of Jerusalē / of gemeynte wordē die cōsciencië eerst iāmerlic gequelt wt ânmerckinge der sondē / ende door nae coemt die vergiffenisse / ende die vertroostinghe....

1 F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens. De Liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en Bibliographie.*, 's-Gravenhage 1900, blz. 127.

Nu we weten hoezeer de dichter doordrenkt is geweest van de geest van de *Souter*, krijgen tal van verzen hun pregnante reformatorische zin en kunnen we de psalm karakteriseren als het L i e d d e r U i t v e r k o r e n e n[2].

Zo nauw heeft de dichter zich bij de prozatekst aangesloten dat men deze bijna woord voor woord uit zijn lied kan aflezen. Een enkele stoplap heeft hij aangebracht - doch bijna nergens zin-

2 Over de 'uitverkorenen' zegt Bugenhagen in zijn commentaar bij ps. 65:5. (Wel dien, die ghy verkieset): 'Niemandt en kan Salich werden / door sijn vliticheyt / Macht / Rechtuaerdicheyt / Wercken &c. maar dien God van eewicheyt wt verkoren heefft...'

loos - om een goed rijm te krijgen, maar het rijm erkent hij blijkens de eerste strofe niet als dwingend vorm- of klankprincipe: de bijbelinhoud prevaleert.

De berijmer van psalm 36 [Hebr. 37] - nr. CXCVI - heeft zich evenzeer als de eerste, existentieel betrokken gevoeld in de geloofsproblematiek van het Hebreeuwse lied. Doch duidelijker dan de ander heeft hij de psalm geactualiseerd. Wel heeft hij de bijbelpsalm in zijn verloop op de voet gevolgd, wel ontleende hij zijn woorden doorgaans aan de proza-psalmtekst, maar hij droeg expressis verbis zijn gedicht op aan de (evangelische) Christenen van zijn tijd, tot troost voor hun bezwaard gemoed. Zo heeft ook de dichter zelf zich aan de woorden van de psalm opgetrokken om in de geestelijke strijd staande te kunnen blijven.

Het feit dat deze psalm een plaats heeft gevonden in de *Veelderhande Liedekens* van 1556 en in de *Gheestelicke Liedekens* van 1563, vormt reeds een aanwijzing voor zijn reformatorische origine. Mede op grond daarvan rekende Wieder hem dan ook tot de hervormde liederen[1].

Zoekende naar de prozatekst die het uitgangspunt van de dichter is geweest, vond ik dat een vertaling naar Luthers *Psalter deutsch* van 1524 als basis moet worden aangenomen. In aanmerking voor vergelijking kwamen:

a. *Psalterium ghetranslateert na die Griecse ende Hebreusche waerheyt*, in het tweede deel van *Die Bibel int duitsche*, Antwerpen, Hans van Romundt (1525);
b. *Die souter wel verduytscht* van Bugenhagen, zie boven;
c. Het *Psalter* in de Bijbel van Jacob van Liesvelt, Antwerpen 1526, en vrijwel ongewijzigde herdrukken;
d. *Dauids Psalter*, in deel II van het Oude Testament uitgegeven door Doen Pietersz te Amsterdam in 1527 (dat Liesvelt plagieert);
e. *Den Souter Davids*, Antwerpen, Marten de Keyser voor Gov. vander Haghen, 1531[2].

Daar al deze vertalingen op hetzelfde origineel teruggaan, zijn de onderlinge verschillen zeer klein. Het leek me echter dat *Die souter* van 1526 (Bugenhagen) door de keuze van bepaalde woorden het dichtst bij de in ons lied opgesloten liggende psalmtekst kwam; dat is de reden waarom ik naast enkele van de twee en dertig strofen van de berijming de overeenkomende verzen van de *Souter* ter vergelijking heb geplaatst.

DEV. ENDE PR. B. **CXCVI**	**DIE SOUTER (Bugenhagen)**
Die selue wyse[3] / *oft op Bloemkens*	Die summe des .xxxvi. Psalms
schoon en die staen breyt. Ende is gemaect	[.....]
opten .xxxvi. ps. [Hebr. 37]	

1 Wieder, *Schrift. Lied.*, blz. 127.
2 Voor volledige titel en bijzonderheden raadplege men Nijhoff-Kronenberg.
3 Boven Nr. CXCV: *Dit is die wise van Ick sach mijn heere van valckensteyn*.

I

GHi Christenen wilt v toornen niet
Int voerspoet der goddeloosen
Noch trect aen v gheen verdriet
Om dat weluaren der boosen.

1 *En vertoornt v niet*
ouer den boosen /
ende sijt niet nidich
ouer die quaetdoenders.

II

Want als gras sullen si vergaen
Haestelic af ghesneden
Als groene cruyt werden si saen
Verdorret ende vertreden

2 *Want als dat gras / sullen si*
haestelic afghehouwen worden /
ende als dat groene cruyt
sullen si verwelcken.

III

Set uwen troost alleen in god
Keert alle dinc in duechden
Blijft in v lant / wilt alle ween
Int ghelooue vervruechden.

3 *Hoept op den HEERE*
ende doet goet /
blijft int lant
ende geneert v int gelooue.

IV

In God hebt altijt uwen lust
Wat hi geeft tsal v wel smaken
In sijn bewegen weest gherust
Betrout hi salt wel maken.

4 *Hebt uwen lust an den HEERE /*
die sal v geuen wat v herte wenscet.
5 *Beueelt den HEERE uwen wech /*
ende hoept op hem / hi salt wel maken.

V

V rechtuerdicheyt als licht
Sal hi claer openbaren /
Ghelijct die middach al verlicht
Sal hi v recht verclaren

6 *Ende hi sal v gherechticheyt*
voort brenghen als dat licht /
ende v recht als den middach.

XVII

De godlose bercht gern gelt	21 *Die godloose borcht /*
Dwelck hi gaerne behilde	*ende en betaelt niet /*
Die rechtuerdige is vri gestelt	*maer die gerechttige is*
Bermhertich ende milde.	*barmhertich ende milde*.
----------	----------

XX

Ic ben van ioncheyt worden out	25 *Ick heb ionck gheweest / ende ben out gheworden/*
Noyt en heb ick connen vaten	*ende en heb noch noyt ghesien*
Van rechtueerdigen arm oft cout	*den rechtuaerdigen verlaten /*
Noch haer kinder verlaten.	*oft sijn saet om broot gaen*.
----------	----------

XXV

Den christen die godlose aensiet.	32 *Die godloose siet op den rechtuaerdighen*
Dat hi hem mochte doden	*ende soect hem te dooden*.
Mer god die en verdoemt hem niet	33 *Maer die HEERE en laet hem niet in sinen*
Mer trect hem wten noden	*handen ende en verdoemt hem niet/als hi ver-[oordeelt wort*.
----------	----------

XXXI

Der gherechtiger salicheyt	39 *Maer die salicheyt der rechtuaerdighen*
Is van God / ende ontfermen	*is van den HEERE /*
Hi wilse in alle dierbaerheyt	*Die is haer sterckheyt*
Van ongheluc beschermen.	*in den tijt der noot*.

XXXII

God salse helpen so hi seyt	40 *Ende die HEERE sal haer bistaen*
In goddelosen ontscouwen	*ende salse verlossen / ende salse vanden*
Ende brenghen tot salicheyt	*godloosen verlossen / ende haer helpen*
Want sij in hem betrouwen	*want sy betrouwen op hem*.

De psalm vertoont naar zijn opvatting verwantschap met de overeenkomstige van de Duitse nabaptist Ludewig Hetzer:

Erzörn dich nit, o frommer Christ,
vorm neid thu dich behuten![1]

Niet naar vorm of werkwijze: Hetzer's strofe is 10-regelig, de uitwerking, dientengevolge, wat reed; de Dietse psalm heeft de 4-regelige balladestrofe en geeft in de meeste gevallen de tekst ernachtig weer. Van invloed van Hetzer op de Dietse dichter zou ik zelfs niet willen spreken, naar beiden vertolken dezelfde gedachte die juist in de ‘goede’ doperse kringen zo gekoesterd werd:

Mer die sachtmoedige dat lant
Met pays besitten sullen (str. IX, 1-2)

1 Wackernagel, *Kirchenlied III*, Nr. 537, S. 482-486.

Bij de keuze van het woord *sachtmoedige* week onze dichter welbewust af van zijn 'Vorlage', die ter plaatse *allendige* heeft. Hij gaf de voorkeur aan wat hij in de commentaar bij de tekst vond[1].

'Ook wordt te vaak als reeds hervormd beschouwd wat zuiver katholiek is. Reeds in het Devoot en profitelyck Boecxken heeft men hervormde liederen willen zien. Laten we toch geen addertjes zoeken, waar de strengste censuur van een Petrus Titelman die niet heeft ontdekt.' Zo schrijft Van Mierlo in het tweede deel van zijn *Geschiedenis*[2].

Ik heb niet naar addertjes gezocht, wel naar de bron. En dit eenvoudige onderzoek deed als vanzelf het hervormde addertje, dat de strenge censores Petrus Titelman en Mathias Wensen niet hebben kunnen ontdekken, en dat ook voor Van Mierlo verborgen bleef, uit het gras kruipen.

Wel niet vóór 1540 gepubliceerd - althans niet gebundeld! - maar waarschijnlijk toch vóór die datum geschreven, is de bewerking van de 130e psalm door David Joris, die we aantreffen in zijn *Geestelijck Liedt-Boecxken*, fol. 65v^{O3}.

De psalm is interessant om wat de dichter toevoegt en weglaat. Een berijming kan men het lied nauwelijks noemen, al kan men de tekst van Liesvelt er in herkennen; het is het lied van het door vijanden (zonde en duivel) gekwelde 'Jerusalem' (!), waarvan David Joris zich een der geestelijke leiders weet.

1 De psalmtekst heeft: 'Maer die Allendige sullen dat Lant erven / ende lust hebben in grooten vrede'. De commentaar hierbij luidt: '...Salich sijn die Sachtmoedigen / want sy sullen dat Acrtrijck besitten'.

2 J. van Mierlo, *De Letterkunde van de Middeleeuwen*, Tweede Deel, 2e dr. (*Gesch. van de Letterk. der Nederl.* onder red. van F. Baur e.a. Deel II), 's-Hertogenbosch-Brussel, z.j. (1949), blz. 330.

3 David Joris werd ± 1501 te Brugge geboren. Zijn vader was rondreizend toneelspeler en David vervulde bij de opvoering van mysteriespelen vaak de rol van koning David wiens naam hij aannam. In 1524 vestigde hij zich als glazenmaker te Delft, waar hij tot bekering kwam en voorganger van de hervormden werd. Door het uitgeven van 'scandaleuse ende fameuse libellen' en het bespotten van een processie, haalde hij zich in 1528 zware straffen op de hals (doorboring van de tong, verbanning uit de stad voor drie jaar). De tijd van zijn verbanning schijnt hij in Friesland te hebben doorgebracht, waar hij in aanraking kwam met de volgelingen van Melchior Hoffmann en voor de Wederdoperij gewonnen werd. In 1533 liet hij zich herdopen en keerde naar Holland terug. De verering die hem van geestverwanten ten deel viel, deed hem geen goed. Hij beschouwde zich als de tweede David, die na Christus, als Paracleet, het tijdperk der volmaaktheid inluidde. Deze zelfvergoddelijking bracht hem tot extravagante godsdienstige en zedelijke denkbeelden. In 1544 vestigde hij zich met zijn gezin te Bazel om daar rustig van de door hem verworven rijkdommen te genieten. Onder de naam van Jonker Jan van Brugge bewoonde hij een adellijk slot en genoot hij de achting van de bevolking. Met veel cerbetoon werd hij in 1556 begraven, maar toen na zijn dood zijn ware identiteit bekend werd, werd zijn lijk opgegraven en verbrand.
David Joris heeft zeer veel gepubliceerd. Een (in alle opzichten onvolledige) bibliografie gaf A. van der Linde, *David Joris. Bibliographie*, 's-Gravenhage 1867. Zijn beroemdste werk is het *Wonderboeck* (1542). Verdere bio- en bibliografische gegevens in *Nieuw Ned. Biograf. Wdb*.
Van zijn *Liedt-Boecxken* zijn twee drukken bekend. Zie Wieder, *Schrift. Liedekens*, nr. CII (eind 16e eeuw, K.B. 174 G 73) en nr. CIII (id., Gent U.B.). Een nieuwe uitgave bezorgde G.C. Hoogewerff (*Liederen van Groot-Nederland* verzameld door F.R. Coers Frzn.), Utrecht 1930. Het boekje verdient nadere bestudering (ook uit muzikaal oogpunt); aanknopingspunt kan vormen W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*, Groningen-Batavia 1939, blz. 56-59. - Een aantal liederen is gedateerd. Het oudste is van 1529, het jongst-gedateerde van 1536. Op grond hiervan meen ik psalm 130 vóór 1540 te mogen plaatsen.

Psalm 130

DAVID JORIS	**LIESVELT**
Wt der diepten roep ick O Heere tot dy /	1 *Wt der diepten roep ic HEere tot v /*
Verhoort mijn stemme / maeckt my doch vry /	2 *HEere hoort mijn stemme*.
Van d'Helsche subiecty vnde haer ghespuys /	
Van 's ongheloofs questy vnde t'groot abuys.	
Heer wilt mit v ooren aenmercken my /	*Laet uwe ooren mercken op*
Die stem mijns smeeckens is alleen tot dy:	*die stemme mijns smeekens*.
Ick ben inder herten vol smerten vnde pijn /	
Want des Viants terten deurscherten mijn.	
Och Heere wildy achten die misdaet /	3 *Ist dat ghi acht wilt hebben op misdaet /*
Daer een noch gheen van int leuen gaet:	
Wildy mit hen int eewich oordeel gaen /	
Wie salder dan moghen blyuen bestaen?	*HEere wie sal staende blijuen*.
Immer des sijn wy seecker vnde ghewis /	4 *Want bi v is vergeuinge op datmen v vreese /*
Dat by v (O Godt) vergheuinghe is:	7 *Israel wachte op den Heere*
Verwacht dijn Heer o Israel /	*Want goetheit is biden HEere*
Want goetheydt is by hem / dat weet ick wel.	*ende vele verlossinge bi hem*.
Hierom verblijdt v Jerusalem reyn /	
Die Prins sal verlossen Israel certeyn /	8 *Ende hi sal Israel verlossen /*
Alleen deur t'Ghelooue in synen doot /	*wt al sijnder misdaedt*.
Daer hem der Sathan vnde mennich aen stoot.	
De (bijbel-)verzen 5 en 6 zijn niet verwerkt.	

Men lette nog op het rederijkerskarakter van deze psalm, (binnenrijmen, vreemde woorden, de Princestrofe), maar de bijbelwoorden zorgen er voor dat het lied niet ál te individueel is geworden.

Opmerkelijk is ten slotte de prachtige, door de vele melismen brede melodie, die kennelijk aan de tekst is aangepast, naar mijn mening uit een eenvoudiger zesregelig melodisch couplet. De oorsprong ervan heb ik niet kunnen ontdekken[1].

Ik breng nog even een uitspraak van prof. Van Mierlo in herinnering: ‘Zo was langzamerhand, met de ontwikkeling ook van het geestelijk lied, de behoefte ontstaan aan een volledige bewerking der psalmen in liedvorm’[2]. Ik heb aangetoond, overtuigend naar ik hoop, dat niets een ‘zo’, het adverbium van de meest voor de hand liggende conclusie, rechtvaardigt. En dan, vanwaar die behoefte? Wanneer en waarom hielden de tientallen kerst-, passie- en paasliederen, de talrijke Jezus-

1 Vgl. Wieder's citaat en opmerkingen bij nr. CIII (*Schrift. Lied.*, blz. 166/7).
2 Zie hiervoor blz. 45.

en de ontelbare Maria- en heiligenliederen op in een behoefte te voorzien? Waarom en wanneer heeft men de liederen van hemel en hel, van vagevuur en opstanding naar middeleeuwse visie, de devote liederen van zonde en berouw, van inkeer en boete, van deugd en levensheiliging terzijde gelegd als niet meer voldoende aan de behoeften van ziel en gemoed, om zijn geestelijke dorst te gaan laven aan de bron der Hebreeuwse lyriek, om voor zijn aanbidding en dank, zijn lof en eerbetoon, zijn vreugde en leed, zijn benauwenis en uitredding zijn woorden te zoeken en te vinden in het berijmde Bijbelwoord?

Zou dat niet, eerder dan als resultaat van een door niets gesteunde, als natuurlijk veronderstelde ontwikkeling, gebeurd zijn onder invloed van de Lutherse reformatie, van de sacramentistische en anabaptistische hervormingsgedachten, onder invloed van de Bijbel in nieuwe vertaling, die in een aantal redacties bij duizenden van de Antwerpse en Hollandse persen kwam en zich onder het volk verspreidde; onder invloed tenslotte van de vervolgingen waaraan ieder blootstond die met de nieuwe leer sympathiseerde?

Het is in ieder geval opmerkelijk dat het *Devoot ende profitelyck boecxken* het niet verder dan de ene oplage van 1539 gebracht heeft, terwijl het boekje waarin de ‘volledige bewerking der psalmen in liedvorm’ verscheen - de *Souterliedekens* - in vijf jaar tijds niet minder dan tien drukken beleefde.

Deze *Souterliedekens* zullen het onderwerp van het volgende hoofdstuk vormen.

Hoofdstuk II
De souterliedekens

1. Rooms of reformatorisch?

Zelfs indien vaststond dat de *Souterliedekens*, de in 1540 bij Symon Cock te Antwerpen uitgegeven bundel berijmingen van alle 150 psalmen, 'zuiver katholiek' waren, dan nog zou een behandeling ervan in het kader van de reformatorische psalmberijmingen volkomen gerechtvaardigd zijn. Bij de bespreking toch van Utenhove's, De Heere's en Datheen's werk zal ik telkens, vergelijkenderwijs, moeten teruggrijpen op deze *Souterliedekens*. Een inleidende oriëntatie voorkomt dan veel onnodige herhaling.

Maar de katholiciteit, of liever, het rooms-zijn van de bundel is problematisch. Tegenover Van Mierlo's 'Zo zijn ook de vroegste *Souterliedekens* zuiver katholiek'[1], overgenomen door Gerard Knuvelder[2], staat Smit's mening: 'Er is aanleiding om ook de Souterliedekens in het verband der Sacramentistische poëzie te plaatsen'[3], wat Van Es dan ook in het derde deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* gedaan heeft, toen hij het hoofdstuk *De Protestantsche Psalmvertalingen* zonder veel aarzeling met de *Souterliedekens* opende[4].

Het is dus zaak ons nogmaals op het confessioneel karakter van deze psalmberijming te bezinnen. En deze activiteit zal niet van belang ontbloot zijn. Want gesteld dat Van Mierlo's inzicht juist zou blijken te zijn, dan zouden onze *Souterliedekens* de vroegste volledige bundel rooms-katholieke psalmberijmingen-naar-reformatorisch-model ter wereld vormen[5]. De constatering

1 J. van Mierlo in *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* II^2, blz. 330.

2 Gerard Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* I^2, 's-Hertogenbosch 1957, blz. 343.

3 W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 29.

4 G.A. van Es in *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 188.

5 De vroegste katholieke psalmberijmingen naar reformatorisch model vindt men in *Ein New Gesangbüchlin Geystlicher Lieder, vor alle gutthe Christen nach ordenung Christlicher Kirchen*. Ephe. 5. Werdet voll [usw.]. Gedruckt zu Leiptzigk durch Nickel Wolrab. 1537. - Hoffmann von Fallersleben bezorgde in 1853 (Hannover) een uitgave ervan onder de titel: *Michael Vehe's Gesangbüchlin vom Jahre 1537. Das älteste katholische Gesangbuch*. - Het boekje van Vehe, proost van de Stiftskerk te Halle a.d. Saale, bevat 52 liederen, waaronder berijmingen van de psalmen 5, 34, 51, 86, 67, 91, 128 en 130, alle van de hand van Vehe's vriend en stadgenoot, de 'Rathsmeister' Caspar Querhamer, die zijn strofevormen en vaak ook de melodieën ontleende aan de liederen van Luther en de zijnen. Psalm 130 is zelfs een omdichting van Luthers *De profundis:* een 'ontluthering',

Luther

Aus tieffer not schrey ich zu dyr,
Herr Gott, erhor meyn ruffen,
Deyn gnedig oren ker zu myr
vnd meyner bitt sie offen.
Denn so du willt das sehen an,
was sund vnd vnrecht ist gethan,
wer kan Herr fur dyr bleyben?

Bey dyr gillt nichts den gnad vnd gonst
die sunden zu vergeben.

van dit feit, opzichzelf reeds indrukwekkend genoeg, zou, in stede van de problematiek te vereenvoudigen, de

Es ist doch vnser thun vmb sonst
auch ynn dem besten leben.
usw.

Querhamer

Ausz hertzens grundt schrey ich zu dir,
Herr Gott, erhör mein stymme,
Deyn ohren Herr neyg du zu mir
vnd meine bitt vffnymme.
Denn so du wilt des haben acht
Wie vil der mensch hatt sund volbracht,
Wer wil das mögen leyden?

Bey dir ist, herr, der gnaden vill
die sunden zu vergeben
herr, dein gesatz ists rechte zyell
nach dem wir sollen leben.
usw.

vele vragen die nog steeds onbeantwoord rondom de *Souterliedekens* liggen, met een aantal doen toenemen.

Maar ook wanneer Van Mierlo's ongelijk mocht blijken, blijft er nog voldoende over dat zowel kerk- als litteratuurhistorici in hoge mate intrigeert. Bij ons onderzoek naar de godsdienstige situering van de bundel berijmingen zullen als vanzelf reeds enige litteraire vraagstukken aan de orde komen. We zullen daarbij achtereenvolgens nagaan welke aanwijzingen de *Prologhe* geeft, of de samenstelling van de bundel tot bepaalde conclusies kan leiden, welke de bronnen van de liederen en van welke aard de buitenbijbelse toevoegingen zijn.

Men zal in dit program de vraag naar het auteurschap missen. Dit vereist een kleine toelichting. De resultaten van mijn onderzoek naar het auteurschap, waarbij ik de bekende en enige minder bekende en zelfs geheel onbekende gegevens heb verwerkt, geven slechts aanleiding tot hypothesen, terwijl ik voor de beantwoording van de confessie-vraag alleen heb willen steunen op controleerbare feiten, al hebben uiteraard mijn visie op zekere onderdelen en mijn interpretatie van enige gegevens mede de uitslag bepaald. Het heeft me het best gedocht om de auteurskwestie eerst na de litteraire beschouwing aan de orde te stellen. Resultaten van het voorafgaande onderzoek kunnen dan als gegevens ter oplossing van het vraagstuk dienst doen.

a. De Prologhe

Bezien we dan allereerst in welke geest de *Prologhe* tot de *Souterliedekens* is opgesteld. De tekst ontleen ik aan de uitgave die Scheurleer als de eerste heeft geïdentificeerd[1].

> Also ons Cristus onse Heere / voer al int eerste va*n* ons ghebet heeft leere*n* bidde*n* / dat de*n* nae*m* Gods ons hemelscen vaders gheheylicht moet worde*n* so can me*n* daer sekerlijc wt bemercke*n* / dat die selue heylichmakinge des godlike*n* naems / een van die principaelste* oeffeninge*n* zijn moet / daer hem een goet Cristen me*n*sche altijt / met woerde*n* / wercken / en*de*

1 Scheurleer, *De Souterliedekens*, no. I, blz. 25-27. Nijhoff-Kronenberg, *Nederl. Bibliographie*, heeft Scheurleer's volgorde van de oudste edities overgenomen. Zie Deel I, no. 1915-1923. Ik gebruikte het ex. Amsterdam U.B. (Ned. Inc. 478).

* Er staat: *priucipaelste*.

> ghedachte*n* / mede behoort te becommere*n* / en*de* die niet en behoort achter te late*n* / mer altijt te helpe*n* vordere*n*. Want men da*n* dagelijcx siet en*de* hoort (God betert) dat den eerwaerdigen nae*m* Gods / in lichtuaerdige ydel liedeke*n*s / so dicmaels biden mensche*n* ontheylicht en*de* misbruyct wort / so zijn dese souter liedeke*n*s met grote*n* arbeyt en*de* neersticheyt v*er*gadert / om dit quaet te v*er*hoeden (so vele alst mogelijc zijn sal / en*de* die ionge iuecht een oorsake te gheue*n* / om in die plaetse va*n* sotte vleescelike liedekens wat goets te moghen singhe*n* / daer God doer gheeert / en*de* si doer ghesticht mogen worde*n*.

De klacht over de verderfelijke invloed van lichtzinnige en goddeloze liederen is te allen tijde in de kringen der vromen gehoord en vooral ook in die der devoten uit het begin van de 16e eeuw. De samensteller van het *Deuoot ende profitelijck boecxken* vond ‘onder veel ander dingen die den mensche tot boosheyt ende sonden trecken / dat sonderlinghe periculoes ende hinderlijc sijn / veel ontamelike / oneersame weerlike liedekens ende refereynen: die dagelijcx inde handen van den iongen lieden sijn ende heel ghemeyn’, wat voor hem een van de redenen is geweest om ‘met grote neersticheyt’ - ‘met groten arbeyt ende neersticheyt’ zegt de schrijver van de *Souterliedekens*-proloog - geestelijke liederen te zoeken en te doen maken.

Toch heeft de auteur zich niet geïnspireerd op de voorrede van zijn onmiddellijke voorganger: het privilegie op de *Souterliedekens* werd verleend op 15 september 1539, dertien dagen voor het verschijnen van het *Deuoot ende profitelijck boecxken*. Eerder zie ik beïnvloeding door Luther's voorrede op het ‘Walthersche Gesangbuch’ van 1524:[1] Das *geystliche lieder singen* gut und *Gott angeneme* sey - [vergelijk hiermee wat aanstonds in de *Prologhe* volgt] - acht ich / sey keynem Christen verborgen.... Ja auch *S. Paulus* solchs *1 Cor. 14* eynsetzt und *zu den Collossern* gepeut, *von hertzen dem Herrn* singen geystliche lieder und Psalmen, Auff das da durch Gottes wort und Christliche leere auff allerley weyse getrieben und geübt werden. - [eenzelfde verwijzing naar Paulus, 1 Cor. 14 en Coll. 3, verderop in de *Prologhe*] - ...nicht aus anderer *ursach*, denn das ich gerne wollte, *die iugent*, [--] ettwas hette, damit sie der *bul lieder und feischlichen gesenge* los werde und *an derselben stat ettwas heylsames* lernete[2]. Vergelijk deze passage van Luther met de laatstaangehaalde uit de *Prologhe* en men vindt niet alleen dezelfde gedachte, maar bijna gelijke bewoordingen: ursach: oorsake; die iugent: die ionghe iuecht; bul lieder und fleischlichen gesenge: sotte, vleeschelike liedekens; an der selben stat: in die plaetse van; ettwas heylsames: wat goets.

Ik geloof niet dat we hier van een bloot toeval mogen spreken.

> Ghemerct da*n* / dat Dauid die Godlike propheet / so rijcke*n* materie / in sine*n* souter / daertoe achter ghelate*n* heeft /

Daar toe, dat is: tot Gods eer en tot stichting van de jeugd. Ook de samensteller van het *Deuoot ende pr. boecxken* wilde dat men met zoete zang de Heer zou loven: ‘als nu dat sware lichaem met een liedeken vander doot oft van dat strange oordeel ontweckende: als nu ghenade ende troost doer Maria soeckende aen haren sone Iesum’. Hij verzamelt daartoe allerlei Jezus-, Maria- en heiligen-

1 *Luthers Werke*, Weimarer Ausgabe, Bd. XXXV, S. 474-475.
2 Cursivering door mij.

liederen en tal van andere die in devote kringen vervaardigd waren. Onze proloogschrijver daarentegen beperkt zich voor hetzelfde doel tot de Psalmen. Dit lijkt mij eerder de vrucht der beschouwingen van een reformatorische geest, althans van een bijbels-humanist die de grote waarde heeft leren kennen van de oerbronnen van het Christendom, dan van een laat-middeleeuws orthodox devoot.

> so zijn hier (so ghi sien moget) op elcke psalme*n* / sonderlinge wisen va*n* wereltlike liedeke*n*s gheappliceert / en*de* op note*n* ghestelt / op dat die ghene die de musike n*iet* en v*er*staen / die selue wisen moghen leeren va*n*den ghene*n* diese v*er*staen.

'Ende want veel lieden gheenen sanc en connen / noch de noten niet en kennen so is daer bi gheset het beghin vanden weerliken liedekens / die ghemeyn ende best bekent sijn / die op dien seluen toon oft voys gaen.' Zo luidt de overeenkomstige passus uit de voorrede van het *Deuoot ende profitelijck boecxken*.

Het beginsel om geestelijke liederen te zingen op wereldlijke melodieën, is al oud en in tijden van religieuze opleving, waarin de evangeliserende taak sterker wordt gevoeld, zeer algemeen, nu zo goed als vroeger. Trouwens, in het begin van de zestiende eeuw bestond geen verschil tussen wereldlijke en geestelijke muziekstijl in de eenstemmige liedmelodie. 'Die Vorstellung, dasz eine Melodie "weltlich" oder "geistlich" sei, d.h., dasz sie aus sich selbst von vornherein profanen oder sakralen Charakter trage, entstammt erst der Musikauffassung späterer Jahrhunderte. Für die Zeit um 1500 und noch mindestens für den grösszeren Teil des 16. Jahrhunderts darf - für Deutschland - [en we mogen dus ook wel zeggen: voor de Nederlanden] als Grundsatz gelten, dasz eine Melodie etwas Absolutes, Selbstgegebenes ist, das mit keinem spezifischen Inhalt belastet zu sein braucht'[1].

Vandaar dat we bij de Duitse psalmen herhaaldelijk aanduidingen vinden als 'Im König Laszles ton', 'Rosina', dat we boven een psalm van Marot als 'timbre' aantreffen: 'Laultre iour my cheminoye'. (boven ps. 15 in MS. fr. 2336, B.N. Parijs). 'Vielleicht hatte man eine dunkele Ahnung, dass diese Melodien [van de *Souterliedekens*] im Grunde keineswegs weltlich oder frivol waren und dass ihr Bündnis mit dem weltlichen Text oft eine sehr unglückliche Ehe war.... man kann nicht leugnen dass es Fälle gibt, (die allerdings erstaunlich selten sind), wo Psalm und Melodie ziemlich schlecht zusammenpassen, und zwar wo die mittelalterliche Melodie wirklich einen weltlichen Charakter hatte. Im allgemeinen bekommt die Bekehrung der Melodie gar nicht übel, sie trägt das Mönchsgewand als wäre sie dafür geboren'[2].

Dat het geestelijk kleed - het 'monniksgewaad' van Bernet Kempers doet me teveel aan het klooster denken, en daarvoor waren de *Souterliedekens* toch niet in de allereerste plaats gemaakt - deze melodieën zo past, komt, denk ik, ook doordat zovele wereldlijke wijzen hun oorsprong vinden in de kerkelijke gezangen[3].

1 Friedrich Blume, *Die evangelische Kirchenmusik* (*Handbuch der Musikwissenschaft* herausgeg. von Dr. Ernst Bücken), Postdam (1931), S. 13.
2 Bernet Kempers in *Ts. Ver. Ned. Muziekgesch.* XII, blz. 267v.
3 Vgl. hiervóór blz. 168.

Daarbij komt dat juist in deze tijd de gedachte veld wint, dat van een lied de tekst prevaleert, zeker - en dat is eigenlijk te allen tijde zo geweest - die van het geestelijk lied. Dat de volksmelodieën met opzet geappliceerd zouden zijn om de inquisitie te misleiden, valt te betwijfelen[1].

Een aanwijzing voor het confessioneel karakter van de bundel is in het toepassen van wereldlijke melodieën niet gelegen: ortho- en heterodoxen maken van het middel een gelijk gebruik.

> Die woerden vande*n* text zijn so na gheuolcht / en*de* daer in gheuoecht / alsme*n* opt alder naeste (om tghedichte der rimen wil) heeft mogen bi brengen. Niet dat alle die woorde*n* so iuyst daer in zijn ghetogen / alsse inde*n* text staen / dwelc in dese co*m*posicie niet doe*n*lijc en was. En*de* dit sal billicx allen discrete*n* lesers (die he*m* des v*er*staen) niet vree*m*t gheuen: mer het verstant en*de* den sin / sult ghi ter redeliker wijs daer in vinde*n* / so men dat (wt. S. Augustino / Hylario / Arnobio / Haymone / en*de* wten hebreeusche*n* text) opt beste heeft moghen volbrengen

Niet een vrije weergave van het bijbelwoord stond de bundelaar van de *Souterliedekens* voor, maar een tekstgetrouwe berijming. Natuurlijk moesten er concessies gedaan worden: strofe en rijm maakten dat onvermijdelijk, maar angstvallig is er voor gewaakt dat de 'sin' en het 'verstant' daardoor niet gewijzigd werden. Het lijkt wel of de auteur van de *Prologhe* kennis heeft gehad van Luthers brief aan Spalatinus en anderen: 'Deinde sententia perspicua et Psalmis quam proxima redderetur, libere itaque hic agendum et accepto sensu verbis relictis, per alia uerba commoda uertendum'[2]. En moet het tot de onmogelijkheden gerekend worden, dat ten onzent de beginselen van Luther, de Straatsburgers of de Zuidduitse Anabaptisten ten aanzien van het berijmen van psalmen bekend waren geworden? Of heeft de proloogschrijver wellicht psalmen van Marot in handen gehad waaruit hij het principe van schriftgetrouwheid heeft kunnen afleiden?

De verwijzing naar de bronnen is hoogst belangrijk. Het spreekt vanzelf dat we zullen moeten nagaan in hoeverre de opvattingen van Augustinus en de anderen in de *Souterliedekens* zijn verwerkt, maar de vermelding op zichzelf al bewijst dat de bijbels-humanistische opvattingen van zijn tijd niet aan de auctor van de bundel zijn voorbijgegaan. Niet alleen de heidense klassieken vormen het studie-object van de humanisten, de oudchristelijke klassieken, de Heilige Schrift en de Patres ecclesiae, delen evenzeer in hun enthousiaste belangstelling. Zonder de herontdekking van de oerbronnen, waarin het 'zuivere' Christendom te ontdekken was, zou de Reformatie geen kans hebben gehad. Alle hervormers hebben zich bij hun pogingen tot zuivering en herstel beroepen op de Schrift en de Vaders. Vanaf het begin van de boekdrukkunst zijn alle Westeuropese persen in beweging geweest om de Bijbel en de Opera Omnia der Kerkvaders te vermenigvuldigen. Onder de geleerden is Erasmus een der actiefsten en vruchtbaarsten geweest in de jacht op patristische handschriften. De in de *Prologhe* genoemde psalmencommentatoren waren dan ook in de tijd dat de *Souterliedekens* werden vervaardigd - enige jaren vóór 1539 - in druk aanwezig[3].

1 Isaac Le Long, *Kort Historisch Verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden Kerken onder 't Kruis*, Amsterdam 1751, blz. 39. Velen hebben het hem nageschreven.
2 Zie hiervóór blz. 71.
3 Zie blz. 194 en 215.

De ‘herontdekking’ van de Hebreeuwse tekst is voor de Psalmenstudie van de grootste waarde geweest. We hebben gezien hoe de ‘hebraïca veritas’ in de titels van de nieuwe vertalingen prijkte[1]. Voorzover deze filologie bedreven werd onder auspiciën van de theologische faculteiten der universiteiten of, daarbuiten, door gerenommeerde geestelijken, bestond er aanvankelijk weinig bezwaar tegen. De Psalteria, naar Hieronymus (1523), van Felix Pratensis (1515) en van Santes Pagninus (1528) zijn, voorzover ik kan nagaan, nooit door een kerkelijk verbod getroffen. Maar in 1531 is Titelmans ‘ad vulgatam veritatem’ in de titel van zijn Psalmencommentaar te beschouwen als een reactie van de orthodoxie tegen de hoe langer hoe meer gewantrouwde activiteit der humanisten[2]. En zeker sterk wordt de achterdocht tegen de v e r t a l i n g e n van deze en soortgelijke werken in de volkstalen, tegen de popularisering van deze zuivere wetenschap, die in de meeste gevallen pretendeerde de wetenschap der zuiverheid te zijn.

> Wilt daer om beminde Criste*n* lesers / dese liedeke*n*s / tot uwe*n* profite aldus ghestelt / int beste ontfangen / ende v daer niet aen stoote*n* / dat die scerpe letterlike wtlegghinge / en*de* die Retorijcsche coloren / daer soe nauwe niet in gheobserueert en zijn.

Wat voor soort ‘Christen lesers’ heeft de proloogschrijver toch op het oog, dat hij zich tegenover hen verontschuldigt niet de ‘scherpe’ interpretatio ad verbum - ten slotte is elke psalmvertaling en ook elke berijming een interpretatie - gegeven te hebben? Wie eisten van hem tekstgetrouwheid in een psalmberijming? De aanhangers van de Oude Kerk? Of die van de Nieuwe Leer, die zich bij de verdediging van hun opvattingen in hun geschriften of ten overstaan van hun ondervragers altijd door beriepen op het ‘er staat geschreven’?

> Maer wilt meer aenmercken die sake / waer om datse ghemaect zijn (te wete*n*) dat Gods nae*m* (soe vore gheseyt is) dicmael hier dore gheheylicht sal mogen worden: en*de* dat de ionghe liede*n* (die doch tot singhen veel gheneycht zijn) haer ghenoechte wt eene*n* gheestelike*n* sanck sceppe*n* mogen / twelc Gode sond*er* twifel wel aenghenaem zijn sal [Luther: *Das geystliche lieder singen / gut und Gott angeneme sey*] / die alsulcke*n* dancoffer niet en versmaet / bisonder alst wter herten gheschiet / daer ons die Apostel Paulus toe v*er*maent / Colloss. iij. segge*n*de. Leert en*de* vermaent v selue*n* mit sanghen / en*de* lofsangen / en*de* gheestelike liedeke*n*s inder ghenaden / en*de* singhet den Heere in uwer herte*n*. Daer om so salme*n* dese liedekens wter herte*n* met groter aendacht singen: en*de* passen / dat die ooren meer na den gheest der woorde*n* / dan nae die stemme en*de* tgheluyt des monts luystere*n* /

- de tekst prevaleert immers boven de melodie -

> gelijc .i. Cor*in*. xiiij. staet. Ic sal ooc singen mette*n* gheest / en*de* sal ooc singen mette*n* sin.

Bij het citaat uit Luthers voorrede van 1524 kondigde ik de apostel Paulus, het 14e hoofdstuk van zijn Brief aan de Corinthiërs en het 3e van die aan de Colossenzen al aan. Ook op andere wijze, en nu is zelfs het toeval ten enenmale uitgesloten, is de Wittenberger reformator in de *Prologhe*

1 Zie boven blz. 140.
2 Zie hierna blz. 446.

aanwezig en wel verhuld in de bijbelteksten. Deze zijn namelijk ontleend aan de Bijbel van Jacob van Liesvelt, die voor het Nieuwe Testament reeds in 1526, in de uitgave van 1535 ook voor het gehele Oude Testament op de vertaling van Luther teruggaat[1]. Een jaar na zijn verschijnen werd deze bijbel, met andere uitgaven van Van Liesvelt, te Antwerpen verbrand[2]. Mag men één ogenblik veronderstellen dat een intellectueel, als de auteur van de *Prologhe* in elk geval geweest is, zich de herkomst van de tekst niet bewust is geweest?

> Hier wt merct ghi wel / datmense niet als ander lichtueerdige ghemeyne liedekens / maer met groter deuocie / en*de* met een opgheheue*n* herte tot God behoort te singhe*n*. Als si also ghesongen worde*n* / sulle*n*se vrucht doen / en*de* sonderlinge stichte*n* / also wel den toehoorders / als de*n* sangers selue. Wa*n*t niema*n*t en is so ongheleert / hi en wort hier erghens inne onderwesen: niemant so droeuich / hi en vint hier eenighe v*er*troostinge: niema*n*t so sondich / hi en wort daer wt beweget tot leedwesen en*de* beteringhe zijns leue*n*s.

Vermoedende hier met een citaat te doen te hebben, heb ik naar de bron ervan gezocht, maar deze niet kunnen vinden.

> In summa / so sinte Athanasi*n*s seyt tot Marcellinu*m*. In alderley sake*n* / hoe si ooc mogen ghelegen zijn / me*n* mach daer altijt eenighe va*n* dese godlike liedekens toe ghebruyke*n* / die na ghelegentheyt der sake*n* / tot beteringe ons leuens / tot troost ons lidens / tot v*er*lichtinge ons v*er*driets diene*n* moghen.

Het geschrift van de kerkvader Athanasius over de Psalmen, gericht tot Marcellinus, was door Johannes Reuchlin uit het Grieks in het Latijn vertaald. Grote bekendheid kreeg het toen Johannes Campensis het hechtte achter zijn

Psalmorvm Omnivm Ivxta Hebraicam Veritatem paraphrastica...

> Antverpiae Apvd Martinum Caesarem. Anno M.D.XXXII. Mensi Octobri. (Ex. Stuttgart, Württ. Landesbibl.),

een boek dat onmiddellijk door enige Antwerpse collega's werd nagedrukt: in 1533 door Mich. Hillen van Hoochstraten en W. Vorsterman, in 1535 door Joan. Grapheus (*Enchiridion psalmorvm D. Hieronymo interprete, unà cum Iohannis Campensis è regione ad ueritatem Hebraicam paraphrasi*)[3].

Intussen waren in 1534 vertalingen in het Frans, Duits en Nederlands verschenen, die op hun beurt ook weer talrijke herdrukken beleefden[4].

1 De *Prologhe* heeft in Col. 3: ...met sanghen ende lofsangen, i.p.v. met psalmen endel.; het titelblad geeft de tekst in de juiste vorm. I Cor. 14 heeft in de *Prologhe* eveneens een kleine afwijking (een kennelijke drukfout): het eerste *oock* staat niet in Liesvelt.
2 Zie C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937, blz. 166 en 168.
3 Nijh.-Kronenberg, *Ned. Bibliogr.* I, 1202-12.
4 Franse: 1534: *Paraphrase*, etc. (zie hiervóór blz. 140), Parijs B.N. Rés. A 6141; herdr. 1537 (zie Nijh.-Kron. II, 3260), bewaarplaats onbekend; herdr. 1542, Londen Br. Mus. c. 27.a.25. Duitse: *Verteutschung aller Psalm wie die Joannes Campensis nach Hebreischer warheit in das latein gebracht hat*. Londen Br. Mus. 3089.d.6; herdr. 1536 Straatsburg B.N.U.E 102706. Een Engelse vertaling verscheen in 1535: *A Paraphrasis upon all the Psalmes of David*, etc. (Antwerpen) Nijh.-Kron. II, No. 3261.

De cerste Nederlandse druk van Athanasius' boekje voor Marcellinus werd gehecht achter

> *Dē Psalter l des convinclijckē Prophete Dauids na l die Hebreeussche waerheyt ouergeset tē eerstē l in Latijnscher sprake / door dē eerwaerdigen l Leraer Meester Iohannē Cāpensem / dē op = l rechtē clarē sin met breder woordē verclarēde / l Ter tijt gemaect / als hi ind' Vniuersiteyt vā l Louen eē openbaer Meester eñ Leser was in l der Hebreeusscher sprake. Eñ nv anno .xxxiiij l met groter naerstichȝ in onse ghemeyn Duyt = l sche tonghe ghetranslateert.*‖
> *Hier is ooc bi geset des eerwaerdigen Le = l raers S. Athanasij boecxkē / tot Marcellinū. l En is van nyeus gecorrigeert en verbetert.*‖[1]
> [Aan het einde] *Gheprent tot Leyden by mi Peter Jans l zoon / wonēde op sinte Pancraes Kerck l hof / Jnt Jaer ons Heeren. M. l CCCCC. eñ xxxiiij.*‖[2]

Na- en herdrukken verschenen, o.a. te Delft (Corn. Heynr. Lettersnijder .d. 13 Julij 1534)[3]; Antwerpen (Jan Cock, 1534?[4] en Jan van Loo, z.j.[5]); Leiden (Pieter Jansz. 1537, en Peter Claesz. van Balen, 1537 en 1538)[6].

Welke uitgave de schrijver van de *Souterliedekens*-proloog in zijn bezit gehad heeft, weet ik niet. Zijn citaat vertoont alleen onbetekenende spellingvarianten t.o.v. de editie-Leiden 1534 (fol.C.lxxi^{vo}).

Nu we weten waar onze auteur de uitspraak van Sint Athanasius vond, is het niet onmogelijk dat hij met ‘den Hebreeuschen text’ de *Psalter* van Campensis bedoelde, die immers uitging van de Hebreeuwse tekst naar Hieronymus. Alleen, Campensis (Campens, Van Kampen, Van den Kampen) was nogal breedsprakig in het weergeven van het origineel, maar daarvoor gaf hij ook een parafrase: het was hem nl. om ‘tverstant en den sin’ te doen.

Bij het onderzoek naar de bronnen van de *Souterliedekens* zal in elk geval Campensis' *Psalter* geraadpleegd moeten worden.

Laten we aannemen dat Campensis tot de bronnen behoort. Zegt dat iets omtrent de gezindheid van de auteur? Ik meen van niet. Wel heeft Campensis altijd als goed katholiek te boek gestaan[7] - in 1548 werd zijn *Psalter* ‘gheuisiteert en gheapprobeert van Meester Jan Goossens van Oorschot’ en kreeg daarop Marie Anxt, de weduwe van Jacob van Liesveldt van Zijne K.M. drukverlof -[8], maar het feit dat hij naar de ‘Hebreeuwse waarheid’ parafraseerde, maakte dat ook de hervormingsgezinden zijn werk konden appreciëren. Zo komt hij voor onder de bronnen van het

1 Fol. c.l.x.v: *Sinte Athanasius tot Marcelli = l num opt boeck der Psalmen / door Jo l annem Reuchlin wt dat Griec = l sche int Latijn ouer geset l en nv Anno.xxxiiij l in onse neder l lantsche sprake l verduytscht.*
2 Nijh.-Kron., *Ned. Bibliogr.* I, 1207 - Ex. Den Haag K.B. 227 G 34.
3 Nijh.-Kron. I, 1206 Ex. Leiden U.B.
4 Niet in Nijh.-Kron. Ex. Antwerpen, Stadsbibl. R 5.36.
5 Niet in Nijh.-Kron. Ex. Antwerpen Stadsbibl.
6 Nijh.-Kron. I, resp. 1208, 1209 en 1210. Aldaar vindplaatsen.
7 Dat zegt althans Fr. Heinrich Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, Erster Band, Bonn 1883, S. 277 N. 2.
8 Afgeleid uit de druk van 1555, ex. Antwerpen, Stadsbibl. F. 41386. Achterin: *Desen Psalter Campensis is gheuisiteert*, enz.

anabaptistische psalmboek van Aberlin-Salminger van 1537: ‘Auf Hieronimo, Felice, *Campensi*, Munstero, Pagnino, Luthero, Zwinglio, Bucero, volendt’[9].

9 Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. CCCLXV.

Wat Athanasius betreft, deze wordt ook door de zeer-gereformeerde Petrus Dathenus als getuige geroepen om de 'nutticheydt der Psalmen Dauids' te bewijzen[1].

> Hier om beminde leser / laet v doch dese cleyne vermaninge ter herten gaen / en*de* als ghi goets moets zijt / [Jac. 5: : *Isser yemant goets moets / die singe Psalme* - Liesvelt[2]] en*de* tot vruechde*n* v wilt gheuen / so wilt lieuer uwe*n* gheest v*er*maken met Gods lof / daer ghi God mede behaget / dan dat ghi v vleesch met onduechdelicke sanghen sout v*er*wecke*n* / daer ghi de*n* duuel mede behaecht. [Verg. Rom. 8: : *die vleesscelic sijn / en moghen God niet behaghen* - Liesvelt] Aldus / waer ghi zijt / tsy alleene bi v huysgesin / oft bi goet en*de* Godvreesende gheselscap / oft op die reyse / opten velde / oft ae*n* die tafel / inde plaetse va*n* achterclap / van oncuysche en*de* ander ydel woerde*n* / van sotte opgheblasen disputacie / va*n* grote tueghe*n* malcandere te brenghe*n* / daerme*n* heden sdaechs menige werscappe*n* mede siet onderhoude*n* (God betert*) So wilt ghi va*n* desen liedeke*n*s sommighe voort hale*n* / op dat ghi singe*n*de / het lof en*de* den name des Heere*n* moecht heyligen en*de* groot make*n* /

De psalmen verlaten klooster en bagijnhof en treden in het volle burgerlijke leven, waar ze hun 'evangeliserende' taak kunnen vervullen.

> v seluen / en*de* die toehoorders / moecht wt des duuels stricke*n* behouden / [2 Tim. 2:26: *ende weder te keeren van des duyuels stricken* - Liesvelt] en*de* uwe*n* tijt also christelike*n* ouer brengen / die wile dat ghi daer bide*n* andere*n* zijt:

Prof. Van Es ziet in de laatste woorden een toespeling op de samenkomsten van hervormingsgezinden, waarvoor volgens hem de *Souterliedekens* eigenlijk bestemd zouden zijn[3]. Inderdaad wordt het gebruik in gezelschap sterk geaccentueerd. Maar een exclusieve bedoeling zal de samensteller van de bundel niet gehad hebben.

> op dat die grimmende leeu / onse vyant / bliue te v*er*gheefs ouer v staen gape*n*de om te v*er*slinden / [1 Petr. 5:18: *die Duuel gaet ronts omme / als een grimmende leuwe / ende soect welcken dat hy verslinden mach* - Liesvelt] wa*n*neer he*m* die oorsake*n* (om v tot die voergenoe*m*de sonde*n* te brengen) doer dese goede occupacie des sancx / gheheel benomen sullen worden. Hier toe wil v God almachtich verleenen zijn heylige gracie en*de* bistant tot allen tiden: wien si glorie / lof / en*de* danckbaerheyt nv en*de* ind*er* eewicheyt AMEN.

1 In de voorrede tot zijn psalmbock van 1566. Afgedrukt bij Wackernagel, *Lieder niederl. Ref.*, S. 52-54 en bij Th. Ruys, *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919, blz. 228-231. Thans ook in dit boek, naar de eerste, Heidelbergse, uitgave, blz. 511/4.

2 Een aardige bijzonderheid: In mijn ex. van Liesvelt 1542 heeft een katholiek uit het midden van de 16e eeuw enkele correcties aangebracht. Bij deze tekst schrapte hij het woord *Psalme* door! Dat de verbeteraar katholiek was, blijkt uit enige marginalia.

* Er staat: *beteert*.

3 *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 188 v.

b. De samenstelling van de bundel

In de titel:

> *Souter Liedekens* | *Ghemaect ter eeren Gods / op alle die* | *Psalmen vā Dauid: tot stichtin* = | *ghe / eñ een gheestelijcke ver* | *makinghe van allen* | *Christē menschē*. ‖

valt ons de bepaling *Ghemaect ter eeren Gods*, na de bestudering van de *Prologhe*, waarin tot driemaal toe gesproken werd over de heiligmaking van Gods naam, op. De eer van God is het hoogste doel van de bundelaar der liedekens en gaat dus voorop.

Onder de houtsnede is dezelfde tekst uit Coloss. 3 afgedrukt als in de *Prologhe* werd vermeld, en uiteraard eveneens ontleend aan de bijbel van Liesvelt.

De bundel is gedrukt te Antwerpen bij Symon Cock, de 12e juni 1540. Cock is onder zijn Antwerpse collega's een van de voorzichtigen geweest. Slechts in 1531 heeft hij zich tot onvoorzichtigheden laten verleiden. Hij drukte toen drie Engelse verhandelingen van onverdacht ketters allooi. Behalve deze zijn tot 1540 geen andere uitgaven van Cock bekend dan zuiver orthodoxe[1]. Of het bangheid is geweest, dan wel een geloofsprincipe, valt niet uit te maken. De *Souterliedekens* kon hij met een gerust hart drukken, die waren gedekt door het keizerlijk privilegie.

Waarom de keuze op Symon Cock is gevallen, laat zich gemakkelijk raden. Hij was de eerste, en tot dan toe de enige in de Nederlanden, die muziek drukte. Zijn eersteling was het *Deuoot en profitelijck boecxken* geweest, dat nog de neumen van de cantus planus had[2]. De *Souterliedekens* vormden druktechnisch een grote stap vooruit en betekenden in de Nederlanden de opening van een nieuw tijdvak. De melodieën mogen dan het geestelijk habijt hebben aangetrokken, de bundel als liedboek gezien maakte zich los van kapel en convent om de wijde wereld in te gaan.

Na de Psalmen, die afgesloten worden met ‘Alleen den Heer Sy lof end eer’ - is dit wellicht het devies van de samensteller geweest? - volgen berijmingen van de Cantica[3]. Daar zit niets rooms in, het zijn schriftuurlijke liederen, die later ook door de gereformeerde Marnix in verzen zijn gebracht[4].

Alleen *Den Aue Maria* kan een punt van discussie vormen. De vraag is hoe de Sacramentariërs en Anabaptisten - het is voldoende zich tot deze hoofdgroepen te beperken - rondom 1540 tegenover de Groet van de Engel stonden, in het algemeen tegenover de verering van Maria.

1 Ik ontving deze bijzonderheden van mej. dr. M.E. Kronenberg te 's-Gravenhage, waarvoor ik haar ook op deze plaats hartelijk dank zeg.

2 Zie Paul Bergmans, *La Typographie musicale en Belgique au XVIe siècle*, s.l. et s.d. (Oorpsr. verschenen in *Hist. du livre et de l'imprim. en Belg.*, publ. par le *Musée du Livre V* (1929), p. 45-75), p. 13. Onbegrijpelijk is daar de verwarring van de *Souterliedekens* met het *Deu. en pr. b.*

3 Zie hiervóór blz. 27 noot 4.

4 Met enkele uitzonderingen, bijv. het (apocriefe) lied van de Drie jongelingen in de vurige oven. ‘*Het Boeck der Heylige Schriftuerlicke Lof-Sangen*’ van Philips van Marnix (1591, toegevoegd aan de tweede uitgave van zijn Psalmen) werd uitgeg. door J.J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, I, 's-Gravenhage 1871, blz. 439-489.

Luther nam in 1522 het *Ave Maria* in zijn *Betbüchlein* op, maar gaf daarbij een uitvoerige toelichting hoe deze groetenis in reformatorische zin moest worden verstaan[5].

5 *Luthers Werke*, Weimarer Ausg., Bd. X^2, S. 407-409.

In Straatsburg leerde ik een merkwaardig boekje kennen:

> *Philipps Melanch* = | *thons Handtb*ũ *chlein* / | *wie man die Kinder* | *zů der geschrifft* | *vnd lere hal* = | *ten sol*. ‖ *Wittenberg* ‖ *M.D.XX.iiij*[1].

Tussen *Das Vater vnser, Der Glaub, Die zehen gebot* en stukken uit de Evangeliën en Brieven treft men *Das Aue Maria* aan:

> *Sey gegrust Maria / Vol gnaden / Der herr mit dir / Du bist gebenedeyet under den weybern*, etc.

Nu kan men aanvoeren dat Luther een andere houding heeft aangenomen tegenover vele 'roomse' gebruiken dan tal van andere reformatoren, maar Luthers invloed in de Nederlanden is in de jaren tussen 1520 en '40 groter geweest dan men in het algemeen denkt.

Men kan die invloed bespeuren in de Maria-beschouwing in de voorrede tot de *Refutacie vant Salue regina*, een geschrift waarin de auteur bewijzen wil, dat deze lofzang 'rechte afgoderie' is[2]. 'Ende alsoo [d.i. zoals onze voorvaderen] soude men inder Christenheit noch psalmen ende ander Liedekens singen daer die naem gods doer gheert ende niet geblasphemeert en worde', zo luidt het in het woord tot 'den Christelicken Leser'[3]. Maar sla eens acht op 'dit ghesanck datmen daghelijcx inder kercken sinckt, twelck door sduuels ingheuen alsoe vermenichuuldicht ende verargert is, dat men teghen dat eerste ghebot gods, God zijn eere benomen heeft, ende is den creaturen ghegheuen ghelijckerwijs men principalijck in dit lof Marie bewijsen ende vernemen mach, daermen die gebenedide moeder Christi grootelick mede meynt te eeren, die nochtans iammerlijcken daermede onteert ende bespot wort, want daer groote afgoderie inne gheleghen is, alsoo... daer haer lieue sone Jesus christus mede onteert wort, vanden welcken sy alle ghenade, gracie, duecht ende alle goetheyt ende heylicheyt ontfanghen heeft, ghelijck sy seluer belijt Luce int eerste capitt.... Daerom wilt ghy Marien recht eeren, soo sult ghy haer in Christo Jesu haren sone eeren, hem louende ende danckende dat hy in dat vercoren vat zijn wonderlijck werck heeft willen volbrengen, welck hy onsen voer vaders beloeft hadde. Ende als dan dijn contemplacie ende verwonderinge op dat maechdeken valt, die daer doer haren vasten gheloue voert ghebracht heeft den sone gods.... *So moecht ghi dan haer groeten metter groeten die haer die enghel Gabriel gaf*, maar nyemant en sult ghy aenbidden dan god alleen...'[4]

1 Ex. Straatsburg, Bibl. Nat. et Univ.: R 100.477 ^{3}. Vgl. met het schoolboekje van Melanchthon: *Linstruction des* | *enfans/cötenant la ma* = | *niere de prononcer* | *et escrire en* | *frācoys*. | *Loraison de Jesu Christ*. | *Les articles de la foy*. | *Les dix cōmandemens*. | *La salutation angelicque*. | *Auec la declaration diceux/faicte en* | *maniere de recneil des seulles sentēces* | *de lescripture saincte*., etc. ('De Genesve. 1533') - Mlle G. Berthoud ontdekte in 1936 dit boekje in de BPU te Genève (Rés. Bd 1477). De tekst is samengesteld door Robert Olivétan; Pierre de Vingle bezorgde de druk ten behoeve van de Geneefse Lutheranen. Zie vooral E. Droz, *Pierre de Vingle, l'imprimeur de Farel*, in: *Aspects de la Propagande religieuse*, études publiées par G. Berthoud, e.a. (*Travaux d'Humanisme et Renaissance XXVIII*), Genève 1957, p. 66-67. Mag men in *Linstruction* een bewerking zien van Melanchthon's boekje?

2 Uitgegeven door F. Pijper in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden* opnieuw uitgeg. door dr. S. Cramer en dr. F. Pijper. Eerste deel: *Polemische geschriften der Hervormingsgezinden*, 's-Gravenhage 1903, blz. 1-26. (De gebruikelijke afkorting: *BRN* I, II enz.).

3 *BRN* I, blz. 17.

4 *BRN* I, blz. 18 en 19 (cursivering van mij, L.).

F. Pijper, die de *Refutacie* uitgaf en van een Inleiding voorzag, dagtekent het geschrift op 1524[5].

5 *BRN* I, blz. 7.

Geheel in deze sfeer ligt het *Ave Maria* van onze bundel:

Maria / vol van gracien,
Dijn heylicheyt groeten wy,
Met grooter iubilacien
Soe is die Heer met dy.

Bouen alle die wiuen
Sijt ghi ghebenedijt.
Gods gheest wou by v bliuen
Dyes wy met v zijn verblijt.

Ghebenedijt soe moet oock zijn
Jhesus v liefste soon.
Ghi baerde hem al sonder pijn /
Ende bleeft een maghet schoon.

Belangrijker dan wat er staat, is wat er is weggelaten. Waren de buiten-bijbelse toevoegingen als: Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, (nunc et) in hora mortis nostrae. Amen, waarmee de groet in een gebed tot Maria is overgegaan, in de berijming opgenomen, dan zou het lied voor de hervormingsgezinden rondom 1540 onaanvaardbaar zijn geworden, naar ik meen. In de gegeven vorm behoeft het niet bij alle vernieuwers aanstoot gegeven te hebben. Er een camouflagemiddel in te zien, zoals Van Es suggereert, is dan niet nodig[1]. Op dit punt schiet echter mijn kennis van de gevoelens betreffende de 'engelse groet' in ons land ten tijde van de uitgave der *Souterliedekens* te kort.

Ook de *Cantica* worden afgesloten met de spreuk: Alleen den Heere, Sy lof, end eere.

c. De bronnen

Niet het *Ave Maria* is de vlag geweest waaronder de *Souterliedekens* de katholieke haven zijn binnengelopen, maar de in margine meegedrukte Vulgaat-tekst: de door de humanisten zo zeer gesmade 'ghemeyne ouersettinghe'. Ook katholieke geleerden sloten zich bij de kritiek op de Vulgaat aan. Onder hen bevond zich de Leuvense hebraïst Johannes Campensis.

In de opdracht van zijn psalmenparafrase aan 'Den eerwaerdigen vader in Cristo en Heere / here Johanni Dantisco Bisschop tot Culmen / Ambassaet en Oratoor des alder doorluchtichsten Conincs van Polen / aen die Keyserlijcke Maiesteyt' lucht hij zijn gemoed:[2]

1 *Gesch. van de Letterk. der Nederl.* III, blz. 188. Van Es wil in de camouflage ook betrekken het berijmde Pater Noster, het Credo, en de nieuwtestamentische hymnen, die eerst later door de Hervormden zouden zijn aanvaard. Bij de Duitse, Straatsburgse en Franse hervormden komen ze echter van de vroegste tijd af voor. - Tot dezelfde conclusies als ik komt J.C.M. Pollmann in zijn opstel: *Het Geestelijk lied in de sfeer der Antithese*, in: *Donum Lustrale Catholicae Universitati Noviomagensi Oblatum*, Noviomagi-Ultraiccti 1949, p. 231-249.

2 'De in 1537 [te Elbing] optredende bisschop, Johannes de Curiis of Dantiscus, was de Luthersen niet onvriendelijk gezind, maar kwam daardoor in conflict met de clerus.' - P. Minderaa, *Gulielmus Gnapheus, Acolastus*, Zwolle 1956, blz. 16. - Had Dantiscus ook in 1532 al die vriendelijke gezindheid?

> Alder eerwaerdichste vader ende bisschop siet ghi hebt hier nv ten laetsten een corte wtlegginge in alle dye Psalmen na die Hebreeusche waerheyt / in die welcke nae den mael dat men van woorde tot woorde niet ouersetten en mochte / So is nochtans elck versche op versche na der Hebreen alder scherpste onderscheyt teghen malcanderen naerstelijcken geaccordeert die *in die gemeyne ouersettinghe op veel plaetsen verwerret ende verduystert sijn* ende die hebben daer toe *tghene dat bi hem selfs niet dan te duyster en was / noch vele duysterder gemaect* Ende wie die meester gheweest si ende Authoor der gemeender ouersettinge / (welc dye ghemeyne Christelike kercke daghelicx gebruyct) / daer en make ic niet veel wercs af / Mer een dinck segge ic daer toe / datse niet waerdich en is dat mense sinte Hyeronymo toeschriuen soude / ... (Curs. van mij. L.).

Na een interessant verhaal over Hieronymus' werkwijze en de totstandkoming van de Septuagint, vervolgt Campensis:

> Hoe wel datter nochtans een ander ouersettinge na der Hebreeusscher waerheit tot noch toe ouergebleuen is / welcke men sekerliken wel weet dat. s. Hieronymus gemaect heeft / hoe wel nochtans die gemeyn christelike kercke die selue (ic en weet niet waerom) niet en heeft willen aennemen / Waerom / die nv wat beters begheert voort te brengen / dan die ghemeene ghewoonte heeft / die en doet niet anders dan s. Hieronymus selfs voormaels en ghedaen heeft al moet hijt nochtans met des heyligen en geleerden mans schult doen ....

Wanneer nu zelfs een zo getrouw zoon der Kerk zulk een kritiek durfde uiten op de officiële bijbeltekst, en dat in een geschrift dat in 1540 in vele duizenden exemplaren onder geleerden en volk was verspreid, dan kon het niet anders of een boekje dat deze tekst, en nog wel in de officiële kerktaal, in de marge voerde, moest als een voorbeeld van rechtzinnigheid worden beschouwd.

De marginale Vulgaat-tekst heeft ook 20e-eeuwse geleerden ertoe verleid daarin het uitgangspunt van de dichter(s) te zien: W.A.P. Smit: ‘De dichter richt zich naar de Vulgaat’; G.A. van Es: ‘De vertaler volgt in het algemeen vrij getrouw de Vulgaat’[1]. Straks zullen we zien in hoeverre dit het geval geweest is.

Een onderzoek naar de bronnen van de *Souterliedekens* is niet moeilijk, maar wel zeer omvangrijk. De samensteller deelt zelf in de *Prologhe* mee welke exegeten en commentatoren hem (en zijn medewerkers?) hebben geleid tot het vinden van de rechte ‘sin’ en het juiste ‘verstand’: Augustinus, Hilarius (Pictaviensis), Arnobius (Junior) en Haymo (Halberstadensis). We zijn echter benieuwd naar de mate waarin hun werken invloed hebben gehad op de zienswijze van de dichter(s).

Verder verraadt hij innige vertrouwdheid met de bijbel van Jacob van Liesvelt en bekendheid met het *Psalter* van Johannes Campensis. Onderzocht moet worden of het laatstgenoemde de ‘Hebreeusche tekst’ vormde, dan wel het *Psalterium ex hebraeo* van Hieronymus. Natuurlijk moet ook de Vulgaat geraadpleegd worden.

Bij al mijn opsporingen van bronnen ben ik er, vooral wanneer het zoals hier ‘volkse’ berij-

1 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 29; Van Es in *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 189.

mingen betrof, van uitgegaan en zal ik er van uitgaan, dat de dichter een *prozatekst in de volkstaal* in verzen bracht. Men herinnert zich de zinnen uit de *Prologhe*: 'Die *woerden vanden text* zijn so na gheuolcht, ende daer in gheuoecht, alsmen opt alder naeste ... heeft mogen bi brengen', en 'Niet dat alle die woerden so iuyst daer in zijn ghetogen, alsse *inden text* staen ...' Bij de bespreking hiervan wees ik op het beginsel van de tekstgetrouwheid. Nu voeg ik daar nog aan toe: de dichter heeft een tekst gevolgd, die zijn lezers met een zekere vreugde gemakkelijk zouden herkennen. Hij deed dat, opdat ze zouden weten werkelijk de woorden van de Heilige Schrift te zingen.

Welke tekst was dat? Voor onderzoek kwamen in aanmerking, in chronologische volgorde: *Den duytsche souter* (sedert 1480), bevattende de tekst die Johan Schutken, Groote's leerling en klerk in het klooster te Windesheim, omstreeks 1390 samenstelde[1]; de bijbel van Jacob van Liesvelt (1526, herdr. '32, '34, '35 en '42; en de bijbel van Willem Vorsterman (1528, '32 enz.)[2].

Het bleek de laatste te zijn die de basis van zeer vele, zo niet alle *Souterliedekens* is geweest. Voor ik dit met enige psalmen en psalmfragmenten ga aantonen, moet ik iets over Vorstermans bijbel meedelen.

Uit de titel: *De Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt naden Latijnschen text gecorrigeert / eñ opten cant des boecks die alteratie die hebreeusche veranderinge / naerder hebreeuscer waerheyt der boeckē die int hebreus zijn / eñ die griesce* [sic!] *der boeckē die int griecs zijn* [etc.] blijkt dat de uitgever een naar de Vulgaat herziene editie heeft willen geven, waarbij bovendien de tekst verduidelijkt zou worden door varianten naar de beide grondtalen. Als tekst ter omwerking hebben de 'Correctuers' voor het Oude Testament blijkbaar - zelf laten zij zich daarover niet uit - de Liesveldtuitgave van 1526 gekozen. Met behulp van de Vulgaat en het Hebreeuws trachtten zij een 'gezuiverde' tekst te leveren. Aldus C.C. de Bruin, die even verderop in zijn beschouwing over Vorsterman's bijbel verklaart, dat het weinig moeite zou kosten aan te tonen, dat ook Schutken's vertaling van het Nieuwe Testament en de Psalmen bestanddelen heeft geleverd voor deze lappendeken van her en der bijeengeraapte teksten[3]. Ik meen zelfs te kunnen vaststellen dat voor de Psalmen in de bijbel van Vorsterman het aandeel van Schutken juist even groter is geweest dan dat van Liesvelt. De correctie van Schutken's psalmen bestaat dan voornamelijk in de modernisering van de taal. Een willekeurig gekozen psalm kan dit aantonen.

1 Zie C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937, blz. 66-68.

2 Toen me bleek dat de tekst van *Den duytsche souter* (in ex. Den Haag K.B. 228G16 = Leiden, Jan severse, 1502?), behoudens spellingverschillen en enige onbetekenende varianten, geheel overeenkwam met de psalmteksten in Geert Groote's *Getijdenboek*, waarin meer dan vijftig psalmen in hun geheel zijn ingelijfd, heb ik dit gebruikt in de uitgave van N. van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Groote naar het Haagse handschrift 133 E 21*, Leiden 1940. De tekst van het *Psalter* in Liesvelt's bijbel heeft in de herdrukken geen verandering van enig belang ondergaan, vandaar dat ik met vrijmoedigheid de tekst citeer naar de editie-1542, die mij voortdurend ter beschikking stond.
Voor Vorsterman raadpleegde ik de eerste uitgave (1528). Prof. dr. C.C. de Bruin bewees me de vriendendienst mij zijn exemplaar voor enige maanden af te staan. Eerst onlangs kwam ik in het bezit van een ex. van de tweede druk ('32).
Zie voor de tekstverhouding ook C.C. de Bruin, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Middelnederlandse Psalmvertalingen*, in: *Bundel Opstellen van Oud-leerlingen aangeb. aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys*, Groningen-Batavia 1940, blz. 46-74, vooral blz. 62vv.

3 De Bruin, *De Statenbijbel*, resp. blz. 181, 182 en 183.

***Psalm 15* [Vulg. 14]**

GETIJDENBOEK GROTE (= tekst Schutken)	**VORSTERMAN**	**LIESVELT**
Here wie sal wonen in dinen tabernakel. of wie sal rusten in dinen heilighe berghe	HEERE wie sal in uwen tabernacule woonen? wie sal *op* uwen heyligen berge rusten?	*HERE wie sal in uwen tabernacule woonen? wie sal* op *uwen heylighen berghe blijuen?*
Die sonder vlecke ingheet ende werct die rechtuerdicheit Die spreket die waerheit in sinen herten ende en gheen droghene en dede in sijnre tonghen. Die gheen quaet ghedaen heuet sinen naesten noch geen laster anghenomen teghen sinen euen menschen	*Wie sonder smette ingaet/ende doet* rechtueerdicheit / die de waerheyt spreket in zijn herte /en die geen bedroch gedaen en heeft in zijnder tonghen / noch die sinen naesten geen *leet* en heeft gedaen / ende tegen sinen naesten geene laster en heeft genomen.	Wie sonder smette ingaet ende doet *recht ende spreket die waerheyt / wt der herten*.
		Wie met synder tongen niet en achterclapt / ende sinen naesten gheen leedt *en doet ende teghen sinen naesten gheen smaet op en brengt*.
Toe nicte is die bose worden in sijn aensichte. mer hi uerhoeghet claerlike die den heren ontsiet	Die quaetwillige is in sinen aensien te niete gebrocht *Maer hi eeret die den HERE vreesen*.	*Verachtet zyn voor hem die onduechdelijcke /* Maer hi eeret die den HEre vreesen.
Die sweert sinen euen menschen ende niet en bedrieghet.	*Die daer sinen naesten sweeret /* ende en bedrieges niet.	Die daer sinen naesten sweeret *ende en veranderes niet*.
die sijn gelt niet en gaf to woker ende ghene gaue ontfanghen heuet oner die onschuldighen	Wie zijn gelt niet *op* woeker gegeuen en heeft / *ende en nemet geene gescencken ouer den onsuldigen* [!]*	*Wie syn gelt niet* op *woecker en gheeft /* ende en neemt gheen gheschencken ouer den onschuldigen
Die dese dinghen doet die en sal niet beweghet werden ewelike	Wie dese dingen doet / die en sal inder eewicheit niet beroert worden.	*Wie dat dit doet sal wel blijuen*.

Psalm 13

SOUTERLIEDEKEN[1]	**VORSTERMAN**
Den xij. psalm hooch te singen	Dauids tweelfsten Psalm Hooch te singen
Vsquequo Dñe obliuisceris Nae die	Vsquequo. [int heb. den xiij. psalm]

* 1532: ontsculdighen.

1 Deze en alle verdere Souterliedekens worden geciteerd naar een ex. van 1540 (Scheurleer No. VIII), in eigen bezit. In de lied- en bijbelteksten zijn alle afkortingen opgelost zonder dat de plaatsen zijn aangegeven.

wise. Ick had een boelken wtuercoren.

O Heer mijn God hoe lang salt dueren	*HEERE hoe lange*
Dat ghi wilt hier vergheten my?	*vergetet ghi mijns*
Hoe lang sal ick int eynde trueren?	*tot* int eynde / [niet in Lv.]
O Heer wilt mi verlossen ghi.	
Hoe lang wilt ghi v aensicht keeren	*hoe langhe* keert *ghy v aensicht* [Lv. verbercht .... voor]
Van my: hoe lang stel ick noch raet	
In mijnder sielen? hoe lang sal deeren	van *my? Hoe lange sal ick raet* setten [Lv. soecken]
My doer den dach die droefheyt quaet?	*in mijnder sielen? ende rouwe dragen*
	door den dach [ontbreekt bij Lv.] *in mijnder herten?*
Hoe lang sal zijn op my verheuen	*hoe lange sal hem die viant ouer mi*
Mijn vyant; hier my doen ghequel;	*verheffen?*
Aensiet my Heer; wilt my aencleuen	*Aenscout doch*
Mijn Heer; mijn God verhoort my snel.	*ende verhoort mi HEERE mijn God /*
Wilt mijn oogen hier met licht ontsteken	*verlicht mijn oogen*
Dat ick niet en slaap al inder doot.	*dat ic nimmermeer inden doot en ontslape*.
Dat mijn vyant hier niet en mach spreken	*Op dat mijn viant hem nyet en beroeme /*
Mijn macht was teghens hem seer groot.	*in eenigen tijt / ic heb tegen hem vermoghen*.
Al die my quellen hier / sullen verbliden	Die mi quellen [Lv. myne wederpartijders]
Wanneer beroert wort minen moet.	*sullen vrolijc wesen /*
Daerom / mijn hoep tot allen tiden	*ist dat ic* beroert worde [Lv. om ghestooten si]
Stel ick tot v ghenade goet.	*Maer ic heb hope gehadt*
	in v bermhertícheyt /
Met grooter vruecht sal zijn beuanghen	*mijn herte sal hem verblyden*
Mijn hert Heer in v salicheyt.	*van uwe* ['32:v] *salicheyt*.
Ick wil gods naem louen met sanghen	*Ic sal den HERE singen /*

Hy heeft my alle goet bereyt.	*die mi goede dingen gheeft /* *ende sal* met sanghe louen den name des alderhoochsten HEERE. [ontbreekt bij Lv.]

Psalm 23

SOUTERLIEDEKEN	**VORSTERMAN**
Den .xxij. psalm Dominus regit me *et nihil deerit. Nae die wise*. *Een boelder moet sich miden veel*.	Dauids .xxij. Psalm. Dominus regit me. [in marg.] int heb. den xxiij. psal

DIe Heer almachtich mi regeert	*Die HEERE* regeert mi / [Lv. is myne Herder]
Gheen dinc sal mi ontbreken	*ende inde plaetse der weyden*
Hi my ten velde heeft ghekeert	*daer heeft hi mi gestelt*
Bi lustighe waterbeken.	*mi en sal niet ghebreken*.
Heeft mi gheuoet: mijn siel behoet	*Hi* heeft mi opgheuoet [Lv. leyt mi] *op die*
Bekeert door zijn ghenaden	*wateren der vermakinghe / hi heeft mijn siele* bekeert [Lv. vermaeckt]
Gheleydt met spoet Door zijn name goet	
Op zijn gherechte paden.	*Hi heeft mi gheleyt op die* paden [Lv. straten] *der*
	rechtueerdicheyt / om zijns naems wille.
Al ghinck ick midden in die doot	*Ende al wandelde ic al int midden der schaduwe* der
Gheen quaet en sal ick vresen	doot [ontbr. bij Lv.] / *ick en sal gheen* quaet
Want ghi mijn God / mijn Heere groot /	[Lv. ongeluc] *vreesen /*
Met mi altijt wilt wesen	*Want ghi*
My maecte fier / en trooste hier	*zijt met mi*.
V staf / end oock v roede	*V* roede [Lv. stoc] *ende uwen staf*
In mijn dangier / door v bestier	*die hebben mi vertroost*.
Sy trooste mijn ghemoede.	
Ghi hebt een tafel toe bereyt	*Ghi* hebt bereyt [Lv. bereydet] *in mijn aensien*
En dat voor mijn ooghen	*een tafel /*
Teghens die my met vinnicheyt	*teghen die ghene* die mi
Quellen sonder medooghen.	quellen. [Lv. myne vyanden]
En met oly / vet maecte ghi	*Ghi hebt mijn hooft vet gemaect in olie /*
Mijn hooft daer op gheschoncken	
Mijn beker vry / vernaemt is hi /	*ende* minen kelc droncken makende /
Die can my maken droncken.	is seer vernaemt. [Lv. scencket mi vol in]
End v bermherticheyt certeyn	Ende uwe bermherticheyt
Sal mi volghen / gheleyden /	sal mi nauolghen

Mijns leuens daghen al ghemeyn	alle die daghen mijns leuens / [Lv. Goetheyt ende
Sal si niet van my scheyden	ontfermherticheyt sullen mi na loopen mijn
Op dat ick woon in Sheeren throon	leuen lanc]
By hem nae mijn behaghen /	*Ende ick sal* woonen [Lv. blijven] *int huys des HEEREN*
Hier bouen schoon / bi den Gods soon	
In lancheyden der daghen.	in lancheden der daghen. [Lv. altoos].
	(In deze psalm is Vm. bijna geheel gelijkluidend met
	Schutken = *Getijdenboek Grote*).

Psalm 110

Den. C.ix. psalm.	**Dauids Psalmliedt. den C. ende. ix. psal,**
Die Heer tot minen Heere	*Die HEERE sprack tot minen HERE /*
Die sprac met claer verstant	
Coemt sitten met grooter eere	*sittet*
Tot mijnder rechter hant.	*tot mijnder rechter hant /*
Tot dat ick hier sal stellen	*Tot dat ick v uwe vianden /*
Tot uwer voeten banck	*tot eender* voetbancke [Lv. scabelle]
V vyanden hier mach vellen	*uwer voeten legge*.
Heel onder v bedwanck.	
Wt Syon sal God seynden	*Die HERE sal die roede uwer stercten*
Die roede van uwer cracht.	*seynden wt Sion /*
Domineert in allen eynden	*Heerschappet*
Ouer dijns vyants macht.	*onder uwe vianden*.
Met v is dat beghinne	Met v is dat beginne / [Lv. v volc sal willichlijck daer zijn]
In dinen stercken dach	
In claerheyt (hoort den sinne)	*inden dach uwer cracht /*
Men daer die heylighen sach.	inder heyligen schijnsel / [Lv. in heiligen cieragien]
Ick heb v willen baren	Wt den buyck heb ic v voortghebracht
Wt minen buyck seer gheern.	
Eer datmen sach op varen	voor
Die schoone morghen steern.	die morgensterre. [Lv. wt moeders lichaem metter dageraet coemt v den dauwe uwer geboorten]
God swoer sonder leedtwesen	*Die HERE heuet gesworen ende het sal hem niet*
Een eewighe priester fier	*berouwen / Ghi zijt een priester inder eewicheyt*
Sijt ghi / seer hooch ghepresen:	
Nae Melchisedeche manier.	*nae die wijse Melchisedech*.

Die Heer die is gheseten	*Die HERE*
Al aen v rechter sy.	*tot uwer rechter hant /*
Die Coninghen seer ghesmeten	*heeft die coningen inden dage sijnder gramscappen*
Doer sinen thoorn heeft hy.	*onstucken* [ex. K.B.'28: in stucken = '32] *ghebroken*.
Hy sal die Heydens rechten	*Hi sal oordeelen onder de* ['32: die] *heydenen /*
En brenghen eenen groote val.	*hi salt vol dooder lichamen maken /*
Die hoofden sal hy beuechten	*Hi sal* de ['32: die] hoofden [Lv. dat hooft] *in*
In menighe landen al.	*veel lants ontstucken* [ex. K.B.'28: instucken] *smiten*.

Hy drinct al bi den weghen	*Hi sal drincken vander beken opten wech /*
Wt beken / seer claer en fijn.	
Sijn hooft sal hy ter deghen	*Daeromme sal hi dat hooft*
Op rechten / en vrolijck zijn.	*opwaerts heffen*.
	(Al het overige is zo goed als gelijk aan Lv.; de afwijkingen komen met Schutken overeen).

Ten overvloede nog enkele strofen en verzen:

SL 3, VI

Want ghi gheslagen hebt mijn party	*want ghi* hebt geslagen [Lv. slaet] *alle die teghen mi waren*
Die sonder saeck veruolchden my.	
Haer tanden fel	sonder sake / [ontbr. bij Lv.]
Hebt ghi in stucken ghebroken	*ende ghy* hebt ghebroken [Lv. breect] *die tanden*
O groote God van Israhel.	*der ongodliken*.

SL 7, VI, 1-3

God is een rechtuaerdich Heere	*God is een* rechtueerdich [Lv. recht] *rechter /*
Een rechter die recht doet /	
Sterck / vroom / en lijdsaem seere.	*sterc ende lijdsaem /* [Lv. ende een God die dagelicx dreicht]

SL 7, X, 1-2

Ick sal den Heere beliden	Ick sal belijden den HERE
Nae zijn gherechticheyt.	na [Lv. Ick dancke den HEere om...] *zijnder gerechticheyt/*

SL 15 [HEBR. 16] 1, 3-4

Ghi zijt mijn God vol eeren	*ghi zijt* mijn God /
Die niet en behoeft mijn goeden cleyn	want ghi en behoeft mijn goeden niet. [Lv. dye HEre / Ick en heb niet goets by v.]

SL 15, VIII, 1-4

Daerom so was mijn hert verblijt.	*Daerom heeft hem verblijt mijn herte /*
Mijn tong veruruechde met iolijt.	*ende* mijn tonge [Lv. myn eere] *is vrolic geweest*
Mijn vleesch sal daer en bouen	daerenbouen sal mijn vleesch
In vaste hope rusten altijt.	rusten in hope [Lv. Ooc sal mijn vleesch seker liggen]

SL 29 [HEBR. 30], III, 1-3

Sijn gramscap is ghebleuen	Want gramschap is
In zijn onwaerdicheyt	in zijn onuerwaerdicheyt
In sinen wil het leuen	ende het leuen is in sinen wille. [Lv. Want sine gramscap duert een ooghenblic ende hi heeft lust totten leven.]

SL 30 [HEBR. 31], IV.

In dinen handen vader goet	*In uwen handen*
Mijn gheest / mijn siel ick gans beueel.	*beuele ick minen gheest*
O Heer / God vander waerheyt soet /	*Ghi hebt mi verlost*
Van v ben ick verlost gheheel.	HEERE God der waerheyt [Lv. ghi ghetrouwe God]
V salicheyt is mijn iuweel.	
Ghi haetse die ydelheyt houwen	Ghi hatet [Lv. Ic hate] *die daer houden ydelheyt*
Sonder profijt / tot achterdeel.	*sonder profijte*.
Maer ick wou God betrouwen.	*Maer ick hebbe gehoept inden* HEERE

SL 33 [HEBR. 34], IV, 1-3

Smaect / end siet / want God de Heer	*Smaect ende siet* want de HEERE
Is soet bouen allen maten.	is soete / [Lv. hoe vriendelick die HEre is]
Salich is hy /	salich is die man [Lv. wel den man]....

SL 33, X, 1-2

Die doot der sondaers wort voorwaer	Die doot der sondaren
Die quaetste hier beuonden.	is dalder quaetste. [Lv. Den godlosen sal dat ongeluck dooden]

SL 90 [HEBR. 91], VI, 1-2

In haren handen si v draghen sellen	Si sullen v in [Lv. Dat si v op] *die handen dragen /*
Op dat ghi v voeten niet en let	*dat ghy uwen voet aen gheen steenen messcie*

SL 99 [HEBR. 100], V

Sijn naem wilt louen / want God is soet	*ende louet sinen name. Want die HERE is* soete [Lv. goet]
Eewich duert zijn ghenade goet.	
Sijn waerheyt die gaet tot alle gheslacht	*ende zijn bermhertigheyt dueret eewelijc /*
End blijft altijt van grooter cracht.	*ende zijn* waerheyt van gheslachte tot gheslachte. [Lv. ghelooue voorder ende voorder]

SL III [HEBR. 112], III en IV

Heerlickheyt / ende rijckdomme	Eere enderijcdommen [Lv. Rijcdom ende volheit]
Sal in zijn huys seer wel becliuen.	*sullen in zijn huys zijn /*
En zijn gherechticheyt / met grooten vre	*ende zijn gherechticheyt*
Al inder eewicheyt sal bliuen.	*blijft inder eewicheyt*.
Haer licht dat rees in duysternis	*Den oprechten* ginck [Lv. gaet] *dat licht op*
Die zijn oprecht in haren weghen.	*in duysternissen*.
Seer bermhertich en goet hi is.	Bermhertich is hi goedertieren ende
Rechtuaerdicheyt die can hi pleghen	rechtuaerdich. [Lv. Vanden genadigen / ontfermthertigen / ende gerechten.]

SL 137 [HEBR, 138], I, II en III, 1-2

Ick sal beliden v mijn Godt	Ick sal v beliden [Lv. Ic dancke v]
Wt al mijns herten gront	*wt geheelder* mijnder [ontbr. bij Lv.] *herten*
Want ghi mijn woorden (sonder spodt)	want ghi hebt gehoort
Hebt verhoort tot alder stont.	die woorden mijns monts / [ontbr. bij Lv.]
End ick sal louen v met sanck	*Voor* der Enghelen aensicht
Inder enghelen claer aenschijn	sal ic [Lv. Voor den goden wil ic] *v lofsingen*.
Vwen naem prisen mijn leuen lanck.	*Ic sal aenbeden tot uwen heyligen tempel /*
Bidden in uwen tempel fijn.	*Ende uwen name beliden*
Van v bermherticheyt seer goet	van uwe barmherticheyt
V waerheyt seer bequaem	ende waerheyt / [Lv. om v goetheit ende trouwe]

SL 138 [HEBR. 139], III, 3-6

Clim ick int shemels foreest	*Ist dat ic ten hemele op* climme / [Lv. voer]
Ghi zijt o Heer aldaer ghesticht	*soo zijt ghi daer*
Wil ick ter hellen dalen	Daele ic neder [Lv. Bedde ic my] *in die helle*
Oock vindick v Heer aldaer present	*so zijt ghi ooc daer*.

SL 141 [HEBR. 142], III, 1-4

Als ick begonst te mercken	Ic mercte [Lv. Scout]
End sach ter rechter sy	*ter rechter siden* ende sach
Oft my mocht yemant stercken	
Niemant en was die kende my.	daer en was niemant die mi kende / [Lv. ende siet / daer en kent my niemant]

SL 142 [HEBR. 143], II, 1-4

En treedt niet int ordeel mit dinen knecht	*En en gaet niet int oordeel met uwen knechte /*
Want al die daer leeft / blijft ongherecht	*Want voor v* aensicht [ontbr. bij Lv.] *en sal geen*

Voer v aensicht o Heere.	*leuendighe rechtuaerdich gemaect worden*
Die vyant heeft veruolcht die siele mijn /	*Want die viant* heeft veruolcht [Lv. veruolget] *mijn siele /*

Zo nu en dan verwerkte de berijmer van een Souterliedeken ook het 'Hebreeuws' uit de marge in zijn psalm, dat bijna altijd ontleend is aan Liesvelt, doch ook wel een kleine afwijking vertoont. Het 'Hebreeuws' vinden we dan o.m. in de volgende citaten:

SL 25, I, I:	Och Heer wilt doch mijn rechter zijn (Vm.-tekst: *HEERE oordeelt mi* = Lv.)
SL 25, VIII, 4:	Van bloetghierighen mannen (Vm. *sondigen mannen;* Lv. *den bloetstortighen*)
SL 100, II, 4:	Die ouertreders seer ghehaet (Vm. *die ouertredinghe deden*; 'theb.' *dat doene des ouertreders* = Lv.)

SL 102, VI, 5:	Daer op die winden blasen (Vm. *Want den gheest sal voorbigaen;* 'the.' *Als den wint daer ouer gaet* = Lv.)
SL 103, I, 8:	als een gordijn (Vm. *gelijc een vel;* Lv. *een tapijte*)
SL 103, I, 10:	V waghens (Vm. *uwe opclimminge;* Lv. *eenen waghen*)
SL 112, VI, 2:	Wt dat stof (Vm. *wt die aerden;* 'the.' *wt den stof* = Lv.)
SL 136, VII, 2:	V kindren (Vm. *sine ionghe kinderen;* 'theb.' *v* = Lv.)
SL 142, V, 4:	dat ic niet ghelijck en wordt (Vm. *ende ick sal ghelijck worden;* 'the'. *dat ick niet en worde gelijck;* Lv. *dat ic niet gelijc en werde*)

Deze oogst uit 70 à 80 Souterliedekens is niet groot. Bovendien is het nooit uit te maken of de berijmer in een bepaald geval aan de marginale vertaling ontleende dan wel rechtstreeks aan Liesvelt. Ditzelfde geldt uiteraard ook voor de vele plaatsen waar Vorsterman de Liesvelt-tekst plagieerde.

Hiermee zijn echter de Liesvelt-elementen niet uitgeput. In dezelfde 70 à 80 onderzochte Souterliedekens vond ik nog ruim dertig ontleningen van andere aard. Vaak beperkt de ontlening zich tot een enkel woord, dat dan dient tot een synonieme aanvulling bij een Vorsterman-lezing, of tot een constructie. Bijvoorbeeld:

SL 4, I, 4:	Ghi Heere my troost verbreyt
VM.:	*hebdi mi verbreyt*
LV.:	*ghi die mi troost*
III, I:	Ghi mannen (= Lv.; Vm. *Ghi kinderen der menschen*)

SL 14 heeft in de eerste strofe zowel bliuen van Lv. als rusten van Vm.

SL 43, I, 2: hebbent vertelt (= Lv.; Vm. *hebbent vercondicht*)

SL 100, I, 6 en II, I geven Vulg. *innocentia* weer met *onnoselheyt* naar Vm. en met *eennuldich* naar Lv.

Het fraaiste voorbeeld van bilaterale ontlening levert wel SL 84, XI en XII:

SL	**VM.**	**LV.**
Die *goetheyt* opter stede	Bermhertícheyt ende *waerheyt*	*Goetheyt* ende trouwe
Der *waerheyt* quam te ghemoet	ginghen teghemoete malcanderen/	ontmoeten malcanderen

Gherechticheyt gaf den vrede	Rechtueerdicheyt ende vrede	*gerechticheyt* ende vrede
Een minnelijck kusken soet.	hebben malcanderen gecust.	cussen malcanderen.
Die waerheyt groot van waerden	*Die waerheyt*	Trouwe wascht
Die is ghesproken* hier	is opgesproten wter aerden /	wt den lande /
Gherechticheyt opter aerden	ende die rechtueerdicheyt	En *gerechticheyt*
Sach wt den hemel fier.	*sach* neder vanden hemel.	scouwet vanden hemel.

Maar er zijn ook gevallen waarin het Souterliedeken de Vorsterman-tekst verwerpt en de voorkeur geeft aan Liesvelt. Zo in:

SL 3, IV, I:	Ick lach en sliep / en ben ontwaect: volkomen gelijk aan Lv. tegenover Vm.: *Ick sliep / ende ben sluymerende geworden / ende ben op gestaen*.

* ghesproten?

SL 45, I, 4; II, 1 en 3 hebben een concessieve zin:	Al wort..., Al vielen..., Al is...: parallel met Lv.'s herhaald *Al waert dat*, waar Vm. een conditionele zin en een hoofdzin heeft.

SL 64, IX is in zijn woordkeus geheel op Lv. geïnspireerd.

SL 90, I, 1-2:	Wie onder Gods bescherming is gheseten
	Die spreect tot God....
LV.:	*Wie onder dat bescermsel des alderhoochsten sidt* / ...
	Die spreect totten HERE
VM.:	*Wie dat woont in die hulpe des alderhoochsten*...
	Hi sal segghen den HEERE...

en op een aantal andere plaatsen.

Dat de 'Hebreeuwse Waarheid' van Campensis niet onopgemerkt aan de *Souterliedekens*-dichter(s) is voorbijgegaan, bewijzen de volgende verzen:[1]

SL 2, V, 1:	*een* Coninc willen *setten*
CAMP.:	eenen *coninc* gesedt
VM.:	*ic ben van hem gestelt een coninc*
LV.:	*mijnen coninc ingeset*
SL 2, VI, 3:	*Begheert van my*
CAMP.:	*Ende in die dat ghyse van my begeert*
VM. en LV.:	*Eyscht*
SL 2, VIII, 2:	*Wilt* dit *ter herten* laten gaen
CAMP.:	wilt *doch die oprechte vermaninge* ter herten *nemen*
VM.:	*verstaet*
LV.:	*sijt...cloec*
SL 3, V, 1:	*Al* waer ick
CAMP.:	Al *haddender ooc*

1 Van de psalmen 1-15 bezit ik fotocopieën naar het ex. Antwerpen Mus. Plantijn R 5.36 = Antwerpen, Jan Cock, 1534(?); de overige plaatsen uit Campensis naar het ex. Den Haag K.B. 227 G 34 = Leiden, Peter Janszoon, 1534. Dit verklaart enkele spellingverschillen.

VM. en LV.:	*beiden een hoofdzin*
SL 3, VII, 1:	*Van God* coemt alle salicheyt
CAMP.:	Van v *alleen is die ... salicheyt*
VM.:	*Den HEERE behoort die salicheyt*
LV.:	*By den HEere staet dye hulpe*
SL 4, II, 1:	O Heer *wilt mijns ontfermen*
CAMP.:	wilt my *ooc nv* ontfermen
VM.:	*syt mi barmhertich*
LV.:	*zijt mi genadich*

SL 4, VIII, 1:	*Veel zijnder / die* daer spreken
CAMP.:	Veel zijnder die *seggen*
VM. en LV.:	
Ve(e)l(e) seggen	

SL 5, II, 5:	*Vroech* sal ick
CAMP.:	(*zeer* vroech *sal ic*
VM. en LV.:	*des morghens*

SL 6, II, 1:	Want ick ben *cranck*
CAMP.:	cranck; VM. *siec;* LV. *broosch*

SL 7, II, 4:	Die my *trecke wt* zijn ghewel [zo in rijm]
CAMP.:	*dat nyemant* wt *sinen muyl en* trect
VM.:	*die verlost noch salich maect*
LV.:	*gheen verlosser daer en is*

SL 7, V, 3:	*Den gherechten sult ghi* stercken
CAMP.:	ghi sult den gherechten *beuesten*
VM.:	*ghi sult den rechtueerdigen voort bescicken*
LV.:	*vordert* [*imperatief*] *die gerechtige*

SL 23, V, 2:	Rijst v doren / *die eewich ghesloten waert*
CAMP.:	...die van eewicheit ghesloten sijt gheweest
VM.:	*ghi poorten der eewicheit*
LV.:	*ghi doren der werelt*

SL 42, I, 1:	Wilt ghi *mijn rechter* zijn
CAMP.:	*O God weest doch* mijn richter
VM. en LV.:	*Oordeelt mi HEERE*

SL 42, II, 2:	*Waer om hebt ghi mi verlaten?*
CAMP.:	waeromme hebt ghi my *nv dan* verlaten?
VM.:	*waeromme ga ic droeuich voort*

CAMP.:	*waeromme laet ghi mi so truerlijc gaen*
SL 100, V, 2:	Dat die mogen *sitten* bi my
CAMP.:	*dat se by mi* sitten
VM. en LV.:	*dat si bi mi souden woonen*
SL 100, V, 4:	*Mijn dienaer sal hy wesen* vry
CAMP.:	die sal mijn dienaer sijn
VM.:	*die sal mi dienen*
LV.:	*dien liet ic mi dienen*
SL 132, I, 5:	*Eendrachtich* hier versamen
CAMP.:	eendrachtelick *bi malcanderen wonen*
VM. en LV.:	*eendrachtich* ontbreekt.

SL 133, I, 2-3:	Ghi *die zijn dienaers sijt*
	Ghi *alle* ...
CAMP.:	ghy alle *gader* die sine dienaers sijdt
VM. en LV.:	*alle knechten des* HEREN.

Naast deze elementen uit het eigentijdse materiaal stuit men op een aantal woorden en wendingen die onmiskenbaar ontleend zijn aan de oudere psalmenvertaling zoals die voorkomt in het *Getijdenboek* van Geert Groote, en gecompleteerd (door Johan Schutken?) overgenomen is in de *Duytsche Souter*.

Het is opmerkelijk dat de meeste herinneringen aan de *Souter* te vinden zijn in de psalmen 121-130, die alle in Groote's *Getijde onser urouwen* ingelijfd waren, waaruit ik ook citeer.

Enkele voorbeelden mogen het karakter van de ontleningen illustreren:

SL 120, I, 3:	*Van daen* sal in mijn trueren
	Mijn hulp en bistant zijn
GRO.:	daer *mi hulpe* van *comen sal*
VM. en LV.:	*Van waer ...?*

SL 120, II, 7:	*Die Israhel behoet*
GRO.:	die israhel behoet
VM.:	*die Israel bewaert*
LV.:	*de bewaerder Israel*

SL 120, IV, 1-4:	Die Heer wil V beschermen
	Bewaren *van* alle quaet
	Uwer siel *moet* hi ontfermen
	Behoeden / .....
GRO.:	*Die here behoet di* van *allen quade die here* moet behoeden *dine siele*
VM.:	*Die HEERE beware v voor alle quaet / Die HEERE* [th. *hi*] *beware v siele*. (= Lv.)

SL 121, I, 2:	*Ben ic* so seer *verblijt*
GRO.:	Ic bin uerblijt
VM. en LV.:	*Ick verblide mi*

SL 121, II, I:	Doen *stonden... Ons voeten*
GRO.:	Onse voeten stonden

VM. en LV.:	*o.v. sullen staen*
SL 121, IV, 4:	(stoelen) *Op* dauids huys
GRO.:	*die stole sijn* op *dauids huys*
VM.:	*Stoelen ouer Dauids huys*
LV.:	*Stoelen des huys Dauids*

SL 123, II, 1-5:	Als die menschen met swaer ghedons
	Al *teghens ons op stonden*
	By auontuer / si hadden ons
	Sy hadden ons
	Leuendich hier *verslonden*.
GRO.:	*Doe die lude* op stonden teghen ons si hadden ons bi auenturen *al* leuendich uerslonden
VM.:	*Als die menschen hen teghen ons setten. Soo souden si ons messchien leuende verslonden hebben*.
LV.:	*Als die menschen hem tegen ons setten / So verslonden si ons leuende*
SL 123, VI, 5:	(den strick) *Der iaghers*
GRO.:	der yeghere *stricke*
VM. en LV.:	*den stricke des vogelaers*
SL 123, VII, 3:	*Wy zijn verlost*
GRO.:	wi sijn uerloest
VM.:	*wi zijn los geworden*.
LV.:	*wi zijn los*.
SL 124, I, 1-2:	*Die* hier op *den Heer betrouwen*
	Als Syon den berch doet
GRO.:	Die betrouwen *in* den here als die berch syon.
VM.:	*Die opten HEERE hopen gelijc den berch Sion*
LV.:	*Die opten HEere hopen / die en sullen niet om vallen / en eewelic bliuen gelijc den berch Zion*.
SL 125, II, 1-3:	Doen *soe is veruult* gheweest
	Met blischap bouen maten
	Ons mondt
GRO.:	Soe is onse mont veruult mit blijscap
VM.:	*Dan was onsen mont vol van blijscappen*

LV.:	*Dan sal onsen mont vol lachens sijn*
SL 125, III, 3-4:	Die Heer heeft *grootelijck* ghedaen met haer /
GRO.:	*die here heeft* grotelike *mit hem ghedaen*
VM. en LV.:	*groote dinghen*
SL 125, IV, 2:	*Met* ons hier willen pleghen
GRO.:	mit *ons ghedaen*
VM. en LV.:	*aen ons*

SL 125, VII, 2:	*si screyden*
GRO.:	*ende* screyden
VM.:	*weenden*
LV.:	*weenen*
SL 125, VII, 4:	*Haer zaedt si werpen*
GRO.:	worpen haer saet
VM.:	*zaeyden haere zaden*
LV.:	*dragen edele zaet*
SL 125, VIII, 1:	*Comende* soe *sullen si*
GRO.:	*Mer* comende solen si
VM.:	*maer si sullen comen*
LV.:	*ende comen*
SL 126, III, 1:	Dat ghi *voer dat licht* wilt risen
GRO.:	*optestaen* voer tlicht
VM. en LV.:	*dat ghi vroech op staet*
SL 127, II, 1:	*Den arbeydt uwer handen ghi* hier *eten sult*
GRO.:	*Want* du den arbeit dijnre hande salst eten.
VM.:	*Want ghi sult eten van uwer handen arbeyt*
LV.:	*Ghi sult v generen met uwer handen arbeit*
SL 128, IV, 1-4:	*veruullen* en *vergadert* wel bij Gro., niet bij Vm. of Lv.; benedixy bij Gro., bij Vm. ghebenedijnghe, bij Lv. segeninge.

Soortgelijke overeenkomsten meende ik verder te bespeuren in SL 2, 23, 24, 26, 30, 66, 129, 132, 137 en 145.

Wat leert ons nu dit onderzoek naar de bijbeltekst-bestanddelen in de *Souterliedekens?* Het meest treft ons de vermenging van oud en nieuw, al moet daarbij het accent op het laatste worden gelegd. Immers, Vorsterman moge nog zo zijn best hebben gedaan om zijn bijbel voor een boek der rechtzinnigheid te doen doorgaan - men zie het kardinaalswapen op het titelblad, men leze de proloog van

de ‘correctuers’, men lette, niet in de laatste plaats, op het drukconsent verleend door de befaamde inquisiteur dr. Nicolaas Coppijn - het feit dat hij de Latijnse tekst deed corrigeren naar het Hebreeuws en het Grieks en daarbij de voorkeur gaf aan de Lutherse Liesvelttekst, is een bewijs dat het nieuwe godsdienstige denken niet aan de Antwerpse uitgever is voorbijgegaan. Het kunnen, beter is het wellicht te zeggen, zullen zakelijke overwegingen zijn geweest die Vorsterman tot de uitgave hebben doen besluiten; de berijmer van een Souterliedeken, deze bijbeltekst tot uitgangspunt nemende, wist echter dat hij een tekst bezigde die door de kerkelijke overheid niet officieel erkend was.

Moet ook niet de ontlening aan Liesvelt en aan Campensis gezien worden als een streven om de psalmtekst zo ‘zuiver’ mogelijk te doen zijn? Is de tekst van Liesvelt, teruggaande op Luthers

vertaling, niet door en door ‘ketters’ en geeft iemand die deze tekst verwerkt, niet een blijk van ketterse gezindheid?

Dat men naast dit alles elementen uit de ‘oude’ vertaling aantreft, behoeft ons niet al te zeer te verbazen. Groote's *Getijdenboek* was sedert zijn samenstelling in duizenden handschriften en vele tientallen gedrukte uitgaven verbreid; Schutken's verdietsing van de Psalmen - waarin de ruim 50 van Groote waren opgenomen - en de *Duytsche Souter*, Schutkens redactie bevattende en sedert 1480 minstens achtmaal herdrukt, waren eveneens buitengemeen populair[1]. We weten hoe intensief het gebruik van de Psalmen, ook buiten de kringen van seculiere en reguliere geestelijken, op het eind van de 15e en in de eerste decennia van de 16e eeuw bij de toenmalige vromen is geweest. Een berijmer dan, die het grootste deel van zijn leven heeft doorgebracht bij de woorden van de *Souter*, kan meer moeite hebben gehad om de tekst van Vorsterman en Liesvelt aan te leren dan die van zijn ‘oude’ bijbel kwijt te raken.

De middeleeuwse elementen zouden dus blote reminiscenties zijn geweest? Het is niet noodzakelijk, wel mogelijk. Maar daarmee hebben de *Souterliedekens* nog niet het karakter gekregen van zuiver-katholieke poëzie. Op grond van onze analyse zijn we geneigd te zeggen: integendeel. Aan de andere kant geven de verwerkte bijbelversies ons nog niet de gelegenheid om de richting van het reformatorisch belijden vast te stellen. Misschien brengen ons de ‘buitenbijbelse toevoegingen’ daar dichter bij.

d. De buitenbijbelse toevoegingen

Geen psalmberijmer ontkomt aan de noodzaak zijn strofe op te vullen met buiten-tekstuele elementen. We zagen dat zelfs bij de aanwending van de vierregelige ‘strofe’ van de middeleeuwse dichters, - een strofe die in de meeste gevallen zeer geëigend was om de psalmtekst weer te geven -, aanvullingen onvermijdelijk waren[2]. Bij de toepassing van lange en van artificiële strofen wordt een berijmer bijna altijd tot vulling gedwongen.

Het ‘handigste’ middel, maar tevens een bewijs van dichterlijk onvermogen, vormt de stoplap. De *Souterliedekens* staan er zo vol van dat men bijna de neiging krijgt de vindingrijkheid van de berijmer te bewonderen. Bij de litteraire beschouwing zullen ze verder ter sprake komen.

De goede dichter zal, wanneer de psalmtekst hem nog wat ruimte in de strofe gunt, voortbouwen op de zin die de tekst draagt. Niet zelden zal hij zijn toevlucht nemen tot een verduidelijkende, dus parafraserende uitbreiding, die het karakter krijgt van een exegese of commentaar. In dit geval worden de ‘vullingen’ interessant, zeker ook bij de *Souterliedekens*, omdat de kans bestaat dat de commentaar een zekere confessionele voorkeur verraadt.

Bij ons onderzoek daarnaar nemen we onder dit hoofd ook enkele merkwaardige vertalingen mee.

Nu in de *Prologhe* de werken die meegeholpen hadden ‘tverstant ende den sin’ te vinden, met name, althans met de auteursnaam zijn genoemd, ligt het voor de hand na te gaan in hoeverre Augustinus, Hilarius, Arnobius en Haymo (en Hieronymus) een bijdrage hebben geleverd.

1 De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 65-68 en 80.
2 Zie hiervóór blz. 49-53.

Over de eerste drie is reeds in de *Inleiding* gesproken. De Psalmverklaringen van Augustinus en

Hilarius zijn uitvoerige verhandelingen, waarschijnlijk voor geestelijken bedoelde homilieën. De Psalmen worden er verklaard als evenzovele ‘stemmen’ van Christus of de Kerk, naar hun betekenis voor de nieuwtestamentische gemeente. Arnobius onderscheidt zich van de beide anderen door zijn beknoptheid. We zouden zijn commentaren ‘preekschetsen’ kunnen noemen. Zijn uitgangspunt is echter hetzelfde. Om een indruk te geven van zijn werk, waarmee tevens dat der anderen gekarakteriseerd is, citeer ik de commentaar bij psalm 4:

> Titulus quarti in carminibus, id est, in mysterijs ponitur. In quibus deus iustiti□ exaudiuit in cruce positum filium suum, contra quem irascentes lud□i peccant usque hodie, qui non peccarent irascentes, si uere dei non esset filius quem negarent. Quod eis ideo euenit, quia non sacrificant sacrificium iustitiae sicut Abel, sed sicut Cain liuoris atque inuidiae. Nos autem qui credimus, dicamus domino: Signatum est super nos lumen uultus tui domine. In quo lumine data est laetitia in corde nostro. Ab illo tempore quo accepimus frumentum in corpore, Vinum in sanguine, Oleum in chrismate. Offerentes autem pacem ista percepimus quae h□c est singulariter in spe a domino constituta in Christo, qui regnat in secula seculorum Amen[1].

De schrijver van de *Prologhe* kondigde aan dat de berijming een tekst zou geven die zich zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst aansloot. Het onderzoek naar de eerste bronnen, de Dietse bijbeltekst, bevestigde dit. Een zo geprononceerde christo- en ecclesiologische verklaring als bij Arnobius zullen we derhalve in de *Souterliedekens* niet aantreffen. Ik heb dan ook vergeefs gezocht naar elementen die aan Augustinus, Hilarius of Arnobius ontleend konden zijn[2]. Ik geef toe dat mijn onderzoek slechts oppervlakkig is geweest, maar ik stel me voor dat ook dieper gaande nasporingen weinig aan het licht zullen brengen.

Anders staat het met Haymo, ‘monachus, Abbas & Episcopus, mira breuitate, miraque simplicitate ac perspicuitate enarrans Psalmos Dauidicos’, naar de karakteristiek van Erasmus in zijn voorrede tot de uitgave van Haymo's *Pia brevis ac dilucida in omnes Psalmos explanatio*[3].

1 *Arnobii* | *Afri, vetvsti pariter* | *ac landatissimi scriptoris commentarij, pij* | *inxta ac sinceriter eruditi. In omnes psal* ʌ *mos, Sermone Latino, sed tum apud Afros* | *unlgari per Erasmum Roterodamū pro* ʌ *diti & emendati.* ‖ *Cum D. Erasmi Roterodami Praefatione* | *ad nuper electum Pontificem Romamm* | *Adrianum huius nominis sextum.* ‖ *Adiunctio D. Erasmi Roterod. commen* | *tario in psalmū, Quare fremnerunt gentes.* ‖ [*Achterin*] *Argentorati ex aedibvs Ioan* | *nis Knoblonchij Mense Decembri, Anno Christi* | *M.D.XXII.* ‖ Ex. o.a. U.B. Leiden 499.G.8; Rotterdam S.B. 10 D 16. - De eerste ed. zag enkele maanden tevoren (augustus) het licht bij Frobenius in Bazel. Het boek werd verscheidene malen herdrukt.
Erasmus' oordeel over Arnobius (die hij met de schrijver van *Aduersus Gentes* - Arnobius Afer - verwart: zie de titel en de dedicatie-brief aan Paus Adriaan VI), luidt: Sed mea sententia nemo sanctius Arnobio. Quanquam is potissimum occupatus est in sensu explicando, qui pertinet ad Euangelicam historiam, ut quemadmodum scribit Paulus Apostolus, ex fide in fidem magis nobis confirmetur scientia Christi, dum quicquid in Euangelicis literis gestum legimus, in psalmis pr□dictum conspicamur.

2 Voor Augustinus' psalmencommentaar raadpleegde ik Migne, *Patrologia Latina* 36 en 37; voor die van Hilarius, Migne *P.L.* 9. Vóór 1540 zijn de *Opera Omnia* van Augustinus enige malen gedrukt; de commentaar van Hilarius werd voor het eerst in druk bezorgd door Erasmus in 1523 (te Bazel bij Frobenius).

3 *PIA BREVIS* | *AC DILVCIDA IN OM* = | *nes Psalmos explanatio sanctissimi viri* | *D. Haymonis, olim Episcopi Halber* = | *statten̄ quam ille veluti spiritualis apicu* | *la, ex omnium veterum hortis ac pratis* | *florentissimis decerpsit, quo sim* = | *plicibus & occupatis esiet pa* | *rata saluberrimi mellis* | *copia. Opus ante hac* | *nunquam ex* = *cusum.* ‖ *Antuerpiae ex officina Graphei* | *Anno*

Wel geeft Haymo ook allegorische verklaringen, zoals in Psalm 120 [Hebr. 121]: [leuaui] id est, erexi [oculos meos] id est, intentiones meas [in montes] id est, in sanctos angelos, & alios sanctos, assistentes praesentiae dei, [vnde] id est à quibus, [veniet auxilium mihi.] (Tussen [ ] staat bij hem de Vulgaattekst), maar daarbij geeft hij een aantal taal- en stijlkundige ophelderingen. Hoe Haymo te werk ging, moge blijken uit zijn *explanatio* bij psalm 133 [Hebr. 134][1].

In Psalmvm CXXXIII
Titulus. Canticum graduum.
Ecce nunc.] In hoc psalmo materiam habet pariter & gradum propheta, ad quam recte ex dilectione proximi ascendimus. Si enim fratrem quem videmus non diligimus, deum quem non videmus quomodo diligemus? In prima parte ostendit deum diligendum, & in laude, & in operatione. In secunda, quae incipit: Benedicat tibi dominus ex Sion: ponit suam optationem benedictionis illis, qui dominum diligunt. Intendit nos inuitare, vt hunc gradum ascendamus, in quo erit nobis consummatio omnium aliorum. - Quasi ita moneret: Fratres quia iam in dilectione consistitis, [ecce] perficite quod restat vobis. s. [benedicite domino] .i. laudate dominum, quod in tali seculo facti estis: cuius laudis verba ponit in sequenti psalmo, alleluia. s. & hoc [nunc] .i. sine mora: nec quoscunque moneo quia non est speciosa laus in ore peccatoris, sed [omnes serui domini] .i. qui domino in dilectione seruitis, benedicite domino. - Vos serui benedicite, non qui ad horam seruitis, sed [qui statis] .i. perseueranter militatis [in domo domini:] & vos etiam qui estis [in atrijs] .i. in introitu [domus dei nostri] .i. ecclesi□, sed & imperfecti & nouiter conuersi laudent dominum. - Postquam monuit ad laudandum, monet et ad bene operandum: quasi diceret: Non tantum moneo vos ad benedicendum, sed etiam [extollite manus] .i. eleuate operationes [vestras in sancta] sanctorum in coelestem Hierusalem .i. ad ipsum deum .s. non operantes ad laudem honimum sicut hypocritae, vel ex rapto eleemosynas facientes, sed pura intentione ad dominum vestra opera dirigite. Extollite dico [in noctibus] .i. per totum huius vit□, in qua semper in tenebris sumus ignoranti□, vt per bona opera vestra digni sitis de his tenebris in veram lucem perduci: [&] semper [benedicite domino] id est, laudate etiam eum de hoc, quod vos bene operari permiserit. - Benedicat. Pars secunda. Cum hucusque locutus sit ad seruos dei pluraliter, hic conuertit se ad singularem personam, vt

M.D.XXXIII. l - Van deze ed. kent Nijh.-Kron., *Ned. Bibliogr.* (Nr. 1038) slechts drie exx.: Freiburg i.Br.; Abdij van Berne te Heeswijk; Keulen S.B. De bibliothecaris van de Abdij was zo vriendelijk mij zijn ex. voor enige tijd ter inzage te bezorgen. Voor zijn hulp dank ik hem zeer. - De Librye te Zutphen bezit een ed. Friburgi Brisg. Joan Faber Emmeus. 1533, die waarschijnlijk aan bovengenoemde voorafgaat. De druk is bezorgd door Erasmus, naar een hs. uit het klooster te Marpach in de Elzas, en opgedragen aan Ioanni Emstedio Cartusiano Louanij, Friburgi Brisgoiae, Anno à Christo nato M.D.XXXIII. pridie Kal. Martias. Erasmus schreef deze *Pia brevis explanatio* toe aan Haymo, de bisschop van Halberstadt (gest. 853). De juistheid daarvan is in de vorige eeuw bestreden. De psalmencommentaar zou een werk zijn ontstaan tussen 1080 en 1110, en stammend uit de kringen der heftigste Gregorianen.

De auteur droeg de naam Haymo (von Hirschau?). Zie o.a. *Lexikon f. Theologie u. Kirche*^{2}, IV. Band, Freiburg i. Br. 1932, i.v.; en Herzog-Hauck, *Realenzyklopädie f. protest. Theologie u. Kirche*, VII, Leipzig 1899, S. 348, en de daar gegeven litteratuur.

1 In de nu volgende tekst betekent .i.: id est; .s.: sive.

ostendat vnitatem conseruandam esse in ecclesia. Continuatio Tu homo benedicas dominum, & [dominus benedicat] .i. multiplicet [te] donis suis: dominus dico, veniens [ex Sion] qui natus fuit ex Iuda, cuius benedictio magna est: quia licet magnus fuisset, tamen idem ipse est [qui fecit coclum & terram].

Het onderzoek naar Haymo-elementen in de *Souterliedekens* kon helaas weer slechts vluchtig plaats hebben, maar ik heb toch de indruk gekregen dat de berijmer op enkele plaatsen zijn Haymo met vrucht heeft geraadpleegd.

SL 3, II, 5:	(Ghi hebt mijn hooft verheuen)	VULG. exaltans caput meum.
	Maect my *van alle sonden reyn*.	HAYM. *immunem* prius *ab omni peccato* super omnem creaturam (Gezegd van Christus!)
SL 4, IX, 2:	(Want ghi mi hier o Heere)	VM. sonderlinghe in hope, naar VULG. singulariter in spe.
	In bisonderen hope stelt.	HAYM. id est *in singulari spe*.
SL 26, VIII, 9:	*Hier bouen* sal aenschouwen	VM.-LV. inden lande der leuendiger. (naar VULG.)
		HAYM. [in terra viuentium] id est, *in coelo* ....
IX, 5:	Verbeydt *met paciency* goet	HAYM. [sustine dominum] i.e. licet tribuleris, tamen dominum *cum patientia* expecta.
SL 90, V, 5-6:	(God heeft beuolen zijn enghelen schoon)	
	Dat si o Heere / *o gods soon*	
	Bewaren alle v ganghen.	
	HAYM. [quoniam angelis suis mandauit de te] id est, mandatum fecit *de te Christe*, [vt] ipsi [custodiant te in omnibus vijs tuis]	

SL 102, I, 8:	(Hy wil v crancheyt al ghenesen)	HAYM....condonat tibi *peccata*.... sanat infirmitates tuas, quia tandem *liberabit* te à corruptibilitate.
	En *van sonden v maken vry*.	
II, 3-4:	(Hy heeft v leuen eens verlost)	HAYM. [qui redimit] *per pretium sanguinis sui* [vitam tuam]
	.....	
	Dat heeft *zijn dierbaer bloet* ghecost	
	Wt liefden heeft hijt ghedaen.	
SI. 141, IV, 5:	Int lant des leuens / *den hemel* soet	HAYM.... & dixi tu es [portio mea in terra viuentium] quasi vnus quero esse de illis, qui viuent *in coelesti terra*. (Vgl. hierboven SL 26, VIII, 9)

Met Haymo - maar het kan ook onder anderer invloed zijn - zagen we nieuwtestamentische elementen de Hebreeuwse psalmen binnensluipen. Daar zijn nog andere voorbeelden van:

SL 22, IV, 5-7:	Op dat ick woon *in Sheeren throon* By hem nae mijn behagen. *Hier bouen schoon, by den Gods soon*	VM. Ende ick sal woonen int huys des HEEREN

Men vergelijke hiermee

SL 42, III, 3-5:	Dat ick mach zijn ghesticht Te sien v claer aensicht *Hier bouen in v stede*.	VM. ende brengt mi leydende tot uwen heyligen berge / ende tot uwe wooninghe.
SL 68, XIV, 7-8:	Die zee / die beesten der aerden / God prisen / *met zijn soon*.	
SL 72, IV, 7:	Maer als ick *in v rijck* sal gaen	VULG. Donec intrem *in sanctuarium Dei*
SL 95, IV, 3-4:	Den Heere wilt met alle v verstant Aenbidden: *die voer v heeft gheleden*	VULG. Adorate Dominum in atrio sancto eius.

Een uiterst merkwaardige tekstopvatting vindt men in

SL 88, II, 9-11:	Wie sal ghelijck zijn den Gods soon? Gheseten op zijn hooghen throon Wie is van Gods kinderen toch also schoon?	

waar de Vulgata luidt: Quoniam quis in nubibus
aequabitur domino, similis erit Deo in filiis Dei?

Uit deze - spaarzame - gevallen van ‘verchristelijking’ valt geen confessionele voorkeur af te lezen. Zo treedt ook, onder invloed van de Vulgaat en andere Latijnse vertalingen, Christus in de Psalmen op (SL 83, VI, 5; 88, XI, 8; 88, XIV, 8; 131, V, 5 en 131, IX, 2). Op andere plaatsen echter vertaalt het *Souterliedeken*, overeenkomstig Vorsterman en Liesvelt, Christus door *gesalfde* (SL 2, II, 2 - een Messiaanse psalm bij uitstek! - ; 27, VII, 7; *Lofs. van Anna*, VIII, 7 *Ghebet van Abacuc* VIII, 4).

Voordat we overgaan tot de interessantste toevoegingen, behandelen we eerst enkele, niet minder belangwekkende, ‘vertalingen’. Hoe verschijnen in de *Souterliedekens* de ‘ecclesia’ en de ‘sancti’ van de Vulgata?

De Dietse middeleeuwers hebben ecclesia vertaald door *kercke* of *vergaderinge* (zie de *Duytsche Souter*, zie ook Vorsterman) De overzetting met ‘gemeente’ stamt van Luther, en deze vinden we bij Liesvelt terug. Nu is het natuurlijk niet uitgesloten dat ook een rooms-katholiek uit de dagen van de *Souterliedekens* dit woord overneemt. Ik meen echter te mogen betwijfelen of een pastoor toen van zijn parochie, van zijn ‘kudde’, van zijn tijdens de dienst vergaderde volk zal hebben gesproken als van zijn ‘gemeente’.

Nu gaat het erom welke zin de dichter van de *Souterliedekens* in het woord ‘gemeente’, dat hij vijfmaal als vertaling van ecclesia, tegenover eenmaal ‘kercke’, gebruikt, heeft willen leggen. Misschien brengt de context opheldering:

SL 21, VI, 11-12:	Ick sal V God louen bequaem Int midden der ghemeyndt.	VULG. in medio ecclesiae laudabo te.
VIII, 1-2:	Ick sal Heer louen v wercken In die ghemeynte groot.	VULG. Apud te laus mea in ecclesia magna
SL 25, XI, 3-4:	Ick sal v in die ghemeynte wijt O Heere ghebenediden.	VULG. in ecclesiis benedicam te Domine.
SL 88, II, 6-8:	Die hemelen prisen v wercken fier V waerheyt wort seer hooch gheacht *In v ghemeynte* dach en nacht	VULG. Confitebuntur coeli mirabilia tua, etenim veritatem tuam *in ecclesia Sanctorum*.
SL 106, VIII, 1-2:	Laet haer (= de mensen) God prisen / en zijn lof verclaren *Voer die ghemeynte* / vroech en laet VULG. Confiteantur Domino misericordiae eius, & mirabilia eius filiis hominum. Et exaltent eum *in ecclesia plebis*	
SL 34, VIII, 5-7:	Ick sal beliden / en vertellen V Heer / al inder grooter *kercken*. By veel menschen louen v wercken.	VULG. Confitebor tibi in ecclesia magna, in populo graui laudabo te.

Ik kan me niet onttrekken aan de indruk dat de dichter op deze plaatsen heeft gedacht aan een gemeente in reformatorische zin, die voor hem de ‘ecclesia Sanctorum’ (SL 88, II, 8 - Vulg. Ps. 88:6!) vormde.

In deze mening word ik versterkt door de opmerkelijke vertalingen van ‘sancti’, de oudtestamentische heiligen, de ‘vromen’, de leden van Gods Verbondsvolk.

Geïsoleerd staat het ‘goede menschen’ in

SL 31, IV, 2:	Om dees ghenaey	VULG. Pro hac orabit ad te *omnis sanctus* in tempore opportuno.
	Sullen *alle goede menschen*	
	Vroech ende spaey	(VM. en LV. alle heyligen)
	V bidden ende wenschen.	

Voor de dichter zijn de heiligen zij die ‘Gods woorden bewaren’ (SL 49, III, 2-3), die ‘God vreesen’ (SL 33, IV, 7-8), zij, ‘Die God hier wtuercoren heeft’ (SL 30, XIII, 1-2), en deze laatste opvatting brengt hem ertoe, de ‘heyligen’ aan te duiden met ‘den sinen’ of ‘v vercoren’[1].

1 Een merkwaardige uitzondering schijnt te vormen SL 67, XV, 4-7:

Seer wonderlijck is hy daer.	VULG. *Mirabilis Deus in Sanctis suis, Deus Israel ipse dabit virtutem & fortitudinem plebi suae:*
Al in zijn lieue Santen	
Den sinen gheeft hi macht	
En wil haer duecht in planten	

Maar wanneer men de punt plaatst waar hij behoort te staan (achter Santen), dan ziet men hoe in de parallel als synoniem van Santen optreedt: den *sinen*!

SL 4, IV, 1-2:	Bekent / hoe God *den sinen*	VULG. Et scitote quoniam Dominus mirificauit *sanctum suum*
	Seer wonderlijck heeft ghedaen	
		(VM. en LV. sinen heyligen)
SL 82, II, 1-2:	Al teghens *v vercoren*	VULG. & cogitauerunt aduersus *sanctos tuos*.
	Bedachten si boosen raet	

Wanneer de uitverkiezingsgedachte tot deze plaatsen beperkt was gebleven, zou men er geen al te grote betekenis aan willen hechten. Maar de *Souterliedekens* zijn er van doordrenkt. Ze wordt bovendien gesteund door de accentuering van de Verbondsidee en uit deze samenhang krijgt men de indruk dat de uitverkiezingsleer een der grondslagen van de religie der *Souterliedekens* is geweest.

Ter adstructie volgen hier enige citaten:

SL 32, VI, 1-4:	Salich zijn *si* / wilt dit horen	VULG. Beata *gens* cuius est Dominus, Deus eius, *populus* quem elegit in haereditatem sibi.
	Dyen die Heere is haer Godt	
	Die hi heeft hier wtuercoren	
	Om te hebben zijn erflodt.	
SL 36, XIII, 1-3:	Van God / wilt dit aenhoren	VULG. Salus autem *iustorum* a
	Die salicheyt coemt ghewis.	Domino
	Tot allen wtuercoren	
SL 45, III, 3-5:	God heylicht *zijn vercoren*	VULG. sanctificauit *tabernaculum* suum altissimus.
	Daer toe zijn tabernakel fijn.	
	Want si hem toebehoren.	

SL 61, III, 1-3:	Daer om si dachten mijn naem end eer *Ende oock Gods wtuercoren* Te beletten / en te crencken seer	VULG. Veruntamen pretium meum cogitauerunt repellere
SL 72, IV, 3-4:	End als ick dat vertelde weer Woudick *Gods wtuercoren* seer betiden.	VULG. Si dicebam narrabo sic ecce *nationem filiorum tuorum* reprobaui.
8-10:	Coemt mi tverstant te voren / Wat eyndt die boosen hier ontfaen *Wat grote salicheyt Gods wtuercoren*.	VULG. intelligam in nouissimis eorum.
SL 84, V, 1-2:	Sult ghi op *v vercoren* Eewich hier toornich zijn?	VULG. Nunquid in aeternum irasceris *nobis?*
SL 88, I, 10-11:	Ick maeck mijn testament seer wel Die ick voor mijn vercoren tel.	VULG. Disposui testamentum electis meis.
SL 94, VIII, 4-8:	Daer om heb ick ghesworen Dat sy in mijn conuent Noch in mijn rust present En sullen zijn ontrent. *Ick en hadse niet wtuercoren*.	VULG. ut iuraui in ira mea, Si introibunt in requiem meam.

SL 95, VI, 1-2:	Die velden die moeten vrolijck zijn *Alle Gods lieue wtuercoren*	VULG. gaudebunt campi, & *omnia quae in eis sunt*
SL 106, X, 7-8:	God heeft gheholpen *zijn verkoren* *Den armen* wt ellendt.	VULG. Et adiuuit *pauperem* de inopia.
SL 149, I, 1-7:	Wilt singhen den Heer een nieuwe liet Sijn lof moet zijn met alle vliet In die *ghemeynt vercoren* Al bi den heylghen (hoort dit bediet) Datmen zijn prijs mach horen.	VULG. Cantate Domino canticum nouum, laus eius in ecclesia Sanctorum.
Lofz. Zach. IV, 3:	Ons / *die hy wtuercoren heeft*	VULG. nobis
Pater noster, V:	Want v alleen behoort dat rijck / Die cracht / ende heerlijcheyt: *Dijn wtuercoren sekerlijck* *Hebt ghi dat toe bereyt*.	

Men kan in dit alles de opvattingen beluisteren van die reformatorische, wellicht anabaptistische, althans daarmee nauw verwante kringen, waarvan Kühler schrijft: 'Ook zij [d.w.z. de Doopsgezinden evenals de Moderne Devoten] vereenigen zich in kleine kringen van uitverkoren kinderen Gods...'[1]

'Daerna moecht ghy v seker daerstellen God uwen hemelschen Vader, een reyne, Godsalighe, oprechte Ghemeynte Christi, welcke gereynicht is door zijn bloet, op dat sy heylich ende onstraffelick sy voor God ende den menschen...', schreef de Zuidduitse anabaptist Michiel Satler (gest. 1527) vanuit zijn gevangenis aan de 'Ghemeynte Gods tot Horb.' naar de Nederlandse vertaling van 1560. En in dezelfde zendbrief: 'Den grouwel der verstooringe is openbaer onder v, die wtuercoren knechten ende maechden Gods worden geteeckent metten naem haers vaders aen hare voorhoofden', terwijl hij tegenover zijn geloofsrechters getuigt: 'De Heyligen

1 W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw*, Haarlem 1932, blz. 26.

aengaende, seggen wy, dat wy de Heylighen zijn, die daer leuen ende gheloouen, dat betuyge ick met den Epistelen Pauli, want hy schrijft altydt den gheliefden Heylighen, daeromme wy die daer gheloouen, zijn die Heylighen, maer die afghestoruene inden ghelooue, houden wy voor die Salighen'[2].

Ook onder de Nederlandse Doopsgezinden en onder de, hun in geest verwante, Sacramentariërs hebben deze en dergelijke ideeën geleefd en in deze kringen zullen we de dichter(s) van de *Souterliedekens* moeten zoeken.

Nu krijgen ook twee andere groepen van 'strofevullingen' een dieper perspectief: de gehoorzaamheid aan het Woord (Gods) en de verwijzing naar de tijdsomstandigheden.

2 *BRN* V, resp. blz. 615, 618 en 647.

De betekenis van het Woord vindt men geïnterpoleerd in:

SL 59, III, 1-2:	Die hier in uwer vreesen staet	VULG. Dedisti metuentibus te significationem
	Gheeft ghi een standaert *v clare woort*	
SL 94, VII, 5-7:	Haer herten seer versmoort	VULG. Semper hi errant corde
	Die brochten sonden voort	
	En dwaelden van mijn woort.	
SL 112, VI, 3-5:	En vanden dreck bescharmen	VULG. & de stercore erigens pauperem
	Daer wt hy canse trecken	
	Hy canse trecken / *al die zijn woort bemint*.	
SL 126, IV, 1-6:	Wanneer hi zijn *wtuercoren*	VULG. Quum dederit *dilectis* suis somnum: ecce, haereditas
	Eenen slaep sal brenghen te voren	
	Siet / die Heer tot eruen fijn	Domini, filii: merces, fructus ventris.
	Gheeft kindren / die worden gheboren	
	Te loone / ghi moget horen /	
	Die zijn woort ghehoorsaem zijn.	
SL 127, I, 3-5:	Die gaen in al zijn weghen ter deghen	VULG. qui ambulant in viis eius.
	Al nae zijn woort / so dat behoort /	
	Dat sy hier hebben vercreghen.	

SL 145, VI, 1-4:	Eewich soe sal regneren / hoort	VULG. Regnabit Dominus in saecula
	God onse Heere / van grooter cracht.	
	Eewich (al *nae zijn heylich woort*)	
	Dueren zijn rijck sal....	

Minder frequent zijn de verwijzingen naar de tijdsomstandigheden. Prof. Van Es heeft er op gewezen dat voor de omschrijving aan het eind van de tweede strofe van SL 45 in de grondtekst geen directe aanleiding is. In het kader van de tijd gezien, acht hij de redactie van deze strofe dan ook op z'n minst 'verdacht'[1]. De strofe luidt:

SL 45, 2e str.:	Al vielen die berghen inder ze	VULG. Propterea non timebimus dum turbabitur terra, & transferentur montes in cor maris. Sonuerunt & turbatae sunt aquae eorum: conturbati sunt montes in fortitudine eius.
	En werden gheuoert al van haer ste.	
	Al is die zee verbolghen	
	Nochtans en zijn wij niet veruaert	
	Van die ons hier veruolghen.	

In SL 58, str. 1 worden de bijbelse 'vijanden' tot vervolgers. De interpretatie van de psalm staat een dergelijke 'vertaling' niet in de weg, maar ze is toch karakteristiek.

1 In: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 189.

Ook de toevoeging aan het eind van SL 94, IV trekt de strofe in de actualiteit:

SL 94, IV:	Wy alle gaer	
	Coemt / laet ons loopen daer.	VULG. Venite, adoremus, & procidamus, & ploremus ante Dominum qui fecit nos: quia ipse est Dominus Deus noster.
	Hem bidden als ons vaer:	
	En vallen voer zijn voeten.	
	Laet ons met tranen swaer	
	Roepen: want hy voorwaer	
	Ons God is openbaer.	
	Ons liden mach hy versoeten.	

De toevoeging wordt niet door de bijbeltekst gedekt, noch zelfs erdoor gesuggereerd.

Wanneer we nu aan het eind van het onderzoek naar de godsdienstige richting die de *Souterliedekens* representeren, een samenvatting geven en een conclusie trachten op te stellen, stel ik voorop dat het onderzoek op vele punten onvolledig of vluchtig is geweest, en dus voorlopig genoemd moet worden. Daartegenover staat dat het verzamelde en bestudeerde materiaal genoeg aanwijzingen biedt om een (eveneens voorlopige) conclusie, die, naar ik me vlei, niet al te zeer van de waarheid zal blijken af te wijken, te wettigen.

Er is in de bundel *Souterliedekens* niets specifiek-rooms. Wat men als rooms zou willen aanmerken, is dat niet, zoals bleek uit onze nadere beschouwing:

a. de marginale Vulgaat-tekst is niet de basis van de berijming; als zodanig diende de ‘gezuiverde’ Vorsterman-bijbel, die echter als indicator van ondergeschikt belang is. Toch is dit uitgangspunt weer niet zo secundair, dat men in de bijgedrukte Vulgaat-tekst niet een camouflagemiddel, hetzij van de redacteur, hetzij van de uitgever mag zien.
b. Augustinus, Hilarius en Arnobius golden ook voor de evangelischen (misschien is het gerechtvaardigd te zeggen: juist weer voor de reformatoren) als autoriteiten. Uit de augustiniaanse gedachten wereld is Luther's leer der justificatio sola fide gegroeid en in Calvijn's *Institutio* zijn de sporen van Hippo's geleerde bisschop niet onduidelijk. Evenwel is van beïnvloeding der patristische Psalmencommentaren in de *Souterliedekens* weinig of niets te bespeuren, met uitzondering dan van Haymo wiens werk echter tot de oudkerkelijke klassieken werd gerekend.
c. Het optreden van het *Ave Maria* behoeft niet als een camouflagemiddel te worden beschouwd, maar mag, in de gegeven versie, ook niet worden beschouwd als een rooms element bij uitstek.

d. Even weinig karakteristiek rooms is de christologische interpretatie van sommige teksten en andere nieuwtestamentische elementen. We hebben deze ook aangetroffen in de lutherse en Zuidduits-anabaptistische psalmberijmingen.

Er is, naast, of zo men wil, tegenover dit alles zeer veel in de bundel dat op reformatorische gezindheid wijst:

1. De *Prologhe* verraadt bekendheid met Luther's voorrede tot het Walther'sche Gesangbuch van 1524, en vertrouwdheid met de bijbel van Jacob van Liesvelt.

2. De auteur beroept zich tot rechtvaardiging en aanprijzing van zijn werk op de H. Schrift met dezelfde teksten als Luther.
3. De Vorsterman-tekst wordt op vele plaatsen gecorrigeerd door Liesvelt, Joannes Campensis en door 'thebreeus', waarin de 'veritas hebraïca' naar Hieronymus, de grote autoriteit voor alle wetenschappelijke beoefenaren van de Hebreeuwse litteratuur, vaak verdisconteerd is.
4. De auteur zegt in de proloog naar een tekstgetrouwe berijming gestreefd te hebben en verontschuldigt zich bij voorbaat voor afwijkingen van het verbum exactum. We hebben die nauwe aanleuning aan de bijbeltekst leren kennen als het ideaal van Luther en als het principe van de Straatsburgers (en Marot).
5. De buiten-bijbelse toevoegingen en bijzondere vertalingen, met name die van ecclesia als *gemeynte* en van de sancti als *wtuercorenen*[1], de waardebepaling van het Woord Gods en de tekstinterpretaties die door de tijdsomstandigheden zijn ingegeven, wijzen in de richting van het Sacramentarisme, of misschien eerder, van het Anabaptisme[2].

Van het Nederlandse Anabaptisme zegt Kühler, dat het de voortzetting, in reformatorische geest, vormt van de Moderne Devotie, althans duidelijke trekken van overeenkomst en misschien wel van verwantschap hiermee vertoont. 'Ook hier mogen wij bij de Hervorming niet een te scherpe scheidslijn trekken. Het is zeker niet zóó gegaan, dat het geestelijk leven op een bepaald punt afbrak en daarna als iets geheel nieuws herboren werd. Bij de breuk met het verleden zien wij overgang en continuïteit; hoe radicaal de Doopers zich losscheurden van de oude kerk, veel van het beste dat hen kenmerkte namen zij daaruit mede. In ons land had het godsdienstig leven zich gevormd onder invloed van de moderne devotie, het krachtig reveil uit de nadagen der middeleeuwen. Op deze strooming, Nederlandsch van oorsprong en karakter, die zooveel er toe heeft bijgedragen om ons volk te maken tot een bijbelsch volk, vestig ik de aandacht; zij is door de Hervorming niet gestuit, maar ten deele in nieuwe bedding gestuwd. Indien wij het Anabaptisme met zijn verwarrende woelingen voor een oogenblik ter zijde laten en alleen op de Doopsgezinden letten, dan moet de verwantschap tusschen vóór- en na-reformatorische vroomheid in het oog springen.' Even later schrijft de historiograaf van de Nederlandse Doopsgezinden: 'Natuurlijk, het gaat hier alleen om de beginselen, niet om de toepassing, die anders is in de Roomsche sfeer der 14e eeuw dan in de Protestantsche der 16e. Een groote overgang heeft plaats gehad. Het albeheerschend gezag der kerk is weggevallen, de teere en zachte maar ietwat weeke vroomheid der middeleeuwen is gegroeid tot de meer mannelijke godsvrucht van het Protestantisme. Houdt men hiermede rekening, dan ziet men het oude voortleven in het nieuwe. Ook de Doopsgezinden wenden zich af van de wereld, die immers vervreemd is van Christus en het Evangelie. Ook zij vereenigen zich in kleine kringen van

1 Zie hiervoor J.H. Wessel, *De Leerstellige Strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Assen 1945, hfdst. I, *Doopsgezinde Gemeente en Gereformeerde Kerk*, blz. 8-33.

2 Rudolf Wolkan, *Die Lieder der Wiedertäufer. Ein Beitrag zur deutschen und niederländischen Litteratur- und Kirchengeschichte*, Berlin 1903, S. 58, aarzelde nog de *Souterliedekens* tot de Doperse litteratuur te rekenen. In 1936 kent Lerche die aarzeling niet: Auch zwei weitere Psalterbearbeitungen aus dem Lager der Wiedertäufer sind wortgetreue Versifizierungen. In den Niederlanden erschien 1540 der Psalter des Zuylen van Nyevelet (*sic*!) [usw.]; Helmut Lerche, *Studien zu den deutsch-evangelischen Psalmendichtungen des 16. Jahrhunderts*, Breslau 1936, S. 69.

uitverkoren kinderen Gods...; de Bijbel is hun boek, dat zij van woord tot woord zich eigen maken....Zoo toonen ook zij het geloof met de werken - een ander erkennen zij niet - en wordt hunne navolging een “Imitatio Christi” met de daad’[1].

Een karakteristiek van het Sacramentarisme zoals zich dat tussen 1520 en '30 ten onzent openbaarde, vertoont dezelfde trekken. Het beslissende onderscheid tussen beide richtingen is gelegen in de waardering van het sacrament van de Doop. In de verhouding tot het sacrament des altaars met de leer van de transsubstantiatie stemmen ze geheel overeen. Maar tot verwerking van zuiver dogmatische inzichten geven de psalmen geen aanleiding. Op leerstellige gronden zal men, voorzover ik kan zien, niet tot een confessionele situering van de *Souterliedekens* kunnen besluiten. Het is echter mogelijk dat in de kringen der Dopers de gedachte van de ‘uitverkoren gemeente’ sterker leefde dan in die van de Sacramentisten. Daarom geloof ik dat de *Souterliedekens* meer de geloofshouding en de ideeën-wereld van de Dopers weerspiegelen dan van de Sacramentisten, die trouwens na 1530 voor een goed deel in het Anabaptisme opgingen. Bij gebrek aan duidelijke gegevens over geloof en leven der oudste Nederlandse reformatorische stroming kan mijn plaatsbepaling niet meer dan een gevoelen zijn.

Hoe het ook zij, vele dingen in en om de *Souterliedekens* worden ons nu duidelijk. De nadruk die de *Prologhe* legt op de heiliging van Gods naam en van de eigen levensheiliging door middel van het gezongen Woord Gods, komt tegen de geschetste achtergrond in helderder licht te staan. We begrijpen nu ook dat in de *Souterliedekens*, staande in de overgang, oude elementen - de *Duytsche Souter*, het *Ave Maria* - en nieuwe naast elkaar voorkomen: de oudste hervormingsgezinden kenden op het gebied der praktische vroomheid geen scherpe grenzen en hebben uit het oude behouden of gezocht wat met hun ideaal van godsvrucht overeenkwam.

We begrijpen nu ook hoe de *Souterliedekens* betrekkelijk gemakkelijk de censuur konden passeren, dat ze door rooms en hervormd werden geaccepteerd, maar hoogstwaarschijnlijk toch het meest door de laatste categorie.

De *Souterliedekens* zuiver katholiek? Er moge dan iets zijn aan de handen dat aan Ezau herinnert, de stem is Jacobs stem!

2. De Souterliedekens als litteratuur

a. Hun gehalte

De geest van de Sacramentisten of die der stille Dopers, de protestantse nazaten van de 15e-eeuwse devoten, heeft zijn stempel gezet op de bewerking van de Hebreeuwse psalmen zoals die in de *Souterliedekens* voor ons ligt. Een grondige bestudering van deze liederen zou ons stellig een diepere

1 Kühler, *Gesch. Nederl. Doopsgezinden*, resp. blz. 24 en 26. ‘Hoewel, naar ik meen, Kühler hun betekenis voor de Doopsgezinden in Nederland overschat en als te direct voorstelt, hoewel hij met name er niet in slaagt duidelijk te maken, op welke wijze een geestelijke beweging, die in 1530 begint, verbonden is met een geestelijke beweging, die na 1450 haar greep op het gewone volk grotendeels verloren heeft en haar invloed ziet verminderen, moeten wij hem toch bijvallen, wanneer hij uit de werkzaamheid van de Moderne Devoten onder ons volk een diepe notie voor bijbels Christendom wil verklaren en hierdoor later een groter ontvankelijkheid voor de Doperse prediking.’ - N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem 1952, blz. 28.

blik gunnen in het godsdienstig denken en leven van deze nog te weinig gekende kringen van evangelische vromen.

Het spreekt vanzelf dat men bij de beoordeling van de *Souterliedekens* niet mag uitgaan van de huidige stand der oudtestamentische wetenschap en, in verband daarmee, van de moderne opvattingen inzake de psalmen als Hebreeuwse poëzie. Men mag deze psalmberijming slechts toetsen aan de bijbeltekst die als uitgangspunt heeft gediend, in casu de Vorsterman-tekst met aanvullingen uit de *Duytsche Souter* en de bijbel van Liesvelt, en beoordelen naar de toenmalige inzichten in de betekenis van de psalmen voor de Christenheid. Uit ons onderzoek naar de bronnen en de confessionele gezindheid van de bundel is ons al gebleken dat het de berijmer(s) in het algemeen erom te doen was de psalm weer te geven naar de tekst die hij (zij) in de bijbel vond(en).

Laten we echter niet voorbijzien dat die tekst een vertaling uit de derde hand is (via de Septuagint en de Vulgaat) en dat daardoor heel wat van de exactheid verloren is gegaan. Bovendien draagt elke bijbelvertaling het karakter van haar tijd. Het 'Hebreeuws' (naar Luther via Liesvelt) noch de vele Liesvelt-verzen zijn in staat de Vorstermanbijbel tot een 'moderne' vertaling te stempelen. Wel is in de *Souterliedekens* het Liesvelt-element groter, maar het 'devote' van de *Duytsche Souter* doet als tegenwicht dienst. Zo is dus naast een flink brok van de nieuwe gist nog veel van de oude zuurdesem in de berijming aanwezig.

De vergelijking met de Vorsterman-tekst kan ons behoeden voor een lichtelijk onbillijke beoordeling van de *Souterliedekens*. Zo zegt W.A.P. Smit, in zijn overigens voortreffelijke karakteristiek van de psalmbundel: 'Op de duur gaan wij toch iets missen, namelijk de kracht van het stoere en hartstochtelijke geloof, waarvan de Psalmen vol zijn en dat hier al te zachtzinnig en vriendelijk wordt weergegeven. Wanneer bijvoorbeeld de 46ste Psalm uitroept: "Komt, aanschouwt de daden des Heeren, die verwoestingen op aarde aanricht; die de oorlogen doet ophouden tot aan het einde der aarde, den boog verbreekt en de spies aan twee slaat, de wagenen met vuur verbrandt. Laat af, en weet dat Ik God ben: Ik zal verhoogd worden onder de heidenen, Ik zal verhoogd worden op de aarde" - dan wordt dit bij Van Nievelt:

> Koomt, ziet Zijn grote werken,
> Die Hij gedaan heeft op aardrijk:
> Zijn vrede wilt aanmerken.
> Den boge end alle wapen fel,
> Die kan Hij breken en bernen snel!
> Verbeidt, en wilt aanschouwen:
> Ik ben uw God! Ik zal Mijn lof
> Ter wereld wel behouwen!

Dit is op zichzelf geen slecht vers. Maar het is niet de 46ste Psalm, zoals deze in de Bijbel voorkomt. Het is slechts de zwakke echo daarop van Willem van Zuylen van Nievelt, die niet àlle klanken even zuiver en volledig weergeeft'[1].

1 W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 31v.

Maar Smit citeerde de stoere Statenvertaling. Vorsterman's tekst luidt zo:

> Coemt herwaerts ende aensiet die wercken des HEEREN / wat wonderlijcke vremde dingen hi opter aerden geset heeft. Hi heeft die striden wech genomen tot aender werelt eynde / Hi sal te niet doen den boge / ende breken die wapenen ende die schilden sal hi met viere verbernen. Weest ledich / en besiet dat ic God ben / Ic sal verheuen zijn onder die heydenen / Ick sal verheuen zijn opter aerden.

Dit klinkt anders en we begrijpen nu des te beter de weerklank van het *Souterliedeken*. En toch heeft Smit gelijk: het is een echo, niet het geluid zelf.

De geciteerde strofe is trouwens kenmerkend voor de dichter, die, als Sacramentist of als rechtgeaard Doper zéker, een man des vredes is geweest. Tegenover de God der 'Heyrcrachten', 'machtich inden strijt', staat hij enigszins vreemd:

SL 23, VI:	Wie is dese Coninck der glorien?	Vm. *Wie is dese coninck der eeren?*
	Een Heere sterck / en van seer groter macht	*Het is dye* HEERE *sterck ende machtich /*
	Crachtich is hy / vol victorien	*dye* HEERE *machtich inden strijt*.
	Inder oerloech gheacht.	
	Heeft die helle vercracht	
	En te grond ghebracht.	

Hier ziet de berijmer God toch liever als de strijder tegen de geestelijke vijanden ('die helle') dan als degene die met Zijn volk mee ten strijde trekt tegen de nationale vijanden.

Waar het dan ook gaat om de eer van Gods naam, durft hij krasse termen te gebruiken:

SL 2, IV:	Dan sal hi tot haer zijn gramscap keeren	Vm. *Dan sal hi tot hen spreken in*
	Veruarense met eenen straffen moet	*zijnder gramschap / ende met zijnder*
	Hy salse benauwen / en druck vermeeren	*verbolgentheit sal hise verstooren*.
	Wanneer hi op haer sal zijn verwoet.	
SL 2, VII, 1-2:	Ghi sultse castyen met yseren roeden	Vm. *Ghy sultse met dye yseren roede*
	Ghi sultse vernielen o stercke God	*regeren /*

SL 7, III, 5-6:	Rijst op Heer wiltse scheynden	Vm. *Staet op* HEERE *in uwer gramschap/*
	Met thoorne slaet / mijn vyanden quaet	
SL II, III:	God moet gheheel verdoemen	Vm. *Die* HEERE *sal wtroeyen alle die*
	Die lippen boos / en fel:	*bedriechlike lippen / ende die groot*
	Die haer hier seer beroemen	*beromende tongen*.
	Een tong die is rebel.	
	Die hoochlijcken spreect / en glorieert	
	Tot schande moet si comen	
	God straft die dit vseert.	

Ook schroomt hij niet in sterke bewoordingen de straf aan te zeggen over de persoonlijke vijanden, die immers ook vijanden van God zijn:

SL 142, IX:	En ghi in ghenade sult brenghen te val	Vm. *Ende door uwer barmhertichеyt*
	Mijn vyanden vernyelen / verdrucken al.	*suldy verstroyen alle mijn vianden /*
	Al die mijn siel verstoren,	*Ende ghi sultse verdoen alle die mijne*
	Sult ghi verpletten groot ende cleyn	*siele benauwen /*
	En haer bederuen al ghemeyn	
	Ick ben v dienaer wtuercoren.	*Want ick ben v knecht*.

Deze voorbeelden zijn nog met een aantal andere te vermeerderen. Ze kunnen de indruk, die mogelijk gevestigd is, wegnemen, als zouden de *Souterliedekens* in het algemeen een wat zoetelijke poëzie vormen[1].

Nu staat daar inderdaad tegenover, dat er minstens evenveel, zo niet meer plaatsen zijn aan te halen, waarin het *Souterliedeken* de felheid van voorstelling, direct of in beeld, tempert. Ook hiervan een enkel voorbeeld.

SL 6, V en VI:	Ick heb gesucht in droefheyt groot	Vm. *Ick hebbe gearbeyt in minen such-*
	Mijn bed sal worden nat.	*ten / Ic sal mijn bedde allen bisonder*
	Met tranen beclaech ick minen noot	*nachten wasscen end maken minen leger*
	Mijn ooghen zijn van weenen sat.	*met myn tranen vochtich*.
	Mijn ooch dat is verslaghen heel	*Mijn ooghe is vander toornicheyt*
	Beroert / verbaest certeyn:	*beroert*
	Dat mi verdructen mijn vyanden veel	*Ic ben out geworden int middel*
	Wanneer ick was bi haer ghemeyn.	*mynre vianden*.
SL 37, II, 4/6:	Mijn wonden op ghedaen	Vm. *Mijn wonden zijn stinckende ende*

1 Er zijn wel enkele ‘zoetheden’: *duifken, musken cleyne, schaepkens* enz., maar ze zijn niet talrijk.

	.....	*vuyl gheworden*
	Sijn vuyl	
SL 109, VIII:	Hy sal die Heydens rechten	Vm. *Hi sal oordeelen onder de heydenen*
	En brenghen eenen grooten val.	*/ hi salt vol dooder lichamen maken /*
	Die hoofden sal hy beuechten	*Hi sal de hoofden in veel lants ont-*
	In menighe landen al.	*stucken smiten*.

Ook andere echt oosterse beeldspraak heeft de berijmer of niet begrepen of welbewust gewijzigd, of zelfs geëlimineerd:

SL 113, I, 9-10:	Die berghen vruecht ontfaen	Vm. *Die bergen huppelden gelijc die*
	Recht als die scaepkens soet	*rammen / De hueuelen gelijc der schapen*
		lammeren.

Iets beter is het vervolg in II, 3-4:

> En ghi hooghe berghen / waer om waert ghi so bly
> En sprongt als ionge lammeren / ende maecten groot gherucht?

Of ook wel wordt het effect van een 'Hebreeuws' beeld weggenomen door een nuchtere opmerking, zoals in SL 64, IX, 6:

> ... want si [de dalen] zijn wel ghestelt
> En singhen met accoort
> Gods lof / en prisen zijn virtuyt
> *Al en slaen si gheen gheluyt*.

En welke kansen voor een fraaie, krachtige poëzie heeft de berijmer voorbij laten gaan in

SL 49, II, 5-8:	Alle zijn manier	Vm. *Het vier sal in zijn ooghen*
	Sal bernen als een vier	*beginnen te bernen / ende rontsom hem*
	Wten hemel / end wter aerden	*een groot onweder. Hy heeft den hemel*
	Scheydt hi zijn volck hier	*van bouen geroepen / ende die aerde om*
		zijn volc te onderscheyden
of in SL 44, IV:	Dat goet woudt ghi beminnen	Vm. *Ghi hebt bemint die rechtueer-*
	End hebt dat quaet ghehaet.	*dicheyt ende gehatet die boosheyt /*
	Daer om met bliden sinnen	*Daeromme heeft v God / uwe God gesal-*
	Soe coemt v God te baet.	*net met olye der blijschappen /*
	Met oly van zijn gracy	*meer dan uwe gesellen*.
	Daer toe een goeden roock.	*Myrrhe / wieroock / cassiaphistelen*
	End v met delectacy	*hangen aen uwen cleederen / vanden*
	Sconincx dochteren eeren oock.	*yuoren huysen wt der welcken v verblijt*
		hebben der coninghen dochteren in uwer
		eeren.

Van de pelgrimsstoet uit psalm 83 [Hebr. 84] is niets overgebleven, maar dit is grotendeels de schuld van de verkleefdheid aan Vorsterman, die toch in ‘thebreeuws’ enige duidelijkheid heeft willen geven.

SL 83, IV en V:	Die man is salich (dit wel verstaet)	Vm. *Salich is de man* wiens hulpe van*
	Wiens hulper ghi wilt wesen.	*v is / hi heeft geuoecht die opclimmingen*
	Die in droefheyt gheresen	*in zijn herte int dal der tranen in die*
	Tot God can stellen zijn toeuerlaet /	*plaetse die hy sette*.
	Te recht wort die ghepresen.	
	En die de wet gheboden heeft	*Want die wetgheuer sal die benedidinghe*
	Sal zijn ghenaden gheuen	*gheuen / Si sullen gaen van duechde in*
	Die goede hier aencleuen	*duechden / Die God der Goden sal in*
	Den duechden: die Heere in Syon leeft.	*Sion ghesien worden*.)
	Daer wort hy hooch verheuen.	

Vorsterman's marginale ‘hebreeuws’ luidt van * tot) als volgt: die in v sterck is der welcker banen in haere herte zijn / Die door dat dal der tranen gaen ende makent tot eender fonteynen ende die putten / sullen met regen worden veruult. Sy ghaen van deen stercte tot die andere / ende openbaren bi God tot Sion.

Met deze en andere strofen voor ogen kan men met Bernet Kempers instemmen, als hij zegt: ‘Jede Grösse, jede Erhabenheit geht ihnen ab, von der Urwüchsigkeit der alttestamentischen Sprache ist nichts übrig geblieben’[1].

Van het bonte Israëlitische staats- en volksleven, de specifieke zeden en gewoonten, van de afwisselend liefelijke en grootsbarre Palestijnse natuur, van de veelvuldige cultusvormen, en wat daar meer ‘oosters’ in de Psalmen is, bespeurt men inderdaad juist niet veel. Dit alles heeft de berijmer - het enkelvoud pretendeert hier en in het vervolg geen conclusie ten aanzien van het auteursprobleem, al kan men aan de constateringen er m.i. een sterk argument voor ontlenen - niet aangesproken, of, en dat is misschien juister, hij is van mening geweest, dat de oosterse wereld en wijze van voorstellen niet pasten in de gebruikssfeer voor welke hij zijn bundel had bestemd; dat de onbegrijpelijkheid van menig bijbels psalmbeeld de stichting van zijn ongeletterd publiek in de weg zou staan.

Want dit is immers het eerste en het laatste doel van de samensteller geweest: de opbouw in het geloof van een Nederlandse, evangelische gemeente van de 16e eeuw. Uit de berijming moest die gemeente duidelijk worden dat de psalm niet een lied was van een ander en andersoortig volk en dat nog wel uit een verre oudheid, maar een lied voor haar, hier en nu[2].

Daarom wil de dichter - zo hij het al gekund heeft - geen sterk beroep doen op de fantasie van zijn eenvoudige lezers en zangers, daarom ook gaat hij uit van de Vorsterman-tekst, die in zijn taalschat minder modern is dan Liesvelt.

Maar zijn opzet zou hij nooit hebben kunnen verwezenlijken, als niet de dichter zelf gegrepen was door het vroomheidsideaal van Sacramentisten en Dopers, een ideaal waarvan we hebben gezegd dat het nog vrij dicht bij dat van de Moderne Devoten stond. Moeten we hiernaar de *Souterliedekens* typeren, dan zouden we kunnen zeggen: sterk in de verontwaardiging over de aantasting van Gods heiligheid en majesteit en van de gemeente der uitverkorenen, stil in het vertrouwen in Zijn goddelijke leiding, rustig in de zekerheid van Zijn genade voor bekeerde zondaars, dringend in het gebed om vergeving en uitredding. Geen rauwe schreeuw uit de diepste afgronden van de vertwijfeling, geen extatische jubel om de verkregen verlossing of om Gods universele Koningschap, geen hartstochtelijke vloekzangen tegen de vijand van God en Zijn gemeente zullen ons uit deze psalmen tegenklinken.

‘Maar toch heeft [deze berijming] iets, dat wonderlijk bekoort. Het geheim daarvan schuilt... vooral in de intieme, kinderlijk-vrome toon, welke dezelfde is als die der devotenliederen.’ Zo

1 Bernet Kempers, *Tijdscher. der Ver. v. Ned. Muziekgesch.* XIII, blz. 40.
2 Het is opvallend hoe vaak de woorden *hier* en *nv* in de *Souterliedekens* voorkomen. Het zijn uiteraard gemakkelijke vulwoordjes, maar geheel zonder betekenis zijn ze toch niet.

oordeelde Smit[1]. Wie de *Souterliedekens* 'dor en dood' noemt, zoals mevr. Elizabeth Mincoff-Marriage deed[2], heeft ze niet begrepen of - niet gelezen.

De *Souterliedekens* zijn niet geïnspireerd door de ruimte van de kathedraal, zoals ze ook niet daarvoor bestemd zijn geweest, maar door de ruimte van het Hollandse binnenhuis, waar de vromen van die dagen bijeenkwamen. Van de kerkorgelmuziek der oorspronkelijke Psalmen zijn de *Souterliedekens* het arrangement voor harmonium. Daarom zingt men ze ook niet als koralen, maar op allerhuiselijkste volksmelodieën[3].

b. Hun gestalte: de strofe en het vers

Wie de strofe van de *Souterliedekens* bestudeert, wordt getroffen door de ontzaglijke rijkdom van vormen, een verscheidenheid die in sterk contrast staat tot de Duitse bundels psalmberijmingen, maar die overeenkomt met het principe van Clément Marot.

De strofen hebben een omvang van 4 tot 13 versregels. Op de 153 strofenreeksen waarin de 150 psalmen geschreven zijn - SL 118 [Hebr. ps. 119] is in vieren gedeeld, elk deel met een aparte melodie - vinden we:

28(34) strofen van 4 regels;[4]

15(16) strofen van 5 regels;

10(12) strofen van 6 regels;

22(24) strofen van 7 regels;

37(41) strofen van 8 regels;

11 strofen van 9 regels;

7(8) strofen van 10 regels;

2(3) strofen van 11 regels;

3 strofen van 12 regels;

1 strofen van 13 regels;

Maar ook binnen deze strofevorm treft men een rijke variatie aan als gevolg van de rijmplaatsing, de schikking van mannelijke en vrouwelijke rijmen en het aantal heffingen per vers. Hoe omvangrijker de strofe hoe minder uniformiteit. Een enkel voorbeeld:

1 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 31.
2 Elizabeth Mincoff-Marriage, *Souterliedekens. Een Nederlandsch Psalmboek van 1540 met de oorspronkelijke Volksliederen die bij de melodieën behooren*, 's-Gravenhage, 1922, blz. IX. - Daar de titel misleidend was, voorzag de uitgever in 1939 het boek van een nieuwe titel: *Zestiende-eeuwsche Dietsche Volksliedjes. De oorspronkelijke teksten met de in de Souterliedekens van 1540 bewaarde melodieën*.
3 Niet alle psalmen hebben de melodie van een wereldlijk lied boven zich. Van acht staat vast dat de samensteller de zangwijze aan een hymne of een geestelijk lied ontleende (SL 48, 90, 116, 118b en 118d, 129, 131 en 143), zo ook van vier der *Cantica*.
4 De *Cantica* zijn niet meegeteld. - De getallen tussen haakjes betreffen het totaal wanneer men ook de psalmen meetelt waarbij de strofe wel als 4-, 5-regelig enz. is opgebouwd, maar door herhaling van één of twee regels - meestal op het voorbeeld van het wereldlijk lied - voor de aangenomen melodie pasklaar is gemaakt.

De 4-regelige strofe kent slechts twee rijmschema's: gepaard aabb (4 pss.) of aa*bb* (1 ps.) en

gekruist abab, (3 pss.), a*b*a*b* (9 pss.) en *a*b*a*b (11 pss.)[1]. De meeste verzen hebben vier, of afwisselend vier en drie heffingen. Slechts vier SL's (2, 69, 122 en 50) hebben langere versregels.

Bij de 5-regelige strofe ontmoet men 7 rijmschema's: aa*b*a*b* (6 pss.), aab*c*b, (1); aa*bcb* (2); a*b*aa*b* (3); a*bcc*b* (1); a*bb*a*b* (1) en *a*b*a*bb (1). Neemt men ook het aantal heffingen per regel in acht, dan komt men tot negen typen.

Negen principes van rijmplaatsing vindt men bij de 6-regelige strofe, waarbij het verschil in heffingental ook hier verdere variatie brengt: aabbcc; aabccb; ababbb; ababcc; aa*bccb*; a*b*a*bcb*; *aa*baab; *a*b*aa*bb; *a*b*a*bb*a*.

Interessant zijn de grotere strofen. Men treft er ware 'kunst' - stukken onder aan, zoals in het 7-regelige SL 5: a*b*aaaa*b*, of in het eveneens 7-regelige SL 116: aabbbbb (alle rijmen staand!). Of in het 8-regelige SL 79: *aa*bbbb*aa*, het 10-regelige SL 24: ababb*c*dd*cc* met binnenrijmen in de eerste, derde en zevende regel. Een krachttoer vormde SL 88:14 strofen van 11 regels, alle met staande rijmen, als volgt gegroepeerd: aabaabccddd. Niet minder vernuftig is SL 98, 12-regelig met afwisseling van korte en langere regels: aa*b*aa*bbc*ddd*c*. De kroon spant SL 118b, een 12-regelige strofe waarin 6 regels - de staand rijmende - met binnenrijm: a*bcb*d*ee*fg*hih*.

De vraag rijst natuurlijk of al deze strofetypen ontleend zijn aan het wereldlijk lied, dat zijn melodie en, naar men verwacht, ook zijn strofe leverde. Het antwoord moet luiden: ja, zo goed als alle[2]. Alleen, het wereldlijk lied bekommerde zich weinig om een zuiver rijm, een nauwkeurig rijmschema of - de aard van de middeleeuwse en vroeg zestiende-eeuwse melodie met haar vele melismen en cadenzen maakt dit mogelijk - een systematische plaatsing van de rijmgeslachten. Onze psalmberijmer is in al deze opzichten zeer stelselmatig te werk gegaan en hield een eenmaal aangenomen schema consequent vol. Slechts een hoogst enkele maal vindt men een slepend rijm waar men een staand verwacht, of omgekeerd. En ook behield de dichter zich het recht voor een versregel onder 'n sterk uitgesponnen cadens te brengen of een andere wijziging in zijn 'Vorlage' aan te brengen.

Het strofe-begrip is bij de berijmer vrij goed ontwikkeld; hij tracht de geleding van de bijbelpsalm te volgen, zoals die bij Vorsterman in de onderscheiding van de volzinnen is aangegeven. Maar de ontsporingen zijn niet zeldzaam. Een van de meest ongelukkige voorbeelden leveren de strofen III en IV van SL 138:

1 De gecursiveerde letters geven vrouwelijk rijm aan.

2 Het is niet mogelijk hier een exact antwoord te geven. Bij de melodieën van ruim 20 psalmen heeft mevr. Mincoff geen wereldlijk lied kunnen vinden. Van ruim 30 Souterliedekens stemt de strofe niet overeen met het lied dat zij geeft. In de meeste gevallen zijn dit liederen die zij uit 17e- tot 19e-eeuwse bronnen overnam. Dit alles bewijst slechts dat vele liederen voor ons verloren zijn gegaan. Van ongeveer 70 psalmen vond ik de strofe gelijk, of behoudens geringe afwijking gelijk, aan die van het opgegeven wereldlijk lied. In 17 gevallen werd de strofe, door herhaling van versregels, aangepast aan de melodie. - Vergelijking met bijv. het *Antwerps Liedboek* van 1544 geeft ons een goed inzicht in de vormenrijkdom van het lied omstreeks 1540. Zie *Een Schoen Liedekens-Boeck... bewerkt, toegelicht en ingeleid door* dr. W. Gs Hellinga, 's-Gravenhage 1941.

III

Wil ick mi veyren halen
En wonen ter zee al op dat ent.

IV

V hant mi daer leyden sal.

De structuur van de strofe is, alweer over het algemeen, zuiver[1]. In die strofen, waar herhaling van de beide eerste melodische regels is vereist, komen daarbij geen onregelmatigheden voor. Vrij zeldzaam zijn de gevallen waarin de zin meer dan twee versregels beslaat. Dit heeft evenwel de dichter vaak verleid tot gewaagde en niet zelden te gecomprimeerde samentrekkingen. De (middelnederlandse) voorkeur voor de hoofdzin werkt bij hem sterk door. Een andere syntactische merkwaardigheid is, dat hij een uitgesproken neiging heeft tot het vooropplaatsen van voorwerpen en bepalingen.

Even opmerkelijk is het een aantal gewaagde enjambementen te ontmoeten. Gewaagd, omdat ze bij het volkslied met zijn talrijke 'loopjes' de zin op ongewenste wijze stukbreken. Wat te denken van:

SL 24, II, 3-6:
En my voorwaer / leert openbaer
V paden: En leydt my tot alder stondt
Al in v waerheyt / God die ghesondt
Maect: zijt verheuen

SL 33, X, 3-8:
En die den goeden alle gaer
Haten: groot zijn haer sonden /
Die sielen (gans ontbonden)
Van sinen knechten / maect hi vry
Die in hem tot allen stonden
Hopen: niet en verbueren sy.

SL 51, IV, 1-2:
Daerom sal v bederuen
God: end wt roeyen heel.

SL 53, IV, 1-2:
Maer siet / onse Heer quam te baten
My: eer ick tonder viel

SL 135, VII, 1-2:
Die den sinen doer die woestinen
Leyde: ----------

SL 138, III, 1-2:
Waer sal ick voer dinen gheest
Gaen? Oft vlyen voor dijn aensicht?

1 Waar het Souterliedeken de bijbeltekst op de voet volgt, is het Hebreeuwse parallellisme bewaard gebleven. Waar de dichter de voorkeur geeft aan concentratie, weet hij vaak op handige wijze de synonimiek in één volzin te verwerken.

Ik geloof niet dat we hier van een esthetisch effect van het enjambement mogen spreken, al kan het dat op een moderne lezer misschien maken. In verreweg de meeste gevallen spreekt er het dichterlijk onvermogen van de berijmer uit, en de 16e-eeuwse zangers z u l l e n deze versbouw ook als zodanig beschouwd hebben[1].

Bewust esthetisch werken wilde de dichter ongetwijfeld door zijn rijmenweelde en het elegante vreemde woord, dat meestal in rijmpositie staat en daardoor nog meer accent krijgt: kortom, door de 'Rhetorijcse coloren'. Voor ons gevoel is een prachtige, innige psalm als de 24e [Hebr. 25], door deze 'coloren' geheel bedorven[2]. Ziehier de derde strofe:

> Ghedenct doch ghi / dat bid ick dy
> Op v bermherticheyden / ende duecht:
> V goetheyt vry / die ons maect bly /
> Is eewich: en die sonden van mijn iuecht
> En wilt niet ghedencken / int v ghenuecht
> Mijn sot bedriuen
> Sonder delay / na v ghenay / soet ende fraey
> Door v ionst in my becliuen
> Laet my in v ghehueghen mueghen bliuen.

Het *Souterliedekens*-v e r s staat nog volkomen in de traditie van het oudere volkslied en de rederijkerszang, d.w.z. het is een heffingenvers. De dichter telt niet de lettergrepen, maar de accenten die zijn melodie vereist. Naast versregels van zes lettergrepen, treffen we in andere strofen, op dezelfde melodieregel verzen van zeven tot negen syllaben aan, en omgekeerd, wat mogelijk is door notensplitsingen en samenvoegingen, het vormen of ontbinden van een melisme.

Maar de strakkere, meer syllabische melodieën, zoals die in de hymnen en sommige danswijzen voorkomen, brengen de dichter tot een regelmatige alternering. Zo komen er in de *Souterliedekens* strofen voor die in 'klinkklaar zuivre jamben' geschreven zijn. Een fraai voorbeeld acht ik SL 84, waar op 56 verzen slechts 9 'versnellingen' voorkomen.

1 De heer G.J. Helmer maakte een studie '*Over het verband tussen melodische en syntactische geleding in het oude Nederlandse lied*', gepubliceerd in: *Uit de School van Michels, Opstellen aangeb. aan prof. dr. L.C. Michels bij zijn afscheid als hoogleraar te Nijmegen* (Nijmegen 1958). In de eerste vijftig psalmen telde schr. 97 enjambementen, waaronder verschillende die melodische cesuren overbruggen en dus als extra-storend opvallen. Schr. ziet hierin bewijzen dat de dichter zich om de goede tekstplaatsing al heel weinig bekommerde (blz. 164/5). Helmer's oordeel over de SL luidt dan ook zeer ongunstig: 'Inderdaad is de dichterlijke bezieling aan van Zuylen's psalmen vrijwel geheel vreemd gebleven. Stuk voor stuk geven ze te zien hoe krampachtig de dichter de Vulgaattekst [!] in het eenmaal gekozen liedschema heeft trachten te wringen' (blz. 166). Dat ondanks de gerechtvaardigde kritiek het eindoordeel milder mag zijn, is naar ik vertrouw uit mijn bespreking en bijgebrachte voorbeelden wel gebleken. Overigens is H. van het enig juiste criterium uitgegaan, dat in een (16e-eeuws) lied tekst en melodie als een tweeëenheid bestudeerd moeten worden.

2 Maar in de *Prologhe* vraagt de auteur verschoning voor het feit dat 'die Rhetorijcse coloren daer so nauwe niet in gheobserueert en zijn'. De tijdgenoot moet dus wel door de dichterlijke taal van de Rederijkers bekoord zijn geweest. Deze erkenning moet ons tot voorzichtigheid manen bij de esthetische beoordeling van werk uit de Rederijkerstijd.

I

Ghi wout ghebenedyen
V aertrijck lieue Heer
En Jacob woudt ghy vryen
Die lach gheuanghen seer.

IX

God gaf sinen pays den vromen
End heeft daer me veruult
Die tot haer seluen comen
End kennen al haer schult.

XIV

Die God hier can behaghen
Justicy voer hem gaet.
Sijn ganghen tot allen daghen
Die Heer niet en verlaet.

3. De auteurskwestie

Er is sedert het begin van de 17e eeuw een onafgebroken traditie geweest om de *Souterliedekens* toe te schrijven aan Jonkheer Willem van Zuylen van Nyevelt, de oudste zoon van Frederik van Z. van N., heer van Bergambacht, Aertsbergen en Ammers, enz., en van Stephanie de Gruyter. Willem trad in 1532 in het huwelijk met Agnes Foeyt. Hij overleed in 1543. Zijn weduwe overleefde hem negentien jaar. Hun oudste zoon, eveneens Willem geheten, maakte deel uit van het Verbond der Edelen en maakte zich naam als calvinistisch edelman en als schrijver (vertaler)[1].

De eerste 17e-eeuwse auteur, die Willem-seniors naam in verband brengt met de *Souterliedekens*, is W. van Gouthoeven, die in de *Cathalogue, ofte Lijste vande Gheleerde Mannen / die in de Landen van Hollandt / Zeelandt ende Wtrecht gheboren zijn gheweest / ende om haer uytghegheven Boecken ende Schriften int Hebreeus / Griecx ende Latijn / vermaert zijn*, opgenomen in *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland*, bij Willem van Nievelt, Heere van Berghambacht / van Edelen gheslachte, noteert:

> heeft de Psalmen van den Prophete David, uyt de Latynsche Tale in Nederduytschen Rijm / op wereltsche voysen ghestelt / ende zijn ghedruckt. Hy was den Vader van Willem van Nievelt, Heer van Bergambacht / Bailliu van Zuythollant / etc.[2].

1 Zie A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* XIII, Haarlem z.j.; J. Gailliard, *Maison de Zuylen*, Bruges 1863; Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederl. Biographisch Woordenboek* III, Leiden 1914, kol. 1526-1529.

2 W. van Gouthoeven, *D' oude Chronijcke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Wtrecht. Van nieus oversien, vermeerdert, verbetert ende verciert met eenighe Gheslacht-registeren ende Genealogyen der voornaemste Edelen* [enz.] Tot Dordrecht, 1620, blz. 219.

Van Gouthoeven doet overigens weinig meer dan registreren wat reeds verscheidene decennia communis opinio was. Boven enkele van zijn stichtelijke liederen, geschreven tussen 1583 en 1591, plaatste Laurens Jacobszoon Reael als melodie-aanduiding: ...op de voysse van den 11 Psalm Nievelts (*Een nieu Liedeken*); Op de voysse van den 105 Psalm Nievelts (*Een Nieuwejaerslied*); Op de voysse van den 54 Psalm Nievelts (*Een Morgenliedt*), of ook wel: Op de voysse van den 24 uutterssen Psalm (*Een Nieuwejaer-liedeken*), waarmee, zoals me uit de controle bleek, evenzovele *Souterliedekens* bedoeld zijn[1].

Blijkbaar zijn dus 'Psalm Nievelts' en 'Uuttersse Psalm' synoniem. De stelling dat de laatste benaming eerst zou opgekomen zijn na de editie van Salomon de Roy, Utrecht 1598[2], zoals de uitgever van Reael's liederen, J.C. Breen, veronderstelt, is in het licht van Reael's dateringen niet houdbaar. Als men in de tachtiger jaren wist, of veronderstelde, dat de *Souterliedekens* van Van Nievelt waren, dan wist men ook dat deze een Utrechts edelman was.

Reeds in 1568 worden de *Souterliedekens* aan Utrecht gekoppeld en wel door Egbert Meindertsz, die zijn in de gevangenis gedichte lied de melodie gaf van 'de 37e uuttersse Psalm'. Hetzelfde deed Reael bij het klaaglied over de dood van deze zijn zwager[3].

Ten slotte is er nog deze noot van K.Ph. Bernet Kempers: 'In der zweiten Auflage von 'Een geestelyck lied-boecxken', deur D(avid) J(oris) 1502-1560 [lees: 1556] werden die Souterliedekens schon als 'das alte Psalmbuch van Nievelts' bezeichnet'[4]. Het is me niet gelukt de geciteerde plaats terug te vinden. In het Gentse exemplaar van de door Wieder als de tweede druk van Joris' Liedboekje beschouwde uitgave, komt de passage niet voor[5]. We weten dus niet of de woorden op David Joris zelf teruggaan, of dat ze een opmerking zijn van de uitgever uit het laatst van de 16e eeuw (1590?) Waarschijnlijk is dan het laatste het geval, want Joris zal in de jaren vóór 1556 - het jaar van zijn dood - wel niet van een *oud* psalmboek gesproken hebben.

Dit alles brengt ons echter niet veel meer dan een overlevering die de naam van de Utrechtse

1 Bedoelde gedichten van Reael werden naar een Gents hs. uitgegeven door Joh. C. Breen in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, VI (1897), blz. 355-382.

2 D.F. Scheurleer, *De Souterliedekens. Bijdrage tot de geschiedenis der oudste Nederlandsche Psalmberijming*, Leiden 1898, nr. XXIX, blz. 72 en 73.

3 De liederen zijn gepubliceerd door Joh. C. Breen in zijn opstel *Laureus Jacobszoon Reael, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks, X, 's-Gravenhage 1899, blz. 69-124; beide liederen (blz. 83-91) zijn gedicht op de wijs van 'Ick wil my gaan verheugen, verblyden mynen moedt', of van den 37sten 'uuttersen Psalm'.

4 K.Ph. Bernet Kempers, *Die 'Souterliedekens' des Jacobus Clemens non Papa. Ein Beitrag zur Geschichte des niederländischen Volksliedes und zur Vorgeschichte des protestantischen Krichengesangs*, in: *Tijdschr. der Ver. voor Nederl. Muziekgesch.* Deel XII, Amsterdam 1928, blz. 261-268, Deel XIII, A'dam 1929, blz. 29-43 en 126-151. Het geciteerde: Deel XIII, blz. 33 noot 1.

5 Wieder, *Schriftuurlijke Liedekens, Bibliogr.* Nr. CIII, blz. 166v. In 1952 schreef prof. dr. Bernet Kempers mij, dat hij de tweede druk van David Joris waarschijnlijk destijds in München had gezien. De Universitätsbibl. te München bezit geen ex. (meded. 3.1.56) evenmin als de Bayerische Staatsbibl. (meded. 24.1.56). Ook dr. H. Halm van de Bayer. Staatsbibl. had zich met prof. Bernet Kempers in verbinding gesteld: 'Es muss ihm aber, wie er selbst nun schreibt, ein Irrtum unterlaufen sein, und er kann das Buch ebensogut irgendwo in Holland gesehen haben. Leider hat er, wie er mir schreibt, seine Notizen aus dieser Zeit vor dreissig Jahren und mehr verloren und kann daher nichts Näheres angeben.' (Dr. H. Halm, 24. Januar 1956). Zou het mogelijk zijn dat dr. Bernet Kempers de vermelding in een ander 16e-eeuws liedboekje dan dat van D.J. heeft aangetroffen?

edelman Willem van Zuylen van Nijevelt aan de *Souterliedekens* verbindt. Geen van de overleveraars (behalve eventueel David Joris) is een onmiddellijke tijdgenoot van Van Zuylen, van geen van hen is bekend dat hij bijzondere relaties met de familie heeft gehad[1].

Maar er is meer.

Onder de documenten die mevr. C. [R.D.E.] gravin van Zuylen van Nijeveld, geb. Van Pallandt van Eerde, te Wassenaar, in 1946 op het Rijksarchief te 's-Gravenhage ter bewaring gaf, bevindt zich een 'Lijst van eenige Manuscripten en Boeken om te bewaren', volgens de Inventaris (Invent. II, 131, blz. 3, nr. 14) opgesteld door Ph.J. baron van Zuylen van Nijevelt van Hinderstein (19e eeuw).

Op deze Lijst komt voor als No. 1:

Fonteyn des Levens

Vuyte heilige Schrift
byeen getogen door
Ioncker Willem van Zuylen
van Nyevelt den Ouden
Heere van Seeraertsberge.
Int Jaer ons Heeren Vyfthyen
hondert twee ende dertich.

Baron Van Zuylen tekent hierbij aan: 'Dit Manuscript afkomstig van de familie, is door mij in vroegere jaren te Amsterdam, tot hoogen prijs weder ingekocht.'

Als No. 2 vermeldt de Lijst:

Een fraai afschrift van bovenstaand merkwaardig manuscript op mijn last vervaardigd.
Bijgevoegd is de volgende (slordig geschreven) kladaantekening:
'In de Fontijn des Levens, door Jr Willem van Z v N (den Ouden) staat achter aan. 'Geschreven in het jaar 1532 door Joncheer Willem van Zuylen van Nyevelt den ouden, Heere van t' SHeer Aertsberge etc, onsen grote vader, die dit boecksken vereert hadde aen [*de*] oude gravinne van hoorn etc.' dit is dus geschreven door Jhr Frederik v Z v N of zuster. N^{a} die oude H^{r} van tsHeerAertberge was gehuwd met Agnes Foeyt en is gestorven a^{o} 1543 (Elf jaren na het opstellen van de Fontijn (Manuscript) de oude H^{r} van tsHeeraertsbergen zijn zoo[n] mede Willem v Zuylen van Nyevelt stierf in den Haag 1608 dat is de *Bond-genoot* Willem den oude is geweest de verzamelaar en uitgever der Psouterliedekens gedrukt 1539 of 40. Zie ook

1 De mogelijkheid dat Reael op zijn reizen die hij als vertegenwoordiger van de Amsterdamse gereformeerden maakte, o.a. naar Antwerpen, of tijdens zijn ballingschap in Duitsland, waar hij zendingen voor de Prins van Oranje verrichtte - zie Breen's in n. 3 op blz. 236 genoemd opstel -, met Willem van Zuylen de Jonge in contact is gekomen, is niet uitgesloten.

> Collot DEscury Holl. Roem hier over. Maar dit laat niet na dat Willem *den Jongen, De Psalmen davids* ten gebruik der openbare Preken, op wereldlijke wijsen gebragt heeft (in Manuscript dat nog bestaat) (Zie de Genealogie).'

Hier worden ons, zowel in *Lijst* als in *Kladaantekening* - zo zullen ze in het vervolg ook geciteerd worden - uitermate belangwekkende mededelingen gedaan:

a. de vermelding van Willem van Zuylen als *verzamelaar* en uitgever van de Souterliedekens;
b. de toeschrijving van de *Fonteyn des Levens* aan dezelfde Willem van Zuylen van Nijevelt Sr.; het bestaan van een manuscript benevens een afschrift van de *Fonteyn*.
c. de toespeling op een bewerking van de *Souterliedekens*-melodieën door Willem van Zuylen Jr.

Het zal zaak zijn de gegevens op hun intrinsieke waarde te toetsen en ze te vergelijken met wat ons van elders bekend is.

Met punt a. zijn we gauw klaar. De 19e-eeuwse baron Van Zuylen verwijst naar Hendrik Baron Collot d'Escury, die in zijn *Holland's Roem in Kunsten en Wetenschappen, met Aanteekeningen en Bijdragen* ('s Gravenhage / Amsterdam 1824 - 1844; Vierde Deel, Tweede Stuk, 1830, blz. 417) niets meer doet dan de twee eeuwen oude traditie doorgeven. Opmerking verdient dat in de Kladaantekening, in navolging van d'Escury, Willem van Zuylen de *verzamelaar* van de *Souterliedekens* wordt genoemd. Op dit punt kom ik straks nog terug.

b. Men zal zich mijn verrassing kunnen voorstellen toen ik op het Rijksarchief in Den Haag de *Lijst* onder ogen kreeg. Immers, op het eerste gezicht leek het alsof de anonimiteit van een meer dan drie eeuwen oud boekje met een slag was opgeheven. Er is echter één ding in de op die *Lijst* weergegeven titel dat twijfel aan de originaliteit daarvan, of beter, van het titelblad deed rijzen: de toevoeging van 'den Ouden' aan de auteursnaam! Welke reden zou de in 1532 nog kinderloze Willem van Zuylen van Nijevelt gehad kunnen hebben om zich te onderscheiden met een 'senior'? De twijfel werd versterkt door de 'colofon' meegedeeld in de Kladaantekening en ontleend aan het manuscript. Nog minder dan 'den Ouden' kon de appositie 'onsen grote Vader' oorspronkelijk zijn.

De voor de hand liggende oplossing is het manuscript te beschouwen als een kopie uit het eind van de 16e of het begin van de 17e eeuw. Een tweede mogelijkheid is echter dat het corpus zelf origineel is, en slechts het titelblad en de colofon latere toevoegingen zijn.

Alleen het manuscript zelf zou ons van de juistheid van één dezer veronderstellingen kunnen overtuigen. Maar hoewel het door de 19e-eeuwse baron Van Zuylen bestemd was om als waardevol geschrift bewaard te blijven, is het nu onvindbaar[1]. Slechts het fraaie 19e-eeuwse afschrift is nog aanwezig[2]. Hoe keurig

1 Op mijn vraag (1956) of het hs. zich misschien nog in het bezit van de familie bevond, heeft Gravin van Zuylen van Nijeveld te Wassenaar door haar administrateur, de heer J.H. Schulmayer, een uitgebreid onderzoek doen instellen, dat echter tot een negatief resultaat leidde. De archieflijsten wezen wel op het bestaan zowel van afschrift als van origineel, alsmede van een tweetal edities van de *Souterliedekens* uit 1540.
2 Na een herhaald verzoek tot opsporing (okt. '57) kon het Rijksarchief te Den Haag mij meedelen, dat het *Afschrift* van de *Fonteyne* ontdekt was. Het origineel en de boekjes zijn nog niet aan het licht gekomen.

het ook is en hoe nauwkeurig het moge zijn, het geeft geen antwoord op de vraag die ons bezig houdt.

En toch is dit afschrift waardevol. De 19e-eeuwse nazaat der Van Zuylen's schreef de colofon zonder aarzelen toe - men lette op zijn ‘dus’ - aan ‘Jhr Frederik v Z v N of zuster’. Frederik was een zoon van Willem van Zuylen van Nijevelt de Jonge (die driemaal gehuwd geweest is; uit de twee eerste huwelijken had hij kinderen). Willem de Oude was dus zijn ‘grote vader’, grootvader. Indien deze, of zijn zuster, de schrijver is van titelblad en colofon, kan hij (zij) de wetenschap omtrent de auteur van de *Fonteyne* gekregen hebben van zijn (haar) vader, de ‘Bondgenoot’. Wel was deze nog een kind van vijf jaar toen zijn vader in 1543 stierf, maar zijn moeder, Agnes Foeyt, overleed eerst in of na 1563[1]. De bijzonderheid - die toch alleen maar in de naaste familie bekend geweest kan zijn - dat het boekje ‘vereert’ (opgedragen? ten geschenke gegeven?) was aan ‘de oude Grauinne van Hoorn’, maakt de toeschrijving van de *Fonteyne des Levens* aan Willem van Zuylen van Nijevelt de Oude tot bijna-zekerheid. De oude Gravin, met wie niemand anders bedoeld kan zijn dan de moeder van de in 1568 zo jammerlijk omgekomen graaf van Hoorne - diens weduwe overleed in 1600 en kon dus in 1532 moeilijk voor een boekopdracht in aanmerking komen -, was een leeftijdgenoot van de auteur.

Thans doet zich de vraag voor of de wetenschap aangaande de *Fonteyne* ons nader kan brengen tot de oplossing van het auteursprobleem van de *Souterliedekens*. Daarvoor is een uit- en inwendig onderzoek van het eerstgenoemde boekje noodzakelijk.

We kennen een druk uit 1533:

De Fonteyne des le = l uens / wt welck een yeghelic die doer zijn sondē l of ander ongeuallen verdruct is / scheppē l mach vercoelinghe eñ troost zijnder l sielen ghetoghen wt die heyli = l ghe schriftuere. ‖

(*houtsnede*)
Die daer dorst l die come tot mi l ende drincke l Iohannis. VI.: Salich is de mau [sic!] die God zijn begheer is. Psal. xxxiij.
Smaect ende siet hoe soet dat die Heer is.

Den .XXI. Iulij. Anno 1532.

Ghi alle die dor l stende zyt coēt tottē water l eñ die geen siluer en hebbē l ....[2]
Gheprent tot Delft in Hollant / bi mi Corne = l lis henriczoen. Lettersnijder.
Anno. M.CCCCC l ende .XXXIII. ‖[3]

Het enig bekende exemplaar van deze uitgave bevindt zich in de U.B. van Gent [Rés. 509[5]][4].

1 Volgens een aantekening bij een der genealogieën in de Collectie V.Z.v.N. op het Rijksarchief in Den Haag maakte zij in 1563 een testament.
2 De vier in de titel geciteerde bijbelteksten zijn resp.: Joh. 7 (niet VI): 37; Ps. 33 [Hebr. 34]: 9b en 9a; Jes.55:1.
3 Zie Nijhoff-Kronenberg, *Ned. Bibliogr.* II, nr. 3034.
4 Voor andere uitgaven tot 1540 zie men Nijh.-Kronenb., *Ned. Bibl.* II, nr. 3035 en 3036; III *Inleiding* 0515-0518 (twijfelachtige drukken of toeschrijvingen).

Uit hetzelfde jaar 1533 dateert een Latijnse uitgave van de *Fonteyne*, waarvan een exemplaar bewaard wordt in het Museum-Plantijn te Antwerpen [R 51.18]:

> *Fons vitae, ex* l *quo scaturiunt suauissimae cõso* l *lationes* [*etc.*]
> (*Achterin:*) Antverpiae, apud Martinũ Cae = l sarem. An. M.D.XXXIII l
> Mense Septembri. ‖[1]

Op grond van gegevens die beide boekjes ons verschaffen, mogen we concluderen tot de prioriteit van de Nederlandse uitgave. Uit de titel van de Nederlandse versie weten we dat deze de 21e juli 1532 voor de druk gereed lag. De uitgave had plaats in 1533. Men mag dus aannemen dat het drukken van een dergelijk boekje destijds een maand of acht in beslag nam. De Latijnse editie zag in september 1533 het licht. Het manuscript zou dan, wanneer we een gelijke druktijd veronderstellen, in het begin van 1533, dus ongeveer een half jaar later, ter drukkerij bezorgd kunnen zijn. In die tussentijd kan dan de Latijnse versie tot stand gekomen zijn.

Of deze eveneens van de hand van Willem van Zuylen is, valt niet na te gaan. De familietraditie kent slechts een *Fonteyne* en geen *Fons*. De mogelijkheid dat de Antwerpse drukker-uitgever Marten de Keyser op eigen initiatief de tekst heeft bezorgd - de *Fonteyne* was niet door een privilegie beschermd - is zeker niet uitgesloten.

Hoe is de tekstverhouding van de beide edities? Sepp was indertijd (1889) van mening dat de Latijnse tekst de oorspronkelijke was[2], en mej. dr. M.E. Kronenberg was van dezelfde overtuiging toen ze in 1948 schreef: '...*Fonteyne des levens*, vertaling van een Latijns origineel van onbekende oorsprong'[3].

Door een gelukkige omstandigheid ben ik in de gelegenheid geweest beide edities te vergelijken[4]. Ik heb daarbij ook de teksten kunnen identificeren. Zoals men weet - Sepp deelde het al mee - bestaan de boekjes uit een aaneenrijging van bijbelteksten uit Oud en Nieuw Testament, in hoofdstukjes verdeeld 'en bij uitnemendheid geschikt om den troostenden en heiligenden invloed van het woord Gods te doen kennen'[5]. Welnu, *de Latijnse teksten zijn ontleend aan de Vulgaat, de Nederlandse letterlijk aan de bijbel van Willem Vorsterman*. Aangezien in beide uitgaven de vindplaatsen van de teksten in margine zijn meegedeeld, was het zowel voor de Latijnse als voor de eventuele Nederlandse bewerker hoogsteenvoudig zijn boekje samen te stellen. Van een vertaling is dus geen sprake, in beide gevallen lag de vertaling gereed.

De enige verschillen zijn gelegen in de voorredes en in het feit dat de Latijnse editie enkele bijbelteksten meer bevat, alsook een 'velvulling': 'Ne Charta maneret uacua, addidimus Orationes, obsecrationes ite*m* exhortation[e]s Patru*m*, Prophetarum, Regu*m*, & uirorum Illustrium, De sola fiducia habenda in Deo.'

Ons interesseert in verband met de *Souterliedekens* de confessionele 'ligging' van de *Fonteyne*.

1 Nijhoff-Kronenberg, *Ned. Bibliogr.* I, nr. 945.
2 Christiaan Sepp, *Verboden Lectuur. Een drietal Indices Librorum Prohibitorum toegelicht*, Leiden 1889, blz. 202.
3 M.E. Kronenberg, *Verboden boeken*, blz. 90.
4 Ik dank deze gelegenheid aan de conservator van het Plantijn-Museum, dr. L. Voet, die het ex. van de *Fons Vitae* opzond naar de U.B. te Gent, toen ik enige dagen in deze stad vertoefde.
5 Sepp, *Verboden Lectuur*, blz. 202.

Het is goed mogelijk dat een hedendaags rooms-katholiek niets ketters in het boekje ontdekt. Dan betekent dat slecht dat de roomsen van de 20e eeuw anders zijn geworden. Hun geloofsgenoten van ruim vier eeuwen geleden waren nog niet tot de Bijbel geëmancipeerd, althans niet de ijveraars en inquisiteurs onder hen.

Henricus Antonii Nerdenus (Hendr. Antonides van der Linden) verhaalt in zijn *Praefatio Systematis Theologici* (Franeker 1611): 'Fontis vitae libri, qui praeter consolatoria maxime dicta Scripturae nihil continebat, a franciscano Brabanto eam ob causam Amstelodamum, ubi primum excusus erat[1], profecto universa empta exemplaria comburuntur.' Die verbranding zou in 1533, dus zeer spoedig na de verschijning, hebben plaats gehad[2].

Een goed jaar later (15 januari 1535) verklaart de Brusselse boekverkoper Mark Martens voor zijn geloofsrechters, dat hij 'inder stadt van Antwerpen soe van Willem Vorsterman als van Machiel van Hoechstraten gecocht heeft gehadt zeker duytssche boexkens geintituleert de fonteyne des levens die hy sedert een oft twee jaeren als nu ende als dan wederom vercocht heeft gehadt inder voors. stadt van Bruessele.... Welcken boeck hy insgelycx gemeynt heeft gehadt hem georloeft geweest te syn vercoopen aengesien dat de selve innehoudt den tyt vander impressien, de plaetsse ende den naem vanden drucker, hoe wel dat dact^{r} [= dacteur = de auteur] vanden selven dair inne is geomitteert'[3]. De aanklager had blijkbaar anders over de geoorloofdheid van de verkoop gedacht.

De 21e maart 1543 verklaart de van ketterij verdachte Leuvenaar Baudouin Gheylaert ten overstaan van zijn inquisiteurs onder ede 'dat hy t'synen huyse heeft Dnyeuw Testament in duytschen, ende oic een boexken genoemt *t'Fonteynken* in duytscher talen, welcker *Fonteynken* hy inde leste voirleden weke heeft verbrant ende int vier geworpen, ten aensien van Janneken, zynen suster; met noch eenen boexken geheeten de *Kynder leere;* overmits dat dleste boexken by meestere Goirde te prediekeiren gereprobeert hadde geweest, so hy verstaen hadde.... Gevraecht vuyt wat saken hy t'voirschreven *Fontey*[*n*]*ken* verbrandt heeft, dwelck hy in dese vasten opde oude Merct op eenen marctdach gecocht heeft van eenen meysken die t'selve met anderen oude boexken te merct gebracht hadde, t'selve meysken niet kynnende, segt t'selve verbrant te hebben, mits dat de voirschreven meestere Goirt zoe gepreekt hadde opde luteranen'[4]. - Een Leuvenaar hoort vertellen dat er fel tegen de Lutheranen is gepreekt en vindt daarin aanleiding zijn exemplaar van het *Fon-*

1 Volgens dit verhaal zou de eerste druk te Amsterdam verschenen zijn. Hoeveel onzekerheid er over de plaats (en het jaar) van eerstverschijnen bestaat, blijkt ook uit Sepp, *Verboden Lectuur*, blz. 202: 'Volgens eene wijd verbreide overlevering is *Willem van Zuylen van Nyevelt* de auteur der overzetting, door hem in 1533 te Emden bij *Gaillart* openbaar gemaakt. Tegenover dit 1533 staat Gailliard's: Il publia .... en 1531 *de Fonteyn des Levens*' (*Maison de Zuylen*, p. 65; overgenomen door Van der Aa in *Biogr. Wdb.* XIII).

2 Geciteerd bij J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 430.

3 Prosper Verheyden, *Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt (1536)* in: *Tijdschr. voor Boek- en Bibiotheekwezen*, 4e jaarg., Antwerpen-'s-Gravenhage 1906, blz. 246.

4 *Pièces justificatives*, behorende bij: *Mémoires de Francisco de Enzinas, Texte latin inédit avec la traduction française du XVIe siècle en regard 1543-1545 publiés avec Notice et Annotations* par Ch.-Al. Campan, Tome premier, deuxième partie, Bruxelles-La Haye, MDCCCLXII, p. 560. - Verg. Verheyden, *Ts. Boek- en Bibl.-wezen* IV, 249.

teynken te vernietigen. Zou hij dat gedaan hebben als hij niet aan het 'zuiver katholieke' van het boekje getwijfeld had?

Ik geloof dat de 16e-eeuwers - en niet alleen de beroepstheologen - heel goed hebben aangevoeld uit welke hoek de wind bij de *Fonteyne* waaide. De auteur heeft dan ook niets gedaan om zijn reformatorische gevoelens te camoufleren. Laten we, om deze uitspraak een basis te geven, de voorrede en enkele kleinigheden beschouwen[1].

> + De*n* Leser salicheyt in Christo Iesu
> Hier hebt ghi eersame leser troostelike scriftueren van die barmhertigheyt gods / die ons in desc bedroefde tijt moet crachtelic onderhoude*n* / of wi bliue*n* ga*n*s onsalich en*de* verlore*n* Daer om sult ghy mogen in al v ellendicheyt of lide*n* grote lauenis wt deser fonteyne sceppe*n* / sonder veel arbeyts om in die Bybel te soecken. Wanneer ghi oec de*n* siecke*n* / oft alle arme bedructe herten wilt vertroosten / soe sult ghi hier vinde*n* / dat v sonderlinghe daer toe dienen sal. Vaert wel en*de* ouerlegt / hoe seer ghy dat quaet behoort te scuwen / daer god af claecht int tweede capittel Hieremie. Twee quade dingen heeft mijn volck ghedaen / si hebben mi verlaten den Fonteyn des leuendigen waters / ende hebbe*n* hem seluen gegrauen beecken / die geen water en mogen houden. +(A 1vo.)

De tijdsomstandigheden zijn er naar, zegt de schrijver, dat velen troost behoeven. Het spreekt voor hem vanzelf dat die velen - en wie zouden in die 'bedroefde tijt' dat anders zijn dan zijn aan vervolging blootstaande geloofsgenoten? - hun (enige) troost zullen zoeken in de Bijbel, die fontein des levens. In de reformatorische terminologie krijgen ook de woorden van Jeremia een pregnante betekenis: het is de Kerk van Rome die 'den Fonteyn des leuendigen waters' verlaten en zich een eigenwillige godsdienst gemaakt heeft.

1 Terwille van de volledigheid druk ik hier ook de Latijnse voorrede af:

(A 2ro)
Ad Christianum lectorem.
En tibi candide lector fonte*m* uitae uere coelestem quendam diuinarum promissionum thesaurum, ex quo salient tibi uberrimae co*n*solationes, quotiescunque in calamitate tua sitibundo pectore hu*c* confugeris. Sunt enim haec compendio quodam congesta, ut quae alioqui longo labore in biblijs quaerenda tibi forent, hic statim ad manum offendas, quibus non solu*m* tuis succurras uulneribus, sed proximum etiam tuum, quauis aduersitate labefactatum erigas, & praesertim aegrotorum animos, his mellitisimis, de misericordia DEI, scripturis unice confirmes. Nam omnis illis humana consolatio protinus obole = (A 2vo) bit, ubi hanc semel gustauerint. Medicus, parentes, uxor, amici, corporis fere pollicentur sanitate*m* & spem illis uitae longioris praecinunt. At uerbum DEI, aeternac uitae spem, illis proponit efficitque ut manum DEI patienter sustineant, & huiusmodi co*n*solatione, uelut firmissimo quodam praesidio, aduersus mortis terrorem intrepido animo consistant. Hanc itaque humanissimae lector, qualemcunque operam tuo impensam usui boni consulas quaeso, & relictis omnibus infectis lacunis, quae errore, haeresi, & factione adulterare mentem tuam possent, ex hoc incorruptissimo seruatoris nostri fonte misericordiae diuinae cognitione*m* ubertim haurias, expendens interim, quantopere tibi mala illa apud Hieremiam fugienda sint [in marg.: Hier. 2.] Duo mala fecit populus meus, me dereliquer*u*nt fontem aquae (A 3ro) uiuae & foderunt sibi externas dissipatas, quae continere non ualent aquas. Sed potius cum fiducia accedas ad thronum gratiae eius, ut misericordiam consequaris, & gratiam inuenias in auxilio oportuno. Bene uale. Quarto calendas Augusti. Anno millesimo quingentesimo trigesimo tertio.

Aan het *Vader onse* wordt, zij het tussen haakjes, de doxologie toegevoegd, wat geen orthodox gebruik was.

Onder het hoofd (D vj^{vo}): 'Hier na volge*n* sommige exempele*n* / waer mede bewesen wort / hoe lieflick dat god den sinen altijt in dye noot ghetroost heeft' leest men o.m.:

S. Jan trooste hi int eyla*n*t van Pathmos

S. Pieter in die karcker

Seer minlic vertrooste god die moeder Christi Mariam / en*de* oec Zacharia*m* [enz.].

(In de laatste zin heeft het 19e-eeuwse afschrift: die werde maghet ende moeder Christi, het Latijn: Diuam uirginem Mariam).

Te spreken van Maria als 'die moeder Christi' is zeker niet on-katholiek, maar is dit de terminologie die men in een r o o m s troostboekje verwacht? Rooms is wat de proloogschrijver van het *Denoot ende Profitelyck Boecxken* zegt: 'als nu ghenade ende troost doer Maria soeckende aen haren sone Iesum.' In de *Fonteyne* komt de naam van Maria verder niet voor. Men zal er dan ook tevergeefs het *Wees gegroet* in zoeken.

Trouwens, is het feit dat een 'leek', zonder kerkelijke approbatie, het bijbelwoord in de taal van het volk bekend maakt, niet al een bewijs van een zekere zelfstandige houding tegenover de geestelijke overheid? En wanneer dan de verzamelaar van troostende bijbelplaatsen in woord en daad accentueert dat a l l e e n het woord Gods de gewenste troost kan bieden, zonder met een woord te reppen van oorbiecht en lijfelijke penitentie, van priesterlijke absolutie en van communie, van aflaatbrengende getijdelezingen, van de heilzame bemiddelende functie van Maria en de heiligen, dan kan men niet anders dan zo'n boekje plaatsen in de literatuur van Sacramentisten of Anabaptisten.

En hiermee is de *Fonteyne des Levens* de naaste verwant geworden van de *Souterliedekens:* beider hoofdbron is de Bijbel, in de Dietse tekst van Vorsterman; beide stammen ze uit de religie van onze vroegste reformatorische stromingen.

Hetgeen nog niet wil zeggen dat de samensteller van de *Souterliedekens* met die van de *Fonteyne* identiek is.

c. Baron Van Zuylen is te stellig in zijn bewering: 'Maar dit laat niet na dat Willem *den Jongen, De Psalmen davids* ten gebruik der openbare Preken, op wereldlijke wijsen gebragt heeft (in Manuscript dat nog bestaat) (Zie de Genealogie)', dan dat wij zijn notitie als waardeloos naast ons kunnen neerleggen.

Onder de vele genealogieën die de Collectie-Van Zuylen van Nijeveld bezit, vond ik tenslotte de stamboom waaraan de schrijver van de Kladaantekening zijn kennis ontleend zal hebben. Het is dezelfde 'oude Genealogie' waaruit Jonkheer R.J. van der Capellen tegen het eind van de 18e eeuw een *Extract* verstrekte aan de auteur van de *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, Jona Willem te Water.

Gekomen bij Willem v. Z. v. N., de medeondertekenaar van het Smeekschrift, vermeldt Van der Capellen, of liever de oude stamboom, o.a.:

'Geduurende zijn verblijf te Wesel en afwezen buiten 's Lands, heeft hij zig in zijne ledige

uuren bezig gehouden met uit het Latijn[1] in het Nederduitsch over te zetten de *Chronica Carionis*.

Ook heeft hij de Psalmen Davids op wereldlijke wijzen gebragt ten gebruike der Openbare Preken, waar van het handschrift noch in wezen is'[2].

Deze aantekening heeft sommige 18e-eeuwse historici versterkt in de mening dat Willem de Jonge de dichter, verzamelaar of uitgever van de *Souterliedekens* is geweest. Te Water wil met deze mythe afrekenen, door het handschrift waarvan Van der Capellen spreekt, te beschouwen als een manuscript van de *Souterliedekens* en dit toe te schrijven aan de vader des Bondgenoots. Dat de psalmberijming, die immers van 1540 is, niet van de zoon kan zijn, acht hij nauwelijks een betoog waard.

Het is zo, de notitie in de oude genealogie is niet overduidelijk. Maar als de oorspronkelijke auteur ervan zich nu eens heeft verschreven en bedoeld had: hij, Willem jr., heeft de Psalmen Davids, de *Souterliedekens*, op k e r k e l i j k e (passende, gepaste, althans niet-wereldlijke) wijzen, melodieën, gebracht ten gebruike der Openbare Preken, een muzikale bewerking waarvan hij het handschrift nog zou kunnen tonen - dan komt de zaak anders te staan. Dan zou dat kunnen betekenen dat de zoon het betreurde dat het werk van zijn vereerde vrome vader in de gegeven vorm onbruikbaar was voor de gereformeerde godsdienstoefening. Helaas weten we niet van elders of Willem jr. zich inderdaad met deze muzikale arbeid heeft beziggehouden. Het handschrift, dat in de 18e eeuw nog 'in wezen' zou zijn, is thans onvindbaar.

Een pijler voor het auteurschap van Willem van Zuylen van Nijevelt de Oude biedt de notitie in de oude genealogie ons dus niet.

En toch meen ik dat er voldoende aanwijzingen zijn om de traditie die in genoemde Utrechtse edelman de auteur van de *Souterliedekens* wil zien, te handhaven. Zolang althans het tegendeel niet *bewezen* kan worden, bieden de familiestukken en de 16e-eeuwse toeschrijvingen daartoe voldoende rechtvaardiging.

Maar met de naam is voor het overige onze kennis omtrent de man uitgeput. Of het moest zijn dat de Gulielmus Niveldius, die door Gulielmus Gnapheus met zoveel respect genoemd wordt in de dedicatie van zijn *Acolastus*, identiek is met de auteur van de *Fonteyne des Levens* en de 'verzame-

1 Dit moet zijn: uit het Hoogduits.
Chronica Carionis: van den beghinne der werelt aen tot op Keyser Carolum den vijfden. Op een nieu in de Latijnsche Sprake beschreven door Ph. Melanthonem ende Casp. Peucerum. Wt de Hoogh-Duytsche Sprake overghesett door W.V.N.
Dordrecht, J. Canin, Amsterdam, C. Claesz, 1568. (Ex. K.B. Den Haag, 54 E 9).
In 1629 verscheen bij Ian Iansz te Arnhem een tweede, vermeerderde druk, met een voorwoord van Pieter Bor Christiaenss. De uitbreiding bestaat uit: *Het vyfde deel der Chronijcke ... wt den Francoyschen ... vertaelt door W.V.N.* (K.B. Den Haag 629 B 24). Minder bekend is dat Van Zuylen een werkje van Kaspar Olevianus vertaalde: *Vester Grund, das ist, die Artikel des alten christlichen Glauben*, 1575. De vertaling verscheen te Dordrecht in 1579, werd herdrukt in 1632 en nogmaals te Amsterdam in 1769.
De *Chronica* van Carion (geb. 1499, mathematicus en historicus) verscheen te Wittenberg in 1532, en werd in datzelfde jaar in het Duits vertaald onder gelijktijdige correctie en aanvulling. Het werk maakte grote opgang.

2 Het *Extract* in: Jona Willem te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat, in de jaaren 1565-1567*, Vierde Stuk, Middelburg, MDCCXCVI, blz. 307-313. Het citaat op blz. 311.

laar' van de *Souterliedekens*[1]. Onze huidige kennis aangaande de religieuze gezindheid van beide geschriften verleent althans voldoende steun aan de veronderstelling dat Willem van Zuylen behoord heeft tot de reformatorisch-gezinde vrienden van de Haagse rector Willem de Volder.

Tot slot van deze beschouwing moeten we ons bezig houden met de vraag in welke betrekking nu Willem van Zuylen tot de *Souterliedekens* heeft gestaan. Was hij de dichter van de gehele bundel, of heeft hij, zoals de verzamelaar van het *Denoot ende Profitelyck Boecxken*, de liederen van hier en ginds bijeengegaard?

De *Prologhe* zegt: 'so zijn dese souter liedekens met groten arbeyt ende neersticheyt vergadert'. Dit brengt ons weinig verder, want wel suggereert het verbum het aanleggen van een collectie van heterogene oorsprong, maar anderzijds staat het een eenhoofdig auteurschap niet in de weg.

Er rest dus niets anders dan het zoeken van een basis in de liederen zelf. Mijn indruk is dat het overgrote deel van de psalmen van een en dezelfde dichter is, dat slechts enkele weinige - die welke een aantal 'Rhetorijcse coloren' te zien geven en / of die welke meer dan andere termini ontlenen aan de *Duytsche Souter* - van een of meer andere handen kúnnen zijn. Ik beken echter gaarne dat mijn onderzoek op dit punt ontoereikend is geweest. Eerst een diep en breed onderzoek van alle psalmen, op bron, verwerking van de bijbeltekst, syntaxis, taalschat, stijlvormen, verhouding tot de vormen van het door de melodie gegeven wereldlijk lied, zal tot meer concrete conclusies kunnen leiden.

De nadere bestudering van de *Souterliedekens* heeft ook een doel in zichzelf. Een litterair voortbrengsel van zo grote omvang en invloed, staande op de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd heeft er recht op beter gekend te worden. De rol die de poëtae minores gespeeld hebben in de geschiedenis van de litteratuur, mag niet onderschat worden.

4. De verbreiding

Over de verbreiding van de *Souterliedekens* behoeft weinig gezegd te worden: Scheurleer's *Bibliographie* vermeldt tussen 1540 en 1613 niet minder dan 33 uitgaven, waarvan er 9 op het jaar 1540 staan. Het is wel zeker dat deze negen niet alle uit het eerste jaar van verschijnen stammen, maar uit de jaren tussen 1540 en '45. In die eerste jaren moet dus de vraag naar de psalmbundel wel zeer groot geweest zijn, moet hij 'in een behoefte hebben voorzien'. Hij moet het vrome volk hebben aangesproken door zijn inhoud allereerst, bekoord hebben door de 'middelmatigheid' van voorstelling en gevoel, maar ook door de vorm: het vers en zijn taal.

Tot in de 17e eeuw worden de psalmen van Van Zuylen van Nijevelt gebruikt als melodieaanduidingen, in geestelijke en in wereldlijke liedboeken. Een tweede bewijs van populariteit.

Maar lang niet alle exemplaren der talrijke edities zullen gekocht zijn door vrome Doopsgezinden en verwante zielen. Ik stel me voor dat menig wereldsgezind jonkman zich het psalmboek heeft aangeschaft om de melodieën bij de hand te hebben, die zijn Antwerps, Hoorns of Kampens liedboek hem niet in druk voorlegde. Men mag zich zelfs afvragen of in de tweede helft van de eeuw niet juist daarin het succes van de uitgave heeft gelegen!

1 Zie P. Minderaa, *Gulielmus Gnapheus Acolatus, Latijnse tekst met Nederlandse vertaling* (Zwolse Drukken en Herdrukken Nr. 15), Zwolle 1956, pag. 50 en verg. blz. 51, noot 1.

In kerkelijk gebruik zijn de *Souterliedekens* waarschijnlijk alleen in Londen geweest en dan nog voor slechts zeer korte tijd. Aanwijzingen daarvoor lever ik in het volgende hoofdstuk.

Zo staan in de Nederlanden de *Souterliedekens* als eerste in de grote reeks van reformatorische psalmberijmingen. Zonder het voorbeeld van Wittenberg en Straatsburg (of Parijs?) zouden ze niet tot stand gekomen zijn; hun aanwezigheid heeft tot andere berijmingen de stoot gegeven, toen ze aan de (gewijzigde) behoefte niet langer voldeden.

Hoofdstuk III
De psalmen van Jan Utenhove

1. Utenhove's leven tot 1550

In het vorige hoofdstuk heb ik uiteengezet hoe de staatkundige omstandigheden onder Karel V een reformatie van de Kerk, zoals die in vele Duitse landen, in de Elzas en hier en daar in noordoost-Frankrijk plaats vond, in de Nederlandse gewesten hebben belet. Geen kerk dan ook, waar de Psalmen Davids door een gemeente gezongen zijn, geen dichter ook die, in opdracht van die gemeente, zich ter verbetering of ter vervanging van de *Souterliedekens* zette aan het berijmen van psalmen. Voor de huiselijke samenkomsten van sacramentisten en doopsgezinden voldeden de liedekens van Van Zuylen van Nijevelt. Maar niet zodra is daar de gelegenheid om een gemeente naar reformatorische inzichten te stichten, of de behoefte aan een nieuwe berijming doet zich gevoelen. Dit gebeurde te Londen, in de kolonie van vluchtelingen om des geloofs en des gewetens wil. De man die als eerste zijn naam verbindt aan een nieuwe, 'gereformeerde' psalmberijming, is Jan Utenhove[1].

Jan Utenhove werd - het jaar heb ik nergens in de litteratuur vermeld gevonden - geboren uit een oud, adellijk geslacht te Gent, waar zijn vader, Nicolaas Utenhove, President van de Raad van Vlaanderen, reeds vroeg de beginselen van de Hervorming aanhing. Jan erfde van zijn vader zowel diens zin voor de studie en liefde voor de letteren als zijn belangstelling voor de Reformatie. Zijn vermoed verblijf aan de Leuvense universiteit zal zijn gezindheid eer versterkt dan verzwakt hebben, want we zien hem onmiddellijk daarna in contact met mannen uit onverdacht reformatorische kring.

Toen dan ook de Keizer na de Vrede van Crespi in 1544 krachtdadig tegen de ketterij in de Nederlanden en in het bijzonder tegen die in zijn geboortestad Gent ging optreden, en hevige vervolgingen losbraken, verliet Utenhove zijn stad en zijn land om zich naar Aken of Keulen te begeven.

Utenhove's biograaf, dr. F. Pijper, kon nog niet weten dat dit vertrek in onmiddellijk verband stond met de opvoering van een door Utenhove vervaardigd *Spel van zinnen* 'up onsen vrauwen dach visitatie inde maent van julio xliii' (2 juli 1543) 'binnen der prochie van borst' (d.i. Burst tussen Aalst en Zottegem), een spel 'vul heresien ende dwalinghen inhaudende de leeringhe ende secte van martinus luther ende zijn navolgers'. Utenhove en degenen die verder bij de opvoering betrokken waren geweest, hebben in 1544, bij de verscherpte inquisitie, begrepen dat het spel hun

1 De gegevens voor zijn levensschets zijn ontleend aan F. Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leiden 1883.

de grond al te heet onder de voeten had gemaakt. Zij hadden goed gezien: de 28e april 1545 en de 9e mei daaraanvolgende veroordeelde de Raad van Vlaanderen, bij verstek, spelers en schrijver tot verbanning ten eeuwigen dage op straf van onthoofding en verbeurdverklaring der goederen[1].

In Keulen hield Utenhove verblijf bij Jacques de Bourgogne, de heer van Falais, die zijn huis openstelde voor de samenkomsten der kleine Waalse gemeente aldaar. Toen deze stad onveilig voor hem werd, vertrok hij naar Straatsburg. Utenhove vergezelde hem.

De drie jaren (najaar 1545 tot zomer 1548) dat Utenhove in Straatsburg verbleef, hebben niet alleen een onuitwisbare indruk op hem gemaakt, maar ook zijn geest diepgaand beïnvloed. Hij verkeerde er met de kopstukken van de Elzasser Reformatie: Martinus Bucer, Petrus Martyr, Paulus Fagius, met wie hij ook nog lang na zijn vertrek uit de stad in briefwisseling bleef.

Voor het eerst van zijn leven beleeft Utenhove de sensatie van een gemeentelijke samenkomst in een kathedraal waar zich de eredienst voltrekt naar Straatsburgs-gereformeerde ritus, de sensatie vooral van de zang, die langs de gewelven ruist wanneer de gemeente in haar geheel de liederen aanheft haar geschonken door Luther, Greiter, Dachstein, Pollio en andere kerklied-dichters en die, ook wanneer de tekst naar litterair-esthetische maatstaven gemeten minder dan middelmatig is, altijd ontroeren door hun prachtige, majesteitelijk-eenvoudige en juist daardoor zo aangrijpende melodieën. Talrijk zijn de getuigenissen aangaande de indruk die de massale zang maakte op hen die deze voor het eerst hoorden. Zo schrijft in het jaar van Utenhove's komst te Straatsburg de Waalse student Martin du Mont vanuit deze stad aan zijn vriend Jean du Bois te Antwerpen:

> 'Vous ne croiries jamais que cest une chose plaisante et sy est on a repos de conscience, quant on est où la parolle de Dieu est purement anoncée et les sacrements purement distribués, ausy quant on oyt chanter les belles pseaulmes et merveilles du Seigneur. Je fust bien au commenchement cincq ou six jours, quant je oioie [= entendais] chanter je ne me savoie tenir de pleurer de joye; vous ny oieriez point une voix desborder l'autre; chascun a ung libvre de musicque en sa main, tant homme que femme, chascun loue le Seigneur ....'[2]

Martin du Mont had zich bevonden te midden van de Franse gemeente, aan welke Calvijn enige jaren tevoren als voorganger verbonden was geweest, Calvijn, die hier te Straatsburg de geheel enige waarde van de gemeentezang had leren kennen en die in zijn opvattingen aangaande de betekenis en de vorm van de liturgie, in het bijzonder van de zang, sterk werd beïnvloed door Martinus Bucer.[3]

Met de biblicistische principes van deze reformator, zoals hij die in zijn *Grund und Ursach* van 1524 neerlegde, hebben we al kennis gemaakt[4]. Moge de Straatsburgse

1 In het najaar van 1957 ontdekte prof. dr. G. Kuiper in de Bibl. Nat. te Parijs het toneelstuk, dat tot titel draagt: *Een seer schoon Spel van zinnen, Ghemaeckt by mijn Heer Johan Wtenhove Anno 32. ende is ghespeelt Anno 1543.* (.....) *I. Thessal. 5. Proevet al/ende behoudt dat goet is. Ghedruckt Anno 1570.* - Prof. Kuiper was zo vriendelijk mij enige mededelingen omtrent zijn vondst te doen, waarvoor ik hem ook op deze plaats hartelijk dank zeg. Voor de verantwoording van de citaten en voor de problematiek rondom dit zinnespel moge ik verwijzen naar de uitgave die prof. Kuiper ervan zal bezorgen.

2 Alfred Erichson, *L'Église française de Strasbourg au seizième siècle d'après des documents inédits*, Strasbourg 1886, p. 14 sv.

3 Voor Calvijn zie blz. 158-165.

4 Zie blz. 98-100 en 161.

praktijk, als blijkt uit de diverse gezangboeken, niet op alle punten in overeenstemming zijn geweest met Bucers uiteen-

zettingen - in de dertiger jaren leek het er echter op dat de Psalmen een exclusieve plaats zouden gaan innemen -, en mogen Bucers eigen opvattingen ten aanzien van het ‘vrije’ kerklied in later jaren wijzigingen ondergaan hebben, Calvijn heeft zich streng-principieel gehouden aan de schriftuurlijke ontlening van het gemeentelied en daarmee aan de Psalmen in zijn eredienst een overheersende plaats gegeven.

En dat doet, naar blijken zal, ook Jan Utenhove, die zich in deze dus aansluit bij de Bucer van 1524 en bij Calvijn, liever dan de praktijk over te nemen die hij tijdens zijn verblijf in de Elzasser hoofdstad aantrof. Het niet op het Bijbel*woord* gebaseerde lied zal men in zijn bundels slechts bij uitzondering ontmoeten.

Het lijdt geen twijfel of Utenhove heeft zijn dagen te Straatsburg, voorzover ze niet door andere bezigheden in beslag genomen werden, gebruikt voor de studie. De rust die hij genoot en niet het minst het milieu van eminente geleerden, zullen hem daartoe hebben geïnspireerd. Een bewijs ervoor levert een brief van 3 januari 1548 aan Dryander, waarin hij deze verzoekt enige van zijn boeken uit Bazel te doen terugzenden. Phalesius had daarheen onder andere Utenhove's exemplaar van ‘*Aretius Felinus in Psalmos*’ meegenomen. Dit is de Psalmencommentaar die Bucer onder het pseudoniem Aretius Felinus in 1529 het licht had doen zien[1]. ‘Reeds toen was hij [Utenhove] dus bezig met eene wetenschappelijke studie der Psalmen, die later zulke schoone vruchten heeft gedragen’, schrijft Pijper[2].

De schone dagen in Straatsburg nemen voor Utenhove een einde als de stad onder druk van de Keizer in de zomer van 1548 het Interim aanvaarden moet. Hij begeeft zich met Dryander naar Engeland, waar Petrus Martyr zich al bevindt en waarheen straks, voorjaar '49, ook Bucer en Fagius hen zullen volgen om als raadslieden van de aartsbisschop van Canterbury, Thomas Cranmer, mee te werken aan de reformatie van de Engelse Kerk. Evenals zijn vriend Joannes a Lasco geniet Utenhove de gastvrijheid van de aartsbisschop, en het is daar te Canterbury dat hij een aantal Waalse en Franse refugiés tot een geheime gemeente vergadert.

In maart 1549 verlaat hij Engeland weer om aan de Rijn herstel van zijn gezondheid te zoeken. Via Brussel en Keulen reist hij naar Straatsburg, waar hij vele weken vertoeft, en trekt dan verder naar Zürich. Hier kwam het al spoedig tot een intiem contact met Heinrich Bullinger, wiens opvattingen over het Sacrament van het Heilig Avondmaal niet zonder invloed op de Nederlander zijn gebleven. Een kort bezoek aan Genève brengt hem in persoonlijke aanraking met Calvijn. Zijn terugreis gaat over Bazel en opnieuw komt hij in Straatsburg. Al zijn vroegere vrienden evenwel hadden intussen elders een toevlucht gezocht, zo zwaar drukte hen de tirannie van het Interim[3]. Nu heeft de stad geen aantrekkingskracht meer voor Utenhove en hij begeeft zich voor de tweede maal naar Engeland.

Wel was daar ten aanzien van de Hervorming de atmosfeer gespannen, althans te Canterbury, maar in Londen vindt onze ijverige Utenhove gelegenheid om te werken aan de vorming van een

1 Pijper vergist zich als hij in deze Aretius Felinus de Marburgse hoogleraar Benedictus Aretius ziet. Zie Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 22, noot 3.
2 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 22.
3 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 51.

gemeente onder de Nederlandse uitwijkelingen. Zijn onverdroten bemoeiingen zijn niet zonder resultaat gebleven. Een gemeente wordt gesticht, en van de vrome jonge koning Eduard de Zesde krijgt deze, bij besluit van 29 juni 1550, toestemming om openbare kerkdiensten te houden. Ze krijgt ook de beschikking over een eigen kerkgebouw, dat der Augustijner monniken (Austin Friars). De 21e september heeft de eerste samenkomst plaats[1].

Voor deze gemeente stelt Utenhove een gezangboekje samen, dat we aanduiden als '*Eenige Psalmen, thien in getale*' en dat in de eerste helft van 1551 in druk verscheen.

2. 'Eenige psalmen, thien in getale' (1551)

a. Inleiding

De veronderstelling dat reeds in 1551 een bundeltje met tien psalmen voorhanden was, steunt op goede gronden. In het zich ter U.B. Amsterdam bevindend exemplaar van *Een kort begrijp / der leeringhe van de warachtighe / ende eenighe Ghemeynte Gods / ende Christi ende van haer / ghelooue ende oprechti- / ghe belijdinghe .... Anno 1565*, komt, op een ingeplakt velletje achter de titel, een handschriftelijke aantekening voor, die als volgt luidt:

> / eerst gedruckt te Londen bij Steven Mijerdman M.D.LI. "met een voorrede van Jan a Lasco Superintendant, & die andere dienaeren der uijtlandischer gemeijnten tot Londen ingestelt aen Prince Edward den Sesten Coning van Engellant etc. "met bijgevoegde Forme der gemeijn gebeden, die men in de gemeijnten der uijtlandischen is gebruijckende.
> "Item eenige Psalmen, thien in getale: 1, 2. 3. 51. 103. 120. 124. 125. 127. 130, het Vader onse: Symbolum Apostolor.

Op het eijnde was dit het slot.

> Jn corte tijden sullen wij hier toebrengen al het gene dat tot de onderhoudinge der instellingen & ceremonien Jesu Christi des Heeren in sijn gemeynte, & tot de onderhoudinge der officien des dienaers tot den volcke, & wederom des volcx tot den dienaers, & oock tot der selver bewaringe doer de Kerckelijcke straffe is dienende.

Het is niet te gewaagd te veronderstellen dat de 16e- of 17e-eeuwer[2], die deze notitie aanbracht, de oudste editie van het *Kort Begrijp* in de hand gehad heeft. Dat hij zich bij het overschrijven van het jaartal niet vergiste, mag men concluderen uit de slotopmerking, waarin een spoedige completering van liturgische, katechetische en kerkordelijke geschriften in het vooruitzicht wordt gesteld. Een dergelijke toevoeging heeft alleen zin in de eerste dagen na de kerkinstituering. Wieder heeft dan ook niet geaarzeld het gezangboekje, waarvan helaas geen exemplaar meer overgebleven schijnt te

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 61-67; J. Lindeboom, *Austin Friars, Geschiedenis van de Nederl. Hervormde Gemeente te Londen 1550-1950*, 's-Grav. 1950.

2 A. Kuyper, die het boekje in de Remonstrantse bibliotheek te Amsterdam ontdekte, acht de aantekening van een 17e-eeuwse hand te zijn: 'Descripsimus hunc titulum ex annotatione manu scripta... quae saeculo XVII°, ut ex atramento quo signata et e manu qua exarata est luculenter patet...' (*Joannis a Lasco Opera...ed.* A. Kuyper. Tom. I., Amstelodami/ Hagae-Comitum 1866, pag. LXXIX) - Wieder neemt Kuyper's vaststelling over.

zijn, op te nemen in zijn Bibliographie van *De Schriftuurlijke Liedekens*. 'Dit is de eerste uitgave van Psalmen van Utenhove', merkt hij daarbij op[1].

Hebben we echter wel het recht om deze psalmen aan Utenhove toe te schrijven? Is het niet veiliger aan te nemen dat het bundeltje van 'thien' in de latere verzamelingen van Utenhove is geïncorporeerd?

Stellig zal dit het geval geweest zijn in de bundel van 25 psalmen die nog datzelfde jaar 1551 - men ziet hoe de voorgangers en ouderlingen van de jonge gemeente zich beijverden om hun belofte althans op dit punt in te lossen - verscheen. Isaac Le Long maakt in zijn *Kort Historisch Verhaal*[2] niet alleen melding van deze editie, maar hij geeft er naast de volledige titel ook de inhoud van op, een bewijs dat in zijn dagen er in elk geval nog een exemplaar van aanwezig geweest is, dat nu echter ook spoorloos verdwenen is. De psalmen en gezangen van de hand van Utenhove waren daarin getekend met de letters *IV* (= Ian Vtenhove) en nu blijkt dat van de *Eenige Psalmen, thien in getale*, gevolgd door het *Vader onse* en het *Symbolum*, alleen psalm 120 Utenhove's initialen draagt, op grond waarvan sommigen hebben gemeend dat de niet-gesigneerde liederen van Utenhove's Londense vrienden en medewerkers afkomstig zouden zijn[3]. Dat het niet nodig is tot een dergelijke verklaring voor het ontbreken der naamletters zijn toevlucht te nemen, kan en zal uit de ontstaanswijze der betreffende liederen worden aangetoond.

Het gemis van de bundeltjes van 1551 wordt vergoed door de aanwezigheid van wat Wieder meende te mogen noemen de schijnbaar 'getrouwe herdruk' van het tweede (de *25. Psalmen*) van 4 april 1557, bezorgd door de Emdense drukker Gellius Ctematius (Gillis van der Erven)[4]. Toegevoegd is thans: '*Een ander ghebedt tot Godt door den Autoor des seluē sangbouckes*' - de bekende Bedezang voor de predikatie. Terloops zij opgemerkt dat de formulering 'den Autoor des seluē sangbouckes' een belangrijke mededeling behelst. Ruim negen maanden later, 28 januari 1558, verlaat een nieuwe herdruk de persen van Ctematius, nu onder de titel: *26. Psalmen*, omdat een berijming van psalm 119 is bijgevoegd[5].

1 F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens. De Liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en Bibliographie*, 's-Gravenhage 1900, Nr. XX, blz. 132/3.

2 Isaac Le Long, *Kort Historisch Verhaal van den eersten Oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden Kerken onder't Kruys*... Amsterdam 1751, blz. 70.

3 Zij die medewerkers en vrienden veronderstellen, steunen daarbij of op hun onmiddelijke voorganger of op Le Long. De laatste schreef in zijn bovenvermeld *Kort Historisch Verhaal*, blz. 38: '... zoo gaaven zich de Godtvruchtige Ouderling Jan Utenhouen, beneffens zyne Meede-Arbeiders te Londen, de moeite om voor haare Nederduitsche Gemeente aldaar, een eigen Gezang-Boek in dicht te brengen.' Op dezelfde blz. '...maar van de andere worden de Autheurs niet gemeldt.' Sprekende (op blz. 72) over de *LXIIII. Psalmen* (1561) zegt hij: '... waarvan 48 door Jan Utenhouen, en 16 door andere gedicht waren.' - Le Long's mening vinden we terug bij Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 77, die van beiden bij W.J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, Amsterdam 1943, blz. 141. Een kleine inconsequentie in dit verband treft men aan op blz. 145 v. - Ten slotte ontmoeten we de opvatting bij G.A. van Es in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, Deel III Antwerpen - 's-Hertogenbosch, 1944, blz. 191: ...aanvankelijk bijgestaan door zijn vrienden. Zie ook zijn *Aant.* 9 op blz. 219.

4 Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* Nr. XXXIV.

5 Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* Nr. XXXVI. De opmerking 'Tot in bijzonderheden gelijk aan no. XXXIV', kan met het oog op de sterk afwijkende orthografie niet gehandhaafd blijven.

Uit deze laatste edities kan dus het oorspronkelijke Londense bundeltje worden gereconstrueerd. Men moet daarbij echter bedenken, dat de Emdense drukker, eigenmachtig of op instigatie van de auteur, veranderingen heeft aangebracht, zoals men kan opmaken uit een brief van Godfried van Wingen, op 13 april 1557 uit Emden geschreven aan Jan Utenhove: 'Psalmos Londinenses iterato excusit [sc. Ctematius] inque ijs Ghy in Du vltro commutauit'[1]. Verder zal stellig rekening gehouden moeten worden met spellingverschillen[2].

Toen dan, na vele en velerlei strubbelingen, de naar Londen uitgeweken Nederlanders op 21 september 1550 hun eerste kerkdienst konden houden, zullen ze het gemis aan een passend gezangboek schrijnend hebben gevoeld. De *Souterliedekens* toch kunnen de Superintendent Johannes a Lasco, de voorgangers Maarten Micron en Wouter Delen, en straks - na 5 oktober - de ouderlingen, onder wie Jan Utenhove, weinig bekoord hebben. Voor dezen immers, die te zeer waren beïnvloed door Luthers, maar vooral door Bucers en Calvijns opvattingen omtrent het kerklied, waren de *Souterliedekens* te kleurloos (of te gekleurd?), te weinig bijbels in de oren van hen die waren opgevoed bij de taal van Liesvelt en niet bij die van Vorsterman. In het bijzonder zullen hun bezwaren uitgegaan zijn naar de wereldse melodieën, die immers alle 'poids et majesté' misten.

Zij stonden dus voor de keus: of niet zingen in de gemeentelijke samenkomsten, of de *Souterliedekens* gebruiken. Op grond van het grote aantal reminiscenties aan de *Souterliedekens* in de '*Eenige Psalmen, thien in getale*' van 1551 - het eerste is er bijna integraal in overgenomen - kan men concluderen dat deze liedekens er grote bekendheid, zo niet populariteit hebben genoten. En is het dan te stoutmoedig te veronderstellen dat ze ook gezongen zijn geweest? Maar noodgedwongen, en dat maakt de haast waarmee het nieuwe bundeltje werd samengesteld, verklaarbaar.

Allereerst stelde men zich tevreden met een minimum aantal liederen, al moeten we daar terstond bij opmerken dat de keuze zodanig is, dat de psalmen en gezangen in de eerste liturgische behoeften voorzagen: daar is het lied van de Wet (psalm 1), het lied van de boete vanwege de zonden (psalm 51), de klacht in de verdrukking (psalm 2, 3, 120), het troostlied in de benauwdheid (psalm 125), het danklied voor de verlossing (psalm 124), het lied bij de huwelijkssluiting (psalm 127), het begrafenislied (psalm 130), de Geloofsbelijdenis, het Gebed des Heren en de grote algemene lofpsalm, psalm 103.

Naast de voorlopige beperking in de hoeveelheid was er nog een tweede middel om snel tot een

1 J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Tom. II, Cantabrigiae 1889, Nr. 21, pag. 72.
Maar twee plaatsen zijn het scherpe oog van de corrector ontgaan! Het zijn: psalm 32, VI, 4: *nae uwen sin* (herdruk van '58: *na dynen sin*); psalm 51, III,10: *Den troost vus salicheyts* (herdr. *dijns saligheyts*). Van der Erven's zuiveringsijver speelde hem parten in psalm 53, II, 1-2: *Ghy boose daders all ghemeyn / Wen wilstu dy* (!) *bekeeren*?; in psalm 103, VII, 3-4: *Die* [= ghy Engelen] *daer wel wtricht ouer all / Syn ghebodt in dyne* (!) *wercken*, en in psalm 143, IX, 3: *Want du allein myn recht Godt syt*, waar *syt* in de rijmpositie behouden moest blijven. We vinden deze laatste drie gevallen in de *26. Psalmen* van 1558 terug.

2 Vergelijkingsmateriaal voor de spellingvarianten bieden *De Catechismus, oft Kinderleere*, enz. Londen, Steuen Myerdmann, 1551 en de herdruk die Ctematius daarvan bezorgde te Emden in 1557, de 20e april, dat is 16 dagen na de 25. *Psalmen*. De beide Emdense uitgaven vertonen (uiteraard) hetzelfde spellingsysteem; mag men dat dan ook niet veronderstellen voor de beide Londense van '51? Daar het geen zin heeft de *25. Psalmen* naar de orthografie van Myerdman te reconstrueren, kan een lijst van *Catechismus*-varianten hier achterwege blijven.

resultaat te komen, en nog wel een resultaat dat alle kans bood om de in gemeente succes te hebben: de bewerking of vertaling van reeds bestaande en geliefde psalmberijmingen, van *Souterliedekens* en Duitse kerkliederen. De volgende bladzijden zullen het bewijs brengen dat ook van dit tweede middel inderdaad gebruik gemaakt is. Dat de Duitse liederen verreweg in de meerderheid zijn, en dus klaarblijkelijk de bijzondere voorkeur genieten, is verklaarbaar uit het gemak waarmee ze over te zetten waren, maar ook verklaarbaar bij de man die zulke innige contacten met de Wittenbergse en Straatsburgse reformatie had gehad.

Om Utenhove's principes en werkwijze te leren kennen, zullen we de psalmen uit het gereconstrueerde) vroegste Londense bundeltje nader beschouwen.

b. Psalm 1

Psalm 1 is een bewerking van het eerste *Souterliedeken*.

SOUTERLIEDEKEN[1]	**25. PSALMEN (1557)**[1]
Den eersten psalm. Beatus vir qui non	*Het Argument des eersten Psalms*.
abijt. Nae die wise Het was een	*De Propheet leert / waer in de salicheit der*
clercxken dat ghinck ter scholen.	*menschen gheleghen is / salich segghende de*
	ghene / die de wet des Heeren beherten: in
	contrarie oock onsaligh / die die verachten.
	Beatus vir qui non habijt.
I	I
Salich is die man / en goet gheheten	Salich is hy die tot de raeden
Die tot den boosen niet en gaet	Der booser menschen niet en gaet /
Noch bi den spotters is gheseten	noch niet blyft in der sondaers paden
Die in haer weghen niet en staet.	Niet sidt oock by de spotters quaedt.

1 De *Souterliedekens* worden hier afgedrukt naar mijn ex. van 1540 (Scheurleer VIII); de Londense psalmen naar het unieke ex. van de 25. *Psalmen*, 4 April 1557, dat zich in de U.B. van Gent (G 7970) bevindt. De Gentse Professor-Hoofdbibliothecaris, dr. U. Stuyck, zeg ik hartelijk dank voor de bereidwilligheid waarmee hij mij het kostbare boekje voor enige weken heeft afgestaan.

1 De *Souterliedekens* worden hier afgedrukt naar mijn ex. van 1540 (Scheurleer VIII); de Londense psalmen naar het unieke ex. van de 25. *Psalmen*, 4 April 1557, dat zich in de U.B. van Gent (G 7970) bevindt. De Gentse Professor-Hoofdbibliothecaris, dr. U. Stuyck, zeg ik hartelijk dank voor de bereidwilligheid waarmee hij mij het kostbare boekje voor enige weken heeft afgestaan.

II	II
Maer in die wet van God den Heere	Maer in die Wet van GOD den Heere
Stelt sinen wille dach ende nacht:	Neemt syn ghenoechte / end dagh end nacht
Ende op zijn wet ghedencket seere	Daer in ghedenckt tot synder leere /
Sal worden als een boom gheacht	Hy zal syn als een boom gheacht.

III	III
Ghelijck een boom by der riuieren	Ghelijck een boom by der reuieren /
Sijn vruchten gheeft tot zijnder tijt.	Syn vruchten gheeft tot synder tyt /
Soe sal certeyn in alle manieren	So sal certeyn in alle manieren /
Dees man oock zijn ghebenedijt.	Dees man oock syn ghebenedyt.

IV	IV
Een bladt en sal niet moghen dalen	Een bladt en sal niet moghen wycken /
Van desen boom (*dit wel versint*)	Van desen boome also gheplant /
Gheluck en voorspoedt sal hy halen	So sal hy hebben desghelijcken /
Al wat hi opter aerden beghint.	Gheluck end spoet an allen kant.
V	V
Maer dit en sal niet moghen gheboren	Dit en sal niet moghen gheschieden /
Den boosen die Gods wet verschuyft.	Den boosen die Gods wordt verschuyft /
God sal hem vander aerden verschoren	Maer hy sal voer Gods ansicht vlieden /
Ghelijck die windt dat sandt verstuyft	Ghelijck voer wynt dat kaf verstuyft.
VI	VI
Daer om si en sullen bi den goeden	Daero*m* sullen sy niet by den goeden /
Noch in dat oerdeel bliuen staen.	Noch in dat oordeel blyue*n* staen:
Hier af soe wil ons God behoeden /	Hier af so wil ons Godt behoede*n /*
Beschermen / en niet van ons gaen.	Beschermen / eñ niet van ons gaen.
VII	VII
Want God bekent haren wech en leuen	Want God bekent den wech eñ d'leuen /
Al die de duecht hantieren fijn	Van die de duecht hantierende syn /
Maer die der boosheyt hier aencleuen	Mer die de boosheyt hier ankleuen,
Haren wech die sal verloren zijn	Haren wech sal gans verloren syn.

Zoals men ziet, beperken zich de wijzigingen van de bewerker tot enkele plaatsen in de strofen I, II, IV, V, VI en VII. Ze berusten op verschillende principes: grammaticale, verstechnische, muzikale en dogmatische, afzonderlijk of in combinatie. Zo bevatte de eerste versregel een lettergreep te veel voor de aangenomen melodie: die van de *Dix Commandemens* in de zetting van Loys Bourgeoys: de verbinding *salich en goet gheheten* voelde men waarschijnlijk als onlogisch, misschien ook wel als ietwat ongereformeerd. De gehele eerste strofe kon nu ook meer in overeenstemming worden gebracht met de (Liesvelt-) bijbeltekst, die immers spreekt van de *raet*, en verder van drie soorten wetverzakers: *godlosen,*

sondaren en *spotters*. Voor het overige merkt men van het biblicistisch beginsel in deze bewerking niet bepaald veel, hoogstens nog in de vervanging van *sandt* door *kaf*, maar daar staat tegenover dat Liesvelt's *ende al dat hy doet* in het *Souterliedeken* wel, in de Londense psalm niet vertegenwoordigd is.

Opmerkenswaard is hoe door een kleine verandering de apo-koinou-constructie in de eerste twee strofen van het *Souterliedeken* (vs. 2 fungeert als relatieve bijzin bij *die man*, en als subjectszin bij *Sal worden als een boom gheacht*) genormaliseerd is.

De stoplap in str. IV (*dit wel versint*) is op gelukkige wijze weggewerkt, al kwam de bijbeltekst daarbij enigszins in het gedrang. Zo heeft men ook het lapwoordje *fijn* in de laatste strofe willen vermijden.

De omwerking van de vijfde strofe vindt haar grond in het aantal lettergrepen van de eerste en derde regel, en kan tevens berusten op het feit dat de woorden *gheboren* en *verschoren* te weinig algemeen-Nederlands werden geacht.

Opmerkelijk is tenslotte de vervanging van *Gods wet* (V, 2) door *Gods wordt*, een identificatie, beter wellicht een interpretatie, die voor reformatorische kringen karakteristiek is.

De slotstrofe toont een tweetal grammaticale verbeteringen.

Zo heeft men er dus naar gestreefd, voorzover de tijd het toeliet, een *Souterliedeken* verstaanbaar, aanvaardbaar en zingbaar te maken.

Het feit dat we hier in deze eerste psalm te doen hebben met de bewerking van een bestaand lied, zal voor de bewerker reden zijn geweest zijn naam niet te vermelden. Het is dus volstrekt niet noodzakelijk ook zelfs maar te veronderstellen dat dit het werk is geweest van een van Utenhove's Londense vrienden. Integendeel, er is niet de minste grond om aan Utenhove het auteurschap ervan te ontzeggen. Zijn eerlijkheid verbood hem het werk van anderen voor het zijne uit te geven. Hetzelfde geldt voor alle volgende psalmen - behalve de 120e - en de liederen.

De melodie van het *Souterliedeken: Het was een clercxken dat ghinck ter scholen* werd, hoewel ze een van de fraaiste en minst wereldse van de bundel is, ter zijde gesteld en vervangen - strofe en syllabental leenden er zich uitstekend toe - door die van de *Dix Commandemens*, welke Loys Bourgeoys in 1543, ter vervanging van de Straatsburgse van 1539 en de Geneefse van 1542, had gecomponeerd bij de berijming van Marot. Ze werd overgenomen in de Frans-Straatsburgse gezangboeken van 1545 en '48, waarin Utenhove ze waarschijnlijk heeft leren kennen[1].

Dat sommige versregels bij Utenhove nog een lettergreep ‘teveel’ hebben, behoeft ons bij iemand die jarenlang de *Souterliedekens* heeft gezongen, niet te verwonderen. Voor Marot was in 1537 het tellen van de syllaben al een principe, voor Utenhove in 1551-'58 (nog) niet.

c. Psalm 2

De tweede Londense psalm is een vertaling naar die van Andreas Knöppken, de Noordduitse kerkliederendichter, van wie enige psalmen, waaronder deze tweede, in bijna alle Duitse gezangboeken na 1527 zijn opgenomen[2].

De tekst die men in deze en in alle volgende Duitse psalmen zal aantreffen, is ontleend aan het *Bonner Gesangbuch*, en wel aan de tweede druk (1550), waarvan het enig bekende exemplaar zich bevindt in de bibliotheek van het Vaticaan[3]. Mijn

1 Zie voor deze gezangboeken blz. 117-127 en 130-133.

2 Vgl. blz. 88-90.

3 Aan Lic. dr. Walter Hollweg komt de eer toe deze oudere editie te hebben opgespoord (de oudst bekende was de 3e druk van 1561). Van het Nederl. Hist. Instituut te Rome ontving hij destijds een uitvoerige beschrijving en nadere inlichtingen omtrent de herkomst, die hij verwerkte in zijn geschrift: *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16.-18. Jahrhundert*, Gütersloh 1923. - Toen ik in 1953 prof. dr. G.J. Hoogewerff, van wie Hollweg zei zijn inlichtingen ontvangen te hebben, en die in genoemd jaar te Rome vertoefde, naar het boek vroeg, berichtte hij me dat het onvindbaar was, zich althans niet meer in de Bibliotheca Vaticana bevond. De huidige Directeur van het N.H.I. te Rome, dr. J.J. Poelhekke, ontdekte dat de onvindbaarheid een gevolg was van de gewijzigde signatuur. (Men is nl. sedert enige jaren bezig de gehele sectie ‘Stampati Palatini’ te hercatalogiscren). Doch daarmee was het kostbare exemplaar nog niet terecht. Na veel en moeizaam zoeken bleek

overwegingen om dit *Gesangbuch* als Utenhove's bron aan te nemen, zijn de volgende geweest:

dat het zich bevond in de werkkamer van de Kardinaal-Prefect! - Het is me een behoefte om dr. Poelhekke ook op deze plaats dank te zeggen voor al zijn bemoeiingen en voor het doen vervaardigen van fotocopieën. - De huidige signatuur luidt: Pal. VI. 167.

Het was me opgevallen dat in overigens pijnlijk-letterlijk vertaalde psalmen merkwaardige afwijkingen voorkwamen van de authentieke teksten zoals men die uit het derde deel van Ph. Wackernagel's *Das deutsche Kirchenlied* kan leren kennen[1].

Er waren twee mogelijkheden: de afwijkingen waren vondsten van de vertaler zelf, of ze berustten op een andere versie. De door Wackernagel genoteerde varianten brachten niet alleen de gewenste opheldering, maar wezen tevens de origine aan van de veranderingen.... Straatsburg! Niets lag dus meer voor de hand, ook al in verband met Utenhove's verblijf te Straatsburg, dan om de in deze stad sedert 1524 verschenen gezangboeken op hun inhoud te onderzoeken. Dit onderzoek werd in belangrijke mate vergemakkelijkt door de uitvoerige *Bibliographie* van Friedrich Hubert[2], wiens aanwijzingen het mogelijk maken, met behulp van de beide bloemlezingen van Wackernagel, de inhouden der onderscheiden gezangboeken vrijwel geheel te reconstrueren[3].

Zou nu een van de Straatsburgse psalters Utenhove's handexemplaar geweest zijn, dan moest het de 127e psalm van Burkard Waldis bevatten, die immers door de Londense ouderling vertaald en onder de '*Thien*' werd opgenomen. In geen der Straatsburgse gezangboeken komt echter de psalm van Waldis voor!

Toch kon ik moeilijk aannemen dat Utenhove de moeite genomen zou hebben uit meer dan één bundel een bloemlezing te vervaardigen. Voor Waldis' psalm had hij dan trouwens de beschikking moeten hebben over het *Rostocker Gesangbuch* van 1531 of het *Magdeburger* van '34, de enige van vóór 1553 - het jaar waarin Waldis' volledige Psalter verscheen - waarvan Max Horn in 1911 heeft kunnen vaststellen dat ze diens 127e psalm bevatten[4]. Welnu, er restte me niets dan een onderzoek in te stellen naar dat gezangboek dat naar zijn ontstaan en inhoud zo nauw met Straatsburg is verbonden: het *Bonner Gesangbuch*. Een exemplaar van de eerste editie van 1544 bleef onvindbaar, maar de tweede druk bracht alles wat ik wenste: alle door Utenhove vertaalde Duitse psalmen, inclusief de 127e van Burkard Waldis[5].

1 Philipp Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied*, Bd. III, Leipzig 1865.
2 Friedrich Hubert, *Die Straszburger liturgischen Ordmmgen im Zeitalter der Reformation nebst einer Bibliographie der Straszburger Gesangbücher*, Göttingen 1900.
3 Hubert maakte behalve van het in noot 1 genoemde werk gebruik van Karl Eduard Philipp Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von Martin Luther bis auf Nicolaus Hermann und Ambrosius Blaurer*, Stuttgart 1841. Van dit werk bevindt zich geen ex. in onze grote bibliotheken; ik gebruikte dat uit de Stadtbibl. Köln.
4 Max Horn, *Der Psalter des Burkard Waldis*, Inaugural-Dissertation, Halle a.d. S. 1911, S. 72. Vgl. ook hiervóór blz. 93.
5 Tekstvarianten en een melodie vormen andere argumenten, zie resp. blz. 273 en 278. De melodie is tevens een aanwijzing dat Utenhove de eerste druk van 1544 zal hebben gebruikt.

KNÖPPKEN (BONNER GB. 1550)	25. PSALMEN (1557)
I	I
Hilff Gott wie geht es jmmer zu,	Waerom is t'volck oproerich eenpaer /
das alles volck so grimmet;	Ouerdynckende ydel dynghen.
Fũ rsten vnd Kõ nig allgemein,	De princen en koninghen alle gaer /
mit eins seind sie gesinnet.	Ouer een haeren raedtslach bringhen /
Wider zu streben deiner hand,	Om te stryden teghen s'Heeren handt /
vnd Christo den du hast gesandt,	End Christum dien hy heeft ghesant /
der gantzen welt zu helffen.	Om aller menschen hulpe.
II	II
Sie wõ llen vngestraffet sein,	Sy willen wesen onghestraft /
vnd leben noch jrem sinne;	En blyuen in boosheyt steken:
Vnd werffen von sich deinen rath,	Dies spreken sy / niet wel bedacht /
vnd was du lerest drinnen.	Laet ons haer banden breken /
Sie gehn nach jres hertzen wahn,	End leuen na ons herten gheual /
ein jedermann auff seiner ban,	Laet ons verwerpen haer leering al:
vnd lassen jn nit weren.	End gheensins daer af wycken.
III	III
Du aber in den himmel hoch,	Maer God die in de Hemelen woent /
O Gott wirst sie verlachen,	Die salse noch belachen /
Verspotten jren bõ sen rath,	Bespotten oock haren boosen gront /
vnd jren anschlag verachten,	End haren anslach beschachen /
Du wirst mit zorn sie sprechen an	Hi salse mit gramschap spreken aen.
vnnd straffen was sie han gethan,	En straffen wat sy hebben begaen.
mit grimm wirst du sie schrecken.	Toornich sal hy se benauwen.
IV	IV
Der Herr hat zum Kõ nig gesetzt,	Ick hebbe tot eenen Koninck ghestelt /
Christum den jr verkleinet;	Ouer Sion / dat is myn Kercke.

Auff Zion on seinen heilgen berg,	Christum / daer de Schriftuer af melt /
das ist vber sein Gmeine,	Die ghy nochtans verwerpet:
Das er solt kund thůn überall	Ouer al hy recht verkondighen sal /
des Vatters sinn vnd wolgefal,	Mynen sin / ende welgheuallen al /
vnd lehren sein gesetze.	En mynen willen leeren.

V

Er sprach zu jm, Du bist mein Son,
heut hab ich dich gezielet;
Von denn todten erweckt schon,
vnd in dir auß erwelet,
Für erben vnd für kinder mein,
die glauben an den namen dein,
das sie all durch dich leben.

V

Hy sprack tot my du bist myn Soen /
Ick heb dy huyden gheboren /
En voort ghebracht myns herten kroon.
De volcken moestu vergaren:
De Heydenen ick dy schencken sal /
Tot eender eruen in groot ghetal.
Die sulstu al regieren.

VI

Die heiden will ich schencken dir,
mein kind zu einem erbe;
Das du mit deinem wort in jn,
des fleisches lust verderbest,
Ein new volck soltu richten an,
das meinen namen preisen kan,
an allem ort auff erden.

VI

Du sultse mit dynen worde voen /
haers vleesch lusten verderuen /
End mynen naem haer prysen doen /
In alle hoecken der aerden:
Du sult de wederspannighe straf /
Breken mit eenen yseren staf /
En bryselen gaer als scheruen.

VII

*Darumm jr K*ō*nig mercket nun*,
jr solt euch lassen lehren;
*Vnd diesem K*ō*nig h*ō*ren zu*,
sein wort halten in ehren,
*Das jr Gott lehrnet f*ō*rchten wol*,
vnd wie ein hertz jm trawen soll,
das heist recht wol Gott dienen.

VII

Hierom ghy Koningen daer op merckt /
En ghy richters laet v leeren.
End in desen Koninck v versterckt /
Syn wordt haudende in eeren:
Op dat ghy hem leert vreesen wel /
Oock hem betrout en nyemandt el /
Dat is God recht wel dienen.

VIII

Nempt auff die straff williglich,
das nit erzürn der Herre;

VIII

Kust doch den Sone vrindelick /
Dat hy hem niet vergramme.

Halt jn vor augen stã tiglich,	Dat ghy vanden wech niet eewelick /
vnd lebt nach seiner lere,	Vergaet / ontfanckt syn straffe /
Wenn sein zorn als ein fewr auffgeht,	Als synen toorn als vier op gaet /
wol ist dem der vor jm besteht,	Wel hem die alleen op hem staet /
das seind die auff in trawen.	Mit vast hoep en betrauwen.

Vergelijking leert ons dat de vertaling op sommige plaatsen letterlijk is, op andere zeer vrij, terwijl in enkele strofen het verband met het origineel totaal ontbreekt. De verklaring voor deze vrijheden ligt voor de hand. Klaarblijkelijk is naar Utenhove's zin Knöppken wat al te ver gegaan in zijn interpretatie van de Bijbeltekst, een interpretatie die overigens lang niet altijd duidelijk is en soms tegen de bedoeling van de Schrift ingaat.

Zo laat Knöppken in de eerste drie strofen God rechtstreeks toespreken; Utenhove conformeert zich hier aan de Hebreeuwse tekst, zoals hij die vertaald vond bij Luther (en dus ook bij Liesvelt), bij Bucer en elders. Na de meditatie over de conspirerende volkeren wordt in de Hebreeuwse psalm Jahweh zelf sprekende ingevoerd. Knöppken wendt zich echter in de vierde strofe tot de 'Fů rsten vnd Ko□nig' met een mededeling over de Christus en houdt de toespraak tot het einde van zijn psalm vol. De Londense psalm volgt de visie van de grondtekst op de voet.

Knöppken heeft de structuur van de 2e Psalm dus wel sterk vereenvoudigd en daarmee overzichtelijker gemaakt, maar deed dit ten koste van de levendigheid en de dramatische kracht, die aan de oorspronkelijke psalm zijn geheel eigen karakter verlenen. Door het streven van de vertaler zich nauwer aan te sluiten aan de bijbeltekst, heeft zijn gedicht iets van die eigenschappen bewaard.

De nauwere aansluiting aan de Bijbel blijkt vooral uit:

II, 4:	*Laet ons haer banden breken*
VI, 5-7:	*Du sult... als scheruen*
VII, 2:	*ghy richters*
VIII, 1:	*Kust doch den Sone*

ontbrekend bij Knöppken.

De geraadpleegde bijbel is die van Liesvelt. Aan Vorsterman schijnt ontleend:

VIII, 3-4: *Dat ghy vanden wech niet... vergaet*

In de eerste strofe kunnen we afhankelijkheid van het *Souterliedeken* veronderstellen:

SL.	**UT.**
Waerom so rasen die heydensche minschen	Waerom is t'volck oproerich eenpaer
Waerom bedencken si yedelheyt?	Ouerdynckende ydel dynghen.
Die Coninghen en die aertsche Prinschen	De princen en koninghen alle gaer
Ook SL IV, 3	UT. III, 7
Hy salse benauwen	Toornich sal hy se benauwen

Streefde de *Souterliedekens*-dichter tot elke prijs naar rijmzuiverheid, Utenhove is zo weinig Rederijker, dat hij zijn vers, terwille van het volle rijm, geen geweld wil aandoen. Evenals zijn voorbeeld blijft hij echter wel altijd in de buurt van de assonantie.

De melodie van de Londense psalm treft men voor het eerst aan in *Etlich Christliche Lyeder*(1524) bij het lied van Speratus: *Es ist das Heil uns kommen her*. Blijkens de varianten van Zahn 4430 komt de Londense versie overeen met de Wittenbergse

van 1535[1]. Het *Bonner Gesangbuch* heeft boven de psalm van Knöppken de Straatsburgse melodie van psalm 130, *Aus tiefer Not*.

1 Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, I-VI, Gütersloh 1889-1893. De liederen staan er, genummerd, gerangschikt naar hun strofevorm. Ik volg de gebruikelijke afkorting: Zahn, met het betreffende nummer.

d. Psalm 3

OELER (BONNER GB. 1550)	25. PSALMEN (1557)
I	I
Ach Herr wie seind meinr feind so viel,	Ach Here hoe sijn der menschen veel.
die sich wider mich setzen,	Die haer teghen my setten.
Sprechen jm Gott nicht helffen wil,	Sy spreke*n* hem God niet helpen wylt:
des wō llest mich ergetzen,	Maer ick bin vro van herten /
Wann Herr du bist vor mir der schilt,	Want du O Heer bist mynen schilt /
der mich zu ehren setzen wilt,	Die my tot eeren setten wilt
vnd mein haupt thust auffrichten.	End myn hooft oock oprichten
II	II
Mein stimm zum Herren rū ffen sol,	Myn stem tot den Heer roepen sal.
von berg wirt er mich hō ren.	Van den berch zal hy my verhooren.
Ich lag vnd schlieff erwachet wol,	Ick sliep / end ontwaecte sonder misual /
mein feind mocht mich nit stō ren,	Si moghen my all niet stooren:
Dann Got der Herr mich selbs erhelt,	Ja hondert dusendt mannen stout /
ob hundert tausent wirt gezelt,	Ghemerckt dat my God selue erhout /
die sich wider mich legen.	Moghen my gheensins schaden.
III	III
Standt auff O Herr zu helffen mir,	Staet op O Heer en helpet my,
dann du schlechst all mein feinde,	Want du hebst myn vianden /
Auff den kinbacken mit begir,	Op 't kinnebacken gheslaghen vry /
vnd dem gotlosem gsinde,	De Godloose bracht tot schanden /
brichst du jr zene mit gewalt,	Haer tanden brekende mit ghewalt /
die hilff sich Herr bey dir erhalt,	De salicheyt Heer haer by dy halt.
vber deim volck der segen.	Dynen segen is ouer de dyne.

Wackern. III, Nr. 128 (= *Das ander they/ Straszb. Kirchengesang, 1525*)

I, 7 haupt auff thust richten

II, 5 selb enthelt.

De derde psalm heeft Utenhove vertaald naar Ludwig Oeler[1]. Hier behoefde hij minder correcties aan te brengen, want de Straatsburger Oeler houdt zich dicht aan de bijbeltekst (i.c. Luther's *Der Psalter deutsch, 1524*); stichtelijke of lerende strofevullingen zoals bij Knöppken, treffen we bij hem niet aan, en zo heeft zijn compacte gedicht veel van de oorspronkelijke forsheid bewaard.

Utenhove's omzetting van de verzen in II, 5-7 is beslist een poëtische verbetering: de stellige verzekering vormt een fraaie afsluiting van de strofe.

1 Zie voor Oeler blz. 100 en 104.

Het perfectum in III, 2/3 (*du hebst... gheslaghen*) vindt men, evenals het woord *salicheyt*, ook bij Vorsterman en in het Souterliedeken.

Niet onberispelijk is de taalonzuiverheid, waar de vertaler het rijm van zijn voorbeeld heeft willen behouden (*erhout, ghewalt, halt*) en de structuur van de derde strofe (5+1+1 in plaats van 2+2+3; vgl. echter Oeler).

Het *Bonner Gb.* noteert bij de 3e psalm geen melodie, duidt slechts aan: *Auff die Melodey / Psal.j.* Utenhove kiest als zangwijze die van '*Nun freut euch lieben Crhisten gmein*' (Luther), in de Nürnberger versie van 1527 (zie Zahn 4427).

e. Psalm 51

Ook van de volgende psalm uit het oudste Londense gezangboekje kunnen we de bron aanwijzen: het is '*Das Miserere. Der Lj. Psalm*' van de Straatsburgse dichter-componist Mattheus Greiter.

Om een inzicht te krijgen in het origineel en de vertaling zal het voldoende zijn de eerste drie strofen van beide af te drukken.

GRETTER (BONNER GB. 1550)	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
O Herre Gott begnade mich,	O God mynder ghenadich syt /
nach deiner gů t erbarme dich,	Nae dyne goetheyt groot ende wyt:
tilg ab mein vbertrettung,	Doet wt myn ouertreding /
nach grosser deinr erbarmung.	Nae dyne groote ontferming.
Und wasch mich wol o herre got,	End wast my God myn toeuerlaet
von aller meiner missethat,	Van alle myne boose daet /
vnd mach mich rein von sunden,	End maeckt my reyn van sonden /
denn ich thun der entpfinden,	Gheneest my myne wonden /
Und meine sund ist stets vor mir.	Myn sonde staet altydt voer my /
Ich hab allein gesundt an dir,	Ick heb ghesondicht teghen dy /
vor dir hab ich vbels gethan,	Alleyn voer dy boosheyt ghedaen,
in deinen worten wirdst beston,	In dyn wordt sulstu blyuen staen
so man dich rechts ersůchet.	Waerachtich als men dy richtet.
II	II
Sih in vntugend bin ich gmacht,	Siet in ghebreck bin ick ghewracht /
wie mich mein můter hat gebracht,	Als my myn moeder heeft voort ghebracht /

in sunden mich entpfangen,	End in sonden ontfanghen /
vil sũ nd hab ich begangen.	Veel quaedts heb ick beganghen:
Zur warheit hastu aber lust,	Maer tot der waerheyt hebdy lust /

vnd gabest mir auch das ich wust,	End du gaefst my oock dat ick wist /
die weißheit dein on sorgen,	Dyne wysheyt sonder sorghen /
die heimlich ist verborgen.	Die heymelick was verborghen /
Entsundig mich mit Jsop schon,	Ontsondicht my mit ysoep schoon /
das ich werd rein vnd wesch mich nu,	Dat ick reyn werde / en wast my saen /
schne weiß, auch freud laß hꝛ ren mich,	Snee wit: en vruecht laet hooren my /
das die gebein werden frꝛ lich	Dat myn ghebeinten werden bly /
die du so hast zerschlagen.	Die du so hebst verslaghen.

III III

Sih nit auff mein sꝛ ndichen stat,	Merckt niet op myn ellendighen staet /
tilg ab all meine missethat,	Doet wt all myne boosheyt quaedt /
Herr wꝛ lst in mir erschaffen,	Heer wilt doch in my scheppen /
ein rein herz thůn ich hoffen.	Een reyn hert sonder vlecken:
Willigen geist ernew in mir,	Eenen rechten gheest in my vernieut /
verwurff mich auch nit gar von dir,	Stoot my niet van dy / oock wilt niet /
nim nit dein heilgen geiste,	Dynen heylighen Gheest my weeren /
von mir, sein genad mir leiste.	Dien ick niet kan ontbeeren.
Und laß mir wider kommen her,	En laet my weder kommen meer /
den trost deins heils O Gott mein Herr,	Den troost vus salicheyts o Heer /
Der freie Geist erhalte mich,	Den vryen gheest weerhoude my /
die gotlosen will lehren ich,	Die godloosen wil ick leeren vry /
jrn weg sie zu dir keren.	Op dat se haer tot dy keeren.

Leipziger Gb., Val. Babst, 1545:
1, 13 so man die rede richtet
(Zie Wackern. III, Nr. 120)

We hebben Greiters psalmen al leren kennen als illustratieve voorbeelden van Straatsburgse psalmberijmingsprincipes: wanneer het maar enigszins mogelijk is, laat de dichter de bijbeltekst (Luther 1524) intact; slechts een enkel woord laat hij weg, vult hij aan of wijzigt hij om een metrisch en rijmend geheel te krijgen[1].

Bij een zo letterlijk mogelijke vertaling van Greiters psalm was het nu Utenhove mogelijk de overzetting van Liesvelt te laten spreken. Men vergelijke de volgende bijbelverzen met de eerste strofe:

God sijt mi ghenadich nae uwer goetheyt / ende doet mijne ouertredinge wt / na uwer groter ontfermherticheyt.

1 Zie hiervóór blz. 101-103.

Wasschet mi wel van mijnder misdaet / ende reynicht mi van mijnder sonden.

Want ic bekenne mijn ouertredinghe / ende mijne sonde is altoos voor mi.
Aen v alleene heb ic gesondicht ende quaet voor v gedaen.
Daeromme sult ghi recht blijuen in uwen woorden / ende reyn gheuonden worden / als ghi gheoordeelt wort[1].

Slechts in een zeer klein aantal gevallen is Utenhove van zijn voorbeeld afgeweken, en dan refereert hij zich aan ... het *Souterliedeken*!

SOUTERLIEDEKEN	**UTENHOVE**
1, 1-3	1, 1-2
God mijns ghenadich sijt	O God mynder ghenadich syt /
Wilt mijnder toch ontfermen	Nae dyne goetheyt groot ende wyt
Nae v ghenade wijt	
V, 6/7	III, 5
Eenen rechten gheest in mijn natuer Vernyent	Eenen rechten gheest in my vernieut
V, 10	III, 8
(*noch*) *En laet mi mven gheest ontbeeren*	Dien ick niet kan ontbeeren

De melodie nam Utenhove over uit het *Bonner Gb.* Ze is eveneens van de hand van Greiter en kwam met de psalm voor het eerst voor in *Das ander theil Straszburger Kirchengesang, 1525* (Hubert, *Bibl.* Nr. 10a). De zangwijs kreeg spoedig een plaats in de belangrijkste Duitse gezangboeken. (Zie Zahn 8451).

f. Psalm 103

DACHSER (BONNER GB. 1550)	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
Mein seel nun lob den Herren dein,	Myn siele loeft den Heere dyn /
es fũ g sich auch zusamen:	En voecht dy oock te samen /
Das inwendig des hertzens mein,	Dat inwendich des herten myn /
vnd lob sein heilgen Namen,	En loeft syn heylighen name.
Mein Seel vergiß nit der gůtthat,	Myn siel vergheet die weldaedt niet /

1 Tekst van dit en volgende citaten: Liesvelt 1542.

die mir der Herr bewisen hat,	Die dy doer den Heer is gheschiet /
vnd dein sünd hat vergeben,	In dyns boosheyts vergheuen:
dann er heilt dir all dein kranckheit,	Want hy gheneest all dyne kranckheyt
vnd krõnt dich mit barmhertzigkeit,	End kroont dy mit bermherticheyt
erlõst vom tod dein leben.	Vrydt van de doodt dyn leuen.

II	II
Er settiget dein mund mit gůt,	DIN herte veruult hy mit goedt /
das in dir wirdt vernewet.	Ende sal dy oock vernieuwen /
Dein jugende wie ein Adler thůt,	Dyn iuecht / wie hy des Arents doet
so dich der sünd gerewet,	Als dyne sonde*n* dy rouwen /
so schafft der Herr barmhertzigkeit,	So doet de Heer bermherticheyt /
ein recht gericht vnd gerechtigkeit,	Recht oordeel en gherechticheyt /
allen die vnrecht leiden,	Alle*n* die onrecht lyde*n* /
dann er sein weg hat wissen lan,	Want hy syn weghe*n* heeft doen verstae*n* /
dem volck durch Mosen kund gethan,	Den volcke doer Mosen / en kondt ghedaen /
das man die sůnd soll meiden.	Dat men t'quaedt soude myden.
---	---

V	V
Dann er weiß das wir seind gemacht,	Want hy weet hoe wy syn gemaeckt /
auß staub das er gedencket:	Wt stof / ende is ghedachtich /
Das ein mensch ist wie hew gemacht,	Dat de mensch als hoy is ghemaeckt /
in seiner zeit bekrencket,	Eenen kleynen tydt wat machtich:
er blůet eben in der welt,	Hy bloyt hier in dit werelts pleyn
gleich wie die blumen auff dem veldt,	Ghelick die blo*m*men alle ghemeyn /
in jren kurtzen stunden,	Op t' velt in korte stonden:
dann wan der wind darüber gat,	Want als de wint daer ouer gaet /
so kennet sie nit mehr jr stat,	So kent men dan niet meer haer stadt /
vnd wird nimmer da funden.	En wert niet meer gheuonden.

Deze drie strofen van Jacob Dachser[1] tonen genoegzaam de verhouding tussen zijn psalm en de Londense. Ook hier is de vertaling letterlijk, maar niet altijd even duidelijk of fraai: zie vooral 1, 2.

Daarentegen heeft Utenhove de incorrecte zinsbouw van 1, 5-7 en de ietwat duistere van II, 8-10 in zijn vertaling gecorrigeerd.

Aansluiting bij Liesvelt treffen we in deze strofen slechts aan in II, 5: *So doet de Heer*; overeenkomst met het *Souterliedeken* in
1, 8: *Hy wil v crancheyt al ghenesen* (Vm. en Liesv.: *ende heelet*) en
II, I: *En veruullen met alle goet*.

1 Zie voor Dachser blz. 110-112.

Ongetwijfeld ontleend aan het Souterliedeken is:
UT. IV, 6 Werpt GOD van ons ons' sonden quaedt
(SL. V, 3 *Doet God van ons / ons sonden quaet*).

Overeenkomstig de aanduiding in het *Bonner Gb.* voorzag Utenhove deze psalm van de melodie '*An Wasserflüssen Babylon*', dat is psalm 137 van Wolfgang Dachstein (Zahn 7663), voor het eerst gepubliceerd in *Das dritt theil Straszburger Kirchenampt*, 1525. (Hubert, *Bibliogr.* Nr. 11b).

g. Psalm 120

Onderzoekingen naar een tekst waarvan de 120e Londense psalm een vertaling zou kunnen zijn, hebben geen resultaat opgeleverd. Het heeft er dus de schijn van dat we hier met een zelfstandige berijming te doen hebben. In deze mening worden we versterkt door het feit, dat dit de enige psalm is, die is voorzien van de initialen van de berijmer, *IV*.

Toch is die zelfstandigheid maar betrekkelijk. Afgezien van de Liesvelt-tekst moet men, en zeker in de eerste twee strofen, afhankelijkheid van het *Souterliedeken* aannemen. Is de oorspronkelijke opzet verbetering van Nijevelts psalm geweest? Wel heeft Utenhove een andere strofe, maar dat kan verklaard worden uit de keuze van de melodie.

SOUTERLIEDEKEN	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
Wanneer ick was in druck in pine	Wanneer ick was in teghenspoet
Riep ick tot God en vielt aen boort	So riep ick God aen met der spoet
Hy heeft certeyn met bliden schine	End hy heeft my mit blyden schyne /
Mijn droeuich claghen wel verhoort.	Verhoort so hy eenpaerlick doet /
	De syne in druck end pyne.
II	II
O Heer mijn siel wilt doch bevryen	Ach Heere God my[n] siel beurydt /
Al vanden boosen lippen quaet.	Van boosen lippen t' alder tydt /
En van een tong tot allen tyen	Die niet dan loghenen vertellen /
Die niet dan boosheyt wt en slaet.	Ende haren naesten onghemydt /
	Tweetonghich eewelick quellen.
III	III
Wat mach o Heer v wederuaren	Wat kan de valsche tonghe doen /
Al van een tong seer boos en stout?	Anders dan twist end tweedracht broen /
Wat canse teghens v verclaren /	Als een krachtichs mans scherpe pylen /
Al spreectse fel / en daer toe bout?	End gloyende kolen van houte groen /
	So is sy tot allen wylen.
IV	

Recht als des stercken schutters pilen
En vierighe colen seer onghier
Sy schieten / en vlieghen bi wilen
Seer fel en boos is haer ghetier.

V

Eylaes / eylaes / ick mach wel claghen
Recht als een ballinck / doert torment
Dat hier verlengt worden mijn daghen
Ick heb ghewoont in Cedars tent.

IV

Wee my dat ick als vremdelinck /
In Misech bin: d'welck is een dinck /
(Om t'volckx boosheyt) swaer omverdraghen
In Cedars tenten oock ballinck,
Bliue ick te mennighe daghen.

VI	V
Mijn siel heeft lang ghewont ghebleuen	Ick hebbe te lang ghewoent mit haer /
By die den vrede haten fel	Die niet sochten dan twist eenpaer /
Ick was vreedtsamich in mijn leuen.	Als ick haer van vrede vermelde /
Ick sprack / si my bestreden snel.	Sy hebben niet gheuraecht daerna /
	Maer teghen my haer sy stelden /

De eerste versregel van Nijevelt's psalm vindt men bij Utenhove gesplitst terug. De overeenkomsten in *riep ick God aen, mit blyden schyne* (in gelijke rijmpositie) en *heeft verhoort* maken een discussie over de ontlening in de eerste strofe overbodig.

Ook de twee volgende versregels staan onder invloed van het *Souterliedeken*. Maar dan is het - op het rijm *pylen: wylen*, het woord *ballinck* en *in Cedars tenten* na - met het overnemen afgelopen.

Vanaf II, 3 sluit Utenhove zich dichter aan bij de Liesvelt-tekst, die ik gedeeltelijk citeer:

> HEere verlost mijn siele vanden quaden monde /
> ende vanden quaden valschen tonghen.
> Wat can v die valsche tonge gedoen /
> ende wat canse bescicken.
> Sy is gelijc scerpe pylen
> eens machtigen met Jeneuerhouts colen.

Toch heeft Utenhove, alleen al door de weglating van '*v*' in III, I een geheel eigen interpretatie gegeven aan een tekst die een crux vormt voor de exegeten, en niet alleen voor die van de 16e eeuw! Voor hem is deze psalm het lied van 'de valse tong', zoals ook blijkt uit het *Argument*, de korte samenvatting boven de psalm:

> *De Prophete begheert van loeghenachtige tonghen ontslaghen te syn / hem beklaghende van de boose, dat hy mit haer gheen vrede (die hy soeckt) kan vinden*.

De Londense ouderling heeft een psalm geschreven die zijn gemeente stellig zal hebben aangesproken: zij ervoeren in 1551 nog dagelijks 'het perikel en*de* venyn der valscher tonghen', zoals in de marge naast de tweede strofe staat, van de kant van het vijandige Londense episcopaat[1]. Beelden als 'vremdelinck in Misech' en 'ballinck in Cedars tenten' moeten hen uit het hart gegrepen zijn.

Trouwens, kan wel een l e v e n d e berijming ontstaan, wanneer de dichter zich niet volkomen identificeert met de 'profeet' wiens woorden hij nazingen moet? En deze vereenzelviging kan eerst dan plaats hebben, wanneer gevoeld wordt dat de situatie waarin de psalm oorspronkelijk geconcipieerd werd, verwant is met die waarin men zich bevindt. Daarmee heeft het lied een historisch-concrete betekenis gekregen, en daarmee ook voor de gemeente een altijd-actuele, of het nu een

1 Zie Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 67: 'De Bisschoppen zaten niet stil. Tot groote teleurstelling voor alle leden der Gereformeerde gemeente, bewerkten zij eindelijk bij den Bijzonderen Raad des Konings, dat de kerk der ballingen zich had te schikken naar de Engelsche ceremoniën.' - Vgl. Lindeboom, *Austin Friars*, blz. 19.

strijdlied of een klaagzang, een dankpsalm dan wel een leerdicht is. Zo komt het dat in de tijd

van de Reformatie juist de Psalmen een zo geliefd wapen vormden in de strijd voor de 'Waarheid' en tegen de 'vijanden van het Evangelie'.

Ik kan me niet onttrekken aan de indruk dat Utenhove, bij het berijmen van deze 120e psalm, beïnvloed is geweest door een geschrift van zijn Straatsburgse vriend, nu mede-uitwijkeling te Londen, Martin Bucer, dat deze enige maanden voor Utenhove's komst in de Elzasser hoofdstad in het licht had gezonden onder de titel:

> *Der CXX. Psalm, Ein danck vnd Betpsalm, wider die falschen zungen, vnd stehte Widerfechter christlicher Religion, ausgelegt, zů lehre vnd trost in diser gefahrlichsten zeiten*.
> *An die christliche Gemeinde zů Bonn. Christliche vnd wahrhafte Antwort, vff das Schandgedicht, wider christliche Reformation, vnd Martin Bucer, one namen des Dichters, vnd vnder dem titel Abconterfeitung Martin Bucers etc. ausgegangen*.
> *Durch Martin Bucer*.
> *Psal. V.*
> *Herr, du bringest die lugner vmb / Der Herre hat grewel an den blůtgirigen vnd falschen.*
> *Anno. M.D.XLVI*. (*Strasburg: In Knoblochs druckerei, Durch Georg Messerschmid*)[1].

Het psalmgedeelte: *Was bringet dir doch / was gibt dir die falsche zunge?*, commentarieert Bucer als volgt:

> Dise klage mag man vff zwen weg verstehn / Einer ist / so man sie als zů Got geredt / verstehn wil / Der and*er /* so man sie versteht / als zů dem geredt / der die falsche zungeůbet.
> So man disen vers als zů Gott will verstehn / hat er den sinn / Ach Gott was battet dir die falsche zunge? Die warhafftige zung bringet durch dein h. Euangelion vnd alle warhaffte lehre vnd rede / das du erkant / gelobt vnd geprisen / vnnd vnder deinem volck dein reich vnd alles gůts angerichtet / erhalten / vnd gemehret wurt. *Was thůt aber die falsche zung?* Rottet sie nit ge*n*tzlich aus / so uil an jr / dein wort / vnd gantze religion / vnd stifftet / erhaltet / vnd mehret in deinem volck allen grewlichsten abgötterei / *zwitracht / vffrůr /* blůtuergiessen / vn*d* alle not vnd mord an leib vn*d* seel? Wie magstu dan*n* der falschen zungen deiner ergiften feindin / souil fůr gangs lassen? Wie kanstu jr so lang zůsehen? [Ci^{vo}].

Men vergelijke de door mij gecursiveerde woorden met de overeenkomstige in Utenhove's psalm. Zijn '*Om t' volckx boosheyt*' (IV, 3) kan ingegeven zijn door Bucer's verklaring bij Mesech / Kedar:

> Vnd sind beide gottlose / grobe / onartige / ontrawe / feindselige / schädliche völcker gewesen / die nieman traw noch glauben gehalten / immer onrůw / vffrůr / kriege / vnd vnglück erwecket haben. [Ciij^{vo}].

1 Van het geschrift zijn drie exx. bekend; zie: Robert Stupperich, *Bibliographia Bucerana*, in: *Schriften des Vereins f. Reformationsgesch., Nr. 169. Jahrg. 58, Heft 2.*, Gütersloh 1952, Nr. 89 - Ik raadpleegde het ex. Straatsburg Bibl. Nat. et Univ. R 102.349 (13).

Tenslotte citeer ik nog Bucer's korte samenvatting van de psalm:

> ...den cxx. psalmen / in dem die gleubige Gemeinde / gott dem herren zů lob.... preiset / wie er jr gebett vnd klage / wider die falschen gifftigen zungen / ... erhȣ ret habe / ... [Aij^{ro}].

De melodie is van Straatsburgse oorsprong. Ze werd gecomponeerd door Mattheus Greiter bij zijn psalm '*Ach Gott wie lang vergissest mein*' (psalm 13), en voor het eerst meegedeeld in het *Teütsch Kirchenampt* van 1525 (Hubert, *Bibliogr*. Nr. 7).

Utenhove's notatie is echter iets vereenvoudigd en komt op enige kleine afwijkingen na overeen met die in '*La manyere de faire prieres*', het zogenaamde Pseudo-romeinse gezangboek, Straatsburg 1542[1] en de volgende Frans-Straatsburgse gezangboeken.

Het zingen van de melodie met de tekst van Utenhove zal hier en daar enige moeite hebben opgeleverd, vooral bij het melisme in de laatste regel.

h. Psalm 124

Onder de psalmen van Utenhove die W.J. Kooiman in zijn proefschrift vertalingen naar Luther noemt, rekent hij ook de 124e[2]. Dit is slechts gedeeltelijk, om precies te zijn voor een derde gedeelte, juist: alleen de laatste strofe gaat op Luther terug, de beide eerste hebben niets met het lied van de reformator gemeen. Die vinden hun oorsprong in de eerste en derde strofe van de berijming door Justus Jonas, terwijl de eerste strofe van de Londense psalm ook nog de invloed van het *Souterliedeken* heeft ondergaan.

Het *Bonner Gb*. geeft volledig de teksten zowel van Jonas als van Luther, resp. acht en drie strofen. Waarom is Utenhove aldus eclectisch te werk gegaan? Hield naar zijn gevoelen Jonas zich, althans in de vertaalde strofen, dichter aan de bijbeltekst?

Op blz. 77-79 heb ik beide liederen besproken. Ik kan hier dus volstaan met de betreffende verzen te citeren.

JONAS-LUTHER (BONNER GB. 1550)	25. PSALMEN (1557)
Jonas	
I	I
Wo Got der Herr nit bey vns helt,	Waer God ons niet ghebleuen by /
wan vnser feinde toben:	Als sy teghen ons op stonden /
Und er vnser sach nit zu felt,	End van haer handen ghemaket vry /
im himmel hoch dort oben.	Mocht Israel wel vermonden:
Wo er Israels schutz nit ist,	Waer God ons schermer niet eenpaer /
vnd selber bricht der feinde list,	Voer al haer loose listen voerwaer /

1 Zie blz. 124-126.
2 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 142, 143 en 146.

so ists mit vns verloren.	So waert mit ons verloren.

III

Sic wũ ten fast vnd faren her,
als wolten sie vns fressen:
Zu wũ rgen steht all jr beger,
Gots ist bey jn vergessen,
Wie Meeres wõ llen einher schlan,
nach leib vnd leben sie vns stan,
des wirt sich Got erbarmen.

II

Sy rasen vast en kommen ons aen /
Al wilden sy ons op eten /
Tot dooden is al haer bestaen /
God is by haer vergheten /
Als windighe waterbaren slaen /
Nae lyf ende leuen sy ons staen /
Dies wil ons God erbarmen.

Luther

III

Gott lob vnd danck der uit zu gab,
das jr schlund vns mõ cht fangen:
Wie ein vogel des stricks kumpt ab,
ist vnser seel entgangen,
Strick ist entzwey, vnd wir seind frey,
des Herren namen steh vns bey,
des Gotts himmels vnd erden.

III

Lof God en danck die niet toe gaf /
Dat si ons mochten vangen:
Als een voghel den strick komt af /
Is onse siele ontganghen:
Strick is ontwee end wy syn vry.
Des Heeren name stae ons by /
Schepper Hemels / ende eerden.

III, 6 steht (Wackern. III Nr. 27).

De verzen I, 2 en II, 2 van het *Souterliedeken* vinden we bij Utenhove terug als I, 1 en 2:

En had ons God niet bi ghestaen
En waer by ons ghebleuen — Waer God ons niet ghebleuen by /
Laet Israhel dit doen vermaen
Waer God ons niet bi neuen.
Als die menschen met swaer ghedons
Al teghen ons op stonden — Als sy teghen ons op stonden /

We hebben hierin tevens de verklaring voor het verschil in tijdsaspect met de strofe van Jonas.

De vertaling van de beide andere strofen is letterlijk en geeft geen aanleiding tot opmerkingen.

De melodie welke Utenhove aan zijn psalm heeft meegegeven, was oorspronkelijk gecomponeerd voor Psalm 15 van Wolfgang Dachstein: '*O Herr, wer wird wohnungen*

han' (Zahn 4450). Utenhove vond ze in het *Bonner Gb.* ter plaatse en verwierp de boven beide versies van psalm 124 genoteerde zangwijzen.

i. Psalm 125

greiter (bonner gb. 1550)	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
Nv welche hie jr hoffnung gar,	So wie hier haer betrouwen gaer /
auff Got den Herren legen,	Op God den Heere legghen:
Die bleiben stets vnwanckelbar,	Die blyuen gans onwanckelbaer /
vnd lond sich nicht bewegen,	End laten haer niet beweghen:
Ir glaub ist satt	Haer ghelooue is vast
kein mangel hat,	op God ghepast /
von Got hat er die stercke,	Op wien sy alwech mercken /
Darumm spricht man,	Daer om voerwaer
sie werden bstan,	so blyuen sy eenpaer
gleich wie Zion der berge.	Vast / als des Syons berghe.
II	II
Dann vmb die stadt Jerusalem,	Ghelyck die stadt Jerusalem /
da ist gar vil gebirge:	Omringhet is mit berghen /
Damit der feind kein zugang nem,	Daer doer de viandt wert ghetemt /
das er sie nit erwürge,	Dat hy se niet verderue:
Also thůt Got	So omringt God
in aller not	in aller noodt /
sein glaubig volck vmbgeben,	De syne / end wilt se ankleuen /
vnd bey jm stan,	End haer by staen
von jetzund an,	van nu voort aen /
vnd biß ins ewig leben.	Tot in dat eeuwich leuen.
III	III
Got ist gerecht vnd allweg gůt,	God is gherecht ende alwech goet /
der wirt auch uit zu lassen:	Hy sal oock niet toelaten /
Der sünder vnd gottlosen růt,	Dat de godloose hebben den voet /
vber die Gotts genossen,	Ouer syn huysghenoten /
Auff das der grecht	Op dat de knecht

nit werd geschmecht,	die daer is recht /
das er in sünd nit falle,	In sonden niet en valle /
mit seiner hend,	Goet onderstandt
das doch Gott wend,	mit syner handt /
behůt die frommen allen.	Doet God den vromen alle /

IV	IV
O Herr thů wol den frommen all,	O Heer doet wel den vromen al /
die recht im glanben leben:	Die recht in t' ghelooue leuen:
Die aber tretten in abfall,	Maer die daer leuen na haer gheual
vnd sich in jrthumb geben,	End haer tot boosheyt gheuen /
Die wirt der Herr,	Die sal de Heer
verwerffen ferr,	mit groot oneer /
mit den sündern zerstͤ ren,	Verwerpen mit de quaden /
aber on fehl,	Maer eewelick wel
hab Israel,	sal Israel /
den friden Gottes Herren.	S'Heeren vrede hebben. Amen.

De Duitse psalm is van Mattheus Greiter. In tegenstelling tot zijn psalm 51, waarin de dichter zoveel mogelijk het bijbelwoord liet spreken, breidt hij in deze 125e de geconcentreerde Hebreeuwse strofe al interpreterend uit (zie vooral de tweede strofe). De eenvoudige gedachtengang, weergegeven in eenvoudige taal en verwerkt in een fraaie strofe, maakt het lied tot een kerklied bij uitnemendheid.

Datzelfde streven naar verstaanbaarheid heeft de vertaler geleid. Wellicht waren enkele zinswendingen wat duister, hij heeft ze voor zijn gemeente verhelderd in een vrije vertaling zonder daarbij de zin van zijn voorbeeld aan te tasten. De aanvangsregel heeft te veel overeenkomst met die van het *Souterliedeken* (*Die hier op den Heer betrouwen*) om van een toevalligheid te mogen spreken.

Met de tekst ontleende Utenhove de melodie aan het *Bonner Gb.* Ze dateert uit 1525 (*Das dritt theil Strb. K.A.* - Hubert, *Bibl.* 11b). Zahn noteerde ze onder nr. 7551.

j. Psalm 127

Burkard Waldis, wiens 127e psalm we hier in vertaling aantreffen, behoort met Andreas Knöppken tot de eerste Noordduitse dichters die aan Luthers oproep tot het vervaardigen van kerkliederen in de volkstaal, gehoor hebben gegeven. Over het ontstaan en het karakter van deze psalm is hiervóór gesproken[1].

De vertaling is alweer zo letterlijk mogelijk; slechts hier en daar heeft Utenhove zich terwille van het rijm een kleine omzetting of een zinverwante uitdrukking veroorloofd. Daarom is de verandering in III, 1-3 des te opmerkelijker: de toespraak tot de ongelovigen is gewijzigd in een toespraak tot de gelovigen o v e r de ongelovigen, wat aan deze strofe een geheel ander, een objectiever karakter geeft.

1 Zie blz. 91-93.

WALDIS (BONNER GB. 1550)	25. PSALMEN (1557)
I	I
Wo Got nicht selbst das hauß auffricht,	Waer Godt niet self dat huys op richtt /
Und schafft all ding darinne:	End besorcht alle dinck [d]aer inne:
So ist mit vns nit außgericht,	So is mit ons niet wtgherichtt,
verlorn ist sterck vnd sinne,	Verloren is kracht mit sinne
All mů h vnd sorg vergebens geht,	Alle moeyte / sorgh vergheefs oock gaet /
so Gottes hilff nit bey vns steht,	Als Heeren hulp ons niet by staet.
all arbeit ist verloren.	Alle arbeydt is verloren.
II	II
Wo Got nit selbs bewart die stat,	Waer God niet self bewaert de stadt /
vnd bawet all thů rn vnd mauren:	En bouwet torren ende mueren /
Dar hilfft kein gelt, noch menschen rath,	Daer helpt gheen ghelt noch menschen raet /
all arbeit ist verloren,	Alle arbeydt is verloren,
Wo Got nit hat zu wachen lust,	Waer God de wake niet self grypt aen
all hůt vnd wacht geschicht vmb sust,	Ons waken is vergheefs ghedaen /
All kunst vnd list můsz fallen.	Alle konst ende list moet falen.
III	III
Drumb mercket auff vnd sehet an,	Daerom merckt op end siet se aen /
die jr on glauben leben:	Die sonder ghelooue hier leuen /
Ewer brot sůchen mit frů auffstahn,	Sy soecken haer broodt mit vroech opstaen /
er wils also nicht geben,	Dat God so niet wilt gheuen,
Den Gotsfő rchtigen solches felt zu,	Den Gods gheloouighen sulcks gheschiedt /
im schlaff on alle noth vnd mů h,	Ia slapende al en sorghen sy niet /
die seiner gů te warten.	Die haer op hem verlaten.
IV	IV

Des leibes frucht all menschen kind,	Des lyfs vruchten syn kinderen veel /
seind auch von Got ein erbe:	Van God tot eender eruen.
Und gibt zu lohn wem er sie gũ nt,	Dien hy tot loon gheeft wien hy wil /
er lest niemand verderben,	End laet niemandt verderuen.
Mit segen er all ding erfũ llt,	Mit seghen hy alle dinck veruult /
durch jn hunger vnd durst wirdt gstilt,	Doer hem alle noodruft wert ghestilt /
auß rechter gnad vnd gũ te.	Wt rechter ghenade ende ionste.

(Er volgen nog 2 strofen).

Voornaamste varianten tekst 1527 (zie Wackernagel III, Nr. 741).

I, 6 wo gades hülp	II, 6 da ys all hode vnd macht vm süst
II, 2 vnd buwet alle thörn vnd dore	III, 5 De ohn früchten, den velt ydt tho
II, 4 all sterck vnd macht vorlorenn	IV, 6 dorch ohn werdt h., d.g.

Bij de bespreking van psalm 2 (blz. 225/6) trachtte ik te bewijzen dat de Londense ouderling naar het *Bonner Gesangbuch* gewerkt moet hebben. Uit de Bonner varianten II, 2; II, 4 en III 5 blijkt duidelijk dat dit inderdaad het geval geweest is: geen van de vele versies die Wackernagel heeft genoteerd, bezit de 'correcties' van het *Bonner Gb.* op de genoemde plaatsen welke door Utenhove letterlijk werden vertaald.

Aan het *Bonner Gb.* ontleende Utenhove ook de bij deze psalm genoteerde melodie. Het is die welke oorspronkelijk voor Luthers psalm 124: '*Wär Gott nicht mit uns diese zeit*' (Walther 1524, Nr. 28) is gecomponeerd (Zie Zahn 4434). Utenhove heeft de f-sleutel een lijn lager geplaatst.

k. Psalm 130

LUTHER (BONNER GB. 1550)	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
Avß tieffer not schrey ich zu dir,	Wt dieper noodt schrey ick tot dy
Herr Gott erhͤ r mein růffen:	Heer Godt anhoort myn roepen.
Dein guedig ohren keer zu mir,	Dyn ghenadighe ooren keert tot my
vnd meiner bit sey offen.	End myner bede sy open.
Denn so du wilt das sehen an,	Want ist dat du wil mercken aen
wie manchen sünd ich hab gethan,	Hoe menighe sonde ick heb ghedaen
wer kan Herr vor dir bleiben.	Wie kan Heer voer dy blyuen.
II	II
Es steht bey deiner macht allein,	Het staet by dyner macht allein /
die sünden zu vergeben:	Die sonden te vergheuen /
Das dich fͤ rcht beide groß vnd klein,	Dies vreesen wy dy alle ghemeyn /
auch in dem besten leben,	Oock in het beste leuen:
Darumm auff Gott wil hoffen ich,	Daerom op God wil ick hopen vast /
mein hertz auff jn soll lassen sich,	Myn herte op hem sal syn ghepast /
ich will seins worts erwarten.	Op syn wordt wil ick rusten.

III

Und ob es wert bis in die nacht,
vnd wider an den morgen:
Doch soll mein hertz an Gottes macht,
verzweiflen nit noch sorgen,
so du Israel rechter art,
der auß dem geist geboren ward,
vnd seines worts erwartet.

III

Al waer het schoon tot in der nacht /
End weder tot den morghen:
So sal myn hert aen S'heeren macht /
Vertwyfelen niet noch sorghen.
So doet Israel t'alder tydt /
Die wt den gheest herboren syt /
End op syn wordt betrouwet.

IV

Ist nůn bey vns der sũnden vil,
bey Gott ist vil mehr gnaden:
Sein hand zu helffen hat kein ziel,
wie schwer wir seind beladen.
Er ist allein der gůte hirt,
der Israel erlõsen wirt,
auß seinen sünden allen.

IV

By ons seer veel misdaden syn /
Maer by God veel meer ghenaden:
Syn helpen is sonder termyn /
Hoe swaer wy syn beladen.
Hy is alleyn de Herder goet /
Die Israel verlossen moet /
Wt synen sonden alle.

Er staat: I, 3 mr; III, I bist

Varianten *Enchiridion*, Erffurd 1524 (Wackernagel III, Nr. 5):

II, 7 seins worts erharren
III, 6 der auss dem geyst erzeuget wart
III, 7 vnd seynes Gotts erharrc
IV, I Ob bey vns ist d.s.v.
IV, 4 wy groß auch sey der schaden

Dat de 130e Londense psalm een vertaling naar Luther is, was al bekend[1]. Men heeft echter niet opgemerkt dat Utenhove de 4-strofige versie vertaalde. We behoeven ons hier niet bezig te houden met het probleem welke van beide redacties, die vier- of de vijfstrofige, de oudste is geweest. Wel is het van belang te weten, dat men in Zuidduitsland, en speciaal in Straatsburg, de voorkeur heeft gegeven aan de kortere lezing. Zo heeft het *Straszburger Gesangbuch* van 1537 (ook de herdruk van 1540) slechts deze tekst. Later treft men, terwijl de vierstrofige redactie uit de specifiek Lutherse gezangboeken verdwijnt, alweer in het zuiden, beide teksten naast elkaar aan. Wackernagel, aan wie deze bijzonderheden zijn ontleend, constateerde dit voor het *Constanzer Gb.* van 1540 en het grote *Straatsburger* van 1560[2]. Daar hem van het *Bonner Gb.* geen oudere editie bekend was dan van 1561, kon hij niet vermelden dat zich de beide redacties ook bevonden in de uitgave van 1550, en dus naar alle waarschijnlijkheid al in de eerste, verloren gegane, druk van 1544.

Van meer belang is evenwel dat het *Bonner Gb.* het vierstrofige Lutherlied niet ongewijzigd heeft opgenomen: men zie de varianten, die men ook bij Utenhove zo goed als alle aantreft.

Waarom Utenhove de kortere lezing verkozen heeft boven de andere, is niet uit te maken. Vond hij de laatste al te Luthers, de eerste dichter staan bij de bijbeltekst?

Over de vertaling zelf is weinig op te merken: letterlijker kan men ze zich nauwelijks denken. Slechts in III, I blijkt de vertaler de Duitse tekst verkeerd te hebben opgevat (ob es wert = al duurt het ook). De mogelijkheid van een drukfout in de uitgave van 1544 (*wer* i.p.v. *wert*) moet echter niet uitgesloten geacht worden.

1 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 142-146.
2 Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied* III, notities bij Nrs. 5 en 6.

Utenhove nam de (Straatsburgse) melodie bij de psalm - de oorspronkelijke komt in het *Bonner Gb.* niet voor - over. Dit is de latere regelmatiger geritmeerde versie. Zie Zahn 4438a en b.

I. Het *Vader onse* en het *Symbolum*

De ‘Eenige Psalmen, thien in getale’, werden gevolgd door het *Vader onse* en het *Symbolum Apostolorum*. Ook deze beide gezangen zijn vertaald naar het Duits van Martin Luther. Het laatste lied heeft bij Utenhove een strofe meer: het moet hem namelijk opgevallen zijn, dat de Wittenberger reformator niet alle artikelen van de Apostolische geloofsbelijdenis in zijn lied had verwerkt. De drie gediscrimineerde geloofspunten berijmt Utenhove als volgt:

> Ten derden daghe om ons' gherechticheyt
> Vanden dooden is opghestanden /
> Doer s' vaders kracht in heerlickheyt /
> Verlossende ons wt s'viandts banden /
> Is ten Hemel op verheuen /
> Van der eerden in 't openbare /
> Sidt ter rechter handt / Gods beneuen /
> Voer ons een recht middelaere /
> Van waer hy ten eynde / kommen sal /
> Richten leuende ende dooden all.

m. Samenvattende constateringen en conclusies

1. Psalm 1 is een bewerking van het eerste *Souterliedeken*; psalm 120 een ‘oorspronkelijke’ berijming. De overige liederen (acht psalmen en twee gezangen) zijn uit het Duits vertaald.

2. Vertaler der liederen en samensteller van het bundeltje is Jan Utenhove. Hij plaatste zijn naamletters alleen bij de psalm die zijn eigen werk was. Bescheidenheid verbood hem dit ook te doen bij letterlijk vertaalde gedichten. Waarom zouden in het andere geval de ‘vrienden’ er hun initialen niet bij vermeld hebben?

3. Op grond van de aanwezigheid van Waldis' 127e psalm en van tekstvarianten moet het *Bonner Gesangbuch* van 1544 als Utenhove's onmiddellijke ontleningsbron worden beschouwd.

4. De *Souterliedekens* blijken in de Londense gemeente grote bekendheid genoten te hebben: niet alleen bewerkte Utenhove het eerste, maar ook in vele der andere psalmen vinden we herinneringen aan de berijming van Van Nijevelt, vooral in de beginregels. In de huissamenkomsten van de gemeente vóór 1551 zullen de *Souterliedekens* gezongen zijn.
5. Utenhove geeft de voorkeur aan een psalm die zich zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst houdt (Straatsburgs principe). Een enkele maal wijzigt hij in die zin; voor het overige zijn z'n vertalingen slaafs, zo zelfs dat hij niet schroomt germanismen in te voeren (het vaakst echter terwille van het rijm).

6. Op twee na heeft Utenhove zijn melodieën ontleend aan het *Bonner Gesangbuch*; in vier gevallen heeft hij een andere gekozen dan boven de psalm daarin stond genoteerd.

7. Behalve nuttigheidsoverwegingen kunnen ook overwegingen van esthetische aard Utenhove hebben geleid bij het samenstellen van zijn bloemlezing.

Ps.	Bron	Melodie	Bron
1	*Souterliedeken* I	*Les X Commandemens*, 1543	ws. Frans-Strb. Gb. '45 of '48
2	A. Knöppken	*Es ist das heil uns*	Bonner Gb.
3	L. Oeler	*Nun freut euch*	Bonner Gb.
51	M. Greiter	*O Herre Gott begnade mich*	Bonner Gb. ps. 51
103	J. Dachser	*An wasserflüssen Babylon*	Bonner Gb. ps. 137
120	'*oorspronkelijk*'	± *Ach Gtt wie lang vergissest*	Fr.-Strb.Gb.1545 of '48 bij ps. 13
124	J. Jonas - M. Luther	*O Herr wer wird wohnung han*	Bonner Gb. ps. 15
125	M. Greiter	*Nun welche hie ir hoffnung*	Bonner Gb. ps. 125
127	B. Waldis	*Wär Gott nicht mit uns*	Bonner Gb. ps. 127
130	M. Luther (4-str.)	*Aus tieffer not*	Bonner Gb. ps. 130
Vader onse	M. Luther	*Vater unser im Himelreich*	ws. Bonner Gb.
Symb. Apost.	M. Luther	*Wyr gleuben all an eynen Gott*	ws. Bonner Gb.

3. Vyf-en-twintig psalmen (1551)

a. Inleiding I

Bij Isaac Le Long vonden we een uitgave vermeld van 25 psalmen uit het jaar 1551:[1]

> *Vyf-en-twintig Psalmen end andere Ghesangen, die men in de Duytsche Ghemeynte te Londen is gebruyckende. Col. III.c. Het woordt Christi wone in v rijklick in allerley Wysheit: Leeret ende vermanet malckanderen, ende singet mit Psalmen ende Lofzanghen ende Gheestelicken Liedeckens in Ghenade den HERE in uwen herten*.

1 Le Long, *Kort Hist. Verhaal*, blz. 38 en 70. - De titel uit Le Long ook bij Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. nr. XXI, blz. 133. - Vermoedelijk heeft Le Long het ex. niet in eigendom gehad. Het komt althans niet voor in de verkoopcatalogus van zijn bibliotheek: *Bibliotheca Selectissima, Sive Catalogus Librorum* [etc.], Amsterdam, Salomon Schouten, 1744.

Mogen we aan de orthografische correctheid van Le Long's titelbeschrijving twijfelen, niet aan de juistheid van zijn mededeling.

Behalve de tien hiervoor behandelde psalmen zou het bundeltje bevat hebben: psalm 6*, 15*, 23*, 32*, 43, 44*, 50*, 53, 79*, 84*, 101*, 115, 128*, 133* en 143*, en als nieuwe 'gezangen': *Het Ghesanck Simeonis** en *De Thien Gheboden**. De met* gemerkte liederen droegen de signatuur *I.V.* (= Ian Vtenhove).

De psalmen 43, 53 en 115 werden niet gesigneerd, hetgeen berust op hetzelfde principe als we bij de *Thien* aantroffen: ze zijn uit het Duits vertaald.

Wil dat zeggen dat de overige twaalf als oorspronkelijke berijmingen moeten worden beschouwd? Een onderzoek naar de bronnen, allereerst berustende op tekstvergelijking, heeft uitgewezen dat Utenhove in vijf psalmen een vertaling, respectievelijk bewerking heeft willen geven van Clément Marot's psalmen.

Enige van deze Franse psalmen kwamen niet voor in de Straatsburgse bundels. Utenhove heeft ze ontleend aan het Geneefse psalter. Welnu, in 1545 zal hij gelijktijdig kennis gemaakt hebben met deze Franse en de autochtone Straatsburgse liederen, en beide heeft hij gelijkelijk zijn liefde geschonken. Een principieel verschil in opvatting aangaande de eisen van een reformatorische psalmberijming bestond er niet tussen Marot en de Straatsburgers. Integendeel, ik heb aannemelijk trachten te maken dat Marot zich op het werk van de Straatsburgers heeft geïnspireerd, of, indien dit te boud gesproken is, tenminste met hun ideeën en liederen bekend is geweest[1]. Hetzelfde meen ik te mogen aannemen voor Loys Bourgeoys, de componist van de Franse melodieën: er bestaat een wezenlijk onderscheid in melodische structuur en karakter tussen de Duitse en de Straatsburgse psalmwijzen; tussen de Straatsburgse en de Franse bestaat in deze een innige verwantschap.

Zo heeft dan de Zuidnederlander Utenhove, die wat zijn geestelijke vorming betreft zo goed als alles te danken heeft aan de Straatsburgse en de Geneefse reformatie, zijn Londense gemeente willen verrijken met de poëtische en muzikale voortbrengselen van deze steden. Dat hij zijn eerste bundeltje voor vijf-zesde vulde met vertalingen van Duitse liederen, heb ik toegeschreven aan de haast waarmee het moest worden samengesteld en, in verband daarmee, de gemakkelijke vertaalbaarheid; toen hij daarna over wat meer tijd beschikte, richtte hij zijn aandacht op de Franse psalmen.

In de psalmen 15, 128 en 143 volgt Utenhove Marot met behoud van diens strofe. Hier wil ik van ‘vertalingen’ spreken. De psalmen 23 en 50 volgen de gedachtengang van de Franse dichter, maar diens strofe nam Utenhove niet over. Op deze psalmen is de term ‘bewerking’ van toepassing.

Uit het feit dat deze vijf psalmen gesigneerd zijn, mag men afleiden dat Utenhove het vertalen en bewerken uit het Frans als een hoger te klasseren, want moeilijker en individueler activiteit wenste te beschouwen dan het overzetten uit het Duits.

Te beginnen met de vertalingen naar het Duits zullen de toevoegingen aan het bundeltje van *Thien* nader beschouwd worden.

b. Psalm 43

Men is geneigd om Utenhove's 43e psalm voor een rechtstreekse bewerking van de Liesvelttekst te houden. Wel heel sterk dringt zich die gedachte op bij de tweede strofe:

LIESVELT 1542	25. PSALMEN (1557)
	II
Seynt uwe licht en uwe waerheyt /	Sendt dijn klaer licht / end dijn waereyt /
dat si mi leyden / en brenghen	Dat zy my rechte leyden /
tot uwen heyligen berge /	Tot dynen heylghen berch bereydt
en tot uwer woninghe.	Den vromen / end dyne tenten:
Dat ic ingae totten outaer Gods /	Dat ick ingae tot Gods aultaer /
totten God mijnder vruechden	Tot den God mynder vruechden gaer.
en ghenuechten / en v God	End dy dancke op de harpe.

1 Zie blz. 135-137.

opter herpen dancke myn God.

De onmiddellijke bron is echter Hans Sachs, de Neurenbergse Meistersänger, die op welhaast virtuoze wijze, want met verbluffend eenvoudige middelen, de Luther-tekst van 1524 tot een rijmende strofe heeft weten om te vormen[1]. De Liesvelt-tekst gaat op dit Psalter terug en dat verklaart de overeenkomst.

De laatste strofe bewijst afdoende afhankelijkheid van Sachs:

sachs iii, 3-7

Harre auf Got Emanuel
dem werd ich dancken schiere
Vmb das heil seines angesichts,
*erl*ẽ *sung hat er zugericht*
durch Christum vnsern Herren.

utenhove (1557) iii, 3-7

Betraut op God Emmanuel /
Dien ick noch prysen wille /
Du bist myns aenschijns salicheyt /
End myn God / die daer syt bereyt
Doer Christum onsen Heere.

Tevens toont het laatste fragment aan dat Utenhove zich zo nu en dan enige vrijheid durft voorbehouden. Voor het overige blijkt hij zoveel prijs te stellen op een zo nauw mogelijke aansluiting aan de bijbeltekst - en deze psalm leent zich daar uitstekend toe - dat hij geen moeite doet om Sachs' rijmprincipe te handhaven[2].

In III, 3 heeft mogelijk het *Souterliedeken* een kleine bijdrage geleverd: *Betroudt in uwen Godt*. (Sachs: *harre*; Liesvelt: *hopet*).

De melodie, zoals die in de *25. Psalmen* van 1557 staat genoteerd, plaatst ons voor een raadsel. Als Utenhove's Emdense drukker Gillis van der Erven in 1561 alle dan aanwezige Londense psalmen verzamelt en uitgeeft onder de titel *LXIIII. Psalmen*, laat hij daarin de noten achterwege. In de plaats daarvan zet hij 'de wijse des Psalms bouen eenen yegelicken Psalm'[3]. Boven de 43e zet hij: 'Op de Ouerlantsche wijse des selfden Psalms.' Raadplegen we nu het *Bonner Gesangbuch* van 1550 op psalm 43, dan vinden we daar geen noten, maar de aanduiding: 'In obgemelter Melodey.' De 'obgemelte' kan geen andere zijn dan die van de voorgaande psalm. Boven deze staat: 'In den Melodeien / Psal.j.' Welnu, in een opmerking bij psalm 1 wordt het nuttig geoordeeld 'Zu wissen das man den I. XIII. XIIII. XV. LXXIII. CXXIIII. CXXX. Psalm auff eine Melodey singen mag.' Geen van deze zeven psalmen draagt echter de melodie die bij Utenhove genoteerd staat.

Nog raadselachtiger wordt de zaak als we bevinden dat Zahn deze zangwijze, die toch door en door Duits is, niet kent. Ze moet toch in een of ander gezangboek gestaan hebben!

Ik meen dat de oplossing van de moeilijkheid tamelijk eenvoudig is: Utenhove heeft de melodic bij de 43e psalm overgenomen uit een 'Gesangbuch' dat Zahn niet

1 Zie Sachs' psalmen op blz. 87 en 88.
2 Zie bijv. Sachs' tweede strofe op blz. 87.
3 De aanduidingen van Ctematius vormen een welkom (en vrij betrouwbaar) middel om melodieën te identificeren. In het vervolg is dan ook van zijn indicaties een dankbaar gebruik gemaakt.

gekend kan hebben, omdat er in zijn tijd al geen enkel exemplaar meer van overgebleven was: het *Bonner Gb. van* 1544! Het enige

wat nog op een verklaring wacht is, waarom men deze, toch waarlijk niet onschone, melodie in Duitsland verworpen heeft. In de herdruk van het *Bonner Gb*. komt ze al niet meer voor.

Het feit dat Utenhove, die overigens een ruime keuze had uit passende melodieën, juist deze voor zijn gemeente heeft uitverkoren, is voor mij aanleiding ze hier te reproduceren.

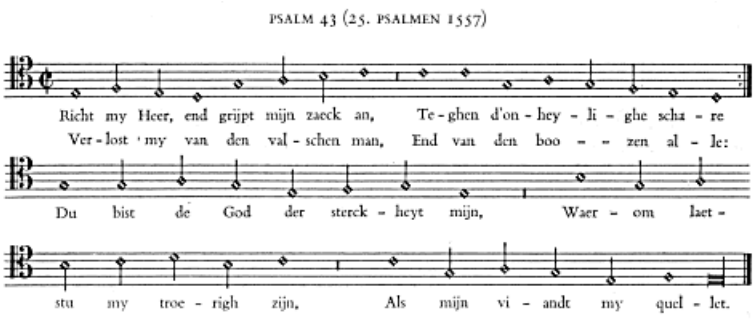
PSALM 43 (25. PSALMEN 1557)
Richt my Heer, end grijpt mijn zaeck an, Te-ghen d'on-hey-li-ghe scha-re
Ver-lost my van den val-schen man, End van den boo-zen al-le:
Du bist de God der sterck-heyt mijn, Waer-om laet-
stu my troe-righ zijn, Als mijn vi-andt my quel-let.

c. Psalm 53

dachstein (bonner gb. 1550)

I

Der torecht spricht es ist kein gott /
in seinem gmüt vnd leben /
sy seind verderbt in schand vnd spot /
nach gůtem sie uit streben /
Der Herr lůgt auff der menschen kind /
ob jemand Got sücht vnd verstund /
da warens all abgefallen /
gantz vnnůtz vnd voll arges můts /
jr keiner wircket etwas gůts /
nit einer bey jn allen.

25. PSALMEN 1557

I

Den dwaes die spreckt / daer is gheen God /
In syn ghemoet end leuen.
Sy syn gheschent doer schand end spot
Tot goet gheensins begheuen.
De Heer sach op der menschen kint /
Of yemandt God socht / en versint.
Sy syn all af gheuallen /
Gans onnut / end vol erges moets /
Gheiner van haer wercket wat goets /
Niet een oock onder allen.

Met het citeren van de eerste strofe van psalm 53 kan ik volstaan om aan te tonen hoe Utenhove Wolfgang Dachstein's "*Der torecht spricht*" als uitgangspunt heeft genomen. De psalm telt drie strofen en tot in het midden van de tweede volgt Utenhove zijn voorbeeld op de voet, om het daarna acht regels lang te verlaten en

er dan weer naar terug te keren. In deze acht versregels volgt hij Liesvelt en zijn eigen inzicht.

De verklaring hiervoor moet gezocht worden in het feit dat Dachstein de teksten van psalm 14 en 53 heeft gecombineerd, terwijl Utenhove zich zo dicht mogelijk bij de tekst van de laatste heeft willen houden.

Met de psalm heeft Utenhove ook de melodie overgenomen. Zie Zahn 7662 (= *Das ander they/Straszb. Kirchengesang 1525*). De slordigheid in de sleutelnotatie in het *Bonner Gb.* is door de Londenaar (of zijn uitgever?) gecorrigeerd.

d. Psalm 115

De 115e psalm is de laatste “Duitse” in dit bundeltje, een vertaling namelijk naar Mattheus Greiter's 115e: “*Nit vns nit vns o ewiger herr*.” Over het algemeen is ook deze overzetting letterlijk. Op vele plaatsen kon Utenhove gemakkelijk het Duitse rijm bewaren:

herr - ehr - tremve - spot - Gott - gerewen
Heer - eer - trauwe - spot - God - rauwen

alle in de eerste strofe. Waar een tekstuele vertaling geen behoorlijk Nederlands opleverde en dus een omzetting noodzakelijk was, heeft Utenhove ook geen moeite gedaan om zijn verzen te laten rijmen, zoals in het vervolg van de eerste strofe: *is : ghelust; syn : handt; niet : ghesicht*. Het *Bonner Gb.* heeft hier, op een paar kleine onzuiverheden na, gepaard rijmende regels. Het is de vertaler allereerst om de zin te doen en zeker niet om litteraire schoonheid. De passus van de afgodsbeelden toont wel duidelijk, in hoeverre Utenhove bij zijn voorbeeld is achtergebleven.

greiter (bonner gb. 1550)

so jener gō tzen gschnitzet seind /
auβ silber gold von menschen hend /
sie haben meuler reden nicht /
hand augen vnd doch kein gesicht /
Halleluia / halleluia.

Sie haben oren vnd hō ren nicht /
han nasen auch vnd doch kein geruch /
ist jn ein grosser fehle.
Sie haben auch hend vnd greiffen nit /
sie haben auch fū β vnd gehn kein trit
kein red in jrer kelen.
Die solch machen seind auch also /
vnd die auff sie auch hoffen do

25. psalmen (1557)

Maer haer goden ghemaket syn
Wt gaudt end siluer / doer menschen handt
Sy hebben mondt / end spreken niet
Sy hebben ooghen end ghein ghesicht.
Alleluya / Loeft den Heere.

Sy hebben ooren / end hooren niet:
Hebben oock nuese end gheinen rueck /
Niet een onder haer allen.
Sy hebben handen end grypen niet:
Si hebben voeten / ende gaen ghein tridt /
Haer keel kan gheensins kallen.
Die sulcks maken syn oock also /
End die daer op verhopen oock:

Greiter's ritmiek is krachtiger dan die van de vertaler. In het bijzonder denk ik hier aan de forse stoottoon onmiddellijk vòòr de cesuur in: *Sie haben auch hend ... sie haben auch fusz*.

De lichte ironie van *ist jn ein grosser fehle* heeft Utenhove niet kunnen weergeven.

Opmerkenswaard is nog het verschil in opvatting aan het eind van de tweede strofe: een kennelijke optatief van Greiter heeft Utenhove vervangen door een imperatief, waarmee hij een direct contact met de gemeente legt.

doch Israel vnd auch Aron
vnd die den Herren fͤ rchten thůn /
die hoffen *auff den Herren milt /*
Maer du Israel end Aaron
End die den Heere vreeset vroom /
Hoopt doch al op den Heere mildt /

Verwacht geen heil van afgodsbeelden; 'de gheloouige *moeten* op God betrouwen'[1]. De verandering tekent, en eert, de zielzorger!

In overeenstemming met het *Bonner Gb.* heeft Utenhove deze psalm de melodie gegeven van Greiter's 114e: "*Da Israel aus Egypten zog*." (Zahn 8466a = Straszb. 1530). In de 7e regel wijkt het *Bonner Gb.* melodisch enigszins af van Zahn's notatie, de ritmiek is echter in de gehele psalm dezelfde, in tegenstelling tot die van Utenhove, die sterk gewijzigd is. Vergelijk de eerste regels:
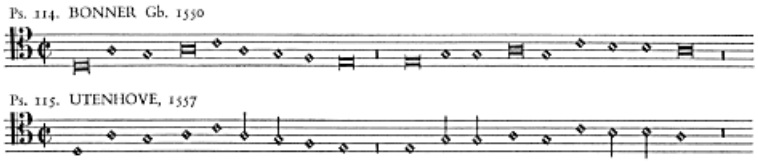
e. Psalm 143

Hoe Utenhove's houding tegenover de Franse psalmen zich ontwikkeld heeft, is op grond van die, welke in dit bundeltje voorkomen, niet te zeggen. Is hij begonnen met zich angstvallig aan Marot's tekst te houden om er zich later hoe langer hoe meer van los te maken? Of begon hij met enkele elementen uit de Franse gedichten over te nemen om te eindigen met een letterlijke vertaling? En op grond waarvan zou hij dan tot de ene of tot de andere werkwijze gekomen zijn? Op grond van theologische overwegingen of om artistieke redenen?

Hoe het antwoord op deze vragen ook luiden moet, vast staat dat Utenhove Marot's psalmen telkens op een andere wijze behandeld heeft. Ik wil dit in enkele psalmen aantonen.

Wanneer ik nu begin met de psalmen die zich het nauwst bij Marot aansluiten, suggereer ik daarmee niet mijn visie op een veronderstelde ontwikkelingsgang. Integendeel; maar men moet ergens beginnen.

1 Zo in de marge naast de aangehaalde strofe (cursivering van mij).

MAROT[1]

C'est la priere qu'il fit, quand par crainte de Saul il se cacha en vne fosse, où il s'attendoit d'estre pris, dont il estoit en grande angoisse.

I

Seigneur Dieu, oy l'oraison miene,
Iusqu'à tes aureilles paruiene
Mon humble supplication:
Selon la vraye merci tiene
Respon-moy en affliction.

II

Auec ton seruiteur n'estriue,
Et en plein ingement n'arriue,
Pour ses offenses luy prouuer:
Car deuant toy homme qui viue
Iuste ne se pourra trouuer.

III

Las! mon ennemi m'a fait guerre,
A prosterné ma vie en terre:
Encor' ne luy est pas assez:
En obscure fosse m'enserre
Comme ceux qui sont trespassez.

IV

25. PSALMEN (1557)

Het Argument des 143. Psalm.

Hoe dat Dauid in synen noodt God mit alder vierichеydt / om hulpe / teghen syn vianden angheropen heeft.

I

O Heer wilt myn ghebedt verhooren /
Laet kommen doch tot dynen ooren
Mijn truerigh bidden / dat ick doe /
Nae dyne trauwe (sonder stooren)
End dyne gherechticheyt my doet.

II

Mit dynen dienaer wilt niet stryden /
Van dyn oordeel wilt hem beuryden /
Dat hy niet komme in grooter pyn:
Want gheen mensch gheboren van wyue /
Al voer dy kan gherechtich syn.

III

Want myn vyandt heeft my bestreden /
Te neder bracht heeft hy myn leuen:
Noch is hem al dat niet ghenoech,
In eenen duysteren put beneden /
Sluyt hy my / d'welck den dooden voecht.

IV

1 De nu volgende psalmen zijn geciteerd naar de uitgave achterin *La Bible*, François Iaquy, 1562. Wel heeft Utenhove een oudere editie van Marot's psalmen gebruikt, maar na 1543 hebben deze (behoudens ortografische) geen wijzigingen van enige betekenis ondergaan.

Dont mon ame ainsi empressee	Waer door myn siel lydt groote schaden /
De douleur se trouue oppressee,	Myn hert mit weemoedt is beladen /
Cuidant que m'as abandonné:	
l'en sen dedans moy ma pensee	
Troublee, & mon coeur estonné.	

V

En ceste fosse obscure & noire,	In dien put heb ick ouerdacht /
Des iours passez i'ay eu memoire:	Te mynen trooste / alle de daden /
Là i'ay tes oeuures meditez:	Dyner handen konstich ghewracht.
Et pour confort consolatoire,	
Les faicts de tes mains recitez.	
---	---

Het spreekt vanzelf dat Utenhove zijn Franse voorbeeld niet regel voor regel letterlijk heeft kunnen weergeven - zoals dat bij de Duitse psalmen vaak het geval was -, maar de frequentie van tekstueel overgebrachte versregels is vrij groot. Uit de volgende strofen citeer ik nog:

VI, 2-3	V, 2-3
A toy ie tends mes mains, ô Sire,	Tot dy myn handen heffe ick oppe /
Et mon ame en sa grand' clameur	End myn siel in haer roepen groot /

VII, 1-3	VI, 1-3
Haste-toy, sois moy secourable:	Haest dy wilt my behulpich wesen /
L'esprit me faut, de moy danmable	Den gheest beswyckt my nu / mits desen,
Ne cache ton visage beau:	Verbercht dyn ansicht van my niet.

VIII, 1-4	VII, 1-4
Fay moy donc ouir de bonne heure	Laet my vroech hooren dyn goedthede /
Ta grace, car en toy m'asseure,	Want op dy myn hope ick bestede.
Et du chemin que tenir doy,	End van den wech die ick houden moet /
Donne-moy cognoissance seure:	Wilt my rechte kennenschap gheuen /

Hier en daar heeft Utenhove Marot niet alleen niet kunnen, maar ook niet willen volgen. Duidelijk spreekt dit bij strofe IV en V, die de Londenaar in één strofe (de IVe) heeft samengevat.
Men zou verwachten dat hij in zo'n geval zich richtte naar de bijbeltekst. Afgezien van enkele 'losse' woorden (1, 5 *gherechticheyt;* VIII, 1 *Verlost my Heer;* XI, 2, 4, 5 *goedtheyt, verdoen, knecht*) is dit slechts het geval in de Xe strofe:

O Seigneur en qui ie me fie,	Ontslaet my van dit wesen Heere /	*Heere maect mi leuende*
Restaure-moy, & viuifie,	Om dyns werden Naems wil end eere /	*om ws naems wille /*

Pour ton nom craint & redouté:	Verlost myn siel wt last end noodt /	*Leydt mijne siele wt der*
Retire de langueur ma vie,	Doer dyn gherechticheyt alleene,	*noodt om uwer gerechticheyt*
Pour monstrer ta inste bonté.	Op dat ick dyn lof make groot.	*wille*.
		(Liesvelt).

Het betrekkelijk moeilijke rijmschema van de Franse strofe (*aa*b*a*b) heeft de vertaler niet overal kunnen handhaven. Vaak stelt hij zich tevreden met assonantie of wel met een 'rijm' als in str. V: *roepe : oppe : wanhopen*.

Soms neemt hij zijn toevlucht tot een stoplap: *sonder stooren* (Ie str.), *mits desen* (VIe), *gansch end gaer, vroech end spade* (VIIIe), *mit iolyt* (IXe), vulsels die hij zowel in de Duitse psalmen als in de *Souterliedekens* en bij Marot meer of minder veelvuldig aantrof.

Vrij groot is het aantal inversies, veroorzaakt door vooropgeplaatste bepalingen, voorwerpen en predikaatsnomina. Zie de aangehaalde versregels en verder:

vii, 5 Want ick tot dy heffe hert end moet
ix, 1 Dor dyne leere wil my dringhen
ix, 3 Want du allein myn recht God syt.

Enige daarvan zijn ontstaan onder invloed van Marot, van sommige andere meen ik te mogen aannemen dat ze zijn geconstrueerd terwille van de melodische metriek. Het aantal 'zonden' tegen de melodische accenten is bij Utenhove niet groter dan bij Marot. Deze zijn trouwens voor de 16e-eeuwse Nederlander minder storend geweest dan ze nu voor ons zijn. Wie het 16e-eeuwse wereldlijk lied onderzoekt op de discongruentie tussen melodische accenten en versklemtonen, vindt een vrij groot aantal gevallen[1].

Afgezien van de kleine onvolkomenheden kan men deze psalm als een goed gemeentelied waarderen. De achtste strofe bewonder ik - ondanks de regelvullingen, die hier overigens allesbehalve zinloos zijn! - om de diepe gevoelstoon en de muzikaliteit:

Verlost my Heer / doer dyn ghenade /
Van myn vyanden die my schaden /
Want ick betrouwe dy gansch end gaer:
Du bist myn hope vroech end spade.
End troost in all myn lyden swaer.

De melodie noteerde Utenhove uit het Frans-Straatsburgse gezangboek van 1545[2] of '48. Hij splitste de vierde noot van de tweede regel - terwille van een betere accentuatie! -, wat bij een overigens gelijk aantal lettergrepen slechts goed gemaakt kan worden door een melisme op de voorlaatste syllabe.

1 Ook het 'volkslied' van de 20e eeuw ziet geen been in dergelijke discongruenties. Ik herinner aan het vóór 1940 zo populaire soldatenlied: Ráts, kúch en boné(n), Zijn hét soldatén menú l.

2 Zie voor dit gezangboek blz. 126. Chr. Joh. Riggenbach nam er in zijn *Der Kirchengesang in Basel seit der Reformation*, Basel 1870, een aantal - helaas niet alle - melodieën uit over. Van enkele andere tekende hij de varianten aan met *La Forme des prieres* (Genève 1542) en de Lyonse edities van het Franse psalter van 1549 en 1563.

f. Psalm 15

MAROT	**25. PSALMEN (1557)** **Het Argument des 15. Psalms.**
Ce Pseaume chante de quelles moeurs	*Hier werdt verklaert wiemen voor waerachtighe*
doiuent estre ornés les vrais citoyens des cieux.	*lidtmaten Christi houden sal*.
I	I
Qui est-ce qui connersera,	O Heer wie zal ind' hutte dyn
O Seigneur, en ton tabernacle?	Verkeeren / mit allerley lusten?
Et qui est celuy qui sera	wie sal doch so gheluckich syn /
Si heureux que par grace aura	Dat hy door dyn ghenade fyn,
Sur ton sainct mont seur habitacle?	In dynen heylghen berch sal rusten.
II	II
Ce sera celuy droitement	Het sal de man syn / sonder fael /
Qui va rondement en besongne,	Die eenuaudich gaet in syn leuen:
Qui ne fait rien que instement,	End die daer recht doet ouer al /
Et dont la bouche ouuertement	End wiens mont in syn herte sal /
Verité en son coeur tesmongne.	Tot de waerheyt tuychnisse gheuen.
III	III
Qui par sa laugue point ne fait	Die door syn tonghe niet en doet /
Rapport, qui los d'autruy efface:	Achterclap / tot eenes anders schade /
Qui à son prochain ne meffait:	Noch synen naesten niet mysdoet /
Qui aussi ne souffre de faict,	Die synen Nabuer oock behoet /
Qu' opprobre à son voisin on face.	Dat men hem mit schande niet belade.
---	---

Deze drie strofen (van de vijf) tonen genoegzaam hoe dicht Utenhove tegen Marot aanleunt. Zelfs het enjambement in III, 1/2 heeft hij behouden, en in bijna alle Nederlandse versregels is het ritme volkomen gelijk aan dat der Franse.

Het aantal ontleningen aan Liesvelt is echter iets groter dan bij de voorgaande psalm:

II, 3 Lv. ende doet recht
III, 2 Lv. Wie... niet en achterclapt.

Het sterkst spreekt echter de laatste strofe:

Liesvelt

Wie syn gelt op woecker niet en gheeft /
ende en neemt gheen gheschencken
ouer den onschuldigen
Wie dat dit doet
sal wel blijuen.

Utenhove

V
Die syn ghelt tot woecker niet gheeft /
End oock gheen gauen wilt ontfanghen /
Ouer den onnooselen Man.
Die hem hierin so draghen kan /
Sal stadich blijuen in syn ganghen.

Marot

V
Qui à vsure n' entendra
Et qui si bien iustice exerce,
Que le droict d'autruy ne vendra:
Qui charier ainsi voudra,
Craindre ne faut que iamais verse.

Maar ook het *Souterliedeken* heeft zijn aandeel geleverd, en wel aan de eerste strofe, een verschijnsel dat we al eerder hebben gesignaleerd. De bijdrage bestaat uit de aanvangs- en een tweetal rijmwoorden:

O Heer wie sal in *uwe tent*
Wonen / en bliuen daer met lusten?
In *dinen berrich seer excellent*
Wie sal doch daer in rusten.

Met één wijziging (r. 5 n. 4: g i.p.v. b - drukfout?) nam Utenhove de bijbehorende melodie over uit het Frans-Straatsburgse gezangboek van 1545. Dat hij ze inderdaad aan deze editie ontleende, cerder althans dan aan de voorgangsters van 1542 en '39, blijkt uit de 2e noot van de 2e regel, waar U. met ed.- '45 een c heeft, tegenover een b in de ed.-'48.

g. Psalm 128

Utenhove's 128e psalm durf ik nauwelijks een vertaling naar Marot te noemen; slechts de bouw van de strofe en de inhoud van de laatste wijzen erop dat de Londense ouderling zich het lied van de Franse dichter ten voorbeeld heeft gesteld:

marot, ive str.

Et verras de ta race
Double posterité,
Et sur Israel grace,
Paix & felicité.

utenhove, iv, 1-4

End sult wt dynen sade /
Dobbel gheslachte sien /
In Israel ghenade /
End vrede bouen dien:

Voor het overige is Utenhove bij het berijmen van deze psalm veel zelfstandiger te werk gegaan dan in de beide vorige. Wel is Liesvelt hier en daar op de woordkeus van invloed geweest, maar de strofen 1 en 3 hebben toch veel eigens:

MAROT	**UTENHOVE**	**LIESVELT**
I	I	
Bien-heureux est quiconques	Salich is hy bedeghen /	*Wel dien*
Sert a Dieu volontiers,	So *wie den Heere vreest /*	*die den Heere vreest /*
Et ne se lassa onques	End wandelt in *syn weghen*,	*ende op sine wegen gaet*
De suiure ses sentiers.	Rechtsinnich in den gheest:	
Du labeur que sçais faire,	*Den arbeydt dyner handen*	*Ghi sult v generen*
Viuras commodement:	Dy wel sal konnen voen /	*met uwer handen arbeit /*
Et ira ton affaire	End sult in alle standen	*wel v ghi hebbet goet*.
Bien & heureusement.	Spoedich syn in dyn doen.	
III	III	
Ce sont les benefices,	So sal bespoedicht wesen /	*Siet also wert die man*
Dont sera iouissant	Die Godt ten rechten dient /	*gesegent die den HEere*
Celuy qui fuyant vices	Wt Sion Godt ghepresen /	*vreest / Dye Heere sal v*
Craindra le Tout-puissant.	Dy salich maken wilt /	*segenen wt Zion /*
De Sion Dieu sublime	Op dat du gansch dyn leuen /	*dat ghi siet*
Te fera tant de bien,	T'voerspoet Hierusalem /	*dat geluc Jerusalem*
De voir Ierosolyme	Aenschout end daer beneuen /	*v leuen lanc*.
Et tes iours aller bien.	God pryst mit herte end stem.	

Behalve in de gecursiveerde versregels werkte Liesvelt in

II, 1-2
Dyn wyf sal vruchtbaer wesen /
Als wynstocken vruchtbaer /

Lv.
U wijf sal zijn als een vruchtbaer wijnstoc

Marot:
Ta femme en ta maison
Sera comme vne vigne
Portant fruict à foison.

Eenmaal werd het *Souterliedeken* te hulp geroepen:

SL IV, I en 3	**UT. II, 5 en 7**
V kinderen	Dyne kinderen beklyuen
.....	.....
Als planten van oliuen / becliuen	Als planten van Olyuen.

Vermeldenswaard is nog dat Utenhove de laatste (halve) strofe van Marot heeft gecompleteerd met een kleine doxologie, zoals hij dat in sommige Duitse psalmen had aangetroffen.

> Dy sy O Heer ghepresen /
> Lof in der eewicheyt.
> Gheeft dat wy moghen wesen /
> Tot dynen dienst bereydt.

Utenhove koos voor deze psalm de melodie van psalm 130 uit het Frans-Straatsburgse psalter, maar met enkele afwijkingen in ritme, melodie en notenwaarde die ik niet heb kunnen thuis brengen. Zoals Utenhove ze noteert, staat ze tussen de oudste versie van 1539 en de latere bewerking van Bourgeoys (1542) in[1].

h. Psalm 50

Dezelfde verhoudingen tegenover de Franse tekst die we aantroffen bij de drie zojuist besproken 'vertalingen', vinden we bij de drie volgende 'bewerkingen'. Konden we bij psalm 128 ondanks het overnemen van de strofe en enkele elementen nauwelijks meer van een vertaling spreken, bij psalm 50 heeft het omgekeerde plaats gehad en moesten we eigenlijk niet van een bewerking, maar van een vertaling spreken, zij het met aanwending van een andere strofevorm. Men oordele:

MAROT	**25. PSALMEN (1557)**
I	I
Le Dieu, le fort, l'Eternel parlera,	God der goden Heer / spreken sal /
Et haut & clair la terre appelera:	End t'samen roepen d'ertsche dal /
De l'Orient iusques à l'Occident,	Van oosten tot den westen.
Deuers Sion Dieu clair & euident	Wt Sion God verschinen wilt /
Apparoistra, orné de beauté toute:	Verciert mit schoonheyt / onghestilt
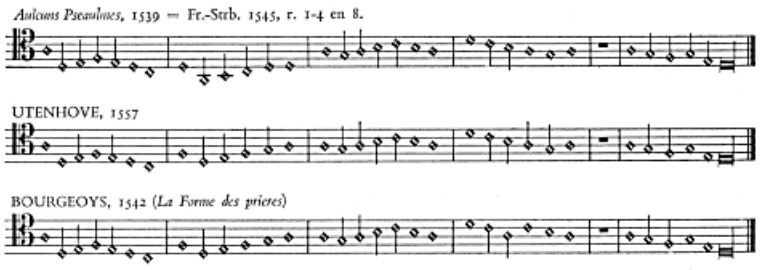
1 Ter vergelijking laat ik hier enkele regels volgen. Sleutel en notenlengte heb ik in overeenstemming gebracht met die van Utenhove.

Nostre grand Dien viendra, n'en faites doute.	Komt hy syn bondt beuesten.
	Voer hem verdoende vier sal gaen /
	Omryngt mit een tempeest voortaen /
	Ouer al sal hy lichten
	Van bouen hy dan roepen sal
II	Hemel end erde mit gheschal /
Ayant vn feu deuorant deuant luy,	Om syn volck so te richten.
D'vn vehement tourbillon circui.	
Lors huchera & terre & ciel luisant,	II
Pour iuger là tout son peuple en disant,	Segghende / wilt versaemlen my /
Assemblez moy mes saincts qui par fiance	Myn heylghen / die doer offer vry /
Sacrifians ont prins mon alliance.	Myn bondt willen wtrichten.
	.....

Op sommige plaatsen geeft Marot de Franse bijbeltekst zo nauwkeurig weer, dat Utenhove kon vertalen met Liesvelt in de hand! Zo o.a. in:

marot v, 1-2

Si i'auoy faim, ie ne t'en diroy' rien:
Car à moy est le monde & tout son bien:

LIESVELT	UTENHOVE III, 10-12
Waert dat mi hongerde / ic en wilde	Waert dat my hongherde / ick soudt certein /
v daer niet af seggen / Want den aertbodem	Dy niet segghen: want s'werelts plein,
is mijn / ende alles wat daer inne is.	Is myn / end watter is inne.

marot vi, i

Inuoque moy quand oppressé seras

LIESVELT	UTENHOVE IV, 7
Ende aeuroept mi inder tijt der noot /	Anroept my oock in dynen noot

marot vi, 3-4

Aussi dira l'Eternel au meschant,
Pourquoy vas-tu mes edicts tant preschant

LIESVELT	UTENHOVE IV, 10-11
Maer totten Godlosen spreect God /	Mer totden boosen spreeckt de Heer /

wat vercondicht ghi....	Wat verkondichstu....

Het *Souterliedeken* heeft ditmaal geen bijdrage geleverd, behalve dan misschien een rijm:

SL III, 5-6	**UT. II, 4-5**
Den hemel verbreyt	De hemelen sullen ouer breit,
Dan zijn gherechticheyt.	Verklaren syn gherechticheyt.

De aanhef van de psalm herinnert òf aan Vorsterman (*God die HERE der Goden*) òf aan de Vulgaat (*Deus deorum Dominus*), waarvan de incipits trouw boven Utenhove's psalmen prijken.

Utenhove berijmde deze psalm op de melodie van Greiter's 119e: '*Es sind doch selig alle die*', voor het cerst verschenen te Straatsburg in 1525, een zangwijs die zich ogenblikkelijk in een grote populariteit mocht verheugen. Ze werd in de *Aulcuns Pseaulmes* van '39 overgenomen voor psalm 36[1], Bourgeoys handhaafde ze, met wijziging van slechts twee noten, in het Franse psalmboek. Ook het Londense gezangboek vertoont twee kleine afwijkingen - een melisme op de voorlaatste noot van r. 9: *bes* (lang) wordt *bes c* (beide half) en een gepunteerde 4e noot in r. 10. Of deze varianten van Utenhove zelf afkomstig zijn, dan wel of ze reeds aangetroffen worden in een bepaalde editie van het Franse psalter vóór 1550, heb ik niet kunnen nagaan.

Wel kan men constateren hoezeer de melodie Utenhove's gedicht heeft beïnvloed. In geen van de tot nog toe behandelde psalmen vallen op zo gelukkige wijze de versaccenten samen met de melodische. De spaarzame uitzonderingen doen aan deze uitspraak geen afbreuk, men vindt ze ook bij Marot en in minstens even grote frequentie. Opvallend is bovendien dat van de 72 regelbeginsyllaben er slechts 6 de reductievocaal hebben, alle andere (91%) bezitten een heldere klinker, die in 60 gevallen (83%) nog onmiddellijk gevolgd wordt door eveneens een volle vocaal.

In de bouw van zijn strofe volgt Utenhove zeer nauw de structuur van de melodie: 4 × 3, zonder enig storend enjambement. Hij is er in geslaagd de strofe tot een afgeronde eenheid te maken. De opening van de 2e strofe, met het participium *Segghende*, is ongelukkig, maar Marot doet het aan het begin van zijn tweede strofe niet beter: *Ayant vn feu*..

Technisch betekent deze 50e psalm een vooruitgang bij de vorige.

i. Psalm 23

Het is met de 23e psalm allermerkwaardigst gesteld: de 10-regelige strofe is die van het *Souterliedeken*; in het *Bonner Gesangbuch* vond Utenhove een passende melodie (bij het gelijkstrofige lied van Pollio); Marot deed hem de indeling van het lied aan de hand; zowel aan deze als aan de bijbel ontleende hij beelden en woorden, en toch is dit lied een van zijn meest eigene en innigste psalmen geworden, mede door de prachtige melodie een juweel van een kerklied.

De rijmgelijkheid in de eerste verzen zou er op kunnen wijzen, dat Utenhove de strofe van het *Souterliedeken* heeft overgenomen.

SOUTERLIEDEKEN	**UTENHOVE**
De Heer almachtich mi regeert	Myn God voedt my in ouervloet /
Gheen dinck sal mi ontbreken	My kan gaer niet *ghebreken*.
Hy my ten velde heeft gekeert	Int groen gras hy my weyden doet /
By lustighe waterbeken.	Leydt my an de *water beken*.

1 Verg. blz. 122.

Het is echter niet uitgesloten dat de gelijkheid van strofe een blote toevalligheid is. De 23e psalm uit het *Bonner Gesangbuch* heeft namelijk dezelfde vorm in het lied van Wolfgang Meuslin:

Min hirt ist got, der herre min,
darum wirt mir nit manglen.
Ich wil ouch gern sin schẽ flin sin,
nach siner gũ te anglen.
Dann er laßt mich
genẽ diglich
ja da vil graß stat weiden,
Vnd fũ rt mich dann
zum wasser hnan
kůlt mich in allem leide[1].

Met de strofe houdt echter de overeenkomst op, Utenhove heeft zich voor het overige volledig van de Duitse psalm gedistancieerd. Voor de opbouw van zijn lied heeft hij Marot tot voorbeeld gekozen, zoals duidelijk blijkt uit de driedeling en uit de strofe-openingen:

I	*Mon Dieu me paist*	Myn God voedt my
II	*Si seurement, que quand au val viendroye*	Al waert schoon dat ick moeste gaen /
	D'ombre de mort	In 't dal des dootschen schadu /
III	*Tu oings mon chef d'huiles et senteurs bonnes*	Du salft myn hooft mit oly schoon /

Nog enige andere elementen heeft de Franse dichter hem geborgd:

II, 5-6	II, 8-10
Tu enrichis.....	End* mynen disch /
Ma table, aux yeux de tous mes aduersaires.	Vercierstu frisch /
	In myne[r] vianden ooghen.

III, 2	III, 3-4
Et insqu' aux bords pleine tasse	End mynen beker tot den soom
	..... vol .....

III, 3-4	III, 5-7
..... *ceste faueur*	Dese goetheyt / In eewigheyt /
Tant que viuray compagnie me tienne:	Sal my haer gheselschap ionnen.

1 Wackernagel III, Nr. 946 - In Duitsland vond men tal van volks- en kerkliederen in deze strofe. Ook de melodieaanduiding van het *Souterliedeken* (*Een boelder moet sich miden*) wijst naar het oosten. Zie Mincoff-Marriage, *Souterliedekens*, nr. 141, blz. 258-260.

* *Er staat: Vnd*

Ook Liesvelt heeft enkele kleine bijdragen geleverd, als: *my* (*en sal*) *niet gebreken; Hi* (*laet*) *mi weyden; leyt mi* (*totten water*); *leyt mi* (*opter rechter straten*).

In weerwil van al deze ontleningen - misschien moeten we wel zeggen: dank zij - heeft de Londense ouderling een lied vervaardigd dat het schoonste van de hele bundel is geworden. In de marge tekent hij aan hoe hij het lied verstaat en verstaan wil hebben:

God wilt syn schapkens / in siele ende lichaem voeden 2. Stercken ende troosten 3. Leeren en*de* onderwysen. 4. Tege*n* alle perikelen beschermen. 5. Wond*er*lick vereeren. 6. Tot de*n* eewighen leuen bringe.

De psalm heeft een toon van stille, dankbare blijdschap, die door bepaalde trekjes wordt geaccentueerd. Zo al aanstonds in de eerste versregel: *Myn God voedt my in ouervloet*. Op dit thema van de overvloedigheid van Gods genade is het lied gebouwd. Hoe consequent is dan ook het 'kan' uit regel 2, dat zoveel sterker is dan het 'zal' uit alle andere vertalingen en bewerkingen. Even verzekerd van de onmogelijkheid van enig kwaad is de dichter in II, 3: *So kond' ick niet vreesen*. Een interpreterende versterking vinden we in III, 2: (*Du salft myn hoofd*) *D'welck du seer klaer doet blincken*, en het *Tant que viuray* (*mijn leuen lanc*) wordt verzwaard door: *In eewicheyt*, in overeenstemming met de kanttekening.

Wat aan Utenhove's psalm een bijzondere bekoring geeft, is het ritme en de klank. Evenals bij psalm 50 heeft ook hier de melodie bewust of onbewust de alternering der accenten doen ontstaan. Het opvallend groot aantal eenlettergrepige woorden, die uiteraard een klankrijke vocaal bezitten, vertraagt niet alleen het tempo - wat wel de voornaamste suggestie is voor de innigheid van het lied - maar brengt op verscheiden plaatsen een verzwaring van het accent teweeg, een antimetrie met een zeer bijzonder effect.

/ / //
Myn God voedt my in ouervloet /
// / /
My kan gaer niet ghebreken.
/ / //
Int groen gras hy my weyden doet /
/ / //
Leydt my an (de) water beken.

De klankrijkdom wordt versterkt door allitteraties (*voedt - ouervloet; groen gras; staet stadich; huys des Heeren*) en door vocaalharmonieën (de *oe* in regel 1 en 3, en de *ey* in regel 3 en 4 van de eerste strofe; de *ae* in II, 1-4; de *oo* in III, 1).

De prachtige melodie doet al deze elementen op fraaie wijze uitkomen. Men moet Utenhove's keuze bewonderen toen hij voor deze psalm zijn oog liet vallen op de compositie van Symphorian Pollio, de Straatsburgse amateur-musicus, die het *Teutsch Kirchenampt* van 1525 met verscheidene liederen en melodieën verrijkte[1]:

Meyn seel erhebt den herren meyn,
meyn geyst thůt sich erspringen...

het *Magnificat* (Lofzang van Maria)[2]:

1 Zie voor Pollio: Théodore Gérold, *Les plus anciennes mélodies de l'Eglise protestante de Strasbourg et leurs anteurs*, Paris 1928, p. 32-36.
2 Wackernagel III, Nr. 561.

De schoonheid van de zangwijze heeft me doen besluiten ze hier te reproduceren. Ik doe dat naar de versie in de *Hondert Psalmen*, waar Utenhove in de originele zetting een tweetal veranderingen heeft aangebracht, die m.i. fraaie verbeteringen zijn (Verg. Zahn 7550).

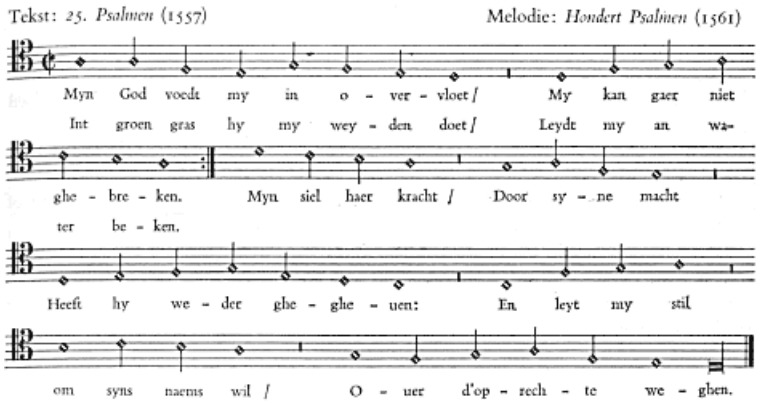
Tekst: 25. Psalmen (1557)
Melodie: Hondert Psalmen (1561)
Myn God voedt my in o - ver - vloet / My kan gaer niet
Int groen gras hy my wey - den doet / Leydt my an wa-
ghe - bre - ken. Myn siel haer kracht / Door sy - ne macht
ter be - ken.
Heeft hy we - der ghe - ghe - uen: En leyt my stil
om syns naems wil / O - uer d'op - rech - te we - ghen.

II

Al waert schoon dat ick moeste gaen /
In 't dal des dootschen schadu /
So kond' ick niet vreesen daer aen /
Want du my by staet stadich /
Dyn roede end staf /
Daer du mit straft /
Hebben my troost gheboden /
End mynen disch /
Vercierstu frisch /
In myner vianden ooghen.

III

Du salft myn hoofd mit oly schoon /
D'welck du seer klaer doet blincken /
End mynen beker tot den soom /
Wiltu daer toe vol schincken /
Dese goetheyt /

In eewigheyt /
Sal my haer gheselschap ionnen /
So dat ick sal /
Sonder afual /
Int huys des Heeren wonen.

j. Inleiding II

De zeven psalmen die nu nog ter bespreking overblijven, zijn noch naar het Duits noch naar het Frans vertaald of bewerkt. Wel had Marot de psalmen 6, 32, 79 en 101 berijmd, maar hun invloed op de liederen van Utenhove is te gering om van een bewerking te mogen spreken.

Het is ook niet zo, dat Utenhove voor de zeven psalmen een gemeenschappelijke andere bron heeft gebezigd. Nu eens heeft hij sterk tegen de Liesvelt-tekst aangeleund, dan weer treffen we een relatief groot aantal elementen uit de Vorsterman-bijbel aan, terwijl voor enige psalmen meer of minder grote invloed van Bucer's tekst en commentaar moet worden aangenomen.

De betrekkelijke onafhankelijkheid van de Franse tekst is des te opmerkelijker daar de Londenaar in alle zeven gevallen een Geneefs-Franse of een Straatsburgs-Franse melodie heeft gekozen.

Aangezien elke poging tot ordening aanvechtbaar zou zijn, behandel ik de psalmen in de volgorde van hun nummer.

k. Psalm 6

Uit enkele regels van de 2e, 6e en 7e (laatste) strofe kan men afleiden dat Utenhove Marot's zesde psalm geraadpleegd heeft:

MAROT (3e str.)	**UTENHOVE II, 2-4**
Et mon esprit se trouble	.....Myn siel is daerbeneue*n /*
Grandement, & au double,	*In groot verdriet /* Beswaert eñ gansch vnvro /
En extreme souci:	Hoe lang *saltu my laten* Heer *also?*
O Seigneur plein de grace,	
Iusques à quand sera-ce	
Que me lairras ainsi?	
IX, 5-6	VI, 4
Et ce que luy demande	Ende my gheioent alle myn begheerte *ende bet*.
Accordé m'a & mieux.	

X, 6	VII, 3-4
Puis que Dieu m'est si doux.	..... *nae dat de Heere so goedt* *Te my waert is*.....

Afgezien van twee ontleningen aan het *Souterliedeken* (1, 4 *Want ick kranck bin* = SL. II, I *Want ick ben kranck;* VI, I *Alle die daer boosheyt doet* = SL. VII, I *Ghi alle die daer boosheyt doet*) en één aan Vorsterman (II, I *Maeckt my ghezont*, tegenover Liesvelt *Helpt my*), kan men zeggen dat de 6e psalm is gebaseerd op de tekst van Liesvelt.

Maar ook nu heeft Utenhove zich weer vele vrijheden voorbehouden. Zo legt hij in de eerste strofe verband tussen ziekte en zonde: ‘Want ick kranck bin: maeckt my van sonden vry.’

Zie ook hoe hij een matte bijbeltekst plastisch uitwerkt in strofe VII:

LIESVELT	**UTENHOVE**
Mijne gedaente is verandert *vander*	Myn *anghesicht* van *suchten ende weenen /*
gramscappen / *ende is out geworden*.	Is gaer *verdroocht /* ende verauwert mit eenen /
want ic aen alle siden benaut *werde*.	Om der wille / aller *vianden* myn /
	Die my alwech *swaerlick quellende* syn.

Het ‘Argument’ lezende verwachten we een leerdicht: ‘Wy werden doer d'exempel Dauidis in desen Psalm gheleert / hoe wy ons in onse siecten oft ander verdrieten des lichaems end der sielen / draghen sullen.’ Het is evenwel een zuiver lyrisch gedicht geworden - geheel overeenkomstig de bijbelpsalm overigens - waarin de bewogenheid zich op vele plaatsen gevoelen laat. En juist daar is Utenhove's vers het klankrijkst en ritmisch het zuiverst. Ik citeer de strofen I en III.

I

In dynen toorn wilt my niet straffen Heere /
Kastydt my niet in dyne gramschap seere /
Maer wildy Heer erbarmen ouer my.
Want ick kranck bin: maeckt my van sonden vry.

III

Keer dy tot my / wylt my ansien o Heere /
Verlost myn siel, end wilt oock van my weren /
Myn lyden swaer / om dyns naems wille groot /
Want wie sal dyns ghedencken in den doot.

Utenhove gaf aan deze psalm de melodie van de 8e Franse psalm (sedert Genève 1542) met in de beide beginregels merkwaardige afwijkingen die ik nergens elders heb aangetroffen. Ook zijn midden in alle regels rusten geplaatst[1].

I. Psalm 32

Psalm 32 heeft de vierregelige strofe van Marot, zoals die in de vroegste handschriften en oudste drukken voorkomt. Dat Utenhove de Franse dichter echter niet gevolgd heeft, blijkt al dadelijk uit het feit dat hij de psalm heeft samengevat in zeven strofen, waartegenover Marot er elf heeft.

1 Utenhove noteerde de beide eerste regels aldus (het boogje is door mij aangebracht):

Een enkel element mag hij aan de Fransman ontleend hebben:

MAROT IV, 4 (*Aulc. Pss. 1539*)	**UTENHOVE II, 4**
..... l'humeur de moy	*Myn sap* is gaer tot *somerdroochten* bracht.
..... secheresse deste	
IX, 3	VI, 3
De mors & frain leurs bouches vas domptant	Mit een ghebiet* maer *ghetemt moeten syn*, (* *lees:* ghebidt, *overeenkomstig 26. Pss. '58)*

Minstens evenveel is hij verschuldigd aan Liesvelt en het *Souterliedeken*. Van dit laatste is het alweer de openingsstrofe die werd omgewerkt:

SL	**UTENHOVE**
Salich sy zijn	O wel salich / *wiens boosheyt is vergheuen /*
Wiens boosheyt is vergheuen	
Bedect (hoort mijn)	End *wiens sonden bedeckt syn* in dit leuen.
Wiens sonden zijn ghebleuen	
Salich ick meyn	*Salich is hy /* wien de Heer *niet toeschrijft*
Is hi dien God alleyn	
Gheen sonden wil toe scriuen	*Syn sonde /* end in *wiens gheest* gheen *bedroch blyft*.
Wiens geest certeyn	
Van *bedroch* wel reyn can *bliuen*.	

Tegenover de Liesvelt-tekst is Utenhove zeer zelfstandig te werk gegaan, wel te verstaan slechts wat de woordkeus betreft. Vergelijk

LIESVELT	**UTENHOVE, str. VII**
Die godloose moet vele lijden /	Veel ongheluckx sal den godloosen naken:
maer wye op Gode hopet / die sal die	Maer die den Heer vertraut / sal troosting smaken /
goetheyt omuaen. Veruruecht v des HEren /	Ghy oprechte / in den Heer v verblyt,
ghy gherechtighe / en sijt vrolijc /	Ende verhuecht v alle / die rechthertich syt.

ende glorieert alle die oprecht van herten
sijt.

Wat deze psalm in muzikaal opzicht minder bevredigend maakt, is niet zozeer het (vrij grote) aantal botsingen tegen de melodische accenten, als wel het feit dat de syllabering tamelijk slordig is. Nu eens telt men per regel een lettergreep te weinig dan weer een, twee of meer te veel. Met elisie en apocopering is wel het een en ander glad te strijken - in latere drukken die onder toezicht van Utenhove zelf stonden, gebeurt dit ook vrij consequent - maar een ‘mooie’ psalm krijgt men er niet door.

De identificatie van de melodie wordt vergemakkelijkt door de aanduiding in de *LXIIII. Psalmen* (1561): ‘Op de Franchoyse wijse des CXX. Psalms alsomen te Strasburch plach te singen.’ Men vindt ze inderdaad in het Frans-Straatsburgse gezangboek van 1545 bij psalm 120: ‘Av Seigneur Dieu pour recouurer liesse’[1]. Utenhove wijzigde in de 2e regel de 5e noot *d* in *e*, en verlengde de laatste regel. Ook heeft U. pauzetekens op alle plaatsen waar de melodie in Fr.-Strb. '48 strepen (‘barres’) heeft.

m. Psalm 44

‘Dit is een vierich ghebet der ghemeynte teghen haer veruolghers’, zo luidt het ‘Argument’. Ik kom daar straks op terug, maar wil eerst met enkele citaten Utenhove's nauwe aansluiting bij de bijbel*woorden* aantonen. Ik kies daartoe de 1e, 7e en 8e (laatste) strofe.

LIESVELT	**I**
God wi hebben met onsen ooren gehoort /	*Wy hebben* Heer / *gehoort m[it] onsen ooren /*
onse vaders hebbent ons vertelt /	*Ons' vaders / ons hebben vertelt* de daden /
wat ghi gedaen hebt / tot haren tijden	Die du alwech ghewracht hebst *t'haren tyden /*
van outs.	End desghelycks die du deest in voortyden:
Ghi hebt *met uwer hant* die heydenen	*De Heydens* wt haer landt
verdreuen / *en die ingesedt /*	*Verdreefstu /* end hebt gheplant
	Onse vaders daerinne:
ghi hebt die volcken *verderft*	*Du hebst de volcken* ghequelt /
ende verdreuen.	End in haer plaetse ghestelt /
	Der vaderen ghesinne.
	VII
Waert dat wi vergaten den name ons Gods /	*Waert* saeck *dat wy den naem ons Gods vergaten /*
ende hieuen onse handen *op /* tot eenen vreemden	Oft *ons' handen tot vremde goden* staken /
God. *En* soude God dat niet *vinden /*	End strecte*n* wt / *sout God niet* ondersoecken /

1 Zie O. Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot* I, Paris 1878, p. 318 en 353. - De melodie bij Riggenbach, *Kirchengesang Basel*, S. 184.

Want hy kennet dat heymelijcke int herte	Ten rechten? die s'herten gront kan doersoecken:
Want wy worden dagelicx	Maer daechlickx liden wy /
om uwen wille verworget /	Verdriet / end druck voer dy /
	Ghedoot alom wy werden:
ende syn geacht als slachtscapen.	Wy *syn* voer dit gheslacht /
	Als slachscapen gheacht /
	Diemen ter doot siet terden.

VIII

Ontwect v/o HEre waerom slaept ghi /	Ontspringt / dan *Heer / waerom slaeptstu /*
ontwaket ende en verstoot ons niet te male.	[ontspringhet /
	Versteeckt ons niet voer eewelick / alst schynet /
Waeromme verbercht ghi v aenschijn /	Waero*m* wyldy *dyn aenschyn* van ons wenden /
verghetet onser allendicheyt *ende ghedrange*.	End *vergheet* gaer onsen druck end *ellenden*?
Want onse siele	*Want ons siel* sonder lof
is ter aerden ghebuycht /	Vernedert is tot in 't stof /
onsen buyc cleeft aen dat aertrijck.	*Den buyck die kleeft aen d'erde /*
Maeckt v op / helpt ons /	Staet op Heer / ende *helpt ons /*
ende verlost ons	*End verlost ons* terstont /
om uwer goetheyt *wille*.	*Om dyner goetheyts* werde.

In deze zelfde strofen heeft ook de lectuur van Vorsterman en van het *Souterliedeken* gewerkt: naast Utenh. 1, 6 en 7 heeft het SL. (*Daer*) *Hebt ghi ons vaders gheplant*; naast Utenh. VIII, 5-6 en 8 heeft Vorsterman resp. *Want onse siele is vernedert tot in dat stof* en *HEERE staet op / ende helpt ons*.

Het karakter van ‘vierich ghebet teghen de veruolghers’ heeft Utenhove beklemtoond door de inhoud van de psalm te actualiseren. Hij deed dit door de handelingen in de eerste helft van het lied (str. I-IV a) als voltooid voor te stellen:

liesvelt

Mer ghi helpt *ons van onsen vianden /*
ende maect *die te scanden die ons haten*.

utenhove iv, 1-2

Maer du *hebst* ons *beurydt /* voer ons' vianden.
Die ons haetten / *hebstu ghebracht* ter schanden /

Het effect van de voortzetting in het absolute presens is bij Utenhove nu ook veel sterker:

Maer hoe komt dat du ons Heer /
Nu laet / end beschaemt seer /

Wanneer de actualiteit van het lijden onder de verdrukking, vervolging en verstrooiing ten volle intreedt in het lied, wordt het ritme onregelmatig:

V, 1-2
Ghelyck schapen die ter doot syn gheeychent:
Hebstdu ons ghestelt / en verstroyt ond*er* vremden /

VI, 1-3
Daghelickx is oneer voor onsen ooghen /
Schaemte bedeckt ons aensicht om de worde*n*
Der scha*m*perheyt.....

Zozeer voelt hij dat de geïnspireerde woorden van de Koning-zanger op zijn gemeente in ballingschap van toepassing zijn, dat hij de alternering van de accenten, in de eerste helft van de psalm tamelijk consequent volgehouden, vergeet en zich laat meeslepen door zijn vervoering en het bezielde ritme van zijn bijbelvoorbeeld overneemt, ja zelfs op sommige plaatsen vergeet zijn lettergrepen te tellen.

Diezelfde verheviging merkt men op in de laatste strofe - de eigenlijke gebedsstrofe - waar hij de meer neutrale woorden van de Liesvelt-tekst: *On*[*t*]*wect, ontwaket, te male, verbercht, ghebuycht, maect v op*, vervangt door *Ontspringt, ontspringhet, voor eewelick, wenden, vernedert* en *Staet op!* Zelfs het stopwoord *terstont* in VIII, 9 krijgt in deze samenhang de hoogspanning van de actualiteit, gelijk *alst schynet* in VIII, 2.

Ook heeft Utenhove het gemeenschapskarakter van het lied willen beklemtonen door het *ick* dat enige malen in de bijbelpsalm voorkomt te vervangen door *wy:*

LV.:	*Want* ick *en wil* my *niet verlaten op* mynen *boghe*
UT. III, 5:	*Ons'* hoep was noyt ghestelt.... Op *ons* ghespannen boghen
LV.:	*Dagelicx is* mynen *smaet voor* mi
UT. VI, I:	Daghelickx is oneer voor *onsen* ooghen.

De melodie is die van Bourgeoys bij psalm 79 van Marot (1544). Utenhove zal ze ontleend hebben aan het Frans-Straatsburgse gezangboek van 1545 of '48. Voor de pauzen geldt dezelfde opmerking als bij de vorige psalm.

n. Psalm 79

De smart om de vervolging moet Utenhove wel zeer vervuld hebben, dat hij naast de 44e ook de naar de inhoud zo sterk verwante 79e psalm voor zijn Londense gemeente heeft berijmd.

In welke volgorde het is gebeurd, durf ik niet beslissen. Wel valt het op dat voor psalm 44 de melodie van de (Franse) 79e is overgenomen, waardoor voor psalm 79 de keus op een andere zangwijs moest vallen, aangezien Utenhove niet tweemaal dezelfde melodie in zijn bundel wilde opnemen. De keus van die andere melodie - de 118e psalm uit het Franse psalter - is, naar ik meen, bepaald door het *Souterliedeken*, dat eveneens een strofe heeft van acht regels, terwijl het syllabental van elke versregel ongeveer gelijk is aan dat van Marot's 118e. Zeer waarschijnlijk is dus psalm 79 later geschreven.

Er zijn ook een aantal letterlijke overeenkomsten met het lied van Van Nijevelt, die er op kunnen wijzen dat Utenhove de oude psalm naar zijn opvattingen heeft willen omzetten met behoud van die fragmenten die hij goedkeurde en die de band met het bekende lied voelbaar deden zijn. Hier volgen er enige:

SL I, 1-2	**UTENHOVE I, 1-2**
Die Heydens quamen tot v vercoren	De heydens syn O Heer ghekommen
Die uwen tempel hebben besmet	In dyn eerue / end hebben besmet

Dynen tempel:

II, 1-2	II, 1-2
Haer bloet is hebben daer vergoten	Als water hebben sy vergoten /
Als eenen grooten water vloet	Haer bloet /
IV, 1	III, 7
Jacob hebben si heel verslonden	Want sy / Jacob verslonden hebben /
IV, 3	IV, 1-2
Wilt niet ghedencken ons oude sonden	Wilt nu voortaen niet meer ghedencken /
	Ons ouder sonden
IV, 5	IV, 4
Wy zijn ellendich	.....want wy ellendich syn.
VII, 1-4	VI, 1-4
Wilt dat verghelden onsen ghebueren	Wilt onse nabueren verghelden /
In haren schoot wel seuenfout	In haren schoot / Heer seuen faut /
Nu laetse haren spot besueren	Den laster daer mit sy dy quelden /
Die si v gaven met woorden stout.	End schand die se dy andeden staut /

Zelfs een aantal rijmen heeft Utenhove uit het oudere lied overgenomen. Waar hij van het *Souterliedeken* afwijkt - en dat is op vele plaatsen, want men mag niet zoals bij psalm 1 spreken van een bewerking - doet hij dat vaak om de bijbeltekst te volgen, maar lang niet in dezelfde mate als dit bij de vorige psalm het geval was.

De sterke innerlijke verwantschap met psalm 44 blijkt ook uit de woordelijke of bijna-woordelijke gelijkheid van verzen of versdelen, o.a.

44, V, 1 Ghelyck schapen die ter doot syn gheeychent
79, V, 8 Die tot der doodt gheeychent syn.
44, V, 5/7 Den nabueren syn wy --- Tot spot end schimp bedeghen:
79, II, 5-6 Tot eenen spot syn wy bedeghen / Onse nabueren

De in deze psalm veelvuldig voorkomende antimetrie t.o.v. de melodische accenten heeft niet dezelfde poëtische waarde als in psalm 44, stoort ook het zingen van de krachtig geritmeerde melodie maar al te vaak.

Zoals ik al heb meegedeeld is de melodie ontleend aan psalm 118 uit het Franse psalter. Beschouwt men het Frans-Straatsburgse gezangboek van 1545 als de bron, dan zijn de 'correcties' die Utenhove in de eerste regel aanbracht - n. 2 en 3: b, a > a, g -, opmerkelijk. Dezelfde paste namelijk Bourgeoys ook toe in zijn vierstemmige uitgave van de *Pseavlmes Cinqvante*, Lyon 1547[1], vanwaaruit ze

1 *PSEAVLMES* | *CINQVANTE, DE DAVID* | *ROY ET PROPHETE*, | *Traduictz en vers francois par* | *Clement Marot, & mis* | *en musique* | *par* | *LOYS BOVRGEOYS* | *à quatre parties, à uoix*

in alle volgende edities van het Geneefse psalmboek zijn overgegaan. Natuurlijk kan Utenhove een van deze gekend en geraadpleegd hebben.

o. Psalm 84

We hebben gezien dat Utenhove enkele malen een woord, een zin ontleende aan de bijbel van Vorsterman. Misschien moeten we in bepaalde gevallen eerder denken aan toevallige gelijkheid dan aan welbewuste ontlening. In psalm 84 is het echter m.i. evident dat de Londense berijmer zich naar genoemde bijbel heeft gericht. Men vergelijke:

VORSTERMAN	**UTENHOVE I, 3**
Mijn herte ende mijn vleesch hebben hen verblijt	Myn hert End vleesch... syn ontspronghen
	II, 1-2
Want die mus heeft voor haer seluen een huys	De musch end oock de swalu haren nest /
gheuonden / en die tortelduyue [*int heb. die*	Gheuonden heeft daer sy haer ionghen lecht
swalewe] *haren nest / daer si hare ionghen henen leyt /*	
	III, 1-2
Salich zijn si die in uwen huyse woonen / /	Salich syn die in dyn huys wonen vry /
die sullen v louen in den tijt der eewicheyt.	Eewelick vro sullen dy prysen sy.
	IV, 3
Si sullen gaen van duechde in duechden / /	Van duecht tot duecht sullen sy gaen
	V, 3
Aenschouwet God onse bescermer	Ons' beschermer wilt ons aensien...

Op al deze plaatsen heeft Liesvelt een andere tekst of een andere woordkeus.

Maar de Hebreeuwse psalm heeft een aantal plaatsen die zowel tot lees- als tot vertaalvarianten aanleiding gegeven hebben. Daar is de Vulgaat zeer duister en Vorsterman niet minder; wel geeft Liesvelt (Luther!) een begrijpelijker tekst (waar

de con = l *trepoinct egal consonāte* l *an uerbe*. ‖ *Imprimé a Lyon chez Godefroy & Marcelin Beringen*...‖ *M.D.XLVII*. ‖-
Wijlen prof. Acquoy heeft van dit boek een prachtige kopie gemaakt (thans U.B. Leiden).

Vorsterman in de marginalia een handig gebruik van maakt), maar hij heeft niet alle moeilijkheden kunnen oplossen. Bijvoorbeeld:

> LV. (*Wel dien*) *Die door dat iammerdal gaen / ende makent tot eender fonteynen / Ende die poelen werden met regen veruult*.
> (VM. *hi heeft geuoecht die opclimmingen in zijn herte int dal der tranen in die plaetse die hy sette. Want die wetgheuer sal die benedidinghe gheuen*).

En uit LV. *Want eenen dach in uwen voorhonen is beter dan dusent* (VM. gelijkluidend), kan men iets anders lezen dan bedoeld is.

Toch geeft Utenhove in zijn berijming een zeer eenvoudige gedachtengang en een hoogst aannemelijke interpretatie van deze 'cruces':

Doer t' dal des drucks gaende / sullen zy fyn /
Seer wel voersien van schoon fonteynen syn /
en:
Want eenen dach is beter in dyn huys /
Dan duysent syn elders / Heer sonder dy /

Hier blijkt nu dat zijn Straatsburgse studie van de Psalmen inderdaad schone vruchten heeft gedragen. Het is de tekst, en vooral ook de commentaar van Bucer, die licht heeft gebracht[1]. Het wil me zelfs voorkomen dat Utenhove van Bucer's tekst is uitgegaan en bij zijn berijming die (Nederlandse) bijbelwoorden heeft ingevoegd welke hij bruikbaar achtte.

BUCER (1547)	**25. PSALMEN (1557)**
	I
2 *Quàm sunt, ô Iehouah Zebaoth amabilia tua*	Hoe lieflick syn dyne tempels woonsten Heer /
habitacula. 3. Ardet ac etiam deficit anima	Myn siel mit lust dyns huys inganck begheert /
mea prae desiderio ueniendi in atria Iehouae,	Myn hert End vleesch mit vruechden syn
cor meum & caro mea clamant ad Deum uiuum.	ontspronghen /
	Om haest tot den leuenden God te kommen.
	II
4 *Etiam passer inuenit sibi domicilium &*	De musch end oock de swalu haren nest /
hirundo nidum ubi reponat pullos suos,	Gheuonden heeft daer sy haer ionghen lect /
altaria tua, ô Iehouah,	So lust my oock / O God na dyn aultaren /
rex mens & Deus meus.	O myn koninck / end Heere der herscharen.
	III

1 Daar ik het waarschijnlijk acht dat Utenhove eerst in Straatsburg met Bucer's boek heeft kennis gemaakt, raadpleegde ik de uitgave van 1547: *Sacrorvm Psalmorvm libri quinqve... Nunc denuò, non paulo maiore quàm antea, & fide & diligentia emendati. Aretio Felino autore*. Basileae, per Ioan. Heruagium (M.D.XLVII) - Stupperich (*Bibliographia Bucerana*) vermeldt slechts vier vindplaatsen. Ik gebruikte het ex. Parijs Bibl. Nat.

5 *Felices qui domum tuam inhabitant*	Salich syn die in dyn huys wonen vry /
perpetuo laudabunt te.	Eewelick vro sullen dy prysen sy /
6 *Felices illi homines, quorum robur in te situm*	Salich is / wiens kracht in dy is gheleghen
est, quibus fuerint cordi semitae tuae.	End in wiens hert beuest syn dyne weghe*n*.

IV

7 *Transeuntes uallem fletus, fontibus abundantem*	Doer t'dal des drucks gaende / sulle*n* zy fyn /
reddent, etiam cisternas pluuia replebit.	Seer wel voersien van schoon fonteyne*n* syn /
8 *Ibunt*	Van duecht tot duecht sullen sy gaen mit vreden
de cumulo ad cumulum, comparebit quisque eorum	End sulle*n* vry in Sion tot God reden.
apud Deum in Zijon.	

V

9 *Iehouah Deus Zebaoth audi precem meam*,	O Heer end God der herschare*n* verhoort /
ausculta Deus Iaaecob.	Myn bidden / herckt God Iacobs ongestoort /
10 *Clypeus noster, aspice Deus*,	Ons' beschermer wilt ons aensien end sterck
intuere faciem uncti tui.	End in d'aenschyn dyns ghesalfden sien end mercken.

VI

11 *Potior est dies in atrijs tuis*,	Want eenen dach is beter in dyn huys /
quàm mille hic:	Dan duysent syn elders / Heer sonder dy /
malui ad limen desidere domus Dei,	Lieuer saet ick an den dorpel dyns huys Heren /
quàm habitare in tabernaculis perturbatis.	Dan dat ick sou mit den boosen verkeeren.

VII

12 *Nam sol & clypeus est Iehouah Deus*,	Die Heer is my tot een son ende schilt /
dabit Iehouah gratiam & dignitatem,	Ghenade ende eer de Heere gheuen wilt.
non auertet bonum ijs qui uiuunt innoter	Syn goeden gheeft hy den vromen sonder rouwen:
13 *O Iehouah Zebaoth, foelix homo*,	
qui te nititur.	Salich is / Heer / die in dy sal betrouwen.

Bucer's commentaar leerde hem de zin van de tekst verstaan.
II, 3: *So lust my oock*, enz.: Etiam passer [etc.] Altaria tua ô Iehouah, subaudi, ego contingere non possum, quae ego non minus expeto quam uolucres.
VI, 2: *Dan duysent syn elders:* Melior enim est dies, inquit, unus (zie VI, 1) in atrijs tuis, quàm mille, subaudi, dies uel anni, alibi.

Vorsterman's ‘van duechde in duechden’ (zie Ut. IV, 3) vindt steun bij Bucer: Vulgo legitur, De uirtute ad uirtutem.

Op het thema ‘Hoe lieflick dat het zy, in 't midden der Ghemeynten Gods te wesen’ schreef Utenhove een rustig lied, zonder veel gevoelsspanning (vandaar enkele tamme regels), maar met in het algemeen een fraaie klankwerking.

De psalm is berijmd op de melodie van psalm 104 in de vierregelige Straatsburgse versie van 1542 (Pseudo-romeins gezangboek), overgenomen in het Frans-Straatsburgse psalter van 1545 en '48, waaruit Utenhove ze zal hebben leren kennen[1].

p. Psalm 101

In tegenstelling tot Liesvelt heeft Utenhove zijn 101e psalm geheel in het futurum geplaatst. In deze komt hij met Marot overeen. De verklaring daarvoor zal men moeten zoeken in de gemeenschappelijke bron: Bucer, die op zijn beurt zich aansluit bij Hieronymus.

1 De cerste regel bij Utenhove heeft een kleine afwijking: de 9e noot is *a* i.p.v. *g.* De custos is echter een *g*. We mogen dus tot een drukfout besluiten.

De ontleningen aan Liesvelt en het *Souterliedeken* beperken zich tot een enkele wending, zoals

sl iv, 1-2

Die sinen naesten heeft willen verbreyden
Met achterclap al int secreet.

LV.
Wie met bedriegherie omgaet /

utenh. iii, 3-4

Die synen naesten vry
Mit achterklap beschadicht /

UTENH. VI, 4
Die omgaet mit bedrieghen /

Maer deze overeenkomsten kunnen louter toevallig zijn, want de berijmer is zeer zelfstandig werk gegaan. Hij heeft een lied geschreven waar vaart in zit, een vaart die verkregen wordt door de opvallend regelmatige binaire alternering en die gestuwd wordt door de gemoedsbeweging van het 'oprechte gemoed, dat de boosheid schuwt en het goede wil najagen'. Dat is dan ook volgende het Argument 'het offici eener Christlicker Ouerheyt' en van 'alle huysuaders'.

Ik citeer de strofen I, II en VII.

I

Van goedtheyt end gherichte
Is 't dat ick nu wil dichten /
Dy wil ick singhen Heer /
Wyselick wil ick leuen /
In oprechtighe weghen /
Tot dat du tot my keerst.

II

Mit oprechten ghemoede /
Wil ick my voert aen hoeden /
Te mynen huyse eenpaer:
Van t' boos wil ick my myden /
Noch dat in ander lyden /
Want ick haet 't / gans end gaer.

VII

Maer de boosdoenders alle /
Wil ick bringhen ten valle /
Ouer het gansche landt:
Op dat de stadt des Heeren /
Rein werde / end hem vermeere /
Gods wordt aen allen kant.

Utenhove heeft zijn vers niet willen opofferen aan het rijm, dat overigens zuiverder is dan in de meeste voorafgaande psalmen. Als gemeentelied moet deze psalm geslaagd heten: de taal is een-

voudig, enjambementen komen er niet in voor (dat van de laatste versregel kan niet storend genoemd worden) en de melodie is fraai. Het is die van psalm 6 uit het Franse psalter, met een kleine afwijking, misschien een drukfout, in de eerste regel.

De melodie komt in de *Geneefse* gezangboeken sedert 1542 voor, niet in de *Straatsburgse* van 1539 tot '48.

q. Psalm 133

Deze psalm van de ‘broederlicke liefde ende eendrachticheyt’ moet de Londense ouderling na aan het hart gelegen hebben. Hij heeft deze Christelijke deugden geaccentueerd, de kracht ervan in het licht gesteld, en dat op een zodanige wijze dat zijn lied daardoor een geheel eigen karakter verkreeg dat van gelukkige zelfstandigheid getuigt. Een vergelijking met de Liesvelt-tekst doet dit aanstonds in het oog vallen.

LIESVELT	**25. PSALMEN (1557)**
	I
Siet hoe fyn ende hoe lieflic ist /	Siet hoe vroeylick en goet
	In der vromer ghemoedt
dat broeders met malcanderen woonen.	Is d'eenicheyt der herten /
	De welcke t' samen bindt
	De broeders / end verwindt,
	Doer t'ghelooue alle smerten.
	II
Als wanneer die goede salue	Euen als d'oly soet /
totten hoofde af vloeyde	Op t'hooft ghegoten vloyt /
van den baerde inden baert Aaron /	In Aarons baerdt beneden /
die af vloeyde opt hooftslop	End in syn kleyders daelt /
sijnder cleederen.	So dat nerghens en faelt /
	Den rueck in all de leden /
	III
Als wanner den dauwe Hermon	Als den dau des berchs Hermon /
afvloeyde op dye berghen Zyon /	De berghen van Sion /

	Vruchtbaer maeckt end bedeghen /
want aldaer gebiet dye HEere	So doet oock d'eenicheyt,
seegeninge.	Wiens volghers God bereydt /
ende leuen altoos ende eewelijc.	Seghen en d'eewich leuen.

Hoewel invloed van Bucer onmiskenbaar is (unanimes - *eenicheyt der herten;* capiti infusum - *op t'hooft ghegoten;* roris foecundantis - *den dau .. vruchtbaer maeckt*), is het vreemd dat in de derde

strofe de interpretatie niet overgenomen is, die in de bergen Hermon en Sion een parallelle nevenschikking en niet een locale onderschikking ziet. Utenhove stemt hier overeen met Hieronymus: ‘Sicut ros Hermon qui descendit super montana sion.’

In de *LXIIII. Psalmen* (1561) vindt men bij deze psalm vermeld: ‘Op de Franchoische wijse des derden Psalms, O Seigneur que de gens, &c.’ Deze aanduiding is juist, mits men bij deze 3e psalm van Marot de melodie neemt uit de Straatsburgse psalters van 1539-'48 ('53). In de vierde regel heeft Utenhove een kleine verandering aangebracht (1e noot *e* i.p.v. *d*), die een wezenlijke verbetering is.

Datheen heeft later deze melodie van Utenhove geplaatst boven zijn berijming van de *Lofzang van Maria*[1]. Acquoy's ‘Ik weet het niet’ behoeft dus niet herhaald te worden[2].

r. Het ghesanck Simeonis en *De tien gheboden*

Behalve vijftien nieuwe psalmen voegde Utenhove twee gezangen aan zijn kleine verzameling toe, te weten *Het ghesanck Simeonis, Luce.ij* en *De tien gheboden. Exod xx. Decalogus*.

In tegenstelling tot de eerste gezangen (Het *Vader onse* en het *Symbolum*), die naar het Duits vertaald zijn - en deswege niet gesigneerd -, is voor de beide laatste Marot resp. gedeeltelijk en geheel het voorbeeld geweest.

Voor *Het gesanck Simeonis* vergelijken we de eerste strofe met die van *Le Cantique de Simeon:*

marot

Or laisses, Createur,
En paix ton seruiteur,
En suyuant ta promesse:
Puis que mes yeux ont en
Ce credit d'auoir veu
De ton salut l'adresse.

utenhove

Nu laetstu dynen knecht
In vrede Heer gaen gherecht /
Volghende dynen worde
Nae dat myn ooghen vry
Deelachtich syn door dy /
Dyns salicheyts gheworden.

1 Men vindt de zangwijze ook nu nog bij hetzelfde lied (zij het in een andere berijming) in *Psalmen en Gezangen voor den Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1938 en herdrukken, als *Gezang B*.

2 J.G.R. Acquoy, *De Psalmwijzen der Nederlandsche Hervormde Kerk en hare herziening*, in: *Archief v. Nederl. Kerkgesch*. IV (1892), blz. 78/9: ‘Aangaande den Lofzang van Maria en den Lofzang van Zacharias kan ik niet veel meedeelen. Het Fransche psalmboek had ze niet, en dus kan Dathenus ze daar niet aan hebben ontleend. Achter de psalmberijming van Utenhove staan ze wel, maar zoo geheel anders, dat aan geene onderlinge verwantschap valt te denken. Hebben wij hier wellicht iets oorspronkelijks van Dathenus' hand voor ons? Maar van waar dan nog de melodieën? Ik weet het niet.’ - In verband met Acquoy's laatste vraag kan ik nog opmerken dat de melodie van de *Lofzang van Zacharias* die is van *An Wasserflüssen Babylon*. Datheen zal ze wel ontleend hebben aan Utenhove's psalm 103.

De andere strofe sluit zich in de woordkeus dichter bij Liesvelt aan.

De melodie is volkomen gelijk aan die bij de *Cantique de Symeon* uit de *Aulcuns Pseaulmes* van 1539 en het Pseudo-romeinse gezangboek van 1542[3].

3 De melodie vindt men bij Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug.* I, p. 632/3.

De tien gheboden zijn een getrouwe bewerking van Marot's *Les Commandemens de Diev:*

MAROT	**UTENHOVE**
Leue le coeur, ouure l'aureille	Heft op dyn hert / opent dyn ooren
Peuple endurci, pour escouter	Hartneckich volck in 't wederstaen:
De ton Dieu la voix nompareille,	De stem dyns Gods wil't nu aenhooren
Et ses commandemens gouster.	End syn gheboden gade slaen.
Ie suis, dit-il, ton Dieu celeste	Ick bin (seyt hy) dyn Godt end Heere /
.....	.....

Kenmerkend voor de ouderling is de uitbreiding van het sabbatsgebod met de volgende woorden, waarvan men het equivalent tevergeefs bij de Fransman zoeken zal:

> Oeffent dy in d'wordt / end mit lusten /
> Houdt der Ghemeinten dienst in eer /
> Op dat de Heer in dy mach rusten /
> Ende syn werck doen so lancx so meer.

Ook de laatste strofe doet de Buceriaanse Calvinist kennen:

MAROT	**UTENHOVE**
O Dieu, ton parler d'efficace	Ons' sonden Heer wy hier wt mercken /
Sonne plus clair que fin alloy:	Om welcker verghiff bidden wy.
En nos coeurs imprime la grace	Wil ons ghelooue nu dan stercken /
De t'obeir selon ta Loy.	Dat wy dy voort aen dienen vry.

Deze berijmde *Decaloog* is een van Utenhove's best geslaagde gedichten.

Hoewel Utenhove de melodie van *Les Commandemens* had kunnen gebruiken, heeft hij de voorkeur gegeven aan de in 1544 door Bourgeoys gecomponeerde wijze voor Marot's 72e psalm. In de ‘Thien’ was de melodie van *Les Commandemens* al aangewend voor psalm I![1]

Zo had dus de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen binnen een jaar na haar stichting de beschikking gekregen over een liederenbundeltje, dat in alle liturgische behoeften - die aanvankelijk nog niet zo groot waren! - met inbegrip van de sacramentsbedieningen, de huwelijksbevestiging, de begrafenisplechtigheid, bijzondere dank- en bededagen en andere kerkelijke ceremoniën, kon voorzien, en bovendien uitnemend geschikt was voor ‘stichtelijk huisgebruik’.

1 De strofe van ps. 72 is 8-regelig. Utenhove moest dus telkens twee strofen van Marot samenvatten, een procédé dat Bourgeoys ook enkele malen heeft toegepast. - De zetting bij Utenhove vertoont enkele afwijkingen in de 2e (4e), 6e en 8e regel, waar de melodische regel op de lengte van de versregel moest worden gebracht. *In dit geval is Utenhove dus niet uitgegaan van de melodie, maar van Marot's berijming!*

We zijn in de gelukkige omstandigheid de liturgie van de Londense gemeente als het ware op het leven te kunnen betrappen door de aanwezigheid van *De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher*

Ghemeynten Christi / die.... in 't iaer 1550. te Londen inghestelt was, door Marten Microen, 1554[1].

Daar lezen we op blz. 28: 'Daer na' [- dat is na de bevestiging van de Dienaren des Woords en van de Superintendant -] 'singt de Ghemeinte, *Salich is hy die tot den raede:* [= ps. 1] oft eenen anderen psalm, ten propoeste dienende.' Na de bevestiging der Diakenen: 'Ten einde werdt (*Siet hoe lieflick end goet*) [= ps. 133] oft eenen anderen psalm ghesonghen.' (blz. 38). Aan het eind van het formulier voor de Nachtmaalsdienst staat: Ende alle dese vermaninghe*n* werde*n* verlangt oft vercort, na den heysch ende gheleghenheit der tyde*n*: de welcke gheeindt synde, werdt daer eenen psalm ghesonghen, als: *Myn God voet my in oueruloet*, [= ps. 23] oft: *Nu laet ghy uwen knecht.&c.* [= de Lofsang van Simeon; let op het gebruik van *ghy* en *uwen*![2]] (blz. 139). Na de plechtigheid van de 'openlicke Penitentie' van een 'gheuallen broeder', bevelen de Ordinancien aan te zingen: *Vut dieper noot* [= ps. 130] (blz. 175). De ceremonie van de excommunicatie wordt besloten met ps. 101: *Van goetheit end gherichte*. (blz. 195), die 'Van der Anneminghe der Afghesnedenen' met: *Mijn Siele loeft den Heere dijn* [ps. 103] (blz. 208). Na de huwelijkssluiting, die in een ordinaire samenkomst van de gemeente plaats heeft, '... werdt daer van de Ghemeinte eenen psalm ghesonghen: *waer God niet selue dat huys opricht, &c.* [ps. 127] Oft: *Salich is hy bedeghen, &c.* [ps. 128]' (blz. 256) en tijdens de begrafenis heffen de aanwezigen, die daar als gemeente bijeen zijn, een psalm aan, 'te weten: *Mijn siele loeft den Heere dijn*. [ps. 103]'. (Blz. 263) Na de bediening van het Sacrament van de Doop wordt wel een psalm gezongen, maar de *Ordinancien* vermelden niet welke.

1 De volledige titel luidt:

> *DE CHRIST-* | *licke Ordinanciē der Nederlātscher* | *Ghemeynten Christi/die vanden* | *Christelicken Prince Co. Edewaerdt* | *den VJ. in 't iaer 1550. te Londen* | inghestelt was. De welcke met de be = | *willinghe der Dienaren ende Ouder* | *linghen der seluer, tē trooste ende nut* = | *te aller ghelooueghen, ghetrauwelick* | *met alder nersticheit t'samen* | *gheuoecht ende wt ghe* = | *stelt sijn*. ‖ *Doer Marten Microen*. ‖ *Vvaer toe ghedaen is t'Priuilegium des voer-* | *noemden Co.Ed.den VI. ter opbauwinghe der* | *voernoemder Nederlandtscher ende andere* | *Vutlandischer Ghemeynten, onder* | *synen grooten segel, ghe-* | *gheuen*. ‖ *Ephe .2*. ‖ *In Christo Jesu alle timmeringhe t'samen* | *gheuoecht, wast op tot eenen heyli-* | *ghen tempel, inden* | *Heere*. ‖ *Ghedruckt buyten Londen, doer Collinus* | *Volckwinner. Anno, 1554*. ‖

'Buyten Londen' is wel het schuiladres voor Emden, Collinus Volckwinner de schuilnaam van Nicolaes van den Berghe. In de voorrede van Marten Microen - 'Marten Microen wenscht allen liefhebbers des eeweghen salicheyts ende waerheits ouer de gansche Nederlanden (!) vrede' &c. -, geschreven 1554, leest men op bl. A 5, dat Jan Wtenhoue 'dese onse teghenwordeghe ordinantien in onse Nederla*n*dtsche sprake, wten latyne ouergheset heeft.' Dit is het Latijn van de *Forma ac Ratio tota ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia* [&c.]. *Autore Ioanne à Lasco*, welke door Kuyper in het tweede deel van *Joannis a Lasco Opera* werd uitgegeven naar een Frankfortse druk van 1555 (?). - Ik gebruikte van de *Christlicke Ordinancien* het ex. uit de U.B. te Gent, voorkomende in een verzamelbundel G 343.5-343.14, afkomstig uit de bibl. van wijlen J.L. Beyers (Verkocht 1900). - Men kan thans het geschrift raadplegen in de uitgave die dr. W.F. Dankbaar ervan bezorgde: *De Christelycke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554) door Marten Micron*, 's-Gravenhage 1956. - Zich refererende aan Is. le Long ziet Dankbaar in Collinus Volckwinner een schuilnaam voor Gillis van der Erven, wat mij onjuist lijkt (Nicolaes = nico (van νικᾶν = winnen) + laos (λαός = volk); collis = heuvel, berg).

2 De *Ordinancien* bewijzen niet alleen het bestaan van de 25. *Psalmen* in 1554, maar ook de juistheid van Van Wingen's opmerking dat oorspronkelijk in de liederen God werd aangesproken met *Ghy*. (Zie blz. 252).

Wat het Londense gezangboek onderscheidt van alle andere die in de eerste helft van de 16e eeuw in West-Europa zijn verschenen, uitgezonderd het *Bonner Gesangbuch*, is zijn geprononceerd 'oecumenisch' karakter. Hadden Martin Butzer en Melanchthon in het *Bonner Gesangbuch* de con-

fessies der Duits-sprekende landen - Lutheranen, Zwitserse Sacramentisten, Zuiddxuitse Anabaptisten en Straatsburgse gereformeerden - weten te verenigen, Jan Utenhove overtreft in dit streven nog zijn vereerde Straatsburgse meester en vriend door ook aan de Nederlandse hervorming, vertegenwoordigd in de *Souterliedekens* en de Bijbel van Liesvelt, en aan de Geneefse reformatie een plaats in zijn bundel in te ruimen.

De melodieën weerspiegelen het interconfessionele karakter van de liederen: ze zijn ontleend aan de Middenduitse, Duits-Straatsburgse, Straatsburgs-Franse en Geneefs-Franse psalters. De Nederlandse hervorming heeft geen eigen kerkliedmelodie voortgebracht -, die van het *Souterliedeken* kunnen we toch onmogelijk daartoe rekenen! -, maar we kunnen ons voorstellen dat de Londense Nederlanders zonder al te veel hartzeer afstand hebben gedaan van de zangwijzen der *Souterliedekens*, die hun afkomst toch nimmer verloochenden, en ze met graagte hebben geruild voor de majesteitelijke scheppingen van een Greiter, Dachstein, Pollio en Bourgeoys.

s. Samenvattende constateringen en conclusies

1. Van de 15 nieuwe psalmen zijn er 3 uit het Duits vertaald, dat is 20% tegenover 80% in het bundeltje van ‘Thien’.

2. Drie psalmen zijn vertaald naar Marot, twee andere naar hem bewerkt.

3. Van zeven berijmingen kan gezegd worden dat ze een grotere zelfstandigheid vertonen. Wel heeft Utenhove, nu eens meer dan weer minder, elementen ontleend aan de *Souterliedekens*, de bijbel van Liesvelt en van Vorsterman. Ook is invloed van Bucer's psalmvertaling en -commentaar aanwijsbaar.

4. In tegenstelling tot de ‘Thien’, waarvan op één na alle melodieën ontleend zijn aan het *Bonner Gesangbuch*, vertoont de aanvulling een groot aantal zang wijzen van Straatsburgs-Franse of Geneefse (Lyonse) oorsprong.

5. De melodie van psalm 43 kan gestaan hebben in het verloren gegane *Bonner Gesangbuch* van 1544.

6. De Franse melodieën zijn op twee uitzonderingen na ontleend aan het Straatsburgse gezangboek van 1545 of van 1548.

7. De ‘Argumenten’ leren hoezeer Utenhove bij het berijmen van de psalmen de Gemeente (zijn Londense gemeente) op het oog heeft gehad.

8. In poëtisch opzicht steekt de aanvulling gunstig af bij de eerste verzameling.

9. Bij de samenstelling van de bloemlezing is allereerst rekening gehouden met de liturgische behoeften.

Ps.	Bron	Melodie	Bron
6	'Oorspr.' (Liesv.-Marot)	Ps. 8 Gen. 1542	Lyon 1547 (?), met afw.
15	Cl. Marot	Ps. 15 *Aulc. Pss.* 1539	Frans-Strb. 1545
23	Cl. Marot	*Mein seel erhebt* (Pollio), 1525	Bonner Gb.
32	'Oorspronkelijk'	Ps. 120, Straatsb. 1543	Fr.-Strb. 1548, met 1 afw.
43	Hans Sachs	'Ouerlantsche wijse' van Ps. 43	Bonner Gb. 1544 (?)
44	'Oorspr.' (Liesvelt)	Ps. 79 Gen. 1544	Fr.-Strb. 1545/8
50	Cl. Marot	Ps. 119 Greiter '25; Ps. 36 *Aulc. Pss.*	Fr.-Strb. 1545/8, met 2 afw.
53	W. Dachstein	*Der torecht spricht*	Bonner Gb. 1550, Ps. 53
79	'Oorspr.' (Souterl.)	Ps. 118 Gen. 1543	Fr.-Strb. '45/8 of Lyon '47
84	'Oorspr.' (Bucer)	Ps. 104 Strb. (Ps.-rom.) 1542	Fr.-Strb. 1545 of '48
101	'Oorspr.' (Bucer)	Ps. 6 Gen. 1542	Lyon of Genève (met afw.)
115	M. Greiter	*Da Israel aus Egypten zog*	Bonner Gb. Ps. 114, met afw.
128	Cl. Marot	Ps. 130 *Aulc. Pss.* 1539, latere bew., met afw.	Fr.-Strb. 1545?
133	'Oorspronkelijk'	Ps. 3 *Aulc. Pss.* 1539	ws. Fr.-Strb. 1545 of '48
143	Cl. Marot	Ps. 143 *Aulc. Pss.* 1539	Fr.-Strb. 1545/8, met 1 afw.
Ghes. Sim.	Marot-Liesv.	*Cantique de Symeon*	Fr.-Strb. 1545 of '48
Tien gheb.	Marot	Ps. 72 Genève 1544	Fr.-Strb. 1545 of '48

4. Utenhove's leven van 1550 tot 1560

Niet lang hebben de ballingen ongestoord mogen genieten van hun rust en hun gestadig groeiend kerkelijk bezit. De 6e juli 1553 stierf koning Eduard VI, die de Hervorming in zijn land zo krachtig bevorderd en de vluchtelingen in de hoofdstad

zo zeer begunstigd had. Tien dagen later - Jane Gray had zich niet kunnen handhaven - besteeg Maria, de dochter van Hendrik VIII en Catharina van Arragon, de troon van Engeland. ‘De Bloedige’, zou haar bijnaam worden. Zij, de vurig roomskatholieke, wist zich door de overgrote meerderheid van de Engelse adel gesteund, en in grote haast en met doeltreffende middelen werd de reformatie geliquideerd en het pausdom hersteld.

Het spreekt vanzelf dat bij een dergelijke ontwikkeling van zaken de gereformeerde leden der vluchtelingengemeenten zich niet langer veilig konden voelen, en ze zullen het als een Godsbestiering hebben beschouwd dat er twee Deense schepen leeg op de Theems lagen, die hen naar een nieuw beschermend oord konden voeren. Toen zij dan ook op 17 september - twee maanden na Mary's troonsbestijging - van Gravesend afvoeren, hebben zij in hun argeloosheid gemeend dat Denemarken het christelijk gebod der herbergzaamheid, in spijt van alle verschil in belijdenis, liefdevol in praktijk zou weten te brengen[1].

Hoezeer zijn Utenhove, a Lasco en de hunnen in deze hoop bedrogen uitgekomen. Toen de

1 Deze tocht en de verdere wederwaardigheden zijn door Utenhove beschreven in zijn *Simplex et fidelis narratio de institvta ac demvm dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia.... Per Ioannem Vtenhouium Gandauum*. (Basileae) 1560, herdrukt in *Bibl. Ref. Neerl.* IX; een excerpt hiervan bij Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 100-113.

beide leiders van het kleine kuddeke, na enkele zware stormen en andere tegenspoeden, eindelijk eind oktober de Deense bodem betraden, reisden ze onmiddellijk verder naar Coldingen om door de Deense koning gehoord te kunnen worden. Persoonlijk was deze hun misschien niet ongenegen, maar geraden en gedreven door de hoge kerkelijke autoriteiten, stond hij de Londens-gereformeerde Nederlanders geen andere openbare eredienst toe dan die naar Deens-Lutherse ritus en leer.

Onverzoenlijk vijandig stonden de Denen tegenover de Avondmaalsopvatting van a Lasco - eerder nog zouden ze Papisten in hun land dulden! - en elk gesprek daarover vergrootte slechts hun haat jegens de vreemdelingen. Nauwelijks drie weken na hun aankomst kregen dezen het bevel ogenblikkelijk het rijk te verlaten, tenzij ze de Deense leer en gebruiken aanvaardden. De 4e december bereikten a Lasco en Utenhove Emden. In dezelfde maand moest ook de in Kopenhagen achtergebleven groep vertrekken. Bij het barste winterweer begaven ze zich, gereed of niet, de 13e december, in groepen naar de roeiboten die hen naar het zeeschip zouden brengen. Aan boord van de sloepen gekomen beginnen de jongeren Utenhove's 2e psalm te zingen:

> Waerom is t'volck oproerich eenpaer /
> Ouer dynckende ydel dynghen.
> De princen en koninghen alle gaer /
> Ouer een haeren raedtslach bringhen /
> Om te stryden teghen s'Heeren handt /
> End Christum dien hy heeft ghesant /
> Om aller menschen hulpe.

De ouderen nemen het lied over en samen zingen ze het tot het eind toe[1]. ‘Het rijck Christi is een rycke des cruycen ende geestlick, dat de werldt v*er*uolcht’, had hun ouderling Utenhove in de marge van zijn psalm geschreven. ‘Hier is grooten troost voor die gemeinte Christi die in de wereldt v*er*druct is Het rycke Christi is van God veruast, ende kan mit gheen me*n*schelicke kracht of raed schade lyden.’ Dit geloof heeft hen bezield, al was de ondertoon van hun zang diepe verontwaardiging over het optreden van de ‘koninghen en princen’.

Eerst de 18e december liet het weer hun toe weg te zeilen, en zo bereikten de drie schepen de Duitse Oostzeesteden Rostock, Wismar en Lübeck, waar de ballingen al niet beter ontvangen werden dan in Denemarken. Tenslotte vonden ook zij, door de goedgunstigheid van gravin Anna van Oldenburg, een onderkomen in Emden en omgeving.

Sedertdien is Emden een centrum geworden van gereformeerd kerkelijk leven, dank zij de activiteit van a Lasco en Utenhove, die, wel verre van ontmoedigd te zijn, onverwijld begonnen aan de opbouw en versterking van hun gemeente, dank zij ook de werkzaamheid van de drukkeruitgever Gillis van der Erven (Egidius Ervius, Gellius Ctematius), een Gentenaar, die met de anderen uit Londen (via Denemarken) was overgekomen.

1 ‘Cumque scaphulas, quibus ad maiorem nauem fit uectio, iam ascendissent, nec nisi mortis imago eorum oculis obuersaretur, ibi pueri demum alta uoce Psalmum illum Dauidis secundum, *QVARE FREMVERVNT GENTES*, uernacula lingua canere incipiunt: quem reliqui fratres scaphis uecti, ad finem usque prosequuntur.’ (*Simplex et fidelis narratio*, pag. 116/7; *B.R.N.* IX, blz. 88/9) - Men vindt de gehele psalm hiervóór op blz. 257/8.

Over Utenhove's verblijf te Emden (dec. 1553-sept. 1556) weet zijn biograaf Pijper weinig meer mee te delen dan dat hij er heeft gecorrespondeerd met Bullinger over de Hervorming in Oost-Friesland, en met de Waalse gemeente te Wezel onder François du Rivier (Franciscus Riverius), die, verdreven uit Londen, zich daar een schuilplaats had gezocht, doch moeilijkheden ondervond van de Lutheranen onder Tileman Hesshusius[1].

De periode van betrekkelijke rust die nu voor Utenhove was aangebroken, heeft hij gebruikt om zich te zetten tot een nieuwe vertaling van de Bijbel - ter vervanging van de bestaande overzettingen, die voor het merendeel op Luther teruggingen -, in de eerste plaats van het Nieuwe Testament. Hij heeft zich daarbij verzekerd van de medewerking van Godfried van Wingen, en de hulp ingeroepen van tal van andere geleerden, onder wie Joannes a Lasco, Maarten Micron en Petrus Delenus.

Over Utenhove's vertaalmethode behoef ik hier niet uit te weiden; men kan zich daaromtrent laten inlichten door Le Long, Pijper, Van Druten en De Bruin[2]. Ons interesseren echter, met het oog op zijn latere psalmberijmingen, zijn taal- en spellingopvattingen, zoals hij die in de voorrede van zijn *Nieuwe Testament* (Embden 1556) uitgesproken en in zijn vertaling toegepast heeft[3].

Uit de voorrede citeer ik enkele plaatsen:

> ‘Wy hebben auer in onzer ouerzettinghe den blooten text, schier van worde te worde, zo verr als het de Nederlandsche sprake lijden konde, oock in den compositis of t'zamenstellighen worden (waerin een zonderlicke kracht gheleghen is;) na onzem vermoghen nagheuolght...’

> ‘Angaende auer der sprake, die wy hier ghebruyckt hebben, daerin hebben wy, na zommigher gheleęrder Nederlanderen raad, grooten arbeyd anghewendt, op dat wy dezelue in hoeren rechten zwangk (waervan zy buyten allem twijffel, door vrémde end wtlandische spraken, oock binnen mans ghedencken zeęr veruallen is;) zo verr ymmers als het ons moghelick ware, wederbrochten: Op dat door het onachtzaem schrijuen de meyning des heylighen Gheęstes niet verduystert wurde, end dat niemand van dem lezen onzes arbeyds verurémdt wurde. Niet dat wy eęnighe curiooszheyt (welck zick hier niet betaemt;) in der spraken ghezocht hebben, alzo het licht te maercken is wt dem, dat wy onderwijlen zommighe onduydsche worden willens ghebruyckt hebben, om den zin des heylighen Gheęstes te krachtlicker wt te drucken. Dit auer spreken wy van der noodwendigher reynigheyt der Nederlandscher spraken, ende om genus a genere, numerum a numero, casum a casu, tempora a temporibus, end der ghelijcke dinghen te onderscheyden: Welcker onachtzaemheyt menighmael groot miszuerstand end vaerlickheyt in der Schrift is medebringhende. End op dat wy in onzem schrijuen ghelyckformigheyt hielden, zo zijn wy veroorzaeckt gheweeszt zommighe diphthongis of dobbelvocalen te bruycken: op dat verscheyden

1 Zie Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 114-117.

2 Isaac le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, Amsterdam 1732, blz. 708-717; Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 118-130; H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Leiden 1895, Rotterdam 1900 en Rotterdam 1905, blz. 544-559; C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn Voorgangers*, Leiden 1937, blz. 224-234.

3 Een reproductie van het titelblad en van een tekstbladzijde bij De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 227.

pronunciatien of wtsprekinghen verscheydelick gheschreuen wurden.
Mids dem auer wy dezen onzen arbeyd ten nutte allen der Neder-

landen, (waerwt oock onze voorghemelde verstroeyde Ghemeynte meęst verzamelt was) anghewendt hebben, zo hebben wy onze schrijuen alzo ghematight, dat het allen den Nederlanderen zal moghen nut ende dienstigh zijn'[1].

Een enkele aanhaling om de toepassing van deze beginselen inzake vertalen en spellen nader te leren kennen:

MATTH. 2:1-6

1 Doe auer Jesus gheboren was te Bethleem des Joedschen lands, ten daghen des koenings Herodis: zie, dar quamen Wijzen vam Oosten tot Hierusalem,
2 Ende zeyden: Waer is die dar gheboren is eęn koeningk der Joeden? want wy hebben zijn sterr ghezien in d'Oosten, end zijn kommen hem an te bidden.
3 De koeningk Herodes auer dat ghehoort hebbende, ward beroert, end mit hem het gansch Hierusalem.
4 End verzamelt hebbende alle de Ouerpriesters end de Schriftgheleęrden des volcks, vraeghde van hen waer Christus zolde gheboren werden.
5 End zy seiden tot hem: Te Bethleem des Joedschen lands: want alzo is gheschreven door den Propheet:
6 End du Bethleem eęn aerde Juda, bist gheęnszins de kleynste onder den Vorsten Juda. Want wt dy zal [my] voordkommen eęn Leydsheęr, die mijn volck Israel weyden zal[2].

We kunnen bij dit alles een drietal, nauw met elkaar samenhangende principes onderscheiden.

a. In de eerste plaats heeft Utenhove een bovendialectische eenheidstaal willen scheppen, verstaanbaar van Vlaanderen tot Oost-Friesland. Het gezag dat het 'Oosters' in het midden van de 16e eeuw had als taal van literair verkeer, heeft hij onaangetast gelaten, getuige de menigvuldige Oosterse elementen[3].

b. Uitgaande van het punt dat een vertaling van het Nieuwe Testament zich zo dicht mogelijk moet aansluiten aan het Grieks, ook wat betreft de woordvolgorde, die daar voor een goed deel bepaald wordt door participium-constructies en betrekkingen uitdrukkende naamvalsvormen, was de overzetter genoodzaakt overeenkomstige constructies en vormen in te voeren. Hij deed dit te gereder daar hij nu in de gelegenheid was een Renaissance-ideaal te verwezenlijken: de moedertaal in vormenrijkdom de klassieke talen te doen nabijkomen. Deze rijkdom moest ook blijken uit de samenstellingen en afleidingen, waarin immers zo'n 'zonderlicke kracht gheleghen is'[4].
Zo dacht Utenhove tevens krachtdadig mee te werken aan de zuivering van de Nederlandse taal, verbasterd door de invloed van 'vremde end wtlandische Spraken'. In het uitbannen van Franse ontleningen is hij inderdaad ver gegaan. Wanneer hij echter 'zommighe onduidsche worden

1 Overgenomen uit het ex. ter U.B. Leiden, 1498 G4.
2 Ontleend aan De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 228.
3 Vgl. C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*[5], Antwerpen-Groningen 1952, blz. 59v.; J.A. Vorderhake, *Een zestiend' eeuwse taal van literair verkeer*, NTg V (1911), blz. 225-245.
4 Voorbeelden vindt men bij De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 229.

willens ghebruyckt', verdedigt hij zich a priori door te verklaren dat deze 'den zin des heylighen Gheęstes te krachtlicker wt drucken'. Tot die 'onduidsche' behoort in de allereerst plaats het woord je *auer* (hd. *aber*, ndd. *averst*), aan een ander Grieks bijwoord (voegwoord) beantwoordend dan het 'duidsche' *maer, mer* (*δε = auer; ἀλλα = maer*).

c. Met bovenstaande beginselen hangt het spellingsysteem samen, uitgedacht om uniformiteit te bereiken en berustende op de uitspraak, met dien verstande dat de samensteller voor de verschillende klanken zo veel mogelijk een verschillend teken stelt. Zijn systeem heeft vele overeenkomsten met dat van zijn oud-stadgenoot Joos Lambrechts, die in 1550 zijn *Nederlandsche Spellijnghe* had uitgegeven[1].

Op taal en spelling van Utenhove's Nieuwe Testament kom ik in het vervolg van dit hoofdstuk terug, wanneer ik de herdrukken en nieuwe uitgaven van zijn psalmen bespreek.

Het Nieuwe Testament kwam van de pers toen Utenhove zich te Frankfort aan de Main bevond, waarheen hij in augustus was gereisd om zich met a Lasco naar Polen te begeven.

Via Hessen, Wittenberg en Breslau komen ze begin december in Krakau aan. In februari van het volgende jaar bevinden zij zich in Wilna; vandaar bereizen ze Klein-Polen, in het voorjaar van '58 bezoeken ze Koningsbergen, wonen in september de synode van Wlodzislaw bij, vertoeven in januari '59 te Qerceto. In juni van dit jaar is Utenhove weer in Frankfort terug om zich voor te bereiden op de tweede overtocht naar Engeland, waar Koningin Mary gestorven was (17 november 1558) en de regering in handen was gekomen van de protestantse Elisabeth, de dochter van Hendrik VIII en Anna Boleyn. Zijn vrouw - Utenhove was in de lente van 1558 gehuwd met Anne van Horne - volgde hem voorjaar 1560[2].

5. 25. Psalmen (1557)

Utenhove verliet dus in de zomer van 1556 de stad Emden, om er niet weer terug te keren. Tijdens zijn afwezigheid bezorgde Gillis van der Erven herdrukken van de in Londen verschenen gezangboekjes. De 4e april 1557 kwam van zijn pers:

25. | *PSALMEN* | *end andere ghesan-* | *ghen diemen in de Duydtsche Ghe-* | *meynte te Londen / was ghe-* | *bruycken-* | *de*. ‖

Colloss. iij. c. 16. | *Het wordt Christi wone in v rijcklick in* | *allerley wijszheit: leeret ende vermanet* | *malckanderen* | *ende singet mit Psal-* | *men ende lofszanghen en gheest-* | *licken liedekens in ghenade* | *den HERE in uwen herten*. ‖

Ghedruckt te Embden, by Gellium | *Ctematium. Anno. 1557*. | *den 4. Aprilis*. ‖[3]

1 De Vlaamsche Bibliofielen bezorgden een facsimile-uitgave (Gent 1882). Over Lambrechts en zijn boekje o.a. J.W. Muller in *Onze Volkstaal* III (1890), blz. 184-193.

2 Bijzonderheden ontleend aan Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 144-190; voor U.'s huwelijk zie *Simplex et Fidelis Narratio*, p. 170 (= *BRN* IX, blz. 118) en vooral *BRN* IX, blz. 22, n. 5.

3 Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. nr. XXXIV. (Zie ook hiervóór blz. 253 noot 1).

Men mag met Wieder aannemen dat deze editie een getrouwe herdruk is van de *Vyf-en-twintig* van 1551, althans wat de tekst aangaat. Op de verandering van *ghy* in *du* (en bijgevolg van *mve* in *dyne*) wees ik al eerder[1]. Aan het bundeltje is bovendien een 'gezang' toegevoegd - achter de *Oratio Dominica* - dat Ctematius met deze woorden inleidde:

> NU VOLGHTER / Een ander ghebedt tot Godt door den Autoor des seluë sangkboucks / namaels sangkswyse ghemaeckt (d'welck ghebruyckt wert in der Gemeynte voor de predikacie) eñ is noeyt te vooren in desen sanckbouck gheweest / Mer is nu hier op noten (tot stichtinghe aller vromer Christenē) daer toe ghedaē / op dat so die de musyke konnen / den anderen die se niet konnen / te bet leerden end also een kort ghebedeken hadden / om God voor syne ghenade end hulpe (wan sy te samen kōmen) aen te roupen ende beghint aldus. O God. &c[2]

Het is de *Bedezang voor de Predikatie*, die ik hier in zijn oudste vorm geef:

> O God die du onse Vader bist
> door Jesum Christ
> Gheef dynen gheest ons allen ghemeyn
> Die ons ter waerheyt leyde
> Verhoor ons doch te deser stondt /
> Open den mondt,
> dynes Dienaers, dat hy dyn wordt reyn [*er staat:* ryen]
> ende vrymoedich verbreyde.
> Daertoe O Heere ghenadichlick /
> Open onse hert ende ooren
> dat wy dat hooren vlyetelick
> ende trauwelick bewaren
> op dat wy moghen vruchtbaerlick
> dynen loff altydt verklaren.

Het lied en zijn inleiding geven aanleiding tot enige opmerkingen. Jan Utenhove wordt hier de 'Autoor' van het gezangboek genoemd. Over vrienden-medewerkers dus geen woord. Het gezang 'wert' (dat is in deze editie een presens) in de gemeentelijke samenkomst gebruikt, zegt de drukker. Op welke gemeente heeft dat betrekking? Het is niet waarschijnlijk dat de ballingen in Emden een eigen gemeente hebben gehad, wel, dat ze zich bij de Oostfriese hebben aangesloten[3]. In zijn *Christlicke Ordinancien*, die toch wel ten naasten bij de reële situatie in de Londense kerk weergeven, deelt Marten Microen wel een door de 'Dienaer' uitgesproken 'ghebet voer de predicatie'

1 Zie blz. 252 en 308.
2 In de tekst bij Wieder, *Schriftuurl. Liedekens*, blz. 137 zijn enkele foutjes geslopen.
3 A.A. van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1908, blz. 115.

mee, maar zinspeelt hij met geen woord op het bestaan van een door de gemeente gezongen gebed[1]. Zou dan het 'wert', evenals het 'wordt' van de herdruk van '58, toch absoluut presentische betekenis hebben? Het rijm van regel 1/2 wijst er op dat '*bist*' hier authentiek is, d.w.z. niet een latere vervanging van '*syt*', wat wijzen kan op een ontstaan na de eerste Londense periode.

Van groter importantie is het feit dat we in dit gezang naar alle waarschijnlijkheid te doen hebben met een liturgische innovatie van de Londense ouderling. In geen van de werken over de Straatsburgse liturgie - en die komt hier voor vergelijking toch het eerst in aanmerking - noch over die van Genève, heb ik iets gevonden dat wijst op een *gezongen* gemeentelijk gebed voor de predikatie.

Het enige dat er mee te vergelijken is, is *Ein gsang vor anfang der kinder predig zesingen* van Johannes Zwick, zoals het voorkomt in het *Nüw gsangbů chle von vil schönen Psalmen vnd geistlichen liedern durch ettliche Diener der kirchen zů Costentz, &c. Getruckt zů Zürych by Christoffel Froschouer, Jm Jar D.M.XL*

Herr Gott, din trüw mit gnaden leist
vnnd schick herab din heilgen geist,
der vns die warheit leere
Vnd geb verstand, gmůt, sinn vnd hertz,
das vns din wort nit sey ein schertz,
ja gantz zů dir bekeere.
(Wackernagel III, Nr. 674)

Teneinde een misverstand van Acquoy[2] uit de weg te ruimen, laat ik de melodie van de *Bedezang voor de Predikatie* volgen in de versie van 1557 (*25. Psalmen*).
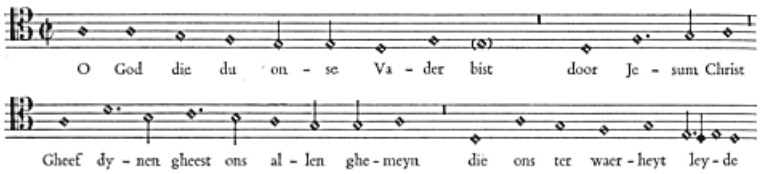
1 *Christlicke Ordinancien* (volledige titel hiervóór blz. 308), blz. 40-41:

> T'ghebet voer de predicatie: O Hemelsche vader, wiens wet volcomen is, de sielen bekeerende, een warachtich getuychenisse, den ongheleerden wijsheit gheuende, ende de ooghen verlichtende: wy bidden v oetmoedelick, dat ghy doer uwe oneindelicke goetheit, ons blint verstandt met uwen heilighen Gheest wilt verlichten: op dat wy uwe wet oprechtelick verstaende ende die bekennende, daer na leuen moghen. Ende na dat v ghelieft, alder goedertierenste Vader, de verborghentheiden ws willen den cleinen alleenlick te openbaren: ende dat ghy alleen acht hebt, op de ghene die oetmoedich ende ghebroken is van gheeste, de vreese ws wordts hebbende: Gheeft ons eenen oetmoedighen gheest, ende weert van ons alle vleeschelicke wysheit, die een viantscap teghen v is. Wilt oock ten rechten weghe bringhen, die noch vander waerheit dwalen, op dat wy alle v eendrachtelick dienen in heilicheit ende gherechticheit, alle de daghen ons leuens. Dit begheeren wy van v alderbarmhertichste Vader, in den naem ons Heeren ende salichmakers Jesu Christi, so wy van hem gheleertsyn bidden aldus, Onse Vader die daer in de hemelen syt [enz.].

2 J.G.R. Acquoy, *De Psalmwijzen der Nederlandsche Hervormde Kerk en hare herziening*, in: *Archief v. Ned. Kerkgesch*. IV (1892), blz. 81: 'Deze melodie heeft de eigenaardigheid, dat zij uitsluitend uit heele noten is saamgesteld. Men zou haar dus de prototype van onzen tegenwoordigen kerkzang kunnen noemen.... Doch er is iets anders van veel grooter beteekenis. De heele noten van dit lied heeft men later in heele en halve veranderd.'

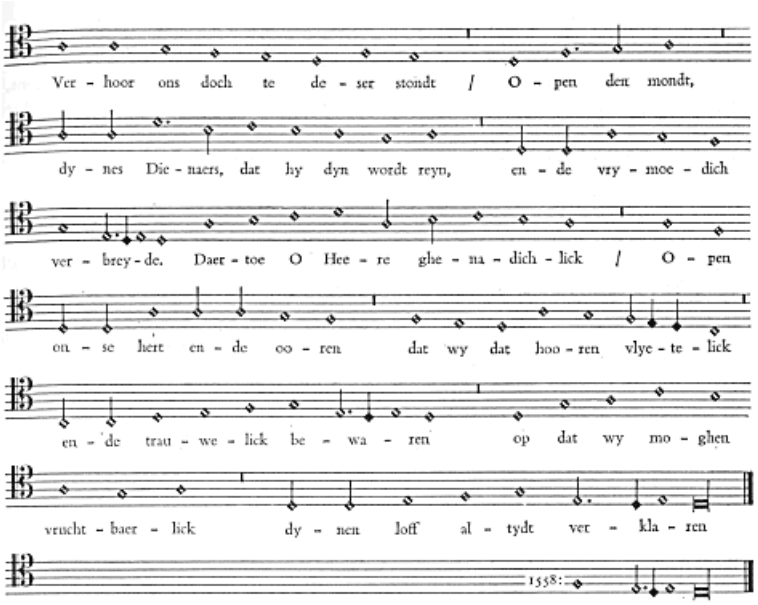
Ver - hoor ons doch te de - ser stondt / O - pen den mondt,
dy - nes Die - naers, dat hy dyn wordt reyn, en - de vry - moe - dich
ver - brey - de. Daer - toe O Hee - re ghe - na - dich - lick / O - pen
on - se hert en - de oo - ren dat wy dat hoo - ren vlye - te - lick
en - de trau - we - lick be - wa - ren op dat wy mo - ghen
vrucht - baer - lick dy - nen loff al - tydt ver - kla - ren
1558:

Een bron van deze melodie heb ik niet kunnen vinden. Waarschijnlijk hebben we hier te doen met een oorspronkelijke, speciaal voor de *Bedezang* gecomponeerde zangwijze.

6. 26. Psalmen (1558)

Waarschijnlijk was de voorraad gezangboekjes spoedig uitgeput, want ruim negen maanden later is opnieuw een herdruk van de *25. Psalmen* gereedgekomen:

26. | *PSALMEN* | *ende ander ghesan-* | *ghen, diemen in de Duydtsche Ghe* = | *meynte te Londen, was Ghe* = | *bruycken* = | *de.* ‖

Colloss. iij. c. 16. ‖ *Het woordt Christi wone in v rijcklick* | *in allerley wijsheyt : leeret ende ver* = | *manet malckanderen* | *ende singet* | *mit Psalmen ende lofzanghen* | *ende gheestlicke liedekens /* | *in ghenade den Heere in uwer herten.* | ☞ ? ☜ ‖

Ghedruckt te Embden, by Gellium | *Ctematium. Anno. 1558.* | *den 28. Ianuarius.* ‖[2]
[1]

2 Wieder, *Schriftuurl. Liedekens, Bibliogr.* nr XXXVI. Er zijn drie exx. bekend: Amsterdam U.B. (481 G 30-1); Gent U.B. (G 3436) - dit is het door Wieder vermelde ex. uit de bibl. van wijlen J.L. Beijers-; en Londen, Br. Mus., in de verzamelbundel 3434. c. 20., die ook de *11. Ander Psalmen* (1558) en de *Andere 26. Psalmen* (1559) bevat, resp. Wieder XXXVII en XLIV. Deze Londense bundel was Wieder niet bekend.

1 Voor de verbreiding van lied en melodie, zie § 16.

Moet men Wieder geloven, dan is deze editie - afgezien van de toevoeging van een nieuwe psalm - ‘tot in bijzonderheden gelijk aan no. XXXIV’ = *25. Psalmen 1557*. Niets is minder waar. De feitelijke inhoud van de tekst moge ongewijzigd zijn[1], het spellingkleed waarin deze tekst verschijnt, is een totaal ander. Ter illustratie volgen hier de voornaamste verschijnselen van het oude en het nieuwe ‘systeem’, waarbij het zal opvallen dat de veranderingen niet beperkt blijven tot de spelling in engere zin, maar zich ook uitstrekken tot het gebied van het vocalisme.

25. Psalmen.	***26. Psalmen.***
ghemaket	ghemaecket
haeren	haren
bin	ben
vier	vuer
mueren	muren
vrindelick	vriendelick
wylt, omryngt	wilt, omringt
blyft, syn	blijft, zijn
Soen, doer	Soon, door
ghebeinten	ghebeynten
vernieut	vernieuwt
duecht, nuese	doeght, noese
bloyt	bloeyt
betrauwen, vertraut, staut	betrouwen, vertrouwt, stout
erden	aerden
werden (adj.)	weerden
vremdelinck, mennighe, spreckt	vreemdelingk, menighe, spreeckt
wordt (subst.)	woordt
kommen	komen
aen, aenschyn	an, anschijn
werde, wert (pres.)	worde, wor(d)t

1 Op blz. 2 ontbreken de inleidende woorden die in '57 op fol. 3 voorkwamen: HIER volghen de Psalmē, diemen in de Duydtsche Ghemeynte / was ghebruyckende. - Bij de paginering is het ‘fol.’ komen te vervallen - Enige toonloze klinkers, die door hun overtolligheid de zang bemoeilijkten, zijn weggelaten, veel meer zijn er echter ingeslopen (zo bijv. overal *heylighen* t.o. *heilghen* in '57, en tal van *ende*'s) - Hetzelfde geldt voor de notendruk. - Hoewel tijdens het drukken nog enkele correcties werden aangebracht (zie Wieder, *Schrift. Liedekens*, blz. 138 bij nr. XXXVI) is de editie van '58 in het algemeen slordiger dan de voorgaande.

-ct (ontwaecte)

-ckt (ontwaeckte)

-ch(t) (salich, iuecht)

-gh(t) (saligh, ioeght)

-nck (koninck)	-ngk (koningk)
-nt (ghesant, ghewoent, wynt)	-ndt (ghesandt, ghewoondt, windt)
hoeft, daet, goet	hoofdt, daedt, goedt
-t blijft als morfeem van de 3e p.s. pres.	
gans(ch)	gantz
du sult, staet, salft, straft	du sulst, staest, salfst, strafst

De wijziging van de titel wordt gerechtvaardigd door de toevoeging, onmiddellijk voor het Register - en dus na de afsluiting van de bundel! - van *Den cxix. Psalm*. Volledig luidt het opschrift:

Den cxix. Psalm : beati immaculati. Op de wijse, God / der Goden &c.

Het is de letterlijke vertaling van Greiter's bewerking in 4 strofen der eerste 16 bijbelverzen van deze psalm:[1]

Es sind doch selig alle die	HET zijn ia saligh alle die,
im rechten glauben wandlen hie	in rechten ghelooue wandelen hier,
im gsatze gottes herren.	in de Wet Gods des Heeren.
.....	.....

De melodie-aanduiding (*God, der Goden*) is de beginregel van Utenhove's 50e psalm, die in de bundel is opgenomen en gezongen wordt op de wijs die Greiter in 1525 voor zijn psalm 119 had gecomponeerd.

7. 11. Ander psalmen (1558)

a. Inleiding

Hoe is Van der Erven aan de 119e psalm gekomen? Heeft Utenhove die vóór zijn vertrek bij de drukker achtergelaten? Waarom dan het lied al niet opgenomen in de druk van '57? Of heeft de auteur het uit Polen aan zijn uitgever toegezonden?

Dezelfde vragen kan men, met nog meer klem, stellen ten aanzien van de *11. Ander psalmen*, die Ctematius in de loop van 1558 - volgens Le Long 28 January, de verschijningsdatum ook van de *26. Psalmen*[2] - het licht deed zien:

11. | *Ander psalmē door* | *J.V. Autoor der Duydtscher ghe* = | *meynten* (*die te Londen was*) *sangk* = | *boeck, namaels noch dartoe in* | *rijme, op sanckswijse te sa* = | *men gestelt, Eñ nu op* | *het eerste in drucke*, | *tot stichtinghe* | *ende troost* | *aller vro* = | *mer* | *Christenen, wt* = | *ghegaen*. ‖

1 Wackernagel III, No. 121.

2 Le Long, *Kort Hist. Verhaal*, blz. 70: 'Hier [d.i. bij de *26. Psalmen* van 1558] waren bygevoegt 11 *Andere Psalmen*, (oft eigentlyk twaalf) van nieuws berymt.... Ghedruckt by Gellius Ctematius, te Emden den 28 January 1558.' Vermoedelijk waren beide bundeltjes bijelkaar gebonden en heeft Le Long de datum van het eerste ook voor die van het tweede gehouden. Dit vermoeden wordt gesteund door de Catalogus [Le Long], Salomon Schouten, 1744, waar de twee boekjes als één nummer (1189) worden beschouwd.

Ephe. 5. c 19. ‖ *Werdet voll gheests, ende spreket onder* | *malckanderen door Psalmen ende lof* = | *sangen ende gheestelicke liedekens* / | *singhet ende Psalmet den Hee* = | *re in mven herten*.‖

An. 1558. ‖[1]

We zullen trachten aan de hand van de inhoud van dit bundeltje een antwoord te vinden op de vraag naar de tijd van ontstaan. De titel deelt slechts mee dat deze II. vervaardigd zijn na de 25 Londense psalmen.

Het boekje bevat de psalmen 45, 46, 52, 67, 83, 85, 86, 94, 112, 123 [er staat: 132], 142 en 145. In totaal dus 12 liederen in plaats van 11.

Op zichzelf zeggen deze nummers weinig, sprekender zijn de 'Argumenten' (de korte samenvattingen boven elke psalm), het welsprekendst echter de liederen zelf: niet minder dan tien van de twaalf vormen variaties op het thema 'Vervolging'. Nu eens smeekt de dichter, in overeenstemming met de oudtestamentische psalmist, Gods wraak af over de tirannen (83, 94), of kondigt hij Gods straf aan over de goddeloze machthebbers (52), dan weer bidt hij om verlossing uit de benauwdheid (85,II; 86; 123; 142,IV) of troost hij zich en de zijnen met de wetenschap-door-het-geloof dat de Heer het zuchten en kermen van de vervolgden hoort, en hen kan en zal uitredden (46; 112, VI; 145).

Ligt het niet voor de hand aan te nemen dat deze psalmen de reflex zijn van de gevoelens die Utenhove hebben aangegrepen tijdens en onmiddellijk na de dreigende vervolging in Engeland en de schandelijke verbanning uit Denemarken? Is het in dit verband te stoutmoedig om in de razende tirannen Maria de Bloedige en de Engelse katholieken, om in de vervolgers van Christi gemeente de Deense en Duitse Lutheranen te zien? Ik meen van niet.

De verleiding is nu groot om de ontstaanstijd van deze tien psalmen te stellen op eind 1553, zodra Utenhove in Emden is aangekomen, en de volgende maanden. Dat hij ze tijdens zijn verblijf in Emden niet heeft laten drukken, kan verklaard worden uit de omstandigheid dat de vluchtelingen daar niet over een eigen kerk beschikten. Hij zal ze Van der Erven eerst hebben toegezonden, nadat hij had vernomen (of bemerkt) dat de drukker de oude Londense psalmen weer op de pers had gelegd (en dus geoutilleerd was voor muziekdruk). De titel suggereert trouwens een grote tijdsafstand tussen het ontstaan en het tijdstip van de druklegging: 'namaels [dat is na de Londense periode] ...samen gestelt. En n u o p h e t e e r s t e [dat betekent: en nu voor het eerst] in drucke wtgheghaen'.

Natuurlijk blijft de mogelijkheid dat ze door Utenhove geschreven zijn na zijn vertrek uit Emden. Hoe sterk de herinnering aan het leed van zijn gemeente in deze en de volgende jaren is gebleven, bewijst zijn *Simplex et fidelis narratio*, die hij tussen 1556 en '60 concipieerde. Zijn indrukken kan hij dan voldoende 'verwerkt' hebben om er over te dichten.

Even groot is de verleiding om de volgorde van de psalmen naar hun ontstaan te reconstrueren. In de variaties van het thema 'Vervolging' kan men een lijn aanbrengen, een klimmende lijn, die

1 Zie ook Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. Nr. XXXVII. Het ex. van wijlen J.L. Beijers bevindt zich thans in de Gentse U.B. (G 343. ^{7}). Een tweede ex. trof ik aan in het Brits Museum te Londen, in het verzamelbundeltje 3434. c. 20, (zie noot 2 op blz. 317).

zijn beginpunt heeft in de ‘wraakliederen’ en uitloopt in de lofzang van psalm 145, bij welke psalm 67 zich aansluit.

Ik ben me terdege ervan bewust dat deze hypothetische lijn nergens een steunpunt vindt - het is psychologisch even goed, zo niet eerder, aanvaardbaar dat de verschillende stemmingen bij de dichter minder ‘logisch’ op elkaar zijn gevolgd -, maar hij biedt, wanneer men de ‘neutrale’ volgorde van het psalmnummer wil vervangen door een wat minder kleurloze, daartoe een goede gelegenheid.

b. Psalm 83

Het Argument des 83. Psalm̃s.

Dauid begheert van God hulpe, teghen die omligghende onbesneden natien, die Jerusalem ende die ghemeynte Gods, altijdt sochten te vernielen, desen Psalm̃, is oock een gebedt der Christenen, teghen alle Tyrannen ende poorten der Hellen, die de Kercke Christi willen ouerweldighen.

Deus ne sileas.[1] *IV*.

I

Swijght doch niet Heer, O Godt wil niet stil wesen,
Verdraeght doch niet langher dit iammer wesen,
Dijn viande*n* want sy sick steken op,
Die dy haten verheffen haren kop,
teghen dijn volck listelick zy raedtslaghen,
teghen dijn erf hebben zy raedt gheslaghen.

V

O Godt wilt se als een rat onghestadigh maken,
Als een stoppel voor den windt door dijn wraken,
ghelijck een vuer dat een groen wout verbrandt,
En̄ als een vlam die de hooghe bergen brandt,
(So laetse fel dijn onstuym weder vinden)
Ende verslaetse mit dijn harde draywinden.

1 Vanwaar Utenhove dit incipit heeft, is me niet bekend. De Vulgaat, die hij anders hierin trouw volgt, heeft *Deus, quis similis erit tibi? ne taceas*.

VI

Haer anghesicht wilt mit schaemten versoecken,
op dat also zy dyne*n* naem bezoecken,
Maecktse beschaemt verslaet ze in eewigheit
gantz ongeacht bringt in verdriet en leydt,
Op dat he*n* mach dijn naem wel beke*n*t werde*n*,
End dat du bist allein de Heer op aerden.

In het algemeen heeft Utenhove zich dicht bij de tekst van Liesvelt gehouden. Soms is hij concreter. Zo heeft hij tegenover Liesvelts '*en houden raet tegen uwe verborgene*' in I, 6: teghen dijn erf hebben zy raedt gheslaghen; '*Wy willen die huysen Gods innemen*' breidt hij uit tot:

IV, 3-6 ..... .laet ons de woonste Gods,
Besitten vrij als het deel onses lots,
Jerusalem latet ons nu vertreden
End het gantze landt met alle zyne steden.

De vijfde strofe is opmerkelijk door de epitheta: *groen wout, hooghe bergen, onstuym weder*, waar Liesvelt alleen de substantiva heeft. Hoeveel feller is ook 'en veruaertse met uwen onwedere' weergegeven met V, 6: Ende verslaetse mit dijn harde draywinden.

De 137e psalm zelf ontbreekt in dit bundeltje, niet de melodie van deze 'wraakpsalm' bij uitnemendheid. Utenhove gebruikte ze voor deze 83e, in de definitieve versie die Bourgeoys er in 1549 aan gaf.

c. Psalm 94

Dezelfde bewerkingswijze, dezelfde versterkende synonymie, dezelfde gevoelstoon constateren we in de 94e psalm, waarvan ik ter illustratie de 1e en 6e (laatste) strofe laat volgen.

LIESVELT	**DEUS VLTIONEM. [*sic.!*] *IV*.**
	I
HERE God diens die wrake is /	O Heer en God der zonden wreker recht,
God diens die wrake is verschijnt.	God wreker recht wilt dijn krach[t] laten blijcken,
Verheft v ghi richter opter aerden /	Heft dy nu op o rechter des aerdtrijcken,
Vergelt den houeerdigen na haer daet.	Om die grootsche te gheuen loon en recht,
HERE hoe lange sullen die godloose	hoe lang zullen die booze Heer hebben recht,
hen verblijden / En her[*t*]*neckelic wtsegghen*	Hoe lang sullen zy sick moedtwilligh draghen,

en spreken / alle quaetdoenders.	Hoe lang sullen zy spreken met hooghmoedt.
.....	End in boosheydt sick roemen end behaghen.

VI

Sal den stoel der scalcken gemeenscap	Hebstu iet ghemein mit der Tyranne*n* stoel
met v hebben / die daer moeyte maect in	Die daer v*er*druckt onder den schijn van rechte,
nwe wet. Si wapenen hen tegen die siele	T'samen loopen sy onder schijn van rechten
des gherechtighen / en verdoemen ontsculdich	T'onnoozel bloed domme*n* zy en maken koel,
bloet. Mer die HEere is mijn bescuddinge	Mer den Heer is my als een vaste borght,
mijn God is een steenrootse mijns toeuerlaets /	Mijn God is my de steenrots mijns betrouwen,
En hy sal hen haer ourechte verghelden /	Verghelden zal hy hen t'boos onbesorgt
en salse in haer boosheit verstooren.	En in haer quaed verdoemen se en benouwe*n*.
Die HEere onse God salse verstooren.	

De melodie-aanduiding in de *LXIIII. Psalmen* verwijst naar de Franse 51e psalm: *Misericorde au poure* [*vitieux*]. Dat is juist, mits men er de oude Straatsburgs-Franse melodie onder verstaat, zoals die voorkomt in de psalters van 1539-1548 ('53). Bij U. heeft de zangwijs enkele kleine afwijkingen, die of eigen vindingen of drukfouten zijn.

d. Psalm 52

In drie strofen vat Utenhove de 52e psalm, waarin ‘De Heylighe Dauid straft de godlooze, die de goedtheyt Gods verachten’, samen. Hij vereenzelvigt zich met de opgejaagde David, die dit lied heeft gedicht nadat de Edomiet Doëg hem had verraden, en we proeven Utenhove's verontwaardiging uit de afgebeten zinnen, waarbij de antimetrie aan het begin van sommige versregels sterk expressief is, evenals - het klinke niet te modern - het relatief grote aantal explosieven en *sch*-allitteraties in de strofen I en II, 1-2:

I

Waerom roemdy du machtighe in boosheydt,
die goedtheyt Gods, men daghelicks wel siet,
Schand en verderf dijn tong steits ouerlegt,
Als een scherp schers dat buyten weghe schiet,
Schadighen steits, weldoen bemindt ghy niet,
die loeghenen beminstu meer dan trechte,
tot schandlickheydt dijn valsche tonghe wtrechtet.

II

God sal dy schenden end dy drijuen vrij,
Wt dijn landt ende dijn Saedt te niete doen

Men vergelijke naar toon en bouw daarmee de 3e (laatste) strofe:

III

Maer ick sal den groenen olijuen boom,
Doch zijn ghelijck in 't huys des Heere*n* breit,
Want ick mijn hoop sekerlick sonder droom,
In Gods goedheyt voor eewigh heb gheleyt

Utenhove heeft dit lied gebouwd op de melodie van Bourgeoys' 10e psalm, die in 1551 gepubliceerd werd.

e. De Psalmen 123 en 142

De gevoelens van wraak en verontwaardiging over vervolging en geleden onrecht maken in deze beide psalmen (en in de hierna te behandelen psalm 86) plaats voor het gebed in nood en druk, het gebed om hulp en uitredding. Enkele citaten zullen doen zien, hoe en in welk opzicht de zielsgesteldheid de poëzie heeft beïnvloed.

Psalm 123, 2e str.

So staen wy op onsen God en Heer,
Tot hy sick onser erbarme,
Goedertierenlick doet mit ons Heer,
Ghenadelick hoort ons karmen,
Want wy van smaedtheydt zijn verzaedt,
Ons siel is sadt van der rijcken smaedt,
End der grootscher, o Heer erbarmet.

Psalm 142

I

Mit mijn stem tot den Heer ick roepen wil,
In myne noodtwendigheyde,
Mit mijn stem tot den Heer ick bidde stil,
Versekert van zijn goedtheyde,
Voor hem ick gantz wtstorten sal /
Mijn belang, noodt verdriet misual,
In allerley teghenheyden

IV

Verlost my van alle veruolghers fel,
Die my benouwen en roouen,
Leydt mijn siel Heer wt alle ghequel,
Op dat ick v prijse en looue,
Dan sullen die gherechtighe soet,
My omringhen en troosten vroet,
End prijsen v Heer hier bouen.

De vijf psalmen uit het bundeltje die tot nu toe aan de orde zijn gekomen, zijn alle bewerkt naar de Liesvelt-tekst, zonder enige andere hulp, zelfs niet van de *Souterliedekens*. Maar in de eerste drie stond de berijmer zelfstandig tegenover zijn tekst; hij intensiveerde die naar de momentane behoefte van zijn bewogen gemoed, en zo werd zijn strofe expressief in woord, ritme, klank en versstructuur. In de beide laatste zien we niet zelden het tegenovergestelde: een zekere matheid en breedsprakigheid. Vaker ook moet de dichter zijn toevlucht nemen tot stoplappen. Vergelijk de tweede strofe van psalm 142 met de overeenkomende bijbelverzen en zie hoe Liesvelts proza Utenhove's rijm overtreft:

liesvelt

Als mijnen geest in benautheit is /
so kent ghi my /
Sy hebben my eenen stric gheleyt
opten wech daer ick op gae.
Scout ter rechter siden / en siet /
daer en kent my niemant /
Want mijn vlien is verloren /

utenhove

Als mynen gheest mit angst beuanghen is,
Kenstu alle mijn weghen,
Dat sy my onrecht doen is my bewist,
Mit stricken bin ick beleghen,
Wan ick 't alwijts en sijts sie an,
Gheenen anwijzer ick schouwen kan,
In 't vluchten is 't my al teghen.

Utenhove mist ten enenmale de dramatische kracht van zijn ‘Vorlage’ - dat is de enige conslusie waartoe men komen kan.

De *LXIIII. Psalmen* maken de identificatie van de melodieën gemakkelijk, al staat de aanduiding van psalm 123 daar onder psalm 132 (de drukfout uit de *11*. - zie bladz. 320 - werkte hardnekkig door!). Ze luidt: ‘Op de Ouerlantsche wyse, Alleyne God inder hoechde zy eer, &c.’ Dit is het lied van Nik. Hofesch: ‘*Allein Gott in der Höhe sei Ehr / und Dank für seine Gnade*’ (Verg. Gezang 91 uit *Psalmen en Gezangen voor den Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk*). Utenhove's notatie is een ritmisch sterk gewijzigde versie van Zahn 4457 (= Leipzig, Schumann, 1539). Wellicht moet de oorzaak van de afwijking gezocht worden in Van der Erven's drukkerij, want het *Bonner Gesangbuch* stemt hier overeen met dat van Schumann.

Bij psalm 142 staat: ‘O God wy dancken dyner &c.’ Aan deze melodie ligt ten grondslag die van het lied ‘*Herr Gott, wir bitten deine Güt durch Christum unsern Herren*’, voorkomende in *Catechismus*.... durch Joh. Meckhart. De zangwijs vertoont hier echter een ander ritme. Zie Zahn 4493a, waarbij de aantekening: ‘Das Erscheinen des *Catechismus* fällt... wahrscheinlich in die Zeit zwischen 1555 und 1562. Da der Catechismus auf dem Titel “mit fleisz wiederumb übersehen vnnd gemehrt” genannt wird, so fällt sein erstes Erscheinen in noch frühere Zeit; damit ist aber nicht gesagt, dasz die obige Melodie auch älteren Ursprungs ist, da man nicht weisz, ob die erste Ausgabe schon das Lied enthalten hat.’

In het Straatsburgs gezangboek van 1569 vond Zahn een ‘Umbildung’ van de melodie bij Nic. Boie's lied: ‘*O Gott, wir danken deiner Güt durch Christum unsern*

Herren' (4493b). Dit is het door de *LXIIII*. bedoelde. Ook hier melodische en ritmische afwijkingen van de Duitse versies.

Utenhove zal lied en melodie hebben leren kennen uit het *Bonner Gesangbuch* van 1550, waarin beide ook voorkwamen, maar dat Zahn niet gekend heeft.

f. Psalm 86

Met psalm 86, vertaald naar Marot, begint een nieuwe stijging, waarvan het uitgangspunt ligt in de terzijdestelling van elk wraakgevoel en in de verootmoediging voor Gods aangezicht. En daarom nu niet meer een bloedgierige schreeuw tot God om vernietiging der vijanden af te dwingen, maar vanuit de diepe ellende, waarin de vijanden hem hebben gestort, een smeekgebed dat pleit op Zijn barmhartigheid en goedheid.

marot

I

Mon Dieu, preste moy l'aureille,
Par ta bouté nompareille:
Respons moy, car plus n'en puis,
Tant paoure & affligé suis.
Garde ie te pri' ma vie:
Car de bien-faire ay enuie:
Mon Dieu garde ton seruant
En l'espoir de toy viuant.

VII

Car tu as à moy indigne
Monstré grand 'bonté benigne,
Tirant ma vie du bort
Du bas tombeau de la mort.
Mon Dieu, les peruers m'assaillent,
A grand's troupes sur moy saillent,
Et cerchent à mort me voir,
Sans à toy regard auoir.

VIII

Mais tu es Dieu pitoyable,
Prompt à merci & ployable,
Tardif a estre irrité,
Et de grand' fidelité
En pitié donc me regarde,
Baille ta force & ta garde
Au foible seruiteur tien,
Et ton esclaue soustien.

utenhove

I

O Heer neight tot my dijn ooren,
End wilt my als nu verhooren
want ick allsins bin verdruckt,
gaer allendigh en bedruckt,
bewaer bid ick dy mijn leuen.
Want tot doegh[t] bin ick begheuen,
Mijn God bewaer dynen knecht,

die sick dy vertrouwet recht.

VII

Want dijn goedigheydt ghepresen,
Hebstu an my wel bewesen,
Mijn siel treckende wt der noodt,
End vrijende van der doodt,
Heer die grootsche my bespringhen,
En mit grooten hoopen dringhen,
End staen na mijnder siele stracks,
Sonder op dy te hebben acht.

VIII

Mer Heer du bist seer barmhertigh,
Seer weldadigh ende goedthertigh,
Langkmoedigh in toornigheydt
Gaer goedt en vol trouwigheydt,
Siet my an zijt my ghenadigh,
Gheeft kracht dijnen knecht ghestadigh,
End den Soon dyner dienstmaeght,
Bewaer ende maeckt onuersaeght.

Soms wijkt de vertaler van zijn voorbeeld af en sluit hij zich bij de bijbeltekst (Liesvelt) aan. Zo bijv. in

I, 1-2; Lv.:	*HERE neyget uwe ooren / ende verhoort mi /*
VII, 7; Lv.:	*staet my nae mijnder sielen*
VIII, 6-7; Lv.:	*geeft uwen knecht uwe stercheyt / En helpt mi den sone uwer dienstmaecht*.

Met de Franse tekst nam Utenhove de melodie over en wel in de vorm die de Straatsburgs-Franse gezangboeken van 1545 tot '53 vertoonden.

g. Psalm 85

De 85e psalm legt het verband tussen zonde en lijden, maar kent ook de vergeving uit genade en spreekt daarna van de verwachting van het heilsrijk dat met de Messias komen zal, gedachten die de ‘gemeente onder het kruis’ dierbaar zijn geweest, de laatste te meer, daar met Christus de heilsbelofte in vervulling is gegaan.

I

Dijn aerdtrijck Heer ghenade hebstu ghedaen,
Du hebst Jacob van den banden ontslaen,
Du hebst dijns volcks boosheydt ghenomen wegh,
Sijn sonden al wt ghenaden hebst bedeckt,
dijn gramschap groot, hebstu versoet ten eynde,
End dynen torn daeruan oock willen wenden.

II

Keert dy tot ons God onses saligheydts,
Went van ons af den brant dijns tornigheits
Wilstu alwegh teghen ons zijn verstoort,
Of dynen torn vertrecken van nu voort,

IV

T'heyl is voorwaer den godureesende*n* by,
Op dat by ons d'heerlickheydt ware vrij,
Genade en waerheyt komen sick in 't gemoet
Rechtigheyt en vre[e]d zullen sick kussen soet,
T'ghelooue sal vast spruyten wt der erden,
Gherechtigheyt sal wt den Hemel gheschouwt werden.

Uit de laatst aangehaalde strofe blijkt dat Utenhove zich voor zijn lied weer naar het *Souterliedeken* heeft gewend om er iets aan te ontlenen. De elfde strofe luidt daar:

Die goetheyt opter stede
Der waerheyt quam te ghemoet,
Gherechticheyt gaf den vrede
Een minnelijck kusken soet.

Ook het ‘spruyten wt der erden’ kan van het *Souterliedeken* zijn; III, I komt bijna woordelijk overeen met Vorsterman:

VM.*HEERE toont ons uwe bermhertichеyt*
UT.Toont doch O Heer ons dijn bermhertigheit.

Voor het overige heeft Utenhove de Liesvelt-tekst als uitgangspunt genomen.

De melodie is van Bourgeoys bij psalm 50 in de definitieve versie, later dan 1549 en dus waarschijnlijk van 1551.

h. Psalm 46

Kende de vorige psalm nog de bede in de benauwdheid: *Keert dy tot ons God onses saligheydts, Went van ons af den brant dijns tornigheits* (II, 1-2), dit lied zingt slechts van het vaste vertrouwen op God onder welke omstandigheden ook, en wekt daarom alle ‘kranckgheloouighe [op] om op Godt te betrouwen, wanneer de Goddelooze rasen ende veruolghen.’

Het is een van Utenhove's beste psalmen geworden. Het lied heeft een sterk en toch gevoelig ritme, bezit fraaie regels, waarin de juichtoon van het overwinnend geloof doorklinkt. Ik citeer de strofen I, II en IV:

I

God is ons een toeulucht en vaste borght,
In teghenheydt bystandigh onbesorght,
dies zullen wy niet schricken,
Al waert schoon dat d'aerdrijcke sou vergaen,
Of die berghen in Zee sick souden slaen,
wy souden niet verschricken.

II

Laet d'ruyschen t'meer en sick verheffeN op
Laet die berghen met haren hooghen sop,
Sick roeren en beweghen,
Die beken schoon aller ghenadicheydt,
Sullen Gods stat verhoeghen ouerbreydt,
End s'Heeren woonst verheuen.

IV

Maer voor ons is der heerscharen Heer besorght,
Die Godt Jacobs is ons een vaste borght,
In alle teghenheyden,
Komet doch al en willet mercken aen,
Die wercken groot die de Heer heeft gedaen
Ende zijn wonderheyden.

W.J. Kooiman heeft op grond van de formule ‘vaste borght’ (I, I) gesproken van onmiskenbare invloed van het Lutherlied *Ein feste burg*[1]. M.i. terecht. ‘Toch is dit niet het Lutherlied’, merkt Kooiman verder op. Inderdaad neen, het heeft er slechts dit éne beeld mee gemeen. We hebben evenwel bij de ‘*Thien psalmen*’ al kunnen constateren dat Utenhove, zonder te kort te schieten in respect voor de Wittenberger reformator, in het spoor treedt van de Straatsburgers en alleen de bijbelpsalm wil laten spreken.

Het heeft er alle schijn van, dat Utenhove een zelfstandige bewerking heeft gegeven van de melodie: de Straatsburgse bij Marot's psalm 114 (en 115), voor het eerst in de *Aulcuns pseaulmes* van 1539. De zangwijze heeft in de loop van de jaren een aantal mutaties ondergaan: het Pseudoromeinse psalter ('42) nam ze met drukfouten en al uit zijn voorganger over; in hetzelfde jaar vertoont het Geneefse psalmboek al correcties, waarvan er enkele in het Straatsburgse van '45 worden overgenomen; in 1547 geeft Bourgeoys er de definitieve vorm aan. Utenhove's notatie is echter aan geen van alle volkomen gelijk, bevat bovendien enige kennelijke zetfouten. In 1561 werden deze verbeterd en tevens de eerste en laatste regel anders geritmeerd.
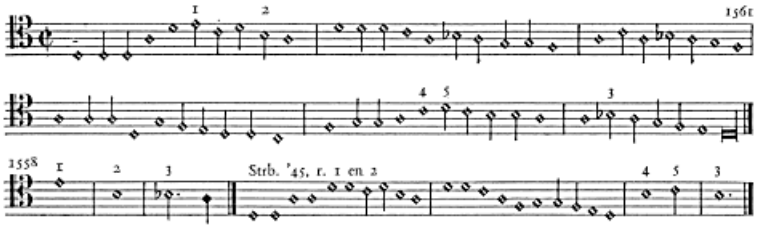
i. Psalm 145

Na de hymne van het vaste vertrouwen op God past de Lofzang op Zijn kracht, goedheid en voorzienigheid.

LIESVELT	**UTENHOVE**	**V**
V rijc is een rijc tot allen tijden /	Dijn rijck is Heer een eewigh rijck vol krachten,	
En uwe heerscappie duert voorder en voorder /	En dijn gheweldt duert in alle gheslachten	
altijt.		
Die HEre onderhoudt alle die daer vallen	Die Heere bewaer[t] en houdt vast die daer valle*n*,	
en rechtet op alle die neder gheslaghen syn	Hy recht oock op die daer zijn oueruallen,	

1 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 143.

Alder oogen verwachten op v /	Aller ooghen staen op dy an alle zijden,
En ghy geeft hen haer spijse tot sijnder tijt.	En du gheefst haer spijsz in bequame tijde

VI

Ghi doet uwe hant open / en vernullet	Du doest dijn handt open zo wert ghesadigh
alle wat leeft met welbehagen.	Door dy al wat mit athem is begenadight,
Die HEre is gherecht in allen sinen wegen /	Die Heer is recht in alle zyne paden,
En heylich in alle sinen wercken.	Goedertieren is hy oock in zijn daden,
Die Heere is bi alle die hem aenroepen /	De Heer is by alle die hem anroepen,
alle die hem ghetrouwelic aenroepen.	Die sick op hem in der waerheyt beroepen.

In bovenstaande strofen vindt men gehele regels uit Liesvelt bijna onveranderd terug.

Op enkele plaatsen heeft het *Souterliedeken* Utenhove aan een woord of rijm geholpen. Het sterkst spreekt

SL. II, 4-7	**UT. II, 1-2**
U macht vertellen die gheslachten	Alle eeuwen Heer end oock alle *geslachten*
Sy sullen al van v glory reyn /	
Van v heylicheyt / spreken pleyn	
En van v wonderlijcke crachten	Die moeten steits vertellen dyne *krachten*

Utenhove bezigde voor deze psalm de melodie van Bourgeoys bij Marot's 23e (1544, ook in Fr.-Strb. 1545).

j. Psalm 67

Nadat dan zo de stormen in Utenhove's ziel geluwd zijn, kan hij ook bidden voor de 'heidenen': 'Dauid biddet God den Heere, dat hy niet alleen de Joden, maer oock de heydenen mit zijn kennisse begauen wil, het welcke hy oock ghelooft dat gheschieden zal...', aldus het Argument.

'In deze uitgave [bedoeld is de *11. Ander psalmen*] vinden we den 67en psalm van Luther vertaald', meent W.J. Kooiman[1]. Het is slechts waar voor de eerste vier regels van de beginstrofe.

luther

Es woll uns Gott genedich sein /
vnd seinen segen geben.
Sein antlit vns mit hellem schein /
erleucht ins ewig leben /

utenhove

1 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 143.

Ons' Godt wil ons ghenadigh zijn,
En zynen zeghen gheuen,
verlicht ons mit zijn anschijn,
Hier end in 't eewigh leuen,

Het overige van het lied heeft niets meer met dat van Luther gemeen, maar is een berijming van de Liesvelt-tekst.

De melodie is die welke sedert 1543 in de ‘Lutherse’ gezangboeken staat boven Luther's psalm 67, maar in het *Straszburger Kirchenamt* van 1525 daar al bij optreedt (Zie Zahn 7246 en 7247). Ook hier heeft Utenhove (of de drukker) zich een aantal wijzigingen en ritmische vrijheden voorbehouden.

k. Psalm 112

Psalm 112 zingt van de voorrechten van de man die de Heer vreest: rijkdom en overvloed zullen zijn deel zijn, maar daarom behoort de mededeelzaamheid tot zijn plichten. Utenhove acht, nu de gemeente weer tot betrekkelijke rust is gekomen, deze opwekking tot 'handtreyckinghe' niet overbodig.

Met uitzondering van de aanvangsregel, die aan het *Souterliedeken*, eerder dan aan Vorsterman - beide hebben *Salich is die man* - ontleend is, heeft de berijmer de tekst van Liesvelt aan zijn lied ten grondslag gelegd.

Gezegd moet worden dat Utenhove de 'kerkliedstrofe' (2 + 2 + 3 versregels) de gehele psalm door onberispelijk heeft behandeld. Ter illustratie citeer ik strofe V:

> Hy deelet wt mit herte*n* bly,
> En gheeft van t'syne den armen,
> Sijn gherechticheyt blijuet vrij,
> Eewigh mitds zyn ontfermen,
> Synen horne verheue*n* staet,
> Vol eer, mer t'viands begheerte quaed,
> Sal haest vergae*n* mit karmen.

Als melodie duiden de *LXIIII. Psalmen* de 'Ouerlantsche' 25e psalm aan: 'Van alle menschen.' Bedoeld is die van Andreas Knöppken: '*Van allen minschen affgewandt, tho dy mine seel erhauen*.' Utenhove's notatie wijkt ritmisch (en hier en daar ook melodisch) sterk af van de zangwijze die Zahn (4461) overnam van Chr. Adolf Nystad, 1542. Het *Bonner Gb.* kan door de drastische vereenvoudiging van het melisme Utenhove's bron niet geweest zijn.

l. Psalm 45

De 45e psalm past in het geheel niet in de sfeer van de voorgaande elf. Ik vermoed dan ook dat het lied de drukker pas in handen kwam, toen het bundeltje van elf, met inbegrip van de titel, al gezet was, maar toevoeging nog mogelijk was. Als dit zo is, moet de auteur het vanuit Polen aan zijn drukker hebben toegezonden.

Kan dit lied, waarin David 'onder de figuer van dat huwelick Salomonis, mit de dochter van Pharao... dat gheestelick huwelick Christi mit zijnder ghemeynte' beschrijft, in verband worden gebracht met 's dichters eigen huwelijk in het voorjaar van 1558? De datum van verschijnen van dit bundeltje - 28 januari 1558 - berust slechts op een mededeling (een gissing?) van Le Long; de juistheid ervan kunnen we niet verifiëren, wel in twijfel trekken. Maar zelfs dan blijft de mogelijkheid dat het *aanstaande* huwelijk al voldoende is geweest om de dichter te inspireren.

Het Argument bevat in de slotzin nog een opmerkelijke uitspraak: 'ende Dauid bewijst klaerlick, dat Christus warachtich God zy, en oock warachtich mensche.' Men kan hierin eveneens een aanwijzing vinden voor een ontstaan in Polen, waar a Lasco en Utenhove hun bezwaren hebben kenbaar gemaakt tegen de christologie van de aldaar vertoevende, invloedrijke Antitrinitariërs[1].

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 188. Zie ook diens Register op Blandrata en Socinus.

Voor deze psalm heeft Utenhove Marot zeer ijverig geraadpleegd, zoals o.m. blijkt uit:

I, 6: een *rasch* schrijuer... (*un scribe* prompt de plume)
II, 2: Dynen lippen *ghenade* an kleeft (*En ton parler gist merveilleuse* grace)
VI, 3: Wt yuooren *palaisen* ghenomen (*Hors ton* palais d'*yuoire*)
VII, 2: Verciert mit *goudt van Ophijr* gent (*Qui d'*or d'Ophir....)

waar Liesvelt telkens andere lezingen heeft.

Maar al deze tekstelementen kunnen ook teruggaan op het in 1556/7 verschenen *Liber Psalmorum Davidis, Tralatio duplex, Vetus & Noua*[1]. Dit boek, uitgegeven door Rob. Stephanus, bevat de Vulgaat-tekst, een nieuwe vertaling die in hoofdzaak op Santes Pagninus teruggaat, en bovendien een commentaar, toegeschreven aan Vatable, van wie we weten dat hij op Bucer's werk steunde[2].

Doch in één geval ontbreekt Marot in de schakel Vatable - Marot - Utenhove. Het is in III, 1-3:

Mit spoedt rijdt eerlick ouer breydt,
Op het woordt der waerachticheydt
Tot den volcken mit grooter eeren

Marot heeft hier:

Entre en ton char, triomphe a la bonne heure
En grand honneur:... puis qu'auec toy demeure
Verité....

het *Liber Psalmorum* daarentegen in de tekst: equita super *verbum veritatis*, en in de commentaar: perfer *cito ad Gentes* verbum quod docet veritatem (cursivering van mij).

Dit nieuwe boek zal in de psalmberijming van Utenhove een belangrijke rol gaan spelen, zoals we bij een volgende bundel zullen zien.

Ten slotte wijst ook de spelling van deze psalm 45 op een later ontstaan. Die wijkt namelijk af van het in de bundel gevolgde systeem, maar sluit aan bij dat van de herdruk van 1559 (zie blz. 334).

Als melodie koos Utenhove die van Bourgeoys bij de 24e psalm van Marot (gewijzigde versie 1549). De 4e noot van regel 1 heeft hij terwille van de tekst gesplitst. In andere strofen moet de splitsing worden opgeheven.

m. Samenvattende constateringen en conclusies

1 *Liber Psalmorvm Davidis. Tralatio duplex, Vetus & Noua. Haec posterior, Sanctis Pagnini, partim ab ipso Pagnino recognita, partim ex Francisci Vatabli Hebraicarum literarum professoris quondam Regii eruditissimis praelectionibus emendata & expolita. Adiectae sunt annotationes cùm ex aliorum tralatione, tum verò ex Commentariis Hebraeorū ab ipso Vatablo diligenter excussis: quae commentarii vice lectoribus esse poterunt*.
Oliva Rob. Stephani M.D.LVI. (*Achterin*) Imprimebat Rob. Stephanvs in sva officina, Anno M.D.LVII. Cal. Ian.

2 Zie hiervóór blz. 141.

1. Elf psalmen weerspiegelen Utenhove's religieuze gemoedsbewegingen tijdens en na de gebeurtenissen in Engeland en Denemarken. Dat ze in het begin van 1554 geschreven zouden zijn, is wel aannemelijk maar valt niet te bewijzen.

2. De twaalfde, psalm 45, is zeer waarschijnlijk in Polen vervaardigd en wel eind 1557 of in het vroege voorjaar van 1558. Het lied verraadt bekendheid met het *Liber Psalmorum* van 1556/7.

3. De meeste psalmen zijn een berijming van de Liesvelt-tekst. Slechts psalm 86 kan men een vertaling naar Marot noemen. Invloed van de Franse dichter valt ook in enkele andere liederen te bespeuren, die van de *Souterliedekens* is aanzienlijk geringer dan in de vroegere verzamelingen.

4. De graad van inspiratie waartoe de bijbelpsalm de dichter brengt in verband met de omstandigheden, is duidelijk merkbaar in het poëtisch effect. Illustratief is in dit opzicht psalm 52, waarvan de laatste strofe in zijn syntactische bouw de verslapping van de spanning duidelijk aangeeft.

5. Van de 12 melodieën zijn er 5 ontleend aan het Franse psalter van 1551, 3 aan een Straatsburgs-Frans gezangbock (waarschijnlijk in de editie van 1545); 4 zijn van Duitse oorsprong. Utenhove heeft zich een grotere vrijheid tegenover de melodieën veroorloofd dan in de vorige bundels het geval was.

Ps.	**Bron**	**Melodie**	**Bron**
45	Liesv. (Mar.; Lib. Pss.)	Franse ps. 24 (1549)	*(= niet nader te bep.)
46	Liesv.-Marot	Straatsb.-Fr. ps. 114	ws. Strb. 1545/8, met afw.
52	Liesvelt	Franse ps. 10 (1551)	*
67	Luther-Liesvelt	*Es woll uns Gott genedich sein* (Lu.)	
83	Liesvelt	Franse ps. 137 (1549)	*
85	Liesvelt	Franse ps. 50 (1551)	*
86	Marot	Franse ps. 86 (1543)	Strb. 1545/8
94	Liesvelt	Straatsb.-Fr. ps. 51	ws. Strb. 1545/8
112	Liesvelt	*Van allen minschen* (Knöppken)	
123	Liesvelt	*Allein Gott in der Höhe* (Hofesch)	
142	Liesvelt	*O Gott wir danken deiner Güt* (Boie)	
145	Liesvelt	Franse ps. 23 (1544)	*

8. De herdrukken van 1558 en 1559

a. [*38 Psalmen* (*1558*)]

De vraag naar Utenhove's psalmbundeltjes moet vrij groot geweest zijn, wat verklaard kan worden uit het groeiend aantal vluchtelingengemeenten. En Van der Erven zal graag tegenover die vraag zijn aanbod hebben gesteld. In 1558 beschikte hij over 26 + 12 psalmen. Ten behoeve van degenen die zich voor het eerst een gezangboekje aanschaften, maakte hij een uitgave waarin deze 38 psalmen in de goede volgorde waren geplaatst.

We weten dit uit een mededeling van Le Long. Op blz. 71 van zijn al eerder aangehaalde *Kort Historisch Verhaal* (1751) zegt hij: ‘Dezen [de *11. Psalmen*] volgde kort daarna een nieuwe Druk,

waarin de voorgemelde *38 Psalmen* dus in ordre waren geplaatst: *Psalm* 1, 2, 3, 6.IV. [....] 145.IV. en 119, in 't korte.' Voor de verdere inhoud zie men Wieder, *Schriftuurlijke Liedekens, Bibliographie* nr. XXXVIII.

Het schijnt dat Le Long de laatste wetenschappelijk belangstellende is geweest, die het boekje in handen heeft gehand[1].

b. 11. Ander psalmen 1559

Een jaar later legt de ijverige Emdense drukker voor de tweede maal de *11. Psalmen* op zijn pers, ten gerieve van hen die wel de 26 bezaten, maar niet de aanvulling, die inmiddels was uitverkocht.

11. | *Ander psalmē door* | *J.V. Autheur der Duytscher ghe* = | *meynten* (*die te Londen was*) *sangk* = | *boeck / namaels daertoe in rijme, op* | *sangkswijse te samen ghestelt* / | *eñ nu op het eerste in druc* = | *ke tot stichtinghe ende* | *troost aller vro* = | *mer Christe* = | *nen wtge* = | *gaen*.‖

Ephes. 5. c. 19, ‖

Wordet vol gheests / ende spreket onder | *malkanderen door Psalmen ende lof* = | *sanghen ende gheestelicke Liede* = | *kens / singet ende Psalmet den* | *Heere in uwen herten*.‖

An. 1559. ‖[2]

Van deze herdruk zegt Wieder: 'Regel voor regel (behalve op $A8^v$, B^r en B^v) gelijk aan de uitgave van 1558, alleen een paar spellingverschillen, bijv. hier: h*u*welijk, in 1558 *ou;* m*i*t, in 1558 m*e*t.'[3]

Wieder vergist zich; het moet zijn: in 1558 *houwelick*, hier *houwelick;* m*i*t, in 1558 m*e*t.

Er is echter met de spelling iets dat veel merkwaardiger is dan Wieder's twee voorbeeldjes ook maar in de verte doen vermoeden. Terwijl de *11.* van '58 geheel gezet zijn overeenkomstig het spellingsysteem van de *26.* van dat jaar - de enige principiële verschillen zijn een consequent *so, bin, bringt, mit, erde, du salt* en het presens *werden* tegenover: *zo* en *so, ben, brengt, met, aerden, du sulst* en het presens *worden*, - brengt de herdruk van '59 weer een nieuw stelsel, zodat de psalmzingers in twee jaar tijds, vier uitgaven gebruikende, de volgende beelden te zien kregen:

25. Ps. '57	***26. Ps. '58***	***11. Ps. '58***	***11. Ps. '59***
bin	ben	bin	ben
(omr)yngt	(omr)ingt	(bedw)inght	(bedw)ingt
syn	zijn	zijn, zyne	syne, zijn
duecht	doeght	doeght	doecht
erden	aerden	erde, aerdtrijck	aerde, aertrijck
wordt	woordt	woordt	woort

1 Het komt niet voor in de *Catalogus-Salomon Schouten*, 1744. Le Long heeft het dus blijkbaar niet in eigendom gehad.

2 Zie ook Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* Nr. XLIII. Er is slechts één ex. bekend: Amsterdam U.B. (481 G 30-3). Merkwaardig in deze herdruk is de formule 'en nu op het eerst' in de titel.

3 Wieder, *Schrift. Liedekens*, blz. 140.

aen(schyn) an(schijn) an(ghesicht) aen(ghesicht)

werden	worden	werden	worden
wynt	windt	windt	wint
gans(ch)	gantz	gantz	gantsch
du sult	du sulst	du salt	du salst

Behalve deze doen zich nog incidentele verschillen voor, waarvan de belangrijkste zijn:

1558	1559
Ps. 45, VI, 5 konighinnen	koninghen
VII, 2 goudt	goude
46, V, 4 brickt 6, 2 volcken	breect wolcken
67, II, 8 die	de
94, IV, 3 den	dien
112, VI, 2 t'saem	t'samen
145, I, 3 v louen	dy louen
II, 6 ieglick	yeghelick
V, 6 haer, spijsz	hen, spijse

benevens afwijkingen in het aantal lettergrepen per regel door invoering of weglating van de toonloze -e, -e-. Systeem valt er niet in te ontdekken.

Wat de notendruk betreft geldt dezelfde opmerking als bij de *26. Psalmen* ten opzichte van de *25.:* sommige fouten werden gecorrigeerd, andere slopen binnen. De melodie van psalm 86 werd aangepast aan de ritmiek van het Geneefse psalter. In het algemeen is de notatie van de psalmen in deze herdruk iets slordiger.

9. Andere 26. psalmen (1559)

a. Inleiding

In hetzelfde jaar waarin de herdruk van de *11. Ander psalmen* verscheen, publiceerde Van der Erven een nieuwe verzameling onder de titel:

Andere 26. Psalmē | *Dauidis nieuwelick toeghemaeckt*, | *ende op dicht ghestelt by den seluen* | *Autheur J.V. ende nu in drucke* | *wtghegheuen, ten nutte* | *der Nederlandtscher* | *Ghemeynten*. ‖ ❦ ‖

Ephes. 5. c. 19. | ☞ *Werdet vol gheests / ende spreeckt on* = | *der malkanderen door Psalmen ende* | *Lofsanghen ende gheestelicke* | *Liedekens / singhet ende* | *Psalmet den Heere* | *in mven herten*. ‖ ☞ ? n☜ ‖ *An. 1559*. ‖[1]

Zeer waarschijnlijk is deze editie al een herdruk. Daarop zouden - volgens Wieder - de beide 'handjes' op het titelblad kunnen wijzen, alsook een zinsnede uit de voorrede (*De Drucker aen den Sanghер*): 'Ende oock so hebben wy de selue Psalmen

1 Zie vooral ook Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. Nr. XLIV.

op het selfde formaet en*de* de selue letter van de ander lest ghedruckte, laten wtgaen.' Het formaat is wel hetzelfde als van alle voorgaande gezang-

boekjes, maar de letter is groter. ‘Ik vermoed’, zegt Wieder dan ook terecht, ‘dat aan dezen druk een druk voorafgegaan is, die werkelijk met dezelfde letter gedrukt was als de voorafgaande Psalmen, en dat dit een herdruk is (....) waarin de opmerking in de voorrede over de gebruikte letter woordelijk overgenomen werd, al paste zij niet meer voor den herdruk’[1].

Ook wijst de bibliograaf van de *Schriftuurlijke Liedekens* erop dat er tweeërlei exemplaren van deze druk bestaan. ‘Toen er reeds een aantal exx. getrokken waren, heeft men nog enkele fouten gecorrigeerd en tegelijk het wapen [van Emden] en het adres [‘Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. An. 1559] op het laatste blad weggenomen.’ ... Van de eerste soort (met het wapen achterin en op den titel ‘Dauid*e*s’) is een ex. te Utrecht op de Univ. Bibl., van de tweede soort (laatste blad wit en op den titel ‘Dauid*i*s’) een te Amst. ter Univ. Bibl.’[2]

Ik gebruikte het Amsterdamse exemplaar (481 G 30 [2].

De vraag waar en wanneer de *Andere 26. Psalmen* zijn ontstaan, dunkt me nauwelijks een probleem. Rekening houdend, ten eerste met de veronderstelling dat de editie die wij ervan bezitten een herdruk is en dat de verschijning van de oorspronkelijke dus zeker enige maanden tevoren moet vallen; - ten tweede met het feit dat kort na de *11. Psalmen* Van der Erven alle psalmen die tot zijn. beschikking stonden, opnieuw bundelde en in volgorde plaatste, waarbij hij dus nog niet in het bezit geweest blijkt te zijn van deze nieuwe psalmen; - ten derde de hypothese aangaande psalm 45 (geschreven voorjaar 1558 en vanuit Polen toegezonden als enige nieuwe) voor waarheid aannemende, concludeer ik tot een ontstaan van de *Andere 26*. tussen voorjaar 1558 en begin, uiterlijk voorjaar '59. De vervaardiging moet dus gedurende de Poolse tournee hebben plaatsgevonden.

Voor de ‘nieuwheid’ zijn trouwens tal van aanwijzingen:

1*e*. de titel: ‘Andere 26. Psalmē Dauidis *nieuwelick* toeghemaeckt.’ In dit verband kan ook het ontbreken van een verwijzing naar Londen, zoals nog in de *11. Psalmen* van '59, van betekenis zijn.

2*e*. de voorrede van de drukker, waaruit ik een gedeelte aanhaal: ‘LIeue Christelicke sanger / hier hebdy andere *26. nieuwe* Psalmen, de welcke de Autheur J.V. in dichte ghestelt heeft, de welcke, hoe wel hy des sins, door Gods ghenade is, noch namaels de selue, t'samen met den anderen die te voren in drucke wtghegaen zijn, in orden achteruolgende te setten, ende so wat in die vorighe (in welckerley wyse het zy) ghefeylt oft onuolkomelick wtghedruckt of geset ware, oock te verbeteren, so heeft hy de Ghemeynte Christi so langhe niet willen van synen arbeyt beroouen, mer heeft de selue Psalmen nu in drucke willen wtgheuen...’ (Cursivering van mij).

Men kan hieruit lezen dat Utenhove van plan was bij zijn terugkomst in Emden zijn nieuwe psalmen te voegen bij de oude, die hij een grondige herziening toebedeeld had, en het geheel in volgorde van nummering te plaatsen. Toen hem echter duidelijk werd dat van een terugkeer naar Oost-Friesland voorlopig geen sprake zou of kon zijn, heeft hij zijn laatste voortbrengsels, 26 in totaal, naar Van der Erven gezonden om er de gemeente mee van dienst te kunnen zijn. Kort te voren had de drukker, waarschijnlijk op eigen initiatief, de aanwezige 38, nu in volgorde, uitgegeven.

3*e*. het optreden van een Poolse melodie, volgens de aanduiding van de *LXIIII. Psalmen*, bij

1 Wieder, *Schrift. Liedekens*, blz. 141.
2 Het Londense ex. - zie blz. 317 noot 2 - is van de ‘tweede soort’.

psalm 42. Daar deze melodie eerst in 1554 als psalm-melodie in Polen werd gedrukt, is het niet waarschijnlijk dat hij ze van a Lasco in Londen of Emden heeft gehoord - waarom zou hij die prachtige zangwijs dan al niet eerder aan zijn gemeente hebben geschonken? -, maar ligt het veel meer voor de hand dat hij ze pas in Polen zelf heeft leren kennen.

4*e*. de taal en de spelling.

We herinneren ons dat Utenhove bij de vertaling van het Nieuwe Testament van bepaalde principes is uitgegaan en zich van een bijzonder spellingsysteem heeft bediend[1]. Ik heb getracht aannemelijk te maken dat de *11. Psalmen* naar hun ontstaan dateren van vóór deze Bijbeloverzetting, waaruit verklaard wordt dat ze de 'nieuwigheden' nog niet vertonen (zie pag. 320). Bij de *Andere 26*. is het echter anders: die bezitten ze wel.

S p e l l i n g e n als: *huer*(*e*), *kruepelen, verhueghing, ghenoughzaem, zouckt, droufnissen, droussen, gewiβ, spijβ, verderfue, grofue* (!), *hy laett, zitt, verlaett*, behoren tot 'het systeem'.

W o o r d e n als: *bald, wen, samling, hen* (*gheuaren*), *beweeren* (= beschermen), *wijβsegt*, veroosters-en de taal.

V o r m i n g e n als: *hooghroemigh, kentschap, halsterckigh, haghelgeschut, geluckzaemheyt* en *waenschijn* staan daar vanwege hun 'zonderlicke kracht'.

I n n o v a t i e s als: *du salt, du heefst, heefstu, ouer den... die gaen, aen den die hem vreezen, de steen den hebben verworpen de baulieden, de dagh den de Heer heeft aengheuaen, den schut des die dat hogst' inwoonet, sone dijnr dienstmaegt den du heefst beurijdt*, passen in het stelsel van de 'Renaissance der taal', en waarschijnlijk om deze weer in 'haeren rechten zwangk' te brengen, bezigt Utenhove a r c h a ï s m e n : *ghedweghen* (gewassen), *quelen* (lijden), *zaen* (spoedig), *gheringhe* (snel), en *heft'en* (heft hem).

Doorslaggevend is echter het, ik mag wel zeggen beruchte woordje a u e r , dat in deze psalmen tweemaal opduikt (129, II, 3 en 147, V, 5). Met opzet gebruik ik de term 'opduiken', want ik heb het vermoeden dat Utenhove het in deze bundel vaker geplaatst heeft, maar dat Van der Erven, die overigens ver met de vernieuwingen van zijn geleerde ouderling wilde meegaan, doch tegen 'auer' een aversie koesterde, het heeft geliquideerd, waarbij het dan door onoplettendheid of anderszins op deze twee plaatsen is blijven staan[2].

En nogmaals, in de *11. Psalmen* niets van dit alles, behalve dan in de 45e psalm - de laatstbijgekomene! -, die wel door Ctematius is 'genormaliseerd' om niet te zeer af te steken bij de andere, maar waarin *du salst, vergheselschapt* en *wonderdaden* (in de 'echte' *11*. alleen *wonderheden* of *wonderlicheden*) het recente ontstaan verraden.

Evenals bij de voorgaande verzamelingen is Utenhove ook nu eclectisch te werk gegaan; een stelselmatige opvulling van hiaten heeft hij dus in geen geval willen geven. Bij nadere beschouwing valt op dat, in verhouding tot de *11. Psalmen*, het aantal lofzangen groot is: tezamen met de opwek-

1 Zie hiervóór blz. 312-314.

2 Hoever Ctematius zich aan het taal- en spelgebruik van Utenhove c.s. aanpaste, blijkt uit zijn voorrede bij *Het ghevoelen Joannis. a Lasco*, ... *Of het den Christenen... verorloft is, dat zy zick in den Pauwstlicken godsdiensten.... vinden laten*.... Anno. 1557. - Herdrukt in A. Kuyper, *Joannis a Lasco Opera* I, p. 65-67. Een 'auer' zal men er evenwel niet in ontmoeten.

kingen tot lofprijzing vormen ze de helft van de bundel. De wraak- en klaagzangen zijn minder in aantal, maar het feit dat ze nog altijd een derde deel van de verzameling uitmaken, stempelt de bundel tot ballingenpoëzie.

Wanneer ik straks groeperingen maak, betekent dat in geen geval dat ik dit doe op grond van een vermeende ontwikkelingsgang, een soortgelijke als ik bij de *11. Psalmen* construeerde. Voor deze *Andere 26.* zou een dergelijke constructie al te gekunsteld zijn.

Diep heeft de dichter de smart ervaren om de verbanning van huis en hof, om vervolging en lijfsgevaar, om de vijandschap van hen die in Christus broeders moesten zijn; maar ook ervoer hij de vreugde van de verlossing uit de druk door Gods goedheid en genade. Ver van zijn gemeente, op de lange tochten door het uitgestrekte land, verlangt hij vurig naar het zijn in Gods huis temidden van de zijnen, maar hij wekt dezen voortdurend op om de Heer te loven en vermaant hen tot Zijn dienst. Nu eens kan hij klagen over de voorspoed van de bozen, dan weer juicht hij in de wetenschap dat God de Zijnen niet verlaat, en in al deze wisselende stemmingen vindt hij in het Boek der Psalmen de woorden om zich te uiten, te bevrijden, te troosten, zich en anderen te vermanen. Het zijn dezelfde stemmingen die we in dezelfde wisseling terugvinden in de *Simplex et fidelis Narratio*.

Het spreekt vanzelf dat Utenhove op zijn Poolse reis niet de beschikking heeft gehad over een uitgebreide bibliotheek. Het is me mogelijk gebleken vast te stellen van welke hulpmiddelen hij zich bij zijn psalmberijming heeft bediend. Allereerst komt in aanmerking genoemd te worden het vrij recente Pagninisch-Vatabliaanse *Liber Psalmorum Davidis* (1556/7), dat hij misschien al voor de 45e psalm raadpleegde. Verder bezat hij een Liesvelt-bijbel, een Geneefs-Frans psalter van 1551 of later, een Duits gezangboek en een Straatsburgs-Frans; aan de beide laatste ontleende hij alleen enkele melodieën.

De nu volgende groeperingen berusten, nogmaals, uitsluitend op overwegingen van compositorische aard. Slechts enkele psalmen zullen uitvoeriger behandeld worden, bij de overige volsta ik met enkele opmerkingen.

b. Klaagzangen (*137, 12, 13, 77, 42, 90, 73, 82 en 75*)

Psalm 137

I

Aen Babylons waterstroomen aendachtigh
Saten wy / end weenden / zijnde ghedachtigh
Des berghs Sion Godes Ghemeynten reyn.
Midden onder Babels volck in 't ghemeyn
Klaechden wy / end hebben mit druck beuanghen /
Onse harpen aen de wilghen ghehanghen.

Deze inzet is slap, het vers is met stoplappen opgevuld, waarvan *aendachtigh* zinloos is en het effect van het enjambement - dat overigens in een *gezongen* psalm eerder stoort dan tot de schoonheid ervan bijdraagt! - bederft.

Sterk enjamberend is de 4e strofe (1-4):

> Wellaen dan Heer zy doch eenmael gedachtigh
> Der kinderen Edom die zick zeer prachtigh
> Hielden de wijl de stadt Jerusalem
> Verwoestet ward / na zijner daet loon hem.

Hoeveel krachtiger is echter de slotstrofe met zijn g-, d-, k- en st-allitteraties, en de effectieve antimetrie in de 'jambische' verzen. Hier heeft het enjambement van 1 op 2 wel degelijk een fraaie werking:

> V
> O Babylons dochter die daer zalt werden
> Vernietight gaer end gants gheslecht ter eerden /
> Saligh werdt hy die dy verghelden kan
> Het grusaem quaed dat du ons heefst ghedaen /
> Saligh werdt hy die dyne kinders kleyne
> Aengrijpen zal / end stooten aen den steyne.

Melodie: Frans Psalter 137 (1549). Afwijkingen: r. 3. n. I ♢ i.p.v. ♢; r.4 n. 7 d (♢) i.p.v. c (♢). Zonder deze afwijkingen (drukfouten?), maar met één andere staat de zangwijs ook boven psalm 83 uit de *11. Psalmen*.

Psalm 12

Deze psalm heeft Utenhove vertaald naar Marot, hier en daar echter bekortend, zodat hij zes strofen heeft tegen Marot acht. Een enkele aanhaling kan laten zien hoe de vertaler zich van zijn taak kweet.

MAROT	**UTENHOVE**
II	II
Certes chacun vanité, menteries	Een yeder spreeckt niets dan bedriegerien /
A son prochain dit ordinairement:	End luegnen mit zijn naesten alleszins /
Aux leures n'a l'homme que flateries,	Zijn lippen doen doch anders niet dan vleyen /
Quand il dit l'vn, son coeur pense autrement.	De mond spreeckt eens / het hert denckt anderszins.
IV, 3-4	III, 4
A nous de droit nos leures appartienent:	

Flatons, mentons, qui est maistre sur nous?	Onz' lippe is vry / wie sal onz' meester zijn?

De *LXIIII. Psalmen* tekenen bij psalm 12 aan: ‘Op de Franchoysche wyse des selfden Psalms, alsomen te Strasburg plach te singhen.’

Men vindt de melodie inderdaad in de Fr.-Strb.'se gezangboeken van 1548 en '53. Uit een opmerking van Riggenbach mag men concluderen dat ook de ed.-1545 ze heeft bevat.

Psalm 12
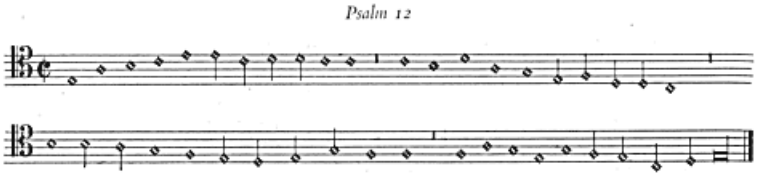
Psalm 13

Bij psalm 13 heeft Utenhove zich nu eens gewend tot Liesvelt, dan weer tot Marot. Dat blijkt uit de eerste strofe waarvan het begin zich nauw aansluit aan de Bijbeltekst en de drie laatste versregels op de Franse dichter geïnspireerd lijken. Nog duidelijker is in dit opzicht de tweede strofe:

MAROT, II, 4-III, 2 en LIESVELT	**UTENHOVE, II**
Jusques a quand mon aduersaire	*Hoe lang sal mijn vyand* noch *zijn*
Sera-il *dessus moy* vainqueur?	Mijn *verwinner* my tot schanden
Regarde moy, mon Dieu *puissant*,	*Sie my aen* O Heer end *God mijn*
Respon *à mon coeur gemissant*	*Antwoord* my in desen stande
.....verlicht mijn ooghen	*Verlicht mijn ooghen* in der noot
dat ic niet inden doot *en* slape.	*Dat ick niet* ent*slape in den doot*
	End komme in synen banden.

Dat Utenhove een goede strofe kan bouwen, bewijst de geciteerde weer. Ze is klankrijk en het ritme volgt de gemoedsbeweging nauwkeurig, een ritme dat door de melodie, soepel als deze in de 16e eeuw is, goed kan worden opgevangen.

De wijs die Utenhove aan zijn lied meegeeft, is oorspronkelijk gecomponeerd voor Luther's psalm 130: *Aus tiefer Not*. Het *Bonner Gesangbuch* plaatste ze boven psalm 2 van Knöppken. Utenhove's notatie vertoont enkele kleine afwijkingen daarvan, zodat ontlening aan een ander gezangboek niet uitgesloten geacht moet worden.

Hetzelfde *Liber Psalmorum* dat we Utenhove zagen gebruiken bij het dichten van zijn 45e psalm, bood hem ook goede diensten bij de 77e (en een aantal volgende psalmen). Hieronder zien we hoe hij de Latijnse tekst, met vertaalvarianten en verklaringen uit de commentaar, in zijn berijming verwerkte.

Psalm 77

LIBER PSALMORUM (tekst en commentaar)[1]	**UTENHOVE**
	I
Vox mea ad Deum, & vociferatus sum:	Ick riep met mijn stem totten. Heere /
(COMM. & clamaui. Alij, & vociferabar)	Wanneer ick was in lijden groot.
vox mea ad Deum, & auscultauit mihi:	Mit mijn stem riep ick tot God zeere /
	End hy heeft my verhoort in noot.
In die angustiae meae Dominum quaesiui:	Wanneer my was banghe /
plaga mea noctu defluebat, nec quiescebat: renuebat	Socht ick mit verlanghen /
consolari anima mea.	Aen mijnen Heere troost /
(COMM. manus mea nocte... extendit... & non	Mijn hand was by nachte
cessauit... ego non fui precando lassatus,	Steits ghestreckt mit klachte /
quanuis anima mea respueret consolationem.)	Mijn siel bleef onghetroost.

De berijmer bouwde zijn strofe op de melodie bij Marot's psalm 33, in de versie van het Straatsburgs-Franse gezangboek van 1545 ('48) of van de *Cinquante Pseaulmes*, Lyon 1547. Waar de tekst dat nodig maakte, splitste Utenhove de eerste noot van de regels 7 en 10, een brevis, in twee semibreves, waarbij de eerste dan een opmaat vormde.

Psalm 42

Er zullen tijdens het verblijf in Polen ogenblikken zijn geweest waarop het de ouderling der Londense vluchtelingengemeente diep smartte dat hij zich niet bij zijn gemeentenaren kon voegen. Op die momenten zal de 42e psalm hem, in zekere zin de lotgenoot van de zwervende David, tot troost zijn geweest.

Dat de berijming van deze psalm een van zijn beste gemeenteliederen is geworden, is voor alles te danken aan de buitengewoon fraaie Poolse melodie, die allerlei onvolkomenheden in het gedicht gemakkelijk doet vergeten en vergeven, en die hier zeker een plaats verdient om ze aan de vergetelheid te onttrekken.

Dank zij G. Döring's *Dreiszig slawische geistliche Melodieen aus dem 16. und 17. Jahrhundert*[2] is het me mogelijk bijzonderheden over de zangwijze mee te delen. Onder Nr. 13 noteert Döring een melodie die zo'n sterke gelijkenis met de onze vertoont, dat het wel niet anders kan of Utenhove heeft zich op deze geïnspireerd. Wanneer we bovendien nog van Döring vernemen dat hij ze vond in het Krakauer psalter van 1558, bij het lied *Zaśpiewam Panu memu*, en dat ze reeds in de uitgave

1 Om tekst en commentaar van elkaar te kunnen onderscheiden is de laatste romein gedrukt.
2 Leipzig 1868.

van 1554 van dit psalter voorkwam, dan wordt die waarschijnlijkheid welhaast tot zekerheid. Tot absolute zekerheid durf ik niet besluiten, daar Utenhove's melodie een kleine afwijking te zien geeft, wat de mogelijkheid van ontlening aan een ander gezangboek openhoudt. Of we moeten aannemen dat Utenhove zelf de melodie bewerkt heeft, en in dat geval mogen we hem een compliment voor zijn muzikaal inzicht niet onthouden.

Döring's mening: ‘Die Melodie, ganz dem Geiste des deutschen Chorals angehörend, läszt sich auch einen deutschen Ursprung voraussetzen’[1], kan ik niet delen. De melodie vertoont alle kenmerken van het volkslied - eenvoudige structuur, kleine toonschreden, een zekere sentimentaliteit - en deze kenmerken zijn zeker niet specifiek Duits. Hoe internationaal het volkslied van de middeleeuwen en de 16e eeuw is, bewijzen onze *Souterliedekens*. Een van de sterkste voorbeelden daarvan is het optreden van een *Souterliedeken*-melodie (de wijs van *Rijck God wien sal ick claghen* bij SL. 67) in het Krakauer psalter van 1558 bij psalm 62[2].

Ook in Polen is de melodie van *Zaśpiewam Panu memu* zeer populair geweest. In 1559 werd ze in het gezangboek van Seklucyan overgenomen en ik trof ze nog aan in het *Kancyonał Pruski* van 1741 (Ex. ter K.B., Den Haag).

Ik deel nu beide melodieën mee. Na die van Utenhove, met daaronder de tekst uit de *Andere 26. Psalmen*, volgen nog enige strofen van zijn lied.
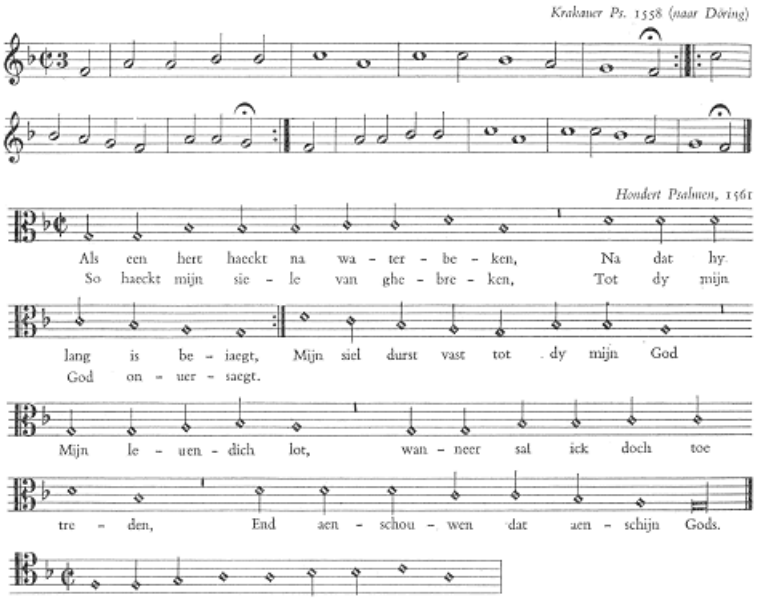
Krakauer Ps. 1558 (naar Döring)
Hondert Psalmen, 1561
Als een hert haeckt na wa - ter - be - ken, Na dat hy
So haeckt mijn sie - le van ghe - bre - ken, Tot dy mijn
lang is be - iaegt, Mijn siel durst vast tot dy mijn God
God on - uer - saegt.
Mijn le - uen - dich lot, wan - neer sal ick doch toe
tre - den, End aen - schou - wen dat aen - schijn Gods.

1 G. Döring, *Dreiszig slawische geistliche Melodieen aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, Leipzig 1868, S.X.

2 Zie G. Döring, *Choralkunde in drei Büchern*, Danzig 1865. *Anhang: Sieben slawische Melodieen aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, No. 2.

II

Mijn tranen by dagh end by nachte
Hebben my tot spijsz ghedient
Doe daghelicks dat boos gheslachte
Tot my sey doch o[n]uerdient:
Waer is dijn God den du vertraust
Daer du vast op baust.
Waer is hy ter dezer vren
De wijl hy dy laett zo benautt?

IV

Mijn ziel waerom bistu verslaghen
Wat beroerstu dy in my,
Verhoop op God mit een behaghen,
Want ick zal hem dancken vrij
Midden in der Ghemeynten reyn,
Voor groot end voor kleyn,
Ick sal hem lofdanck toedraghen
Voor de groote weldaden zijn.

Men lette op het rijmschema. Het is bedoeld als *a*b*a*bcc*a*c, maar de dichter heeft het niet overal kunnen of willen handhaven. De laatste (8e) strofe wijkt ook ritmisch af door de staande rijmen in r. 1 en 3, hetgeen de zang enigszins bemoeilijkt, in elk geval niet verfraait.

Psalm 90

Deze 90e psalm, die over de kortheid en ellendigheid van het menselijk leven klaagt, is mede een van Utenhove's best geslaagde liederen geworden. Ook hier is, evenals bij het vorige lied, de melodie, wat klagelijk-berustend en daardoor zo fraai harmoniërend met de inhoud van de psalm, uitnemend gekozen. De bron is het *Liber Psalmorum*. Van de 9 strofen citeer ik I, II, IV en VII.[1]

I

Domine habitaculum (COMM. refugium) *tu*	Heer du bist ons ghewesen
fuisti nobis in generatione & generatione.	Een toeulucht van eewigheyt
Priusquam montes nascerentur	Eer de berghen huer wesen
& formares terram & orbem, & à seculo	hadden end de eerde breyt
& vsque in seculum tu es Deus.	Ia voor der werelt gronde
	Hefstu schoon dijn wesen fijn
	Du werst oock onderuonden

1 De melodie in de *Andere 26. Psalmen* staat genoteerd in een c-sleutel op de vierde lijn, zonder voortekening, wat een onmogelijke melodie oplevert. De uitgaven van 1561 en '66 geven het juiste toonverloop.

eewig sonder end te zijn.

II

Conuertis hominem vsque ad contritionem,	Du sleepst den mensch so langhe
(COMM. Reducis hominem donec sit contritus.	Dat hy zick onnut beuindt.
Vel, vsque ad rem minutissimam) & *dicis*,	Dan segstu straf end stranghe:
Reuertimini filii hominum.	Keert weder O menschen kind.
Quoniam mille anni in oculis tuis	Want voor dy duzend iaren
tanquam dies hesternus quum transierit,	Zijn euen doch als de dagh
& custodia in nocte (COMM. vigilia in nocte)	Van ghistren / hen gheuaren:
	End als de waeck inder nacht.

IV

Quia consumimur in furore tuo, (COMM.	Wy zwijcken mits dijn toorn /
deficimus) & *in ira tua terremur*.	End schricken mits dynen grim:
Posuisti iniquitates nostras coram te,	Du legst onz' boos dy vooren
errores nostros in lumine vultus tui.	Ja in het licht dijns aenschijns.
Quoniam omnes dies nostri transierunt	Want onze daghen alle
propter iram tuam,	In dynen toorn vergaen /
consumpsimus annos nostros (COMM. consumimus)	Onze iaren veruallen
tanquam sermonem (COMM... simulac vox	Als woorden die henen gaen.
proferri coepit, in aerem ipsa sponte euanescit..)	

VII

Reuertere Iehoua, vsque quo?	Keer weder Heer hoe langhe
	Wolstu zo zeer toornigh zijn /
& *placare super seruos tuos*.	Verzoen dy (ons is banghe)
	Eenmael mit den knechten dijn.
Satia nos mane misericordia tua,	Sadigh ons in den morghen
	Mit dyner goedigheyt groot.

& *exultabimus, ac laetabimur omnibus*	Dat wy ons zonder zorghen /
diebus nostris.	Verhueghen tot in den doot.

De melodie-aanduiding in de *LXIIII*. luidt: *Op de Ouerlantsche wyse. Ick dancke dy leue Heere, dat du my*. Hiermee wordt bedoeld het lied van Kolros: '*Ich dank dir lieber Herre, dasz du mich hast bewahrt*.' En inderdaad treft men in de Duitse gezangboeken de melodie het vaakst aan bij dit lied, al noteert Zahn ze in 5354a bij een ander. Utenhove's notatie is echter wat eenvoudiger dan die van Zahn. De vraag is nu of Utenhove ze aan een bepaald gezangboek heeft ontleend dan wel of hij de wijzigingen zelf heeft aangebracht. Het laatste is niet zo heel onwaarschijnlijk, daar de melodie de ritmische beweging van de eerste strofe zeer nauwkeurig volgt.

Psalm 73

Van psalm 73 citeer ik anderhalve strofe, niet zo zeer om de poëzie, als wel om aan te tonen hoever de berijmer Liesvelt volgt, en waar hij zich op het *Liber Psalmorum* gaat baseren.

liesvelt - lib. psalmorum

God is so goet den Israel /
die daer reyn van herten syn.
Maer ick had schier ghestruyckelt /
met mijn voeten /
mijnen trede hadde bi nae gheslibbert.
Quia zelaui in insanos, quum pacem impiorum
viderem (COMM. vocat prosperum illorum in omnibus rebus successum)
Want het verdroot mi op die dullen / doen ick
sach / dat den godloosen so wel ghinck.

Quia non sunt ligamina in morte eorum,
(COMM. i.e. nullis morbis, quasi vinculis...)
quin sana est fortitudo eorum. (COMM. Alij, quin pingues sunt & praeualidi)
In labore hominis non sunt (COMM. in miseria, vel, molestia)

utenhove

I

God is recht goet den Israel /
Den die daer zijn reyn van hertsen /
My aengaende mijn voeten snel /
Waren byna sonder schertsen
Ghestruyckelt end gheslibbert schier.
Want ick ijuerde ouer den hier /
Die gaen moetwillighe paden /
Schauwende den grooten voorspoed /
Der boosen den na huer ghemoed
Alle dinghen wel gheraden.

II

Sy zijn mit gheen krancheden zwaer
Voor hueren doot veel beuanghen /
Sy zijn vet end sterck gants end gaer
Door moeyten is hen niet banghe

Liesvelt heeft voor de tweede strofe:

Want si en zijn metten doot niet omuaen / eñ staen vast gelijc een pallays.

Si en syn niet in ongeluc / gelijc ander lieden / eñ en werden niet met andere menschen gheplaecht.

De melodie is die welke sedert 1524 behoorde bij Luthers 14e psalm: *Es spricht der vnweisen mund wol*, hetgeen in overeenstemming is met de aanduiding in de *LXIIII*: '*Idt spreeckt die onwyse mont* &*c*.' In 1559 is de sleutel op de 4e lijn geplaatst in plaats van op de 3e. In 1561 is deze fout hersteld. Daar Luthers strofe zeven versregels telde en die van Utenhove tien, werd de melodie verlengd door de drie laatste regels te herhalen. Afgezien daarvan vertoont de notatie enkele kleine afwijkingen van Zahn 4436 (= Walther 1524 Nr. 30).

Psalm 82

LIB. PSS.	**I**
Deus astat in congregatione Dei,	God is gestaen in der samling
(COMM. potentium), *in medio Deorum*	der grootmachtigen /
indicat. (COMM. in medio Iudicum	Om een oprecht Richter te zijn
iudicem agit.... iudicabit ipsos	allen richteren /
iudices) *Vsquequo iudicabitis iniquitatem*,	Hoe lang sult ghy rechten onrecht /
& facies impiorum suscipietis?	End gunstich den boosen wesen.
(COMM. in gratiam impiorum iudicabitis)	
	VI
	Sta op O God richt du d'eerdrijck
Surge Deus, indica terram: quoniam tu	In desen stande
haereditate possidebis omnes Gentes.	Na dat de richters onrechtelick
	Richten mit schande.
	Want alle Heydens kommen dy toe
	Als dijn erf in allen lande.

Met behulp van het incipit in de *LXIIII. Psalmen: Met vreed vnd vreud*, was het niet moeilijk de melodie te identificeren met Zahn 3986, d.w.z. die bij Luthers lied *Mit fried vnd freud ich fahr dahin*. Maar ook hier komen weer afwijkinkjes van allerlei aard voor.

Psalm 75

Psalm 75 is naar zijn inhoud verwant aan de voorgaande: God is Rechter; hij verderft de bozen, maar verheft de vromen. Deze zekerheid geeft aan het lied het karakter van een lofpsalm.

LIBER PSS.	**I**
	Wy sullen dy vast louen Heer /
Celebrabimus te Deus, celebrabimus:	Ende prijsen seer /
(COMM. gratias agemus) *etenim propinquum*	Voor allen dijnen weldaden.
est nomen tuum: narrabunt mirabilia tua.	Want dijns naems tegenwoordigheyt
	Is by end bereyt /
	Den die konden dijn groot daden.

Quum accepero statutum tempus (COMM.	Wen ick heb (God seyt)
Quum destinatum tempus nactus fuero.	de bequame tijt /
...Promittit Deus se ad opportunum tempus	Als dan sal ick slecht
adfore suis fidelibus) *ego rectè*	So wat daer is recht /
(COMM. rectitudines, aequitates) *iudicabo*.	Richten mit woorden / End daden.

IV

Quia calix in manu Iehouae:	Want de beker mit stercken wijn
& vinum quod in eo, rubet: & plenus	Is in Gods hand fijn
est misto, & effundit ex hoc:	Bereydt / daer zal hy wt schincken.
vtique faeces eius sugent, & bibent	Mer den droussen zullen daer snel
omnes impii terrae.	Alle boozen fel
	Wtzuijghen ende wtdrincken.
	Zo veel als op eerd
	Mit grooter onweerd /
	Zeer qualick beraen
	Gode wederstaen /
	End zijn gheloouighen krincken.

De vorm van de strofe - ontleend aan het lied dat de melodie verschafte - met de vele korte regels, deed een vrij groot aantal stoplappen en enjambementen ontstaan, die het evenwicht wat al te zeer verstoren. In de geciteerde strofen is dit niet zo manifest, maar de 5e (laatste) strofe is er een voorbeeld van, hoe een gemeentelied niet behoort te worden gecomponeerd:

> End breken sal ick
> Alle hoornen in stuck
> Der godloosen: mer
> Der gherechten tot eer
> Sullen werden t'allen stonden.

De melodie is die van: *Mag ich unglück nicht widerstan, musz ungnad han*, een lied van een onbekende dichter, waarvan de zangwijze door Zahn is opgenomen onder nr. 8113 (= Klug 1535, Bl. 135). De notatie bij Utenhove vertoont weer merkwaardige afwijkingen.

c. Liederen van geloofsvertrouwen (*121, 91*)

Tot de liederen die uiting geven aan geloofsvertrouwen en -zekerheid behoren de psalmen 121 en 91.

Hoe zuiver Utenhove de inhoud van de eerste moge hebben weergegeven - hij bediende zich daartoe van het *Liber Psalmorum* - esthetisch bevredigt de berijming niet. Een hinderlijke overloop treft ons in II, 1/2:

> Want hy zal niet struyckelen dynen voet
> Laten /

In III, 3-5 een onfraaie woordherhaling - ongewoon voor Utenhove, die op andere ogenblikken uitnemend weet te variëren, of het moet zijn dat hij het drieledige Hebreeuwse parallellisme heeft willen bewaren.

De Heer zal dy wel bewaren end hoeden /
Voor alle quaed: end zal dijn ziel behoeden /
De Heer zal dy hoeden mit zijn gheleyd /

De melodie is die van de eerste Franse psalm. Noot 2 en 3 van de laatste regel echter regel echter i.p.v. .

Psalm 91

Over het algemeen is deze psalm poëtisch sterker dan de vorige, al is de woordorde hier en daar geforceerd, als bijv. in II, 1-5[1]. In hoofdzaak is de Liesvelt-tekst berijmd, op enkele plaatsen mag men invloed van Marot aannemen.

Utenhove nam de melodie over uit het Franse psalter voor dezelfde psalm (1549):

IV

Laet vallen dy ter lincker hand
Duyst / end thienduyst ter rechter /
Zo sal zulck iammer schaed end schand
Dy gantslick niet aenuechten.
Mer du zalt huer verderf zien zaen
Mit dynen eyghen ooghen /
End de godloozen stracx ontfaen
Hueren loon onbedroghen.

d. Opwekkingsliederen (*122, 100, 113, 117, 134, 136, 146*)

Onder deze rubriek vallen de zangen die opwekken tot de dienst van God, waartoe ook de 'handreiking' behoort, tot lof en dank, en meestal zijn deze categorieën niet te scheiden.

Psalm 122

Marginale: Hier wert verklaert de groote lust d*er* godsaligen die sy hebben te kome*n* in de versamelinghe der gheloouighen.

LIBER PSS.	**I**
Laetatus sum cum dicentibus mihi,	Ick ben verblijdt doe sy my hebben gheseyt /

1 II, 1-5:

Want van des iaghers strick sal hy
Dy vrijen end wttrecken /
Oock vander pest / hoe zwaer sy zy.
Hy zal dy schoon bedecken
Mit zijn vlercken:.....

In domum Iehouae ibimus (COMM. quando	Laet ons mit vliet tot s' Heeren huys' opgaen /
dixerunt mihi). *Stantes fuerunt pedes nostri*	Jerusalem Die daer fijn bist bereyt /
in portis tuis, ô Ierusaláim. Ierusaláim quae	In dijn poorten sullen ons' voeten staen /
aedificatur vt ciuitas quae coniuncta est sibi	Jerusalem is doch seer wel ghedaen /
pariter: (COMM. ô Ier., cuius aedificatio est	Wel ghetimmert / als een stad gaer vol eeren;
absolutissima, & quae es velut vrbs cuius	daer de menschen door eenicheyt vermeeren.
ciues vnanimiter viuunt.)	

De kwestie van de melodie is vrij ingewikkeld. De *LXIIII. Psalmen* delen mee: *Op de wyse alst beghin*. Dit is de gewone aanduiding voor een oorspronkelijke zangwijs. In de *Hondert Psalmen* van 1561 - deze 64 samen met 36 nieuwe - treft men boven psalm 122 aan: *Singt op die wijse des lij. Psalms*. Slaat men de 52e op, dan vindt men daar een melodie die inderdaad aan de onze verwant is. (Ze vervangt die uit de *11. Psalmen*). Alleen, de drukker heeft het ons moeilijk gemaakt door de eerste twee balken te voorzien van een C-sleutel op de middelste lijn, terwijl de vijf volgende de sleutel op de 4e lijn hebben. In 1566 is de fout gecorrigeerd en staat de sleutel overal op de 4e lijn.

Maar hier treedt tevens een nieuwe aanduiding op: *Inder wyse des lxvi. Psalmes*. Dit klopt niet, althans niet voor de totnogtoe genoemde zangboeken. Alleen wanneer men voor lxvi, xlvi leest, vindt men in de 46e psalm van de edities Genève 1542 en Lyon 1547 ('49) van het Franse psalter een melodie welke met de 122e (1559) en de 52e (1561) van Utenhove (verre) verwantschap vertoont.

Ook bij psalm 122 in de *Andere 26*. doet zich een sleutelprobleempje voor: de eerste vijf balken hebben de C-sleutel op de 4e lijn, met een b als voorteken, de vier overige op de 3e lijn, eveneens met een b. De eerste notatie dunkt me de juiste.

Beide melodieën, die ik nergens elders heb aangetroffen en die dus zeer wel origineel kunnen zijn, druk ik hier af. De Franse vindt men bij Douen I, p. 634/5.

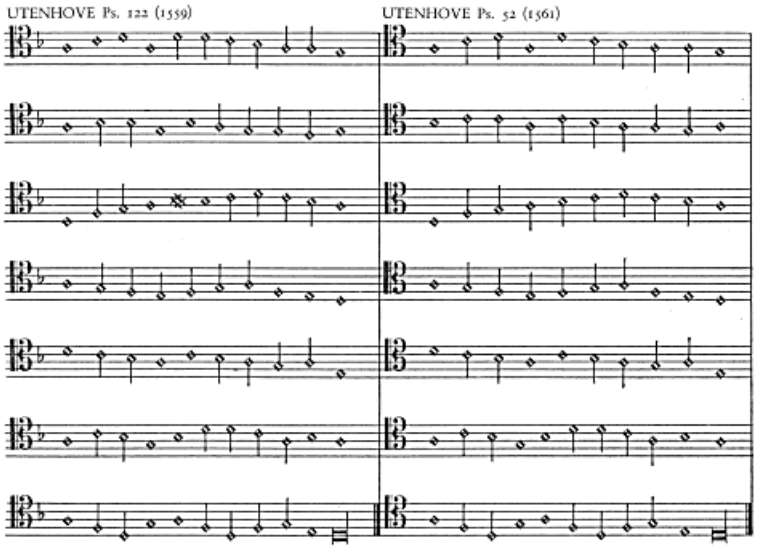

Psalm 100

> ‘De Propheet vermaent alle mensche zick
> te begheuen tot den dienste Godes, end zick
> te vinden in der heyligher vergaderinghe.’

De berijming sluit zich nauw aan bij Liesvelt. Enkele interpretaties zijn aan het *Liber Pss*. ontleend.

Het belangwekkendste van deze psalm is echter zijn melodie. Volgens de *LXIIII. Psalmen* moet dit zijn de wijs van: *De gheest is ghewillich, maer etc*. Nu is uit *Een deuoot ende Profitelyck Boecxken*, Antwerpen, Symon Cock, 1539, een lied bekend (No. LXVI), dat als volgt begint:

> *Den gheest is ghewillich / maer tvleesch is cranck*
> *Dat mach ick wel beclaghen*.

Dit moet wel het bedoelde lied zijn. Wieder rekent het tot de Hervormde liederen, aangezien het voorkomt in enige latere gedrukte Hervormde liedboeken[1]. Ik vond het dan ook terug op bl. F (vij) van de *Veelderhande gheestelicke Liedekens*, Emden 1558, een uitgaaf van Gellius Ctematius (zie Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. nr. XXXIX), echter zonder melodienotatie of wijsaanduiding. De melodie werd dus bekend verondersteld en was waarschijnlijk populair, wat men mag afleiden uit het feit dat het lied op bl. F iij: *Den gheest ontspringt, die light en truert / In Babels dienst gheuanghen*, tot opschrift draagt: *Op de wijse. Den gheest is ghewillich, maer tvleesch is*.

Een vroegere notatie dan onze psalmbundel geeft, heb ik niet kunnen vinden. In het *Deuoot Boecxken* wordt als melodie opgegeven: *Op die selue wise / oft op die wise van Pauien*. Onder ‘die selue wise’ moet men verstaan die van het voorafgaande lied *Adieu natuerlijc leuen mijn*, waarboven een melodie genoteerd staat, die echter in de verste verte niet op die van Utenhove lijkt. Hetzelfde geldt voor ‘die wise van Pauien’, zoals die door Scheurleer op blz. 315 van zijn editie, ontlenend aan Böhme - de Pavierton was een in Duitsland zeer gebruikelijke melodie - wordt meegedeeld.

Dat we met de bewerking van een volkslied te doen hebben, staat m.i. boven elke twijfel. De beginregel van de melodie is gelijk aan die van *Souterliedeken 8*, de laatste sterk verwant aan die van *Souterliedeken 146*.
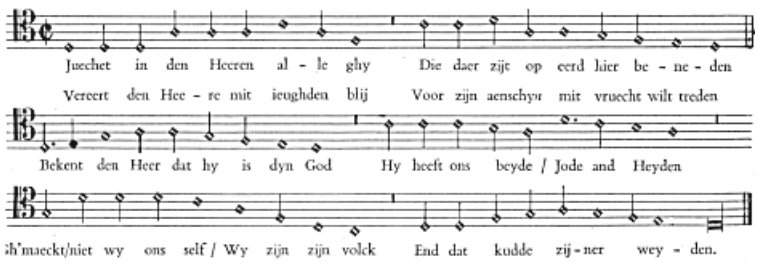
Juechet in den Heeren al - le ghy Die daer zijt op eerd hier be - ne - den
Vereert den Hee - re mit ieughden blij Voor zijn aenschyn mit vruecht wilt treden
Bekent den Heer dat hy is dyn God Hy heeft ons beyde / Jode and Heyden
;h'maeckt/niet wy ons self / Wy zijn zijn volck End dat kudde zij - ner wey - den.

1 Zie Wieder, *Schrift. Liedekens*, blz. 127 en 128, en nr. 125 op blz. 184.

Psalm 113

Psalm 113 vertoont verrassende overeenkomsten met de tekst van Vorsterman, die echter verklaard kunnen worden uit het feit dat de vertaling in het *Liber Psalmorum* zo goed als niet afwijkt van de Vulgaat.

Deze ‘verweckinghe om den Heere te prijzen, ouermits hy zick hier alzo vernedert ten nutte der verslaghenen end ellendighen’ heeft een ‘dansend’ ritme. Enige versregels zijn fraai van klank. Al deze factoren tezamen maken dit lied tot een der goede Utenhoviaanse psalmen. Ik geef hier de eerste strofe:

I
Loeft den Heer ghy die zijn knechten zijt /
Loeft doch den name des Heeren /
Want synen name ghebenedijt /
Prijslick seer moetmen vereeren /
Van nu aen tot in eewicheyt /
Van Oosten totten Westen breydt /
Prijslick is de naem des Heeren.

Het heeft er alle schijn van dat de melodie oorspronkelijk is: de *LXIIII. Psalmen* delen mee: *Op de wijse, alst beghin* en het is me niet gelukt de melodie te identificeren. Of heeft Utenhove ze in Polen leren kennen?

In geval van oorspronkelijkheid zal eerst de tekst zijn ontstaan - geschreven in de 7-regelige Kirchenlied-strofe, die Utenhove zo goed kende uit de Duitse gezangboeken - een feit dat tot de hoge zeldzaamheden gerekend moet worden.

In 1561 zijn belangrijke wijzigingen in de compositie aangebracht, reden waarom ik ze beide naast elkaar reproduceer.
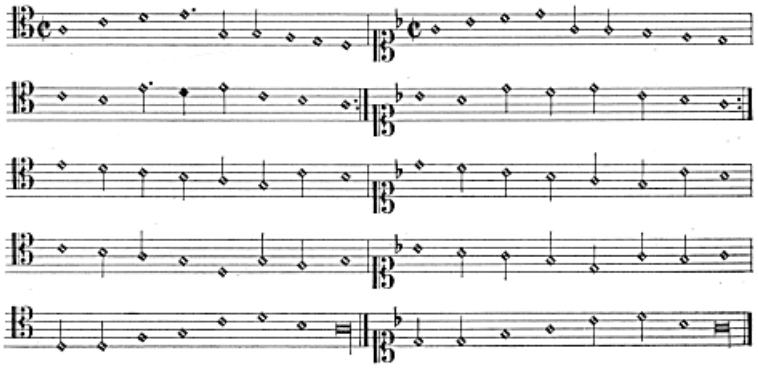
Psalm 117

Deze kleine lofzang plaatst ons voor een probleempje: de beide eerste regels komen woordelijk overeen met de psalm van Sigmund Salminger (1537), de overige met die van de Bèze!

SALMINGER EN DE BÈZE

Lobt den Herren jr Heiden all /
preiset jn jr vͤ lcker mit shall
Car son vouloir benin & doux
Est multiplié dessus nous,
Et sa tres-ferme verité
Demeure a perpetuité.

UTENHOVE

Loeft den Heeren ghy Heydens all
Loeft hem alle volcken mit gheschall /
Want zijn bermhertigheyt ghepresen /
Aen ons vermenighfuldight is /
End syne waerheyt sal ghewis /
Eewelick doch bestandigh wezen.

Het is vooral op grond van *multiplié* - *vermenighfuldight*, dat ik nergens elders heb aangetroffen (Vulg. *confirmata;* Hieron. *confortata;* Lib. Pss. 1546 *praepollet*, subs. *exceluit, maxima fuit;* Lib. Pss. 1556/7 *roborata*, subs. *aucta fuit, exuperauit;* Vorst. *gheuesticht;* Liesv. *gewerdet*, enz.), dat ik ontlening aan de Bèze zou willen aannemen, ware het niet dat diens psalm eerst in 1562 werd gepubliceerd! Er blijft dus niets anders over dan te concluderen dat beiden op eenzelfde bron teruggaan.

De melodie komt, behoudens enige afwijkingen, vooral in de laatste regel, overeen met die van psalm 24 in de Fr.-Strb.'se gezangboeken sedert 1542 (zie Douen I, 621 en Riggenbach, S. 180). De samensteller van de aanduidingen in de *LXIIII. Psalmen* heeft deze melodie blijkbaar niet herkend; hij heeft er een oorspronkelijke in gezien, wat af te leiden valt uit: ‘Op de wyse, alst beghin.’

Psalm 134

De drie verzen van het *Liber Psalmorum* heeft Utenhove in twee strofen weergegeven. Hij splitste daarbij het middelste vers en gaf daarmee aan de psalm een eigen interpretatie.

Exhortatio ad Leuitas ac Sacerdotes vt Deum laudent.	*Hy vermanet de Leuiten end geloouigen die daer waken in den tempel, den Heere te louen, hen wenschende ghenade end zegheninghe*.

I

1 *Ecce, benedicite Iehouae, omnes serui*	Sie prijst den Heer mit blijden schijn /
Iehouae, qui statis in domo Iehouae	Alle des Heeren dienaers fijn /
in noctibus:	Die snachts in s'Heeren huys zijt ghestanden /
2 *Attollite manus vestras ad Sanctuarium*	heft op mit heyligheyt uwe handen.

II

& *benedicite Iehouae*.	Loeft doch den Heer aen allen kant
3 *Benedicat tibi Iehouáh ex Siión*	So sult ghy van des Heeren hand
qui fecit caelum & terram.	Wt Sion rijcklick gheseghent werden /
	Die daer gemaect heeft hemel end eerde.

‘Mit heyligheyt’ is een vondst van Utenhove zelf, die in het gedicht een prachtige alliterérende werking heeft, maar die door de melodie - psalm 9 van Bourgeoys (1547) - volkomen verknoeid wordt, wat in het geheel niet nodig was geweest. In plaats van de eerste noot had de zevende verdubbeld moeten worden. Ook de derde versregel heeft een syllabe teveel, maar daar komt de natuurlijke accentuering weer terecht door de splitsing van de vijfde noot.

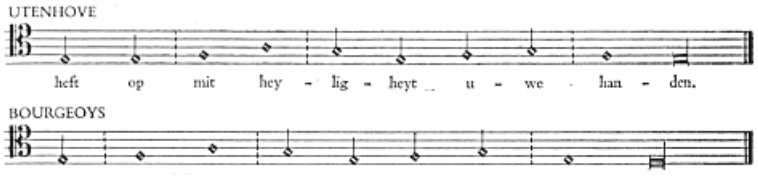

Psalm 136

Utenhove heeft zijn 136e psalm vergezeld doen gaan van de Franse melodie bij psalm 37. De zeer bijzondere strofe van Marot heeft hij echter niet overgenomen. Misschien heeft hij de gepaarde terzinen van de Fransman: ababcb, cdcded enz. te ingewikkeld gevonden; waarschijnlijker is echter dat hij het schema te gekunsteld vond en niet passend bij het drievoudige refrein dat hij aan zijn strofe meegaf. Hiervoor vond hij een ander schema, dat voortreffelijk genoemd mag worden omdat het de gegeven strofe tot een zeer hechte eenheid smeedt: ababab, cbcbcb, dbdbdb enz. waarbij b de rijmklank van de telkens herhaalde regel is.

Men kan natuurlijk twisten over de juistheid van een 6-regelige strofe, waar de enige aanvaardbare vorm voor de weergave van deze Hebreeuwse wisselzang de 2-regelige zou zijn, - men mag het de bescheiden Utenhove, die zich inzake het kerkgezang en de kerklieddichting nauw aansloot bij de tradities die Bucer te Straatsburg en Calvijn te Genève hadden geschapen, niet kwalijk nemen dat hij noch een antifonaal noch een responsoriaal lied heeft vervaardigd, maar een lied bestaande uit 6-regelige strofen en dat hij daarbij een melodie koos die hij aan een andersoortige psalm ontleende.

Trouwens, de keuze van de melodie is aanvaardbaar. Ze is gedragen episch, geïnspireerd als ze werd op de didaktiek van psalm 37, en wie zal willen ontkennen dat psalm 136 episch-didaktisch is? Daar komt nog bij dat de vorm van de melodie zich wonderwel leent voor Utenhove's psalm: de 2e en 4e regel - refreinregels bij Utenhove - zijn gelijkluidend. Men kan er, van modern standpunt uit, bezwaar tegen hebben dat die refreinregel wat te zwaar, te weinig jubelend is, maar men bedenke dat hij een verstandelijk element bevat en logisch met de vorige verbonden is. En men vergete niet dat in de 16e eeuw eenzelfde melodie zonder bezwaar gebruikt werd - en niet zelden gebruikt kon worden - voor een loflied en een klaagzang.

De tekst die aan de psalm ten grondslag ligt, is die van het *Liber Psalmorum*.

I

Danckt den Heer mits dat hy goet is beuonden
Want zijn bermhertigheyt blijft eewelick.
Danckt end loeft God der goden t'allen stonde.
Want zijn bermhertigheyt blijft eewelick.
Danckt den Heer der Heeren mit hert end monde.
Want zijn bermhertigheyt blijft eewelick.

V

Die t'roode Meer bedeelde in tween hoopen.
Want....
End leydder door Israel mit den hoope.
Want....
Heeft Pharao mit synen heyr verzopen.
Want....

Psalm 146

LIB. PSALMORUM	**UTENHOVE**
	II
Egreditur spiritus eius,	Wiens lichaem wen de geest verscheydt
(COMM. Emigrat spiritus eius, reuertitur	Moet keeren bald in zijn eerde.
in humum suam... Et reuertatur puluis	End mit hem haest nedergheleyt
in terram...) *reuertitur in terram suam*,	Alle zijn ghedachten werden.
in die illa pereunt cogitationes eius.	O wel saligh
Beatus est is in cuius auxilio est	Wiens hulp daer ligt
Deus Jaacob, (COMM. cuius Deus Iaacob in	In Jacobs God alleine.
auxilio eius, i. cuius aux. est Deus Iaacob)	End die daer vast
cuius spes est in Iehoua Deo suo:	Sijn hoep beuest /
	Op zijn God end anders gheine.

De zangwijze vindt men in de Duitse gezangboeken bij: *O Herre Gott dein göttlichs Wort, ist lang verdunkelt blieben* (Anark Herr von Wildenfels of Herzog Albrecht von Preuszen). De aanduiding in de *LXIIII. Psalmen* is daarmee in overeenstemming: *O Heere God dijn Godlick woort &c.*

Opmerkelijk is het groot aantal syncopen dat Utenhove (?) in de melodie heeft aangebracht. (Verg. Zahn 5690 = Erfurter Enchiridion 1527 en Babst 1545).

e. Lofliederen (*116, 118, 126, 129, 138, 147, 19, 24*)

Psalm 116

Het Argument van psalm 116 doet meer verwachten dan het lied in werkelijkheid geeft: ‘Hy maeckt groot wt gronde zijns herten de wtnemelicke liefde Gods t'hemwaert, beschrijuende de

groote vaerlickheyt end gheweldigheyt syner versouckinghen', enz. Dit proza is bezielder dan de poëzie die volgen gaat, waaraan elke verheffing ontbreekt.

I

Ick lieue den Heer / want hy sal my
verhooren so hy steits heeft ghedaen
De dagen mijns leuens wil ick vry
Hem in allerley nood roepen aen
S'doodts banden hadden my gheringhelt /
Mijn leuen was wterlick in noodt /
End s'grafs ancxt hadde my becinghelt
Mit grousame vaerlicheyt groot /

Met behulp van de aanduiding in de *LXIIII. Psalmen: Ouerlants 102, Nu laue myn* is de melodie betrekkelijk gemakkelijk bij Zahn terug te vinden. Onder de nrs. 8244 en 8245 deelt deze twee vormen van de melodie mee. De eerste is ontleend aan het gezangboek van Kugelmann 1540, Nr. 17, bij ps. 103 van J. Gramann: *Nun lob, mein Seel, den Herren, was in mir ist, den Namen sein*; de tweede aan het gezangboek dat in 1542 bij Christian Adolph Nystad uitkwam. Aldaar Blatt 45b. Zahn merkt op: 'Die rhytmische Unregelmäszigkeit dieser Melodieform führt mich zur Vermutung, dasz die Melodie des Liedes schon vor 1540 in mündlicher Überlieferung vorhanden gewesen und dann von Kugelmann und von Christ. Adolf aus dem Gehör, von jenem in volkommener, von diesem in unvolkommener Rhythmisierung aufgezeichnet worden ist.'

Utenhove's notatie komt nog het meest overeen met die van Nystad, zij het anders geritmiseerd. De vraag doet zich voor, aan welk gezangboek hij dan wel ontleend kan hebben. Aan het Bonner van 1550 ditmaal in geen geval. Daar vindt men op Blatt CXX. bij PSAL. CIIII. (drukfout voor CIII.): *Mein seel den Herren benedey*, (dichter onbekend) een totaal andere melodie. De onze treedt daar eerst in de editie-1561 op. Wanneer men nu bedenkt dat Utenhove èn in 1561 èn in 1566 de melodie telkens anders ritmeert, dan tellen we voorlopig al 5 versies van deze merkwaardige melodie.

Ik geef hierbij de vier beginregels van Kugelmann, Nystad en Utenhove 1559. De sleutels en het schrift zijn naar Utenhove genormaliseerd.
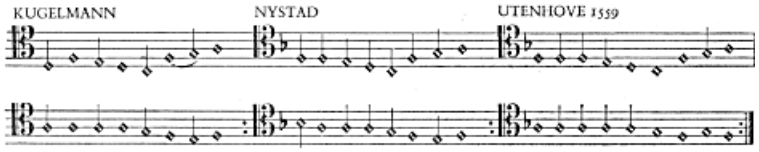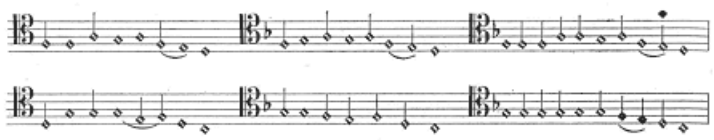
Psalm 118

VIII

Doet op die poort des tempels den gerechten /
Toegheeyghent / end inghegaen ten rechten /
Ick wil louen God mit danczegging zaen.
Deze poort is Gods poort waer door intreden /
De gerechten / ick wil dy Heer danck reden /
Dat du my heefst verhoort end by ghestaen.

IX

De steen den / als onnut / hebben verworpen /
De baulieden / dese is tot s' houcx hooft worden /
Mit grooter eer: dits van den Heer gedaen /
End het is wonderbaer in onzen ooghen /
Dit is de dagh daer in wy ons wel moghen
Verhuegen / den de Heer heeft aengheuaen.

Tot de activa van deze psalm behoort dat hij de tekst van het *Liber Psalmorum* getrouw weergeeft. Maar daar is dan ook zo goed als alles mee gezegd. De structuur van strofe en vers, - de strofe is niet zelden onsamenhangend, het vers stuntelig door geforceerde enjambementen die bovendien geen rekening houden met de melodische bouw -, de kreupele zinsstructuur, de kunstmatige, onnederlandse taal, dit alles geeft de indruk van geringe bezieldheid, en indien die er geweest is, dan is de auteur niet in staat geweest om in adequaat-expressieve taal daaraan gestalte te geven. Het lied van Marot, waaraan Utenhove enige elementen ontleend heeft, heeft hem ook niet tot hogere prestatie kunnen inspireren.

De melodie is die van psalm 103 uit het Franse psalter, in de definitieve versie van 1549.

Psalm 126

Hoe ongelijkmatig het werk van Utenhove is, hebben we reeds meermalen kunnen constateren. Psalm 126 onderscheidt zich in gunstige zin van de vorige.

I

Doe nu de Heer wederbrochte /
Sion wt gheuangniss zwaer
Van enckel blijschap ons dochte /
Dat wy droomden alle gaer.
Onse mond is ghewesen
Vol lachens ouermidts desen /
End onz' tong vol lofsangs klaer.

IV

Die daer zijn zaeyzaed mit duchten
End weenen gheworpen heeft /
Die zal doch niet eewlick zuchten /
Hoewel hy een wijl' zo leeft.
Mer zijn vrueghd zal vermeeren /
Ghelaen zal hy wederkeeren /
Mit synen handbusselen zwaer.

Het ritme, in de meeste regels springend, volgt getrouw de gemoedsbeweging; allitteraties en klankharmonieën - I, 7; III, 7 en de gehele vierde strofe - dragen niet weinig bij tot de schoonheid van het geheel.

De 'onregelmatigheden' in de metriek worden in dit geval bevredigend opgevangen door de melodie, die vrij sterk - in Utenhove's notatie nog sterker, al kunnen er drukfouten in 't spel zijn[1] - gesyncopeerd is. Het is de melodie bij Elisabeth Creutziger's lied: *Herr Christ, der einig Gotts Sohn, Vaters in Ewigkeit*, voor het eerst in het Errfordter Enchiridion van 1524 en later in alle Duitse gezangboeken overgenomen (Zahn 4297a).

Psalm 129

Moeten we aan toeval denken wanneer we in de eerste strofe een opmerkelijke overeenkomst zien met het *Souterliedeken?*

SOUTERLIEDEKEN	**UTENHOVE**
Si bestreden my dicmael	*Sy hebben my dickmael van mijn iongheyt* aen
Al van mijn ioncheyt...	*Bestreden /* nu Israel segghe mit sinnen:
	Sy hebben my dickmael van mijn ionghet aen /
Maer mi sy en v e r w o n n e n niet	Bestreden / *mer sy* konden *my niet verwinnen*.

Liesvelt:

Si hebben mi dicwils benaut van mijnder ioncheit op / Israel segge also
Si hebben mi dicwils benaut van mijnder ioncheit op /
mer si en hebben mi niet ouermogen.

1 De slotnoot moet in elk geval *f* zijn i.p.v. *d*.

Even verrassend is de gelijkheid in II, 4 met Vorsterman:

VM.:	*Die rechtuaerdige HEERE sal te*	Auer de Heer gherechtigh heeftse verdruckt /
	samen die halsen der sondaren	End huer *zeelen* willen *afsnijden* end schooren.
	(In marg.: *Der ongodlijcken* zeelen)	
	afsniden.	

maar hier heeft het *Lib. Pss.: Iehoua* autem *iustus praecîdit funes impiorum*.

Daar Utenhove de melodie overnam uit het Franse psalmboek bij dezelfde psalm, is men geneigd invloed te veronderstellen van de Bèze's berijming (1551). Waren het *Souterliedeken* en het *Liber Pss.* er niet, dan zouden bovenstaande plaatsen dienst kunnen doen als bewijsmateriaal:

De B.I,4:	*Mais ils n'ont peu me vaincre ne destruire* - U.I,4 zie boven.
De B.III, 1/2:	*Or le Seigneur qui tout fait iustement* - U.II,4 zie boven.
	De ces meschans a coupé le cordage.

Maar overtuigend zou dit stellig niet zijn. En verder is er niets dat ook maar pleit voor enige beïnvloeding, integendeel, ik krijg de indruk dat Utenhove zich van de Bèze's bewerking heeft gedistancieerd. Vond hij hem te breedsprakig? Utenhove moge dan geen groot dichter zijn geweest, hier overtreft hij toch de Fransman. Men vergelijke zijn derde strofe met de overeenkomende versregels van de Bèze:

DE BÈZE: III, 3 - IV, 1-4	UTENHOVE III
Puisse perir ainsi honteusement	Dat zo beschaemt end verstooten werden stracks /
Quiconque veut à Sion faire outrage	Die Sion mit vyandlicken haet verdrucken.
Tel homme puisse à l'herbe ressembler	
Qu'on voit croissa[n]t dessus quelque muraille	Datze oock ghelijck werden den graze des dacks /
Et y flestrir, sans que pour l'assembler,	
Ni en cueillir quelque fruict on trauaille.	Dat daer verdort eermen t'zelue kan gheplucken.

Psalm 138

Utenhove schijnt het *Liber Psalmorum* zo voortreffelijk gevonden te hebben dat hij geen andere ‘bron’ meer wenste te aanvaarden. Zo voor de 138e psalm ook Marot niet, van wie hij in verband met de melodie overigens wel de strofevorm overnam.

Deze psalm had een van Utenhove's beste kunnen zijn - hij heeft vaart, is uitermate klankrijk door het grote aantal eenlettergrepige woorden - ware het niet dat hij ontsierd werd door enkele groteske vervormingen, alsook door zware stoten tegen de melodische metriek. Wel gaat ook Marot in dit opzicht niet geheel vrijuit (III, 10; IV, 4), maar de zonden van Utenhove lijken me zelfs in de 16e eeuw in de Nederlanden niet vergeeflijk. Een enkele aanhaling ter illustratie.

Vorm: IV, 8: Dynr gnaden sterck
Melodische antimetrie: End tot lofsángk dy ter eerén
Om der willén dynér goethéýt
Groot ghémaeckt fijn
Want hóewel dé Heer ís zeer groot
Du salt mynć vyánden fel

LIB. PSS.	**III**
Et cantabunt in viis Iehouae (COMM. vias),	End zullen singhen t'aller stond
dicentes quòd magna est gloria Iohouae:	Wt herten grond
(COMM. Dicit Deum non vulgari modo testatum	Des Heeren weghen.
fuisse suam virtutem, sed ita vt celebretur	Mits dat God kond maeckt ouer breyd
gloria eius vbique...)	Zijn heerlicheyt /
	Rechtszins te deghen.
Nam excelsus Iehoua, & tamen humilem	Want hoewel de Heer is zeer hoogh /
intuetur, & excelsum è longinquo cognoscit.	Zo aensiet hy doch
(COMM. *Alii*, altum / *vel* superbum / ....conterit.	D'nederigh wesen.
vel, frangit. *Vel potius*, cognoscit)	End die daer groot zijn end rebel /
	Die kent hy wel /
	Mit all huer wesen.

Psalm 147

In psalm 147 blijkt duidelijk hoe Utenhove Liesvelt's vertaling in zijn berijming inlijft wanneer die met de opvatting van het *Liber Psalmorum* overeenkomt. De 6e strofe is in dit opzicht illustratief:

LIESVELT	**UTENH. VI**
Prijset Hierusalem den Heere /	O Jerusalem loef doch den Heer
Zyon looft uwen God.	Sion wil dynen God louen.
Want hi maect vast die grendelen	Want de grendels dyner poorten zeer
uwer poorten / en seegent	Vast maeckt hy: end seghent daer bouen
dijnen kinderen daer inne.	Dyne kinders die binnen dy zijn /
Hi maect dijnen palen vrede	End mit vrede de palen dijn:
en versadet v metter bester tarwen.	Mit weytenbloem hy dy zadight.

De driedeling van de strofe (2 + 2 + 3) komt hier als elders niet tot haar recht. Het is zelfs de vraag of Utenhove deze ooit als *principe* van strofestructuur heeft onderkend.

Nog een paar fraaie regels:

> I, 3-4:
> Want hy is ouerlieflick end soet
> Lof is hem een lieflick dinghen.

III, 1-4:
Onz' Heer is groot end groot is zijn kracht /
Syner wijsheyt is gheen ende.
De Heer heft op die van herten sacht /
End bringt de sondaers tot schande:

Volgens de *LXIIII. Psalmen* is de zangwijze die van: *Nu frouwet uw leuen etc.*, waarmee bedoeld is Luthers lied: *Nun freut euch lieben Christen gmein*. De melodie welke Utenhove noteert, is echter die van Luthers 12e psalm: *Ach Gott vom Himmel*. De laatste regel is ter drukkerij totaal verknoeid (Zahn 4432a).

Psalm 19

Een zo getrouwe vertaling naar Marot als de 19e psalm te zien geeft, hebben we in deze bundel nog niet ontmoet[1]. Heeft Utenhove zich tenslotte toch weer gewonnen gegeven aan de charme van de Franse dichter?

Dezelfde onvolkomenheden die aan psalm 138 kleefden, treffen we ook hier aan: stoplappen: *bloot, fijn, ghewisz, zeere, alleyn* e.a., waarbij zich enjambementen-terwille-van-het-rijm aansluiten: *Enigher wyze van / Huerer hitte afghewenden*; noodrijmen: *daer in × woning*; melodische antimetrieën e.d. In de korte versregel ligt Utenhove's kracht niet; klankrijkheid kan men zijn vers echter niet ontzeggen.

De vijfde strofe is stellig de meest geslaagde, zij het dat deze juist niet de meest getrouwe vertaling is.

MAROT	**UTENHOVE**
L'obeissance à luy	S'Heeren eerweerdigheyt /
Est un tressainct appuy	Blijft steits in eewigheyt /
A perpetuité:	Mits dat zy zuuer is.
Dieu ne fait iugement	S'Heeren gherechten zijn
Qui veritablement	Gantz waer zonder waenschijn /
Ne soit plein d'equité.	End gherechtigh ghewisz.
Ces choses sont encor	Dit all is menighfout
Plus desirables qu'or,	Begheerlicker dan goud /
Fust-ce fin or de touche:	Ia goet goud zonder maten.
Et en un ca'ur sans fiel	End in een herte goet /
Sont plus douces que miel	Is huenigh niet zo zoet /
Ne pain de miel en bouche.	Noch oock de huenighraten.

De melodie is de Straatsburgs-Franse bij psalm 19 (1539, 1542, 1545?[2], 1548).

1 In tegenstelling echter tot Marot heeft Utenhove deze psalm tot een nieuwtestamentisch lied gemaakt. De slotregels: *Sauneur et amendeur / De ma vie mannaise*, luiden bij U.: *End verlosser alleyn / Door Christum onsen Heere*. Bij U. is dit overigens ook een hoge uitzondering in een niet naar het Duits bewerkte psalm (verg. psalm 2, hierboven blz. 257).

2 Vg. Riggenbach, *Der Kirchengesang in Basel*, S. 179: 'In B [= Strb.-Fr. ed. 1545] eine andere Melodie als in A' [= Gen. '42]; deze wordt daarom niet door Riggenbach meegedeeld.

Psalm 24

Evenals de hierbovengenoemde is ook de 24e psalm een vertaling naar Marot. Het is in vele opzichten een der krachtigste liederen geworden.

MAROT	**UTENHOVE**
I	I
La terre au Seigneur appartient,	D'aerdrijck komt toe den Heer alleyn /
Tout ce qu'en sa rondeur contient,	De gantze wer(e)ld in 't ghemeyn
Et ceux qui habitent en elle:	End die daer in ouerbreyd woonen
Sur mer fondement luy donna,	Hy heeftz' op d'meer sterck ghegrondeert /
L'enrichit et l'enuironna	Verrijckt end lustelick verciert /
De mainte riuiere tres-belle.	Mit menigherley waterstroomen.
V	V
Haussez vos testes, grands portaux,	Heft op uwe hoofden poorten groot /
Huus eternels, tenez-vous haits,	Eewighe doren heft v blood /
Si entrera le Roy de gloire.	Ingaen werdt die Koningk vol eeren /
Qui est ce Roy tant glorieux?	Wie is die Koningk zulcker eer /
Le Dieu d'armes victorieux,	Het is der Herscharen de Heer /
C'est luy qui est le Roy de gloire.	Een Koningk vol allerley eeren.

Met de tekst werd ook de melodie ontleend (Bourgeoys 1549).

f. Oratio Dominica en Een danckseghhinghe

Utenhove heeft aan zijn bundel twee gezangen toegevoegd: *Oratio Dominica en Een danckseghhinghe ouer de drye hooftstucken onser saligheyt*. Beide zijn getekend met I.V.

Het eerste lied - de tweede berijming van het Gebed des Heren (zie voor de andere de ‘thien’ psalmen, hierboven, blz. 275) - is een vertaling uit het Frans van Marot. Zeer waarschijnlijk heeft Pijper zich laten verleiden door de signatuur, toen hij opmerkte: ‘De tweede alleen is van Utenhove’[1].

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 219, noot I; overgenomen door Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 143.

Bij mijn weten heeft nog niemand over de origine van dit gezang gesproken. Acquoy had het kunnen doen, want hij heeft een Frans gezangboek waar de bewerking van Marot nog in voorkomt, onder ogen gehad[2].

Ik laat hier beide teksten volgen, de Franse naar de *Pseavlmes Cinqvante de David*, Lyon 1547, naar het afschrift van Acquoy!

2 Het gezang kwam echter in de kerkboeken van de 19e eeuw niet meer voor, daarom zal Acquoy erover gezwegen hebben.

PATER NOSTER, QUI ES IN COELIS.	**ORATIO DOMINICA.**
Pere de nous, qui es la hault es cieulx,	Onse Vader die in den hemel bist:
Sanctifié soit ton nom precieux.	Gheheylight werd' ouer al dijn naem frisch.
Aduienne tost ton sainct Reyne perfaict.	Dijn koningkrijck komme. Dijn wil gaer goet /
Ton uneil en terre, ainsi qu'au ciel soit faict	Gheschie op eerd / als hy in hemel doet.
A ce iourdhuy sois nous tant debonnaire,	Desen dagh ons tot nootdruft onses leuen /
De nous donner nostre pain ordinaire.	Ons' daeglick broot ghenadelick wil gheuen.
Pardonne nous les maulx uers toy commis,	Vergheef ons oock onse schulden nu ter tijd:
Comme faisons à tous noz ennemys.	Als wy onsen schuldenaren schelden quijt.
Et ne permetz en ce bas territoire,	End sta ons by / in der versoucking stranghe /
Tentation sur nous anoir uictoire:	Datse ouer ons gheen victory erlanghe.
Mais du maling cauteleux & subtil,	Mer wil ons van den boosen maken vrij /
Deliure nous, ô Pere, ainsi soit il.	End verlossen: Vader / Also het zy.

De melodie is in sommige regels anders geritmeerd dan in het Lyonse psalter van 1547 ('48, '49) en het Straatsburgse van 1548.

Het tweede lied, de *Danckseghhinge*, is geïnspireerd op Luthers: *Ein lobgesang von der geburt Christi*. Kooiman zegt ervan: ‘Dit is het merkwaardigste lied, dat Utenhove vervaardigde. Het is gebouwd op dezelfde middeleeuwsche strophe, waraaan Luther zijn kerstlied *Gelobet seystu Jhesu Christ* vastknoopte. Utenhove heeft er een lijdens- en opstandingsstrophe aan toegevoegd’[1].

Kooiman's opmerking over de strofe is niet geheel correct. Utenhove heeft namelijk de brede cadens aan het eind van de melodie opgevangen in een korte vijfde versregel, waardoor de strofe toch wel principieel van de ‘middeleeuwsche’ is gaan verschillen.

Daar Kooiman het lied in zijn geheel heeft overgenomen, is het overbodig het hier nogmaals te doen. Ik geef alleen de eerste strofe naast die van Luther:

Gelobet seystu, Jesu Christ	Ghelouet systu Jesu Christ:
daß du mensch geboren bist	Dat du mensche gheboren bist
Von eyner yungfraw, das ist war	Ons allen ghelijck, doch ongeschendt,
des frewet sych der engel schar.	Op dat Gods toorn van ons gewendt
	wurd' ende gheendt.

1 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 144.

Utenhove deelt de zangwijze in een andere versie mee dan bijv. het *Bonner Gesangbuch*. Vergelijk Zahn nr. 1947.

g. Samenvattende constateringen en conclusies

1. De formulering van de titel, mededelingen in de voorrede van de drukker-uitgever, het optreden van een Poolse melodie, en vooral de afwijkende taal en spelling wettigen de conclusie dat de *Andere 26. Psalmen* door Utenhove vervaardigd zijn tijdens zijn verblijf in Polen.

2. De tijd van ontstaan kan gesteld worden op de periode tussen voorjaar 1558 en voorjaar 1559.

3. Ook voor de samenstelling van deze bundel is de dichter eclectisch te werk gegaan. Klaag- en lofliederen maken er het hoofdbestanddeel van uit.

4. Hoofdbron voor Utenhove was nu het *Liber Psalmorum Dauidis* van 1556/7, een recente uitgave dus. Aan de berijming van niet minder dan 19, misschien 20 psalmen heeft Utenhove dit boek ten grondslag gelegd, d.w.z. hij heeft de Latijnse tekst vertaald en geversificeerd, daarbij een verstandig gebruik makend van de exegetische commentaar. Zodra de vertaling het toeliet, sloot hij zich aan bij de woordkeus van Liesvelt's bijbel.

5. Drie psalmen zijn naar Marot vertaald, bij drie andere heeft hij elementen aan de Franse dichter ontleend. Van weer twee andere heeft hij, in verband met de melodie, de Marot-strofe overgenomen, zonder zich door de Franse tekst te laten beïnvloeden.

6. In de strofen met zeer korte regels moet Utenhove te vaak zijn toevlucht nemen tot stoplappen en, voor een volkslied, ongeoorloofde enjambementen. Hij heeft echter ook strofen geschreven die goed van bouw, gevoelig van ritme, fraai van beeld en taal, schoon van klank zijn.

7. Van de 26 psalmmelodieën zijn er 10 ontleend aan het Geneefs-Franse, 3 aan het Straatsburgs-Franse psalter. Van dit laatste werden vermoedelijk de edities van 1545 en '48 gebruikt.

Verder bevat de bundel 9 Hoogduitse zangwijzen - zeer waarschijnlijk heeft de auteur slechts aanduidingen naar zijn drukker gezonden, die dan de notatie ontleende aan een nederduits gezangboek, hetgeen tal van afwijkingen zou kunnen verklaren[1] -, 1 Poolse, 1 oorspronkelijk Nederlandse(?) en 2 originele(?)
Over 't algemeen is de notendruk slordig.

1 Welk gezangboek de drukker ten dienste heeft gestaan, heb ik niet kunnen ontdekken. Ik meende dat in aanmerking kwamen:

Enchiridion | *Geistli* | *ker Leder un̄* | *Psalmen*. | *Dorch Doctor* | *Martinus Luther*. ‖ [enz.] (achterin:) Gedrucket to Hamborch | Dorch Johann Wickradt den Jungern. Anno M.D.Lviij. Met als tweede deel: *Dath Ander* | *Sangboeck*. | *Geistli* | *ke Leder vnnd* | *Psalmen / van fra* = | *men Christen gema* = | *ket / welkere nicht im* | *Wittembergeschē* | *Sangb*$\bar{\text{o}}$ *kelin* | *stan*. ‖ Anno M.D.Lviij. ‖ (Enig ex. Hamburg, Stadts- u. Univ. bibl., Scrin. A / 6).
Geistlike Le | *der vnde Psal* = | *men. D. Mart. Luth*. ‖ [vignet] *Magdeborch*. (achterin:) *Gedrucket tho Magdeborch / dorch Ambrosium Kerckenerum. M.D.LIX*. (Ex. Hamburg, St. u. Univ. bibl., Scrin. A / 168).

Een onderzoek door mijn collega en stadgenoot, de heer L. Strengholt, te Hamburg ingesteld, wees uit dat geen van beide gezangboeken de ontleningsbron van Utenhove of zijn drukker geweest kan zijn. Het Hamburger *Enchiridion* mist bij de betrokken liederen een melodie-notatie; de zettingen in het Maagdenburger gezangboek weken in het algemeen te veel af om als directe bron dienst gedaan te kunnen hebben.
Het *Enchiridion Geistliker Gesenge vnde Leder*, Lubeck MDLVI, waarvan Wackernagel (*Bibliographie* Nr. DCCXXX, S. 279) een ex. te Straatsburg vermeldt, heb ik aldaar niet aangetroffen. De incipits in de *LXIIII. Psalmen*, zoals: *Nu laue myn, Ick dancke dy leue Heere, Idt spreeckt der onwyse mont*, wijzen echter onmiskenbaar op een Noordduitse bron.

Ps.	Bron	Melodie	Bron
12	Marot	Straatsb.-Franse bij ps. 12	Ed. 1545 of '48
13	Liesv.-Marot	*Aus tiefer Not* (Luther)	Ps. 130
19	Marot	Straatsb.-Frans bij ps. 19	Ed. 1545 of '48
24	Marot	Geneefs-Frans bij ps. 24	Ed. 1549 of later
42	Liber Pss.	*Zaśpiewam Panu memu*	Krakauer Ps. 1554
73	Liber Pss.	*Es spricht der vnweisen mund* (Luther)	Ps. 14
75	Liber Pss.	*Mag ich unglück nicht widerstan*	
77	Liber Pss.	Frans ps. 33	Strb. '45 of Lyon '47
82	Liber Pss.	*Mit fried vnd freud* (Luther)	
90	Liber Pss.	*Ich dank dir lieber Herre* (Kolros)	
91	Lies.-Marot	Geneefs-Frans bij ps. 91	Ed. 1549 of later
100	Liber Pss.	'*De gheest is ghewillich, maer &c.*'	?
113	Liber Pss.	Oorspronkelijk?	
116	Liber Pss.	*Nun lob mein seel den Herren* (Gramann)	Ps. 103
117	Salminger + ?	Straatsb.-Frans bij ps. 24	1542, ws. ed. 1548
118	Liber Pss.-Marot	Geneefs-Frans ps. bij ps. 103	Ed. 1549 of later
121	Liber Pss.	Geneefs-Frans bij ps. 1	Ed. 1549 of later
122	Liber Pss.	Oorspronkelijk? (Bew. ps. 46, Gen. '42?)	
126	Liber Pss.	*Herr Christ dereinig G.S.* (E. Creutziger)	

129	Liber Pss. (Souterl.)	Geneefs-Frans bij ps. 129	Ed. 1551 of later
134	Liber Pss.	Frans ps. 9	Lyon 1547 of later
136	Liber Pss.	Frans ps. 37	Ed. 1549 (1558?)
137	Liber Pss.	Frans ps. 137	Ed. 1549 of later
138	Liber Pss.	Frans ps. 138	Ed. na 1547
146	Liber Pss.	*O Herre Gott dein göttlichs Wort*	
147	Liber Pss.-Liesv.	*Ach Gott vom himmel* (Luther)	

10. Het leven van Utenhove van 1560 tot 1565

Ondanks de aandrang van vele geestverwanten om het jaar uit te blijven, had Utenhove in de zomer van 1559 Polen verlaten. De laatste maanden waren daar moeilijk geweest: de ziekte van a Lasco, de tegenwerking van de Unitariërs - Socinus, Blandrata c.s. -, die hun invloed bij de Poolse adel zagen groeien, hadden hem van een langer verblijf doen afzien. Zijn hart trok naar de plaats waar hij enige mooie jaren had doorgebracht, toen hij vernomen had dat met de troonsbestijging van Elisabeth de voorwaarden en de omstandigheden voor de Hervorming in Engeland weer gunstig geworden waren. Van Frankfort aan de Main was hij naar Friesland gereisd, waar Petrus Delenus zich bij hem aansloot.

Als ze in Londen komen, vinden ze het opbouwwerk al in gang. Vrij spoedig immers na de afkondiging van de Supremacy-Act (begin 1559), waarbij de Engelse koningin zich van het pausdom losmaakte, waren tal van vluchtelingen teruggekomen, zodat na betrekkelijk korte tijd weer van een Nederlandse en een Franse gemeente gesproken kon worden.

Utenhove gaat onmiddellijk aan de slag. Een der eerste taken was de verkrijging van erkenning van de gemeente en van herstel in haar van Eduard VI verkregen rechten. In weerwil van het originele Charter, waarover Utenhove beschikte - hij blijkt het waardevolle document in 1553 onder zijn hoede genomen te hebben - verliepen de onderhandelingen met het hof niet snel. Eerst de 24e februari 1560 beschikte Elisabeth gunstig op het (herhaald) verzoek om erkenning en herstel: de vreemdelingen mochten zich weer als kerk institueren - dit gold ook voor de Fransen en Frans-Vlamingen -, de Nederlanders kregen opnieuw de beschikking over het kerkgebouw der voormalige 'Austin Friars', ook wel de Jezus-tempel genoemd.

De oude zelfstandigheid heeft de koningin de gereformeerde gemeenten echter niet hergeven. Het 'eigen' superintendentschap werd niet toegekend. Wel schijnt ouderling Utenhove enige tijd een positie bekleed te hebben die daarmee te vergelijken was, maar de vluchtelingenkerken moesten de leiding aanvaarden van de bisschop van Londen.

Een van de eerste moeilijkheden waarmee de herrezen gemeente, en dus ook Jan Utenhove, te worstelen kreeg, was de zaak-Van Haemstede. Adriaen van Haemstede, een 'geleerd welsprekende man, die onder 't cruyce veel ghedaen en gheleden hadde'[1], was al vóór Delenus en Utenhove in Londen gekomen en was er als geestelijk leider van de Nederlanders opgetreden. Zijn tolerante houding jegens de Wederdopers - op grond waarvan hij zelf ook van anabaptistische neigingen verdacht werd - heeft tenslotte geleid tot zijn excommunicatie. Wel vertrok Van Haemstede uit Londen, maar zijn zaak had nogal wat beroering gewekt in de gemeente. Utenhove beijvert zich om de kudde bijeen te houden.

Toch vindt hij temidden van alle werkzaamheden en bemoeiingen de tijd en de rust om zich aan litteraire arbeid te wijden. Weer is het de psalmberijming die zijn volle aandacht heeft. Eind 1560 of begin '61 heeft hij zes en dertig nieuwe psalmen geschreven en de reeds bestaande herzien. Hij wacht niet tot de verzameling volledig is, maar laat deze '*Hondert Psalmen*' uitgeven door de Londense drukker Jan Daye (21 juni 1561).

Over de laatste jaren van Utenhove's leven is betrekkelijk weinig bekend. Zoveel is echter duidelijk geworden dat deze man van grote betekenis is geweest voor de Nederlandse gemeenschap in Londen. Door herdrukken van vroegere geschriften te verzorgen, werkt hij mee aan het geestelijk welzijn van zijn gemeentenaren. Hij wendt zijn invloed aan bij het totstandkomen van nieuwe kerkelijke vluchtelingengemeenten. Hij verzoekt de Koningin om opheffing van het Statuut, dat de vreemdeling het uitoefenen van een ambacht als meester verbiedt. Als er moeilijkheden rijzen in de handelsbetrekkingen tussen Nederlanders en Engelsen, het ij in Engeland hetzij in de Nederlanden, staat Utenhove klaar om op het eerste verzoek of uit eigen beweging zijn bemiddeling aan te bieden.

Ook werkte hij de vijf laatste jaren van zijn leven aan de completering van zijn psalmberijming. Hij heeft wel het manuscript voltooid gezien, maar de uitgave in druk niet meer beleefd. Zomin als we het jaar van zijn geboorte kennen, weten wij de dag van zijn sterven. Pijper veronderstelt dat

1 Pijper, *Utenhove*, blz. 192.

het een dag in de herfst van 1565 is geweest[1]. Ik eindig dit beknopte overzicht met een citaat uit het werk van de geleerde, die dit leven op zo voortreffelijke wijze heeft beschreven, F. Pijper:

'In het zwakke lichaam van den merkwaardigen man woonde een krachtige geest. Gelijk bij den grooten hervormer van Genève, moet men zich bij Utenhove verwonderen, hoe iemand van zulk eene kwijnende gezondheid zooveel heeft kunnen ondergaan en zooveel heeft kunnen doen. Naast de bescheidenheid, die wij meer dan eens in hem opmerkten, en den geloofsmoed, die hem in staat stelde gedurende eenentwintig jaren als balling buiten zijn geliefd vaderland rond te zwerven, zonder een oogenblik te wankelen in de toewijding aan de zaak zijns Heeren, was rustelooze werkzaamheid een der schoonste trekken in zijn karakter. Doch, alle vleesch is als gras en alle heerlijkheid des menschen is als eene bloem van het gras; het gras verdort en zijne bloem valt af. Aan de edele taak, den opbouw van het Koninkrijk Gods, waaraan hij zijne dagen besteed had, is hij door den dood ontvallen.

Toen de herfstwinden van het jaar 1565 de boomen hadden ontbladerd en de natuur haren winterslaap inging, schijnen zijne oogen te zijn gesloten tot de eeuwige rust.'[2]

11. LXIIII. Psalmen (1561)

Is dus Utenhove's productie tussen '54 en '59 niet zo heel groot geweest - ze beperkte zich tot even veertig psalmen en gezangen - Van der Erven legde, vooral in de jaren '57 tot '59, een opmerkelijke activiteit aan den dag: hij drukte en herdrukte, rangschikte en herdrukte opnieuw. En men mag aannemen dat zijn uitgaven gretig aftrek hebben gevonden in de vluchtelingengemeenten en ook in de Nederlanden zelf. Op 17 december 1555 schreef Gasper van der Heyden aan zijn vrienden te Emden een brief, waarin hij verzoekt aan Jacob Michiels, voormalig Londens immigrant, thans boekverkoper in Emden, mee te delen: 'Ick verkope ook zomtyts een psalmboek van myn Heer Utenhoven, en solde ook wel meer vercopen, waart datze zo diere niet en waren: want daar zynder zomtyts, die wel een dosyn teffens nemen zouden, mochten zy ze om 3. dalers hebben, om ook wat an te winnen'[3].

In 1561 spreekt Van der Erven zelfs van een groot gebrek aan psalmboekjes: 'Aenghemerckt de groote noot en gebreck des Psalm boecxken oueral, en het geduerich aenhouden der broedere die my baden ende ouerredden dat ick dese Psalmen drucken soude willen, ten dienste ende stichtinghe der Ghemeynte Christi, vreesende, sy souden moghen tot achterdeel der Ghemeynte elders weechs onachtsaemlick ghedruckt worden, so hebbe Jck dat niet konne laten, doch ongheern, of ick zy haren begheeren moeten na komen: Ende hebse nu ten lesten aen gheleyt in dese kleyne letter, en op het selfde formaet des kleynen Testaments...'

1 Putman meent uit Ruitink te kunnen opmaken dat Utenhove 5 januari 1566 gestorven zou zijn. Henrik Putman, *Londens tweemalige Nederduitsche Psalm-verwisseling beschouwd, en beredeneerd in eene Leer-reeden over Col. III : 16, hoofdzakelijk uitgesproken den 25 May 1777*, Leiden - Amsterdam 1784, blz. 88. Met Ruitink is bedoeld: Symeon Ruytinck, *Gheschiedenissen ende Handelingen, die voornemelick aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten, wonende in Engelant ende int bysonder tot Londen*, door J.J. van Toorenenbergen uitgegeven in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, dl. I, Utrecht 1873, waarin ik echter niets van dien aard heb kunnen vinden.

2 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 248.

3 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 214, noot 1, waarin Pijper ook zijn bron noemt.

Hij zegt dit in de voorrede van een uitgaafje waarin hij alle psalmen die tot op het jaar 1559 verschenen waren - de *26., 11. Ander* en *Andere 26 Psalmen* - verenigt in een bundel, getiteld:

LXIIII, | *Psalmen eñ an* = | *der ghesanghen, diemen in de* | *Duytsche Ghemeynte te* | *Londen was ghebruyc* = | *kende*. ‖
Coloss. 3. c. 16. | *Het woort Christi*... ‖
Ghedruckt te Embden by Gel = | *lium Ctematium*. ‖ *An. 1561*. ‖[1]

We behoeven bij dit boekje, waarvan zich het enig overgebleven exemplaar bevindt in de Gentse Universiteitsbibliotheek, niet lang stil te staan. Het is een in ongunstige zin goedkoop uitgaafje: het bevat geen melodienotatie, behalve bij psalm 126[2], maar volstaat met de aanduiding van de zangwijzen, die overigens haar nut wel heeft bewezen. De teksten zijn ongewijzigd uit de vorige edities overgenomen, maar met de spelling hebben de zetters het op een vrolijk akkoordje gegooid: men vindt er alle ‘systemen’ uit de voorgaande uitgaven, vermeerderd met de eigen vondsten op dit gebied, in bonte warreling door elkaar.

Alleen de redactie van de titel geeft nog aanleiding tot een opmerking. De vermelding van de ‘Duytsche Ghemeynte te Londen’, in de *Andere* 26. *Psalmen* van 1559 terecht achterwege gelaten, duikt hier weer op. Heeft de handige Emdense zakenman, die natuurlijk niet onkundig was van de nieuwe ontwikkeling in Engeland, door deze formulering getracht zijn afzetgebied tot Londen uit te breiden?

12. De ‘Hondert psalmen’ (21 juni 1561)

a. Inleiding

Hoeveel Utenhove wat betreft de bekendwording en verspreiding van zijn werk ook te danken gehad moge hebben aan Gillis van der Erven, de teleurstellende ervaringen die deze hem heeft bezorgd met het drukken en herdrukken van zijn Psalmen - slordigheid bij de correctie van de tekst, storende fouten in de melodie-notatie, verwerping van Utenhove's spellingsysteem - zullen hem ertoe gebracht hebben zich van de Emdense drukker-uitgever te distanciëren. Voor zijn ‘*Hondert Psalmen*’ heeft hij zich althans verzekerd van de medewerking van een der vermaardste Londense drukkers, Jan (John) Daye. Nu kon hijzelf het volle toezicht uitoefenen op de druk, en bovendien, van de Engelsman behoefde hij geen ongewenste inmenging te verwachten in taal- en spelling-aangelegenheden.

Midden juni 1561 berichtte Daye dat het drukwerk was voltooid. Utenhove zette zich daarop aan het schrijven van zijn voorwoord: ‘De Ouersetter tot den Christelicken Leser’, waarmee hij de 20e gereed kwam. Het werd ogenblikkelijk ter drukkerij bezorgd en Daye kon vermelden dat de psalmbundel de 21e juni het licht zag. De titel luidde:

1 Zie verder Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr*. nr. XLIX (Signatuur Gentse ex. G 7969).
2 Waarom juist deze een uitzondering maakt, is niet duidelijk. De hier genoteerde melodie is volkomen gelijk aan die uit de *Andere 26. Psalmen*.

Hondert Psal- l *men Dauids*. l *Mitsgaders het ghesangk Marie*, l *t' ghesangk Zacharie*, l *t' ghesangk Simeons, de thien Gheboden, de artikels* l *des Gheloofs, t' ghebed des Heeren* &c. l *ouerghesett in Neder-* l *landschen dichte*, l *door IAN WTENHOVE*. ‖

Coloss. 3. c. 16. l *Het woord Christi wone in v ryckelick*, l *in allerley wysheyt: leert end vermaent* l *malcanderen, mit Psalmen*, l *end lofsanghen, end ghee* l *stelicke liedekins, in ghe* l *naede, singhende den* l *Heere in uwen* l *herten*. ‖

[*Ornament*] ‖ *Iacob. 5. c. 13*. l *Is yemand in lyden onder v :' die bidde. Is yemand* l *goeds moeds :' die singhe Psalmen*. ‖[1]

(*Achterin* - Y8^{ro}:) Ghedruckt te Londen, by Jan Daye l voorden voorseyden Ouersetter, 21. Iunii 1561. l Cum Gratia et Priuilegio Regiae l Maiestatis, per septennium. ‖

De voorrede, waarop ik hierboven al zinspeelde, is voor een aantal zaken van het grootste belang, waarom we die nader zullen beschouwen en op enkele plaatsen van enig commentaar zullen voorzien.

De Ouersetter tot den Christelicken Leser.

Christelicke Leser, de veranderinghe, die in velen deser Psalmen alsnv, door my ghedaen is, is in somighen der seluen eensdeels ghedaen, wt oorsaken dat sy, in onser verstroeyinghe, menigherley wyse gheschonden, end van der eerster myner ouersettinghe vera*n*dert syn gheweest, buyten myne*n* weten end wille.

> Een excuserend motief, of zo men wil, een gemotiveerd excuus. Een excuus dan aan de bezitters van de ‘oude’ psalmboekjes, die weldra zullen bemerken dat hun bezit feitelijk waardeloos is geworden door de vele veranderingen die zijn aangebracht. Maar deze vinden hun rechtvaardiging in het feit dat de voormalige bezorger - en wie kan anders bedoeld zijn dan Van der Erven? - buiten weten en willen van de auteur zich aan de tekst heeft vergrepen. Nu weten we dat de drukker in '57 alle *Ghy's* in *Du's* heeft veranderd, maar uit de brief van Van Winghen krijgen we de indruk dat dit de volle instemming van de dichter gehad moet hebben[2]. Slaat Utenhove's verwijt dan meer op de latere verzamelingen? In het bijzonder misschien op de *Andere 26.*, waar ik heb verondersteld dat steeds ‘*auer*’ in ‘*maer*’ veranderd zal zijn? Heeft Ctematius behalve aan de spelling ook aan de tekst geknoeid? En behalve aan de tekst ook aan de melodieën? Een verwijt van slordigheid treft de drukker-uitgever in elk geval.

Eensdeels auer end aldermeest, in somighen anderen (die ick ouer thien iaren ongheu□rlick, wt hoogher spraken, legher ghesett hadde) wt oorsaken der grofuer licency of vryheyt, die ick namaels beuonden hebbe dat daerinne ghebruyckt was.

1 Zie ook Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* nr. LI. De twee enig bekende exx. van deze ed. bevinden zich in het Br. Museum te Londen en in de U.B. van Amsterdam, 1756 G 17[1]. Alle teksten die hier volgen zijn echter ontleend aan de druk van ‘den lesten Augusti 1561’. Zie blz. 401. Op de voorrede volgt ‘Een dichtschrift van der vrucht end nut des lesens der Psalmen’, waaruit men op blz. 432 (noot 1) enkele verzen geciteerd vindt.

2 Het hier bedoelde fragment uit de brief van Van Wingen op blz. 252.

Kennelijk doelt Utenhove hier op de liederen uit 1551. Op de 25? of alleen op de '*Thien*'? De vergelijking zal dit moeten uitmaken, maar in de '*Thien*' - dat kan ik vooruitlopend al vast zeggen - zijn zulke wijzigingen aangebracht, dat men in enkele gevallen beter van een nieuwe berijming kan spreken. En van deze zou dan in het bijzonder gelden dat ze 'wt hooger spraken legher ghesett' zijn? Pijper noteert bij deze formule: 'Hier gaat misschien eenig licht op over den oorsprong van UTENHOVE's eerste Psalmen...'[1] Het licht dat Pijper echter op blz. 78 van zijn boek laat schijnen, is niet meer dan de suggestie, dat de hogere sprake het Latijn is en de lagere het Nederlands. Let men echter op de ontstaanswijze van de 'Thien', - acht ervan letterlijk naar het Duits vertaald - dan lijkt het me alleszins gerechtvaardigd om onder de hogere sprake het Hoogduits, onder de lagere het Nederduits te verstaan.
Duister blijft nog in de passage wat Utenhove bedoelt met de 'licency die daerinne ghebruyckt was'. Alweer door Van der Erven? Neen, ik geloof dat de auteur hier iets geheel anders op het oog heeft: de grove vrijheid die sommige Duitse dichters zich bij hun berijming zouden hebben veroorloofd. Het 'namaels beuonden' verwijst dan naar de jaren waarin zijn ogen voor die ontoelaatbare licentie zijn opengegaan, en ik meen me niet al te zeer te vergissen als ik aanneem dat zulks is gebeurd in het jaar waarin hij het *Liber Psalmorum* ontdekte. Het nadere onderzoek zal moeten aantonen of deze veronderstelling juist is.

Welcke sonderlickste oorsaken, beneuen meer andere, nademael sy niet lichtwightigh syn, ick verhope dat du dy niet salt laten verwonderen, of bemoeyen, ouer de selue veranderinghe: dewyle sy dy grootelicks ten besten ghedyen sal, so vele als daer aengaet de reinicheyt end louterheyt der eewigher end salighmakender waerheyt Godes: aenghesien dat de selue hier alleenlick ghesocht end gheuoordert werdt.

Sterker beweegreden en verontschuldiging had Utenhove nauwelijks kunnen aanvoeren: de zuivere weergave van het zaligmakende Woord Gods was en is in het geding. Voor dit calvinistisch-biblicistisch argument moet alles zwichten; het moet ook de laatste, om der materie wille, bezwaarde, volkomen ontwapenen.

Om welcker onderhoudinghe wille ick somwylen het dicht lieuer hebbe willen versuyme*n* end naelaten, in der ouersettinghe, dan dat ick der selue [*te weten de 'waerheyt Godes*'. *L*.] te kort dede, of dat ick des dichts haluen eenighe lichtu□rdigheyt, in so swaerwightighen handel des heylighen Gheestes, soude bruycken, so verre emmers alst my moghelick is gheweest.

Met Smit[2] neem ik aan dat Utenhove onder het 'dicht' het rijm verstaat, al zou men de betekenis van dit woord ook kunnen uitbreiden tot andere poëtische zaken[3]. In de oudere bundels hebben we echter ook onzuiver rijm of zelfs wel rijmloosheid aangetroffen, maar toen gold het de zuivere weergave van de Vorlage en niet zo zeer die van de mening des Geestes!

1 Zie hierboven, blz. 250-275.
2 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 129.
3 Zo denkt Van Es eerder aan de versvorm. Zie: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl*. III, blz. 192.

Derhaluen bidde ick dy [*er staat:* d.] hertgrondelick, du willest desen mynen trauwen aerbeyd my danckelick afnemen, end in 't goede keeren, so wat daer te gheringhe, end niet nae der w□rdigh□yt des teghenwoordighe*n* handels, in der ouersettinghe, moghte beuonden werden. So du sulckes doest, so magh ick [*er staat:* itk] veroorsaeckt werden mit der tyd, in meer andere Psalmen te arbeyden, so verre als God my de ghenaede daertoe gunne. Dit auer wil ick hierentusschen ghebeden hebben, in den name Christi des Heeren, dat sick niemand lichtu□rdelick veruoordere dese myne ouersettinghe eenigherley wyse te veranderen, onder wat voorwendinghe het selue oock gheschien moghte: Waerdoor (also ick alrede wel voortyd eruaren hebbe) so wel de meyninghe des heylighe*n* Gheestes, als oock de kracht der composicy, in der ouersettinghe, ghekranckt end gheschonden moghte werden ten naedeele der waerheyt.

> Een niet mis te verstane waarschuwing in de richting van eventuele toekomstige 'verbeteraars'. En nogmaals een herinnering aan zijn ervaring met zulke lieden. Hebben Van der Erven, en mogelijke Emdense trawanten, zich dan toch aan de 'composicy', de tekst, vergrepen? Of doelt Utenhove hier als elders op clandestiene (gecorrumpeerde) uitgaven van welker bestaan wij niet afweten?

So daer yemand beghenadight werdt van den Heere, de selue Psalmen van nieus aen ouer te sette*n*, mit meerder ghenaede end stichtinge, die magh hier in synen aerbeyd oock aenwenden ten nutte der Ghemeynten Gods, in onsen Nederlandschen Vaderlande, also hy ghehouden is te doene: op dat hy het talentpond van den Heere ontfanghe*n*, niet begraue, m□r meer wtgheue tot winninghe, ter eeren onses ghemeenen Heeren Christi Iesu, end ten nutte syner ledematen.

> Het is niet onmogelijk dat Utenhove bij het schrijven van deze passage Petrus Dathenus op het oog gehad heeft. Deze toch heeft zich sterk voor het werk van de Londense psalmberijmer geïnteresseerd, in deze zin dan, dat hij aan Van der Erven in Emden voorstellen tot verbetering, of misschien wel tot vervanging, heeft gezonden. In de brief van Godfried van Wingen aan Utenhove, gedateerd Emden, 6 Juni 1558, - Utenhove bevond zich toen nog in Polen - lezen we: 'Idque eò facio libentius, quo sic mihj magis in procliuj sit, stili puritatem tuerj, atque quorundam non stupidam modò sed et malignam calumniam, quj, tanquam canes in presepio, omnem lingue puritatem summis viribus explodere conantur, retundam. Inter hos est (quod sanè dolens scribo) non postreme note etiam Petrus noster Dathenus, quj missis ad AErvium nostrum tuis atque suis, quos adiunxerat, Psalmis, summa apud illum obtestatione institit, vt ille ab inducta per nos inutilj, imo damnosa (vtpote que turbas in Ecclesiam spargeret, inque qua nos nihilo magis essemus effecturj, quam effecisset Jodocus Lambertus: et que his plura addebat, vnico duntaxat adducto exemplo de Du et Ghy) curiositate, sedulo abstineret, séque ad communem σχολιογρφίαν quam proximè accomodaret'[1].
> Mag men hieruit afleiden dat Datheen al begin '58 zich zelfstandig met het berijmen van psalmen heeft beziggehouden, en enige van zijn proeven naar Van der Erven heeft opgezonden? Of betreft het hier slechts correcties op psalmen van Utenhove?

1 Pijper, *Jan Utenhove, Bijlagen* p. XXX. De brief is ook afgedrukt in J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum* II, Cantabrigiae 1889, No. 25, p. 82. - Ik kom op deze kwestie terug in het hoofdstuk over Datheen; zie blz. 514-516.

Ik vraag me af of niet misschien het antwoord gevonden wordt in de berijming van psalm 103 zoals ik die aantrof in de *Veelderhande gheestelicke Liedekens*, die Ctematius in 1558 het licht deed zien[1], een berijming die zoveel aan Utenhove heeft ontleend, dat ze gemakkelijk als een 'verbetering' van diens lied kan worden opgevat. Men vergelijke de vier eerste strofen van de psalm met de overeenkomstige versregels van Utenhove:

UTENHOVE 1558	**VEELD. GEEST. LIEDEKENS (T iij^{ro}) Na die wijse. Ey out grijsaert**
I	I
Mijn ziele looft den Heere dijn,	*Mijn siele looft den Heer goet*
En voeght dy oock te zamen,	*En alle vruecht wilt nv voort bringhen*
Dat inwendigh des herten mijn,	*Mijn herte voecht v met sinnen vroet*
En looft zijn heylighen name.	*Om Gods lof altijt te singhen*.
Mijn ziel vergheet die weldaedt niet,	*En vergheet niet die goed dinghen*
Die dy door den Heer is gheschiet,	*Die v door den Heer zijn gheschiet*
In dijns boosheydts vergheuen:	*Want hy heeft door zijn ghehinghen*
	U boosheyt wt ghewreuen siet.
	II
Want hy gheneest all dyne kranckheydt,	*U crancheyt gheneest hy altijt*
End kroont dy mit bermhertichеydt,	*Met bermhertichеyt wilt hy v croonen*
Vrijdt van die doodt dijn leuen.	*Vanden doot v leuen beurijt*
II	
Dijn herte veruult hy mit goedt,	*U herte veruult hy niet om verschoonen*
Ende sal dy oock vernieuwen,	*Bermhertichеyt so sal hy thoonen*
Dijn ioeght, wie hy des Arents doet,	*Die hier zijn sonden rouwen quaet*
Als dyne zonden dy rouwen,	*Die ourecht lijden sal hy loonen*
So doet de Heer bermhertigheit,	*Bermhertich is hy vroech en laet*.
Recht oordeel en gherechtigheit,	

1 Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* nr. XXXIX. De voorrede van de drukker bevat een merkwaardige zinsnede: '...dat ick een Liedekens Boecxken, voor de ionckheyt, ende oock voor ander, die welcke meer verstants in Liedekens ghemaeckt wt der Schrift, dan in de Psalmen hebben (*want die sonuvijlen duyster zijn*) soude willen... te samen vergaderen' (Curs. van mij). Heeft Van der Erven hier in het bijzonder de psalmen van Utenhove op het oog?

Allen die onrecht lijden,

want hy zijn weghen heeft doen verstaen,

Den volcke door Mosen, en kondt
ghedaen,

Dat men t' quaedt zoude mijden.

III	III
Ons God ons' Heer bermhertigh is,	
Genadigh ende langkmoedigh:	*Ghenadich en lanckmoedich bekent*
hy straft oock niet na zijn ghericht,	*Hy en straft ons niet als dwase sondaren*
Maer hy is so sachtmoedigh,	*Sacchtmoedich is God omnipotent*
Dat hy niet altijdt schelden wilt,	*Sijnen thoren wil hy sparen*
Maer zynen grooten torne stilt,	*Met ons niet en handelt vaet dit verclaren*
End oock met ons niet handelt,	*Naer onse sonde en boosheyt fel*
Na onse sonde end booze daed,	*Daer in wy allendighe eertsche scharen*
Die hy ons niet vergolden haed,	*Ghewandelt hebben door tvleesch rebel*.
Doen wy se hebben bewandelt.	

IV	IV
So hoogh den hemel is ghestelt,	*So hooch den hemel perfect is fijn*
En vast blijft ouer de aerde,	*En vast blijft bouen der eerden verheuen*
Alzo die goetheyt Gods haer halt,	*Also strect die goetheyt Gods diuijn*
Tot die zijn vreese anueerden:	*Tot die zijn vreese hier aencleuen*
So verr' de morghen van auendt staet,	*So verre den morgen vanden auont is bleuen*
Werpt GOD van ons ons' sonden quaedt,	*Werpt God van ons onse sonden blint*
Laet de boosheydt niet regneeren:	*Als een goed Vader zijn kint coemt beneuen*
Als een goedt vader ouer zijn kindt,	*Ontfermt hem God en ons bemint*
Ontfermt hem God en ons bemindt,	
Den ghenen die hem vreezen.	(Er volgen nog twee strofen).

Bewijzen dat de bewerking van Datheen afkomstig is, hebben we niet, maar het ‘volkse’ idioom en met name het karakter van de stoplappen en het vreemde woord in het rijm, zullen we in de latere psalmen van Datheen terugvinden.

Het andere psalmlied dat in dezelfde bundel voorkomt (F iiij^{vo}) - een berijming kan men deze 23e psalm nauwelijks noemen: slechts de eerste strofehelft, soms de beide beginregels van de strofe geven de bijbelverzen weer, terwijl de rest een uitbreiding vormt die niet altijd in duidelijk verband met het voorafgaande staat - durf ik niet aan Dathenus toe te schrijven[1].

1 Hier volgen de eerste drie strofen (van de vijf):

De brief leert ons ook hoe gebeten Datheen is geweest op Utenhove's taalgebruik, dat hij een nutteloze, ja zelfs schadelijke, want de kerk in beroering en verwarring brengende nieuwigheid, vreemdigheid (curiositas) noemt, en niet in de laatste plaats op de verandering van *Ghy* in *Du*. Van der Erven heeft tot in de laatste druk die hij bezorgde het *Du* gehandhaafd, maar we kunnen ons voorstellen in welk moeilijk parket hij geraakte, nu er van alle zijden, en daarbij gezaghebbende, druk op hem uitgeoefend werd, en evenzeer kunnen we begrijpen dat hij wel eens voor de ook hem juist voorkomende argumenten van Utenhove's bestrijders gezwicht is.

My is ghenough dat myne aerbeyd in syn wesen ghelaten werde: ten ware mit mynen weten end bewillinghe, tot meerder beteringhe end stichtinghe, welcker haluen men moet sick gantslick te buyten gaen, op dat Gode alleene de eere blyue in der onbeuleckter eewigher waerheyt syns woords. Anders, dewyle ick aenm□rcke de onuersaedde ghierigheyt veler bouckdruckeren,

- Slaat dit op de hebzucht van Ctematius en eventueel van andere, slordig nadrukkende, gildebroeders, of op de hebzucht van de Nederlandse boekdrukkers in het algemeen? -
die daer een on-

wtsprekelicke schade daeghelicks aenbringhen der ghemeynder [*er staat:* ghemeyuer] weluaert, so heb ick Meester Jan Day, wiens vroomicheyt

(Fiiij^{vo})
Die Heere is die herder mijn
En my en sal ghebreken niet
Hy laet my weyden sonder pijn
In volder weyden sonder verdriet
Sijn Godlicke gonst hy my altijt biet
En maect ons door zijnen geest bequaem
Sijn ooghe op ons allendighe siet
O God gheheylicht sy uwen naem.
Hy vermaect mijn siele door zijnen raet
Om zijns selfs wille also hy seyt
En leytse op die gherechtighe straet
Want hy is ons gherechticheyt
Door hem seluen heeft hijt ons al bereyt
Dat hy uwen tempel heeft afghegaen
Dus ist te recht van ons verbreyt
O God gheheylicht sy uwen naem
(Vervolg noot ı blz. 372)
Al wandel ick in een duyster dal
So en vreese ick niet tot gheender tijt
Want ghy eenen stock zijt voor mijnen val
Ghy Heere eewich ghebenedijt
Den hemel is v, al is hy wijt
In alle die eerde en is gheen raem
Dies wort te recht van ons belijt
O God gheheylicht sy uwen naem.

Het opschrift ‘Een ander’ heeft waarschijnlijk betrekking op de melodie, welke dan dezelfde zou zijn als van het voorgaande lied: ‘Den gheest ontspringt, die light en truert, Op de wijse. Den gheest is ghewillich, maer tvleesch is.’

ghenoughsamelick bekent is, voor mynen drucker verkoren, end hebbe betuyght end betuyghe mits desen, dat ick dese teghenwoordighe ouersettinghe end composicy in hueren stand end mit huere maten alleene voor de myne bekenne end gheen andere, op dat niemands ghierigheyt onder mynen name gheuoedt werde ten achterdeele der goddelicker waerheyt. Gheschreuen te Londen den 20. Iunii. 1561.

De veranderingen in de psalmen aangebracht hebben Utenhove, blijkens de Voorrede, hoog gezeten. Om die reden willen we dan ook allereerst nagaan wat er van de ruim 60 'oude' is geworden, en in het bijzonder gaat onze belangstelling uit naar het lot van de '*Eenige Psalmen, thien in getale*', waarvan Pijper, en na hem vele anderen hebben gezegd dat ze zeer sterk gewijzigd werden, zonder zich daarbij ook maar enige rekenschap te geven van de aard der wijzigingen en haar litteraire betekenis[1].

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 229: 'Bij dit gedicht [ps. I] valt nog op te merken, dat het in de eerste uitgave niet van UTENHOVE was. Voor de laatste [de *Hondert*] had hij het zóó omgewerkt, dat het toen als het zijne kon gelden. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat hij geene omwerking, maar een geheel nieuwe berijming heeft geleverd. Bij nauwkeurige beschouwing is mij gebleken, dat dit het lot geweest is van al de Psalmen, die in de oudste bundeltjes niet met de beginletters J.V. geteekend waren...'

b. De 'Thien Psalmen' van 1551

Psalm 1[1]
1561
beatus vir qui non abijt.
Psalmus. I.

Dese Psalm segt saligh te syn, die daer verwerpende de seden end raed der godloosen, sick begheuen om te kennen end na te trachten de Wet des Heeren, end wederom omsaligh [*sic!*] *die ter contrary doen*.

I

Saligh is de man die den rade
Der boosen niet is na ghegaen,
Niet staende in der sondaren pade,
Noch den spotteren toeghedaen.

II

M□r in die Wet Godes des Heeren
Neemt synen lust, end dagh end nacht
Daerin ghedenckt vast t'syner leere,
Hy sal syn als een boom gheacht.

III

Ghelyck een boom by waterbeken,
Syn vruchten fyn gheeft t'syner tyd:
Also sal oock syn vergheleken
Dese man gaer ghebenedyt.

IV

Een blad sal doch niet moghen wycken
Van sulcken boome so gheplant:
Also sal hy oock desghelycken
Bespoedight syn aen allen kant.

V

Dit sal gheensins moghen gheschieden
Den boosen die God wederstaen,
M□r sy sullen stracks moeten vlieden
Als t'kaf voor wind niet can bestaen.

1 Verg. blz. 253 v.

VI
Dacrom sullen die boose knechten
In 't oordeel niet konnen bestaen,
Noch die sondaers by den gherechten,
Mits dat sy na der boosheyt staen.
VII
Want God bekent den wegh end d'leuen
Der die de dueghd natrachten fyn,
M□r die de boosheyt hier aenkleuen,
Huere wegh sal verloren syn.

Zoals men bij een eerste oppervlakkige kennismaking al ziet, zijn de veranderingen talrijk en niet zelden ingrijpend, al blijft het oorspronkelijke *Souterliedeken* nog wel zichtbaar.

Om te beginnen heeft Utenhove het 'Argument' van 1557/8 - de oorsprong van dit en van de andere 'argumenten' der oudste psalmen is mij onbekend - vervangen door een vertaling van Marot's korte inhoudsopgave:

> Ce Pseaume chante, que ceux sont bien heureux qui reiettans les meurs et le conseil des mauvais, s'adonnent à cognoistre et mettre à effect la Loy de Dieu, et malheureux ceux qui font au contraire.

Men verwacht nu ook een nauwere aansluiting bij Marot, maar dat blijkt niet het geval te zijn. Men kan aan de Franse psalm denken bij *waterbeken* III, 1 (*courant ruisseau* II, 2), maar even goed aan het *Liber Psalmorum* met zijn *riuos aquarum*. En ik meen dat het alweer dit boek is geweest dat Utenhove tot zijn wijzigingen gedrongen heeft.

Daarop kan I, I duiden: *Saligh is de man*, overeenkomstig *Beatus vir;* de perfectum-vormen in I, de totale omzetting van str. VI, naar: *Ideo non stabunt impii in iudicio, neque peccatores in congregatione instorum*, de pluralis in str. V. En de reden van de mutaties en modificaties naar juist deze bron is duidelijk: het zoeken en bevorderen van 'de reinicheyt end louterheyt der eewigher end salighmakender waerheyt Godes.'

Maar lang niet alle wijzigingen vinden hun grond in dit op zichzelf sympathieke theologisch motief, men kan ook taal- en vormesthetische veronderstellen. Tot de eerste behoren m.i. de genitief in II, I, de vervorming van *tot zijnder* tot *t' syner* (wat in III, 2 een vulwoord noodzakelijk maakt!) en het consequent wegwerken van het ontkenningspartikel *en* (I, 2; IV, I; V, 1); tot de tweede de zorg voor het juiste aantal lettergrepen per versregel, al worden de melodische accenten daarmee wel eens naar een minder gewenste plaats verlegd, hetgeen niet zelden eveneens het gevolg is van andere wijzigingen, - en het wegwerken van de dubbele stoplap in III, 3 *certeyn in alle manieren*. De schrapping van *hantierende zijn* (VII, 2) kan een afscheid van Rederijkersland zijn, ze betekent anderzijds een concessie aan de stoplap.

We moeten er, dat spreekt vanzelf, van uitgaan dat het aldus nieuw ontstane lied de maker

- voorlopig althans - bevredigde. Of de Londense zingende gemeente van hetzelfde oordeel is geweest, is helaas niet bekend. Een moderne lezer zal - hoezeer hij genegen is zich bij bepaalde veranderingen neer te leggen, zich vergeefs afvragen waarom Utenhove de Ve strofe zo verminkt heeft als hij in '61 deed. Hoeveel beeldender, bijbels-beeldender zou men geneigd zijn te zeggen, is de metafoor *Gods woordt verschuyven*, het hebraïsme *voor Gods ansicht vlieden*, de vergelijking *Ghelijck voor windt dat kaf verstuyft!* Wanneer dit het resultaat is van het vrome principe uit de Voorrede: 'Om welcker onderhoudinghe wille ick somwylen het dicht lieuer hebben wille versuymen end naelaten', dan kan men het alleen maar betreuren dat Utenhove blijkbaar nog niet in staat is geweest de vroomheid hand in hand te doen gaan met de schoonheid.

Doch deze ene bonte kraai moge ons er niet te haastig toe doen besluiten dat het winter is. We zullen overgaan naar de tweede psalm, die zoals men zich herinneren zal, een vertaling was naar psalm 2 van Andreas Knöppken.

Psalm 2[1]

Ook de tweede psalm heeft Utenhove aan een grondige herziening onderworpen: van de 8 strofen is slechts de helft vrijwel ongewijzigd overgenomen en het zijn juist die welke in '57/8 al zo goed als in niets meer aan de overeenkomstige strofen van Knöppken herinnerden. De overige 4 hebben meer of min ingrijpende veranderingen ondergaan en ook hier blijkt de 'waarheid' de voornaamste drijfveer geweest te zijn.

De eerste strofe is wel zeer radicaal behandeld, waarbij elke reminiscentie aan het *Souterliedeken* is uitgewist. Nu vindt men er, naast de beide 'oude' elementen: *ydel dinghen* (*2*) - met het rijmwoord *bringhen* (*4*) - en *Te stryden tegen* (*5*), nieuwe uit Ludwig Oeler[2], Knöppken, en Liesvelt en deze alle naar eigen inzicht geschikt. De strofe luidt thans:

> Waerom grimt der Heydenen hoop,
> T'volck bedryft ydel dinghen,
> Die Koninghen richten sick op,
> De Vorsten raed t'hoop bringhen,
> Te stryden tegen God den Heer,
> Sampt synen Christum end syn leer,
> Dien hy ons heeft gheschoncken.

In 1 en 2 zijn Oeler en Knöppken gemengd:

(Oeler 1/2):	*Warumb* tobet *der heiden hauff* I die leuth....
(Kn. 2):	das alles *volck* so *grimmet*.

In 3 en 4 vinden we Liesvelt en Kn. terug:

Liesv.:	*Die coningen* inden lande *rechten hen op* (Vgl. Oeler: *Die könig.... lehnen sich auff*).

1 Verg. blz. 257 v.

2 Ludwig Oeler was een van de oudste Straatsburgse psalmberijmers. Zijn bewerking van de psalmen 1-8 werd in vele gezangboeken overgenomen. Ik citeer naar het *Bonner Gesangbuch* van 1550.

Kn. 3: *Fürsten* vnd Ko□nig

Het is stellig het *Liber Psalmorum* geweest, dat in IV, 5, 6 de persoonsverandering heeft bewerkstelligd. In '57/'58 luidde deze regel:

> Ouer al *hy* recht verkondighen sal /
>
> (En *mynen* willen leeren)
> nu:
> Verkondighen alom *ick* will,
>
> (End synen wille leeren.)

LIB. PSS.: Narr*abo* ipsum decretum. (Lv.: Ic wil vander insettinge prediken.)

De strofe is er niet duidelijker op geworden. In '57/8 was de '*Ick*' Jahweh, de '*hy*' Christus de Koning, maar de beide *Ick*'s van '61 kunnen onmogelijk identiek zijn, wat begripsverwarring in de hand werkt. Eerst de relatie met de volgende strofe maakt de verbanden doorzichtig.

Een grote vooruitgang is de betere zingbaarheid van de psalm, bewerkt door een vereenvoudiging van de melodie - ongetwijfeld onder druk van teleurstellende ervaringen! - en een passend aantal syllaben per, nu korter geworden, regel.

		UTENHOVE 1561
		I
Oel.	*Warumb tobet der heiden hauff*	Waerom grimt der Heydenen hoop,
Oel.	*die leuth;* Kn. *alles volck*	T'volck bedryft ydel dinghen,
Lv.	*Die coningen* (*inden lande*) *rechten hen op*	Die Koninghen richten sick op,
Kn.	*Fürsten*	De Vorsten raed t'hoop bringhen,
	Oel. *Wider Gott* Lv. *Tegen den HEere*	Te stryden tegen God den Heer,
		Sampt synen Christum end syn leer,
		Dien hy ons heeft gheschoncken.
		II
		Sy willen wesen onghestraft
		End blyuen in d' booß steken,

		Dies spreken sy seer onbedacht,
		Laett ons huer banden breken,
		End verw□rpen al huer beuel,
Lib. Pss.	*Legibus eorum, inquiunt, ne pareamus*	Oock leuen na ts'herten gheual,
		End gheenßins daer af wycken.

		III
Kn.	... *der im hymel* (*stat*) Oel. *in dem himmel wont*	M□r God die in den hemel woont,
		Die salse noch belachen,
		Oock vernietighen huer verbond,
		End huer bedryf beschachen.
		Hy salse in tooren spreken aen
		End bestraffen wat sy begaen,
Kn.	*mit grymm*... Oel. *mit grimm*	End grimmich seer benauwen.
		IV
Oel.	*Aber ich hab mein K*ꝰ *nig gesetzt*	Ick heb mynen Koningk ghestelt
Oel.	... *mein heiliger berge*. (Lib. Pss. *Regem meum*	Op mynen heylghen b□rghe
	montem sanctum meum)	Sion, daer-van de Schrift vermeld
Lib. Pss.	... *illius regnum perpetuo oppugnatis*	Dien ghy stedes bet□rghet.
Oel.	*Ich wil das gesetz verkunden nun*	Verkondighen alom ick will,
		Na s'Heeren ordeninghe still,
		End synen wille leeren.
		V
		Hy sprack tot my, du bist myn soon
		Ick heb dy huyden ghboren,
		Du bist alleyn myns herten kroon
Kn.	*Vnd in dir außerkoren*	Dy heb ick wtuercoren.
Lv.	*Eyscht van my / so wil ick v die heydenen*	Begh□r van my, de Heydens dy,

	tot een erffenisse genen /	Tot dyn □rf sal ick gheuen vry,
	ende der werelt eynden	End die eynden der □rden.
		VI
		Du saltse mit den woorde voen,
		Huers vleeschs lusten verd□ruen:
		End mynen naem hen prysen doen
		Als dyne mede□rfuen.
		Du salt de teghenstreuers straf
		Breken mit eenen ysern staf,
		End bryselen als sch□ruen.
		VII
Lib. Pss.	*Et mmc Reges*	Nv dan, ghy Koninghen, verstaet,
		Ghi richters laett v leeren,
		End in desen Koningk bestaet,
		Wilt syn woord fyn vereeren.
Lv.	*Dient den HEere met vreesen /*	Dient den Heere mit vreesen fyn,
		Lieuet vast de gheboden syn,
Lv.	*ende verblijt v met beuinge.*	Verhueght v oock mit vreesen.

VIII

Kust doch den Sone vriendelick
Dat hy sick niet vergramme,
Dat ghy vanden wegh niet eewlick
Vergaet, hooret syn stemme
Wen syn tooren als vier op gaet,
Wel hem die op hem alleen staet,
Mit vaste hope end vertrouwen.

Psalm 3[1]

Met recht kan gezegd worden dat de derde psalm een herdichting is: van de 21 versregels uit 1557/8 zijn er in '61 slechts 4 - ik heb ze hieronder gecursiveerd - blijven staan en met deze is de herinnering aan Oeler bewaard gebleven. Dit kon te eer daar ze ongeveer gelijk zijn aan de Liesvelttekst. Ook de andere 17 zijn in overeenstemming met deze tekst gebracht.

LIESVELT	**UTENHOVE, ps. 3, 1561**
Och HEere hoe sijn mijnder vianden	Heer, *hoe syn myn vyanden veel*
so vele / ende setten hen tegen my	Die my te hoop aenuallen?
Vele seggen mijnder sielen /	Vele segghen tot myner siel:
hi en heuet gheen hulpe by Gode	Gods heyl is hem misuallen,
Mer HEere ghy sijt den schilt voor mi /	Męr *du, O Heer, bist myne schild*,
ende die mi ter eeren sedt /	*Die my tot eeren setten wilt*,
ende mijn hooft op recht.	*End myn hoofd oock oprichten*.
	II
Ic wil met mijnder stemmen /	Tot den Heeren ick roupen wil,
den HEere aenroepen /	Hem myn stem niet verbęrghen.
so sal hi mi verhooren /	End hy sal my andwoorden stil,
van sinen heyligen berghe	Van synen heylghen bęrghe,
Ick lach en sliep / ende ben ontwaect /	Ick sliep sorghloos end bin ontweckt,
Want die HEere onthoudt my.	Mit syner hulp thien duysent knecht,
Ic en vreese mi niet voor hondert duysent	Moghen my niet beschaden.
volcx / die hen rontsom tegen my leggen.	

1 Verg. blz. 260.

III

Op HEere ende helpt my mijne God /	Sta op, O Heer, behoud doch my,
wandt ghy slaet alle mijne vianden	Want du all myn vyanden
op die kinnebacken / ende breect	Heefst gheslaen, end ghebroken vry
te stucken der godloser tanden.	Oock der godloosen tanden,
By den HEere staet dye hulpe /	De saligheyt, Heer is van dy
	*E*nd dynen volcke stedes by
ende v seegeninge ouer v volck.	Is dyns seghens ghenade.

III 3 *Heefst gheslaen* naar de tekst in *Lib. Pss.: percussisti*. De aantekening aldaar dat het perfectum als een futurum moet worden opgevat, ontbreekt uiteraard bij Utenhove, maar daarmee blijft het causaal verband tussen 2 en 1 wel enigszins in de lucht hangen.

Volkomen rijmzuiverheid is hier evenmin als in '51. Een vooruitgang is echter het wegwerken van de al te 'oosterse' woorden *ghewalt* en *halt* ('51/8: III 5, 6). Fraaier ook dan

is II, 5
Ick sliep end ontwaeckte zonder misual ('58)
Ick sliep sorghloos end bin ontweckt.

En welke reden kan Utenhove gehad hebben om in zijn laatste strofe *het kinnebacken* te elimineren?

Psalm 51[1]

Wie zich mijn opmerking bij psalm 51 herinnert, zal het begrijpelijk voorkomen dat in 1561 deze psalm niet ingrijpend werd gewijzigd. Greiter toch had zich bij zijn berijming zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst gehouden en een letterlijke vertaling van zijn lied moest als vanzelf de naar Luther overgezette Liesvelt-tekst tevoorschijn brengen.

De belangrijkste veranderingen vinden we in de beide laatste strofen:

IV (1558)
Van die bloedtschuldighe my beurijdt,
God mijnder saligheydt ghebenedijdt:
Dat mijn tong magh vertellen,
Dyne gherechtigheydt tot allen,
Mijn lippen open doet o Heer,
Dat mynen mondt verkondighe zeer,
Dijn lof tot allen stonden,
Daer ick toe ben verbonden:
Want tot den offer hebdy gheyn,
Behaghen Heer, dat is certeyn,
Daerom en heb ick gheen ghedaen:
Den rechten offer van God ontfaen,
Is eenen gheest ghebroken.

V, 1-4

Een ghebroken en verslaghen hert,
Saltu niet werpen achterwert,
Noch sulst van dy niet iaghen,
Maer het sal dy wel behaghen:
IV (1561)
Van bloedschuld, O God, my beury,
God mijner saligheyt, door dy,
Dan sal myn tongh verhalen
Dyn gherechtheyt tot allen.

1 Verg. blz. 261 v. Ik citeer nu de 'oude' pss. naar de ed. '58, omdat ik er van uitga dat Ut. de laatste druk zal hebben herzien.

Myn lippen open doc, O Heer.
Dat myne mond, so langks so meer,
Dynen lof magh verkonden,
Daertoe ick bin verbonden.
Want totten offer heefstu gaer
Gheen welgheuallen, Heer voorwaer,
Anders so hadde ick en [*sic!*] ghedaen,
De brandoffer werdt niet ontfaen
Van dy, auer dy misuallet.

4, 1-4
Een recht offer Gode den Heer,
Is doch een gheest mistroostigh seer,
End een hert gaer verslaghen,
Sal dy, God, niet mishaghen,

Allereerst constateren we het streven om het aantal lettergrepen per versregel in overeenstemming te brengen met het aantal noten. Verder zien we dat zinloze stoplappen worden weggewerkt of door zinvollere vervangen. Tenslotte zijn de drie laatste regels van str. IV aangepast aan de bijbeltekst[1]. Ook moest de oorspronkelijke taal worden aangepast aan Utenhove's nieuwe inzichten op het gebied van buiging en zinsorde. Zo verdwijnt de -t van de imperatief sing. consequent. Daar in 1, 1 een imperatief als rijmwoord stond, moest dus 1, 2 veranderen:

O God mijnder ghenadigh zijt,	O God myner ghenadigh sy,
Na dyne goedtheyt groot ende wijt:	Na dyner goedheyt sta my by

Zie ook hierboven IV, 1/2; IV, 5.

In III, 10 wordt een metrisch goed lopende versregel opgeofferd aan het declinatiesysteem van de feminiene substantieven:

Den troost dijns saligheyts o Heer	Dyner saligheyt troost, o Heer:

Daarentegen werd 1, II door de omzetting expressiever:

Ick heb ghesondight teghen dy,	Ick heb ghesondight teghen dy,
Alleyn voor dy boosheyt ghedaen,	Voor dy allein boosheyt ghedaen.

Psalm 103[2]

Met de 103e psalm had Utenhove in 1551 een letterlijke vertaling naar Jacob Dachser gegeven. Alle opmerkingen die voor het vorige lied golden, zijn ook hier van toepassing: de ingrijpendste veranderingen worden aangetroffen in het laatste gedeelte van de psalm en de motieven zijn velerlei, het sterkst echter dat van de bijbelgetrouwheid.

IV, 5-10 ('58)	**IV, 5-10 ('61)**	**LIESVELT**
So verr' de morghen van auendt staet,	So verr de morghen van auond is,	*Also verre als dat*
Werpt GOD van ons ons' sonden quaedt	Hy węrpt van ons onß sonden frisch,	*oosten van dat westen*
Laet de boosheydt niet regneeren:	Laet de boosheyt niet hęrschen,	*is / Laet hi onse ouertredinghen*
Als een goedt vader ouer zijn kindt,	Als een goed vader sick syns kinds	*van ons*
Ontfermt hem God end bemindt,	Ontfermt, oock God is des	*sijn.*

1 Lv...Ic gauese anders ende brantofferen en behagen v niet.
2 Verg. blz. 263 v.

Den ghenen die hem vreezen.	Ouer den die hem vreesen.	*Gelijc hem een vader*
		ouer sijn kinderen ontfermt
VI	VI	/ *Also ontfermt*
Maer des Heeren bermhertigheydt,	Męr s'Heeren goedertierenheyt,	*hem di HEere ouer die*
Sal eewelicken dueren.	Sal eewlick den aenklyuen,	*ghene die hem vreesen*
ouer kints kint zijn gherechtigheyt,	Die hem vreesen, end syn goedheyt,	*Mer dye goetheyt des*
Die God rechtsinnigh dienen,	Ouer s'kinds kindern blyuen:	*HEeren duert van*

End houden zijn bont sonder spot,	So sy behouden syn verbond,	*eewicheit tot eewicheit / ouer die ghene die hem preesen / Ende sine gerechticheit tot kints kint. By den ghenen die sine verbont houden / en gedencken sijnder geboden / dat si daer na doen souden. Die HEere heeft sinen stoel inden hemel bereit / En sijn rijc sal ouer al heerscappen.*
Ghedincken oock op zijn ghebodt,	End syn gheboden t'aller stond,	
Op dat zij 't wel beleuen.	Op dat sy se beleuen,	
Want Gods stoel in den hemel staet,	Want God heeft synen stoel beuest,	
Zijn heerschappy ouer al gaet,	In den hemel, end syn ryck vast	
Zijn rijck wilt hy ons gheuen.	Hęrscht ouer aller leuen.	

Waarom Utenhove IV, 5, 6 heeft afgekeurd en *sonden quaet* door *sonden frisch* verving is alleen te verklaren uit de begeerte om de bijbelwoorden zoveel mogelijk over te nemen: Liesvelt had immers *van dat westen is*, en niet: *staet!*

Een stellige verbetering vindt men in IV, 1-3:

So hoogh den hemel is ghestelt,	Want also hoogh die Hemel is,	*Want also hooch als den hemel bouen die aerde is / laet hi sine goctheit gewerden.*
En vast blijft ouer de aerde,	Ia hoogher dan die ęrde,	
Alzo die goetheyt Gods haer halt	Also is Gods goedheyt ghewiß	

Hoe fraai Utenhove blijkbaar het woord *fris* vond, blijkt uit de wijziging van IV, 3 in '66 tot: Also is Gods goedigheyt friß.

Psalm 120[1]

In psalm 120, in '51 de meest oorspronkelijke van de '*Thien*', is betrekkelijk weinig gewijzigd, behalve dan in de laatste (5e) strofe:

Ick hebbe te lang ghewoont mit haer,	Ick heb te lang gewoont mit hen,

1 Verg. blz. 265 v.

Die niet sochten dan twist eenpaer,	Die doch niet doen dan twistighen.
Als ick haer van vrede vermelde,	Als ick hen van vrede vermeldde,
Sy hebben niet gheuraeght daerna,	So verworpen se sy daer hén,
Maer teghen my haer zy stelden.	End theghen my sick stelden.

Men merke op dat de vorm *haer* hier als elders is afgekeurd en stelselmatig vervangen door *hén*. Utenhove heeft voor dit taalkundig principe een wel niet fraai maar dan toch zuiver rijm overgehad. De bij het zingen hinderlijke overtollige syllaben heeft hij alle weggewerkt, op deze wijze bijv.: *in druck end pijne* - in drucks pyne; *tot allen wijlen* - t'aller wylen; *menighe* - vele.

De Rederijkersformule *zwaer om verdraghen* (IV, 3) kan niet langer genade in zijn ogen vinden: hij moderniseert tot *swaer te verdraghen*. Aan een modernistisch meervoud op -s wordt ook een metrisch goede regel opgeofferd:

II, 3: *Die niet dan loghenen vertellen*
Die doch niet dan lueghens vertellen

Psalm 124[1]
1561 **LIESVELT**

I

Waere God ons niet voorghestaen,	*Waert dat die Heere niet bi ons war Israel*
Israel nv vermonde:	*segge also. Waert dat die HEer niet by ons*
Hadde God niet ons hulp ghedaen,	*en war Als die menschen hem tegen ons*
Als teghen ons opstonden	*setten / So verslonden si ons leuende /*
De menschen, die daer gants end gaer	
Godloos syn, si hadden voorwaer,	
Ons leuendigh verslonden.	

II

Want sy woedden teghen ons fel,	
Wy waren schier versoncken:	
Als door een waterbeke snel.	*Als haer toorniche ouer ons verbolch /*
Waere onse siel verdroncken.	*So had ons dwater verdroncken*.
Als stranghe waterbaren slaen,	*Stromen waren ouer onse siele gegaen*.
Syn sy na onser siel ghestaen,	
Des moest God onß erbarmen.	

III

Lof God die ons niet ouergaf	*Gelooft si die Heere dat hi ons niet tot*
Tot roofdeel huerer tanden,	*eenen roof in haren tanden en heeft gegenen*.
Als een voghel den strick komt af,	*Onse siele is ontulucht / gelic eene vogel*
Is onse siel wt banden	*den stricke des vogelaers. Den stricke is*
T'strick is ontween, end wy syn vry,	*gebroken ende wi zijn los. Onse hulpe staet*

1 Verg. blz. 268 v.

Des Heeren name staet ons by,	*inden name des Heeren / die hemel ende*
Scheppers hemels end □rde.	*aerde gemaect heeft*.

Men herkent in de beide eerste strofen nauwelijks de oude psalm. Deze moest wijken voor de 'waarheid', gelegen in de juiste volgorde van de bijbelse gedachten, woorden en tempora. De derde strofe-de 'Luther'-strofe-werd eveneens 'aangepast', maar het krachtige 'Abgesang' bleef intact.

Over het algemeen heeft het gedicht wel iets bij de veranderingen gewonnen. Een uitzondering vormen de verzen I, 4-6.

Psalm 125[1]

Naast het principe van bijbelgetrouwheid, werkte bij Utenhove dat van de taalzuiverheid. Dit toont de omwerking van de eerste strofe van psalm 125:

1558

So wie hier haer betrouwen gaer,
Op God den Heere legghen:
Die blijuen gantz onwanckelbaer,
End laten haer niet beweghen.
Haer ghelooue is vast
op God ghepast,
Op wien zy alwegh mercken.
Daerom voorwaer
so blijuen sy eenpaer
Vast, als des Syons berghe.

1561

Die huer betrauwen gants end gaer,
Op God den Heere stellen,
Die blyuen gants onwanckelbaer,
Laten sick niet verstellen.
Huer hope is vast
Op God beuest,
Waerop sy altyd m□rcken,
Daerom ghewiß,
Blyuen sy frisch,
Vast, ghelyck Sions b□rghe.

Psalm 127[2]

Van de zes strofen van psalm 127 heeft Utenhove in 1561 er drie geheel herdicht, de derde, vijfde en zesde, die ik hier ter vergelijking met de overeenkomstige uit 1558 meedeel.

1558	**1561**
III	III
Daerom merckt op end siet se aen,	T'is vergheefs dat ghy vrough op staet
Die sonder ghelooue hier leuen.	Om den noodkost te winnen,
Sy soecken haer broodt mit vroegh opstaen,	Of dat ghy spade slapen gaet,
Dat God so niet wilt gheuen,	D'brood etende mit pynen.

1 Verg. blz. 270.
2 Verg. blz. 272.

Den godsgheloouighen sulcks gheschiedt,	Want die Heer den, die hy lief heeft,
Ia slapende al en sorghen zy niet,	Dewyle sy schier slapen, gheeft
Die haer op hem verlaten.	Sonder sorghe huer behoufte.
V	V
Die pijlen zijn in 's Roesen macht,	Ghelyck pylen syn in der hand
Als hy wil gaen ten strijde,	Eens ruesen, in dat stryden,
En schiet die waer hy heeft ghedacht,	Gheschoten aen eenighen kant
Recht voor hem of ter sijden:	Recht vooren of ter syden.
So zijn alle menschen iongk ende aldt,	So syn de soons huerer iongkheyt
In s'Heeren handen ende ghewaldt,	Fyn bereydt tot st□rckdadigheyt
Hy wilt se alle besorghen.	In allen hueren wesen.

VI

Laet ons dan betrouwen op zijn woordt,
En mercken op zijn handen:
Hy sal ons helpen nu end voort,
Dat wy niet gaen tot schanden:
Den koker hy ons vullen sal,
So hebben 't wy ghewonnen al,
Voor onse vianden alle.

VI

Saligh is die daer heeft gheuult
Synen koker te deghen,
Mit sulcke pylen, want groote huld
Sullense han alleweghen.
Sy sullen niet werden beschaemt,
Teghen huer vyanden versaemt,
In eenighen gherichte.

Het zijn Liesvelt en het *Liber Psalmorum* die Utenhove hebben genoopt het pad van Burkard Waldis te verlaten. En inderdaad, deze verzen komen heel dicht bij de zin van de Hebreeuwse psalm; maar zal de gemeente de nieuwigheden: *noodkost, den die, st□rckdadigheyt, groote huld sullense han* gewaardeerd hebben?

Het antwoord hierop heeft de geschiedenis gegeven. Wat de zangers zeker op prijs gesteld zullen hebben, is het feit dat de bewerker de melodie eenvoudiger, strakker heeft gemaakt en op het voorbeeld van de Franse psalmberijmers zijn lettergrepen nauwkeurig is gaan tellen. Ik stel me voor dat Utenhove tot dit procédé is overgegaan nadat hij de praktijk van het zingen in de Franse gemeenten had leren kennen. Men mag niet uit het oog verliezen dat Utenhove in 1551 nog niet over vergelijkingsmateriaal in Nederlands-zingende gemeenten kon beschikken. Maar de eenvoud die hij in de zangwijzen aanbracht, betrachtte hij niet voor zijn taal.

Psalm 130[1]

Utenhove blijkt teveel respect gehad te hebben voor het gedicht van de Wittenbergse reformator, dan dat hij in zijn vertaling ervan veel veranderingen aanbracht. De weinige die er zijn, tasten niet de ‘sensus’ aan, wel de poëzie. De ‘oude’ verzen mogen niet volmaakt geweest zijn, ze hadden Luther's kleur behouden, de nieuwe zijn onbezield en dus kleurloos, laf. Men oordele:

1558

III, 5-7
So doet Israel t'aller tijdt,
Die wt den gheest herboren zijt,
End op zijn woordt betrouwet.

IV, 1-4

By ons seer veel misdaden zijn,
Maer by God veel meer ghenaden:
Zijn helpen is sonder termijn,
Hoe swaer wy zijn beladen.

1 Verg. blz. 273 v.

1561

Israel die daer herboren is,
Wt den Gheest, laet van herten ghewis,
Op den Heere vertrauwen.

Want by God is ghenade groot,
Ouer onse misdaden,
Syn hulp werdt bewesen in noot,
Hoe swaer wy syn beladen.

c. De overige psalmen van 1551

De drie andere naar het Duits vertaalde psalmen uit 1551 (43, 53 en 115) geven nu weinig aanleiding meer tot opmerkingen.

Psalm 43 - naar Hans Sachs[1] - bleef onveranderd; slechts de -t van de enkelvoudige imperatief werd geschrapt.

Merkwaardig is dat de bewerker in de tweede strofe van psalm 53 tot zijn in 1551 verworpen 'Vorlage' (Dachstein) terugkeert:

II, 8-9 (1558)	**1561**
Maer God is in der vromer gheslacht,	Sy syn alle vol ☐rghes lists,
Welcker raedt de godloos veracht	End maken sonde, daer gheen is,

DACHSTEIN

das stecket vol der bosen list

macht sünde da kein sünd nit ist

Uit psalm 115 blijkt hoe Utenhove wat kieskeuriger op de rijmen is geworden, bijv.:

I, 9-12 (1558)	**1561**
Maer haer goden ghemaecket zijn	M☐r huer goden: wt goude fyn
Wt goudt end ziluer door menschen handt,	End siluer door menschen hand syn,
Sy hebben mondt end spreken niet,	Sy hebben mond end spreken nicht,
Sy hebben ooghen end gheyn ghesicht.	Hebben ooghen, end gheen ghesicht.

Totnogtoe zijn die psalmen aan de orde gekomen die in 1557 niet met de letters I.V. waren gesigneerd (uitgezonderd dan psalm 120). Zijn de omwerkingen nu zo ingrijpend geweest dat de liederen, gesteld dat ze niet van Utenhove waren, nu als de zijne konden gelden? Pijper wilde van een geheel nieuwe berijming spreken. Ten onrechte m.i.; in psalm 1 vindt men nog steeds het *Souterliedeken* gemakkelijk terug en in de andere blijft men zonder veel moeite het Duitse voorbeeld herkennen.

Hoe staat het in dit opzicht met de naar Marot vertaalde psalmen? Hier is Utenhove op dezelfde manier te werk gegaan. Niet een verbeterde vertaling wilde hij geven, maar een correctie in de richting van de bijbeltekst waar naar zijn oordeel de oorspronkelijke berijmer wat te ver van die tekst afbleef, en verder een verbetering van de taal overeenkomstig zijn nieuwere inzichten aangaande spelling, woordgebruik, syntaxis en de eisen der poëzie (ritme en rijm).

Eén strofe uit psalm 143 is voldoende om een en ander te illustreren:

1 Zie blz. 277 v.

Psalm 143, str. V

1558 v	**1561**
Daerin is't dat ick klaeghlick roepe	Daerinne klaghelick ick roupe,
Tot dy mijn handen heffe ick oppe,	Myn handen heff ick tot dy oppe.
End mijn ziel in haer roepen groot,	End myn siel, in huer roupen groot,
Na dy begheert sonder wanhopen,	Begh□rt na dy, sonder wanhopen,
Als dorre landt na d'water doet.	Als dorre □erde na water doet.

Terwille van de melodische accenten en het rijm wijzigt Utenhove in psalm 15, V, 1-2 een en ander, maar creëert daarbij een verfoeilijk enjambement:

1558	**1561**
Die zijn ghelt tot woecker niet gheeft,	Die syn gheld fyn onthoudet van
Ende oock gheen gauen wilt ontfanghen,	Woucker, end wilt gheen gaue ontfanghe*n*

Zo gaat het vaker, een bepaald element wordt, terecht, afgekeurd, maar een even afkeurenswaardig komt ervoor in de plaats. Zo in psalm 50, III, 10-12:

1558	**1561**
Waert dat my hongherde ick soudt certeyn,	So my hongherde ick soudt *ghewiß*
Dy niet segghen: want s'wereldts pleyn,	Die niet segghen, want doch myn is
Is mijn, end watter is inne.	De w□ereld end dat syne.

Uit de laatstgeciteerde regel blijkt ook, dat Utenhove bij zijn taal- en stijlkundige correcties niet aarzelt om zich van Liesvelt's woord los te maken[1].

Het is overbodig om, na al het voorafgaande, uit de resterende psalmen voorbeelden van wijziging aan te halen en te bespreken. Slechts nog deze opmerking: werden in de oudste ‘Thien’ gehele strofen omgewerkt, liever herdicht, terwille van de bijbeltekst zoals Liesvelt en het *Liber Psalmorum* die vertaalden en uitlegden, in de resterende vijftien van 1551-'58 is van dit principe zo goed als niets te bespeuren. Een enkele versregel moge met de Nederlandse bijbel in overeenstemming zijn gebracht, een andere maal wordt deze verloochend terwille van een rijmwoord. Zelfs het *Liber Psalmorum* is aan deze tendens niet ontkomen: men vergelijke de beide redacties van psalm 84, VI:[2]

1558	**1561**
Want eenen dagh is beter in dijn huys,	Want ghewislick een dagh in dyner sael
Dan duysent zijn elders, Heer sonder dy,	Is beter dan elders duysent te mael,

1 Lv.: Waert dat mi hongerde / ic en wilde v daer niet af seggen / Want den aertbodem is mijn / ende allet wat daer inne is.
2 Verg. de bespreking van deze passage op blz. 302 en 303.

Lieuer soet ick an den dorpel dijns huis Here,	Lieuer wachtde ick de duer des huyß myns Heere*n*,
Dan dat ick sou mit den boosen verkeeren.	Dan dat ick wou, mit den boosen, verkeeren.

d. De '11. Ander Psalmen' van 1558/9

Uit de *11. Ander Psalmen* is de 67e, die de eerste vier versregels aan Luther had ontleend, maar voor het overige op de Liesvelt-tekst was gebaseerd, opnieuw geschreven. De drie strofen zijn tot twee teruggebracht.

1559[1]	**1561**
Ons' God wil ons ghenadich zijn,	God wille onser ghenadigh syn,
En synen seghen gheuen,	End ons synen seghen gheuen,
verlicht ons met zijn aenschijn,	Hy late lichten syn aenschyn,
Hier end int eewich leuen,	Op ons, ten eewighen leuen,
Op dat wy Heyden leern fijn,	Dat dyn wech op □rd werde erkent,
zijn weghen t'allen tyden /	End dyn saligheyt den Heyden,
ende de salicheyt diuijn,	Aen allen syden.
die hy om ons verblijden:	T'volck dancke dy wel bekent,
Ons schijnt sonder vermijden.	Ia alle volcken blyde.
II	
Die volcken dancken dy O Heer	
En prijsen dynen name	
Sy verhoeghen in dyner leer	
En iuychen vrolick t'samen	II
Dat du recht vonnist dat volck al	De volcken laet verblyden sick
Dat hier woont beneden	Om dat du hen goet recht wysest,
En leydet dat na dijn gheual	End dat du se beleydest frisch,
In de hemelsche steden	T'volck sal dy louen end prysen.
Daer blijschap is met vreden	D'□rd bringhe voort de vruchten syn,
III	God gheue ons synen seghen,
Die Heyden dancken dy eenpaer	Altyd te deghen:
Sy louen dy ghenadich	God seghene ons, end hem fyn,
Want du maeckt de aerde vruchtbaer	Vreese t'volck, alle weghen,
En gheeft vruchten ghestadich	
En seghent ons met oueruloet	
Met dyne ganen krachtich.	
Du seghenst ons tot ons behoedt	
Dies moeten wy ghedachtich	

1 Deze en de volgende pss. worden afgedrukt naar de editie-1559; verg. bl. 380 noot 1.

Dijns wesen Heer almachtich.

Dit is de Liesvelt-tekst, nauwkeuriger nog berijmd, en geconcentreerder, dan in 1558.

Utenhove koos voor zijn nieuwe psalm ook een nieuwe melodie (de korte zevende versregel wees daar al op). Het is thans die bij het lied van J. Agricola: '*Ich ruf zu dir Herr Jesu Christ*'. De notatie in de *Hondert Psalmen* vertoont enige kleine afwijkingen met Zahn 7400 (= Klug'sche Gesangb. 1535). Utenhove's directe bron is me niet bekend.

De melodieën van de psalmen 112 en 123 heeft Utenhove geducht onder handen genomen - vele melismen werden weggewerkt, waardoor de melodische lijn verstrakte - en als gevolg daarvan moest hij de meeste versregels herschrijven. Van beide psalmen citeer ik een strofe:

112, VI: (1559)	**1561**
Met verdriet en toorn is hy beuaen	So dat de boose aensiende dit,
Dies bijt hy t' samen die tanden.	Vast knersen sal syne tanden,
Maer t' zijnder tijt sal hy vergaen	End door enckelen haet end nyd,
Ende worden tot schanden	Verdwynen in allen standen.
Want des schalckens begheeren al	Hy sal teghen hem veel listen slaen,
Sal vergaen en komen ten val	M□r syn begh□rte sal niet bestaen,
Duer alle de landen.	End mit hem komen tot schanden.

123, I: (1559)	1561
Mijn ooghen hef ick tot dy God alleyn	Tot dy, die woonst in den hemel reyn,
bewooner der hemelen Heere.	Myn ooghen ick heefe ende keere,
Recht als der knechten ooghen ghemeyn,	Sie, als der knechten ooghen ghemeyn,
Sien op de milde hant haerer Heeren,	Sien op de milde hand huerer Heeren:
als der maeghden ooghen sien vrij,	Als der dienstmaeghden ooghen sien vry,
Op haer vrouwen hant, So sien wy,	Op huerer vrauwen hand, also sien wy
Op God en onsen Heere.	Op onsen God end Heere.

Als gevolg van Utenhove's gewijzigde opvattingen ondergingen ook de psalmen 142 en 145 een grondige herziening, de overige slechts geringe veranderingen.

e. De 'Andere 26. Psalmen' van 1559

In tegenstelling tot de 38 psalmen uit de beide oudste verzamelingen hebben die uit de laatste, de *Andere 26. Psalmen* van 1559, slechts uiterst weinig, soms in het geheel geen verandering ondergaan. De correcties die zijn aangebracht, beperken zich tot de spelling, de omzetting van enkele woorden, het verbeteren van een rijm, een drukfout of een woord, het wegwerken of toevoegen van een woordje of

lettergreep terwille van de melodie. Ik kan slechts op twee kleine wijzigingen van enige betekenis wijzen:

42, VII, 5-8 (1559)	**1561**
Een zweerd in mijn lijf zou my zijn	Een sw□rd in myn lyf zou my syn
Veel weynigher pijn /	Niet weynigher pyn,
Dan dat zy my daghlicks zegghen:	Dan dat sy my daaghlicks segghen,
Waer magh doch dijn God nu zijn?	Ey lieuer, waer magh dyn God syn?

82, II, 5-6

Den die in druck end ellend zijn	Den die daer in ellenden syn,
Ontslaet van uwen oordeelen.	Doet recht in uwen oordeelen.

In het eerste geval sprak het filosofisch, in het tweede het theologisch geweten.

Na al wat in de Inleiding tot de *Andere 26*. is geconstateerd of verondersteld, behoeft het geen verwondering te wekken dat de veranderingen uiterst gering in aantal en betekenis zijn. De stelling dat deze psalmen tijdens Utenhove's verblijf in Polen zouden zijn vervaardigd, vindt hierin belangrijke steun. Toen immers hadden de taal- en stijlkundige opvattingen van de dichter vaste vorm aangenomen, en het *Liber Psalmorum*, waarop zo goed als alle psalmen gebaseerd zijn, waarborgde de rechte zin van het Hebreeuwse lied overeenkomstig de inzichten van de beste 16e-eeuwse oudtestamentici.

Daar ook van deze bundel de melodieën allerlei correcties hebben ondergaan, waren met het verschijnen van de *Hondert Psalmen* alle vroegere psalmboeken - een bezit van op zijn hoogst tien jaar - waardeloos geworden.

f. De 'nieuwe' psalmen

Het wordt tijd dat we onze aandacht gaan wijden aan de nieuwe psalmen uit de bundel.

Bij het doorzingen van deze 37 liederen, werd ik getroffen door het grote aantal melodieën dat ontleend was aan het Geneefse psalmboek, nl. 24, dat is 65%. Bij 17 melodieën staat dezelfde psalm als in het Franse gezangboek.

Dertien (van deze 24) zangwijzen heeft Utenhove eerst leren kennen uit een psalter van 1551, d.w.z. een editie waarin Théodore de Bèze zijn eerste verzameling van 34 psalmen publiceerde. Van deze 13 'nieuwe' melodieën bleken er in het Geneefse psalter 10 de tekst van de Bèze bij zich te hebben.

Deze eenvoudige constatering was aanleiding om te onderzoeken of de Londense ouderling ook van de Bèze's psalmen gebruik had gemaakt, hetgeen inderdaad bij alle tien het geval bleek te zijn. Het zijn de psalmen: 16, 26, 27, 28, 31, 34, 39, 40, 41 en 119. Om het bewijs te leveren citeer ik enkele willekeurige strofen.

DE BÈZE[1]	**UTENHOVE**
16, III	16, III
Le Seigneur est le fond qui m'entretient,	God is d'lot myns deels end des bekers myn,
Sur toy, mon Dien, ma rente est asseuree:	Du bist, O Heer, myn ☐rfdeel wtghemeten,
Certainement, la part qui m'appartient,	Dat my voorwaer is toegheeyghent fyn,
En plus beau lieu n'eust peu m'estre liurée:	In een so schoon plaetse als men can gheweten.

1 De teksten van de Bèze zijn ontleend aan *La Bible*... (François Iaquy) 1562.

Bref, le plus beau qui fust en l'heritage,	Ia t'schoonste deel dat daer was onder allen,
Est, de bon-heur, escheut en mon partage.	Is my fyn tot mynen deele gheuallen.

27, V, 1-4	27, V, 1-4
I'ay dedans moy appercen mon courage,	Ick heb van mynen herte wel vernomen,
Comme en ton nom m'aduertissant ainsi:	Als in dynen naem, segghende tot my:
Employe toy à cercher mon visage:	Souck myn aensicht, alsoo 't betaemt den vrome*n*,
Tu vois, Seigneur, que ie le cerche aussi.	Du siest nv Heer, dat ick 't souckende sy.

28, III	28, III
En la bouche ils n'ont que concorde:	Die daer wel mondlick spreken vrede,
Mais leur coeur à tout mal s'accorde	M□r huer hert spreeckt quaed end onurede,
Paye-les suyuant leurs merites,	Gheef hen, Heer, na huere misdaden,
Et leurs intentions maudites:	End na d'ergheyt huerer aenslaghen,
Selon le train qu'ils ont mené,	Na huer handw□rck geef hen doch schoon,
Salaire aussi leur soit donné.	End vergheld hen den rechten loon.

31, I	31, I
I'ay mis en toy mon esperance.	Ick heb in dy ghesett myn hope,
Garde moy donc, Seigneur,	Bewaer my dan, O Heer,
D'eternel deshonneur:	Van eewigher oneer,
Ottroye moy ma deliurance,	Wil my, also ick vast verhopc,
Par ta grand'bonté haute.	In dyn gherechtigheyde
Qui iamais ne fit faute.	Verlossen onverbeyden.

Om te laten zien hoe Utenhove de Bèze verwerkte, citeer ik een deel van psalm 26:

Psalm 26

DE BÈZE	**UTENHOVE**
I	I
Seigneur garde mon droict:	O Heer, hoed my myn recht,

Car i'ay en cest endroit	Want ick heb recht end slecht
Cheminé droit & rondement:	Ghewandelt hier opder □rden.
I'ay en Dieu esperance,	Ick heb op dy myn hope
Qui me donne asseurance,	Ghesett, dies ick verhope
Que choir ne pourray nullement.	Dat ick niet beweeght sal werden.

II II

Seigneur, essaye moy:	O Heer, ick bidde dy.
Ie requier que de toy	Wil recht beprouuen my,
Sondé ie soy' & esprouué:	End my versoucken te deghen,
Mes reins & mes pensees	Myn nieren end ghedachten
Dans le fen soyent lancees,	Ondersouck mit aendachten,
Pour voir quel ie seray trouué:	End daertoe alle myn weghen.

III

Pourautant que l'oeil mien
Tousiours fiché ie tien
Sur ta pitié & grand'bonté:
Ma vie ie conforme
Au plus pres de la forme
Que nous enioint ta verité.

III

Want ick heb dyn goedheyt
My voor ooghen gheleyd,
End wandelde in dyn waerhede.
Ick pleegh my te vermyden
Van lightu□rdighe lieden,
End van den beueynsden mede.

IV

Vn tas de mensongers,
Inconstans & legers,
Gardé me suis de frequenter:
Et tout homme qui vse
De cautele & de ruse,
N'ay voulu, ni ne vueil hanter.

V

Le complot de peruers,
Et leur coeur de trauers
Mon coeur a tousiours detesté:
Meschantes compagnies
I'ay tellement hayes,
Que ne m'en suis point accointé.

IV

T'gheselschap der boosen
Haet ick, mit godloosen
Bin ick oock nemmer gheseten.
Ick sal wasschen myn handen
Mit onschuld, end omranden
Dynen autaer onuermeten.

VI

Mes mains nettes tiendray,
A tout bien les duiray:
Puis apres, quand ie seray tel,
Seigneur, a tes seruices,
Et diuins sacrifices
Entendray, pres de ton autel:

VII	V
A fin que ton honneur	Op dat ick mondelick
Et ta gloire, Seigneur,	Dyn lof konde end rycklick
A pleine voix i'aille chantant:	Vertelle al dyn wonderdaden.
Et toutes tes merueilles	Dyns huyses wooning Heere
Grandes & nompareilles	Lieue ick, end dyner eere,
Par tout on m'oye racontant.	Hutt, daer du toonst dyn ghenade.

VIII

Le sainct & sacré lieu

Ou tu te tiens, mon Dieu,

M'est precieux iusques au bout: (Er volgen nog 2 strofen)

Ce diuin Tabernacle,

De ta gloire habitacle,

I'estime & prise dessus tout.

(Er volgen nog 4 strofen)

In de eerste twee strofen houdt de berijmer zich dicht bij zijn voorbeeld, maar dan wordt de Bèze hem blijkbaar te breedsprakig en gaat hij de bijbel van Liesvelt volgen, tot in de keuze van zijn woorden toe. Zo is bijvoorbeeld Utenhove's *vierde* strofe de berijming van

> *Ic hate die vergaderinghe der boosachtigher*
> *ende en wil niet sitten bi die godloosen*.
> *Ic wil mijn handen wasschen met onschult /*
> *ende wil HEre om uwen outaer syn*.

Utenhove is de werkwijze die hij in de *11. Psalmen* en de *Andere 26*. toepaste, trouw gebleven: hij 'vertaalt' het Frans met Liesvelt in de hand. Een enkele maal ook raadpleegt hij Vorsterman en het *Liber Psalmorum*, want Utenhove is een consciëntieus man.

Zo doet hij ook met Marot, van wie hij in de jongste verzameling tien psalmen vertaalde (te weten de psalmen 5, 8, 25, 36-38, 104, 107, 110 en 114), maar met dien verstande dat hij in 't algemeen deze Franse dichter nauwer volgt dan diens opvolger. Ik kies om dit te demonstreren enkele strofen van psalm 37 en psalm 8.

Psalm 37

MAROT	**UTENHOVE**
I	I
Ne sois fasché si durant ceste vie,	Tooren dy niet so du in desen leuen
Souuent tu vois prosperer les meschans:	De boosen siest dickmael in spoedigheyt,
Et des malins aux biens ne porte enuie:	Benyd niet den die sick tot booß begheuen:
Car en ruine à la fin trebuschans,	Want sy sullen stracks veruallen tot leyd,
Seront fauchez comme foin en peu d'heure,	Euen als hoy werden sy afghehauwen,
Et se cheront comme l'herbe des champs.	End als groen gras verwelckert ouer breyd.

En Dieu te fie, à bien faire labeure,	Betrauw den Heer, end daertoe doe goed gh□re*n*
La terre auras pour habitation,	So salt du dat □rdryck bewonen fyn,
Et iouiras de rente vraye & seure.	Du salt dy oock wel sekerlick ghen□ren:
En Dieu sera ta delectation:	In den Heere sal dyn belusting syn,
Et des souhaits que ton coeur voudra faire,	End hy sal dy, na dyns herten begh□ren
Te donnera pleine fruition.	Wat du behoufst gheuen mit blyde aenschyn

VII	VII
Mais cependant la maiesté Diuine	M☐r God de Heer belacht hem t'syner scha*n*den,
Rit du meschant: car des ses yeux onners	Want hy kan sien mit synen ooghen schoon,
Voit bien venir le iour de sa ruine.	Dat de dagh syns veruallens is voor handen,
Tirer leur glaiue on verra les peruers,	De godloosen trecken wt huer sw☐rd koen
Et bander l'arc, pour l'humble & paoure batre,	End spannen hueren boogh teghen d'ellenden
Et pour les bons ruer morts à l'enuers.	End soucken die daer recht leuen te doon.

Marot's kunstige rijmschema: ababcb cdcded, gepaarde terzinen, heeft Utenhove hetzij niet onderkend, hetzij niet kunnen of willen volgen. Wel heeft hij er zich op toegelegd, vaak met behulp van assonanties, een schema ababab te krijgen.

Psalm 8

MAROT	**UTENHOVE**
I	I
O nostre Dieu, & Seigneur amiable,	O onse God en Heer van grooter w☐rde,
Combien ton nom est grand & admirable	Hoe wonderbaer ia ouer die gants☐ ☐rde
Par tout ce val terrestre spacieux,	Is dyne naem? du heefst seer fyn verhooght
Qui ta puissance esleue sur les cieux!	Dyn heerlicheyt bouen die hemels hoogh.
II	II
En tout se void ta grand vertu parfaicte,	Du heefst dat lof dyner st☐rckte ghegrondet
Iusqu'à la bouche aux enfans qu'on allaicte:	Wt der kindern end suyghelinghen monde,
Et rends par là confus & abbatu	End maeckst daer door verslaghen end beschae*mt*,
Tout ennemi qui nie ta vertu.	Dyn vyanden end wrekers onbeschaemt.

III

Mais quand ie voy & contemple en courage
Tes cieux qui sont de tes doigts haut ouurage
Estoilles, lune, & signes differens
Que tu as faits & assis en leurs rengs:

III

Als ick aensie, end aenschauwe alleweghen
D'hemels, die daer syn een recht w□rck van deghe*n*
Dynr vingheren, de maen schynende aen breyd,
End de sterren die du heefst toe bereyd:

IV

Adonc ie di à par moy, ainsi comme
Tout esbahi, Et qu'est-ce que de l'homme,
D'auoir daigné de luy te souuenir,
Et de vouloir en ton soin le tenir?

IV

So seg ick vry, verwondert end aendachtigh:
Wat is de mensch dat du bist syns ghedachtigh?
Of wat is der menschen soon, dat du vraeghst
Na hem, end dat du syner sorghe draeghst?

V

Tu l'as fait tel que plus il ne luy reste
Fors estre Dieu. Car tu l'as (quant au reste)
Abondamment de gloire enuironné,
Rempli de biens, & d'honneur couronné.

V

Gode by na ghelyck heefstu hem schoone
Ghemaeckt end heefst he*m* verciert mit der kroone
Der heerlicheyt, end heefst hem ghestelt fyn
Ouer alle wercken der handen dyn.

VI

Regner le fais sur les oeuures tant belles
De tes deux mains, comme seigneur d'icelles,
Tu as de vray, sans quelque exception,
Mis sous ses pieds tout en subiection.

VII	VI
Brebis & boeufs, & leurs peaux & leurs laines	Synen voeten heefstu hem onderworpen
Tous les troupeaux des hauts monts & des plaines:	Alle schapen, end rinders, end gheworpen
En general toutes bestes cherchans	Onder hem de dieren die daer op 't veld,
A pasturer & par bois & par champs.	Om huer weyde te soecken, syn ghestelt.

VIII	VII
Oiseaux de l'air, qui volent & qui chantent,	De voghels des luchts mit huer clare stemmen.
Poissons de mer, ceux qui nagent & hantent	End de visschen des Meers die in breed swem*m*en
Par les sentiers de mer, grands & petis,	End wat in s'Meers weghen syn wesen heeft,
Tu les as tous à l'homme assubietis.	End so wat daer onder den water sweeft.

IX	VIII
O nostre Dieu, & Seigneur amiable,	O eewigh God, onß Heer weerd te vereeren,
Comme à bon droict est grand & admirable	Hoe wonderbaer, end vol allerley eeren
L'excellent bruit de ton nom precieux,	Is dyne naem ouer de w□reld breyd,
Par tout ce val terrestre spacieux!	Ia ouer all, door dyn wonder, verbreydt?

Men zou verwachten dat Utenhove ook de bijbehorende melodie had overgenomen. Dat heeft hij niet gedaan, waarschijnlijk omdat hij deze in 1557/8 al aan psalm 6 had meegegeven. De melodie welke bij psalm 8 in de *Hondert Psalmen*

staat genoteerd, heb ik niet kunnen identificeren. Heeft ze misschien in het Straatsburgse gezangboek van 1545 gestaan? (Riggenbach: ‘Psalm 8 hat in B [= Strb.-Fr. '45] eine andere Melodie als in A, C und D’) Als dat zo was, zou Utenhove een zangwijs daaruit gered hebben.
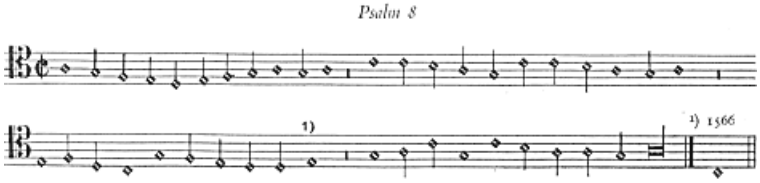
Voor de overige psalmen heeft Utenhove de Liesvelt-bijbel als uitgangspunt genomen. Ik wil dit, ten overvloede, illustreren aan enkele strofen van psalm 139.

Psalm 139

LIESVELT	**UTENHOVE**
	I
HERE ghi ondersoecket mi /	Du heefst my, Heer, ondersocht recht te deghe*n*,
Ende kennet my.	End my gekent, geheuen, end gheweghen,
Ghi kennet myn sitten ende opstaen /	Du verstaest myn sitten end myn opstaen,
ghy verstaet mijn gedachten van verre.	Du voorsiest ooc van verre myn ghedachten,
Ghi sijt rontsom mijnen padt / Ende mijnen	Du omringhst myn gaen, end ligghe*n* mit wachte,
legere / ende alle mijn wegen bespiet ghi /	Du heefst op all myn weghen acht gheslaen.
	II
Want siet / daer en is gheen woort op	Ia niet een woord werdt in myn to*n*g beuo*n*den,
mijnder tongen / Dat die Heere niet al en weet	Dat du, Heer, niet wetest al te doorgronden,
Achter ende vore maect ghi mi /	Du heefst my ghmaeckt achter end voren an.
ende hout uwe hant ouer mi	End heefst aen my dyn hand gheleyd wt gonste,
Sulcke kennisse is my te wonderlic	End heefst hierin ghebruyckt so groot konste,
ende te hooch / Ic en canse niet gereycken	Dat ick se doch gheenßins begrypen kan.
	III
Waer sal ic henen gaen voor uwen geest /	Waer magh ick hén, van dynen gheeste wycken,

ende waer sal ic henen vlien / voor uwe	Of waer sal ick van dyn aensicht ontwycken,
aensicht? Voere ic ten hemel / so sijt ghi	Vaere ick hén ten hemel, du bist aldaer,
dear / Bedde ic my inder hellen / so sijt	Stighe ick ter hell, daer bistu desghelycken,
ghi ooc daer. Name ic vlogelen der dageraet /	Als ghinge ick mit s'dageraeds vl□rcke*n* stryck*en*
ende bleue aent wterste der zee /	End woo*n*de aen des meers eynde onopenbaer.

IV

So soude nochtans uwe hant mi aldaer voeren /	Aldaer sal my dyn hand oock deeghlick leyde*n*.
ende uwe rechte hant mi houden /	End dyn rechtte hand my houden end beleyden,
Segge ic / duysternissen mogen my bedecken /	Segghe ick, my sal decken de duysterheyt,
So is den nacht ooc licht om mi.	Oock sal de nacht als d'licht alles ontdecken.
Want duysternisse en is ooc niet duyster	De duysterheyt kan dy gaer niets bedecken,
bi v Ende den nacht lichtet gelijc den	De nacht is dy, als dagh, on onderscheyd.
dach Duysternisse is gelijc dat licht.	

Deze psalm wordt gezongen op de melodie van psalm 103 uit het Franse psalter.

Ter afsluiting van deze paragraaf nog een enkel woord over de melodieën van de psalmen 49, 141 en 144.

Slechts van één is de bron me bekend geworden. De heer Pierre Pidoux was namelijk zo vriendelijk mij mee te delen, dat de zangwijze van psalm 49 werd gecomponeerd door Philibert Jambe-le-Fer voor psalm 65 van Jean Poitevin: '*La louange est duisante à toy, Dien en Sion*'. (Lyon, M. Du Bois, 1555).

Aan de uitgever van de *Acht ende dertich Psalmen*, hierna te bespreken, is dit blijkbaar onbekend gebleven. Hij heeft, evenals dat in de *LXIIII. Psalmen* het geval was, volstaan met wijsaanduidingen. Bij psalm 49 zette hij: 'Op de Franchoysche wijse'. Men is geneigd daarvoor te lezen: op de Franse wijze van dezelfde psalm 49, wat dus niet klopt.[1]

Bij psalm 141 staat daar: 'Op de Franchoysche wyse des.', maar daar wordt men evenmin veel wijzer van, terwijl bij psalm 144 elke indicatie ontbreekt.

De onbekendheid van de melodieën moge de opneming hier rechtvaardigen.

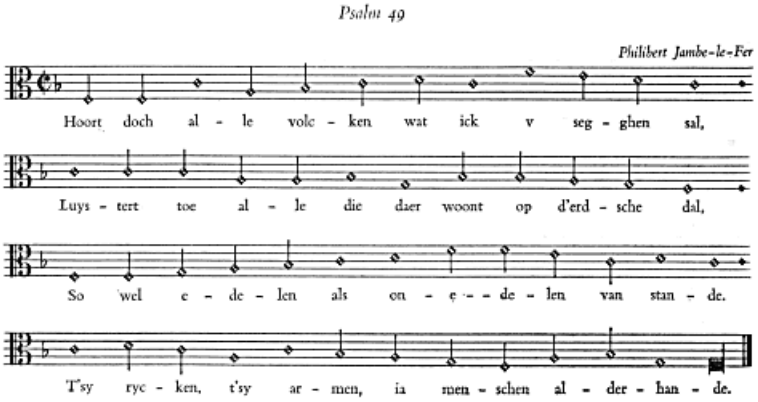
Psalm 49
Philibert Jambe-le-Fer
Hoort doch al - le volc - ken wat ick v seg - ghen sal,
Luys - tert toe al - le die daer woont op d'erd - sche dal,
So wel e - de - len als on - e - - de - len van stan - de.
T'sy ryc - ken, t'sy ar - men, ia men - schen al - der - han - de.

1 Zie beneden blz. 403.
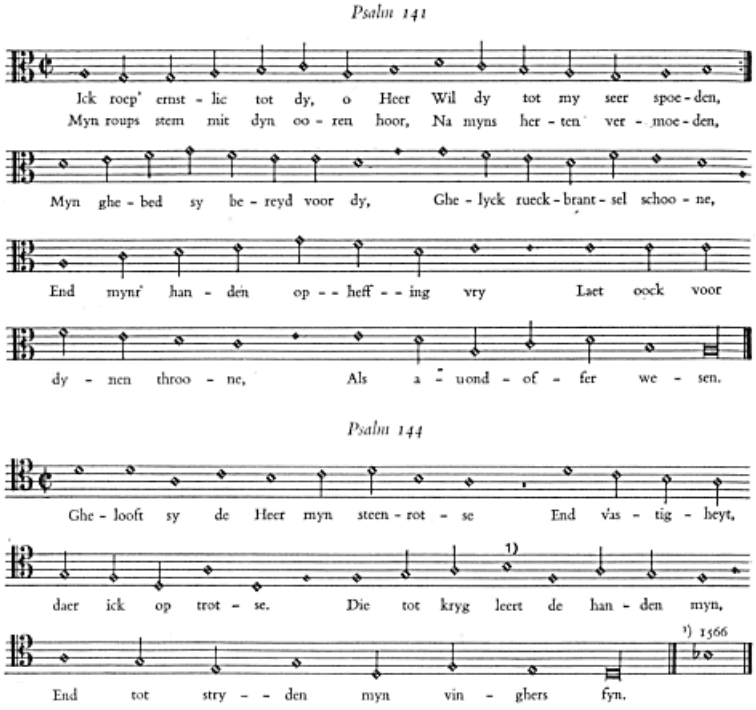
Psalm 141
Ick roep' ernst - lic tot dy, o Heer Wil dy tot my seer spoe - den,
Myn roups stem mit dyn oo - ren hoor, Na myns her - ten ver - moe - den,
Myn ghe - bed sy be - reyd voor dy, Ghe - lyck rueck - brant - sel schoo - ne,
End mynr han - den op - - heff - - ing vry Laet oock voor
dy - nen throo - ne, Als a - uond - of - fer we - sen.
Psalm 144
Ghe - looft sy de Heer myn steen - rot - se End vas - tig - heyt,
1)
daer ick op trot - se. Die tot kryg leert de han - den myn,
1) 1566
End tot stry - - den myn vin - ghers fyn.

g. De 'gezangen'

Het reeds uit 1557 daterende 'Gesanck Simeonis' onderging het lot van de meeste der oude psalmen: een kritische herziening[1].

De eerste strofe luidt nu:

> Nv laetstu dynen knecht,
> Heer, gaen in vrede recht,
> Na dynr andwoorde ontvauwen.
> Mits dat die ooghen myn
> Dyne salighmaking
> Hebben moghen aenschauwen.

1 Verg. blz. 306.

'Dyne salighmaking' stamt uit Liesvelt, maar is het 'andwoord' uit de derde versregel schriftuurlijk? Zoals zo vaak bij de psalmenrevisie ook hier: een verbetering in één opzicht, een achteruitgang in een ander.

Toegevoegd zijn *De lofsangk Marie* en *Het ghesangk Zacharie*. Beide zijn berijmingen van de Liesvelt-tekst, met veel stopwoorden en zonder enige verheffing, maakwerk in de slechtste zin.

De melodie, de beroemde Franse bij psalm 42, waarop Utenhove ook zijn 105e psalm heeft geschreven, maakt wel veel, maar niet alles goed.

Het ghesangk Zacharie wordt gezongen op de melodie van psalm 41 uit het Franse en Utenhove's eigen psalmboek.

h. Samenvattende constateringen en conclusies

1. De wijzigingen, aangekondigd in de voorrede, zijn het ingrijpendst in de oudste psalmen (25. *Psalmen*, 1551), voornamelijk in die naar het Duits vertaalde waarin de dichterlijke vrijheid zich allerlei afwijkingen van de bijbeltekst had veroorloofd. De mutaties steunen vooral op de bijbel van Liesvelt en het *Liber Psalmorum*.
   De meest recente berijmingen (de 26. *Psalmen* van 1559) hebben zo goed als geen veranderingen ondergaan. Hierbij was Utenhove immers al uitgegaan van de zojuist genoemde teksten.

2. De vertalingen naar Marot zijn in veel geringer mate omgewerkt, in de meeste gevallen is alleen sprake van correctie.

3. Een nieuw spellingsysteem werd consequent op alle psalmen toegepast. Het stelsel vertoont nog weer belangrijke afwijkingen van het in de vertaling van het Nieuwe Testament gebezigde.

4. Al te onzuivere rijmen werden vaak weggewerkt; een dwingend principe is het rijm echter nog niet bij Utenhove.

5. Opmerkelijk is, vooral in de oudere liederen, de correctie van het syllabental per versregel. Hiermee gepaard gaat soms een vereenvouding - verstrakking in de richting van de Franse melodieën - van de zangwijze. Aan welk van de twee principes de prioriteit moet worden toegekend, durf ik niet beslissen. De ervaringen in de gemeente zullen zowel tot het een als tot het ander genoopt hebben.

6. Van de nieuw toegevoegde psalmen zijn er 10 naar de berijming van Théodore de Bèze, evenzoveel naar die van Clément Marot bewerkt. De laatste werd dicht op de voet gevolgd, de eerste soms alleen uit de verte. Voor de overige hebben Liesvelt en het *Liber Psalmorum* als tekst- 'Vorlage' gediend.

7. Niet minder dan 23 maal gebruikte Utenhove bij de aanvullende psalmen een melodie uit het Franse (Geneefse) gezangboek. (De naar de Bèze bewerkte psalmen hebben alle de bijbehorende zangwijs.) Vier melodieën zijn van Straatsburgs-Franse oorsprong (zeer waarschijnlijk ontleend aan het gezangboek van 1548), zevenmaal werd voor een zangwijze gebruik gemaakt

van een Hoogduits gezangboek. Een melodie werd ontleend aan composities van Philibert Jambe-le-Fer, drie melodieën heb ik niet kunnen identificeren.

8. De nieuwe psalmen sluiten wat de (renaissancistische) taalopvattingen betreft, aan bij de *Andere 26. Psalmen* van 1559. Zuiverheid van taal is een van Utenhove's eerste principes geweest. ‘Vreemde’ woorden zullen we zo goed als niet aantreffen, wel een groot aantal ‘purismen’ en nieuwvormingen (samenstellingen en afleidingen van substantieven voornamelijk) en ‘oosterse’ elementen. Ook de syntaxis vertoont hier en daar merkwaardigheden. Eerst een speciaal onderzoek zou kunnen leren in hoeverre Utenhove's innovaties invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de taal (‘schrijftaal’, dichterlijke taal) van de 16e eeuw[1].

De nieuwe Psalmen en Cantica uit de *Hondert Psalmen*.

Ps.	Bron	Melodie	Bron
5	Marot	Frans ps. 5	Ed. 1551*
8	Marot	Onbekend (Straatsb.-Frans ps. 8?)	Ed. 1545?
16	De Bèze×)	Frans ps. 16	Ed. 1551
25	Marot	Frans ps. 25	Ed. 1551
26	De Bèze	Frans ps. 26	Ed. 1551
27	De Bèze	Frans ps. 27	Ed. 1551
28	De Bèze	Frans ps. 28	Ed. 1551
30	Liesvelt+)	*Wo Gott der Herr* (Jonas)	? (Zahn 4441a)
31	De Bèze	Frans ps. 31	Ed. 1551
34	De Bèze	Frans ps. 34	Ed. 1551
36	Marot	*Durch Adams fall* (Laz. Spengler)	? (Zahn 7549)
37	Marot	Frans ps. 37	Ed. 1551*
38	Marot	Straatsb.-Frans ps. 38	Ed. 1545/8*

1 Een dergelijk onderzoek is bij mijn weten nog niet ingesteld. Wel werd Utenhove's plaats aangewezen in ‘Het Streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw’ door dr. L. van den Branden, *Het Streven*, enz. (Kon. Vl. Ac. voor T. en L. Reeks VI. - Nr. 77) Gent 1956; zie diens Register.

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

? Zeer waarschijnlijk het *Bonner Gesangbuch* van 1550. De wijzigingen zijn dan van Utenhove's hand.

? Zeer waarschijnlijk het *Bonner Gesangbuch* van 1550. De wijzigingen zijn dan van Utenhove's hand.

×) Eigenlijk: De Bèze en Liesvelt.

+) Eigenlijk: Liesvelt en *Liber Psalmorum*.

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

39	De Bèze	Frans ps. 39	Ed. 1551
40	De Bèze	Frans ps. 40	Ed. 1551
41	De Bèze	Frans ps. 41	Ed. 1551
49	Liesvelt	Ps. 65 Jambe-le-Fer	Ed. 1555
(52)	(zie *11. Psalmen*)	O n b e k e n d	
62	Liesvelt	Frans ps. 50	Ed. 1551*
66	Liesvelt	*Ein feste burg* (Luther)	? (Zahn 7377a)
67	Liesvelt!)	*Ich ruf zu dir Herr J. Chr.* (Agricola)	? (Zahn 7400)
95	Liesvelt	*Ein feste burg* (Luther)	? (Zahn 7377a)
102	Liesvelt	*Nun freut euch*	Zie Utenhove ps. 3
104	Marot	Frans ps. 104	Ed. 1551*

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

!) Ps. 67 werd geheel opnieuw berijmd en kreeg bovendien een andere melodie dan in de *11. Ander Psalmen* (zie blz. 330).

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

Ps.	Bron	Melodie	Bron
105	Liesvelt	Frans ps. 42	Ed. 1551
106	Liesvelt	Frans ps. 115	Ed. 1551*
107	Marot	Frans ps. 107	Ed. 1551*
108	Liesvelt	Frans ps. 128	Ed. 1551*
109	Liesvelt	Strb.-Frans ps. 120 (zie Ut. ps. 32)	Ed. 1545/8
110	Marot	Frans ps. 110	Ed. 1551
111	Liesvelt	Frans: *Les X. Commandemens*	Zie Utenhove ps. 1
114	Marot	Strb.-Frans ps. 114	Ed. 1545/8*
119	De Bèze	Frans ps. 119	Ed. 1551
139	Liesvelt	Frans ps. 103	Zie Utenhove ps. 118
141	Liesvelt	Onbekend	
144	Liesvelt	Onbekend	
148	Liesvelt	*Der tag der ist so freudenreich*	? (Zahn 7870)
149	Liesvelt	Strb.-Frans ps. 101	Ed. 1545/8 (ook Lyon '47)
150	Liesvelt	Frans ps. 101	Ed. 1551
Lofs. Mar.	Liesvelt	Frans ps. 42	Ed. 1551
Ghes. Zach.	Liesvelt	Frans ps. 41	Zie Utenh. ps. 41

13. Hondert psalmen, den lesten augusti 1561

'Tweede uitgaaf van het vorige n°., waarop waarschijnlijk het teeken *⁎* op den titel doelt[1]. De verhouding van dit nummer tot het vorige is misschien dezelfde als die van de tweeërlei exx. van n°. XLIV [*Andere 26. Psalmen*], zoodat zij slechts één druk uitmaken; ik kan het echter niet beoordeelen, daar ik van het vorige n°. geen ex. gezien heb', aldus Wieder in zijn aantekening bij nr. LII van zijn reeds vaak genoemde *Bibliographie* der *Schriftuurlijke Liedekens*.

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.
* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.
* Bij Ed. 1551 of elders betekent dat de melodie zelf van vroegere datum is. Ik neem echter aan dat Utenhove slechts één editie gebruikt heeft.

1 Deze titel is, afgezien van de drie sterretjes, volkomen gelijk aan die van de ed. - 21 juni.

We hebben hier echter te doen met een wezenlijke herdruk. Misschien is het, met het oog op de verschijningsdatum, die slechts anderhalve maand later ligt dan de voorganger, beter om te spreken van een tweelingdruk: de psalmtekst van 21 juni is gedrukt in gotische, de op 'den lesten Augusti' gedateerde in romeinse letter.

Voor het overige zijn de 'tweelingen' wat de tekst aangaat volkomen aan elkaar gelijk: ze gaan uiteraard terug op een en hetzelfde manuscript. Dit bleek me althans uit steekproeven die ik op het boekje in het Brits Museum deed. Op drukfoutjes heb ik het niet kunnen onderzoeken.

Het is nog de moeite waard te vermelden dat bij de gotische-letterdruk de doorgestreepte en gecedilleerde e niet voorkomen.

Eenzelfde verschijnsel zullen we ook bij de editie-1566 ontmoeten.

Exemplaren bevinden zich te Groningen, U.B. (Dn 45 - ontbr. bl. 2, 113 en 135); Den Haag, K.B. (7 C 16); Gent U.B. (G 1994.6 en G 8346.1).

14. Acht ende dertich psalmen

ACHT | *ENDE DER* = | *tich Psalmē / met den* | *ghesanghe Marie ende* | *Zacharie / ouergeset* | *in Nederlantschen* | *dichte /* | *door* | *Ioan. VVtenhoue*.‖
Col. 3. b. 16. | *Het woort Christi woone in v rijc* = | *kelick/*....‖
Jaco. 5. b. 13. | *Js yemandt in lijden onder v?*....‖
Zonder plaats, jaar of naam van de drukker[1].

In tegenstelling tot Le Long, Pijper en Wieder en wie een van dezen mogen nageschreven hebben, plaats ik deze bundel niet voor, maar nà de *Hondert Psalmen*. Eerstgenoemde schreef: 'Kort daarna [d.i. na de *LXIIII. Psalmen*, L.] volgden, wederom 38 Psalmen.... alle ouergheset in Nederlantsche Dichte, door Jan Wtenhoue, gedrukt als vooren; schoon 'er geen Plaats, Drukker, noch Voorreden by is'[2]. Pijper sluit zich, zonder enige bedenking, hierbij aan: 'Een bundel van 38 nieuwe Psalmen was waarschijnlijk de laatste, die te Emden uitkwam'[3].

Hoezeer ook Wieder overtuigd is van een verschijnen in 1561, na de *LXIIII*. en vóór de *Hondert*, de veronderstelling dat de plaats Emden en Van der Erven de drukker zou zijn geweest, verwerpt hij: Wat den drukker betreft, het is niet G. v.d. Erven (Ctematius) te Emden, want die heeft [a] een andere titelformuleering, [b] noemt altijd de Londensche gemeente, en [c] nooit den dichter (alleen in sommige uitgaven zijne letters J.V.); [d] ook de verdeeling van den titel en de geheele inrichting van het boekje is een andere dan van die, welke G. v.d. Erven drukte. Maar [e] wèl stemt dit Psalmboek in titel overeen met de 100 Ps., gedrukt te Londen bij Jan Daye: het met den naam vermelden der gezangen; 'ouergeset in Nederlantschen dichte / door Ioan. VVtenhoue' en de teksten Col. 3. b. 16. en Jaco. 5. b. 13. - dat is alles gelijk.

Deze, zo op het oog indrukmakende, reeks van argumenten doet Wieder concluderen: 'Alzoo denk ik, dat dit Psalmboek gedrukt is te Londen bij Jan Daye'[4].

Ik stel daar echter het volgende tegenover:

1. Wat kan de sedert lang gevestigde en gerenommeerde drukker Jan Daye ervan weerhouden hebben zijn naam (de plaats en het jaar) te noemen? Golden die, voor ons onbegrijpelijke, overwegingen enkele maanden later plotseling niet meer, als Daye op de *Hondert Psalmen* zijn naam voluit, de preciese datum en zijn drukprivilegie voor zeven jaar vermeldt?
2. Welke reden kan Daye gehad hebben om zijn naam als drukker - diens identiteit kon toch niet lang verborgen blijven - zo te grabbel te gooien met een inferieur drukwerk als de *Acht ende dertich* is? Geschiedde de uitgave soms geheel op kosten van de auteur en moest het (dus?) 'op een koopje'? Maar zelfs in dit geval was er voor de uitgever toch niets te verzwijgen?
3. Gesteld dat Utenhove de druk zelf heeft moeten bekostigen en dat financiële omstandigheden hem ertoe genoopt hebben de kostbare notendruk achterwege te laten en zich te vergenoegen met

1 Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* nr. L. Exx. Utrecht U.B. (Rariora, Utenhoven oct. 495); Londen, Br. Mus.; bovendien Brussel, K.B. (Fétis 1567).
2 Le Long, *Kort Hist. Verhaal*, blz. 72.
3 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 220.
4 Wieder, *Schrift. Liedekens*, blz. 147.

melodie-aanduidingen, welke redenen kan hij, die toch zo hoge prijs stelde op een ordelijke en stichtelijke gemeentezang, gehad hebben om een deel van zijn bundel onbruikbaar te maken door indicaties waar geen enkel gemeentelid raad mee wist? (Psalm 144 heeft geen wijsaanduiding; boven psalm 149 en 150 staat: 'Op een Franchoysche wijse').

4. Mijn eigen indruk dat de bundel niet uit de drukkerij van Daye komt, werd bevestigd door mr. A.F. Allison, 'Assistant Keeper' van de bibliotheek van het Brits Museum te Londen: 'We have no evidence that it came from the same press as no.[1]) above' [de *Honder Pss.*] (Meded. van 10 maart 1958).

Wanneer we aannemen dat we hier te doen hebben met een illegale nadruk, dan vallen alle problemen weg.

1. De contrefacteur moest wel, wilde hij op grond van het drukprivilegie niet met de rechter in aanraking komen, zijn naam en adres verzwijgen.
2. De overeenkomst in titelformulering en de rest van het titelblad schept geen moeilijkheden: men heeft die bij de namaak domweg van het Londense origineel (de *Hondert Psalmen*) overgenomen.
3. De namaker-drukker kan zeer wel Van der Erven geweest zijn. Het lettertype is in zijn drukkerij eerder gebruikt. De inrichting van het bundeltje wijkt niet principieel af van de *LXIII. Psalmen*. Hij nam uit de Londense *Hondert* die psalmen en gezangen over, die in zijn laatste verzameling niet voorkwamen en gaf dit boekje dus als aanvulling, waarbij hij terwille van de nieuwe melodie de 67e en uit slordigheid of haast de 138e psalm nogmaals meedrukte. Het spellingsysteem nam hij vrijwel integraal over, met uitzondering van de *é* en de ę, een enkele maal wijzigde hij een woord.
4. Van der Erven kon geen al te grote financiële risico's nemen, vandaar dat hij de muziek niet drukte en met aanduidingen genoegen nam. Maar bij het identificeren van de melodieën uit de Londense bundel maakte hij enkele vergissingen - zo bij psalm 8, 49, 38 en 141 - en kon hij er drie niet thuisbrengen (144, 149 en 150).

Alzo besluit ik dat dit Psalmboek gedrukt is te Emden bij Gillis van der Erven, alias Gellius Ctematius, na 1561, althans na de verschijning van de *Hondert Psalmen* bij Jan Daye te Londen.

15. De psalmen Davidis, 1566, klein-8° en 8°

a. Inleiding

Tot zijn dood toe kan men wel zeggen, heeft ouderling Jan Utenhove gewerkt aan de voltooiing en vervolmaking van zijn psalmboek, waarvan hij echter de druk niet heeft mogen beleven. Wel heeft hij nog, toen - waarschijnlijk kort voor zijn overlijden - het manuscript gereed gekomen was, met Godfried van Wingen overleg gepleegd over de uitgave van zijn nu complete psalmbundel. Deze Van Wingen, reeds in de eerste Londense periode predikant van de Nederlandse gemeente, was in Emden Utenhove's naaste medewerker geweest bij de vertaling van het Nieuwe Testament. Een beter pleitbezorger voor zijn zaak had de geleerde ouderling zich niet kunnen wensen. Toen, tijdens zijn verblijf te Frankfurt (1556-'57), zijn vertaling van vele kanten werd aangevallen - men

leze daarover bij Pijper en De Bruin[1] - was Van Wingen, die geheel alleen de correctie verzorgde, niet te bewegen ook maar één concessie te doen aan het gangbaar taalgebruik, laat staan het werk in een geheel nieuw spellingkleed te steken. 'Daarmee heeft hij gehandeld in den geest van zijn meester, die later zijn handelwijze goedkeurde'[2].

Godfried van Wingen heeft dan ook, stellig op verzoek van zijn vereerde vriend en meester, het manuscript voor de druk gereed gemaakt en de zorg voor de uitgave op zich genomen. Hoezeer hij de taalopvattingen van zijn ouderling is trouw gebleven, blijkt uit zijn voorrede tot 'Dem Christliken leser', die men hieronder afgedrukt vindt[3].

> DEM
> Christliken leser gheluck
> ende heyl.
> Gelyck als de vrome ende godtsalige D. Iohannes Vtenhouius, ridderlicker afkumpst wt ouden ende eerliken stamme to Ghentt in Vlaendern, de gantse tydt van ongeuerlich 21. iaren, dat hy vmme de ware religie Iesu Christi, door ongehoirde tyrannie des Romischē Antichristi ende syner strydtheeren wt synen vaderlande ballinck geweest is, alle synē arbeidt daertoe anghewendet heeft, dat hy mit synen gauen hem van Godt gegeuen, Godes Gemeinte dienen, se stichten ende bauwen mochte, So heeft hy dat beneuen anderen hoighpryssliken daden ende wercken oock insunderheit bewesen, in den langen ende trauwen arbeide, dien hy angewēdet heeft, de psalmen des koninglicken prophetē Dauidis, in moeder sprake dichte ende sangs ryme te bringene: Op dat also de Gemeynte Christi (die in Christo den waren, eenighen ende eewichblyuenden priester, door dat Leuitische priesterdum (als Paulus in den brieff tho den Ebreeren duydtliken vthlecht) afgebildet, sonder enich onderscheidt der personen in allen hueren leden, Gode tot een koninckliken priesterdum ghemaket is) in hueren kercklikē thosamenkumpsten (na lofliken bruycke der olden geloiuighen) beneuen der predike des wordes ende gebruycke der Sacramētē, een voeghlike ende stichtighe oeffeninge hadde, niet alleene mit sunderlinger beweechlickheyt des gemoedes Godt an te roepen, te louen ende te danckene: dan oock, dat sy in de ryke schattē des Geestes (die sich vorneemliken in den Psalmen, so sy verstandtliken gesungen werden, heruoor geuen ende bewysen) ingeleidet werden mochte.
> Dewyle hy auer door vele ingeuallen oirsaken ende verhinderinghen dit werck noyt to eenmael heeft vthuoren noch vollenbringhen konnen, heeft hy dat in vorleden iaren to verscheidenmael, ende oock (vth oirsake, als hy selues in etliken synen vorreden bekent, dat de eene dach des anderen meester is) altydt mit etliker veranderinghe, stuckswyse in drucke vthghegeuen: Heeft auer so langhe syne handt van den vorsechten wercke niet afghehouden, voor dat hy dat ten lesten, mit ouersien der vorheen gedruckeder Psalmen, ende toedoen anderer, die noch te maken waren, gants ende eenformelicken vthghemaeckt heeft. Waer hy oock, etliken to ghe-

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 132-134; De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 233-234.
2 De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 234.
3 Naar het ex. Den Haag, K.B. 4 G 12.

ualle, etlike worden ende wysen van spreken, die hy sus vorheen in anderen drucken ghebruycket hadde, naghelaten heeft.
Dewyle auer de Heere, hem dit teghenwordighe leuen so lange niet gegunnet heeft, dat hy dit syn werck selues in drucke hadde wt geuen moghen, So hebbe wy dieners der Duydschen Gemeynte to Londen, syne mitbroeders ende mit regerers in derseluen vorseder Ghemeinte, dat selue na syner begeerte in hande genomen, ende ten gemeynen besten aller Gemeinten Godes ende vromen, die onser sprake syn, oppet aller correckteste, als ons in onser gelegenheit moegelick geweest is, in drucke vthgaen laten.
Auer dewyle in den Geminten Godes, dien wy hier eygentlicken mit onsen arbeide te dienen soecken, niet alleene de oeffeninghe der Psalmen is, dan ook Christliker gebeden ende der heylighen Sacramenten Christi, sampt noch anderen noidtwendigen ceremonien ende kerckendiensten, So hebbe wy oock dese, gelyck als sy by ons suslāge in bruycke geweest syn, tot den vorseden Psalmen (dier oock een ieder, achter aen, mit eenen voeghliken ende eygenen gebede besloten ende vertziert is) toe drucken laten willen: Op dat alle kerckendieners onser sprake, die suslange mit ons in der kerckenpolitie eenhellich ende eens gheweest syn, een verdich formulier vorhāden hadden, hueren kerckendienst an te dienene: ende oock een ieder, wie hy sy, van onser kercken politie (die, hoewel sy op Godes wordt ghegrōdet, ende mit den bruycke der iersten Apostolischen kercken eenformelicken ouer een kumpt, vā den wereldtwysen, ende allen Antichristischen volcke (dien edt in hueren verdichteden ende huychelschen Godesdiensten alleene vm wterlick geprāg ende kostlickheit is) als nieuwe lachlick ende spottlick verschimpet ende verspuywet werdt) hieruth ordeelē mochte.
Bidden dy derhaluen Christlike leser, Du willest dy desen trauwen arbeidt D. Iohannis Vtenhouij saligher, ende oock nu den onsen to ghemeynen nutte gedaen, du geuallen laten, ende denselue to dynen besten ende ter stichtinge der Gemeinte Christi bruycken.

(.˙.)
Tho Londen in der Duydschen Ghemeynte, desen, 12. Septem. bris An. 1566.

Godfridus Wingius.

De tweede en derde alinea zijn voor ons doel uitermate belangrijk. Niet alleen heeft Utenhove de reeds gedrukte psalmen opnieuw gerevideerd - terwille van de uniformiteit in de spelling, denkt Pijper[1] - maar ook heeft hij verscheiden woorden en zinswendingen (‘wysen van spreken’) achterwege gelaten. Heeft dit laatste alleen betrekking op de aanvulling van 50 psalmen, of hebben ook de bestaande honderd bedoelde correctie ondergaan? We zullen aanstonds enkele psalmen vergelijken om een antwoord te kunnen vinden. Misschien wordt ons dan ook duidelijk waartegen vooral de bezwaren gericht waren in Utenhove's taal, bezwaren die wel zo ernstig geweest moeten zijn, dat ze hem min of meer gedwongen hebben tot koerswijziging.

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 229.

De derde alinea suggereert dat het gehele college van ‘dieners’, en dat op verzoek van Utenhove, voor de uitgave verantwoordelijk zou zijn. Dit zal wel zo zijn, maar de man die de meeste zorg eraan besteed heeft, is toch Godfried van Wingen. Pijper betreurt het dat de uitgave in andere handen gelegd moest worden. ‘Daardoor ontbreekt namelijk aan taal en stijl de waarborg der echtheid’, meent hij, en even later zegt hij: ‘... de zuiverheid van het water, nu het door dit kanaal tot ons kwam, is niet onbetwistbaar meer’[1].

Zo pessimistisch behoeven we nu ook weer niet te zijn. De eerbied die Wingius voor Utenhove had, zal hem ervan weerhouden hebben - als hij al de noodzaak ervan zag of de aandrang ertoe had - zulke veranderingen in het werk aan te brengen, dat het nauwelijks meer als het werk van Utenhove gelden kon. Als we straks wijzigingen zullen aantreffen - en daaronder sterk ingrijpende - dan zijn die van Utenhove's eigen hand. Waarom dus ook niet de kleinere, nu we het getuigenis van Wingius bezitten dat zijn ouderling onophoudelijk zijn psalmen herzag?

Bezien we nu dus nader

> *DE PSALMEN* | *Dauidis, in Nederlan-* | *discher sangs-ryme, door* | *Ian VVtenhoue van* | *Ghentt*. ‖
> ¶ Wartoe toegedaen syn de gesangen Ma- | rie, Zacharie, Simeonis, mit t'samen den | tien geboden ende gebede des Hee- | ren, mit noch anderen. ‖
> ¶ *Item, is hier noch voor iegheliken Psalme ge-* | *sett syn inholdt: ende aent einde een voegh-* | *lick ghebedt daroppe:* | Altemael to nutte der Gemeynte Christi. ‖
> Psal. 9. b. 12. | *Singet den Heere die to Sion woinet: verkundiget* | *onder den luyden syne daden*. |
> Iacob. 5. c. 13. | *Lydt iemandt onder v? die bede. Is iemandt* | *goedes moedes, die singe Psalme*. ‖
> *Ghedruckt to Londen by Ian Daye* | *den 12. Septembris. 1566*. ‖ Cum gratia & priuilegio. ‖[2]

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 229.

2 Evenals bij de *Hondert Psalmen* van 1561 hebben we ook hier te doen met een tweelingdruk, d.w.z. een uitgave in gotische en een in romeinse letter, resp. in 8° en klein- 8°. Behalve het titelblad zijn beide boekjes naar hetzelfde manuscript dus afzonderlijk gezet. Nu ze beide de datum 12 september dragen, zou ik niet weten aan welk van beide de prioriteit toegekend moet worden. Ik heb titel en teksten overgenomen uit de ‘romeinse’ editie, die me wat correcter toeschijnt.
Door de vriendelijke welwillendheid van de betrokken bibliothecarissen ben ik in de gelegenheid geweest alle Nederlandse exx. te vergelijken en te classificeren:

a. (8°, Argumenten romein, Psalmen gotisch, Gebeden cursief) Den Haag, K.B. 4 F 21; Utrecht, U.B. Rariora Utenhoven Oct. 494.

b. (klein-8°, Argumenten en Psalmen romein, Gebeden gotisch) Den Haag, K.B. 4 G 12 en 488 K 24; Leiden U.B. 1497 G 9 (titelblad ontbreekt); Leeuwarden, Prov. Bibl. 1327 Godg.; Haarlem, Stadsbibl. 86 C 13; Gent, U.B. G 8347; Amsterdam, U.B. 2408 G 2.

De exx. Emden (Kirche) en Brussel, K.B. (Fétis 1468) weet ik niet te plaatsen. Verder moet er in ons land nog een ex. aanwezig zijn. Boekhandelaar J.P. van den Tol te Dordrecht verkocht in 1950 een ex. aan een ‘scharrelaar’ voor ‘een daalder’ (ƒ 1,50!). - Wieder, *Schrift. Liedekens*, Bibliogr. nrs. LXVII en LXVIII.

Ik volg hierbij dezelfde methode als bij de *Hondert Psalmen:* eerst gaan we na wat er van de liederen uit de oudere bundels geworden is om tenslotte een beschouwing te wijden aan de vijftig completerende psalmen.

b. De 'Thien Psalmen' van 1551

Voor de derde maal heeft het oude eerste *Souterliedeken* zich aan de kritiek van zijn bewerker moeten onderwerpen en dit keer is het bijna onherkenbaar geworden.

Psalm 1[1]
1566
beatus vir qui non abijt.

Psalme. I.
Danid segt hier, salich te syne, die daer verwerpen den raedt ende seden der godloosen, ende sich begeuen te erkennē ende na te trachtē de Wet des Heerē: ende wederom onsalich, die ter contrarye doen.

I

Saligh is die niet tot den rade,
Der godloosen neemt synen ganck:
Noch staet in der sondaren pade,
Niet sitt oock op der spottern banck.

II

Mer syne lust neemt euen seere,
In s'Heeren Wet, end dach end nacht
Daerom tot synen troost end leere
Ghedenckt, end deghelicken tracht.

III

Dese, als een boom by waterbeken
Gheplant, die syn vrucht t'syner tydt
Gheeft, sal syn, end daerby gheleken,
Gants salich end ghebenedyt.

IV

Een eenich bladt salder niet vallen
Van sulcken boome so gheplant:
Also sal hy, sonder misuallen,
Bespoedight syn in allen standt.

1 Vgl. blz. 253 v. en 374 v.

V

Dit sal gheensins moghen gheschieden
Den godloosen die God verschuyft:
Mer sy sullen stracks moeten vlieden,
Euen als t'kaf voor windt verstuyft.

VI

Daerom sullen die boose knechten
In d'ordéel niet konnen bestaen:
Noch de sondaers by den gherechten,
Mits dat sy na der boosheyt staen.

VII

Want de Héer kent den wegh end d'leuen
Der, die na gherechticheyt staen,
Mer die de boosheyt hier aenkleuen,
Huere wegh sal verloren gaen.

Een berijming van de bijbeltekst, zonder veel meer, was, het oude lied eenmaal gegeven, niet wel doenlijk; wel bleek het mogelijk hier en daar een bijbels element in te lassen: *godloosen* voor *boosen* (I, 2; V, 2), *sitt* (I, 4), *gheplant* (III, 2), *de Héer kent* (VII, 1).

Ook nu heeft Marot de bewerker een beeld aan de hand gedaan: *op der spottern banck* (*des moqueurs au banc*), *een..bladt salder niet vallen* (*la fueille ne chet*).

Het plastischer *verschuyft* en *verstuyft* (V, 2 en 4) uit het *Souterliedeken* is in ere hersteld. Maar tegenover deze verbetering is een zeer lelijke derde strofe met expressieloze enjambementen komen te staan.

Psalm 2[1]

Met de Duitse melodie verwierp Utenhove de uit Knöppken en Oeler samengestelde psalm, en koos de zangwijze uit het Franse psalmboek en daarmee tevens de psalm van Marot als voorbeeld.

MAROT	**UTENHOVE**
I	I
Pourquoy font bruit & s'assemblent les gens?	Hoe rasen, so die Heydenen te hoop?
Quelle folie à murmurer les meine?	End de volcken betrachten ydel dinghen:
Pourquoy sont tant les peuples diligens	De Koninghen der eerdē rysen op,
A mettre sus vne entreprise vaine?	End de princen hueren raed t'samen bringhen.

1 Vgl. blz. 257 v. en 377 v.

Bandez se sont les grands rois de la terre,	Om te rotten t'samen teghen den Héere:
Et les primats ont bien tant presumé,	End hem vyandelick den krygh te doen,
De conspirer & vouloir faire guerre	End synen Christum van hem ghelieft seere,
Tous contre Dieu, & son Roy bien-aimé.	Sprekende met sulckerley woorden koen:

II

Disans entr'eux, Desrompons & brisons
Tous les liens dont lier nous pretendent:
An loin de nous iettons & mesprisons
Le ioug, lequel mettre sur nous s'attendent.
Mais cestuy-la qui les hauts cieux habite,
Ne s'en fera que rire de là haut:
Le Tout-puissant de leur façon despite
Se moquera: car d'eux il ne luy chaut.

III

Lors, s'il luy plaist, parler à eux viendra
En son courroux, plus qu'autre espouantable:
Et tous ensemble estonnez les rendra
En sa fureur terrible & redoutable.
Rois, dira-il, d'où vient ceste entreprise?
De mon vray Roy i'ay fait election,
Ie l'ay sacré, sa couronne il a prise
Sur mon tressainct & haut mont de Sion.

IV

Et ie qui suis le Roy qui luy ay plen,
Raconteray sa sentence donnee:
C'est qu'il m'a dit, Tu es mon Fils eleu,
Engendré t'ay ceste heureuse iournee.

II

Laet ons huer banden breken onuerschoont,
Ende van ons verwerpen huere stricken:
Mer die daer in den hooghen hemel woont,
Die salse wel belachen end verstricken.
D'almachtighe Heer sal huer wegē bespottē
End salse in synen toorn dan spreken aen:
End in syner grimmigheyt, mits huer rotten,
Vry antasten end met schricken beuaen.

III

Ick heb (seyt hy) mynen Koninck ghesett,
Naemlick op Sion mynen heylghen berghe:
Ick wil s'Heeren ordeninghe end ghesett
Vertellen, op dat ick niets en verberge.
Dats dat hy heeft gheseyt tot mynen ooren,
Du bist ghewis myn wtuerkoren Soon
Ick heb dy ten desen daghe gheboren,
Wacran ick heb myn welgheuallen schoon.

IV

Demande moy, & pour ton heritage	Begheer van my end ick sal gheuen dy
Suiets à toy tous peuples ie rendray,	Die Heydenen tot erue sonder eynden,
Et ton empire aura cest auantage,	Ende dyn rycke sal hem strecken vry
Que iusqu'aux bords du monde l'estendray.	Ouer al, ia oock totter werelt eynden.
	Du saltse met eenen yseren staue
V, 1-4	In stucken slaen, so sy dy wederstaen:
Verge de fer en ta main porteras	Ende als een leemenen pot door straue
Pour les donter, & les tenir en serre:	Bryselen gants dat sy te niete gaen.
Et s'il te plaist menu les briseras	.....
Aussi aise comme vn vaisseau de terre.	
.....	

We hebben gelegenheid te over gehad om op te merken dat Utenhove een habiel vertaler is van Marot's psalmen, maar altijd ook hebben we geconstateerd dat de bijbeltekst bij hem prevaleert. Dat is eveneens in deze psalm het geval: door zich aan de Bijbel te refereren, heeft de Nederlander een halve strofe op zijn voorbeeld ‘uitgespaard’. Maar in de derde strofe ging dat ten koste van de duidelijkheid, die nu juist op dit punt Marot's psalm tot een van zijn best geslaagde maakt.

Met deze nieuwe psalm doet zich tevens een nieuw verschijnsel voor: behalve Liesvelt raadpleegt Utenhove de in 1562 verschenen en in 1565 herdrukte Bijbel van ‘Deus-Aes’. Over het ontstaan en het karakter van deze bijbel ontleen ik aan De Bruin het volgende: Na het fiasco van Utenhove's Nieuwe Testament heeft de Emdense uitgever Van der Erven nog een laatste poging gewaagd een Gereformeerde bijbel uit te geven. Uit naam van sommige broeders kwam hij tot Godfried van Wingen met het voorstel dat deze zijn vrije tijd zou gebruiken voor een door hem uit te geven herziening van de Liesveltbijbel met behulp van de vertaling van Zürich en die van Luther. In de stem dezer broeders klonk het verlangen door naar een handhaving van de geliefde Liesvelttekst. De gebreken welke deze had, moesten dan maar in een herziening verwijderd worden.

Het voorstel lokte Van Wingen wel aan. Anderhalf jaar later, in juni 1558, kon hij Utenhove de voltooiing van het Oude Testament melden. Het zou echter nog tot 1561-'62 duren, eer Van der Erven het, gezamenlijk met een Nieuw Testament, door een andere auteur bewerkt naar Utenhove's tekst, aan de drukpers toevertrouwde. De uitgave schijnt tot stand gekomen te zijn zonder dat Van Wingen, die immers ver weg was, er zijn ogen over heeft laten gaan.

Het Oude Testament geeft geen nieuwe vertaling, maar ‘van woordt te woordt de seer gepresene Oversettinge Martini Lutheri’, welke de auteur ‘Nederlandsch gemaakt heeft’. Het is vrijwel zeker, zo zegt De Bruin even verder, dat Godfried van Wingen dezelfde Nederduitse bijbel van Maagdenburg heeft gebruikt als de Doopsgezinde vertaler van 1558 (voor de Biestkens-bijbel).

Herziening van de Liesveltbijbel door hernieuwde raadpleging van de Duitse tekst had het voordeel dat Van Wingen, als taalgebruiker Utenhove's alter ego, zich beter kon laten gaan. De uitgever waarschuwt de lezers er al voor, dat in deze uitgave tal van ‘Overlantsche’ woorden voorkomen. Gezien de praktijk van de auteur heeft hij zijn taal niet zozeer trachten te verrijken door aan het ‘Oosters’, de taal voor schriftelijk gebruik die in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw in het oostelijk gedeelte van de noordelijke Nederlanden gebezigd werd, bestanddelen te ontlenen, als wel door allerlei woorden welke in de Nedersaksische Lutherbijbel stonden, te gaan schrijven met Nederlandse letters. Zijn werk krioelt dan ook van germanismen en ‘nedersaksismen’.

In 1564-'65 werd de *Dens-Aes*bijbel nagedrukt door een onbekende, die daaruit ‘de vreemde Hoogduytsche of Oostersche termen en manieren van spreken, als du bist, du salst, du en sulst’, had verwijderd. Van der Erven zag zich genoodzaakt, om het debiet van zijn eigen bijbel niet te schaden, in 1565 het verschil tussen ‘du’ en ‘ghy’ te laten vervallen en te vervangen door ‘ghy’ en ‘ghylieden’[1].

Nu we weten welk aandeel Godfried van Wingen heeft gehad in de totstandkoming van de *Deus-Aes*tekst, verwondert het ons niet als we Utenhove tussen 1562 en '65 deze tekst zien gebruiken.

1 De Bruin, *De Statenbijbel*, blz. 234-235, 240-244.

De nauwe verwantschap tussen deze en de Liesvelttekst maakt het evenwel niet altijd gemakkelijk te bepalen waar de psalmberijmer de ene, waar de andere raadpleegde. Het spreekt ook vanzelf dat hij, die van zijn jeugd af vertrouwd was met de Antwerpse bijbel, in zijn ouderdom, nadat hij juist de laatste tien, twaalf jaar zó intensief was bezig geweest met het Psalter, deze Liesvelttekst, waarmee ook zijn gemeente was opgegroeid, niet zo gemakkelijk losliet.

Het zijn in de tweede psalm dan ook slechts enkele woorden, die hun afkomst uit *Deus Aes*[1] verraden:

I, 2: ydel dinghen - *D.A.:* (in marg.) *ijdele dinge* - Lv.: *vergeefs*.
II, 6 en 7: toorn, grimmigheyt - *D.A.: toorne, grimmicheyt* - Lv.: *gramschap, verbolgentheit*.
III, 7: gheboren - *D.A.: gheboren* - Lv.: *gewonnen*.
IV, 2: tot erue - *D.A.: ten erue* - Lv.: *tot een erffenisse*.

Van Marot heeft Utenhove geleerd zijn syllaben nauwkeurig te tellen, niet tevens om het aantal 'stoten' tegen de melodische accentuatie zo veel mogelijk te beperken. Hoeveel gemakkelijker zingt men de beweeglijke en toch zo puntig gemarkeerde melodie met de Franse woorden dan met de Nederlandse.

Psalm 3[2]

Zijn het de Franse teksten of hun melodieën geweest, die na 1561 Utenhove in nog sterker mate dan voorheen het geval was, hebben aangetrokken? Waarschijnlijk beide evenzeer. Hij aarzelt niet ook voor de derde psalm de melodie te kiezen uit het Geneefse psalter en zo moest een nieuw lied geschreven worden, waarbij Marot een welkome hulp was.

MAROT	**UTENHOVE**	**DEUS AES**
I	I	
O Seigneur que de gens	O Heer wat grooter hoop	*Och Heere / hoe is myner*
A nuire diligens,	Ryst 'er teghen my op,	*vyanden so vele / ende*
Qui me troublent & greuent!	Die hen teghen my steken?	*soo vele setten hen teghen*
Mon Dieu que d'ennemis,	Vele seggen van my,	*my. Vele segghen van mijner*
Qui aux champs se sont mis,	Gods hulp, die hem was by,	*ziele / Sy en heeft gheen*
Et contre moy s'esleuent!	Is van hem afgheweken.	*hulpe by Godt. Doch ghy*
Certes plusieurs i'en voy,	Mer du bist, Heer, myn schilt,	*Heere zijt den schilt voor*

1 Alle *Deus-Aes*citaten naar de herdruk van 1565 (Ex. in eigen bezit).
2 Vgl. blz. 260 en 379.

Qui vont disans de moy,	Die my beschuttë wilt,	*my / ende die my tot eeren*
Sa force est abolie,	So ick wel heb beseuen.	*settet / ende myn hooft*
Plus ne trouue en son Dieu	Du bist d'heerlicheyt myn	*oprichtet*.
Secours en aucun lieu,	Die my maeckst te gaen fyn	
Mais c'est a eux folie.	Metten hoofde verheuen.	

II

Car tu es mon tresseur
Bouclier & defenseur,
Et ma gloire esprouuee:
C'est toy, à bref parler,
Qui fais que puis aller
Haut la teste leuee.

I'ay crié de ma voix
Au Seigneur maintes-fois,
Luy faisant ma complainte:
Et ne m'a repoussé,
Mais tousiours exaucé
De sa montagne saincte.

III

Dont coucher m'en iray,
En seurté dormiray,
Sans crainte de mesgarde:
Puis me resueilleray,
Et sans peur veilleray,
Ayant Dieu pour ma garde.

Cent mil'hommes de front
Craindre ne me feront,
Encor' qu'ils l'entreprinssent:
Et que pour m'estonner,
Clorre & enuironner
De tous costez me vinssent.

IV

Vien donc, declare toy

II

Ick heb gheroepen seer
Met myn stem totten Heer,
Dat ick hem niet verberghe,
End hy gants onghestoort
Heeft my gunstlick verhoort
Van synen heylghen berghe

Ick sal schoon gaen te rust,
Ende slapen gherust
Sonder vreeß van misualle.
Dan sal ick wacker vry
Werden. Want d'Heer sal my
Behoeden voor den valle.

III

So my thien duysent mans
Schoon anuielen te hans
Ringwyß ick wou niet vreesen.
Wil dan, o Heer, opstaen,
End my te hulpe staen,
O myn Heer Godt ghepresen.
Want myn vyanden al
Heefstu gheslaghen wel

Ic roepe aen met myner stemme den Heere /

ende slape /

ende ontwake:
want de Heere onthout my.

Ick en vreese my niet voor vele hondert duysent die hen rontom teghen my legghen.

Op Heere ende helpt my /

want ghy slaet alle mijne vyanden

Pour moy, mon Dieu, mon Roy,	Hard op huer kinnebacken,	*op de kinnebacken /*
Qui de buffes renuerses	End heefst ghebroken daer	*ende verbreket*
Mes ennemis mordens,	Den godloosen voorwaer	*der godloosen tanden*.
Et qui leur romps les dents	Huer tanden inden backen.	
En leurs gueules peruerses.	IV	
C'est de toy, Dieu tres-haut,	De ware salicheyt	*By den Heere vint men*
De qui attendre faut	Ende bistandicheyt,	*hulpe /*
Vray secours & defense:	Komt Heer van dy alleyne:	
Car sur ton peuple estens	Du streckest te ghelyck	
Tousiours en lieu & temps,	Op dyn volck ryckelyck	*ende uwen seghen ouer*
Ta grand' beneficence.	Dyn segheninghe reyne.	*uwe volck*.

De teksten tonen duidelijk wat Utenhove aan Marot, wat aan *Deus Aes* te danken heeft.

Bij de structuur van de strofe blijkt de berijmer nergens de bouw van de melodie uit het oog verloren te hebben. Al bevredigt de tekst niet overal (II, 10/11!; III, 3!), het is een psalm geworden die zich goed, want met vaart laat zingen.

Van de resterende psalmen uit het oudste bundeltje zijn slechts enkele oneffenheden bijgevijld: een paar woorden omgezet, een woord ingevoegd of weggelaten terwille van het syllabental, een *du hebst*, dat in 1561 aan de correctie was ontsnapt, veranderd in *du heefst*, enkele *sick's*, in 1561 in de plaats gekomen van *haer*, gewijzigd tot *hen*. Waarom *Heer wilt doch* (ps. 51, III, 3) *O God wil* moest worden, ontgaat me, en de verandering in dezelfde psalm (IV, 12-13).

De brandoffer werdt niet ontfaen	tot	De brandoffer van dy ontfaen
Van dy, auer dy misuallet		Werdt niet, mer meer dy misuallet,

lijkt me geen verbetering, ondanks de liquidering van *auer*.

c. De overige Psalmen van 1551

Van de drie ‘Duitse’ psalmen - zie blz. 386 - heeft de 43e niet langer genade in Utenhove's ogen kunnen vinden. Dit is te merkwaardiger daar in 1561 geen enkele wijziging nodig bleek: men kon immers de Liesvelttekst bijna integraal in de berijming terugvinden. Oordeelde Utenhove misschien daarna dat Hans Sachs als *poëet* verre de mindere was van Clément Marot? Of heeft de nieuwe Psaltervertaling van Godfried van Wingen, die op enkele plaatsen een andere lezing heeft dan die van Liesvelt, de doorslag gegeven? Hoe het ook zij, de Londense ouderling koos de Fransman tot zijn voorbeeld en verwerkte in zijn vertaling de tekst van *Deus Aes*. De bijbehorende Franse melodie nam hij erbij over.

Psalm 43

MAROT	**UTENHOVE**	**DEUS AES**
I	I	
Reuenge moy, pren la querelle	Richt my, o Godt, end wil anu□rden	*Richt my God en*
De moy, Seigneur, par ta merci,	Ghenadelick myn klaghe swaer,	*voert mijn sake*
Contre la gent fausse & cruelle	Teghen d'onheyligh volck op □rden:	*teghen het onhey-*
De l'homme rempli de cautelle,	Vanden valschen man vol hou□rden.	*lige volck en ver-*
Et en sa malice endurci,	End in syn □rgheyt verhart gaer	*lost my vanden*

Deliure moy aussi.	Verloß my hier end daer.	*valschen en boosen*
II	II	*lieden*.
L'as mon Dieu, tu es ma puissance:	Want du bist myn Godt myn sterckhede:	*Want ghy zijt de*
Pourquoy t'enfuis me reboutant?	Waerom verstootstu my so seer?	*God myner stercte*
Pourquoy permets qu'en desplaisance	Hoe laetstu toe dat met onurede	*waer om verstoot*
Ie chemine sous la nuisance	Ick in sulckerley droefheyt trede	*ghi my? waerom*
De mon aduersaire, qui tant	Onder mynen vyand, o Heer,	*laet ghy my so*
Me va persecutant?	Die my druckt langs so meer?	*treurich gaen /*

III	III	*wanneer my mijn*
		Vyant dringt?
A ce coup ta lumiere luise,	Send dyn licht, end will' et verbreyden,	*Seyndt dijn licht*
Et ta foy veritable tien:	End dyn waerheyt laet blincken fyn:	*en dyne waerheyt*
Chacune d'elles me conduise	Maeck dat sy my, my te vermeyden,	*dat sy my leyden*
En ton sainct mont, & m'introduise	Tot dynen heylghen bergh gheleyden,	*en brenghen tot*
Insques au tabernacle tien,	End dat sy my, met blyden schyn,	*dynen Heylighen*
Auec humble maintien.	Bringhen inde hutte dyn.	*berghe en tot dyner*
.....	.....	*Wooninghe*.

Over de ‘metriek’ van Utenhove's vers zullen we in het vervolg niet meer spreken. De overeenkomst tussen de melodische en de natuurlijke versaccenten schijnt voor de berijmer geen dwingend principe te zijn. Niettegenstaande het Franse vers zich in dit opzicht veel vrijer gedragen kan, en mag, zullen we bij Marot een veel regelmatiger binaire alternering aantreffen dan bij Utenhove.

Terwijl de melodie enjamberen van 5 op 6 toelaat, verbiedt ze dit van 3 op 4. Het rijm heeft Utenhove lelijke parten gespeeld, toen hij juist daar in de vierde strofe zijn toevlucht moest nemen tot een verfoeilijke overloop, in ook anderszins slecht gebouwde verzen.

Het is vooral het rijm dat bij de revisie Utenhove's aandacht heeft gehad. Soms herdicht hij enkele verzen, meestal kan hij met een eenvoudige omzetting volstaan. Lang niet altijd is de ‘verbetering’ een verfraaiing. In 1566 luiden bijvoorbeeld de tweede strofe en de eerste helft van de derde van *psalm 23* aldus:

1561	**1566**
II	II
Als waert schoon dat ick moeste gaen	Als waert schoon dat ick moeste gaen
In 't dal des doodschen schaduw,	In 't dal des doodschen schaduw,
So konde ick niet vreesen daeraen,	So konde ick niet vreesen daeraen,
Want du my bystaest stadigh.	Want stadigh my bystaestu
Dyn roede end staf,	Dyn roede straf,
Daermit du strafst	End dyne staf,
Hebben my troost gheboden.	Han my troostlick bewoghen.
.....	.....

III

Du salfst myn hoofd mit oly schoon,
Welck du seer klaer doest blincken,
End mynen beker tot den soom
Du wilst daertoe vol schincken.
.....

III

Du salfst met oly mynen kop,
Dien du seer klaer doest blincken,
End mynen beker totten t'sop
Wiltu daer toe vol schincken
.....

Tegen een versregel als: *Want stadigh my bystaestu*, moet zelfs de mooiste melodie het afleggen. De straffende roede is vervangen door een straffe, wat evenmin een goede zin aan de strofegedachte geeft[1].

In de voorrede deelde Van Wingen mee, dat Utenhove ‘etlike worden ende wysen van spreken, die hy sus vorheen in anderen drucken ghebruycket hadde, naghelaten heeft’. Uit de geciteerde, na 1561 herziene, psalmen hebben we inderdaad kunnen bemerken dat Utenhove's taal ten opzichte van de *Andere 26*. en de *Hondert Psalmen* ietwat eenvoudiger, minder artificieel-renaissancistisch is. Maar niet alleen liet hij een en ander na, soms ook herstelde hij de oude toestand. Psalm 32 en 44 geven daar een klein voorbeeld van:

32, VI, 2 - 1558	1561
Die gheen verstandt hebben alzoo 't magh blijcken	----- *soo 't licht kan blycken*
	1566
	----- alsoot mach blycken
32, VII, 2 - 1558	1561
Maer die den Heer vertrout...	*Mer die vertrauwt den Heere*....
	1566
	Mer die den Heere vertrauwt.....
44, VIII, 5 - 1558	1561
Want ons ziel sonder lof	*Want onse siele on lof*
	1566
	Want onß siel, sonder lof

Wijzigingen op grond van een andere tekstexegese zijn uiterst zeldzaam. In de 26 oudste psalmen heb ik er slechts één kunnen ontdekken:

84, IV, 3 - 1561	1566
Van dueghd tot dueghd sy zullen gaen mit vreden	Sy sullen gaen van kracht tot kracht met vreden

1 Bij Kiliaen is straf: Rigidus, durus, asper, immitis, austerus, ferox, sacuus, atrox, seuerus; inclemens; tetricus.

d. De 11. 'Ander Psalmen' van 1558/9

De meeste psalmen zijn onveranderd gebleven, behalve wat betreft de spelling, die aan het nieuwe (het vierde of vijfde) systeem werd aangepast.

De in 1561 geheel herdichte 67e psalm voldeed niet in alle opzichten. In II, I moest een 'sick' uit het rijm verwijderd worden. Ook van psalm 123 werden beide strofen nogmaals bijgevijld.

e. De 'Andere 26. Psalmen' van 1559

Uit enkele psalmen deel ik wat bijzonderheden mee.

De Straatsburgs-Franse melodie bij *psalm 12* (op de tekst van Marot) verving Utenhove door die uit het Geneefse psalter. Vier versregels in deze psalm werden door andere vervangen om een zuiverder rijm te krijgen. Zo klonk het rijm *bedriegheryen: vleyen* in de jaren Zestig blijkbaar niet zuiver. Utenhove zette er althans *lichtueerdigheyden : vleyen* voor in de plaats.

De derde strofe van *psalm* 13 had in 1561 als 'rijm'-woorden: *ouerwonnen : ontspronghen : singhen*. Dat moest anders worden. Met behoud van het eerste in de tweede versregel werd de rest van de strofe nu (III, 3-7):

1561	**1566**
(*Ick heb hem schoon onerwonnen*)	.....
End dat niet om myns vals verdriet,	End dat so my daer vallen siet
Van vrueghden oock werde ontspronghen,	Myn party, niet werde ontspronghen,
Myn party, m□r op Gods goedheyt	Mer ick stuene op dyn goedicheyt,
Stuene ick end verhueghe op dyn heil,	Vro ouer dyn bystandigheyt,
Danck Gode sal ick noch singhen.	Danck Godt werdt van my ghsonghen.

Had de berijmer in *psalm 44* een onuitspreekbaar *ghquelt* kunnen wegwerken, hier wordt en passant een even verfoeilijk *ghsonghen* binnengehaald.

Het nieuwtestamentisch element, dat ondanks Marot in de slotstrofe van *psalm 19* was geslopen, wordt uitgebannen:

1559 (VII, 9-12)	**1566**
Dan dat ghenallet zeere /	Dan dat voor dy alleyne
Voor dy mijn schepper reyn	Seer welgheualligh sy,
End verlosser alleyn	O Heer, myn steenrotß vry
Door Christum onsen Heere.	End myn verlosser reyne.

Vergelijken we de vierde strofe van *psalm 42* in de versie van 1559 (niet gewijzigd in '61) en die van 1566:

1559	**1566**
Mijn ziel waerom bistu verslaghen	Myn siel waerom bistu verslaghen?
Wat beroerstu dy in my /	Wat beroerstu dy in my?
Verhoop op God mit een behaghen /	Verhoop op God, want met behaghen
Want ick zal hem dancken vry	Sal ick hem noch dancken vry.
Midden in der Ghemeynten reyn /	Midden in der Ghemeynte reyn,
Voor groot end voor kleyn /	Voor groot ende kleyn

Ick sal hem lofdanck toedraghen	Sal ick hem lofsangk toedraghen,
Voor de groote weldaden zijn.	Voor de groote weldaden syn.

Ogenschijnlijk zijn de correcties vrij onbetekenend. Maar er is er een - en daar steunt eigenlijk de gehele rest op - waarvan men de importantie eerst dan voelt, als men de strofe zingt. In 1559 was de strofe gebouwd op het schema 2 + 4 + 2; de melodie vergt daarentegen een scheiding na de vierde regel. Op zeer intelligente wijze heeft Utenhove aan de melodische eis recht laten wedervaren.

Verfraaiende verbeteringen zijn helaas zeldzaam. Waarom bijvoorbeeld een naar taal en gedachte alleszins aanvaardbaar strofedeel terwille van een zuiverder rijm opgeofferd aan een stoplap?

90, IX, 5-8 (1559-'61)	**1566**
Zeghen d'werck onzer handen	Seghen ons d'werck end handel
Alweghe door dynen Gheest/	Alweghe door dynen Gheest:
Gheef dat wy onsen handel	Gheef dat wy onsen wandel
Voluoeren in dyner vreeβ	Recht voeren minst ende meest.

Psalm 117 heeft een geheel nieuwe zangwijze gekregen, waarvan ik de ontleningsbron niet heb kunnen ontdekken, en die ik daarom hier meedeel.

Psalm 117
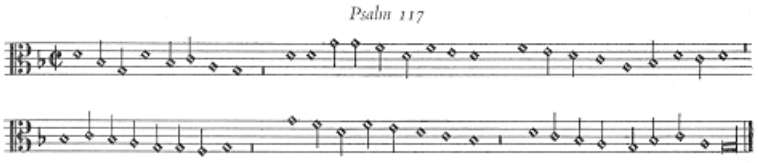
Tot slot nog een aardig geval van ont-'oosters'-ing in psalm 129, II, 3: *Mer die Heere gherechtigh*, waar in 1559 en 1561 *Auer* stond, met een tegenhanger in psalm 136, V, 3: *End leydder door Israel on verhopen*, waar 1561 nog had: *mit den hoope!* (vergelijk psalm 44, VIII, 5 op blz. 298!)

Onze weg, kronkelig maar karakteristiek voor de gang van zaken, voerde ons langs de heuvels en dalen van Utenhove's eerste, tweede en derde revisie, langs de consequenties van zijn jongste taal- en dichtkundig denken en voelen, en de onvermijdelijke, menselijke inconsequenties bij een zo splinterig werk. Over de incorrecte correctie van de drukproeven, ondanks Van Wingens (conditionele) verzekering dat alles 'oppet aller correckteste' geschied is, - het onaangenaamst bij de melodienotaties - heb ik maar niet gesproken.

f. De 'Hondert Psalmen' van 1561

De veranderingen in de 36 aanvullende psalmen van 1561 zijn, hoewel veel minder talrijk, alle van dezelfde aard als in de zojuist beschouwde 64. Men vindt ze, als in een speciaal daartoe vervaardigde samenvatting, terug in de vierde strofe van *psalm 95*:

1561

Waer uw vaders my versocht han,
Beprouft end ghesien myn daden,
Ick heb ghad viertigh iaer langh,
Aen dit gheslacht een mishaghen
So dat ick sey bald
Dit volck seere dwaelt
T' kent niet mynen wegh,
Dies ick ghesworen heb,
Dat 't in myn ryck niet sal komen.

1566

Waer uwe vaders versochten my
Proefden end myn wercken saghen.
Ick heb ghehadt viertigh iaer vry
Aen dit gheslacht een mishaghen.
So dat ick sey daer,
Dit volck dwaelt doch gaer:
T' kent niet den wegh myn,
Dies heb ick ghsworen fyn,
Dat 't in myn rust niet sal komen.

De *psalmen 52 en 141* kregen een totaal andere melodie, welke ik geen van beide heb kunnen identificeren (Die van psalm 52 dateert al uit de *Hondert Psalmen*, maar de notatie is daar corrupt).

Psalm 52

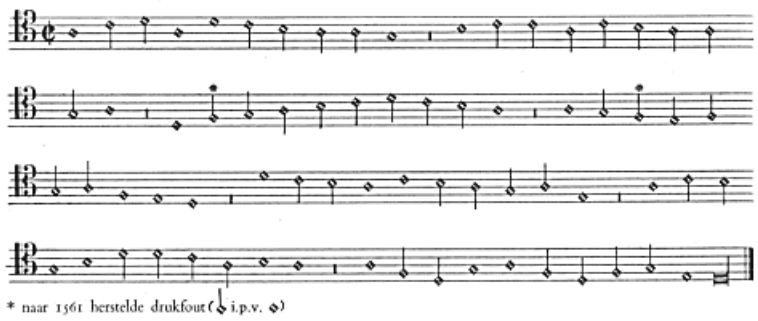

Psalm 141
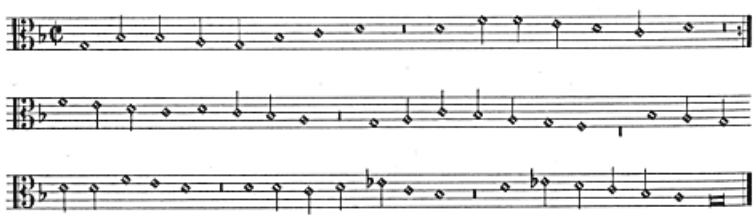
Voor de tweede maal binnen zes jaar was de Londense gereformeerde gemeente genoodzaakt zich een nieuwe, kostbare, zangbundel aan te schaffen.

g. De laatste vijftig Psalmen

Men zal zich herinneren dat Utenhove bij de algemene herziening van de honderd reeds geschreven kerkliederen een drietal overzettingen naar het Duits verving door vertalingen uit het Frans. Het gold de psalmen 2, 3 en 43. Voor de beide eerste verwonderde ons dat minder dan voor de 43e, die toch de bijbeltekst vrij getrouw en in een wel niet volmaakt maar toch ook niet verwerpelijk gedicht weergaf. De handelwijze wordt ons echter volkomen duidelijk als we de completerende vijftig psalmen op hun bron van inspiratie gaan onderzoeken.

Het zijn alweer de melodieën die hier de weg wijzen. Niet minder dan 43 maal ontleende Utenhove een zangwijs aan het Geneefse psalter, 31 maal bij dezelfde psalm als daar. Als verder nog blijkt dat de meeste 'Argumenten' letterlijk uit het Frans van Marot of de Bèze zijn vertaald, ligt het dan niet voor de hand aan te nemen dat ook de psalmteksten in nauwe relatie staan tot de Franse gedichten? Het tekstonderzoek leert dat dit inderdaad het geval is: zo goed als alle berijmingen zijn vertalingen, waarbij de bijbel van *Deus Aes* in meerdere of mindere mate de woordkeus heeft beïnvloed.

Werd in 1551 de psalmkeuze allereerst bepaald door de directe liturgische behoeften; brachten de beide volgende bundeltjes de liederen die de balling Utenhove in bijzondere mate hadden aangesproken, zijnde de vertolking van zijn eigen recente ervaringen en momentane gevoelens; was er misschien in de aanvulling tot de *Hondert Psalmen* nog énige voorkeur - thans is van dit alles geen sprake: nu doet zich alleen de wens tot completering gelden.

Natuurlijk behoeft dit de dichterlijke inspiratie niet in de weg te staan. Wanneer de liefde voor de Heilige Schrift en de binding aan de Gemeente sterk genoeg zijn, wanneer de dichter zijn werk ziet en voelt als een opdracht, waartoe hij krachtens zijn gaven door de Gemeente geroepen is, dan kan hij daaruit de bezieling tot dichterlijke scheppingsarbeid putten.

Of deze bij Utenhove altijd even krachtig is geweest, daaraan mag men op grond van wat zijn werk totnogtoe te zien gegeven heeft, twijfelen. We zullen in dit laatste gedeelte van zijn oeuvre meer inzinkingen aantreffen dan ons lief is, beter: dan de Londense gemeente lief was. Trouwens, de stelselmatige ontlening aan het werk van anderen kán wijzen op een tekort aan eigen, oorspronkelijk vermogen. Dit is niet van toepassing op de melodieën: de Londense vluchtelingengemeente beschikte niet zoals Wittenberg, Straatsburg en Genève over componisten, maar ook kan de begeerte voorgezeten hebben een grotere mate van overeenstemming te verkrijgen met de zang van de Franse gemeente ter plaatse, waarmee men zulke nauwe betrekkingen onderhield.

Ik geloof dat Utenhove zijn berijmingswerk onmiddellijk na de verschijning van de *Hondert Psalmen* heeft voortgezet en dat hij daarbij stelselmatig te werk ging, d.w.z. dat hij begon met de lacunes in de reeks van de eerste vijftig psalmen weg te werken. Hij bezat, naast Marot's psalmen, de *Trente quatre Pseaumes de Dauid* van de

Bèze (1551), of een editie van het psalter van vóór 1554 waarin de beide verzamelingen verenigd waren. Van deze 83 vormden de psalmen 1-47 een ononder-

broken reeks, want ook de Bèze was ‘systematisch’ begonnen. Uit de Franse bundel had Utenhove in 1560/'61 niet minder dan 20 psalmen vertaald, tegenover 16 die hij naar andere bronnen bewerkte. De richting waarin zijn werk zich in de toekomst zou bewegen, stond toen dus al min of meer vast. Welnu, de Geneefse bundel bood hem voorlopig stof genoeg: 18 psalmen[1]. Hij vertaalde ze, 17 op de melodieën die hij erbij aantrof[2].

Daarna ging hij ‘op eigen gelegenheid’ verder, berijmde enkele psalmen - het zijn er op zijn hoogst vier - naar de *Deus-Aes*tekst, op zangwijzen die hij al eerder had gebruikt, maar ook van elders haalde, totdat hem kort daarop het volledige Franse psalter in handen kwam. Van toen af werd de Bèze het voorbeeld, dat hij afwisselend op de voet of op enige afstand volgde.

Na de voltooiing van de completering zette Utenhove zich aan de revisie van de reeds gedrukte honderd psalmen en van de melodieën, een werk waaraan de ziekte die zijn dood voorafging, een einde maakte. Had hij langer geleefd, wellicht waren nog meer Duitse psalmen ten offer gevallen aan zijn liefde voor de Franse.

Om een indruk te geven van Utenhove's laatste werk, deel ik enkele psalmen en strofen mee, zonder al te veel commentaar.

Psalm 29

DE BÈZE	**UTENHOVE**
III	III
La voix du Seigneur abbat	S'Heeren stemme met gheweldt
Les grans cedres tout à plat:	De cederbooms nederuelt.
Brise les plus hauts montez,	De ceders die daer playsant
Au mont du Liban plantez:	Staen, in Libano gheplant,
Les faisant sauter en sorte,	End doet Libanum ontspringhen,
Eux & Liban qui les porte,	Euen als de kaluers springhen.
Qu 'on voit sauter és boscages	End den bergh Sirion milde,
Faons des licornes sannages.	Als ionghe eenhoorens in 't wilde.
IV	IV
La voix du Seigneur espard	S'Heeren stem deghelick scheydt
Flammes d'vne & d'autre part:	De vierulammen ouer breydt,
Et les grands deserts profons	S'Heeren stem de wilderniß
Fait trembler iusques aux fons.	Doet beuen ende Cades.

1 De psalmen 4, 7, 9, 10, 11, 14, 17 (B), 18, 20 (B), 21 (B), 22, 29 (B), 33, 35 (B), 47 (B), 72, 131 (B) en 132 (B). De met (B) gesigneerde zijn van de Bèze, de andere van Marot.

2 De ene uitzondering betreft psalm 35, die een Engelse melodie kreeg; zie beneden blz. 421.

Oyant ceste voix si forte,	S'Heeren stem, door een veruaren,
La biche craintiue auorte:	Doet de hindekaluers baren.
Mainte forest toute verte	Sy ontdeckt oock harde koene
En est soudain descouuerte.	Menighe bosschagyen groene.

Zo letterlijk als Utenhove hier de Bèze vertaalt, doet hij het niet vaak (Sirion en Kades stammen uit Liesvelt of *Deus Aes*). Onze ernstigste bezwaren tegen dit lied rijzen eerst dan als we het gaan zingen op de pittig geaccentueerde melodie van Louis Bourgeoys!

Psalm 35

Hoewel Utenhove voor de Franse melodie een andere, zeer fraaie, kiest, heeft hij toch de psalm van de Bèze voor zich gehad.

Afgezien van enkele mislukte versregels is deze psalm een van de beste uit de laatste toevoeging.

Psalm 35

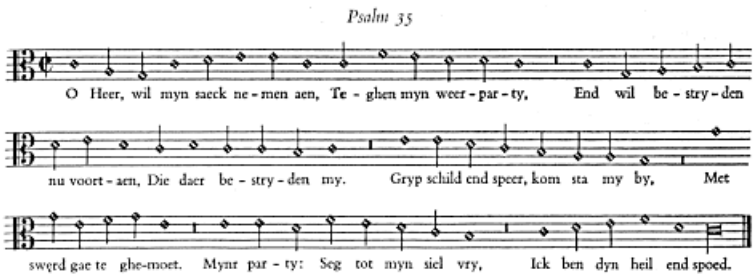
Psalm 35
O Heer, wil myn saeck ne - men aen, Te - ghen myn weer - par - ty, End wil be - stry - den
nu voort - aen, Die daer be - stry - den my. Gryp schild end speer, kom sta my by, Met
swęrd gae te ghe-moet. Mynr par - ty: Seg tot myn siel vry, Ick ben dyn heil end spoed.

DE BÈZE	**UTENHOVE**
VII, 1-4	VII, 1-4
I'alloy' courbé commne feroit	Ick ghingk ghebuckt, ghelyck als doet
Vn qui sa mere pleureroit:	Die syn moeder beweent,
Mais eux cognoissans mon martyre,	Mer sy in mynen teghenspoedt
Se sont assemblez pour en rire.	Verhueghden hen ghemeen.
XI	XI
Seigneur, tu les as veus aussi,	Heere, du heefst dit wel ghesien,
Ne laisse point passer ceci:	Sie door den vingher niet:
Seigneur, de loin ne m'abandonne,	End wil niet verre van my syn,
Ains pour inger ma cause bonne,	Ontwaeck, ryss op met vliet.
Mon Dieu, mon Seigneur, leue-toy:	Myn God, myn Heer, die my recht fyn,
Mon Dieu, mon Seigneur, iuge moy	Bescherm myn saecke also,
Par ta iuste bonté, a fin	Na dyn gherechtheyt Heer, God myn,

Qu'ils n'en soyent ioyeux à la fin: Dat sy niet werden vro.

Opnieuw plaatst Utenhove ons in de keuze van zijn melodie voor een verrassing. Hoewel op grond van het karakter van de tweede regel mijn vermoedens van het begin af gingen in de richting

van een Engels gezangboek, moest ik wachten tot de verschijning van Frost's melodieënverzameling[1] om mijn gissing bewaarheid te zien. Frost noteert namelijk als No. 3 de zangwijze boven *The Song of Zacharias, called Benedictus. 'The only Lord of Israel'*, zoals die voorkomt in

PSALMES | *OF DAUID IN* | *Englishe Metre, by Thomas Sterne-* | *holde and others: conferred with the Ebrue, & in* | *certeine places corrected, as the* | *sense of the Prophete requi-* | *red: and the Note ioy-* | *ned, withall.* | *VERY METE TO BE VSED* | *of all sorts of people priuatly for their godly* | *solace and confort laiyng aparte alle vn-* | *godly songes & ballades, which* | *tende only to the norishing* | *of vice, and corrupting* | *of youth.* ‖ [*etc.*] *1560* ‖[2]

en in de heruitgaven van 1561, 1562 en 1563[3].

Utenhove's notatie vertoont in de 6e noot van de eerste regel en in de laatste drie noten van de tweede en vierde regel een kleine ritmische afwijking (♢ i.p.v. ♢ en ♢♢♢ i.p.v. ♢♢♢).

Het is de eerste en enige maal dat we de Londense ouderling een zangwijs zien ontlenen aan een Engels gezangboek dat in de edities van 1561 en volgende jaren door dezelfde drukker bezorgd werd als zijn eigen psalmboeken van 1561 en '66: John Day, dwelling ouer Aldersgate, beneath Saint Martius. Heeft wellicht Day onze psalmberijmer opmerkzaam gemaakt op de Engelse melodieën? En heeft Utenhove de melodie overgenomen als een bewijs van vriendelijke gezindheid jegens het land dat zijn gemeente al zo veel jaren gastvrijheid verleend had? Of moeten we er een nieuw bewijs van zijn oecumenische gezindheid in zien? Hoe het ook zij, van alle Engelse zangwijzen heeft Utenhove een der fraaiste gekozen, hetgeen ons een compliment aan zijn muzikaliteit moet ontlokken.

Psalm 70

Hoewel de Bèze de 70e psalm oorspronkelijk in vijf strofen zal hebben geconcipieerd, heeft de componist Maître Pierre twee strofen bijeengenomen om opnieuw de melodie van psalm 17 te kunnen toepassen. De vijf strofen van Utenhove, te zingen op de wijze van psalm 5, hebben niets met het lied van de Franse dichter gemeen. De Londenaar berijmde de *Deus-Aes*tekst, veranderde hoogstens later in III, 4 het 'daer, daer' in het 'ha ha' van de Bèze.

DEUS AES	**II**
Sy moeten hen schamen / ende te schanden worden /	Laet schaemroot end tot schande komen,
die na myner zielen staen:	Die daer na myn leuen vast staen,
sy moeten te rugghe keeren /	Laetse beschaemt te rugghe gaen,

1 *English & Scottish Psalm & Hymn Tunes c. 1543-1677*. by Maurice Frost, London / New York / Toronto 1953. In geen onzer openbare bibliotheken bevindt zich een ex. van deze 'Engelse Zahn'.

2 Het enige ex. bevindt zich in de bibl. van Christ Church te Oxford.

3 De opgave van deze vindplaatsen naar Frost. In het ex. van de ed. 1562 (*The whole Book of Psalmes, collected into English metre by T. Sternhold, John Hopkins, and others* [etc.]) ter K.B. te 's-Gravenhage - een aan Frost onbekend gebleven ex. - heb ik de melodie niet aangetroffen.

ende beschimpt worden / die my quaedt wenschen.	De ghene die my t' quade gonnen, End t' goede afgonnen.

III

Dat sy moeten wederom te schanden	Laetse verre te rugghe wycken,
worden /	End deghelick werden beschaemt,
die daer ouer my schreyen:	Die daer teghen my onbeschaemt,
Daer / daer.	Roepen ha ha, somen siet blycken,
	In alle wycken.

V

Ick doch ben ellendich ende arm /	Mer ick ben arem sonder eere,
God haest dy tot my:	End ellendigh, haest dy tot my:
want ghy zijt mijn Hulper ende Verlosser /	Myn hulper end verlosser vry,
mijn God en vertreckt niet.	Bistu, end gheen ander, o Heere,
	Haest dy doch seere.

Psalm 98, II

Is gheweest synr goedheyt en trauwen,
Tot t'huyß Israels ghedachtigh,
D'□rde eynden hebben konnen schauwen,
De saligheyt onß Gods krachtigh.
Ieuchet dan fyn Gode den Heere,
Die daer ouer t' gantse □rdryck syt,
Singht vroylick end verhueght v seere,
Singht lof alsnu end t'aller tydt.

Slechts de tweede helft van de strofe voldoet enigermate aan de eis van de melodie. De regels 2 en 4 behoren staand rijm te hebben.

Hoeveel beter ‘loopt’ dan

Psalm 140, III

Doe seyde ick met een vast vertrauwen,
Du bist myn God in eewigheyt,
Myns biddens stemme, o Heer vol trauwen,
Verhoor in dyn bermhertigheyt.
Du bist, o God, almechtighe Heere,
De sterckte myner saligheyt,
Myns hoofds decksel ende gheweere
In tyd van kryghe end teghenheyt.

Utenhove maakte voor deze psalm de melodie van psalm 72 (65) pasklaar door enkele noten te verdubbelen.

Zo is het nu telkens in al deze psalmen: goede strofen en zeer zwakke wisselen elkaar af; op enkele fraaie versregels volgen de meest barbaarse. De laatste zijn verre in de meerderheid, een aangrijpende stroof, om van een gehele psalm maar niet te spreken, laat zich niet vinden.

Men kan dit alles op de rekening schrijven van een verminderde inspiratie, eerder moeten we, naar ik meen, uitgaan van het dichterlijk onvermogen. Slechts onder optimale omstandigheden, onder de inwerking van heftige gemoedsbewegingen is Utenhove in staat geweest een poëtisch aanvaardbaar gedicht te schrijven.

Niet onvermeld mag blijven dat Utenhove zijn 65e psalm schreef op de melodie bij psalm 19 van Burkard Waldis. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij deze ontleend aan het Straszburger Gesangbuch van 1562, dat enkele zangwijzen uit Waldis' psalter van 1553 had overgenomen (zie Zahn 8139).

Voor psalm 88 gebruikte hij een zangwijze die waarvan ik de bron niet heb kunnen ontdekken en die ik dus hier meedeel.

Psalm 88
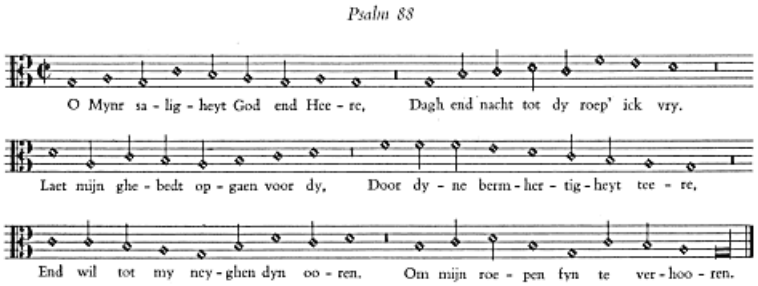
Psalm 88
O Mynr sa - lig - heyt God end Hee - re, Dagh end nacht tot dy roep' ick vry.
Laet mijn ghe - bedt op - gaen voor dy, Door dy - ne berm - her - tig - heyt tee - re,
End wil tot my ney - ghen dyn oo - ren, Om mijn roe - pen fyn te ver - hoo - ren.

Nieuwe psalmen in de uitgave van 1566.

Ps.	Bron	Melodic	Bron
4	Marot	Frans 4	Ed. 1551
7	Marot	Frans 7	Ed. 1551
9	Marot	Frans 9	Ed. 1551
10	Marot	Frans 10	Ed. 1551
11	Marot	Frans 11	Ed. 1551
14	Marot	Frans 14	Ed. 1551
17	De Bèze	Frans 17	Ed. 1551
18	Marot	Frans 18	Ed. 1551
20	De Bèze	Frans 20	Ed. 1551
21	De Bèze	Frans 21	Ed. 1551
22	Marot	Frans 22	Ed. 1551

Ps.	Bron	Melodie	Bron
29	De Bèze	Frans 29	Ed. 1551
33	Marot	Frans 33	Ed. 1551
35	De Bèze	*The Song of Zacharias*	*Psalmes of David*, 1560 (1562)
47	De Bèze	Frans 47	Ed. 1551
48	Deus Aes	Utenh. 46 (= Strb.-Fr. 114)	*Hondert Psalmen*
54	Deus Aes	Frans 129	Ed. 1562
55	De Bèze	Frans 55	Ed. 1562
56	Deus Aes	± Frans 66 (118)	Ed. 1551/'62
57	Deus Aes	Frans 43	Ed. 1551/'62
58	De Bèze	Frans 43	Ed. 1551/'62.
59	Deus Aes	Frans 59	Ed. 1562
60	De Bèze	Frans 128	Ed. 1551/'62
61	De Bèze	Frans 61	Ed. 1562
63	De Bèze	Frans 63 (= 17)	Ed. 1551/'62
64	Deus Aes	Utenh. 144 (onbek. bron)	*Hondert Psalmen*
65	De Bèze	Ps. 19 van Burkard Waldis	Straszb. Gesangb. 1562
68	De Bèze	Frans 68 (= 36)	Ed. 1551/'62
69	De Bèze	Frans 27	Ed. 1551/'62
70	Deus Aes	Frans 5	Ed. 1551/'62
71	De Bèze	Frans 71 (= 31)	Ed. 1562
72	Marot	Frans 72 (= 65)	Ed. 1551
74	De Bèze	Frans 74	Ed. 1562
76	De Bèze	Frans 76	Ed. 1562
78	De Bèze	Utenh. 94 (= Strb.-Fr. 51)	*Hondert Psalmen*
80	De Bèze	Frans 80	Ed. 1562
81	De Bèze	Frans 3	Ed. 1551/'62
87	De Bèze	Frans 87	Ed. 1562
88	De Bèze	O n b e k e n d	
89	De Bèze	Frans 16	Ed. 1551/'62
92	De Bèze	Frans 92	Ed. 1562
93	De Bèze	Frans 93	Ed. 1562

96	De Bèze	Frans 96	Ed. 1562
97	De Bèze	Frans 39	Ed. 1551/'62
98	De Bèze	Frans 98 (= 66 en 118)	Ed. 1562
99	Deus Aes	Frans 3	Ed. 1551/'62
131	De Bèze	Frans 131	Ed. 1551
132	De Bèze	Frans 132	Ed. 1551/'62
135	De Bèze	Utenh. 32 (= Strb.-Fr. 120)	*Hondert Psalmen*
140	De Bèze	± Frans 65	Ed. 1551/'62
Geheel opnieuw berijmde 'oudere' psalmen.			
2	Marot	Frans 2	Ed. 1551/'62
3	Marot	Frans 3	Ed. 1551/'62
43	Marot	Frans 43	Ed. 1551/'62

16. De bekendheid van Utenhove's psalmen in de Nederlanden

We herinneren ons de brief die Casper van der Heyden in 1555 uit Antwerpen schreef aan zijn vrienden te Emden. Ze moesten aan de boekverkoper Jacob Michiels meedelen dat er in het zuiden grote vraag was naar de psalmboekjes van Jan Utenhove, maar ook dat de mensen ze over het algemeen te duur vonden[1].

Blijkbaar had Michiels, die ook in Londen boekhandelaar was geweest, zijn voorraad, of een gedeelte ervan, naar Emden kunnen overbrengen. Van die stad uit vonden de psalmboekjes hun weg naar de andere vluchtelingengemeenten van Norden in Oost-Friesland tot Frankenthal in de Paltz - vooral nadat Van der Erven begonnen was de gezangboeken te vermenigvuldigen - en naar de Nederlandse gewesten.

Uit de talrijke herdrukken die Ctematius van Utenhove's psalmen bezorgde mag men de behoefte eraan afleiden, hun populariteit uit de wijsaanduidingen in andere liedboeken, zoals we dat ook bij de *Souterliedekens* hebben gezien[2].

Een systematisch onderzoek naar de verbreiding van Utenhove's psalmen heb ik niet ingesteld. De mogelijkheid dat in de diverse liedboeken van de 16e eeuw nog verwijzingen naar de 'Londense' psalmen voorkomen, is dus groot.

Van de 116 liederen in Jan Fruytiers' *Ecclesiasticus* (*1565*)[3] moeten er 10 op melodieën van Utenhove gezongen worden; bij 4 liederen is het psalmnummer en de beginregel opgegeven, bij 6 andere alleen de beginregel:

III:	VVanneer ick vvas in teghenspoet, Psalm. [= Ut. ps. 120]
XXXI:	O Vader Godt in hemelryck [= Ut. *Oratio Dominica*][4]
XXXII:	In dynen toren vvilt, &c. [= Ut. ps. 6]
CVIII:	Mijn siele looft den Heere dijn [= Ut. ps. 103]
CXI:	Godt der Goden Heer. &c. [= Ut. ps. 50]
CXIII:	O Godt die daer onse vader bist [= Ut. *Bedezang*]
LXXI:	Waerom is tvolck oproerich, Psal. ij.
LXXIV:	O Godt mijnder ghenadich zijt, Psal. 51.
LXXV:	Recht my Heer ende grijpt mijn sake aen Psal. xliij.
LXXVIII:	Soo wie hier haer betrouvven, Psal. 125.

Uit de beginregel van psalm 2 blijkt dat Fruytiers de uitgave van de *25. Psalmen* van 1557 (of de herdruk van '58) gebruikt heeft.

1 Zie blz. 366.
2 De bekendheid van de *Souterliedekens* is veel groter geweest. Vgl. ook blz. 236.
3 Ik gebruikte de uitgave van D.F. Scheurleer, *Ecclesiasticus* [enz.] Amsterdam 1898.
4 Scheurleer (*Ecclesiasticus*, blz. XXXVII) rekent ook dit tot de aan Utenhove ontleende gezangen. Wel is de melodie dezelfde, maar de beginregel luidt bij Utenhove: *Vader onser in Hemelrijck*.

In hetzelfde jaar 1565 verscheen te ‘Vranckfort’ een Nederlandse vertaling van het Bonner Gesangbuch (van 1561) onder de titel: *Een Hantboecxken* [enz.][1]. Niet alleen de psalmen zijn vertaald, ook de gezangen uit het origineel. Bij een aantal is de melodie genoteerd, bij de overige wordt volstaan met een aanduiding van de zangwijs van een ander, bekend geacht lied. Nu staat bij het 68e lied (*Ick danck v lieue Heere*): Op de wijse *Salich is hy bedeghen*. Oft op: *Ick hoorde een Maechdeken singhen*. De eerste aanduiding is de beginregel van Utenhove's psalm 128 van 1557 ('58). Een bewijs dat de Londense psalmen ook in Lutherse kringen niet onopgemerkt waren gebleven. Maar, het ‘oecumenisch’ karakter van Utenhove's vroegste bundeltjes kennende, verwondert ons dit niet al te zeer.

Ook de dichters van (de vroegste) Geuzenliederen geven blijken van bekendheid met de psalmen van de Londense ouderling. Het eerste lied in de ed. Kuiper-Leendertz[2] (Van Christophoro Fabritio) wordt gezongen Op de wyse vanden xliiij Psalm: *Wy hebben ghehoort*, dat is de 44e psalm van Utenhove; nr. 21 (Een nieu liedeken): Op die wyse, *Vader onse in Hemelrijck* (Utenhove's *Vader onse*); nr. 25 (Oorlof Liedt van Iooris Silvanus): Na de wyse des 142. Londenschen Psalme: *Met mynder stemme tot den Heere;* en nr. 30 (Hier beginnen de Geusen) Op de wijse des ij. Psalms Uutenhove.

Niettegenstaande laatstgenoemd lied de slag bij Heiligerlee bezingt, blijkt uit de strofe dat niet de melodie van 1566 bedoeld is, maar die van 1557/8.

De Daye-edities zijn in de Nederlanden niet of nauwelijks bekend geworden, en het allerpopulairst waren nog de psalmen uit de bundeltjes van 1557 en '58. Het beste bewijs daarvoor wordt wel geleverd door het zogenaamde ‘Boskoopse boekje’.

In de tweede week van april 1896 werden bij het afbreken van de dorpstoren van Boskoop vijf ‘in een steen gemetselde’ boekjes gevonden: een ongedateerd stichtelijk traktaatje, een geestelijk liedboekje van 1554 in Nederrijns dialect (aan Wackernagel onbekend), een exemplaar van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, een Heidelbergse Catechismus en een psalm- en gezangboekje, alle gedateerd 1566.

De boekjes zijn uit- en inwendig uitvoerig beschreven door dr. J.G.R. Acquoy[3]. Evenals hem interesseert ons het psalm- en gezangboekje ‘ten gebruike bij de geuzenpreek in 1566’ het meest.

Het titelblad vermeldt:

❧ *Sommighe* | *Psalmen ende ander ghesan* = | *ghen / diemë in die Christë* | *Ghemeynte in dese Neder* | *landē is gebruyckende* ‖

Collossen. 3. | ☞ *Het Woort Christi wone in v rijc* = | *kelick / in alderley Wijsheyt: leert ende* | *vermaent malcanderen / met Psalmē* | *ende Lof sanghen / ende gheeste* = | *licke Liedekens / in ghenade /* | *singhende den Heere in* | *uwen herten.* ‖

1 Zie hierna Hoofdstuk V.

2 *Het Genzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van Dr. E.T. Kuiper* uitgegeven door dr. P. Leendertz Jr., I, Zutphen 1924.

3 J.G.R. Acquoy, *De Vijf, in den toren te Boskoop gevonden Boekjes beschreven en toegelicht*, in: *Archief voor Ned. Kerkgesch.* dl. VI, 's-Gravenhage 1896, blz. 77-128. Ik citeer de van de schrijver afkomstige, afzonderlijk gepagineerde overdruk.

Jacob. 5. | *Is yemandt in lijden onder v? die* | *bidde. Is yemant ghoets* | *moets? dye singhe* | *Psalmen.* ‖ *Anno. 1566.* ‖[1]

Het gezangboekje bevat de psalmen 1, 2, 79, 115, 130, 128 en 143, voorafgegaan door ‘Een cort Ghebedt voor die Predicatie’ en gevolgd door ‘Dat ghebedt ons Heeren Jesu Christi. Math. 6.’, ‘Die tien Gheboden des Heeren. Exodi int. xx.’, ‘Den Lofsang Zacharie. Luce. I.’, ‘Den Lofsang der ionckfrouwen Marie / Luce. I.’, ‘Den Lofsang van Symeon. Luce. II.’ en het ‘Simbolum Apostolorum / dat is een corte bekentenisse des waren Christen gheloofs’.

De vijf laatstgenoemde gezangen zijn ontleend aan het psalmboek van Petrus Dathenus, dat in het voorjaar van 1566 verschenen was, de beide andere liederen en de psalmen zijn van Jan Utenhove, naar de uitgave van 1557(1558)[2]!

De *Hondert Psalmen* van 1561 zijn dus in 1566 in de Nederlanden niet, althans niet algemeen, bekend geweest.

Uit diverse bronnen weten we dat sedert juni, juli 1566 in de zuidelijke en in de noordelijke Nederlanden de gereformeerden alle gevaren trotseerden en openlijk vergaderden. ‘...Want al hadden de Hervormden destijds nog geen eigen kerken, zij hadden toch hunne geheime samenkomsten, straks zelfs, eerst bij nacht, daarna bij dag, hunne godsdienstoefeningen in het open veld, waarbij predikatiën werden gehouden, kinderen gedoopt, huwelijken ingezegend, in één woord alles werd verricht, wat tot eene reeds georganiseerde gemeente behoort.

Bij die gelegenheden nu zong men ook ijverig Psalmen. Tot dusverre heeft niemand geweten, welke Psalmen dat waren. Doch wijl de Voorrede der berijming van Dathenus gedagteekend is 25 Maart 1566, nam men eenvoudig aan, dat het de zijne moesten zijn geweest. Men zag er zelfs een bewijs in voor hunne snelle verspreiding’[3].

Met de vondst van het ‘Boskoopse’ boekje acht prof. Acquoy alle problemen dienaangaande opgelost. Slechts bleef nog de vraag over hoe Datheen's gezangen hier in de zomer van 1566 al zo bekend konden zijn, dat de drukker een notatie, zelfs een aanduiding van de zangwijze achterwege kon laten. En dan zegt Acquoy: ‘Ik acht niet onwaarschijnlijk, dat die Gezangen reeds vóór 1566 op een vliegend blaadje of in een klein boekje zijn verspreid geweest’, en even verder: ‘...En als die invloed [van Dathenus op Ctematius] zoo groot is geweest, wat wonder dan, dat Van der Erven ook weleens Gezangen van Dathenus afzonderlijk zal hebben gedrukt?[4]’

Acquoy moest wel tot deze gissingen komen, doordat hij de verschijning van het Boskoopse

1 Acquoy, *De Vijf..Boekjes*, blz. 17-43; Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* nr. LXIX. Wieder acht het niet waarschijnlijk dat Van der Erven te Emden de drukker is geweest; naar zijn mening was Steuen Joessen te Kampen de drukker-uitgever.

2 De enige bijzonderheid die over de tekst meegedeeld kan worden, is dat ‘du’ en ‘dijn’ veranderd zijn in ‘ghy’ en ‘v(we)’. Enkele gevallen zijn echter aan de aandacht van de corrector ontsnapt.

3 Acquoy, *De Vijf...Boekjes*, blz. 23-24. Aldaar ook de ‘diverse bronnen’.

4 Acquoy, *De Vijf...Boekjes*, blz. 39 en 40. Acquoy veronderstelde dat Ctematius de drukker was en dat Dathenus een zodanige invloed op hem had dat hij ‘du’ in ‘ghy’ veranderde.

boekje stelt in de zomer (juni, juli) van 1566. Dit tijdstip nam hij aan in verband met een vermeerderde herdruk van het boekje, die eveneens het jaartal 1566 draagt[1].

Wordt de zaak echter niet veel eenvoudiger als men aanneemt dat de '*Sommighe Psalmen ende ander ghesanghen*' eerst later in het jaar, augustus of september, het licht zagen? En wat is er dan tegen om de herdruk op november, december te stellen? Voor een dergelijk klein, eenvoudig boekje had men toch niet meer dan een paar maanden nodig? Maar wat is er dan bij de vroegste geuzenpreek gezongen? Het antwoord kan slechts zijn: de psalmen en gezangen van Jan Utenhove, die in noord en zuid sedert 1551, in elk geval volgens het getuigenis van Van der Heyden, sedert 1555 verspreid werden. In het halve jaar dat ligt tussen Datheen's Voorrede en de verschijning van het 'Boskoopse boekje' kunnen Datheen's liederen bekendheid genoeg verworven hebben om een uitgave zonder muziek te rechtvaardigen. Maar nog niet voldoende populariteit om de psalmen van Utenhove geheel te kunnen verdringen!

De herdruk waarvan hierboven sprake was, kennen we alleen uit de verkoopscatalogus van Le Long (nr. 1194) en uit diens aantekening in zijn *Kort Historisch Verhaal:*

De Psalmen Davids, ende andere Lofsanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Christen Gemeynten in dese Nederlande is gebruyckende, Ghedruckt Ao. 1566.

'Hierin staan 38 *Psalmen* van Jan Utenhoven, en 19 *Liederen*. De Psalmen staan zonder ordre, en volgen malkander aldus: Psalm 1, 2, 79, 84, 103, 115, 127, 128, 130, 133, 143, 3, 6, 15, 23, 32, 43, 44, 50, 13, 51, 82, 90, 101, 112, 124, 126, 142, 146, 147, 119, 30, 36, 66, 67, 95, 111 en 148.

Deze druk is vry slordig'[2].

Een wonderlijker volgorde is nauwelijks denkbaar en waar ze op berust laat zich zelfs niet gissen. Alleen is het aannemelijk dat de zeven laatste psalmen (van 30 tot 148) toegevoegd zijn, toen de drukker (of samensteller) de *Acht ende Dertich Psalmen*, het complement van de *LXIIII. Psalmen* tot de *Hondert* in handen kreeg. Of de Londense druk van 1561 zelf, maar dat zou eerst kunnen worden uitgemaakt als het boekje dat Le Long nog in zijn bezit had, doch dat sedert spoorloos verdwenen is, weer teruggevonden werd.

Werden dus eind 1566 in de gereformeerde samenkomsten de psalmen van Utenhove nog gebruikt, spoedig zouden ze daaruit verdrongen worden door de berijming van Petrus Dathenus. En dit was ook hun lot in Engeland.

Op zondag 25 maart 1571 werd de Londense gemeente vanwege de kerkeraad een stuk voorgelezen, dat zo begon: 'Alzo de dienaren der consistorie van der ghemeinte weghe van over langhen tijdt ernstelick anghesproken ende versocht zijn gheweest, om in stede van de Psalmen wijlen Jans Vuytenhove, saligher ghedachten, te mueghen singhen de Psalmen Petri Datheni, allegierende

1 Acquoy, *De Vijf...Boekjes*, blz. 23: 'Men kan het dus veilig in Juni of Juli 1566 stellen.'

2 Le Long, *Kort Historisch Verhaal*, blz. 73-74; Wieder, *Schrift. Liedekens, Bibliogr.* nr. LXX. - De veilingcatalogus (1744) tekende aan (bij nr. 1194): 'Dit Psalmboek is extra Raar / zynde voor dat van P. Dathenius in de Nederlandtsche Kerke onder 't Kruys gebruykt.' Volgens de notering in mijn ex. van de Catalogus werd het boekje verkocht voor 1 .. 18.

daertoe verscheyden wichtighe redenen', enz.[1]. Twee weken later werd aan de gemeente bekend gemaakt dat slechts tien of twaalf leden (onder wie zich Godfried van Wingen bevond) bezwaar hadden tegen de verandering. Daarmee was het pleit voor Datheen en tegen Utenhove beslist. De grote toevloed van immigranten, sedert Alva's komst in de Nederlanden, zal op de gewijzigde gesteldheid van de Londense gemeente van overwegende invloed zijn geweest.

17. Slotbeschouwing

De psalmbundels waarmee we ons in de voorgaande bladzijden uitvoerig hebben bezig gehouden, hebben ons in aanraking gebracht met een van de belangrijkste personen uit onze middenzestiend' eeuwse hervormingsgeschiedenis: Jan Utenhove. Om des geloofs wil verliet hij zijn vaderland, vertoefde in Keulen en vestigde zich in Straatsburg, vanwaaruit hij reizen ondernam naar Bazel, Zürich en Genève. Het Interim dwong hem uit Straatsburg heen te gaan, Engeland werd zijn nieuwe verblijfplaats. Slechts enkele jaren kende hij daar rust. Dreigende vervolging deed hem besluiten naar Denemarken te gaan, waar hem echter de bitterste teleurstelling wachtte. Emden nam hem gastvrij op en hier zou hij de gewenste rust hebben kunnen vinden als niet het lot van de Poolse protestanten hem had aangetrokken. Teleurgesteld en vermoeid verlaat hij Polen om zich opnieuw bij de ballingen te Londen te voegen. Maar zijn leven als 'vluchteling' had hem in contact gebracht met de grote hervormers van zijn dagen: Bucer, Bullinger, Calvijn, a Lasco, met de leiders en leden van een gereformeerde gemeente, die hijzelf mede gesticht en vele jaren als ouderling gediend heeft.

De invloed die genoemde reformatoren, hetzij door persoonlijk contact, hetzij door briefwisseling, op zijn geest uitgeoefend hebben, weerspiegelt zich in zijn gemeentelijke arbeid, vooral in zijn geschriften: de *Catechismus*, de Londense liturgie, zijn brieven.

Ook in de psalmberijming, waaraan hij, met onderbrekingen, vijftien jaar gewerkt heeft. De keuze van zijn 'bronnen' en daarnaast van zijn melodieën in de onderscheidene bundels is kenmerkend voor zijn ontwikkelingsgang als theoloog-hymnoloog. Onder invloed van zijn verblijf te Straatsburg en van de omstandigheden die hem tot haast aanzetten, vertaalt hij psalmen uit het *Bonner Gesangbuch* en even later uit het gezangboek van de Franse gemeente te Straatsburg. Als hij onder de verse indruk van de gebeurtenissen in Denemarken elf psalmen ter berijming kiest die zijn stemmingen het zuiverst vertolken, vertaalt hij niet of nauwelijks, maar inspireert hij zich op de tekst van de Nederlandse bijbel (Liesvelt). Maar dan komt er een kentering. In Polen vindt hij blijkbaar voldoende rust en gelegenheid om zich grondiger op de wetenschappelijke studie van de Psalmen toe te leggen: het Pagninisch-Vatabliaans *Liber Psalmorum* wordt nu zijn uitgangspunt. Zijn melodieën blijft hij echter aan uiteenlopende bronnen ontlenen. Een tweede kentering geven de *Hondert Psalmen* van 1561 te zien: het aandeel van de Franse psalmberijmers, Marot en de Bèze, wordt groter, en daarmee ook dat van de Franse zangwijzen (46%). In de laatste periode blijkt het Franse psalter volledig de overwinning behaald te hebben. Meer dan veertig van de vijftig aan-

1 Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 251 v.

vullende psalmen zijn vertaald of bewerkt naar Marot en de Bèze. In de volledige uitgave van 1566 is het aantal melodieën uit het Geneefse psalmboek gestegen tot 93, tegenover 28 Duitse en 17 Straatsburgs-Franse (+ 1 Poolse, 1 Engelse en 10 mij onbekende). De lijn die in Straatsburg begon, vindt zijn eindpunt in Genève. Door de oudere liederen is Utenhove's psalmboek toch een 'oecumenisch' gezangboek gebleven.

Dat ondanks alles - de sympathieke figuur van de auteur, de tekstgetrouwheid, de over het algemeen fraaie melodieën - de psalmen van Utenhove twintig jaar nadat zij voor het eerst in Austin Friars opgeklonken hadden, in hetzelfde kerkgebouw voor het laatst in een Nederlandse gereformeerde eredienst werden gebruikt, vindt zijn oorzaak in de taal, in het vers. Niet alleen de reformatorische theoloog in Utenhove was in wording, ook de taalbeschouwer.

Zijn oudste psalmen, nauwgezette vertalingen, sluiten zich aan bij de volkse verzen en strofen van zijn Duitse voorbeelden. Zijn taal is nog enigermate verwant aan die van de *Souterliedekens*, maar dan zonder de laat-middeleeuwse zoetigheden en zonder retoricale rijmkunststukjes; zijn vers eveneens: hij telt niet de lettergrepen, wel de heffingen. Maar dan, onder invloed van het streven naar zuivering en opbouw van de moedertaal zoals dat even na 1550 tot gelding komt[1], ontwikkelt ook Utenhove zich tot renaissance-taalkunstenaar. Het taalideaal dat hij zich voor zijn vertaling van het Nieuwe Testament gesteld had, wenst hij ook te verwezenlijken in zijn psalmberijming. In de *Andere 26. Psalmen*, geschreven in Polen en dus na de Bijbeloverzetting, vinden we zijn eerste proeven op dit gebied. De woordsamenstellingen en afleidingen van eigen vinding, de van de gewone omgangstaal afwijkende zinsstructuur zijn de voornaamste kenmerken van zijn nieuwe taal. Door in hoofdzaak zich te baseren op het Latijn van het *Liber Psalmorum* stond hij ook losser van de Nederlandse bijbeltekst. Gepaard daarmee gaat een, waarschijnlijk onder Franse invloed, gewijzigde visie op het vers: Utenhove gaat de syllaben tellen. Een welbewust streven om het natuurlijke woordaccent in het vers te doen samenvallen met de melodische accenten treffen we echter niet bij hem aan. Hij zou daar overigens ook zijn tijd ver mee vooruit geweest zijn!

De grootste literaire tekortkoming in de 'jongere' psalmen is echter gelegen in Utenhove's onvermogen om aan de inhoud een boeiende versvorm te geven, zoals prof. Van Es terecht opmerkt[2]. 'Van een rhythmische beweging die de sfeer van den psalm bepaalt, is in de meeste gevallen geen sprake. Het vers lijkt dikwijls meer op proza, ingedeeld naar de melodie'[3].

Waar echter een meer metrisch gebonden gedicht ontstaat, constateert Van Es 'wederom den overgang naar de gedragen "psalmische" jambe.' Hij citeert dan de eerste strofe van psalm 23 naar de versie in de *Hondert Psalmen* en tekent daarbij aan: 'Mogelijk zou een volledige vergelijking van de verschillende uitgaven een ontwikkeling in deze richting bij UTENHOVE zelf doen blijken'[4]. Wie de door mij aangehaalde psalmen, psalmstrofen en stroferegels uit de edities van 1561 en 1566 op dit punt onderzoekt, zal bemerken dat van een ontwikkeling in de richting van een 'psalmische jambe'

1 L van den Branden, *Het Streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Gent 1956.
2 Van Es in: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 192.
3 Van Es, *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 193.
4 Van Es, *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, noot 15 op blz. 219.

geen sprake is. Het afnemen van de inspiratie bij een man die van nature geen dichter was[1], is voor vers en strofe vaak dodelijk geweest.

Dit alles bijeen is oorzaak geweest dat de psalmberijming de maker slechts zes jaar heeft overleefd. Het wegcorrigeren en onderdrukken van al te onvolkse woorden en zegswijzen in de definitieve uitgave van 1566 heeft de bundel niet meer kunnen redden.

Maar in de korte tijd van hun bestaan hebben Utenhove's psalmen hun doel en uitwerking niet gemist. Ik weet niet of de vier dichtregels die C.P. Hofstede de Groot toeschrijft aan ‘een gevangene om den geloove in banden en pijnen’, de lof van Utenhove's psalmboek bezingende, authentiek zijn, maar omdat ze zonder twijfel het gevoelen kunnen vertolken van menig tijdgenoot, die zich minder om de vorm bekommerde dan om de inhoud, als hij maar psalmen zingen kon, wil ik ze op mijn beurt ten besluite van dit hoofdstuk citeren:

> O lieflijk boekelijn, wat troosttet gij mijn herte
> Toen gij mijn makker was in jammer, smaet en smerte.
> Wat laafdet gij mijn ziel in doodsnood en in pijn.
> Gij waert mijn liefst kleinood, o lieflijk boekelijn[2].

1 Tot welk een middelmatige prestatie Utenhove komt als hij ‘vrij’ kan dichten, moge blijken uit ‘*Een dichtschrift van der vrucht end nut des lesens der Psalmen*’, dat de *Hondert Psalmen* voorafgaat. Van de 29 zes-regelige strofen citeer ik de twee eerste:

Psal. xci.	So wat faele of nood dy moghte aenstaen,
Psal. cxxi	Du kanst wt den Psalmen troost ontfaen,
Psal. cxxx.	So wel nae der siele als na den lyfue.
Psal. xxxiij.	Maeck dy dan mit den seluen ghemeyn,
Psal. xxxiiij.	Op dat du Gods hulp end anders gheyn,
Psal. l.	In nood aensoeckest, na Dauids schryuen.
Psal. cxix.	Faelt dy wysheyt aen eenighen oord,
Psal. xix.	Begheer de selue nae s'Heeren woord,
Psal. xxviij.	Mit Dauid, so sal dy ghewerden.
Psal. xxij.	So wanneer Godes gheest in dy swyckt
Psal. li.	Du salt oock daermit werden verryckt,
Psal. xxiij.	So du hem biddest met een volherden.

2 C.P. Hofstede de Groot, *Honderd Jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden* (*1518-1619*), Leiden z.j. (1883), blz. 128, zonder bronvermelding.

Hoofdstuk IV
De psalmen van Lucas de Heere

1. Inleiding

Toen Kalff in zijn nog altijd raadplegenswaardige *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16e eeuw* de psalmberijming van de Gentse schilder en poëet Lucas de Heere een plaats moest geven, deed hij dat in de paragraaf over de *Katholieke Poëzie*. De grond daartoe vond hij in een passage van het voorbericht tot de *Psalmen Davids*, waarin als doel van de bundel wordt aangewezen de vele 'onstichtelycke ende *ketterlicke* liedekens' te doen ontwennen[1]. Wat verderop in zijn boek herhaalt Kalff, in ander verband, zijn overtuiging: 'Schept De Heere ook al behagen in de onschuldige, min of meer platte boert, welke zoovele zijner epigrammen kenmerkt (.....) - hij was toch ook de man, die eene Psalmberijming vervaardigde *ten behoeve der Katholieken*; ook de man, die vóór den «Ecclesiasticus» van Jan Fruytiers eene ode plaatste, waarin hij waarschuwt tegen het zingen van «vleeschelycke liedekens», die «sporen ter verdoemenesse» zijn'[2].

Ook D.F. Scheurleer ziet in het voorwoord aanwijzingen voor het katholiek-zijn van de dichter: er wordt immers gesmaald op de 'lichtvaerdighe voysen, danssen en ander wulpsheden' van de *Souterliedekens* en gewaarschuwd tegen de 'ketterlicke' liedjes. 'Noch [sic] duidelijker wordt ons de richting', zegt Scheurleer, 'wanneer wij zien hoe gevaarlijk eene overzetting uit het Hebreeuwsch geacht wordt. Gevolgd werd eene vertaling van S. Hieronimus, Augustinus, Arnobius en anderen'[3].

Met deze uitspraken was dus De Heere's geloofsrichting problematisch geworden. Le Long had de dichter van de *Psalmen Davids* 'van de Gereformeerde Religie' geheten, op grond echter van diens houding in 1580[4], en in 1867 had Wackernagel zonder enige argumentatie van De Heere's psalmboek gezegd dat het 'Für die reformierten Gemeinden' bestemd was[5].

Om aan de onzekerheid een einde te maken heeft in het begin van onze eeuw Marten Rudelsheim in een uitvoerige, goed gedocumenteerde studie[6] getracht aan te tonen welke rol De Heere gespeeld

1 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16e eeuw II*, (Leiden 1889), blz. 112-113.
2 Kalff, *Gesch. Ned. Lettk. 16e eeuw*, blz. 243-244 (cursivering van mij).
3 *Ecclesiasticus oft de Wijse Sproken Iesn de soons Syrach* [enz.]. Op nicuw uitgegeven... door D.F. Scheurleer, Amsterdam 1898, blz. XXXII-XXXIII.
4 Isaac le Long, *Kort Historisch Verhaal, van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden Kerken onder 't Kruys*, [enz.] Amsterdam 1751, blz. 122.
5 Philipp Wackernagel, *Lieder der niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16. Jahrlumdert*, Frankfurt am Main 1867, S. III.
6 Marten Rudelsheim, *Lucas d'Heere*, in: *Oud-Holland XXI* (1903), blz. 85-110.

heeft in de godsdienstige beroerten van de 16e eeuw, en geprobeerd zo nauwkeurig mogelijk de datum vast te stellen ‘waarop hij den ouden godsdienst afzower, om zich in de armen van het Protestantisme te werpen’[1]. Hij kwam daarbij tot de slotsom dat de schilder-dichter reeds tamelijk jong Protestant was, zeker in de tijd dat hij zijn psalmen schreef[2].

Rudelsheim's opstel heeft indruk gemaakt. In zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* is Kalff al heel wat minder positief: ‘De dichter van *den Hof en Boomgaard* behoort nog tot de Roomsch-Katholieke kerk. Was hij een vurig, een overtuigd Katholiek en zijn geloof een geloof des harten? Wij mogen het betwijfelen...’ ‘In allen gevalle, er woelt reeds iets van het nieuwe geloof in hem, wanneer hij zijn eersten bundel in het licht zendt. Misschien kan men de eerste sporen van dat nieuwe reeds in 1556 aanwijzen. Duidelijker zijn deze te zien in zijne *Psalmen Davids*.’ Toch blijft het ‘ketterlick’ uit de voorrede Kalff dwars zitten: ‘Uit het woord *ketterlick* zou men opmaken, dat De Heere, al gevoelde hij behoefte aan *hervorming* in het algemeen, nog op den bodem der oude kerk stond’[3].

Geheel overtuigd was Kalff dus nog niet, en daarom achtte in 1939 W.A.P. Smit het nodig enigszins uitvoerig te betogen waarom hij De Heere onder zijn *Dichters der Reformatie* opnam[4]. Is Smit's conclusie zeer voorzichtig gesteld - ‘maar toch acht ik het (.....) het meest waarschijnlijk, dat Lucas de Heere in 1565 nog wel niet openlijk met de Roomse Kerk gebroken had, doch praktisch reeds aan de kant der Hervormden stond’[5] - Van Es, de psalmberijmingen van de 16e eeuw beschrijvende, is daartegenover zeer stellig in zijn overtuiging dat de Psalmen Davids de uiting zijn van een bewuste reformatorische gezindheid[6].

Beide laatste geleerden hebben gebruik gemaakt van Rudelsheim's vondsten en de voorrede opnieuw geïnterpreteerd, echter niet op àlle punten. Het zal dus zaak zijn het voorbericht nogmaals kritisch te bezien, alsook de bewijsvoering van Rudelsheim. Tenslotte, kan men een oordeel vellen over een letterkundig werk zonder het nauwkeurig te hebben geanalyseerd? Nu men de religievraag nog niet als definitief opgelost mag beschouwen, mag dit inwendig onderzoek zeker niet achterwege blijven[7].

1 Rudelsheim, *Ond-Holland XXI*, blz. 86.
2 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 102.
3 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde III*, Groningen 1907, blz. 333.
4 W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*, Groningen-Batavia 1939, blz. 47-50.
5 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 49. Even eerder (blz. 47) had de schrijver opgemerkt: ‘Het is echter onzeker, of wij Lucas de Heere reeds in 1565 als reformatorisch dichter mogen beschouwen.’
6 G.A. van Es, *Lucas de Heere en zijn Psalmen*, in: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden III*, Antwerpen-Brussel-'s-Hertogenbosch (1944), blz. 199-202.
7 In zijn (ongedrukte) licentiaatsverhandeling over *Leven en Werken van Lucas de Heere (1534-1584)* voor de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren van de Gentse Universiteit (1943) - Dr. W. van Eeghem te Brussel was zo vriendelijk mij zijn getypte exemplaar van het geschrift toe te zenden - zegt de heer J. Groothaert (blz. 108): ‘*Kalff* vatte deze Psalmen op als de uiting van een katholiek, *Rudelsheim* zag hierin het werk van een protestant. Wij meenen echter dat voor geen van beide opvattingen positieve en afdoende bewijzen aan te voeren zijn. Het is uiterst moeilijk in deze tijden van wankelen en onzekerheid op religieus gebied heel klaar te zien in de talrijke dichterlijke verschijnselen van oplaaiende godsdienstigheid. De Heere zelf zegt ons bitter weinig dat ons de taak zou vergemakkelijken...’

Lucas de Heere werd in 1534 te Gent geboren als zoon van de beeldhouwer-architect Jan de Heere en de miniatuurschilderes Anna Smijters[1]. Van zijn ouders ontving hij zijn eerste tekenen schilderlessen. Door zijn buitengewone aanleg maakte hij snelle vorderingen in de kunst en tenslotte werd hij in de leer gedaan bij Frans Floris te Antwerpen, die een goede vriend van zijn vader was. Al spoedig nam hij daar een eerste plaats onder de leerlingen in: zijn ontwerptekeningen voor glasschilders en tapijtwevers gingen soms door voor die van de meester.

Hoe lang De Heere in Antwerpen heeft vertoefd, weten we niet. Wel deelt Rudelsheim uit 1556 een gedicht van hem mee, geschreven ter gelegenheid van de doop van een kind van de Gentse drukker (Hendrik) van den Keere[2], bij welke doop Lucas als 'getuige' zou zijn opgetreden. Het ligt dus voor de hand dat de schilder toen ook zelf weer in zijn geboortestad woonde.

Bedoeld gedicht is in het kader van ons onderzoek uitermate belangrijk. Rudelsheim heeft er dan ook een uitvoerige beschouwing aan gewijd. Ik neem het hier van hem over:

Kindekin ghy waert met alle zonden besmedt,
[+] Maer nu zyt ghy deur dwater en den gheest erbóren
En deur den heligen gheeste gh'elicht en ghenedt — [+]Johan. 3.
[+] Zoo dat u ooc Christus verdiensten toebehoren
[+] Ghedoopt zijnde in zijn dood, waer deur ghy zijt ghecóren — [+]Gala. 3 v. 17
Om te wandelen in een nieu gheestelic leven — [+]Roma 6.v. 3.
Ende te versaken dvyants werken alvoren
In dees beloft zijn wy u burghe ghebleven
End hebben u hier tuwer instructie ghegheven
Gods woord oft de kinderleere tuus bevrydinghe
Up dat u hauders zauden naer Gods woord verheven
U wijsselic leeren met goede castydinghe.
Vreest uut liefden DHEERE.

Bijgevoegd is een tekening van de opengeslagen Bijbel, waarin de woorden *Verbum Dei*, met de afbeelding van een roede[3].

Na raadpleging van de Heidelbergse Catechismus (1563) en een Roomse (Antwerpen, Jan Verwithagen, 1563, eerdere druk 1558) zegt Rudelsheim: dit gedicht is noch beslist protestants, noch beslist katholiek, althans de eerste tien verzen[4]. In de identificatie echter van de Bijbel en de Cate-

1 Het leven van Lucas de Heere is beschreven door Karel van Mander in het *Schilderboeck* enz. (in hedendaags Nederlands opnieuw uitgegeven door A.F. Mirande en G.S. Overdiep, Amsterdam 1936. Ik citeer deze editie naar de 3e druk van 1946. Het *Leven* aldaar blz. 139-141); door Ph. Blommaert, *Levensschets van L. de H.*, Gent 1853; door Edmond de Busscher in de *Biographie Nationale de Belgique V*, Bruxelles 1876. Zie verder lit.-opgave in *Gesch. v.d. Lettk. der Ned. III*, blz. 137.

2 Van den Keere drukte Joos Lambrccht's *Nederlandsche Spellijnghe* (1550), schreef gedichten voor *'t Voyage van Mher Joos van Ghistele* (1557), gaf in 1562 het *Naembouck* uit. Zie over hem Frederiks en Van den Branden, *Biogr. Wbk.*, en L. van den Branden, *Het Streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*, Gent 1956, blz. 17 en 18.

3 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 90.

4 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 91.

chismus, in de drievoudige herhaling van ‘Gods Woord’ en in de roede als zinnebeeld van de tucht van Gods Woord, ziet hij bij uitstek protestantse elementen.

Maar dan moeten we consequent zijn en aanvaarden dat het gehéle gedicht geschreven is vanuit een protestantse gezindheid, althans geïnspireerd is op een gereformeerd doopformulier. Een geschrift uit 1563 (evenmin als een uit 1558) komt dan niet in aanmerking, wel een uit 1554, dat, evenals de psalmen van Utenhove, omstreeks deze tijd zeer wel in de zuidelijke Nederlanden bekend kan zijn geweest, ik bedoel ‘*De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten te Londen*’ (Emden, Collinus Volckwinner, 1554)[1]. In Capittel 13: ‘*De forme ende wtrechtinghe des Doops inder Ghemeinte*’ komen gedachten en zinsneden voor die men bijna letterlijk in De Heere's gedicht terugvindt. Uit de uiteenzetting van de leer omtrent de H. Doop citeer ik:

Ten eersten, werden wy dan, doer t'ghetuyghe*n* des Doops vermaent, dat wy alle, met onsen sade, van natueren weghen, *doer de erfsonde ourein* sijn, in de ooghen Gods.....

Rom. 5. 7.

Ephe. 2.

..... Ten anderen, werdt ons doer t'ghetuyghen des Doops voer ooghen gestelt: dat onse reynicheit is comme*n*de, niet wt onse cracht, verdienste, werdicheit, oft eenigherhande creatueren: Mer alleene doer de gheschenckte weldaet Gods, ende de ghemeinschap der gherechticheit, verdie*n*ste, ende eerlicheit ons Heeren Jesu Christi:

Tit. 3.

Rom. 5. 8.

I Cor. 1.

I Ioan. 1 Die ons doer sijn bloet also sekerlick ghereinicht, ende onse sonden, doer de volcommenheit sijnder gherechticheit, in het oordeel Gods des Vaders ghedeckt heeft: alsmen in de Ghemeinte (volghende sijn beuel) met den water ghedoopt werdt.....Ghelyck alsmen leest, dat de*n* Doop sij een Badt der *wedergheboerten*: ende der vergiffenisse der sonden. Ooc dat de ghene die ghedoopt syn, *in de Doot Christi ghedoopt syn:* Ouermits dat wy doer de ghemeinschap aller der weldade*n* syns doots, ghecom*m*en syn, in de eewelicke

1 Volledige titel hiervoor blz. 308.

ende eerlicke *ghemeinschap aller syner verdiensten* ende ryckdom*m*en.

Heb. I. 10.

Ephe. 2.

Coloss. 1.

Tit. 3

Act. 9.

Gal. 3

Rom. 6.

Ten derden (.....) op dat wy *in een nieuwicheit des leuens* doer de cracht des Heilige*n* Gheests, altijt meer en meer verrysen moghe*n*.

Na het gebed stelt de 'dienaer' aan de vaders en de getuigen een tweetal vragen, waarvan de tweede luidt:

> 'Bekendt ghy ooc niet, vwer ende der ganscher ghemeinten, scult te wesen, de voorseide verborgentheden des doopsels, met den leuen wt te drucken, ende dese kinderen (.....) in dese verborgentheden ende in de war[a]chtighe kennisse Gods, een ieghelick na syn vermoghen, *te onderwysen?*'[2]

Is de 'kinderleere', die de getuigen de ouders schonken om daaruit het kind 'wysselic te leeren'

2 *De Christlicke Ordinancien*, 1554, blz. 75 (76) - 85 (Ik citeer naar het ex. ter U.B. Gent). In de uitgave van W.F. Dankbaar ('s-Gravenhage 1956) blz. 73-79.

misschien '*De Catechismus, oft Kinder leere, diemen te Lenden, in de Duytsche ghemeynte, is ghebruyckende*' (1551, met een voorrede van Jan Utenhove) geweest?[1]

Het is zeer goed mogelijk, veronderstelt Rudelsheim, dat De Heere in 1556 nog openlijk goed katholiek was, doch misschien reeds onbewust hervormde ideeën had[2]. Er zijn twee andere mogelijkheden: Lucas had die hervormde ideeën bewust - er waren destijds te Gent minstens twee predikanten die in het geheim de gereformeerde leer verkondigden, de gewezen Karmeliet Carolus Regius (of De Koninck) en de voormalige priester van Ursele, Adriaan van Maldergem[3] - of hij heeft zich die, ten bewijze van zijn vriendschap voor de veel oudere vriend - Van den Keere hield zijn elfde kind ten doop - tijdelijk, d.w.z. voor de gelegenheid eigen gemaakt, zonder daar verdere consequenties aan te verbinden.

Uit een zeker opportunisme dus? Zeker, mits men het woord niet al te zwaar ongunstig belast. Lucas was nu eenmaal een man - in 1556 is hij nog een jónge man van 22 jaar - die zich graag koesterde in de vriendschap en verering van grote stad- en tijdgenoten en ook zelf die genegenheid en bewondering graag aan anderen schonk. Zijn dubbel kunstenaarschap bracht hem in aanraking met vele groten en aanzienlijken, zijn prettig karakter en zijn vlotte omgangsvormen zullen veler harten en deuren voor hem geopend hebben.

Daarom behoeft het ons niet al te zeer te verwonderen als we Lucas twee jaar later een *Sonette* zien schrijven ter begeleiding van een zuiver katholiek werkje van Br. Pieter Backerius O.P. te Gent. Het gedicht begint zo:

> Goedwillighe Lesere, van Gods heyligh woort
> Hier hebdy een wtlegh van tEvangelie des Hecren,
> Een spise der Sielen, een inwendich confoort,
> Voor diese naer den levendighen gheest orboort
> Ende hemlieden van de dootslaende letter keeren
> Vliet dan als fenijn alle Ketterlicke leeren
> Anveerdende tbrood dat u desen Backer gheeft:[4]

Vinden we hierin inderdaad De Heere's diepste gevoelens vertolkt, of moeten we er slechts een vriendelijkheid in zien jegens een, wellicht bij alle partijen, geacht stadgenoot? Het merkwaardige van het sonnet is, dat het zonder enige wijziging, dus met 'dootslaende letter' en 'Ketterlicke leeren' en al, als aanbeveling had kunnen dienen voor een stichtelijk werkje van een gereformeerde predikant De Backer.

1 *De Cate* = | *chismus, oft Kinder leere*, | *diemen te Londen, in de* | *Duytsche ghemeyn* = | *te, is ghebruyc* = | *kende*. ‖ *Psal. 119*. ‖ *Hoe sal een ionghelinck sijn* | *leuen onstraffelijc leyden? ten* | *sij dat hi dat stelle na den eysch* | *ws woordts*. ‖ *Ghedruckt tot Londen, by* | *Steuen Myerdman*. | *An. 1551*. ‖ (Londen, Br. Museum C 53 a 17).

2 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 93.

3 Zie Willem te Water, *Historie der Hervormde Kerke en Doorluchtige Schoole te Gent*. Nieuwe uitgave, met een aanhangsel door Jona Willem te Water, Utrecht 1794, blz. 7 en *Aanh*. blz. 8. Misschien verbleef ook Guido de Bres op dat ogenblik te Gent.

4 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 89.

Onder het sonnet heeft De Heere nog vier verzen geschreven met het opschrift: ‘Den bouc tot zijn vianden.’

> Waer om schuwt ghy my als oft ick waer fenijn
> En oordeelt dat ghy niet en kent, als die onvroed is?
> En seght d'Apostel niet (tmoet ooc wel zoo zyn)
> Prouvet al, ende hier naer, neemt tghene dat goed is.

Men kan met dit quatrain weer alle kanten uit, maar uit het citeren - en toepassen? - van het apostolische advies (I Thess. 5:21) mag men in elk geval afleiden dat de auteur zich een grote mate van zelfstandigheid in de keuze van zijn (religieuze) lectuur wil voorbehouden. En waarom citeert De Heere de bijbel liever naar Liesvelt (1542): *Proeuet al*, dan naar Van Winghe (1548): *Maer proeft alle dinghen?*

‘Voorts reisde hij naar het buitenland, nl. naar Frankrijk, waar hij voor de Koningin-Moeder tal van patronen voor tapijten tekende. Hij was ook dikwijls te Fontainebleau, waar veel kunstwerken als antieke beelden, schilderijen enz. te zien waren’[1]. In verband met de uitdrukkelijke vermelding van de Koningin-Moeder, met wie Van Mander niemand anders bedoeld kan hebben dan Catharina de Médicis, die in 1559 weduwe werd, zullen we Lucas' verblijf in Frankrijk mogen stellen tussen 1558 en 1560. Over de duur ervan licht de biograaf ons niet in, maar op grond van de vermelding dat hij vaak te Fontainebleau vertoefde en een aantal tapijtpatronen ontwierp, mogen we met een verblijf van enkele maanden, zo niet een jaar, rekening houden. In deze tijd kreeg De Heere gelegenheid om de grote artisten aan en om de Franse hoven te leren kennen.

De interesse die vele Franse beeldende kunstenaars aan den dag legden voor de litteratuur, en omgekeerd, de belangstelling die renaissance-poëten als Ronsard toonden voor de schilder- en beeldhouwkunst, zijn op de Gentenaar niet zonder invloed gebleven. De Franse litteratuur bevond zich op een keerpunt. Nog bloeide de ‘School van Marot’, maar de Pléiade-ideeën deden zich krachtig gelden. Voorlopig voelt Lucas zich nog het meest aangetrokken tot Marot, wiens oeuvre hij met gretigheid las en in zich opnam. Ik stel me voor dat daar en toen de begeerte in hem is ontstaan deze meester na te volgen, in alle opzichten te imiteren, te poseren als ‘de Marot van Vlaanderen’.

Kort na zijn terugkomst uit Frankrijk[2] wordt Lucas verliefd op Eleonora Carbonier(s), de mooie en intelligente dochter van de burgemeester en rentmeester van de stad Vere in Zeeland. Waarschijnlijk heeft hij haar leren kennen op het kasteel Sandenburg, waarheen hij zich vaak begaf op uitnodiging van Antonie van Bourgondië, hoogbaljuw van Gent, zijn maecenas, die er resideerde in zijn kwaliteit van vice-admiraal der Nederlanden. Intiemer werd de kennismaking eerst toen Lucas, in opdracht van haar vader, een portret van Eleonora schilderde. Hoewel de vader zich voor zijn dochter een aanzienlijker en welgestelder echtgenoot had gedacht, en daarom aanvankelijk tegen

1 *Schilderboek*, blz. 139 - Sedert de ontdekking van Lionel Cust in 1909 dat de met HE gesigneerde, zich in Engeland bevindende schilderstukken niet aan Lucas de Heere, maar aan Hans Ewoutsz moeten worden toegeschreven, bestaat er geen enkele grond meer om een verblijf van De Heere in Engeland tussen 1554 en '59 aan te nemen. Vg. Th. Chotzen en A.M.E. Draak, *Beschrijving der Britsche Eilanden door Lucas de Heere*, Antwerpen 1937, blz. XI-XII.

2 Verg. *Schilderboek*, blz. 140.

het huwelijk was, trouwde Lucas met haar in 1560[1]. '... Het is ook misschien in die dagen dat wij zijn afval van den ouden godsdienst hebben op te teekenen', zegt Rudelsheim[2]. In elk geval heeft de als protestant bekend staande burgemeester in De Heere's godsdienstige gezindheid geen aanleiding gevonden het huwelijk tegen te gaan. De vraag of het huwelijk invloed heeft gehad op De Heere's bekering, wat door sommigen verondersteld, door anderen, bij gebrek aan bewijzen, ontkend wordt[3], kunnen we hier, als weinig ter zake doend, laten rusten.

Ook het feit dat De Heere omstreeks die tijd in Gent een schilderschool opende - Karel van Mander is onder de leerlingen geweest - en dat hij lid werd van de Kamer 'Jesus met de Balsembloeme', is voor ons doel van minder belang.

In 1562 zou hij, zo neemt Rudelsheim aan, in Antwerpen gewoond hebben in verband met zijn werkzaamheden voor de beroemde drukker Plantijn. Rudelsheim knoopt zelfs aan dit vermeende verblijf een betekenisvolle beschouwing vast in verband met het zich in de Scheldestad manifesterend calvinisme, juist op het ogenblik dat De Heere er zich zou bevinden. Hij durft zelfs de suggestie te uiten als zou De Heere samen met Joris Wybo te Antwerpen, in 't geheim of in 't openbaar, Gods Woord verkondigd hebben[4].

Nu wil het geval dat over een samenwerking tussen Christoffel Plantin en Lucas de Heere in 1562 niets bekend is, wel in 1564. In dit jaar leverde de Gentse kunstenaar een aantal tekeningen voor de Plantijnse uitgave van Sambucus' *Emblemata cum aliquot nummis* (1564), een feit waarvan we ook in de Plantijnse archieven de reflex vinden. Nergens anders vinden we in de archieven zelfs maar een allusie op de medewerking van De Heere aan de uitgaven van Plantin[5].

Dit zet de indrukmakende hypothese van Rudelsheim wel op zeer losse schroeven. Maar De Heere behoefde niet naar Antwerpen te gaan om met het Calvinisme kennis te maken: zijn vaderstad bood daartoe rondom 1562 ook de gelegenheid.

Zo zijn we nu gekomen aan de beide uitgaven van 1565, gelijktijdig - 3 oktober 1564 - te Brussel geapprobeerd, maar afzonderlijk verschenen:

a. DEN HOF | *EN BOOMGAERD* | *der Poësien, inhoudende menigher-* | *ley soorten van Poëtijckelicke blommen: dat is* | *diuaersche materien, gheestelicke, amoureuse, boer-* | *dighe &c. oock diuaersche schoon sententien*, | *inventien ende manieren van dichten, naer d'exem-* | *pelen der Griecsche, Latijnsche, en Fransoi-* |

1 Zie P.J. Meertens, *Letterkundig Leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943, blz. 37 en 62 noot 106.
2 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 87.
3 Verondersteld door De Busscher, Lionel Cust en Smit, ontkend door Rudelsheim.
4 Rudelsheim, *Oud-Holland*, blz. 94.
5 Volgens inlichtingen van dr. L. Voet, de conservator van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. In zijn boekhouding tekende Plantin 'Le 21 febvrier' (1564) aan: 'Maitre Lucas d'Hiere painctre demeurant a Guendt payé a bon compte sur la portraicture de 168 Emblesmes qu'il avait marchandé avec Mons. Sambucus de faire a 10 fl. la piece 70 fl.' [Ar 3]. Dr. Voet verwijst verder naar A.J.J. Delen, *Les artistes collaborateurs de Christophe Plantin*, in: *Sept Etudes publiées à l'occasion du quatrième centenaire du célèbre Imprimeur anversois Christophe Plantin*, Bruxelles 1920, p. 110: 'Aussi dès lors le nom de l'artiste gantois ne se rencontre plus dans les archives plantiniennes.' - In het archief Ar 31, *Liste des ouvriers 1563-1574*, waarin een alfabetische index voorkomt van Plantin's medewerkers gedurende deze periode, wordt Lucas de Heere niet eens vernoemd. Verg. nog *Bibliotheca Belgica*, 2me série, T. XVI, H 236.

sche poëten, en in summa alzulcx dat | *een yeghelick daer yet in vinden* | *zal dat hem diend, oft* | *behaegd:* ‖
Autheur Lucas d' Heere, | *Schilder van Ghend*. ‖
[Vignet] ‖
Te Ghendt, | *By Ghileyn Manilius, ghezworen Drucker*, | *wonende by de vijf Helmen, op de Cooren* | *Leye. Anno M.D.LXV*. ‖
Met Privilegie voor drie Iaren. ‖
(Gent U.B.G. 276; Den Haag K.B. 301 L 26)

b. PSALMEN DAVIDS | *Na d'Ebreeusche waerheyt, en d'alder* | *beste exemplairen, oft translatien, Liede-* | *kins-wijs in dichte ghestelt: op de voysen* | *en mate, van Clement Marots Psalmen*. ‖
Autheur L.D.H. ‖
[Vignet; daaronder de zinspreuk:] *Paeys is goedt*. ‖
Te Ghendt, | *By Ghileyn Manilius, ghezworen Drucker* | *woneñ by de vijf Helmen, op de Cooren* | *Leye. Anno M.D.LXV*. ‖
Met Privilegie voor drie Iaren. ‖
(Gent U.B.G. 277; Haarlem Stadsbibl. 86 D 21; Den Haag K.B. 1 B 6 - gerestaureerd; Stuttgart Württ. Landesbibl. Theol. 8° *Psalmen Davids;* Bibliotheca Lindesiana).

De *Hof en Boomgaerd* is voor het overgrote deel een imitatie van Marot's oeuvre. S. Eringa heeft dat in zijn ‘thèse’ *La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais* uitvoerig en duidelijk aangetoond[1].

Naast veel overeenkomsten tussen Marot en zijn imitator De Heere ziet Eringa ook belangrijke verschillen. Vooral wijken de beide auteurs af in hun houding tegenover de religieuze kwesties. ‘Marot est le protestant qui flétrit impitoyablement les abus de l'Église romaine et les faiblesses du clergé: les pardons que l'on cherche à Rome, l'oisiveté des moines, la stupidité des docteurs, les peines infligées aux innocents, la vertu discutable des religeuses, la partialité des papistes, leur intolérance dont il eut à souffrir lui-même.... Luc de Heere, au moment où il écrivait sa pièce [*Vanden Hane op den Esel*] a préféré ne pas s'attirer une mauvaise affaire en professant trop hautement son protestantisme.’ Wel steekt hij evenals Marot de draak met het volksbijgeloof en toont hij weinig vertrouwen te hebben in de orthodoxie van sommige leden van de Kerk of in het zedelijk leven van de priesters, maar aan de andere kant schijnt hij het puritanisme van de protestanten te misprijzen of stelt hij hun egoïsme aan de kaak. Vooral is hij gebeten op de herdopers. Hij beveelt strenge maatregelen tegen de heretieken aan:

> Men zal met die zijn ketterlick ghezindt
> Niet *verbo, sed verbere* disputeren.

Zijn kunstenaarsgemoed zou zich verzet hebben tegen het beeldbreken, hetgeen Eringa afleidt uit:

> Maer nonnen schoffieren, cloosters, capellen
> En kercken breken, houden veel ghezellen

1 S. Eringa, *La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais Matthien de Casteleyn - Anna Bijns - Luc de Heere*, Thèse pour le doctorat d'Université presentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, Amsterdam 1920.

Voor evangelijsche wercken notable....
Zulck waent een Priester smiten, en gheraect
Zijn vader.

En Eringa besluit zijn met citaten toegelichte opsomming met deze veelzeggende opmerking: ‘Il est vrai de dire que la plupart des passages cités se laissent interpréter de façons diverses’[1].

Tot eenzelfde conclusie was Rudelsheim gekomen: de boekjes bevatten niets bepaald anti-katholieks, wel zaken die ten voordele van de katholieke godsdienst konden uitgelegd worden. Uitgaande van de veronderstelling dat De Heere toen al protestant was, moest hij de katholieken zand in de ogen strooien, wilde hij geen gevaar lopen[2].

Een soortgelijke zandstrooierij zien Rudelsheim, Smit en vooral Van Es in de voorrede tot de *Psalmen Davids*. Eerstgenoemde vindt het om te beginnen zonderling dat De Heere daarin zijn drukker aan het woord laat, terwijl hijzelf slechts op het einde van het werkje een woord tot de lezer of zanger richt, alleen om enige denkbeelden over de *vorm* der gedichten te uiten[3]. Verder betoogt hij dat *ketterlick* niet uitsluitend op te vatten is als anti-katholiek[4].

Smit zegt: in Roomse richting wijzen het noemen van Titelman's commentaar als bron, het doel de ‘ketterlicke liedekens’ te doen ontwennen, de berijming van het Ave Maria, de benedictie en de gratie, maar dit alles ‘kan een handig mengsel van overtuiging en camouflage zijn, die niets vreemds zou hebben bij een man, die nog niet openlijk met de oude Kerk gebroken had’[5].

Veel positiever is Van Es, die in de nadrukkelijke vermelding ‘na d'Ebreeusche waerheyt’ én de overname van de zangwijzen uit Genève onmiskenbare tekenen ziet, ‘niet maar van vage reformatorische gezindheid, maar zelfs van een duidelijke instemming met de Calvinistische opvattingen’. In zijn drievoudige kritiek op de oudere psalmberijming - nl. de *Souterliedekens* - geuit in de voorrede, wordt De Heere, volgens de Groningse hoogleraar, telkens geleid door hetzelfde religieuze motief: eerbied voor het Woord. Tweemaal wordt het reformatorisch streven gecamoufleerd, ten eerste door vermelding van roomse bronnen, ten tweede door erkenning van het nut der (roomse) kerkgezangen, ‘al kan men in «tguent dat men in de kercke zijnght ten love Gods» ook een slag om den arm zien’[6].

Van Es citeert dan de ‘interessante diplomatiek gestelde inleiding’ in haar geheel, waarbij hij enkele ‘karakteristieke passages’ cursiveert[7]. Ik doe dat eveneens, neem de cursiveringen van Van Es over en plaats waar nodig een opmerking.

Den Drucker tot den goedwillighen
Lezer, oft Zangher

1 Eringa, *La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais*, p. 100-103.
2 Rudelsheim, *Oud-Holland* XXI, blz. 96 en 98.
3 Rudelsheim, *Oud-Holland*, blz. 100.
4 Rudelsheim, *Oud-Holland*, blz. 101.
5 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 48.
6 Van Es, in: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederlanden* III, blz. 199-200.
7 *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 200-201.

> Al hebben de Psalmen Dauids van ouerlangh in nederlandsche spraecke ghemaeckt ghevveest, nochtans en zal men desen nieuvven aerbeit niet te vergheefs achten. Ten eersten, om dat eenighe van d'oude Psalmen ghemaeckt zijn op lichtvaerdighe voysen, daer by theyligh vvoord Gods dickmael is mesbruuct ghevveest, in danssen en ander vvulpschedē.

Dat 'den drucker' (lees echter: De Heere) hier de *Souterliedekens* op het oog heeft, is duidelijk. Maar wie hebben bij de *Souterliedekens* gedanst? De aanhangers der nieuwe leer, meent Kalff, die immers aanneemt dat de dichter nog katholiek was toen hij zijn Psalmen schreef, en Kalff haalt daarbij enkele versregels aan uit een katholieke refereinenbundel uit de 16e eeuw, waarin van de Geuzen gezegd wordt dat zij

> *...met slechter doctrine Psalmen zynghen*
> *En daer up wel durven danssen en sprynghen*[1].

Maar zou dit verwijt niet altijd en voor ieder gegolden hebben wanneer gedanst werd op een melodie die toevallig ook aan een *Souterliedeken* was meegegeven? (Hierin schuilt tevens een aanwijzing voor de grote populariteit van de *Souterliedekens:* wanneer men een bepaalde melodie hoorde, dacht men allereerst aan het psalmlied en niet aan het bijbehorende oude volkslied!) Van meer gewicht is echter dat De Heere het standpunt van Calvijn inneemt, dat bij 'theyligh vvoord Gods' geen lichtzinnige zangwijs past. Ernstige katholieken zullen dat zeker met hem eens geweest zijn.

> Ten anderen (onder correctie) zijnder veel zaeckē in bevonden vvijckende den zin van den Text: *ia die niet vry en zijn van erreuren*.

De Heere heeft altijd gelijk: de Souterliedekens-*tekst* komt noch overeen met de roomse Leuvense bijbel (een op de Vulgaat gebaseerde vertaling van Nicolaas van Winghe die voor het eerst in 1548 bij Bartholomeus van Grave te Leuven verscheen[2]) noch met de 'gereformeerde' *Deus-Aes*. En in een uit sacramentistisch-anabaptistisch milieu stammend liedboek zullen zowel roomsen als calvinisten dwalingen vinden.

> Ander hebben gheenē reghel in de dichten ghehouvvē, *daer nochtans de materie alle d'eere diemen haer doen magh vvel vveerdigh is*.

De Heere's verwijt van de 'reghel'-loosheid van sommige *Souterliedekens* wordt eerst duidelijk uit de opdrachtbrief van zijn *Hof en Boomgaerd*, gericht tot zijn beschermer, de hoogbaljuw van Gent, Ant. van Bourgondie: '...Aengaende de vaersen dichten oft rithmen, ick hebbe ooc daer in, ten besten dat ic can, naerghevolght ons auder en beter exemplaers, als de Latijnsche, Fransoysche ende hooch-Duytsche meer dan den ouden vlaemschen treyn van dichten: die (om de waerheit te zegghen met oorlove) in veel zaken te ruut, ongheschict ende ruum is gheweest', en nog duidelijker uit de voorrede van de drukker die de opdracht van *Den Hof en Boomgaerd* voorafgaat: 'Beminde Lezer, ick

1 Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk. in de 16e eeuw*, blz. 112 n. 3.
2 Zie C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn Voorgangers*, Leiden 1937, blz. 201-202 en 204-210.

wille U.L. wel te kennen gheven dat den Autheur iegenwordigh in zijn dichten ghebruuct heeft reghels mate, dat is (op datt verstaen die van der conste niet en zijn) alle de reghels, oft versen van een Refereyn oft ander werc, zijn van eender mate van syllaben: zo ghij bevinden sult'[1]. De nieuwigheid was dus dat De Heere zijn lettergrepen was gaan tellen.

Lucas' fraze is alleen dan vrij van hypocrisie - was soms de materie van de 'leelicke mamme' ook waardig dat de syllaben geteld werden? - als hij bedoeld heeft dat het zingen nu 'eerlijk en met orde' geschieden kon. En dan kan men er, met Van Es, eerbied voor het 'Woord' in zien.

> Al vvelcke fautē desen Autheur hem heeft ghepooghet te beteren: Nemende de voysen van Marots Psalmen die *deghelic ende ghestadelic zijn, volghende dat de materie heescht*.

Uit welbegrepen voorzichtigheid verzwijgt de 'drukker' dat ook vooizen van de Bèze's Psalmen zijn gebruikt. Maar even goed, een dieper reverentie in de richting van Genève had De Heere nauwelijks kunnen maken. Het is alsof we Calvijn's voorwoord van 1543 lezen: 'Touchant la melodie, il a semblé advis le meilleur qu'elle fust *moderée*, en la sorte que nous l'avons mise pour emporter *poids et maiesté convenable au subiect*...'[2]

Toch ligt de zaak m.i. even anders. Kon de man, die uit grenzeloze bewondering voor de Franse dichter voor de 'Marot van Vlaanderen' wilde doorgaan, wel anders dan behalve voor diens gedichten, inclusief de Psalmen, ook voor de melodieën bij deze laatste groot respect hebben? Als voor hem Marot en de Psalmen één waren, dan waren het ook die Psalmen en hún melodieën. Zijn liefde voor Marot's gezangen heeft hem gebracht tot degenen die deze liederen, als tweeëenheid van woord en melodie, even lief hadden als hijzelf, tot de calvinistisch-gereformeerden van zijn stad en zijn land.

De Heere heeft geweten dat hij iets gevaarlijks deed. Alles wat uit Genève kwam, was 'ketters'. Hij had dus wat te 'verbloemen'.

> Ten anderen heeft hy ghevolghd de translatiē, die voor de beste ghehouvven vverden, by alle gheleerde: Als die van S. Hieronimus, Augustinus, Arnobius, *ende meer ander:*

Van de genoemde Patres heeft alleen Hieronymus zich met de vertaling van de Psalmen beziggehouden, de beide anderen hebben, Augustinus zeer lange, Arnobius zeer korte, commentaren gegeven bij de in kerkelijk gebruik zijnde Vulgaat-tekst. Het is de vraag of De Heere inderdaad bedoelde commentaren ooit onder ogen heeft gehad. Dit zal het tekstonderzoek moeten uitmaken. Zelfs indien hij ze geraadpleegd heeft, zou dat nog geen aanwijzing betekenen voor zijn rooms-zijn[3].

> Ende *daer hy om tdicht te vulcommen, oft om eenighe duuster zaecken te verclaeren, heeft moeten vvat buyten den Text gaen*, heeft hy oock ghevolghd de Paraphrasen ende vercla-

1 Geciteerd naar Eringa, *La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais*, p. 137 en 138; verg. ook E. Rombauts in: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederlanden* III, blz. 129-130.
2 Zie hiervóór blz. 164.
3 Vergelijk hiermee wat gezegd is in verband met de *Prologhe* van de *Souterliedekens*; hiervóór blz. 223.

> rijnghe der Doctoren van der kercken als van de voorseide ende onder de nieuvve Titelmanus, Flaminius, Cāpenses, *eñ de zulcke*: zoo dat het zelfde datter buytē den Text gaed, diend voor verclarijnghe, eñ zoo en isser niet te vergheefs:

Terwille van het dicht en ter parafrasering van een moeilijkheid, als strofevulling, moest de dichter wel eens 'buyten den Text' gaan. Welke tekst? Dat vermeldt hij niet; met 'de' tekst kan men immers alle kanten uit! We zullen dus moeten nagaan welke De Heere als uitgangspunt genomen heeft.

We hebben gezien dat het noemen van de roomse 'bronnen', Titelmanus, Flaminius, Campensis, als camouflagemiddel werd beschouwd. Maar bij mijn weten is nog nooit onderzocht of De Heere misschien werkelijk de parafrasen en commentaren van deze heren heeft geraadpleegd. En zo ja, wat moeten we dan van het camouflage-argument denken?

Over Campensis behoeven we niet meer te spreken. Zijn werk is nooit op een lijst van verboden boeken verschenen, ook niet de vele volkstaaloverzettingen ervan, en dat zegt heel wat[1]. Toch meen ik, dat *Den Psalter* en het bijgevoegde '*boecxken van Sint Athanasius*', waarvan de Weduwe van Jacob van Liesvelt te Antwerpen nog in 1555 een uitgave bezorgde, ook door niet-katholieken met instemming werd gelezen[2].

Bij Flaminius moeten we wat langer stilstaan. Over hem doet Reusch in zijn *Index der Verbotenen Bücher*[3] interessante mededelingen: 'In diesen Paragraphen [*Italienische Reformationsliteratur*] darf auch Marcantonio Flaminio eingereiht werden. Er starb zwar 18. Febr. 1550 zu Rom so, dass selbst Caraffe von seiner Rechtgläubigkeit überzeugt war, und Card. Pole liess ihn in St. Ivo begraben; aber er war, namentlich wegen seiner engen Beziehungen zu Juan Valdes, während seines Lebens verdächtig (im Compendium Inquisitorum p. 274 wird er als Herausgeber des Benefizio, seductor Moroni, complex haereticorum notirt) und wurde nach seinem Tode vielfach als Ketzer angesehen: in dem Urtheil gegen Carnesecchi (1567) wird er als der Ketzerei verdächtig bezeichnet und von Laderchi (Ann. 22, 325) zu den Ketzern gezählt; in Deutschland erzählte man sich sogar, Paul IV. habe seine Leiche verbrennen lassen oder doch das beabsichtigt. In seinem Index hat ihn Paul IV. nicht als Ketzer behandelt; denn er hat ihn in die 2. Cl. [asse] gesetzt mit seinen Paraphrases et comment. in Psalmos und Literae et carmina omnia. Im Tr. [= de Index van Trente] ist dieses gestrichen; S. [= de Index van Sixtus V] verbot wieder die Paraphr. u.s.w. unbedingt, die Literae et carmina mit d.c. [= donec corrigatur]; Cl. [= de Index van Clemens VIII] strich dieses, und so steht seitdem nichts von ihm im Index.'

Hoewel de strijd om Flaminius' orthodoxic eerst na zijn dood recht ontbrandde, was de Italiaan al bij zijn leven een omstreden figuur. Niet alleen zijn betrekkingen met de Spaanse humanist Valdes, ook die met de Duitse Helius Eobanus Hessus hebben hem in de ogen van de censores librorum ver-

1 Wel hebben de hoogleraren te Leuven, die alleen aan een vertaling van de Vulgaattekst bestaansrecht toekenden, niet geschroomd in 1533 een afkeurend oordeel uit te spreken over de psalmenvertaling van hun medehoogleraar Campensis. (Zie De Bruin, *De Statenvertaling*, blz. 201). Hun afkeuring blijkt toch niet tot een verbod geleid te hebben.

2 Men vergelijke wat hieromtrent gezegd is op blz. 194 v.

3 Fr. Heinrich Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, Erster Band, Bonn 1883. Het hier volgende citaat S. 384-385.

dacht gemaakt. Hessus had namelijk een *Carmen* vervaardigd op de psalmencommentaar van zijn Italiaanse collega, dat deze liet meedrukken, maar dat door de theologische faculteit van Leuven in 1546 (tezamen o.a. met de Liesveltbijbel van 1542 en alle Vorsterman-edities van 1528 - '45) als ketters werd veroordeeld, in overeenstemming met het Placaat van 22 september 1540, waarbij 'Eobani Hessi opera' tot verboden lectuur waren verklaard[1].

Het is wel zeker dat Lucas de Heere van dit alles geen weet heeft gehad. Hij heeft eerst met Flaminius kennis gemaakt door de uitgave die Plantijn in 1558 van diens commentaar bezorgde:

M. ANTONII | *Flaminii in Librvm* | *Psalmorvm brevis Expla* = | *natio, ad Alexandrum Farnesium Car-* | *dinalem amplissimum*. ‖
Adiectae sunt in studiosorum vsum eiusdem au | *thoris in Psalmos aliquot, suo quaeque or* = | *dine & loco, Paraphrases*. ‖
Item adiectae sunt in triginta Psalmos Pa- | *raphrases, carmine ab eodem conscrip-* | *toe, & suo loco positae*. ‖
[*Drukkersmerk*] *Antverpiae*, | *Ex Officina Christophori Plantini* | *sub Vnicorni aureo*. | 1558 ‖[2] (Ex. in eigen bezit).

Naar het uiterlijk heeft het boekje niets heterodoxs: het is opgedragen aan een kardinaal, Alexander Farnese, commentarieert en parafraseert de Vulgaat-tekst[3]. Het komt me echter voor dat Flaminius vrij sterk de invloed van Aretius Felinus (Martinus Bucer) heeft ondergaan. Hij plaatst de psalmen in hun historisch verband (in het leven van David bijv.), verwijst verklarend naar andere oudtestamentische plaatsen en past in zijn parafrase de psalm toe op het leven van de christen[4]. Het is een boekje dat ook door 'gereformeerden' met vrucht kon worden geraadpleegd. Het verwondert ons dan ook niet het in de bibliotheek van Marnix aan te treffen[5].

Anders staat het met Franciscus Titelmannus, wiens werk voor het eerst in 1531 in Antwerpen verscheen:

ELVCIDATIO | *In Omnes Psalmos Iv* = | *xta Veritatem Vvlgatae* | & *Ecclesiae vsitatae aeditionis Latinae, quae* | & *ipsa integra illibata*que *exaduerso opponi* = | *tur*. [*etc.*]
Per Fratrem Franciscum Titelmannū Hassellen | *sem* [*etc.*]
Antuerpiae apud Martinum Caesarem. | *Anno 1531. Mense Iunio*. ‖[6]

1 Fr. Heinrich Reusch, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingen 1886, S. 34 u. 25.
2 Het boekje had toen al een geschiedenis achter de rug. Flaminio gaf eerst een *Paraphrasis in 32 Psalmos* (in proza) uit, opgedragen aan Paus Paulus III (Venetië 1538), daarna (Venetië 1545): *In Librum Psalmorum brevis explanatio*, opgedragen aan Kard. Farnese, met een privilegie van Paulus III en de Venetiaanse Senaat, tenslotte *Paraphrasis in 30 Psalmos versibus scripta* (Venetië 1546) eveneens opgedragen aan Kard. Farnese. Deze drie werken verschenen samengebundeld te Parijs in 1547; ze werden herdrukt te Antwerpen bij Plantijn in 1558 en te Lyon in 1561.
3 Met dien verstande dat hij op sommige plaatsen de Vulgaat-tekst corrigeert.
4 Onmiskenbaar is Bucer's invloed in de exegese van psalm 9:7.
5 *Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, uitgeg. door J.J. van Toorenenbergen, *Aanhangsel*, 's Gravenhage 1878, blz. 135.
6 Volledige titel en bijzonderheden bij Nijhoff-Kronenberg, *Nederl. Bibliographie* I, nr. 2041. Exx. van de eerste uitg. o.a. Amsterdam U.B. - Nederl. Incunab. 178; Rotterdam, Gem. Bibl. 50 B 6:1.

Tegelijkertijd liet Titelman bij Simon Cock uitkomen zijn

Annotationes | *Ex Hebraeo atqve Chaldaeo in Om-* | *nes Psalmos*. |
Antverpiae, Simon Cocus 1531 | *Mense Junio*[1]

Titelman's *Elucidatio* vormde een program, een bewuste reactie tegen alle humanistische en reformatorische psalmvertalingen, -berijmingen, -commentaren enz. 'ad hebraïcam veritatem'. Hem was de Vulgaat waarheid genoeg. Zijn visie op de psalmen wijkt dan ook niet principieel af van die der Patres en hun middeleeuwse leerlingen.

Toch heeft de geleerde minderbroeder en praelector in de H. Schrift aan de Leuvense universiteit zich gewonnen moeten geven aan de wetenschappelijke eisen van zijn tijd en de 'Hebreeuwse waarheid' bestudeerd ter opheldering van de Vulgaat. Maar hij koos zijn raadgevers met zorg: in hoofdzaak steunt hij op Hieronymus en Felix (Pratensis). Een hoogst enkele maal vinden we Nicolaus à Lyra en Sanctes Pagninus vermeld. Ook zegt hij wel: 'Alii vertunt', zonder echter de namen van die anderen te noemen.

Blijkens de vele herdrukken heeft Titelman's *Elucidatio* in de 16e eeuw grote opgang gemaakt. We zullen moeten onderzoeken of en in hoeverre Lucas de Heere van dit werk gebruik heeft gemaakt.

Door het 'ende meer ander' bij de oude, en het 'ende de zulcke' na de nieuwe Doctores Ecclesiae wekt De Heere de schijn alsof hij een uitgebreide wetenschappelijke studie van de Psalmen heeft gemaakt. Hij wilde beslist niet onderdoen voor de *Prologhe* van de *Souterliedekens*, ja deze zelfs overtroeven.

> Maer ick vvil den simpelē Lezer vvel vvaerschuvvē dat hy hem niet en behoort te quetsen al vind hy erghens dese Psalmen *vvat different luudende van sommighe texten:* vvant daer vverdē uut d'Ebreeusche spraecke (alzo ooc uut ander) veil zaeken op diuersche manieren ghelesen, eñ ghetranslateert: die nochtans meest al op eenen zin uutcōmen. Ooc is d'Ebreeusche tale zulck, dat in sommighe zaecken vvel tvvee diu□rsche zinnē moghen verstaē zijn zonder mesdoen: zo zy vvel vveten eñ bekennē die daer in gheoeffent zijn.

Opmerkingen die men in alle voorredes van vertalingen uit het Hebreeuws, van welke kleur ook, kan vinden.

> Angaeñ de dichten, die hemlien dies recht verstaen, ende de svvaerheit der materie anmercken, zullen die (hope ic) goed vinden: *In de vvelcke hy heeft meer moetē onderdanigh zijn den zin oft de vvoordē vañ text*, eñ de zeker maten van de versen oft reghels, dan de Rhetorijcke, oft bequaemicheit om d'oore te payē[2].

1 Nijh.-Kron. 2034. - Ex. Rotterdam, Gem. Bibl., in dezelfde band als de *Elucidatio* (50 B 6:2) - Andere edities: *In Omnes Psalmos... Enarratio*, Coloniae 1544 (K.B. 512 B 7); *Psalterium Davidicum paraphrasibus et argumentis illustratum... aeditore Joanne Mahusio*, Antverpiae 1553 (K.B. 1123 J 34 - titelblad ontbreekt); *Elucidatio* [etc.], Antverpiae 1567 (K.B. 512 A 3); *Elucidatio* [etc.] Antverpiae 1573 (Antwerpen, Stadsbibl. F 146659). Al deze uitgaven bevatten zowel de aantekeningen als de commentaar.

2 Bij Van Es abusievelijk *prysen* i.p.v. *payen*

Een betekenisvolle passage: strofen en versregels stellen hun strenge eisen, een sierlijke of zinnenstrelende taal mag men dus niet verwachten, *want de tekst prevaleert*.

> Al tvvelcke (beminde Lezer) is ghedaë tot dier meeninghe, *op dat hier mede zouden ontvvent vvordē vele onstichtelicke, eñ ketterlicke liedekens*, die hedē sdaeghs (God betert) zeer ghemeē zijn: eñ op dat zy (die lusten vvat gheestelix te zijnghen) zoudē heml. vermaken met de Psalmen Dauids, daer dē heilighē gheest eerste oorspronc af is:

Het is in hoge mate onjuist het gebruik van het woord 'ketter' (ketters, ketterlijk enz.) in de 16e eeuw uitsluitend te reserveren voor rooms-katholieken ten opzichte van welke heterodoxen ook. Luther heeft anabaptisten en enthousiasten nooit anders dan *Ketzer* genoemd; zijn volgeling Tilmann Hesshusius sprak vol afschuw van de calvinistische *Ketzerei*. Ook de gereformeerden spreken over de (naar hun inzicht van de Schrift) afwijkende mening als over ketterij: 'Ende hierom eest datter in onse landen, onder allen anderen, so veel dolinghen ende ketterien opghestaen sijn, ende de ouerhandt ghenomen hebben, dwelck nochtans door tgherechte oordeel Gods ouer onser lande*n* Ouerheyt ende de Priesters der seluer, gheschiedt is, nae datse de waerheyt nyet toe ghelaten hebben, datse allen leughenen ende ketterien de doore openen souden, op dat mense gheloouen ende ontfangen soude,' aldus Jan Utenhove in de voorrede tot de *Catechismus, oft Kinder leere* van 1551, die hier ook stellig de 'Roomse afgoderie ende supersticien' op het oog heeft[1].

Met De Heere's laatstgeciteerde passus konden daarom a l l e partijen hun instemming betuigen. En derhalve bewijst deze niets.

> *Daer neffens niet vergheteñ met alder reuerentien, eñ deuocien, te eeren, eñ te beminnen tguent datmen in de kercke zijnght ten loue Gods*. Dit doeñ zullē vvy achten van onsen aerbeit vvel gheloont te zyne: eñ zullē ons pooghen om met der tijdt de reste int licht te brijnghen.
> Vaert vvel.

Mag ik eens het gevoelen laten horen van een 'gereformeerde' inzake het zingen in de (rooms-katholieke) kerk? Ik vraag verschoning voor de lengte van het citaat, maar de uitgesproken meningen zijn karakteristiek voor de tijd, en het geheel is leerzaam in verband met Lucas de Heere's vermaning. Ik citeer dan enkele bladzijden uit:

1 Zie voor de titel enz. hiervóór blz. 437. - Het zou de moeite lonen het gebruik van het woord *ketter*, zijn samenstellingen en afleidingen, in de 16e eeuw na te gaan. Zo ben ik er nog steeds niet van overtuigd dat de Antwerpse rederijker Cornelis Crul per se rooms moet zijn geweest toen hij in zijn gedicht *Mont toe Borse toe* (51-66) te velde trok tegen de 'Ketterye'. (Zie J. van Mierlo, *Petrus Diesthemius met een nota over C. Crul en de Spelen van Gent, 1539* in VMKVA, Maart 1952, blz. 285-286, en nogmaals J. van Mierlo, *Bij een debat over de religieuze gezindheid van den Antwerpsen Rederijker C. Crul*, in: *NTg.* XLVI (1953), blz. 269-271). Crul's verzen

> 53 Dies oock de ketterye daechlics vermeert.
>
> 64 Dwelck is voor de Herders een groote schande,
> Die de rechte leer houden verholen:
> Daer men de waerheyt swijcht moet men altoos dolen.

zouden door Jan Utenhove geschreven kunnen zijn, verg. het citaat in de tekst.

Het gheuoelen Joannis. a Lasco. | *Baroens in Polen, Superintendents* | *der Ghemeynte der vremde* = | *linghen te Londen*. | *Of het den Christenen, na dien zy* | *het word Godes ende de godlooßheit* | *des Pamvstdoms bekent hebben, ee* = | *nighßins verorloft is, dat zy zick* | *in den Pauwstlicken gods* = | *diensten, ende in zonder* = | *heit inder Misse, vin* = | *den laten*.‖

Wt den Latyne, in Nederduydsche Spra = | *ke ghetrauwlick ouerghezett*. ‖ *Allen liefhebberen der waerheit in dezen tij* = | *den zeer nutt, eñ dienstlick. Mit een Re* = | *gister oft anwijzer der zonderlick* = | *ster stucken, hierin ghe* = | *handelt*. ‖

Ieremie. 51. | *O mijn volck vertreckt wt van Babel* | *ende een ieghelick behoede zijn ziele* | *voor den grimmighen torñ des HEEREN*. ‖

Anno. 1557.‖

(Na de voorrede) *Miin verwoerf is* | *GOD*. | *Ghedruckt te Emb* | *den by Cellium* [*sic!*] | *Ctematium* ‖ *Anno. Domini*. | 1557. *den.* 19. *Martii*. ‖[1]

(Fol. 15.) Ende op dat ick ten eersten spreke van | (Fol. 16.) den Psalm*m*zingen, zo laet ick my duncken, dat alle zulcke ghezanghen teghen twee gheboden der eersten tafelen strijden. Ten eerste*n*, dat zulcke ghezanghe*n*, daermede God alleen (zo hy alzo te dienen ware) behoorde ghedient te werde*n*, den dooden Heilighen toeghedronghe*n*, ende na verscheidenheit der zelue*n*, door afgodische superstícy ende waanghelooue oock verandert werden. Want in den auendghebeden (die men Vespere*n*) ende morghenghebeden (die men Mettenen noemt) werden zommighe Psalmen ghezonghe*n* der maget Marie, andere wederom den Martel& ren, andere den Confessoren, andere den Maegden, ende zulcks alles op verscheidener wijze ende geb& r. De autoriteit des godlicken wordes werdt den Capittele*n* ende Responsorien, als zy ze noemen, opghedrongen. Ende op dat het onghetwijfelt blijcklick wurde, dat deze Psalmghezanghen v& r het meeste deel ten dienste der Heilighen anghericht werden, zo werdt op het ende an den Collecten, als men ze noemt, schier alltijd eenighe afgodische anrouping der Heilighen, ende h& rer hulpe & rnstigh verzouck toegheuoeght. Dewijl nu dit alles zo kond is, datmen het gheenszins beueynzen noch bewimpele*n* kan | (Fol. 17.) ende oock openbaer is, dat het teghe*n* der eersten tafelen eerste ghebodt strijdet.... zo is oock klaar en*de* blijcklick dat alle deze Pauwstlicke dienste*n*, waerin zulcks alles begrepen is, afgodisch zijn, ende strijden opentlick ende gantzlick teghen de Wet, Godes, ende moghen derhaluen onder de vrije ende middele dinghe*n* niet gherekent werden....

Hier beneuen zo strijde*n* deze Pauwstlicke Psalm*m*ghezanghe*n* in h& ren ghetijden teghen der zeluen eersten tafelen derde ghebodt, welck voorholdt, datmen den naem Godes niet lichtu& rdighlick zal anroupen. Want of zy schoon ghee*n* afgodery (welcker zy nochtans voll zijn) in zick veruateden, ende der Schrift plaetsen niet verdrayt, ende wat Gode ende Christo eyghen is, niet den dooden Heilighen opghedrongen wurde, | (Fol. 18.) welck nochtans hier ghemeyn is, ende kan gheenszins zonder groote godlooszheit gheschiehen: hoe zullen zy zick

1 Ex. U.B. Gent, deel 12 van de kostbare verzamelbundel van reformatorische geschriften G 343. - Het geschrift is uitgegeven door A. Kuyper, in: *Joannis a Lasco Opera I*, Amstelodami / Hagae-Comitum 1866. Ons citaat aldaar pag. 81 seqq.

> dannoch der schuldt vrij maken, dat zy niet den naem Godes lichtuå rdighlick anroupen? dewijl men ze alzo zingt, dat ze ten meesten deele de zanghers zelue niet verstaen, veel min dat zy van den hooreren of ghemeinte verstaen moghe*n* werden? want op dat ick noch zwijghe van der vremdtheit der sprake*n*, die S. Paulus in der ghemeyner te hoopkomst der Ghemeynte verwå rpt, ende is oock onghetwijfelt, niet zo*n*der hõ r godlooszheit, zo beneemt het krieschen der zanghere*n*, het bolderen, lullen, tournoyen ende rammelen der onverstandlicker worden het gantze verstandt desz, dat ghezonghen werdt: alzo dat waarlick schijnt, dat de psalmen daer veel meer ghedonnert ende ghebl å tt werden dan ghezonghen, verre is het dat men zeggehen mochte, ghelezen of wtghesproken. Dewijl nu dit alles zonder groote onteering des godlicke*n* wordes, welcke ons in der eersten tafelen derden ghebode verboden is, gheenszins gheschiehen kan, zo zie ick niet, hoe deze pauwstsche ghetijden en dit psalm*m*krieschen ende donneren in den zeluen, van grooter schuldt der godlooszheit, ia oock van enkeler blas-l (Fol. 19.) phemy beurijdt, veel min, onder vrije ende middel dinghen ghetelt ende gherekent zolden konnen werden.....
>
> Endlick zo strijden deze ghetijden teghen de wå rdigheit des Heere*n* Christi, ende veruoeren ons zeer listighlick van den weghe onzer zalicheit. Want zy zijn een dienst des Pauwstsche*n* priesterdoms, het welck alle weghe*n* teghen het priesterdom Christi strijdt.

Zolang we niet met zekerheid weten aan welke kant van de scheidslijn De Heere stond toen hij zijn voorrede schreef, blijft de slottirade eruit een van de meest duistere van het gehele stuk proza. In de mond van een goed katholiek heeft de eerbied voor ‘tguent datmen in de kercke zijnght’ niets bevreemdends; in de mond van een die innerlijk het gereformeerd protestantisme al heeft omhelsd, kan de zinsnede alleen verklaard worden als een middel om op vlotte wijze de kerkelijke goedkeuring op zijn boek te krijgen.

Want veel, zo niet alles, wordt duidelijk als men aanneemt dat Lucas de Heere, voor het oog van de wereld nog katholiek doch naar het wezen van zijn geloofsovertuiging in calvinistische richting protestant, zijn *Psalmen Davids* schreef ten behoeve van zijn katholieke stad- en landgenoten zowel als van zijn protestantse geloofsgenoten. Voor de katholieken, om hun ogen te openen voor de schoonheid van deze gezangen, om hen - en dat is wellicht zijn voornaamste doel geweest - door middel van de Psalmen nader te brengen, zo niet over te halen tot het protestantisme, zoals hijzelf, mogelijk, via Marot en het Geneefse psalter tot Calvijn en de Bèze was gekomen. Van Luthers liederen werd gezegd dat ze nog meer bekeerlingen maakten dan zijn Bijbel en zijn preken, van de Geneefse psalmen wordt een soortgelijk getuigenis gegeven. In Frankrijk heeft De Heere gelegenheid gehad die invloed van het gezongen Woord Gods te leren kennen, en sedert 1562 in zijn eigen land, toen in Valenciennes, Hondschoote, Doornik, Antwerpen en elders de psalmen ‘in de Fransche taal’ werden gezongen.

Straks willen we nagaan of de psalmen zelf onze hypothese omtrent De Heere's geloofshouding bevestigen.

Over De Heere's verdere leven kan ik nu kort zijn. Heeft de schilder-dichter in de jaren 1560-'64 mogelijk nog aan een compromis met Rome gedacht, bij de komst van Alva weet hij zich ‘ketter’

genoeg om alles van de nieuwe landvoogd en zijn handlangers te kunnen duchten. Hij vlucht naar Engeland, waarheen ook vele van zijn landgenoten de wijk nemen. De 27e november 1568 wordt hij verbannen verklaard[1].

In Londen neemt hij vrij spoedig een vooraanstaande plaats in de Nederlandse vluchtelingengemeente in, die hij ook als ouderling gediend heeft. In deze kwaliteit heeft hij zich aller achting weten te verwerven. Nog de 28e januari 1578 - De Heere was twee jaar tevoren bij de Pacificatie weer naar zijn vaderland teruggekeerd - schreef Godfried van Wingen vanuit Dordrecht aan de predikanten en ouderlingen van de Londense gemeente onder meer: 'Ick dancke ock insunderheit Lucas de Heere, dat hy my mit synen brieue in myner vorseiden swaarmoedicheit wat vermaecks gedaen heeft'[2].

Naast schilderen was hij zich met de litteratuur blijven bezig houden. Hij vereerde de 'Visioenen van mijn Heere vander Noot' met een Ode[3], schreef gedichten in enkele Libri Amicorum, gaf in 1574 of '75 een *Beschrijving der Britsche Eilanden*[4] en vertaalde in 1580, na zijn terugkeer dus, Ph. de Mornay's *Traité de l'Eglise*, onder de titel: *Tractaet ofte Handelinge van de Kercke*.

Voor de psalmen bleef hij eveneens belangstelling houden. In 1571 behoorde hij tot degenen die op invoering van Datheen's psalmbundel in de Londense gemeente aandrongen[5]; in 1576 zond Marnix hem een zilveren beker toe, begeleid van enige sonnetten en proeven van psalmberijming[6]. De in de voorrede van 1565 in het vooruitzicht gestelde aanvulling van zijn eigen berijmingen is nooit gekomen. Na de verschijning van Datheen's bundel, - voor de Gentse editie van 1566 (Manilius) had De Heere een gedicht geschreven[7] - zal hij begrepen hebben dat een eventuele completering van zijn eigen verzameling overbodig was geworden.

1 Rudelsheim, *Oud-Holland XXI*, blz. 103.
2 J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, Tomi Tertii Pars Prima*, Cantabrigiae 1889, pag. 195.
3 Jan van der Noot, *Het Bosken en het Theatre*, uitgeg. door W.A.P. Smit, Amsterdam en Antwerpen, 1953, blz. 188-190.
4 Uitgegeven door Th.M. Chotzen en A.M.E. Draak, Antwerpen 1937.
5 *Kerkeraads-protocollen der Hollandsche gemeente te Londen, 1569-1571*, ed. A. Kuyper, Utrecht 1870, blz. 307.
6 Marten Rudelsheim, *Eenige onuitgegeven gedichten van Marnix, TNTL* 17 (1898), blz. 105-146.
7 Th. Arnold, *VMKVA* 1898, blz. 48; zie ook hierna hfdst. VI, blz. 501 onder Nr. III.
De Heere's stuk 'Tot de Ghemeente Christi' (59 verzen) is een imitatie van de gedichten waarmee Marot en de Bèze hun psalmberijmingen hebben opgedragen, resp. 'Au Roy treschrestien Françoys premier de ce nom', 'Aux Dames de France' en 'A l'Eglise de nostre Seigneur.'
Het begin (vs. 1-13):

> Ghi zeer godvruchtigh hoopken hier van cleender weerden
> Die in v cleenheit nochtans verre te bouen gaed
> De hoogheit ende groote van gheheel der eerden:

is geïnspireerd op de Bèze's eerste strofe (vs. 1-14):

> *Petit troupean, qui en ta petitesse*
> *Vas surmontant du monde là hautesse*;

De verzen 21-32, waaruit ik citeer:

> Summa tis eenen hof voor godtzalighe vroede
> Daermen tot alle siecten raed en medicine in heeft

vindt men terug in Marot's dedicatie aan de Koning (vs. 107-126) Vervolg noot 7 van blz. 450.

Volgens zijn biograaf Van Mander overleed hij in 1584.

C'est un jardin, plein d'herbes et racines
Où de tous maux se trouvent medecines

In het slotgedeelte (vanaf vs. 42, *Ghy Heeren en Jonghvrouwen*) werkt hij Marot's beroemde passage uit, zoals men die vindt in diens gedicht van de 1e augustus 1543 ‘Aux Dames de France’:

O bien heureux qui veoir porra
Florir le temps que l'on orra
Le laboureur à sa charrue,
Le charretier parmy la rue,
Et l'artisan en sa boutique
Avecques un psalme ou cantique
En son labeur se sonlager.

De Heere roept de ‘reysende cooplien’, de ‘ambachtslien’, de ‘landtlien’, de ‘schiplieden’ en de ‘vroukins’ op om God met Psalmen te loven.

2. De psalmen

Psalm 1

MAROT[1]	**BEATUS VIR, QUI NON ABIJT**
PSEAVME I	Psalme. I.
Ce Pseaume chante que ceux sont bien-heureux, qui reiettans les moeurs & le conseil des mauuais, s'adonnent à cognoistre & mettre à effect la Loy de Dieu: & mal-heureux ceux qui font au contraire.	*Desen Psalme zijnght dat zy zalich zijn, die* (*verwerpen*de *de wercken ende den raed der booze*) *haer beghenen te kennen, ende te wercke te legghen, de Wet Gods: En*de *dat zy onzaligh zijn die anders doen*.
LIESVELT	I
Wel hem die niet en wandelt inden raet	Wel he*m* die niet en wa*n*delt in de*n* raed
der godloser /	Van de menschen Goddeloos, ende quaed,
noch en terdet opten wech der sondaren /	Noch en terd ooc vp den wech der zondaren,
noch en sittet daer de spotters sitten.	Die ooc en zitt onder der spotters scharen:
Maer heeft sinen lust in die wet des HEeren	Maer die*n*s lust draegt tot Gods gheboden naect,
ende spreect van sijnder wet dach ende nacht.	VVaer in hy hem dach ende nacht vermaect.
	II
Die sal sijn als eenen boom	Desen zal zijn, als eenen boom plaisant
geplantet aen die waterbeken /	Die gheplantt is ontrent der beken cant,
die sijn vrucht brengt tot sijnder tijt.	En zijn vruchten voortbrijngt naer de terminen
Ende sijn bladeren en sullen niet verwelcken /	VViens bladeren nemmermeer en verdwinen,
ende al dat hy doet sal hem gelucken.	Al dat zulck een meinsch' anslaet ende doet
	Zal ghelucken, en hebben groot voorspoet.

1 *Les Pseavmes mis en rime francoise, par Clement Marot, et Theodore de Beze*, in: *La Bible* [etc.] (Lyon), François Iaquy, 1562.

III

Mer also en salt den godlosen niet gaen /	Maer zulcs en zal den boozen niet gheschien
	VVant hy beschae*m*t zal voor Gods anschijn vlie*n*,
mer gelijc dat kaf / dat den wint verstroyt	Ghelijckmen ziet t'caf vanden wind wegdriuen:
Daerom en sullen die godlose	Daerom en zal ooc gheensins staende bliuen
in dat oordeel niet staende blijuen /	De Godloos' in Gods oordeel excellent
noch die sondaers in die gemeinte der	Noch int ghemeent' der vprechter bekent.
gherechtiger.	

IV

Want die HEere kent	VVant God die kend en bevestight zeer staerck
den wech der gerechtiger /	S'gherechtighen weghen doen ende waerck:
Mer der godloser wech	Maer der boosen weghen, waerck, ofte cueren
sal vergaen.	Zullen vergaen ende niet moghen dueren.

Hoewel De Heere het ‘Argument’ van Marot letterlijk heeft vertaald, neemt hij van de Franse dichter toch niet meer over dan de verdeling van de tekst over de strofen en een rijm in de laatste strofe: *cueren: dueren* is bij Marot *dure: cure*.

Deze 4e strofe heeft De Heere onvolmaakt gelaten, liever dan het Woord Gods met eigen vindingen aan te vullen. Dat Woord blijkt hij ontleend te hebben aan de Bijbel van Jacob van Liesvelt, slechts de eisen van maat en rijm hebben hem genoopt tot enige afwijkingen, en daar behoefden geen Patres of nieuwere kerkleraren aan te pas te komen. Het woord *vprechter* in III, 6 kon de dichter ook zonder de hulp van Campensis' *oprechter* zelf bedenken.

Als er van enige ontlening buiten de Liesvelt-tekst sprake is, dan alleen in III, I-2, waar een zekere gelijkheid van gedachten optreedt met Utenhove 1557/8 V, 1-3:

> Dit en sal niet moghen *gheschieden*
> *Den boozen* die Gods woordt verschuyft.
> Maer *hy zal voor Gods ansicht vlieden*

Ritmisch voldoet de derde strofe het best. De onvolledigheid van de vierde is voor de zanger zeer onbevredigend.

Psalm 2
quare fremuerunt gentes?
Psalme. II.

Hier ziet men hoe dat Dauid en zijn Rijcke, warachtighe figueren Iesu Christi zijn, ende ontwijfelicke Prophetien van hem en zijn Rijcke.

I

Waero*m* loopen d'Heydene*n* t'hoope toch?[+]
VVat roert de*n* volck' aldus nu dwaes te zine?
Dat zij beroerlick murmureren noch
Onderwindend' haer een verloren pine.
De Conijnghen, en Princen van aerd'rijcke
Hauden raed, en steken haer onbeschaemt
Ieghens God den Heer' en oock desghelijcke
Ieghens zijnen Coninck Christu*m* ghenaemt.

[+]*Actū. 4. c.*

II

Zi zegghen, laett ons nu breken eenpaer
Al haer banden, en haer ioc van ons keeren:
Maer die in die hemelen woond voorwaer
Zal daer mede lachgen t'haerder oneeren.
God zal spotten met haer, en met haer treken,
Dan zal hy oock in alder gramschap bloot
Haer zeer straflick angaen, en toe spreken
En makense vervaert met anxte groot.

III

Zegghende, ick heb mijn Coningh in ghestelt
Op Syon mijnen baergh, heiligh en reene:
Gods ordonanci' werdt van my vertelt
Dat is dat de Heere my zeyde alleene:
Ghy zijt mijn zone die ick voort brogh*t*'heden[+]
Beghaerd van my, en ick gheue u gheheel[+]
D'Heydenen voor u bezittingh' met vreden[+]
En d'houcken der aerden voor u erfdeel.

[+]*Actū. 13. c.*
[+]*Hebr□. 1. b*
[+]*Ende. 5. b*

IV

Ghy zultse met d'yseren roede slaen[+]
En breken, als zaken van cleender waerde,[+]
Ia murselen ende nietighen zaen
Zoo aest alsmen breeckt eenen pot van aerde.
Daerom ghy Coninghen, hooghe verheuen
Verstaet, en zijt toch nu voorsichtigh wel:
En ghy aerdsche Iugen, wilt u begheuen
Te leeren, en u te beteren snel.

[+]*Apoc. 2. g.*
[+]*Ende 19. c*

V

Diend den Heere ghewilligh van nu voort
In zijnder vreese, en met obedienci'
Verblijdt u, om dat ghy hem toebehoort
Vreesende quaed te doen in zijn presenci'
En cust den zone in teecken van eerbieden
Op dat ghy hem tot gramschap niet verwect
En op dat ghy dit groote quaed meught vlieden
Gheel te vergan' in dijn weghen bevlect.

VI

VVant zijn gramschap ontsteect en ooc antast
Haestelick, en eer men is op zijn hoede:
Maer alle die in hem betrauwen vast
Ogh hoe zaligh zijn die, zoo ick bemoede?

Het is nu niet de Liesvelt-tekst, maar de psalm van Marot die men uit De Heere's gedicht kan aflezen. Een enkele maal nam de berijmer de woordkeus van Liesvelt over (I, 6: *Hauden raed*; II, 1: *laett ons... breken.. haer banden*; II, 3: *Maer die in die hemelen woond*, en verder II, 6; ± II, 8; V, 3 en VI, 3), hoewel in sommige gevallen de vertaling moeilijk anders kon uitvallen.

Het '*Beghoerd van my*' in III,6 heeft De Heere van het *Souterliedeken* of van Utenhove's *Hondert Psalmen* (*1561*). Aan de *25*. (*26*.) *Psalmen* van laatstgenoemde kan hij het beeld '*d'houcken der oerden*' (III, 8) ontleend hebben.

Campensis leverde een zeer bescheiden bijdrage in IV,8: 'Daero*m* wilt doch o ghi coninghe*n* V ten laatste*n* eens *beteren*' en in V, 1: 'en*de* geeft V *willichliken* onder die mogentheyt des Heeren'.

Het is niet onmogelijk dat Flaminius de dichter in V, 5 de uitbreiding 'in teecken van eerbieden' heeft ingegeven. Flaminius commentarieert *Osculamini filium* als volgt: 'Hoc est, illum esse vestrum regem agnoscite, illum summa pietate colite, & veneramini.'

Psalm 3

Dauid ommeringhd zijnde met een groote armeye volx is int eerste verschrict: maer daer naer neemt hy zulc een betrauwen tot GOD *dat hy* (*dien angheroupen hebbende*) *hem zeluen verzekert van de victorie*.

I

HEer' hoe veil' int ghetal,
Zijn mijn vianden al?
Hoe sterck commen ter bane
Die hemlien maken reed
Om (deur middelen wreed)
Al teghen my te stane?
Veil die zegghen hier by
Van mijn ziel' ofte my,
Zijn sterct' is t' onderbleuen:
VVant hy niet meer en vindt
In God (die hy bemindt)
Eenigh' hulpe in dit leuen.

II

Nochtans ô Heere mild
Ghy zijt my eenen schild,
Ghy zijt oock al mijn eere,
Ia zijt (alsmen ghelooft)
Opheffende mijn hooft
My groot makende zeere.
Ick riep sijnde inden noot
Tot onsen Heere groot
Die verhoorde my clachtigh
Zoo hy oock altijt doed
Van Syons baergh zeer goed
Dit bevinde ick warachtigh.

III

Ick was in slaep gheraect
En bem weder ontwaect
Sonder vrees' alst my paste:
VVant God my onderhaut
Op wien mijn hert' betraut
Als op een lene vaste.
Dies en versaegh' ick niet
VVat my nu oock gheschiet
Al wilden my bestriden
(Omringhende als een perck)
Thien dusent Mannen sterck
Ick en vrees' haer gheen tiden.

IV

Staet op ô Heere noch
Helpt en behoudt my doch
Die ghewent zijt te smiten
Mijn vyanden zeer boos,
En zijt brekende altoos
Haer tanden die my biten.
Tis van u datmen magh
Verbeyden met verdragh
Ons zalicheit alleene:
Ghy zijt oock die daer zend
Den zeghen excellent
Op u volck int ghemeene.

De grondslag van de derde psalm vormt de berijming van Marot. Zijn eerbied voor de 'tekst' bracht De Heere evenwel tot de afwijking van de tempora in de derde strofe. Hier was Liesvelt de gids.

Andere 'helpers' waren Utenhove, Campensis en misschien Flaminius. De eerste inspireerde tot het begin van de vierde strofe: Utenh. 1561, III, 1: *Sta op, O Heer, behoud doch my*; Campensis tot de inhoud van het mysterieuze 'Sela' achter (bijbel-)vers 4, - De H. II, 12 - dat de Leuvense hebraïst nu eens vertaalt door 'Jae sekerder dan seker', zoals hier, dan weer door 'Dwelck ooc sekerlijc blijct', 'Tisinder waerheyt alsoo' (ps. 4), 'Het gheschiede alsoo' (ps. 7) enz. Ook kunnen we Campensis' invloed bespeuren in III,7-11: 'Waerom ick op die tijt niet *versaecht* en soude geweest sijn *al* haddender ooc *thien duysent* menschen gheweest' en in IV,3, waar de Leuvenaar heeft: 'ghi die de kinnebacken alle mijnder vianden te slaene... *pleecht*'.

Aan de Italiaan kan zeer wel de 'verklaring' *My groot makende zeere* (II, 5) bij: *Opheffende mijn hooft*, ontleend zijn: 'Tu Domine, cum ego propter obscuritatem meam in hominum ignoratione versarer, tua benignitate perfecisti, vt consequerer magnam nominis celebritatem, & cum admiratione omnium, regno dignissimus indicarer.' (*Paraphrasis*, pag. 18). Zo ook de sterke accentuatie van 'solus' bij 'Domini est salus' - De Heere IV,7-9 -: Id est, solus ex omnibus Deus salutem dare, & conseruare potest: quocirca omnem nostram fiduciam in sola eius misericordia collocare debemus. (*Explanatio*, pag. 17), versterkend herhaald in de *Paraphrasis carmine*:

Solus salutem, solus ô dulcissime
Pater bona omnia sufficis:
Solus colentibus piè numen tuum
Aeterna donas gaudia.

Dat De Heere dit '*alleene*' in elk geval gewild heeft, daarop wijst de rijmstoplap in de laatste versregel '*int ghemeene*'.

Het aantal botsingen van vers- en melodieaccenten is aanzienlijk kleiner dan in de beide vorige psalmen. Mogelijk heeft de *allegro-staccato*-melodie die grotere regelmaat in de hand gewerkt.

Psalm 4

Met hoeveel vrucht De Heere de parafrase van Campensis soms raadpleegde, blijkt uit enkele versregels uit de derde en vierde strofe:

CAMPENSIS	**DE HEERE III,6-10 en IV,1-5**
Veel sijnder die seggen /	Vele zegghen, wie salt togh wesen
	Die ons nu doen ghebruucken sal
och oft ons yemant rijcdom *gaef /*	Veel aerdtsche rijckdommen ghepresen?
Mer o Heere verleent ghi dattet licht	Maer Heere verlicht ons in desen
dijns aenschijns *ons beschijne*	Met t'licht dijns aenschijns ouer al.
.....	
Ic en benije haer de rijcdom niet /	Ick hebbe zeker vanden minen
mer ghi hebt mi veel eer *inder herten*	Meerder blyschap ghenought' en vreught,
verblijt /	Dan zi hebben, oft'hebben schinen,
om dattet koren ende den wijn *haer*	Als haer cooren, en al haer winen
oueruloedeliken *voortgecomen is /*	Ouervloedigh sijn inder ieught.

Ook al eerder in de psalm bespeuren we Campensis en wel in II, 1-2: '...dat God *eenen man wtuercoren heeft*.', waar Marot heeft:

ii,2-3: *Que Dieu pour son Roy gracieux*
Entre tous m'a voulu eslire

Psalm 5

Eenzelfde afhankelijkheid veronderstelt men in de achtste strofe van psalm 5:

CAMPENSIS	**DE HEERE, VIII, 1-4**
....*die ghene* die mi laghen leggen.	O Heere beschict my van deghen
Mer beschicket *doch /*	En dat deur u gherechticheyt
dat den wech effen *sy voor mijnen*	Om die my laghen heeft gheleyt
ooghen /	En effent voor my dijne weghen

Maar wat te denken als Utenhove (1561) in de overeenkomstige strofe drie volkomen gelijke rijmwoorden blijkt te bezitten:

utenhove vii, 1-4

O Heer end God, will my doch geuen
Door dyn trauwe gherechticheyt,
Om mynr vyanden will, gheleyd,
End bereyd my dyn wegh te deghen.

Er wacht ons trouwens in deze psalm nog een verrassing. Niet de bijbel van Liesvelt, maar die van Vorsterman heeft bij de vertaling van Marot de woordkeus mede bepaald:

VORSTERMAN	**DE HEERE**
	IV, 1-4
Want ghi en zijt niet een God /	VVant ghy sulck een God sijt beuonden
dien boosheyt *behaecht*	Die gheene boosheit en bemindt,
Noch *geen quade mensche*	Noch met wien, die ghy quaed bevindt
en sal *bi v* woonen.	En sal wonen:.....
	V, 1-4
Noch gheen onrechtueerdighe	Dwase of verkeerde (zoo wy maercken)
en sullen blijuen	En durfuen u niet commen by,
voor uwen ooghen /	Ofte voor dijnen ooghen vry:
Ghi haet alle die *gene die quaetheyt* wercken.	Want ghy haett all' die boosheit waercken
	VI, 1-2
Ghi sult verdoen alle die lueghenen spreken.	Ghy sult alle die lueghens spreken Te niet' doen.....

Of zijn de niet-gecursiveerde elementen gedeeltelijk via Utenhove bij De Heere terecht gekomen? Het zou niet onmogelijk zijn, want de Londense ouderling heeft bij het berijmen van deze psalm zowel naar Vorsterman als naar Marot gekeken, en de ‘dwase’, maar vooral het ‘dijn’, beide in de 5e strofe van de Heere, die overigens een consequente ‘ghy’-man is, pleiten voor de veronderstelling. Ter vergelijking geef ik nu de overeenkomstige plaatsen bij Utenhove en Marot.

MAROT	**UTENHOVE**
IV, 1-5	III, 1-5
Tu es le vray Dieu qui meschance	*Want du een God (niet te verschoonen)*
N'aimes point ne malignité:	*Bist, den die boosheyt niet behaeght*,
Et auec qui en verité,	*Dien oock die godloose mishaeght*:
Malfaiteurs n'auront accointance,	*Welck sick mit God niet sal ghewonen*,
Ne demeurance.	*Noch by hem wonen*.

V, 1-5

Iamais le fol & temeraire
N'ose apparoir deuant tes yeux:
Car tousiours te sont odieux
Ceux qui prenent plaisir à faire
Mauuais affaire.

IV, 1-4

Gheenszins sullen de dwase lieden
Voor dyn ooghen konnen bestaen,
Want du haetse alle die begaen,
End w□rcken boosheyt t'allen tyden,
Mit een verblyden.

VI, 1-2	**V, 1-2**
Ta fureur perd & extermine	*Du salt oock gantslick die daer lieghen*
Finalement tous les menteurs:	*Bringhen tot verd□rf end in pyn*,

Plaatsen als deze bewijzen dat De Heere zijn psalmen niet ‘aus einem Gusz’ geschreven heeft.

Psalm 11

De psalmen 6 tot 10 geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen: ze zijn naar Marot vertaald, met gebruikmaking van de Liesvelt-tekst en zo nu en dan van Campensis. Van invloed van Titelman, Flaminius en de Patres is niets te bespeuren.

Bij psalm II mag men zich afvragen of toch nog niet de *Souterliedekens* enige sporen hebben achtergelaten. De rijmwoorden *terghen : berghen* van de eerste strofe (1 en 3) vindt men in het lied van Van Nijevelt terug. III, 5 luidt bij De Heere:

> Stricken, solpher, vier, wind ende tempeesten,

in het SL vindt men: VI, 1 en 5:

> *Stricken / sulpher / en daer toe vier /*
> .....
> *Tempeest en molestacy*.

Of men moet aannemen dat *stricken / solffer / vier* aan Liesvelt is ontleend, en (*spiritus*) *tempestatum* aan Hieronymus?

De laatste strofe is bij Marot drieregelig, een dergelijke ‘halvering’ treft men vaker bij hem aan. De strofen van psalm II bouwde hij op het schema 3 + 4. De Heere heeft dit blijkbaar niet onderkend: zijn eerste strofe telt 4 + 3, de laatste 4 versregels. Voor de zanger is dit aantal onbevredigend, daar Bourgeoys' compositie op Marot's schema is gebaseerd.

Psalm 12

Psalm 12 leent zich uitstekend tot een vergelijking met Utenhove, die deze immers ook naar het Franse gedicht heeft bewerkt. Ik beperk me tot drie van de acht strofen.

MAROT	**DE HEERE**
I	I
Donne secours, Seigneur il en est heure:	Helpt ons Heere God, het is tijd en huere
Car d'hommes droits sommes tous desnuez:	VVant wy zijn va*n* veel goe' meinsche*n* berooft,
Entre les fils des hommes ne demeure	Ende onder de meinschelicke natuere
Vn qui ait foy, tant sont diminuez.	Is qualick een goed, ofte die ghelooft.

utenhove (1559)

ı
⪋sp;
Doe bystand Heer T'is groot tijd nu ter stonden /
Want der heylighen hebben wy ghebreck /
Onder den menschen werden geen beuonden /
Die daer traw' zijn van herten end oprecht.

II II

Certes chacun vanité, menteries	Ieghens elc anderen zi altijdt spreken
A son prochain dit ordinairement:	Leughens, en ydelheyt, d'welc voor God stinct:
Aux leures n'a l'homme que flateries	Heur leppen zijn vul pluumstrijckers ghebreken
Quand il dit l'vn, son coeur pense autrement.	Zegghende dat haer herte niet en dinct.

Een yeder spreeckt niets dan bedriegerien /
End luegnen mit zijn naesten alleszins /
Zijn lippen doen doch anders niet dan vleyen /
De mond spreeckt eens / het hert denckt anderszins.

III III

Dien vueille donc ces leures blandissantes	God wille dan al dees leppen afgrijslick
Tout à trauers pour iamais inciser:	VVt roeyen, en te niet doen van nu voort:
Pareillement ces langues arrogantes	Alzoo ooc alle de tonghen misprijslick
Qui brauement ne font que deuiser.	Daermen niet dan hoouerdy' af en hoort.

III
⊊sp;
De Heer snijde af alle lippen die vleyen /
End de tong hooghroemigh /.....

Utenhove is stellig niet volmaakt, maar hoeveel beter heeft hij de structuur van Marot's vers begrepen en wat is zijn taal eenvoudig vergeleken bij die van De Heere.

Psalm 15

Zo nu en dan zagen we De Heere reeds de hulp van zijn onmiddellijke voorganger inroepen. Dit is ook het geval in psalm 15 en wel in de eerste en derde strofe:

UTENHOVE (1558)	**DE HEERE**
I, 1-2	I, 1-2
O Heer wie zal in d'hutte dijn	Wie isser (ô God bouen al)
Verkeren,.....	Die zal in u hutte verkeere*n*?
III, 1-3	III, 1-3

Die door zijn tonghe niet en doet,	Die med zijn tonghe (als een onvroed)
Achterklap, tot eens anders schade,	Gheen achterclap doed't anders blame,
Noch zynen naesten niet misdoet,	Die zinen naesten niet mesdoed,

Is de afhankelijkheid in de eerste strofe door het woord *hutte* evident (Liesvelt en Vorsterman hebben *tabernacule*, Campensis en het *Souterliedeken tent*), in het andere geval moet men voorzichtig zijn. Beiden toch vertalen Marot en proberen dat vrij getrouw te doen, beiden raadplegen voor hun woordkeus dezelfde bijbel(s) - de *achterclap* vindt men bij Liesvelt - en daarom kan er toevalligheid in de bijna-gelijkheid zijn.

Bewuste ontlening is in het spel bij IV, 1: Die hem zelfs cleen acht naer den gheest, waar Campensis, en niemand anders, parafraseerde: '*Die hem seluen veracht ende nochtans van hem selfs niet en genoelt dan recht wt*'

Alleen voor Vlamingen begrijpelijk is V, 2:

> (Die zinen naesten niet en stroopt)
> Med woucker *croos*.....

Kiliaen tekent bij *kroos* aan: *Fland*. en geeft als vertaling o.a. lucrum, foenus (*woucker croos* is dus woekerwinst of woekerrente).

Psalm 16

Niet alleen Marot's 'voysen en mate' heeft De Heere gevolgd, ook de woorden van zijn psalm. Hetzelfde geldt voor de berijmingen van Théodore de Bèze, al werd deze in de titel, zonder twijfel met opzet, verzwegen. De Heere heeft wel degelijk geweten dat hij bij de vertaling van de Bèze's psalmen het werk van een aartsketter voor zich had. Hij wist dat acht van zijn psalmen niet door Marot berijmd waren, en de edities van het Franse psalter van 1562 tot '64 - op grond van psalm 117, die eerst in de volledige uitgave van 1562 gepubliceerd werd, moet De Heere een van deze gebruikt hebben - vermelden voorzover mij bekend alle de initialen van de berijmers.

Psalm 16 leent er zich uitstekend toe om te demonstreren hoe De Heere het Frans van de Frans-Zwitserse hervormer weergaf.

DE BÈZE	**DE HEERE**
Dauid demande secours à Dieu, alleguant	*Dauid roupt om hulpe tot* GOD*, verhalende zijn*
sa foy, & non point ses oeuures, lesquelles	*ghelooue, ende belijdt dat zijn vvaercken niet zijn*,
il confesse n'estre rien quant à Dieu. Puis	*voor of bi* GOD*: Dan vertooght hi, een vvalghe*
proteste qu'il a en horreur toute idolatrie,	*t'hebbene van alle afgoderie, Ende neemt* GOD *voor*
& prend Dieu pour son tout, estant si	*zijn al, zijnde zoo verzekert van zijn ghebet verhoort*
asseuré de son oraison exaucee, qu'il en	*te zijne, dat hi dies* GOD *danct* [*enz.*]
rend graces à Dieu: [etc.]	
I	I
Sois moy, Seigneur, ma garde & mon appuy:	O Heer' almachtigh mijn bewaerder zijd,
Car en toy gist toute mon esperance.	VVant op u hebb'ic mijn betrauwen zeere
Sus donc aussi, ô mon ame, di luy,	Ogh mijn ziele doed Gode dit belijd

Seigneur, tu as sur moy toute puissance:	Segghende hem, ghy zijd mijn Meester en Heere:
Et toutesfois point n'y a d'aeuure miene,	Mijn goed noch al dat myn' is t'estimeren
Dont iusqu' à toy quelque profit reuiene.	Can niet u toecommen of profiteren.

II	II
Mon vouloir est d'aider aux vertueux,	Alle mijn beghaert' is t'helpen eenpaer
Qui de bien viure ont acquis les louanges:	Die deur een goed leuen haer laten kennen:
Mais mal sur mal s'entassera sur ceux	Maer quad op quaed zal hemlien volghen naer
Qui vont courans apres ces dieux estranges:	Die naer vremde Goden loopen en rennen,
A leurs sanglans sacrifices ne touche,	Haer bloed-offerande ic niet en ghenake
Voire leurs noms ie n'ay point en la bouche.	Noch ooc haers naems ic ghee*n* ghewagh en make.

III	III
Le Seigneur est le fond qui m'entretient,	Den Heer' is van mijn bezittingh' het deel,
Sur toy, mon Dieu, ma rente est asseuree:	En desghelijcs het deel van minen beker.
Certainement, la part qui m'appartient,	Mijn deel, d'welcke my is ghevallen gh'eel
En plus beau lieu n'eust peu m'estre liurée:	Vinde ic an u goed, als mijn rente zeker.
Bref, le plus beau qui fust en l'heritage,	Het lot viel my in plaetsen zeer bequame
Est, de bon-heur, escheut en mon partage.	De bezittingh' is voor my anghename.

IV	IV
Loué soi Dieu, par qui si sagement	Den Heere zal ic gheuen lof en prijs
Ie suis instruict à prendre ceste adresse:	Die my raedt gheeft, en dat nood is laett weten:
Car (qui plus est) ie n'ay nul pensement,	Ooc gheuen my leeringh' en onderwijs
Qui toute nuict ne m'enseigne & redresse.	(Al den nacht) mijn inwendighe secreten
Sans cesse donc à mon Dieu ie regarde:	K'heb'God altijd in d'ooghe die (t' magh blijck*en*)
Aussi est-il à ma dextre, & me garde.	T'mijnder rechter hand is: hoe zoude ic wijcke*n*?

V	V	
Voila pourquoy mon coeur est si ioyeux,	Dies verheughd mijn herte, mijn tonghe lacht	
Ma langue en rit, & mon corps s'en asseure:	En mijn vleesch zal in hope rust' vseren:[+]	[+]*Actu. 2. d*
Sçachant pour vray que dans le tombeau creux	VVant ghi en zuld mijn ziel'in d'helsche cracht	
Ne souffriras que ma vie demeure:	Gheenszins verlaten, noch oock consenteren[+]	[+]*Ende. 13. d*
Et ne voudrois aucunement permettre	Dat uwen helighen, in een' gher vauwen	
Que pourriture en ton Sainct se vinst mettre.	Zaude de bederfuelickheyt aenschauwen.	

VI	VI
Plustost, Seigneur, me mettras au sentier,	Maer ghy zuld my veel eer maken bekent
Qui me conduise à vie plus heureuse:	Den wegh die daer leedt tot het eeuwigh leuen,
Car a vray dire, on n'a plaisir entier,	VVant by u, ofte, daer ghy zijd present
Qu'en regardant ta face glorieuse:	Is verzadinghe van bliscap voorschreuen:
Et dans ta main est, & sera sans cesse,	En ghenoucht' en wellusticheyt alleene
Le comble vray de ioye & de liesse.	Zijn t'uwer rechter hand altijd ghemeene.

Dat de Bèze de grondslag van De Heere's psalm vormt, blijkt duidelijk uit de verdeling van het lied over de zes strofen. Tal van beelden en wendingen heeft de bewerker van de Fransman overgenomen, zie vooral 1, 6; III, 1-5; III, 4 en V, 1. Maar daarnaast zien we De Heere dezelfde methode toepassen als bij de psalmen van Marot: hij ontleent een uitdrukking, woord of zinsverband aan Liesvelt, Vorsterman, Campensis en Utenhove, aan de een meer, aan de ander minder, een frequentie die we van psalm tot psalm zien verschillen.

De invloed van Vorsterman zien we in de twee laatste strofen:
V, 2 bij Vm. *daerenbouen* sal mijn vleesch rusten in hope
VI, 5-6 bij Vm. *die* wellusticheden zijn in V rechter hant *ten eynde toe*.

Het slot van de tweede en het begin van de derde strofe doen aan Utenhove denken:

Utenh. 1561, II, 5-6:	*Ick wil hueren* bloedoffer niet genaken, Noch huer namen oock *nemen in de kaken*.
III, 1	*God is d'lot myus* deels *end* des bekers myn

Psalm 42

Psalm 42 verdient een enkele opmerking.

Vooruitlopende op de conclusie waartoe de analyse van de psalmen leidt, kan gezegd worden dat de letterlijke vertaling van de ‘argumenten’, ook van de Beziaanse, een zekere aanwijzing vormen voor De Heere's geestelijke ligging. Zijn voorzichtigheid, zo men wil zijn diplomatie, gebood hem de toevoeging aan de samenvatting boven psalm 42 achterwege te laten: ‘Pseaume pour ceux que les infideles empeschent de se trouuer en l'Église.’

Een tweede merkwaardige afwijking is hierin gelegen dat elke versregel bij De Heere één syllabe meer telt dan bij de Bèze. Het conflict met de melodie heeft de Gentse berijmer zeer onelegant opgelost door ook de melodische regel met één noot te verlengen, waardoor Maître Pierre's prachtige melodie tot een aanfluiting is geworden.
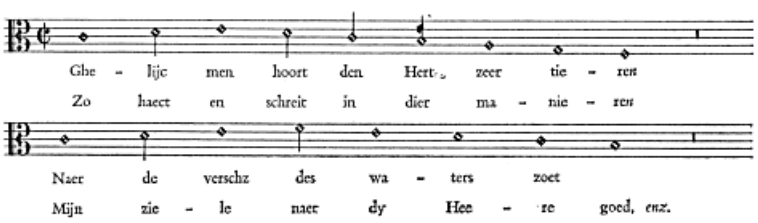
Ghe - lijc men hoort den Hert- zeer tie - ren
Zo haect en schreit in dier ma - nie - ren
Naer de verschz des wa - ters zoet
Mijn zie - le naer dy Hee - re goed, enz.

In de eerste drie strofen volgt De Heere vrij nauwkeurig het Franse voorbeeld, daarna gaat hij, voorgelicht door Liesvelt, Vorsterman en Campensis, zijn eigen weg.

Psalm 128

Psalm 128 is de enige waarin het aantal verschillen tussen de vers- en de melodie-accenten tot een minimum (drie) is beperkt gebleven. Het lied laat zich dan ook aangenaam zingen[1].

I

Zaligh is hy bevonden
Die vreest den Heere goed,
En wandelt t'allen stonden
In al zijn weghen zoet.
  Die al zulck zijt, zult leuen
By dijn handwercke*n* zaen,
En zaligh hier beneuen
Zullen dijn zaecken gaen.

II

VVant dijn huusvrau' al voren
Zal wezen zo vruchtbaer
Als den wijngaert vercoren
Hem vutspreende hier en daer.
  Ghy zult zien staen en blijuen
Rontsom dyn Tafel bloot
Als plantgens van Oijuen
Dijn kinders cleen en groot.

III

  Sied dit zijn de weldaden
De welck' hy hebben zal
Die (vliedende alle quaden)
Den Heere vreest voor al.
  Van Syon zal u d'Heere
VVeldoen en zult deur hem
Zien al uwen tijd zeere
VVelvaeren Ierus'lem.

IV

  En ghy zuld ooc anschauwen
Dijn kinds kinderen wel,
En pays in alder vauwen
Ouer gheel Israel.

1 Verg. Utenhove's bewerking van Marot's psalm 128, zie hiervoor blz. 287.

3. Gezangen

De Heere heeft aan zijn psalmberijming enkele gezangen toegevoegd, te weten:

a. *De thien Gheboden Gods, zoo die in Exod. staen*. - 'Heft op dijn hert' doet open d'ooren', een vertaling van Marot's *Les Commandemens de Diev:* 'Leue le cocur, ouure l'oreille'[1].
b. *De xij. Articulen des Christen gheloofs.:* 'Ick gheloof' vast in God den Vader goet', melodie en tekst ontleend aan het Frans: 'Ie croy en Dieu le Pere tout puissant'[2]. De tweede strofe luidt:

Au sainct Esprit ma ferme foy est mise:	ICk ghelooue in den heilighen Gheest mede
Ie croy la saincte, & Catholique Eglise	Een al ghemeyn' heilighe kerck' Gods stede
Estre des sainctz, & des Fideles vne	Daer af Christus thooft is, welck is bevonden
Vraye vnion, entre eulx en tout commune:	Der Heilighe*n* ghemeenschap, daer van zonde*n*
De noz pechez pleine remission:	Is vergheffenisse, en oock nerghens el.
Et de la chair la ressurection:	Ick ghelooue oock des vleeschs verrisen snel,
Finablement croy la vie eternelle.	En hier naer een eeuwigh leuen en aeruen,
Telle est ma Foy, & veulx mourir en elle.	Dits mijn ghelooue en daer in wil' ic staeruen.

c. *T'ghebet ons Heeren. Pater noster.:* 'ONS Vader die in die Hemelen zijt', melodie en tekst ontleend aan het Frans van Marot: 'Pere de nous, qui es la hault es Cieulx'
d. *De Inghelicke groete. Aue Maria*, naar de vorm geïnspireerd op Marot:

Resiouy toy vierge Marie	ZIIT ghegroett ô Maghet Marie,
Pleine de grace abondamment,	Vol van gratien sonder ghetal,
Le Seigneur qui tout seigneurie,	Den Heer' is met u t'allen tye,
Est auec toy diuinement.	Ghezeghent zidy bouen al
Benoiste, certes, tu es entre	Dat vrauwelick heett, en hier beneuen
Celles dessoubz le firmament,	Is ghezeghent heiligh en reyn
Car le fruict qui est en ton ventre,	De vrucht dijns lichaems hoogh verheuen

1 Ook door Utenhove vertaald (25. *Psalmen* 1551); zie boven, blz. 307. De nu volgende Marot-citaten naar *Les Oeuures*, Paris, Bogard, 1546.
2 De tekst is van Marot, de melodie waarschijnlijk van Bourgeoys.

Est beneit eternellement. Iesus Christus: dit is certeyn.

De berijming heeft geen muziek bij zich en is dus blijkbaar door De Heere niet voor de zang bedoeld geweest.

c. *Nunc dimittis seruum tuum Domine*., 'NV laett Heer' uwen knecht', met de bijbehorende melodie[3] vertaald naar Marot's 'Or laisses Createur.'
f. *De benedictie voor de Maeltijt*.

3 De Heere's melodie heeft een gepunteerde tweede noot in de eerste en tweede regel. Zie voor deze kwestie H. Hasper, *Een reformatorisch kerkboek*, Leeuwarden 1941, blz. 41.

g. *Gratie naer de Maeltijdt*. Deze twee gebeden tellen één strofe van zeven versregels (ababbcc). De bron is Marot's *Priere devant le repas* en *Apres le Repas*[1] (beide in acht regels).

h. *Den Pater noster uut gheleyt, naer tverstandt der heylighe Doctoren*. Het meest intrigerende gedicht (zeven strofen van zeven regels) van de gehele bundel! Wie zijn die 'Heylighe Doctoren', wier exegese van het allerheiligst gebed De Heere hier in verzen weergeeft? Zijn het rooms-katholieke geleerden geweest? Ik betwijfel het, al zal zeker elk goed katholiek op De Heere's gedicht de laatste versregel kunnen en willen nazeggen: *Dies werd van ons Amen gheseit*. Typerend roomse gedachten vindt men echter niet in het gedicht, wel gereformeerde, zoals ze bijv. ook in de Geneefse Catechismus voorkomen[2]. Ik citeer enkele plaatsen:

I, 1-5

O Eeuwigh God die ons Vadere zijt
Van weghe*n* dijns Zoons onsen Heer' almachtigh,
Die uut ghenaden is ter zeluer tijt
Ons broeder worden, makende ons warachtigh
Van u vianden dijn kinders eendrachtigh:

III, 1-4

Dynen wille heyligh, oprecht ende goed
(Waer zonder men niet goeds en can begheere*n*)
Laett gheschie'n in ons, al wilt vleesch en bloed
Daer teghen willende, uwen wille weeren

IV, 5-7

Maer by zonder wild ons ionnen, en gheuen
Tbrood dijns heiligs woorts, d'welc ons o*n*derwijst,
En waer by ons ziele magh werden ghespijst.

V, 1-2

Och God bekennende ons schuld ende quaed
Die ons (gheschiede ons recht) zoude*n* verdomme*n*

VI, 1-2

Laett ons niet vallen in verzouckinghe toch
Daer wy van naturen zijn toe gheneghen

1 Met het *Pater noster, Ave Maria* en *Credo* voor het eerst gepubliceerd in de *Miroir de treschrestienne Princesse, Marguerite de France* [etc.], Paris 1533. Zie o.a. O. Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot I*, Paris 1878, p. 152.

2 *Le Catechisme, c'est a dire, le Formulaire d'instrvire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de Dialogue, où le Ministre interrogue, & l'Enfant respond*, achterin *La Bible* van 1562.

4. Conclusies en slotbeschouwing

a. De confessionele achtergrond

Aan het slot van mijn Inleiding tot De Heere's Psalmen heb ik de vraag gesteld in hoeverre de gedichten zelf aanwijzingen inhouden tot het bepalen van De Heere's religieuze overtuiging. Allereerst heb ik de liederen onderzocht op de bronnen die het voorbericht met name noemde: S. Hieronimus, Augustinus, Arnobius, Titelmannus, Flaminius en Campensis. Van de 37 psalmen heb ik er 20 zeer nauwkeurig onderzocht, de resterende 17 wat oppervlakkiger. Gebleken is dat De Heere in psalm 1 een berijming van de Liesvelt-tekst wilde geven. In geen van de overige ziet men deze poging herhaald. Hij vertaalt dan de Franse psalmen van Marot (28 in totaal) en de Bèze (8) zoals hij die vond in het hugenootse psalter van 1562. De 'Argumenten' zet hij naar de letter nauwkeurig over, behalve op die enkele plaatsen waar de voorzichtigheid hem gebood anders te handelen.

De Heere's verhouding tot de Franse psalmen beweegt zich tussen tekstgetrouwe weergave - van letterlijke vertaling wil ik liever niet spreken - en zeer vrije bewerking, wat soms neerkomt op het overnemen van slechts enkele elementen per strofe.

Waar hij het Frans niet volgt, richt De Heere zich naar de Liesvelt-tekst. Enige malen roept hij ook Vorsterman te hulp, waardoor wel eens de indruk wordt gewekt dat hij het *Souterliedeken* te baat neemt. Ik geloof echter dat hij de bundel van Van Nijevelt zoveel mogelijk terzijde heeft willen laten. Het aantal herinneringen aan Utenhove is iets groter, maar ook ten aanzien van deze voorganger krijgt men de indruk dat de berijmer zich van diens werk heeft willen distanciëren, om zo vrij mogelijk tegenover zijn Franse 'Vorlage' te kunnen staan.

Dat De Heere de Leuvense hebraïst Johannes Campensis onder zijn voorlichters rekent, is geen grootspraak. Inderdaad heeft hij enkele typische vertalingen of omschrijvingen - de opvatting van *Sela* als een soort nadrukkelijke bevestigingsformule - van deze, uit de Nederlandse vertaling, overgenomen. Wil men een spoortje van Flaminius ontdekken, dan kan men dat met enige goede wil doen. Maar men moet alle goede wil van de wereld bezitten om in psalm 29, IV, 4: *En twoud datmen naemt Cades* het enige spoor van Arnobius (quod adpellatur Cades); in psalm 134, I, 3: *Die snachts* (*als ooc sdaegs*) *bid en waect*, het enige van Titelmannus (Chaldea Paraphrasis hoc loco sic habet, Qui statis *super custodia* - cursivering van mij - domus sanctuarii Dei); in psalm II, VI, 5: *tempeest* (zic hiervóór blz. 459) het enige van Hieronymus te vinden.

In de 20 nauwkeuriger onderzochte psalmen heb ik van Augustinus zelfs dat spoortje niet gevonden.

De Heere had genoeg vooraanstaande katholieke kennissen om te weten dat het met de visitatie zo'n vaart niet zou lopen. Geen enkele censor librorum die de moeite zou willen nemen om De Heere's bronnenopgave regel voor regel te controleren, een werk dat mij voor 20 psalmen evenzovele dagen heeft gekost. Trouwens, de Deken ende Plebaan van Sinter Goedelen Kercke, binnen der stadt van Bruessele, Meester Laurens Metsius, heeft geen al te fijne neus voor ketterij gehad. In de voorzomer van 1563 visiteerde (en approbeerde) hij een aantal *Refereynen ende Liedekens* (Bruessele, by Michiel van Hamont) die niet geheel brandschoon zijn[1]

1 Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten*, S. 18, Nr. XIX, S. 147 (Nr. 69) citeert Wackernagel er een gedicht uit.

Het hugenootse psalter, de bijbels van Van Liesvelt en Vorsterman, de Psalmen van Utenhove, de Paraphrasen van Campensis, - werken van notoire ketters, werken die door de Leuvense theologische faculteit in 1546 op de Index waren geplaatst en op welker bezit dus zware straffen stonden, om van het verspreiden van de inhoud niet te spreken, en een werkje dat diezelfde faculteit zeer ongaarne in handen van leken zag (Campensis) - ziedaar de bronnen waaraan de Gentse schilder en poëet zich laafde toen hij zijn *Psalmen Davids* 'na d'Ebreeusche waerheyt, en d'alder beste exemplaire, oft translatien' concipieerde en componeerde.

We hebben de 'gezangen', die zich, uitgezonderd de parafrase van het *Onze Vader*, alle, inclusief de *Salutation angelique*, in de *Cinquante Pseaumes*, Genève 1543, bevonden - het *Ave Maria* verschijnt nog in de editie-Lyon, Beringen, 1549 en in een uitgave van 1550[1] - niet eens nodig om De Heere's confessie in 1564 te definiëren: een sterk naar het calvinisme neigende reformatorische gezindheid.

Men kon zich in het Gent van 1564 als gereformeerde niet bloot geven. De gebeurtenissen van 1562 in Wallonië en Antwerpen hadden de stedelijke overheid, wie waarschijnlijk het jaar '40 nog tamelijk vers in het geheugen lag[2], tot scherpe waakzaamheid aangespoord.

'Siet / ic seynde v gelijc scape*n* int middel der wolue*n* Daero*m* weest voorsichtich gelijc serpente*n*', zo had Lucas de Heere in zijn Liesveltbijbel, in het x. Capittel van Sinte Mattheus Euangelie gelezen. Aan slangenvoorzichtigheid heeft het hem niet ontbroken. De uiterst diplomatieke voorrede van 'Den Drucker tot den goedwillighen Lezer, oft Zangher' is een meesterlijke toepassing van deze evangelische raad.

De vraag zou nog kunnen opkomen of De Heere bij het samenstellen van zijn bundel, en ik denk dan in het bijzonder aan de 'liturgische' gezangen, een eventueel gebruik in de 'gemeente', hetzij in en om zijn vaderstad, hetzij over de grenzen, op het oog heeft gehad. Ik geloof het niet. Zijn eerste oogmerk is geen ander geweest dan dat van de auteur (verzamelaar) der *Souterliedekens*. Dat hij gezangen opnam die voor liturgisch gebruik allereerst in aanmerking kwamen, vloeit m.i. alleen voort uit zijn bewondering voor Marot, in wiens oeuvre hij ze aantrof. Het spreekt vanzelf dat De Heere gehoopt heeft dat zijn psalmen en gezangen nog eens in een 'hervormde' kerk gezongen zouden worden.

b. De Poëzie

Sprekende over De Heere's *Hof en Boomgaerd* zegt Prof. Rombauts: 'De dichterlijke waarde van deze verzen is zeer gering, ze zijn overigens slechts voor een gedeelte oorspronkelijk; een groot aantal ervan werden bewerkt naar den reeds vermelden speelschen en bevalligen hofdichter Marot, maar ze missen doorgaans diens knappe techniek, diens sierlijk badineerenden toon en vooral diens natuurlijk, spontaan talent.'

En dan vervolgt de Leuvense hoogleraar: 'Niet veel beter zijn de *Psalmen Davids*. In technisch opzicht steken ze ongetwijfeld gunstig af tegen de latere psalmberijming van Datheen, voor het

1 Zie voor de kwestie met het *Ave Maria*: Douen, *Cl. Marot et le Ps. hug. I.* p. 412; vgl. ook, in verband met de *Souterliedekens*, blz. 196-198 en 223.

2 In 1540 vernederde Karel V zijn geboortestad zwaar vanwege een oproer dat in dat jaar had plaats gevonden.

overige blijven ze over 't algemeen even dor en betoogend als de oorspronkelijke stichtelijke refreinen uit *Den Hof en Boomgaerd*. Slechts een paar psalmen met een krachtiger en levendiger rhythme en een dieper geluid maken hierop uitzondering'[1].

Prof. Rombauts blijkt zich volkomen gerefereerd te hebben aan het oordeel dat dr. W.A.P. Smit enige jaren tevoren had uitgesproken: 'zij [de berijming] is te dor betogend en geeft te weinig muziek'[2].

'Dor betogend.' Het is een hard oordeel, maar niet onbillijk. Lucas de Heere mag een vroom man geweest zijn, we twijfelen daar niet aan, hij miste te veel wat een dichter - en hij was nog, getuige zijn *Hof en Boomgaerd*, een middelmatig dichter - tot psalmvertolker maakt. Eerst wie met David de vervolging, de ballingschap, de benauwdheid, de godverlatenheid heeft gekend, wie met hem de gelukzaligheid van de uitredding, de bevrijding, de godsgemeenschap heeft geproefd, de zonde tot op de bodem heeft gepeild en het Goddelijk heil van de vergeving heeft ervaren, kortom, wie het Boek der Psalmen heeft leren kennen als het Boek van zijn Leven, die kan de oudtestamentische liederen herdichten. Is deze voorwaarde daar, dan zal dwars door alle ontleende dichtvormen en dwars door alle geraadpleegde commentaren heen de oude poëzie doorklinken.

Jan Utenhove stond midden in een levende gemeente, hij heeft de bitterheid van de ballingschap en het 'venijn van de valsche tonghe' als as op zijn tong geproefd, zijn ziel heeft geschreid om de scheiding en om wraak geschreeuwd over de vijanden van zijn Kerk, en zo kon er in zijn oudste psalmen - de eerste 38 - ondanks zijn tekort aan dichterlijke scholing, door de gebrekkige vorm en andere onbeholpenheden heen bij momenten iets trillen van de waarachtige poëzie, die het vermogen heeft na vele eeuwen nog tot het hart te spreken. Lucas de Heere, gevangen in de Gentse kooi van 1564, heeft niet kunnen juichen en schreien, niet kunnen smeken en dreigen: hij moest een voorzichtig psalmberijmer zijn. Een 'filologische oefening', daartoe was hij, indien hij al anders had gekund, gedoemd. Voor hemzelf had de berijming misschien de bekoring van het avontuur dat óók de filologie kent, het resultaat kon weinig anders zijn, helaas, dan 'dor en betoogend'.

Heeft zijn werk dan geen enkele verdienste? Toch wel. Er zijn enkele verrassende uitzonderingen, zegt de wel bij uitstek tot oordelen bevoegde, want fijn-proevende kenner van onze 16e-eeuwse reformatorische poëzie, en hij wijst op psalm 6 en een enkele strofe van psalm 38, liederen met korte versregels, waarin het rijm uiteraard een sterkere werking krijgt. 'Het is, of De Heere door de klank daarvan wordt meegenomen: zijn rhytme blijkt ineens krachtiger en levendiger, zijn geluid sonorer, de vaart van het vers overtuigender.' In dergelijke strofen ziet Smit De Heere's klein, maar reëel dichterschap[3].

De dichter van de *Psalmen Davids* is de eerste psalmberijmer in de Nederlanden geweest die zijn syllaben nauwgezet in overeenstemming brengt met het aantal dat de melodie eist. Van Marot heeft hij de eenvoud van zijn syntaxis geleerd: het eind van de versregel valt samen met een natuurlijke geleding van de gedachte of een natuurlijke rust binnen de zin. Enjambementen komen dan ook zeer weinig in zijn verzen voor.

1 E. Rombauts in: *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 128/9.
2 Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 50.
3 Zie vorige noot.

Dat De Heere in de *Psalmen* het gestelde doel, nl. de Renaissancevorm, plotseling veel nader (dan in zijn *Hof en Boomgaerd*) zou zijn gekomen, zoals Prof. Van Es wil[1], lijkt mij juist iets te optimistisch. Van Es meent dat de voorgeschreven zangwijze, waarschijnlijk onbewust, de 'gebonden rhythmische beweging, jambisch, soms trochaeïsch' heeft doen ontstaan. Als De Heere al naar een dergelijke alternering van de accenten heeft gestreefd, dan is hij er in de meeste gevallen niet in geslaagd deze bevredigend te verwezenlijken. En waar de 'jambe' vrij regelmatig is, hangt dat, voorzover ik zie, niet of weinig samen met de inhoud van de psalm ('psalmen met een klagenden of smeekenden gebedstoon' - Van Es) of met het karakter van de melodie.

Of De Heere's taal 'natuurlijk' genoemd moet worden, durf ik niet beslissen, wel op tal van plaatsen te betwijfelen. Veiliger is het met Smit te zeggen, dat aan de taal zorg blijkt te zijn besteed[2].

Het vreemde woord, iets minder zeldzaam dan bij Utenhove, gebruikt De Heere in hoofdzaak uit rijmdwang, midden in het vers zal men het sporadisch tegenkomen.

c. Overzicht van De Heere's Psalmen en hun bronnen

1. Liesvelt
2. Marot
3. Marot
4. Marot
5. Marot
6. Marot
7. Marot
8. Marot
9. Marot
10. Marot
11. Marot
12. Marot
13. Marot
14. Marot
15. Marot
16. de Bèze
17. de Bèze
20. de Bèze
22. Marot
23. Marot
24. Marot
25. Marot
29. de Bèze
32. Marot
38. Marot
42. de Bèze
43. Marot
50. Marot
51. Marot

1 *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 201.
2 Van Es, *Gesch. v.d. Letterk. der Nederl.* III, blz. 201; Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 50.

101. Marot
110. Marot
113. Marot
117. de Bèze
128. Marot
130. de Bèze
133. de Bèze
134. de Bèze

Hoofdstuk V
Een Hantboecxken (1565)

1. *Inleiding*

De *Catalogus Librorum* van Isaac le Long (1744)[1] vermeldt onder nr. 1239 van de *Libri in Octavo* een psalmboek dat de hymnologen van de vorige eeuw in hoge mate heeft geïntrigeerd. Ze kenden het uit genoemde *Catalogus*, maar geen van het heeft het ooit onder ogen gehad. De lutherse predikant te Zutphen, J.C. Schultz Jacobi, kon, toen hij in 1843 zijn *Geschiedenis van het Godsdienstig Gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden* schreef, weinig anders doen dan Le Long's titelbeschrijving overnemen, met diens opmerking: 'Allereerste Druk, ten dienst der verstrooyde Nederduytsche Luthersche Gemeentens. Extra Raar'[2].

Twintig jaar later evenwel weet dezelfde Schultz Jacobi, inmiddels emeritus-predikant te Rotterdam, niet alleen een zeer nauwkeurige, Le Long corrigerende, opgave van de titel, maar ook een vrij uitvoerige beschrijving van de inhoud mee te delen, waaruit men de indruk krijgt dat hij een exemplaar in de hand gehad heeft[3].

De titel luidt:[4]

Een Hantboecx = l ken / inhoudēde dē heelē Psal = l ter des H. Propheete Dauid. ‖

Eensamelijck den Catechismus / met l noch veel schoon Hymnē oft Lofsan = l gehn / ende Gheestelijcke Liedekens / in l twee deelē by een geuuecht / ende al l tsamen in een fijn wel ghe = l schickte ordinantie Liede = l kens wijse gestelt. ‖

☞ *We dē Hoochduytschē Bonschen l Sanckboeck / in Nederlantscher spraken / seer l ghetrouwelijck ouergeset. Tot dienst eñ l gheestelijcker recreatie allen vromen l Christenen / twelck noy in l Druck geweest en is*. ‖

Coloss. iij b. ‖

☞ *Leert ende vermaent malcand = l ren met Psalmen / ende loueghesangen / ende l met gheestelijcke Liedekens inder ghena = l den / ende singt den Heere in l uwer herten*. ‖

1 *Bibliotheca Selectissima Sive Catalogus Librorum* [etc.] te Amsterdam, By Salomon Schouten, 1744, blz. 104.

2 In: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang.-Luthersche Kerk in Nederlanden*, verzameld door J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, IV, Utrecht 1843, blz. 25. Ik gebruikte het doorschoten ex. van Schultz Jacobi zelf, dat een groot aantal soms zeer uitvoerige handschriftelijke aantekeningen van de schrijver uit later tijd bevat en zich bevindt in de bibl. van het Ev.-Luth. Seminarie (ondergebracht in de U.B.) te Amsterdam.

3 J.C. Schultz Jacobi, *Oud en Nieuw uit de Geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche Kerk*, Rotterdam 1863, blz. 133-135. - Bij Le Long luidde de titel: *Den heelen Psalter Davids / Catechismus / Hymnen oft Lofsangen / en Gheestelycke Liedekens / in 2 Banden / Liedekens wyse gestelt / wt den Hoogd. Bonschen Sanckboek in Nederd. Tael en Dicht ouergheset / door B.A. 't welck noyt in druck geweest en is. Vranckfort / by Hans de Braeker. 1565*. in 8.

4 De regelindeling is door mij naar de thans bekende exx. aangebracht.

Het tweede deel, dat de liederen bevat, heeft een afzonderlijke titel:

Dat ander deel l der Christelijcke Liederē. Lof = l sanghen / Ghebeden / ende l Danckliederen / die Godt den Heere tot lof / l prijs / ende eere ghesonghen worden / or = l dentlijck in alle Christelijcke Ghemeyn = l ten: Vergadert wt veel Sanck = l boecken / allē Christenen tot l dienst ende profijt ouer = l gheset wt den hooch = l duytschen in ne = l derduytsche l tale ende dicht. B.A. ‖

PSALM. XCVI. ‖

¶ *Singhet den Heere een l nien Liet / dat alle de wereldt single l den Heere: Singhet den Heere l ende looft zijnen name / eñ l vercondicht zijn salic = l heyt van daghe tot daghe.* ‖

(Op de laatste bladzijde, onderaan:) *Gheprint te Vranckfort / l by my Hans de Braeker. l Anno. Domini. M.D.LXV.*

Het is echter niet zeker dat Schultz Jacobi zijn bijzonderheden aan het boekje zelf heeft ontleend. We moeten, zoals we straks zullen zien, de mogelijkheid van een andere bron openhouden. In elk geval verzuimt de schrijver om ook maar met een enkel woord te reppen van de bewaarplaats van het waardevolle, zeldzame exemplaar.

Het boek blijft dus in de duisternis. Philipp Wackernagel, de verdienstelijke Duitse pionier van onze Nederlandse hymnobibliografie, heeft het laatste opstel van Schultz Jacobi niet gekend. In zijn *Beiträge zur niederländischen Hymnologie, Erstes Heft*, verwijst hij naar de *Catalogus* van 1744, onder vermelding van de titel aldaar[1], en nog in 1898 verzucht D.F. Scheurleer, de grote liedboekkenner en -verzamelaar, in verband met de aanwezigheid van Duitse kerkliedaanduidingen in Jan Fruytiers' *Ecclesiasticus* (aanduidingen in Nederlandse tekst): ‘Bundels uit die dagen met zulke Nederlandsche vertalingen blijven onvindbaar. Altijd zoekt men o.a. nog te vergeefs naar het boekje dat volgens *le Long* in 1565 bij *de Braecker* te Frankfort a/M. verscheen’[2].

Toch was het zo vurig begeerde boekje niet ver weg. Het bevond zich in een openbare verzameling, en wel in de Stadsbibliotheek van Haarlem, waar prof. J.W. Pont het in 1908 ontdekte. De lutherse hoogleraar deed uitvoerig verslag van zijn vondst in het derde deel van de *Nieuwe Bijdragen*[3].

De 24e augustus 1954 trof ik in de bibliotheek van het Brits Museum te Londen een tweede exemplaar (3089.aaa.9) aan, waarin de laatste(?) particuliere bezitter op de binnenzijde van de band, voor en achter, een uitvoerige aantekening heeft aangebracht. Het handschrift is hier en daar, ook door een kreukel in het papier, wat moeilijk te lezen. Na de mededeling dat dit ex. afkomstig is uit

1 Philipp Wackernagel, *Beiträge zur niederländischen Hymnologie. Erstes Heft. Lieder der niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1867, Nr. XXI, S. 20.

2 *Ecclesiasticus oft de wijse sproken Iesu des soons Syrach: ....deur Ian Fruytiers*, op nieuw uitgegeven.....door D.F. Scheurleer, Amsterdam 1898, blz. XXXIX.

3 J.W. Pont, *De oudste Luthersche Psalm- en Gezangboeken*, in: *Nieuwe Bijdragen tot de kennis v.d. Gesch. en het Wezen v.h. Lutheranisme in de Nederlanden*, Deel III (*Jaarboek der Ver. v. Ned.-Luth. Kerkgesch.*), Amsterdam 1910, blz. 39-84. - De signatuur van het Haarlemse ex. is: 86 C 12.

de bibliotheek van [C.A.] v. Wackendorff en een verwijzing naar de hem bekende litteratuur[1] vervolgt de schrijver van de nota: 'Z.J.J. Schults Jacobi: Oud en Nieuw 1863 bladz. 133/5 alwaar een verslag naar dit exemplaar daartoe verstrekt. [Betekent dit dat de eigenaar het verslag heeft verstrekt, of heeft hij het ex. S.J. ter beschikking gesteld?] Hij noemt het het eerste Luthersche Gezangboek en zeide mij het [?] hem vroeger niet was voorgekomen [?]' Achterin gaat hij verder: 'Volgens den Heer J J Schults Jacobi bijzonder bekend met al wat de Luthersche Gemeenten hier te lande betreft zei: *hoogst zeldzaam* boekje waarvan door hem nooit een exemplaar was gezien en wenschte dat in het bezit van het Luthersch Seminarium te Amsterdam mogt zijn.' De nota is ondertekend met dezelfde initialen die ook voorin staan: VDvN, die men mag toekennen aan de heer [Mr. J.] Van Dam van Noordeloos[2].

Hoewel de voorrede al door Pont onverkort is meegedeeld[3], moet het merkwaardige stuk ook hier een plaats hebben. Veel commentaar eist het niet, vandaar dat ik wil volstaan met cursivering van enkele opmerkelijke passages.

> Den Ouersetter aen den Christelijcken Leser.
> HIer cunt ghy sien eñ mercken / Christelijcke Leser / hoe vierichlijck die heylighe Vooruaders in allen harten noot / wt gantscher herten / tot Godt geroepen / ende hem altijt van alles ghedanckt hebben ghehadt. Op dat ghy hun hierinne naeuolgende / aldus oock leert / door een vaste hope bidden / ende op Godt betrouwen / want by ongetwijffelt / ons niet min dan hun / onuerhoort latē / maer ons oock wt allen noot verlossen sal. Waertoe dit Hantboecxken (welcx ghelijcke / ghy gheen saligher wt den Hemel en mocht ghewenschen / ende dwelck een Summe oft cort Begrijp is der geheele heyliger Schriftueren) v sal zijn een trouwe gheselle in v huys ende inden Tempel / ende een lustmakende medegangher ende gheselschap opden wech / in v reyse / te water oft te lande / metten welcken v gheoorloft is / mede te couten / wt hem te leeren / bidden / troost rapen / lesen / singhen / ende God louen ende dancken. Want het voorbeelt allen Godsalighen / hun van allen Secten ende dwalinghen in eendrachticheyt des Gheests te houden / ende leert ons in gheluckighen tijt / alst ons al mede gaet / in die vreese Godts blijuen /

1 Het begin van de nota luidt: 'N.B. Deze is de allereerste druk der Psalmen, ten dienste der verstrooide Nederduitsche Luthersche gemeentens, en extra raar, volgends den Catalogus van Is. le Long bl. 104 in 8° N. 1239. z. ook J. van Iperen Hist. van het Psalmgezang I D. bl. 144 Ook le Long in zijn Kort Hist. Verhael der eerste Oorspr. v.d. Ned. Kerk bl 121 spreekt van dit boecxken. Z. Cat Den Hengst 1828 Amst bladz 20. Nr 45 verkocht f 6.25 - In de Bijdr. Geschied. Ev: Luth Kerk 1843 4de St bl 25. wordt hiervan verslag gedaan, de schrijver echter kende het boekje niet. Zie bl. 26. Zie ook Bijdr. 3e St. bl 92 Een gezangboek in de Nederduitsche Taal verscheen te Antwerpen 1567. Z A.[ndries] Paauw [*onduidelijk, men leest Prauw]* Europa's Lutherdom *'t Amsterdam, 1744*] bladz 265.'

2 'Wij gewaagden vroeger van het Psalm- en Gezangboek van 1565, te *Frankfort* bij H a n s d e B r a e k e r uitgegeven, en te *Woerden* in gebruik tot op den tijd van L i g a r i u s ', aldus Schultz Jacobi op blz. 58 van zijn *Geschiedenis* (*Bijdragen* IV, 1843). Schr. heeft later eigenhandig daarnaast aangetekend (ex. U.B. Amsterdam): 'Misschien is dan ook wel van *Woerden* afkomstig het exemplaar van den Heer *Van Dam van Noordeloos* waar achter in geschreven staat: "Desen boeck behoerdt toe Neeleken Louwrens dochter 1584."' - Dit is het ex. dat zich nu in het Br. Museum bevindt. Hoe het daar terecht gekomen is, is me niet bekend. - Dezelfde initialen, maar nu duidelijk, vindt men in het Groningse ex. van Utenhove's *Hondert Psalmen*, op het titelblad van het Haagse ex. Datheen IV en het Utrechtse ex. Datheen X.

3 *Nieuwe Bijdragen* III, blz. 40-43.

ende oock den moet niet verloren geuen / in tijde der veruolginghe / tribulatie ende droefheyt / so wanneer dattet ons qualyck gaet / oft dat wy van den Heere versocht / oft om ons gheloef te proeuen / geoefent werden. Daeromme heb ick dit Boecxken / zijnde wel ghetrouwelijck ende so nae den hoochduytschen alst moeghelijck gheweest is / ouergheset / v willen toeschrijuen ende toe eyghenen / ter eeren ende wt gunstigher liefden / van onse lieue / benaude / ende seer bedroefde oude Moeder / *die heylighe Christelijcke Kercke / wiens cleyn hoopken / te wetene / die liene Godts wtuercorenen* / nu in haers lieue Moeders ouderdom / so iammerlijck mishandelt ende veruolcht werden van deser werelt Tyrannen. Den welcken (hun nochtans als principael ledenen deser Kercken roemende) die swackheyt ende groote ongeuallicheyt der seluer Moeder / meer dan genoech bekent is. Niet te min / die groote onuerwinnelijcke / stercke / Jalouse Godt / die haer tot een Bruyt / zijnen eenigen lieuen Sone Christo / vercoren heeft / en sal die groote ongenade ongewroken noch ongestraft niet laten / maer die hun wederom toemeten ende vergelden / nae hun gelooue ende boose verdienste. Te meer dat sylieden (als betoouert zijnde met verleydende opinien / der booser valscher Cainischer Kerckē / den Heere Christum in zijn ledekens daghelijcx veruolgende) verschueren / veriaghen / ende verslinden met alle moetwil / als bloetdorstige Tygren / ende rasende Woluen / dese elendige / oude / bedruckte Moeder met haere lieue kindren / daer hun nochtans ter contrariē beuolen wort. Esai. 49 haer te zijne Voesterheeren / bewaerders / ende beschermers. Ende daerom lieue Christenen / want die versmaetheyt der werelt / door Christum (die als onse voorganger / die aldermeeste smaet geleden heeft) in eenen Hemelschen segen ende salicheit bekeert is / wilt v in dit dal der droefheit / met desen Godtsaligen Sanck / Psalmen / ende Gheestelijcke Liedekens / van v droefheyt / elende / eñ swaren last / verlichten ende verhuegen / verwachtende die heerlijcke toecoempste ons Heeren Iesu Christi / die v alle uwe tranen sal afwisschen. Eñ voorts beneerst ende soeckt ernstelijck te halen uwe eenige toeulucht / hulpe / end troost / int gelooue eñ vast betrouwen (gelijck als die gene die in vreese van eenige schipbrekinge zijn) aen desen heyligen Ancker der hopen / eñ daerop als op den vasten Steen stuenen. Want hier / als in des heyligen Gheest Apothecarije / vint ghi raet / ende sonderlinge remedie in alle aenuechtingen tot uwe qualen ende ghebreken / aengesien / dat int eenich Woort Godts / alle salicheyt eñ leuen begrepen is / het is v van Godt beloeft / eñ om niet / sonder eenige uwe verdienste / geschoncken door Christum onsen Heere eñ Salichmaker / so verre ghi dese Remedie int recht gheniet gebruycken wilt. Summa / wie hē wil laten helpen / dien wert hier die hant trouwelijck geboden / om met bekennen / biddē / eñ lijden / die Christelijcke victorie te verweruen. Die Vader der bermherticheyt / eñ God aller troostinge / wil ons allen bewarē / eñ met zijnen heyligen Gheest vorderen ende stercken in die kennisse zijns woorts / door Ihesum Christum onsen Heere eñ Salichmaker / wien voor dese / eñ andre zijne dagelijcksche Godlijcke gauen / daermede hy ons so rijckelijck begaeft heeft / en noch dagelijcx begaeft / sy lof / prijs ende danckbaerheit inder eewicheyt. Amen.

Voorts sudly verstaen / Christelijck Leser / dat ick dē stijl der voorseyder Psalmē / op die Antwerpsche eñ Brugsche sprake gemaeckt hebbe / mits dat Antwerpē eñ Brugge respectiuelijck in Brabant eñ Vlaen-

derē (om den handel vand' grooter comāschap daerinne geoefent) die principale vermaerste Coopstedē zijn / daer af die talē eñ spraken meest int Nederlant gebruyckt werdē / eñ aldaer het meeste volck is verkeerende. Oock soo hebbe ick meer dē sin vandē Propheet / dan het dicht gheuolcht / so ick gheen Rhetorizijn wesende / eñ alle ongewoēlijcke eñ geschuymde termijnen gheschout hebbende / niet soo seer en heb gearbeyt / deselue door dē Druck int openbaer te brengē / als om my / mijn familie eñ gesin daermede te stichten.

Hebbe oock tot uwen dienst eñ gerieue elcken Psalme / met zijn Summaris eñ cort begrijp bouen elcken Psalm geset / van dat hy inhoudende is. Eensamelijck oock elck zijnen Thoon / so tselue int Hoochduytsch beghint.

Die exempelen der heylighen Propheten ende Coninghen int oude Testament / bewijsen ons volcomelijck eñ claerlijck / dattet goet eñ Godt seer aengenaem is / Psalmen ende Gheestelijcke Liedekens te singehn. [*sic!*] Daer wt oock die H. Paulus veroorsaeckt wert / hier af int nieuwe Testament soo heerlijcken vermaen te maken. Ende onder anderen. Ephes. 5. Colloss. 3. I Corint. 14. etc.

In weerwil van de onderzoekingen van Hollweg[1] en anderen blijft er om het boekje, met name om de vertaler en de drukker, een waas van geheimzinnigheid hangen.

In de titel van *Dat ander deel* komen de letters B.A. voor, waarin men de initialen van de vertaler mag zien. Helaas moet ik met Kooiman zeggen: 'Het zal wel altijd onbekend blijven, wie zich achter deze aanduiding verbergt, gesteld al, dat we ze werkelijk als initialen mogen beschouwen'[2].

Als drukker wordt op de laatste bladzijde genoemd Hans de Braeker. Deze had een drukkerij te Wezel, tot 1568[3]. Er klopt dus iets niet met het adres 'Vranckfort'. Hollweg zag hierin - Kooiman nam zijn hypothese over - de schuilnaam voor Wezel, als zou het te gevaarlijk zijn om de juiste woonplaats van de drukker te noemen. Maar wat voor misleidends zit er in deze manier van doen? Wie zou zich van de wijs laten brengen als Hans de Braeker te Wezel op een van zijn uitgaven, voor die stad bestemd, 'Vranckfort' zou vermelden, terwijl iedere Wezelaar wist dat de drukkerij zich nog in volle glorie binnen de stad bevond? Zou men niet op zijn hoogst van een merkwaardige vergissing spreken? De justitie zou, als er iets kwaads was gedaan, de delinquent wel weten te vinden.

Men doet er echter verstandig aan de problemen rondom het *Hantboecxken* te combineren met die van de (verbeterde) herdruk, die in 1567, zonder plaatsaanduiding en drukkersnaam, verscheen onder de titel:

Alle de Psal = l men des H. Coninckly = l cken Propheten Dauids medt l de Christelycke loffsangen / gebeden / en = l de danckliedekens soo Tantwerpen (inde l Christelycke Gemeynte van d' Augspurg = l sche Confessie tot loff / prys / ende eere des l almachtigē Godts) ordentlyck gesongen l worden / vuyt veel sangboecken

1 Walter Hollweg, *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16.-18. Jahrhundert*, Gütersloh 1923, S. 33.
2 W.J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, Amsterdam 1943, blz. 67.
3 J.I. Doedes bezat uitgaven van Hans de Braeker te Wesel uit de jaren 1558, 1559 en 1563. Zie J.I. Doedes, *Collectie van Rariora*, Utrecht (1887), blz. 3, 31 en 107. Zie ook Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 66-69 en de daar vermelde litteratuur.

(tot dienst l ende profydt van alle Christenē) tsamen l vergadert / gecorrigeert / vermeedert [sic!] *ende vuyt de hoochduytsche l (inde Nederlantzsche) ta = l le ende dicht ouer = l gesedt.* ‖

Psalm XCVJ. l Singt den Heere een nieuw liedt / alle de wee- l relt die singhe den Heere / singt den Heere eñ looft l synen name. ‖

Van het tweede deel luidt de titel:

Den geheelen l Soudter des H. Pro = l pheten ende Conincks Dauidt l (tot dienst / ende recreatie van allen goe = l den vroemen Christenen) neerstich l gecorrigeert / verandert / ende l veel daer toege = l sedt. ‖ Collos. iij.b. l Leert ende vermaent melcanderen met l Psalmen / loffsanghen / ende met gee- l stelycke liedekens inder gena- l den / singende den Heere l in uwer her- l ten. ‖ Anno 1567. ‖[1]

De overzetter van de Psalmen uit het *Hantboecxken* bevond zich op het ogenblik dat dit gedrukt werd buiten de stad waar hij, en ook zijn drukker, verblijf hield, en waarschijnlijk te Frankfort. Niet alleen staat onder de voorrede van de herdruk ‘Datum te Franckfort den 15. Februarij 1567. stilo Romano’, maar in het begin ervan wordt gesproken over de ‘Christelycke liedekens soomen *hier te Franckfoort* ende Nueremberg inde Gemeynte singēde is.’ (Curs. van mij)[2].

Deze voorrede verhaalt ons ook omstandig hoe de uitgave van 1565 tot stand is gekomen. De auteur was begonnen met enkele psalmen voor zich en zijn huisgezin uit het Duits te vertalen. Daarop kreeg hij herhaaldelijk verzoeken om ten behoeve van de Christenen van *(z)ynen lieuen Vaderlande* - zijn daar allereerst de Nederlandse ballingen in Duitsland mee bedoeld? - met dit werk voort te gaan. Maar daar had onze B.A. die zowel in de muzieke als in de dichtkunst een volslagen leek was, een zwaar hoofd in, temeer daar uitnemende rederijkers en musici het uitermate moeilijke werk al kort na het begin hadden gestaakt. Het was hun niet doenlijk gebleken aan aller verlangens te voldoen. Immers, ‘de Vlamingē (begeerden) maer het dicht eñ melodye / de Brabanders slechts de voos eñ den Propheetischen sin / eñ de Christen in Duytz ende Oostlandt / noch dicht / rym / noch des Propheetē woorden / dan maer slechts den hoochduytschen sin / dicht / eñ woorden te volgen.’ Daar komt nog bij, zegt onze ‘Ouersetter’, ‘dat de hoochduytsche spraecke (nae de frayhicheyt van haren aert) soo vuytermaten zeer cort wesende / medt eenen haluen sin op houdende / oock Singularem & pluralem, numerū ... oock Praesens, Praeteritum & Futurum....onder malcanderē teender plaetzen gebruyckēde, oock de Autheurs / Saxenaers / Meysseners ende Swaben wesende / ende heel differēdt, oock diuers in hun sprake synde / ende bouen dien om hun dicht te vinden (hoe wel tselfste van hun niet veel gay geslagen synde) nochtās vuytnemende zeer verre vanden Propheetischen text eñ woorden / geloopen / oock vremde woorden / ende rymen (om het dicht te sluyten) ingebrocht eñ gesoucht hebbē’. De aandrang op de auteur was echter zo groot, dat hij het begonnen werk voortzette en toen hij dan alle psalmen - *maer te seggen in een halue cladde* - vertaald had en van

1 Het ex. uit de toenmalige Königl. Bibl. te Berlijn werd uitvoerig beschreven door Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten*, onder Nr. XXVI, S. 22-24 (verg. S. IV-V) en in zijn *Bibliographie* onder Nr. MCXXIV, S. 512. Het Utrechtse ex. (D. oct. 497-Rariora) door Pont, *Nieuwe Bijdragen III*, blz. 48-59; vgl. Kooiman, blz. 70-71.

2 Deze voorrede volledig bij Wackernagel, *Lieder d. nied. Reform.* S. 51-52, Wackernagel, *Bibliographie*, S. 687 en Pont, *Nieuwe Bijdragen III*, blz. 49-53.

plan was deze voor en tijdens het drukken te revideren, werd hij ‘alsoo bottelyck eñ onuerhudts vanden Godloosen veriaecht ende verdreuen’, dat hij dit niet kon doen.

De drukker ging echter door met het aanbestede werk en het gevolg was dat allerlei fouten - het onjuist behandelen en oplossen van afkortingen, te lange regels, het uitvallen van woorden - niet weggecorrigeerd waren. De liederen had de drukker door twee anderen laten vertalen, terwijl ook de Titel en de Proloog niet van de oorspronkelijke samensteller afkomstig waren.

Maar al zou de bewerker van de Psalmen zich op het moment van het drukken te Frankfort bevonden hebben, dan nog blijft Hans de Braeker's adres aldaar vreemd: een tijdelijke verplaatsing van het drukkersbedrijf naar de stad aan de Main moet uitgesloten geacht worden[1].

Laten we, nu we over wat meer materiaal beschikken, de vigerende hypothese, zoals die door Hollweg opgesteld en door Kooiman overgenomen is, en omtrent de juistheid waarvan ik mijn twijfel al heb uitgesproken, nader beschouwen. De hypothese luidt:

Het *Hantboecxken* is in Wesel gedrukt door Hans de Braeker[2]. De vertaler, een Antwerpenaar van origine, moet gezocht worden in de Wezeler kring[3]. Op grond van zijn Lutherse gevoelens werd hij uit Wezel verjaagd. De Braeker mocht blijven[4]. In 1567 keerde B.A. naar deze stad terug en legde een herziene uitgave ter perse, eveneens bij Hans de Braeker[5]. Deze uitgave was echter bestemd voor de Antwerpse Lutherse gemeente[6].

Ik stel daar een andere hypothese, die de bovenstaande radicaal omkeert, maar een aantal moeilijken onwaarschijnlijkheden liquideert, tegenover, waarmee ik terugkeer tot Pont's oorspronkelijke opvattingen.

1. Het *Hantboecxken* is niet gedrukt door Hans de Braeker en dus niet te Wezel, maar te Antwerpen. Hollweg is lang niet zo positief als Kooiman doet voorkomen[7]. Hij zegt: ‘Ich *glaube* (curs. van mij) dasz beide Gesangbücher in Wesel gedruckt wurden’ en steunt *alleen* op Pont's mededeling: ‘De letters... wijken toch zo goed als niet af...’[8]. Grote overeenkomst is nog geen absolute gelijkheid.

Over de waardeloosheid van het schijnadres ‘Vranckfort’ sprak ik al. Wat is er tegen om aan te nemen dat de drukkersnaam Hans de Braeker evenzeer als de plaatsnaam een mystificatie is? De Antwerpse drukker Joh. Hoochstraten zag er niet tegenop zich in 1528 te verschuilen achter Hans Luft, drukker te Wittenberg en in 1530 achter Steffen Rodt, rector in Zwickau; een aantal jaren

1 Van de Directeur van het Frankfurter Stadtarchiv kreeg Hollweg destijds de mededeling ‘dasz sich ein Buchdrucker oder sonstiger Hans de Braeker in Frankfurt im XVI. Jahrhundert nicht nachweisen läszt.’ Zie Hollweg, *Gesch. d. ev. Gesb. vom Niederrhein*, S. 33.
2 Hollweg. *Gesch. d. ev. Gesb. vom Niederrhein*, S. 33; Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 67.
3 Hollweg, S. 33; Kooiman, blz. 67.
4 Hollweg, S. 34; Kooiman, blz. 68-69.
5 Hollweg, S. 33-34; Kooiman, blz. 70.
6 Kooiman, blz. 71.
7 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 67 en 70: ‘Hollweg heeft aannemelijk gemaakt, dat het inderdaad van de pers van Hans de Braeker afkomstig is, die te Wezel woonde.’ - ‘Wanneer vast staat, dat het eerste boek te Wezel gedrukt werd, wat we mogen aannemen, dan ook dit tweede. En dan is ongetwijfeld Hans de Braeker ook hiervan de drukker geweest.’
8 Hollweg, *Gesch. d. ev. Gesb. vom Niederrhein*, S. 33.

tevoren had zijn collega Claes de Grave hetzelfde gedaan met Melchior Lotter te Wittenberg. De Geneefse drukkers De Vingle en Gérard maakten rondom 1540 misbruik van bestaande Nederlandse drukadressen[1]. Voor een Antwerpse drukker boden een buitenlandse collega die zich niet aan de daad had schuldig gemaakt en een buitenlandse stad, die bovendien niet met de drukkersnaam klopte, alle veiligheid.

Dat het Antwerpen geweest is, leid ik af uit de woorden van de voorrede tot de herdruk van 1567: ‘Nae dien ick eerstwerffs... sommige Psalmen... ouergesedt hadde / .. die..... alsoo veel Christelycke Sangers behagende waren / datze my te meer reysen [verzochten] om die allegadere... tot dienst ende recreatie den Christenen van *mynen lieuen Vaderlande*... voorts te willen ouersetten’..... Dit zijn de woorden van de auteur in ballingschap, die de ontstaansgeschiedenis verhaalt.

In deze samenhang krijgt de ontdekking die Pont in 1910 meedeelde, nl. dat Peeter van Keerberghe er in januari 1570 van beschuldigd werd ‘der Martinisten Psalmboeck’ verkocht en ook ‘de Sectarisse psalmboecken’ gedrukt te hebben, opnieuw een pregnante betekenis[2].

Het *Hantboecxken* heeft in al zijn aspecten het karakter van een Nederlandse uitgave.

2. Het *Hantboecxken* was in de allerecrste plaats bestemd voor de ‘Christenen’ van Vlaanderen en Brabant, met name van Antwerpen. De samensteller ervan, B.A., werd ‘bottelyck ende onuerhudts van den Godloosen veriaecht ende verdreuen’. In verband met deze verjaging zegt Kooiman: ‘Aangezien Pont steeds uitging van de gedachte, dat dit op een verdrijving uit Antwerpen moest slaan, kon hij niet uit het probleem komen. Het is echter duidelijk, dat de schrijver doelt op een verjaging uit Wezel. Zij werd dus niet veroorzaakt door zijn evangelische gezindheid, maar door zijn Luthersche gevoelens. Omstreeks de jaarwisseling 1565-'66 toch moesten Heshusius en de zijnen te Wesel het veld ruimen, daar zij al te heftig te keer gegaan waren tegen de Calvinisten’[3].

Hier zou ik willen opmerken: als de verdrijving in december 1565 heeft plaats gevonden, moest de drukker in die maand nog met zijn werk beginnen. Dit klopt slecht met de datering van het *Hantboecxken*, 1565. Ten tweede, had B.A. inderdaad zulke extreme lutherse gevoelens? Merkt Kooiman niet even tevoren op, dat B.A. het inzake de samenstelling van een gezangboek helemaal niet eens was met de opvattingen van de Wezelse lutheranenleider Heshusius?[4] Is de verjaging van een uitgesproken reformatorischgezind man uit Antwerpen in 1564 niet veel aannemelijker? De magistraat van de Scheldestad moge jegens buitenlandse heterodoxen enige liberaliteit aan den dag gelegd hebben, ten aanzien van ingeborenen gold die tegemoetkomendheid in dat jaar niet.

3. B.A. begaf zich naar het buitenland. Naar Wezel? Waarom niet naar Frankfort? De Raad van deze stad had wel alles tegen gereformeerden, maar niets tegen hen die zich met de lutheranen wilden conformeren. En zo gereformeerd was onze B.A. niet, dat hij daar enig bezwaar tegen zou

1 Deze gegevens heb ik ontleend aan M.E. Kronenberg, *Verboden Boeken en opstandige Drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam 1948, blz. 115-117.
2 Pont, *Nieuwe Bijdragen III*, blz. 57.
3 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 68-69; bij A.A. van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1908, blz. 293, wordt als datum van Heshusius' verbanning 11 november 1564 opgegeven.
4 Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 68.

hebben. Hier zal dan ook de herziening van het *Hantboecxken* tot stand gekomen en gedrukt zijn[1]. In elk geval stamt de herdruk niet uit dezelfde drukkerij als het *Hantboecxken*, zoals Hollweg en Kooiman willen. Daarvoor zijn de verschillen in lettertypen te principieel. Als Hollweg beide boekjes naast elkaar had kunnen leggen, zou hij nooit tot zijn uitspraak gekomen zijn.

4. De herdruk was in de eerste plaats bestemd voor de Nederlandse (lutherse) vluchtelingen in Frankfort, Neurenberg en andere Duitse steden, waaronder Wezel. In dit verband acht ik het volgende feit van belang: B.A. heeft, dwars tegen zijn eigen opvatting in, gehoor gegeven aan hen die een slaafse vertaling uit het Duits wensten: 'Soo heb ick hun te lieff dē hoochduytschen sin / dicht ende woorden.... geuolcht.' Zo wijzigde de herziener om slechts één voorbeeld te geven, de beginregel van psalm 1: 'Salich is hy die en wandelt niet' in 'Wel dem mensche die wandelt niet'. Waarom die bijna-klankgelijkheid met het Duitse 'Wol dem menschen'? Waarom anders dan opdat de Nederlanders, die geen zelfstandige gemeente vormden maar in de Duitse opgingen, dezelfde liederen in ongeveer dezelfde woorden en klanken zouden kunnen zingen?

De nieuwe titel, met de interpolatie 'Soo Tantwerpen (inde Christelycke Gemeynte van d'Augspurgsche Confessie...) ordentlyck gesongen worden', heeft de auteur, die misschien gehoord had, of vermoedde dat zijn *Hantboecxken* te Antwerpen in 'ordentlyck' gebruik was, d.w.z. in een 'geordende' kerkdienst gebezigd werd - de lutheranen hadden van de Katholieken de St.-Joriskerk ter beschikking gekregen en in het najaar van 1566 was er een lutherse gemeente 'geïnstitueerd' - zo geformuleerd uit een oogpunt van reclame.

We beschikken niet over getuigenissen dat het *Hantboecxken* inderdaad in Antwerpen in gebruik is geweest. Over de herdruk vond ik een interessante mededeling in het opstel van A. Hallema: *Wording en Lotgevallen van het Protestantisme te Breda tot de komst van Alva op 30 Juni 1568* in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* XXXVIII (1952), blz. 32: 'Gelukkig voor de man [een Bredase metselaar] en zijn gezin kon hij zich zuiveren van de tegen hem ingebrachte aanklacht door de verklaring, dat hij nyet en kent den boeck, die ick [de commissaris van de Raad van Beroerten te Breda] hem getoont hebbe, geintituleert: de psalmen des propheten Davids, die soe tot Antwerpen als in de Christelijcke gemeynte van Ansborch gesongen worden.' Dit gebeurde in 1571. Uit de verkorte en enigszins gecorrumpeerde titelopgave mogen we besluiten dat we hier te doen hebben met *Alle de Psalmen* van 1567[2]. Hoe het boekje in het huis van de metselaar kwam, wist deze zelf niet, maar het is niet onwaarschijnlijk dat het afkomstig was van een lid der Bredase lutherse gemeente. Wanneer het boek daar gebruikt werd, is het niet te boud te veronderstellen dat het ook de lutheranen in Antwerpen tot gezangboek diende.

Een derde druk, eveneens van 1567 en nu in Wezel verschenen, zoals het titelblad ons leert, bewijst dat het boek onder de uitwijkelingen in een behoefte voorzag[3].

1 Aan het eind van zijn boek zegt de samensteller tegen eventuele berispers dat ze niet moeten menen 'datter geen nauwe scherpe opsicht ende corrigeeren (*alhier in een vremdt landt/en der spraken onkundige setters*) geschiet... is'. (Curs. van mij) - Zie ook Pont, *Nieuwe Bijdragen* III, blz. 58-59.

2 Hallema laat zich over de aard van het boek niet uit.

3 *Den geheelen Souter des Koenincklijcken Propheten Dauids*, [enz.] *Gedruckt te wesel, Int Jaer M.D.LXVII*. Volledige titel bij Kooiman, *Luther's Kerklied*, blz. 72. Litteratuur en bijzonderheden aldaar, blz. 71, 72-74.

Keren we terug naar het *Hantboecxken*. De proloog geeft, naar het mij wil voorkomen, weinig uitsluitsel omtrent de kerkelijke belijdenis van de samensteller. Van betekenis is alleen het feit dat het Bonse gezangboek ter vertaling werd gekozen. Le Long was van mening dat de bundel speciaal voor de luthersen bestemd was; de 19e-eeuwers hebben het hem nagezegd. Eerst Pont heeft in 1910 gewezen op het confessioneel-onbelijnde van het gezangboek[1]. Dit is geheel in overeenstemming met het karakter van het *Bonner Gesangbuch*, dat we immers als een interconfessionele, uit zuiver-lutherse, Straatsburgs-gereformeerde en anabaptistische psalmen (en liederen) samengestelde zangbundel hebben leren kennen[2]. Was B.A. wellicht een Buceriaanse lutheraan, een voorstander van het syncretisme dat juist in deze tijd de gemoederen in Duitsland zo sterk in beroering brengt en in Antwerpen in 1564-'65 onder invloed van Willem van Oranje wordt voorgestaan? Was het zijn opzet om a l l e partijen, 'a l l e vrome Christenen', zoals het in de titels van 1565 en 1567 heet, van dienst te zijn?[3]

Waarschijnlijk is B.A. vrij spoedig na het verschijnen van de nieuwe (derde, vermeerderde) druk van het *Bonner Gesangbuch* in 1561 met zijn vertaalarbeid begonnen. Dat het deze editie is geweest, valt af te leiden uit het feit dat ook enige psalmen zijn overgezet die in de nieuwe druk voor het eerst waren opgenomen (o.a. de psalmen 32, 75, 110 en 121 van Burkhard Waldis, Frankfurt 1553, en psalm 133 van Conrad Huber, Strsb. Gb. 1545)[4].

Het *Hantboecxken* geeft zijn Vorlage niet integraal weer: van de ongeveer vijftig zogenaamde dubbelpsalmen (een tweede, derde of zelfs wel vierde versie van een bepaalde psalm) heeft B.A. er slechts vijf overgenomen, en wel bij psalm 25, 26, 31, 119 en 124. In de 155 psalmen zijn 18 dichters vertegenwoordigd en wel: Joachim Aberlin met 57, Jacob Dachser met 38, Sigmund Salminger met 10, Martin Luther met 7, Ludwig Oeler met 7, Mattheus Greiter met 6, Burkhard Waldis met 5, Hans Sachs met 4, Wolfgang Dachstein met 3, Heinrich Vogtherr met 3, Andreas Knöppken en Wolfgang Musculus ieder met 2 psalmen, Thomas Blaurer, Adam Reusner, Ludwig Hetzer, Leo Jud, Justus Jonas en Conrad Huber ieder met 1 psalm. Van 5 psalmen is de oorspronkelijke dichter niet bekend. Van de 150 psalmen stammen dus meer dan 100 van Zuidduits-anabaptistische of met dezen verwante dichters, ongeveer 20 van Straatsburgse, terwijl het aantal psalmen van zuiver lutherse dichters slechts 18 bedraagt.

1 Pont, in *Nieuwe Bijdragen III*, blz. 43: 'Het draagt geheel en al het karakter, dat de reformatorische strooming in de Rijnstreken kenmerkte: confessioneel onbelijnd.'
2 Vergelijk wat hiervoor (blz. 114) gezegd is over het ontstaan ervan.
3 In dit verband is nog van betekenis de opmerking van Pont, *Nieuwe Bijdragen III*, blz. 54-55: 'Wel valt in het eerste deel van de voorrede van het Bonsche boek op het ietwat Gereformeerd karakter. Zoo eigenaardig wordt daar gesproken van "de heylige christelycke kercke, t.w. die lieve Godts wtvercorenen" en in de berijming der liederen zal die geest ook niet geheel verborgen zijn geweest...' - Zit in deze terminologie ook niet iets Dopers?
4 De eerste druk van het *Bonner Gesangbuch*, ws. van 1544, is verloren gegaan. Van de tweede druk (1550) werd even(?) voor 1923 door het Ned. Hist. Inst. te Rome een ex. gevonden in de Bibl. Vaticana, zie Hollweg, *Gesch. d. ev. Gesb. v. Niederrhein*, S. 285 en hiervoor blz. 255 n. 3. Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. DCCCXXIII (S. 314) en Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder VI*, Gütersloh 1893, Nr. 145 (S. 43-44) kenden nog alleen de derde druk van 1561. Deze werd door Hollweg (S. 288 ff.) uitvoeriger beschreven en vergeleken met die van 1550.

Van de 52 melodieën uit het *Bonner Gesangbuch* van 1561 heeft het *Hantboecxken* er 37 overgenomen[1].

We herinneren ons dat ook Jan Utenhove in zijn oudste bundels een aantal psalmen naar het *Bonner Gesangbuch* (van 1550) vertaalde. Of B.A. gebruik heeft gemaakt van het werk van de Londense ouderling is na te gaan. Het zal ook interessant zijn beider vertalingsmethode in een enkele psalm te vergelijken.

Het is niet geheel billijk B.A.'s werk te beoordelen op het *Hantboecxken* van 1565 nu we weten dat dit zonder de correctie van de auteur is gedrukt. Om de man daarom alle recht te laten wedervaren, heb ik de varianten van de editie-1567 aangetekend.

2. De psalmen

Psalm 1

BONNER GB. 1550[2] (L. Oeler)	**HANTBOECXKEN**
PSAL. I. Beatus uir qui non abijt.	**Den eersten Psalm /**
	te wete / Beatus vir, etc.
	Dit is eene vermaninghe, als dat wy ons aen
	Godts woort houden; ende voor valsche
	leeringhe ons wachten souden, als dan soo wilt
	ons Godt geluck en salicheyt tot alle ons doe,
	ende laten gheuen.
I	I
Wol dem menschen der wandelt nit /	Salich is hy / die en wandelt niet
in dem rath der gotlosen./.	Inden Godtloosen rade:
Noch auff dem weg der sunder trit /	Noch op den wech der sondaren treedt /
noch sitzt da spͤ tter kosen./.	Noch sidt by Spotters quade:
Sonder hat seinen lust gemein /	Maer die heeft synen lust ghemeen,
in des Herren gesetz allein /	In Godt des Heeren Wet alleen /

1 Dit kleine aantal melodieën voor zo veel psalmen heeft de samensteller van het *Hantboecxken* verdroten; vandaar de opwekking in de proloog van de herdruk van 1567 ‘alle neersticheyt te doene om eenighe schoone / fraye / lieffelycke en*de* beweegelycke / voysen / thoone*n* / en*de* wysen doch op de duytsche melodye ende thoonen accorderende / (midts datter soo zeer veel Psalmen ende Liedekens al op eenen lul gaende) doer eenige goethertige Sangers en*de* Musyckers willen laten soecken oft selue maken...’

2 Hoewel B.A. de 3e druk van 1561 vertaalde - zie hierboven - citeer ik mijn fotocopieën van de 2e editie (1550), in het vertrouwen dat de tekst niet al te zeer afwijkt.

vnd redt das tag vnd nachte.	Daeraf spreeckt dach / en nachte.

II	II
Der wirt sein wie ein baumes pflaentz /	Die sal zyn als een boom gheplant /
bey gůtem wasser bą̃ chen./.	By goede water Beken /
Der sein frucht bringt in sum̃ers glantz /	Die zijn vrucht gheeft Tsoemers playsant /
sein blat wirt sich nit schwechē./.	Wiens bladers niet en versleeken:
Was er an facht wirt gl̃ ck bey sein /	Wat hy beghint / sal gheluckich zijn /
so die gotlosen farē hin /	Daer de Godtloosen wech stuyuen fijn /
gleich wie sprewer vō winden.	Ghelyck het Kaf vanden winde.
III	III
Die gotlosen in dem gericht /	Die Godtloosen in het oordeel /
werdē nit stehen bleiben./.	En sullen niet staende blyuen:
Auch sunder bey dē gerechten nicht /	Die sondaers, vanden rechtueerdghen gheel /
sie werden all vertribē.	Salmen al sien verdrijuen:
Dann Gott kent der gerechten weg /	Want Godt der rechtuaerdghen wech kent /
vn̄ aber der gotlosen steg /	Maer des Godtloosen padt gheschent /
wirdt durch sein gwalt vmbkommen.	Sal doer de cracht Godts worden.
IV	IV
Ehr sey dem Vatter vnd dem Son/&c.	Eer sy den Vader en den Soon / [enz.]

Herdr. 1567:	I	*1*	*Wel dem mensche die wandelt niet*
		2	*Inden raet der Godloosen*
		3	*Sondarn triedt*
		4	*Noch sidt daer Spotters koosen*
		5	*gemeyn*
		6	*alleyn*

II	*3*	*D. z.v. brengt*
	4	*Syn bladt sal niet v.*
	5	*W.h.b.s. gluckig s.*
	6	*D.d.G. ṽstuynen f.*
	7	*Glyck*
III	*1*	*D.G.i.h. gericht*
	3	*Oock dsondaers byden gerechten nicht*
	4	*Maer sullen allgaeder wechdryuen*
	5	*Wandt Godt kendt der gerechten wech*
	6	*M.d.G.p. te recht*
	7	*Sal doer Godts cracht verdwynen*.

Psalm 3

BONNER GB. 1550 (L. Oeler) **PSAL. III. Domine quid multiplicati.**	**HANTBOECXKEN** **Psalm. III.** Domine quid multiplicati.
Auff die Melodey/Psal. j.	*Is eenen Psalm van Dauid, doen hy vloot voor* *synen Sone Absolon, en het is een ghebet om* *beschudt ende beschermt te worden, van sine* *vyanden*. *Op de wyse. Ach Gott von himmel sich darein*. *oft op den Xij. Psalm*.
I	I
Ach Herr wie seind meinr feind so viel /	Och Heer / hoe zyn mijn vyande so veel /
die sich wider mich setzen /	Die hun teghen my setten.
Sprechen jm Gott nicht helffen wil /	En seggen: hem Godt niet helpen wilt /
des wͤ llest mich ergetzen /	Daerom wilt my doch ontsetten:
Wann Herr du bist vor mir der schilt /	Want Heer / ghy sijt voor my den schilt /
der mich zu ehren setzē wilt /	Die my in eeren setten wilt /
vñ mein haupt thust auffrichten.	En mijn hooft oock oprechten.
II	II
Mein stimī zum Herren r□ffen sol /	Myn stem tot den Heer roepen sal /
von berg wirt er mich hͤ ren./·	vanden berch salt hy mij verhooren.
Ich lag vnd schlieff erwachet wol /	Ick sliep / en ontwaeckte ouer al /
mein feind mocht mich nit stͤ rē /	Mijn vyandt can my niet verstooren:
Dañ Got der Herr mich selbs erhelt /	Want Godt seluer my onderhoudt /
ob hundert tausent wirt gezelt /	Dies hondert duysent mannen stoudt
die sich wider mich legen.	En moghen my niet schaden.

III

Standt auff O Herr zu helffen mir /
dann du schlechst all mein feinde./·
Auff den kinbacken mit begir /
vnd dem gotlosem gsinde /
brichst du jr zene mit gewalt /
die hilff sich Herr bey dir erhalt
vber deim volck der segen.

III

Staet op Heer' om te helpen my /
Want ghy slaet mijne vyanden /
Op hunlieder kinnenbacken vry /
En der Godtloosen tanden:
Die breeckt ghy Heer gheweldelijck:
By v Heer vintmen hulp eewlijck:
En uwen seeghen is op u volcke.

Eer sy den Vader en den Son &c./.

Herdr. 1567:	I	*1*	*Ach Heer myn vianden syn veel*
		3	*Seggen*
		4	*doch* vervalt
		7	*Ghy doet myn hooft oprechten*
	II	*2*	*Vand Berg sal hy my ụhooren*
		4	*Myn viandt coust (!) my niet stooren*
		5	*Want Godt de Heer my selffs ophoudt*
		6	*Tegen hondertduysent man stoudt*
		7	*Die hun tegen my leggen*.
	III	*3*	*Al op hun kinnebacken vry*
		7	*Op v volck is uwen seeghen*

Dat Utenhove niet aan onze B.A. voorbijgegaan is, bewijst het best de tweede strofe. De ‘Londense’ psalm van 1558 heeft daar:

> Mijn stem tot den Heer roepen sal,
> Van den bergh zal hy my verhooren,
> *Ick sliep end ontwaeckte* zonder misual,
> Sy moghen my al niet stooren:
> Ja hondert dusendt *mannen stout*,
> Ghemerckt dat my God zelue erhoud,
> *Moghen my* gheenzins *schaden*.

De opmerkelijke afwijking van het origineel in III, 6: *By v Heer vintmen hulp*, heeft haar grond in een tweede hulpmiddel waarvan de vertaler zich bediende: de *Deus-Aes*bijbel, die ter plaatse luidt: *By den Heere vint men hulpe*.

Ook in de eerste psalm was al enige invloed van de nieuwe bijbeloverzetting te bespeuren, en wel in de derde strofe, waar men tegenover het Duitse en Liesveltse ‘gerechten’, ‘rechtuaerdghen’ (tweemaal, opzettelijk gelijklettergrepig gemaakt) naar *Deus Aes* aantreft.

Op B.A.'s verhouding tot ‘de tekst’ kom ik nog terug.

Psalm 42

BONNER GB. 1550 (Aberlin)	**HANTBOECXKEN**
PSAL. XLII. Quemadmodū desiderat ceruus.	Psalm XLII. Quemadmodum desiderat ceruus.
	Is een gebet dat hem Godt tot syne Kercke, *ende tot syn woordt wederom brenghen wille* [enz.]
In den Melodeien/Psal.j.	*Op de wijse: Wo Got der Herr nicht. Oft op den C.xxiiij. Psalm*.

I	I
Gleich wie der hirtz laufft nach der bach /	Ghelijck een Hert nae dwater haeckt /
wens gifft jm machet volle./·	Alst fenijn heeft ghegheten:
So schreit mein seel O Gott dir nach /	Mijn Siel ooc so roept/dorst/en snaect /
nach Gott dr̃ rstet mein seele /	Nae Godt den Heer onghemeten:
Ja nach dem lebendigen Gott /	Ja nae den rechten leuenden Godt:
wenn wil ich kom̃en auß der not /	Wanneer com ick soo eens wt den noodt?
vnd Gottes angesicht schawen.	Dat ick v aensicht sal aensien.

II	II
Das weinen ist mir nacht vnd tag /	Het weenen is oock nacht/en dach /
ein speiß in meiner note./·	Mijn broot gheweest en spijse:
Der gottloß zu mir sagē mag /	Alsmen my vraechde al den dach /
wo ist doch nū jr Gotte?	Waer is uwen Godt? dat bewijse?
Wenn ich denn nu daran gedenck /	En als ick dan ghedenckten daeraen /
mein seel ich wider mich außschwenck /	Mijn hert ick doen wtschudde zaen /
ich trō st mich selbs dermassen.	En vertroosten my seluen.

III	III
Ich hoffes werd kommen darzu /	Ick hoep het sal noch commen daer toe /
das man mich werd erretten./·	Datmen my sal beurijden:
Von vnglr̃ ck werd ich haben růh /	En van ongluck hebben ruste goe /
vnd kom̃en auß den nō ten /	En eens commen wt allen mijn lijden /
Weñ vil mit mir ziehen hin dan /	Alsser veel met my sullen gaen /
biß ins Herren hauß hinan /	Nae Godt des Heeren huys voordaen:
da würdt ein rechter feirtag,	Daer salt recht Heylich dach wesen.

Herdr. 1567: I *4* *ongmeten*

6 *eens* vervalt

	7	*sal siene*
II	*4*	*v Godt*
	5	*draen*
III	*1*	*tsal*
	3	*En* vervalt
	4	*eens* vervalt - *al myn*

Toen Joachim Aberlin in 1537, als samensteller van *Der gantz Psalter*[1], in de titel vermeldde: 'Auß Hieronimo, Felice, Campensi, Munstero, Pagnino, Luthero, Zwinglio, Bucero, volendt', vergat hij (met opzet?) aan deze respectable reeks van psaltervertalers-exegeten en -commentatoren

1 Zie hiervóór blz. 107.

toe te voegen de naam van Arnobius. Het bewijs leveren de beide beginregels van de eerste strofe, waarin de dorst van het hert verklaard wordt uit het eten van vergif. Dat deed Arnobius toen hij schreef: ‘Sicut ceruus serpentinis carnibus pastus, veneno exaestuans festinat ad fontes, ita...’ Het *Hantboecxken* nam Aberlin's ‘gifft’ als ‘fenijn’ over, en zo is Arnobius, die we noch in de *Souterliedekens* noch bij De Heere hebben kunnen ontdekken, toch in onze reformatorische psalmen terecht gekomen.

Nog sterker is de invloed van Campensis op de psalm van de Duitser. De gehele derde strofe, ingeleid door de slotregel van de tweede, en de beide laatste regels van de vierde, gaan op de Leuvense hebraïst terug.

Is het hierom dat onze Nederlandse overzetter in de voorrede tot de tweede druk (1567) er zich over beklaagt dat de Duitse psalmberijmers zo vaak van de ‘profetische zin’ afwijken en tussen de regels laat doorschemeren dat hij liever het voorbeeld van de ‘Nederlantze, ende Londische Psalmboecken’ (Dathenus en Utenhove) zou volgen? Hij heeft kennelijk niet geweten van welk arsenaal Aberlin en de zijnen zich hebben bediend juist om die profetische zin te achterhalen! Voor hem was die, naar alle waarschijnlijkheid, gelegen in Luther's laatste psaltervertaling, zoals die, op haar beurt overgezet, in *Deus Aes* voor hem lag.

Niet dat men veel van *Deus Aes* in deze psalm zal terugvinden, slechts in enkele versregels herkent men de bijbeltekst.

‘Haeckt’ (I, i) en ‘beroert’ (IV, 2) zullen van Utenhove (1559) komen.

Psalm 43

BONNER GB. 1550 (H. Sachs)	**HANTBOECXKEN**
PSAL. XLIII. Iudica me Deus, & discerne cau.	Psalm XLIII. Iudica me Deus & discerne caus.
Jn obgemelter Melodey	*Is een gebedt dat Godt den Dauid tot syne*
(= In den Melodeien/Psal.j.)	*Kercke woude doch wederom laten comen*.
	Op den voorgaenden thoon / oft op den
	Xiij. Psalm.
I	I
Richt mich Herr vnd fürr mir mein sach /	Ordeelt my Heer/mijn saeck neemt aen /
wider die vnheilig schare./·	Teghen de onheylighe schare:
Erredt mich von den falchen auch /	Verlost my vanden valschen man /
vnd bösen leuten gare.	En vanden Godloosen allgaren:
Du bist der Got die stercke mein /	Ghy zijt de Godt/en sterckheyt mijn /

varumb lastu mich so traurig sein /	Waerom laet ghy my soo truerich zijn?
weñ mich mein feind trengend.	Als myn vyanden my soo quellen.

Herdr. 1567:	I	*4*	*En* vervalt - *algare*
		6	*soo* vervalt
		7	*soo* vervalt

utenhove 1558

I

Richt my Heer, end grijpt mijn zaeck an,
Teghen d'onheylighe schare:
Verlost my vanden valschen man,
End van den boozen alle
Du bist de God der sterckheyt mijn,
Waerom laetstu my troerigh zijn,
Als mijn viandt my quellet.

II

II

Send dein liecht vnd dein warheit /
das sie mich leitend ringe ./.
Zu deinem heilgen berg bereit /
zu deiner wonung bringe.
Das ich hinein gang zum altar /
zu dem Got meiner freuden gar /
vn̄ jm danck auff der harpffen.

Seyndt v licht / ende oock v waerheyt /
Dat sy my leyden ras / seere /
Tot uwen heylighen berch bereyt /
Tot v wooninghe / o Heere /
Dat ick mach tot uwen Oultaer ingaen /
Tot den Godt mijnder vruechden zaen /
En hem dancken op mijn Herpe.

Herd. 1567: II

1	*en oock*
3	*Tuwen*
4	*woning*
5	*tuwen*
7	*En* vervalt

II

Sendt dijn klaer licht end dijn waerheit,
Dat zy my rechte leyden,
Tot dynen heylighen bergh bereydt,
Den vromen, end dyne tenten:
Dat ick in gae tot Gods outaer,
Tot den God mijnner vroeghden gaer,
End dy dancke op de harpe.

III

III

Was btr̄ bstu mich o mein seel /
bist vnr̄ wig in mire ./·
Harre auf Got Emanuel /
dem werd ich dancken schiere.
Vm̄ das heil seines angesichts /

Waerom bedroeft ghy my mijn Seel?
Wat beroert ghy my inder stille?
Verbeydt den Godt Emanueel /
Dien ick nv dancken wille /
Om zijns aenghesichts salicheyt /

erlꝛ sung hat er zugericht /	Heeft hy ons verlossinghe bereyt /
durch Christum vnsern Herren.	Door Christum onsen Heere.

Herdr. 1567:	III	*2*	*W.b.g.m. zeere*
		4	*V wil ick dancken myn Heere*
		5	*Om syns schoon aensichts s.*
		6	*Verlossing*

III
Waerom troerdy o ziele mijn,
Wat beroerstu dy van binnen?
Betrout op God Emanuel,
Dien ick noch prijzen wille.
Du bist mijns anschijns zaligheydt,
End mijn God die daer zijt bereydt,
Door Christum onzen Heere.

Het bevreemdt in de eerste versregel ‘Ordeelt’ te vinden, terwijl *Deus Aes* ‘Richt’ heeft. Heeft B.A. door zo nu en dan Liesvelt-elementen op te nemen, ook andere partijen willen tevredenstellen?

De afhankelijkheid van de Londense psalm is op verscheidene plaatsen waarschijnlijk. Al te vrije vertalingen heeft het *Hantboecxken* echter niet willen overnemen.

Psalm 101

BONNER GB. (J. Aberlin)	**hantboecxken**
II	II
Ein schalckhafft gmůt mich nit bewegt /	Een verkeert hert van my wijcken moet /
der seim nesten heimlich vertregt /	En die heymelijck achterclap doet /
den wil ich selbs zerreissen./·	Dien wil ick nemen het leuen:
Deñ stoltz vnd hochmůt meid ich hie /	Ick mijde de stouten / en hoochmoedighen /
mein augen sehen nu auff die /	En maer op die en sien mijn ooghen /
so sich der warheit fleissen /	Die hun tot der waerheyt begheuen:
Der from soll nun mein deiner sein /	De vrome sal nv mijnen dienaer zijn /
kein trieger kompt zu mir herein /	Gheen bedriegher en comt in het huys mijn /
der lügner můß sich ferren /	Den loegenaer ick van my keere /
die schelck vertreib ich auß dem landt /	De schalcken verdrijf ick wt het landt /
die vbelthåtter auch alsandt /	De quaetdoenders wtroey ick tallen candt /

bald auβ der stadt des Herren.		En wt de Stadt Godt des Heeren.
Herdr. 1567:	*2*	*heymlyck*
	4	*Ick myd die Grootzen / hoochmoedighen*
	5	*en* vervalt
	6	*hun ter w.*
	7	*De vroem ... myn*

8	*en* vervalt - *int*
9	*loegnaer*
10	*vdryf*
11	*De* vervalt
12	*Godt* vervalt.

Waar B.A. het Duits niet slaafs-letterlijk kan of wil vertalen, zien we hem vaak het oog richten naar de Bijbeltekst. Ook de geciteerde strofe geeft daar enkele staaltjes van. Zo in vers 1: *D.A.* Een verkeert herte moet van my wijcken, en in 11-12: *D.A.* dat ick alle quaetdoenders wtroeye / wt der Stadt des Heeren.

De ‘achterclap’ in vs. 2 kan hij uit Utenhove hebben, maar even goed uit de kanttekening in *D.A.* bij ‘Die synen naesten heymelicke*n* achterkoset’, ‘Dat is, Met liste ende vriendelicken schijne *achterclapt*.’

Psalm 130

BONNER GB. (luther)	**hantboecxken**
PSAL. CXXX. De profundis clamaui ad te do.	Psalm. CXXX. De profundis clamavi ad te.
	Is een ghebedt, om vergiffenisse der sonden,
	ende der conciencien troost te hebben.
I	I
Auß tieffer not schrey ich zu dir /	Uit den diepen noodt roep ick tot dy
Herr Gott erh͛ r mein růffen./·	Heer Godt verhoort mijn roepen:
Dein gnedig ohren keer zu mir /	U gnadighe ooren, die keert tot my /
vnd meiner bit sey offen.	Om mijn ghebedt / doet die open:
Dann so du wilt das sehen an /	Want ist dat ghy eens wilt sien aen /
was sůnd vnd vnrecht ist gethan /	Wat sond' en onrecht is ghedaen /
wer kan Herr vor dir bliben?	Wie kan dan Heer voor u blijuen.
II	II
Bey dir gilt nichts dan gnad vn̄ gūst /	Bij u geldt niet dan gnad en gunst /
die sunde zu vergeben./·	De sonden te vergheuen:

Es ist doch vnser thůn vmb sunst /	Om niet / is allen ons doen en kunst /
auch in dem besten leben.	Oock in het beste leuen /
Vor dir sich niemād rhm̃ men kan /	Voor u hem niemandt beroemen en can /
des mm̃ ß dich fm̃ rchten jedermann /	Dies moet u vreesen alleman
vnd deiner gnaden leben.	En op u ghenade leuen.

III

Darum̄ auff Gott wil hoffen ich
auff mein verdiēst nit bawen./·
Auff in mein hertz soll lassen sich /
vnd seiner gu̇̄ te trauwen.
Die mir zusagt sein werdes wort /
das ist mein trost vnd trewer hort /
des will allzeit harren.

III

Daerom op Godt wil hopen ick /
Op mijn verdiensten niet bouwen /
Op hem mijn hert verlaet vast sick
Sijne goetheyt willedt betrouwen:
Die my toeseyt zijn weerdich woort /
Datz mijnen troost en toeverlaet voort /
Dien wil ick altijds verbeyden.

IV

Vnd ob es wert biβ in die nacht /
vn̄ wider an dē morgen./·
Doch sol mein hertz an Gottes macht /
verzweifflen nit noch sorgen.
So du Israel rechter art /
d' auβ dem Geist geboren ward /
vnd deines Gottes erharre.

IV

Al duerdent schoon tot inde nacht /
En wedrom tot aenden morghen /
Noch en sal mijn hert aen Godts macht /
Niet wanhoepen / noch oock sorghen /
Alsoe doe Israel / van rechten aert /
Die uit den Gheest herboren waert /
En synen Godt verbeyde.

V

Ob bey vns ist der sunden viell /
bey Gott ist vil mehr gnaden./·
Sein hand zu helffen hat kein zil /
wie groβ auch sey der schaden.
Er ist allein der gůte hirt /
der Israel erlo̊ sen wirt /
auβ seinen sunden allen.

V

Al syn by ons veel sonden quaet /
By Godt is noch veel meer gnade /
Sijn handt om helpen / heeft tijdt / noch maet
Hoe groot oock sy de schade /
Hy is alleen den herder goet /
Die Israel verlossen moet /
Uit synen sonden alle.

Herdr. 1567:

I	*1*	*Vuyt diepen noodt*
	3	*die* vervalt
II	*3*	*al ons*

	5	*en* vervalt
	7	*gnade*
III	*2*	*verdienst*
	3	*Vastlick*
	4	*Syn*
	6	*Datz myn troost / en getrou confoort*
iv	*5*	*I. rechter aert*
V	*4*	*oock is*

Een vertaling naar Luther mocht niet in mijn kleine bloemlezing ontbreken. De vertaler heeft er naar gestreefd het schone lied van de grote reformator zo getrouw mogelijk weer te geven. De 'kortheid' van het Duits heeft hem wel eens moeilijkheden bezorgd, zodat verscheidene versregels een of meer syllaben te veel bezitten, wat notensplitsing onvermijdelijk maakt. De melodie - het *Bonner Gesangbuch* kent alleen de 'Straatsburgse' - heeft daar sterk onder te lijden, en het is te begrijpen dat er uit de kring van de gebruikers van het *Hantboecxken* verzet rees tegen het teveel aan lettergrepen.

Dat we de versregels V, 5-6 precies zo bij Utenhove (1558) terugvinden, lijkt me geen toeval na wat we in vorige psalmen hebben geconstateerd. Evenmin toeval, maar wel opmerkelijk is de gelijkheid van 'herboren' in IV, 6, waar toch evengoed 'geboren' had kunnen staan. Stond onze onbekende B.A. in theologicis toch dichter bij de gereformeerde Londense ouderling dan bij de Duitse (gnesio-) lutheranen?

Ik meen me tot deze enkele psalmen te mogen beperken. Litteraire waarde bezitten de vertalingen niet. Het eerste doel van de bewerker is geweest de oorspronkelijke Duitse psalmen verstaanbaar te maken, en daarin is hij over het algemeen vrij goed geslaagd, al komen er wel woorden en uitdrukkingen voor waar de Vlamingen en Brabanders vreemd van opgekeken zullen hebben.

Bij de revisie voor de herdruk heeft onze auteur vooral gelet op het syllabental. Volkomen overbodige woorden heeft hij terecht weggelaten, tal van gebogen vormen kregen een moderner aanzien. Nu waren de versregels zingbaar geworden. Maar om dit te bereiken heeft de bewerker niet minder vaak zijn toevlucht genomen tot syncopen en andere verkortingen die heel dwaas aandoen. De wens om voornamelijk de beginregels klankgelijkheid met de Duitse te geven, leidde eveneens tot on-nederlandse woord- en klankbeelden. B.A. heeft dit zelf begrepen. Vandaar op het eind van zijn boek een lijstje van 'De principaelste hoochduytzsche woorden / hoeze / opt nederlantz luyden':

Aenschouwen heet aensien	
brunst	heet viricheyt / brandt
bist	heet sijdt
dy / dyn	heet u / uwe
gedult	heet pacienci
geslecht	heet geslacht / naeschap
haen	heet hebben
heylandt	heet salichmaker
hult	heet behaechlyck / liefgetal
heyl	heet salicheyt
hader	heet twist / tweedracht
hen	heet henen
hoon	heet spodt
nicht	heet niet
schaff	heet heet / doet / maeckt
slyken	heet sluypen

toornich	heet grammoedich
Thoren	heet gramschap
togen	heet trecken
verzagen	heet verslagen / verbaest syn / wanhopen
wancken	heet waggelen / wanckelbaer syn
wandt	heet keerde
zacht	heet saecht / schoon / teer.

Voor de taalhistorici zal het wellicht een verrassing zijn te vernemen dat een Brabander in 1567 *dy, dyn* en *bist* Hoogduitse vormen acht. Hetzelfde geldt voor *gedult*, dat algemeen middelnederlands is, voor *hoon, thoren* en *toornich*, die door Kiliaen in hun moderne betekenis zijn opgetekend.

Het is jammer dat de lijst niet uitgebreider is, maar misschien kan een nadere bestudering van het *Hantboecxken* en zijn opvolger de taalkundige nog het een en ander leren omtrent het 16e-eeuwse Nederlands ten opzichte van het Duits.

Hoewel, naar ik meen, het *Hantboecxken* is opgezet als een oecumenisch gezangboek, is het toch voornamelijk, men kan wel zeggen uitsluitend, bij de luthersen in gebruik geweest, al is het dan voor zeer korte tijd. Het zijn in het bijzonder degenen die ‘der Confessie van Augspurg in Nederlandt’ waren toegedaan, die er bij de samensteller op aangedrongen hebben zijn ‘oude cladde wederom (te) ouersien.’ De gereformeerden hadden in 1566 hun Datheen gekregen.

Hoofdstuk VI
De psalmen van Datheen

1. *Inleiding*

De Psalmen van Datheen: onmiddellijk na hun verschijnen door volk en dichter geestdriftig begroet[1], tot 1773 het liturgisch lied van al wat in Nederland en de koloniën protestant was, ingestudeerd in de scholen, gezongen in de woningen van de vromen en zo het geestelijk volkslied bij uitstek voor een aanzienlijk deel der bevolking, betrekkelijk kort na 1566 door dichter en theoloog voorzichtig gekritiseerd[2], na twee eeuwen als k e r k l i e d in diepe verachting door zo goed als ieder gehoond, als poëzie in de twintigste eeuw door een dichter in eer hersteld[3], ziedaar zeer in het kort de golfslag van de waardering over vier eeuwen.

De theologische bezwaren tegen Datheen's berijming zijn de oudste; ze bleven gelden tot op het ogenblik dat een nieuwe psalmbundel in de Gereformeerde Kerk ingevoerd werd. Sedert het midden van de 17e eeuw richtte de beoordeling, die geleidelijk tot heftige veroordeling uitgroeide, zich ook op poëtische zaken, voornamelijk op het metrum en het woordgebruik. Eerst de tweede helft van de 19e eeuw kon het oude psalmboek en zijn maker beschouwen met de interesse die de Romantiek had voor al wat oud was. We moeten dan ook dankbaar zijn voor wat de (kerk-)historici, bibliografen, hymnologen en andere vorsers aan vondsten hebben meegedeeld, waardoor de uitwendige geschiedenis van Datheen's psalmberijming tamelijk bevredigend vóór ons is komen te staan.

De zuiver litteraire belangstelling dagtekent eerst uit onze eeuw. Albert Verwey, W.A.P. Smit en G.A. van Es hebben getracht de esthetische waarde van Datheen's werk vast te stellen[4], het inwendig onderzoek staat echter nog slechts aan het begin. Zo hebben we nog geen scherp omlijnd beeld van de wijze waarop Datheen het Frans van Marot en de Bèze heeft vertaald; is nog onbekend of hij gebruik gemaakt heeft van de arbeid van zijn voorgangers, van de Bijbel, van psalmcommentaren, en indien al, in welke mate. Mijn onderzoek heeft zich vooral op deze vragen gericht.

1 Bij dichter denke men in de eerste plaats aan Lucas de Heere; zie blz. 450.
2 Onder anderen door Marnix.
3 Nl. Albert Verwey.
4 Albert Verwey, *Hendrick Laurensz. Spieghel*, Groningen, Den Haag 1919, blz. 165-168; W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*, Groningen-Batavia 1939, blz. 131-136; G.A. van Es in: *Gesch. van de Letterk. der Nederlanden III*, blz. 194-197.

a. Het leven van Datheen tot 1566[1]

De man die als Petrus Dathenus, ontlatiniseerd tot Datheen, in onze volkshistorie bekend staat, werd tussen 1530 en 1532 te Mont-Cassel, nu gelegen in het Franse Département du Nord, toen in Vlaanderen nog even boven de taalgrens, uit rooms-katholieke ouders geboren. Al vroeg werd hij voor het kloosterleven bestemd, en in het Carmelietenklooster te Yperen ontving hij zijn eerste theologische en wetenschappelijke vorming. Of de hervormingslitteratuur ook tot binnen de kloostermuren was doorgedrongen, valt niet te zeggen; zeker is dat Datheen op 18-, 19-jarige leeftijd, gewonnen voor de calvinistische opvattingen die sedert 1540 in het zuiden van Vlaanderen in toenemende mate ingang hadden gevonden, het klooster verliet en in Kortrijk, Poperingen en wellicht ook andere steden als prediker optrad.

Na het edict van Karel V van april 1550 was de jonge Datheen genoodzaakt het land te verlaten. Hij gaat naar Londen, waar hij als typograaf in zijn levensonderhoud voorziet en deel gaat uitmaken van de hervormde gemeente van Nederlandse vluchtelingen onder leiding van Delaenus, Micron en de superintendent Joannes a Lasco. Al spoedig wordt de voormalige monnik naar zijn eigen getuigenis ‘tot den dienst des Goddelicken woordts beroepen’, d.w.z. uitgekozen om opgeleid te worden voor predikant. Vooral ook de wekelijkse ‘profetieën’ - besprekingen van de 's zondags gehouden predikatie -, zowel de populaire als de wetenschappelijke, zullen voor zijn vorming van grote betekenis zijn geweest.

Het optreden van Maria Tudor maakt een einde aan het verblijf van de protestantse vluchtelingen in Engeland. Zeer waarschijnlijk is Datheen rechtstreeks - niet via Denemarken dus, zoals Utenhove - naar Emden gegaan. Ruim een jaar had hij er vertoefd, toen de vluchtelingengemeente van Frankfort hem, mede op aanraden van a Lasco, tot predikant beriep. In het najaar van 1555 werd hij er door Maarten Micron uit Norden in zijn ambt bevestigd.

Een gemakkelijke tijd heeft Datheen in Frankfort niet gehad. De lutheranen, die de macht in handen hadden, zijn de calvinisten vijandig gezind en ook van de Raad van de stad krijgt de predikant niet de gewenste medewerking. Intussen blijft de stroom van vreemdelingen aanhouden en Datheen staat overal alleen voor. Het ontbreekt hem aan bekwame ouderlingen, die hem van steun kunnen zijn in de theologische geschillen waarin hij vaak betrokken wordt. Hij vraagt dringend hulp aan Emden, temeer daar er een twistgesprek op handen schijnt te zijn. Ook wendt hij zich tot Calvijn om voorlichting in enkele kwesties die hem om advies zijn voorgelegd door Antwerpse gereformeerden, een bewijs dat Datheen's faam tot in de Nederlanden was doorgedrongen. Moeilijkheden rijzen ook rondom de doopppraktijk, tussen de vluchtelingengemeenten onderling, met de door een lastercampagne opgestookte bevolking, en in april 1561 verbiedt de Raad de vluchtelingen de vrije uitoefening van hun godsdienst.

In het voorjaar van 1562 trekt dan Datheen met een zestigtal gezinnen naar de Paltz, waar de keurvorst Frederik III de gereformeerden zeer gunstig gezind is. Deze stelt hun het voormalige Augustijner klooster Frankenthal ter beschikking, waar de vluchtelingen algehele vrijheid zullen genieten. Hoezeer Datheen het vertrouwen van de vorst, die inmiddels openlijk tot de gereformeer-

1 In hoofdzaak naar Th. Ruys, *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919.

de religie was overgegaan, genoot, blijkt wel uit het feit dat hij een van diens vertegenwoordigers was op het Colloquium van Maulbronn (1564) en zelfs tot zijn hofprediker werd benoemd.

Niettegenstaande de enorme aanwas van de Frankenthalse gemeente - van alle kanten, maar vooral uit de zuidelijke Nederlanden kwamen gereformeerden erheen - vindt Datheen de rust en de tijd om zijn Kerk te dienen met litteraire arbeid. Hij schrijft in 1563 het verhaal van de Frankfortse gebeurtenissen: '*Kurtze und warhafftige Erzehlung*'[1]. Nog in hetzelfde jaar zet hij zich tot de vertaling van de op last van de Keurvorst door Ursinus en Olevianus samengestelde Catechismus, die sedert als 'Heidelbergse Catechismus' het leerboek van de Nederlandse gereformeerde kerken is geworden[2]. In aansluiting hierop bewerkt hij de Paltzische Liturgie en schrijft hij zijn psalmberijming.

Lettend op de datum van de voorrede - 25 maart 1566 - en een minimale druktermijn van drie maanden in acht nemende, kan men vaststellen dat Datheen aan het eind van de herfst van 1565 zijn psalmvertaling moet hebben voltooid, na er uiterlijk anderhalf jaar aan gewerkt te hebben, voor een dergelijke omvangrijke arbeid in de gegeven omstandigheden een vrij korte tijdsduur.

In opdracht van keurvorst Frederik reist Dathenus in de voorzomer van 1566 naar Zwitserland om met de evangelische steden kerkelijke besprekingen te voeren. Maar dan, in de zomer, wordt hij door de gemeenten van Antwerpen, Brussel, Gent en Brugge naar de Nederlanden geroepen. Hij krijgt van de keurvorst verlof te gaan, de 8e september is hij in Maastricht en de 28e van die maand in Gent.

b. Het 'Wonderjaar' 1566

De 29e september preekt Datheen te Gent tweemaal, 's morgens en 's middags, in het openbaar. Wel was de toestand in zijn vaderland sinds hij het zestien jaar tevoren verliet, veranderd!

De openlijke ontevredenheid had zich krachtig gemanifesteerd na de afkondiging van de kerkelijke reorganisatie, de instelling van nieuwe bisdommen in 1559. Adel, geestelijkheid en volk duchtten, elk voor zich, van de maatregel des Konings aantasting van hun materiële en geestelijke belangen. De hoge adel verbond zich in een Liga, die zich ten doel stelde de Spaanse invloed in te perken. Een van de belangrijkste, althans het meest tot de verbeelding sprekende successen was de terugroeping van Granvelle.

Intussen was ook het calvinisme hoe langer hoe meer veld gaan winnen, nu tal van rechtstreekse contacten met Genève en de vluchtelingengemeenten de verbreiding van de calvinistische ideeën effectiever maakten. Anders dan de 'stille' Dopers verzetten de calvinisten zich tegen de vervolging. Ze lieten zich niet als 'slachtschaepkens Christi' naar de brandstapels slepen en ontzagen zich zelfs niet gevangenen te bevrijden en terechtstellingen te verijdelen.

Onverwachte steun had de volksbeweging gekregen in het Verbond van de lagere adel dat in november 1565 te Brussel gesloten werd. De regering zag zich van alle medewerking beroofd en toen dan ook in april 1566 het 'Smeekschrift' werd aangeboden, dat opheffing van de inquisitie en van de godsdienstplakkaten verzocht, kon de Landvoogdes weinig anders doen dan moderatie van de vervolging beloven.

1 Zie hierover Ruys, *Petrus Dathenus*, blz. 260-265.
2 Zie Ruys, *Petrus Dathenus*, blz. 243-247 en de daar aangehaalde litteratuur.

Dit alles had de bevolking van de zuidelijke gewesten in grote opwinding gebracht, en toen de verwachte verklaring van godsdienstvrijheid uitbleef, namen de gereformeerden zelf het initiatief tot handelen en organiseerden hun ‘hagepreken’ die vaak door duizenden werden bezocht, tegen aanvallen beveiligd door zeisen en geweren. Vluchtelingen keerden bij honderden terug. Hun meegekomen predikanten leidden de hagepreken, die ondanks regeringsverordeningen in juni door geheel Vlaanderen, in juli ook in Brabant gehouden werden. De kerkeraden van de calvinistische gemeenten sloten zich nauwer aaneen en hielden voeling met het Compromis.

De dag van de vrijheid scheen te gloren. Eindelijk meende men de Inquisitie en allen die voor dit gehate instituut verantwoordelijk waren of er hun medewerking aan hadden verleend, geestelijke en wereldlijke overheden, de rekening te kunnen presenteren. Hoewel de geest van verzet tegen het centralistisch-absolutistisch Spaanse regiem algemeen was, is het toch voornamelijk het calvinisme geweest dat het verzet een basis en een gestalte heeft gegeven. De calvinist zelf beriep zich op het ‘Heilig recht van Opstand’, zoals het door Calvijn erkend was. Moest men niet in opstand komen tegen een regering die het belijden en uitoefenen van de ware religie verhinderde? En tegen de Kerk van Rome, die door de vervolging van de belijders van het zuivere Woord Gods getoond had de Kerk van de Antichrist te zijn? Het Concilie van Trente, dat zoëven zijn afsluiting gevonden had, betekende de definitieve afrekening met al wat ‘ketters’ was. In een honderdvoudig ‘Anathema sit’ had Rome zijn banbliksems geslingerd over die leerstellingen en opvattingen die de reformatoren het dierbaarst waren. Geen vergelijk was meer mogelijk. De hageprekers hebben niet nagelaten hun antwoord te geven op Trente: met de Heidelbergse Catechismus hebben zij de roomse mis een ‘vervloekte afgoderij’ genoemd.

Het calvinisme zou nooit zo'n brede en diepe invloed hebben kunnen uitoefenen op de 16e-eeuwer, wanneer het niet met even universele pretenties was opgetreden als de Kerk van Rome al eeuwen lang bezeten had. Calvijns godsdienstleer beperkte zich niet tot een leer-der-zaligheid-in-hethiernamaals, maar had ook revolterende consequenties ten aanzien van de Staat en de Maatschappij, en stelde zich hiermee tegenover de totalitaire gedachte van de rooms-katholieke Kerk. Op velen die de politieke, economische en sociale opvattingen van de Kerk, vooral in de praktijk waarin ze zich openbaarden, verwierpen, - vroegere reformatorische stromingen en het humanisme hadden mede de geesten beïnvloed - oefende daarom het calvinisme grote aantrekkingskracht uit. De motieven tot toetreding zijn verschillend, niet zelden tegenstrijdig aan elkaar. Het meest tot de verbeelding spreekt wel de adhesie die de derde en vierde stand, met name in de zuidelijkste industriegebieden, met het calvinisme betuigd hebben. Als het waar is dat de honger hen naar het calvinisme gedreven heeft, dat zij door de nieuwe religie in hun aardse heilsverwachtingen werden gesteund, dan kan dat alleen doordat het calvinisme inderdaad de hoop op een nieuwe maatschappij heeft gewekt.

De predikaties van de hageprekers - een evangelieprediking even dies- als jenseitig gericht - hebben direct of indirect de verdere gebeurtenissen van het jaar 1566 beïnvloed.

De 11e augustus stak in het zuidwesten van Vlaanderen een storm op, die als een wervelwind zijn baan trok over de beide Vlaanderens en Brabant, om eerst na een maand in het noorden zijn eindpunt te vinden: de ‘Beeldenstorm’.

Wij zullen ons hier niet bezighouden met het reeds voor de tijdgenoot onontvouwbaar complex van oorzaken en beweegredenen; ons interesseren de gevolgen.

Hevig is de ontsteltenis alom in het land. De Landvoogdes belooft dulding van de openbare preek, waar deze totnogtoe had plaats gevonden. Nu konden de psalmen weerklinken in eigen, daarvoor ingeruimde kerken, zoals ze in de voorafgaande maanden gezongen waren tijdens de hagepreken en het breken van de beelden.

Een tijd van verwarring volgde, want de beeldenstorm had de politieke leiders, hoezeer ze aanvankelijk de medewerking van het volk op prijs hadden gesteld, de ogen geopend voor de gevaren die er in een spontaan opwellende, maar onbeteugelde volksopstand scholen. Het Compromis zegt de Landvoogdes hulp toe en ontbindt zichzelf; tal van magistraten zijn minder dan ooit geneigd concessies aan de calvinisten te doen, en na de roes van een vermeende overwinning maakt een gevoel van onbehagen zich meester van de menigten, die de dreiging van 's konings toorn op zich voelen aankomen.

Zo was de situatie toen in de herfst van 1566 Petrus Dathenus in Vlaanderen aankwam, Gent als zijn standplaats verkoos en van daaruit zijn toernee door Vlaanderen en Zeeland maakte. Spoedig verkreeg hij de naam van de ‘principaalste Minister der Calvinisten’, en overal waar hij optrad stroomde de bevolking uit - de meeste predikaties hadden nog plaats in de open lucht - om hem te horen. In Poperingen kwamen de eerste maal niet minder dan 15000 mensen naar hem luisteren. Het stadsbestuur bood hem een geschenk aan, nadat hij door bemiddeling van de Paltzische keurvorst de stad van graan had voorzien en voor een dreigende hongersnood had weten te behoeden.

Geen wonder dat het succes van zijn psalmbundel gelijke tred hield met zijn succes als volksprediker. Of heeft er een wisselwerking tussen beide verschijnselen bestaan? In elk geval was de psalmberijming de predikant in Vlaanderen en elders voorgegaan.

c. De oudste drukken

Prof. Acquoy betwijfelde dat het de psalmen van Datheen waren die in de zomer van 1566 bij de geuzenpreken en even later bij de beeldenstorm werden gezongen. Wel bezitten we eigentijdse getuigenissen dat er inderdaad psalmen aangeheven zijn bij die gelegenheden, maar de naam van Datheen wordt niet expressis verbis genoemd. ‘Doch wijl de Voorrede der berijming van Dathenus gedagteekend is 25 Maart 1566, nam men eenvoudig aan’, zo zegt Acquoy, ‘dat het de zijne moesten zijn geweest. Men zag er zelfs een bewijs in voor hunne snelle verspreiding. Ik ontveins niet, dat de zaak mij altijd zeer twijfelachtig is voorgekomen; want zelfs aangenomen, dat Dathenus' Psalmen volledig afgedrukt lagen, toen hij de genoemde Voorrede dateerde, - die Voorrede moest dan toch nog worden gedrukt, het gansche boekje ingenaaid, verzonden en verkocht. En dat alles zou zóó snel zijn gegaan, dat men die Psalmen in Vlaanderen en Braband reeds in het laatst van Mei en het begin van Juni in grooten getale bezat en zong, ja ze met melodie en al vrijwel uit het hoofd kende?’ De vondst van het gemengd Utenhoviaans-Datheens gezangboekje in de toren van Boskoop redde prof. Acquoy uit zijn moeilijkheden: dit moest het boekje zijn dat bij de hagepreken gebruikt werd[1].

1 J.G.R. Acquoy, *De Vijf in den toren te Boskoop gevonden boekjes beschreven en toegelicht*, in: *Archief voor Nederl. Kerkgesch.* VI (1896), blz. 90-91.

Ik ben echter van mening dat het Boskoopse boekje eerst na de verschijning van Datheen's

bundel vervaardigd is[1]. Welke psalmen in de vroege zomer van 1566 gezongen zijn, durf ik niet beslissen - die van Utenhove kunnen het in elk geval geweest zijn -, maar zeker is dat Datheen's berijming op wonderbaarlijk snelle wijze vermenigvuldigd en verspreid is geweest. Scheurleer noteerde uit het jaar 1566 niet minder dan vijf drukken, waarvan er een gedateerd is: 2 november[2]. Ruys plaatste ze in deze volgorde:[3]

1. De Psalmen Davids / en andere Lofsangen.... MCCCCCLVI. sonder nooten.
2. Die Psalmen des Koninclycken Propheten Davids ende ander Lofghesangen.... Ghedruct buyten Londen by my MERTEN WENDELEN. Anno 1566, den 2 dach November. (met muziek)
3. De Psalmen Dauids ende ander Lofsanghen.... Gheprint int Jaer ons Heeren MDLXVI. Z.pl. (met muziek)
4. De Psalmen Dauids, Ende ander Lofsanghen.... Heydelbergh MDLXVI.
5. Alle de Psalmen Dauids. Ende andere Lofsanghen.... Ghedruckt inden Jare ons Heeren MCCCCCLXVI. (met muziek) (Gent, Manilius)

Door de vriendelijke welwillendheid van de heren bibliothecarissen van de K.B. te 's-Gravenhage, de U.B. te Gent en de U.B. te Utrecht, die hun kostbare exemplaren naar Dordrecht hebben gezonden, ben ik in de gelegenheid geweest alle bekende edities uit 1566 en '67 met elkaar te vergelijken en wat nader te beschrijven.

Het lijkt me niet wel mogelijk de volgorde waarin de drukken van 1566 en '67 verschenen zijn, vast te stellen, evenmin als hun onderlinge afhankelijkheid. Zelfs de drukfouten in tekst en muziek bieden weinig houvast. Met Doedes[4] ben ik van mening dat de Heidelbergse druk als de eerste beschouwd moet worden. De psalmberijming was toch in de allereerste plaats bedoeld voor de Frankenthalse gemeente. Het ligt dus voor de hand dat Datheen zijn manuscript aanbood aan dezelfde drukker die enige jaren tevoren (1563) zijn vertaling van de Heidelbergse Catechismus had uitgegeven, Michael Schirat (Chiraet)[5].

Of Datheen door middel van copieën, gezonden aan drukkers in de Nederlanden, de snelle vermenigvuldiging en verspreiding van zijn bundel in de hand gewerkt heeft, is niet bekend. We behoeven trouwens tot een dergelijke hypothese niet eens onze toevlucht te nemen. Het is immers niet onwaarschijnlijk dat al in de voorzomer van '66 Datheen's werk in de Nederlanden geïmporteerd werd. De Heidelbergse druk was niet door een privilegie beschermd: ieder bezat dus de vrijheid een nadruk te bezorgen. Vandaar dat in deze beide jaren verscheidene uitgaven gelijktijdig of met een gering tijdsverschil het licht konden zien. Op enkele punten zal dus mijn nummering enigszins willekeurig zijn.

Om het werk van toekomstige bibliografen enigermate te vergemakkelijken reproduceer ik de titelbladen en geef ik enkele bijzonderheden over de inhoud van de bundels.

1 Men vergelijke wat ik daarover gezegd heb op blz. 428/9.
2 D.F. Scheurleer, *Nederlandsche Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken. Eerste Supplement* 's-Gravenhage 1923, blz. 3-4 (nrs 3920-3924).
3 Ruys, *Petrus Dathenus*, blz. 232-233.
4 J.I. Doedes, *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, Utrecht 1876, blz. 40.
5 Doedes, *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, blz. 39.

I

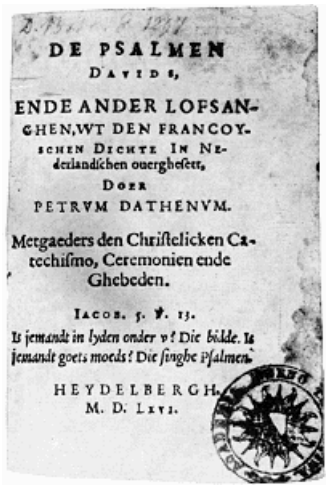

DE PSALMEN
DAVIDS,
ENDE ANDER LOFSAN-
GHEN, WT DEN FRANCOY-
SCHEN DICHTE IN NE-
derlandtschen ouergheſett,
DOOR
PETRVM DATHENVM.
Metgaeders den Chriſtelicken Ca-
techiſmo, Ceremonien ende
Ghebeden.
IACOB. 5. V. 13.
Is jemandt in lyden onder v? Die bidde. Is
jemandt goets moeds? Die ſinghe pſalmen.
HEYDELBERGH.
M. D. LXVI.

Kl. 8°. Bevat: ij^{ro}-v^{vo}: Voorrede: *Allen Ghemeynten Ende l Dienaeren* [etc.] Ondertekend: *Tot Franckenthal den 25. Martij 1566.*-
Register aller Psalmen (7 ongemerkte blzz.)
* * *Errata, die onersien sien* [sic!] *in 't druckē, eñ met de penne lichtelick konnen verbetert werden*.
* * ij *Een ander voorre- l de, aen alle Christenen ende liefhebbers des Woorts Godes ‖ Ghelyckerwyß het een van de nootwen- l* [etc.] Ondertekend: (viij^{vo}) *Te Genenen, den 10. l Innij. 1543*. - Dit is Datheen's vertaling van de *Préface* die Calvijn plaatste voor de uitgave van het Geneefse gezangbock van 1543. Men vindt de vertaling naar een editie van 1567 bij Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten*, S. 55-58.
a^{ro} *PSALMEN l DAVIDS, l In Nederlandschen dichte l onergesett*. ‖ (K viij^{vo}) *Eynde der Psalmen Dauids*. Onmiddellijk daarachter tot (L viij^{ro}) enige 'gezangen': *Die tien ghebo- l den des Heeren. l Exod. in 't xx. - Den Lofsangh Zacha- l riae, Lvc. I. - Een Lofsangh der Ionckfranvven Mariae, Lvc. I. - De Lofsangh van Simeon, Lvc. II - Symbolvm Apostolorvm l Dat is, Een korte bekentenisse l des vvaeren Christlic- l ken gheloofs. - Dat Ghebedt onses l Heeren Iesu Christi. l Matth. VI. - Een kort Ghebedt l voor de Predicatie. l Ian Wtenhove*. l Laatste blaadje wit.

Bijgebonden, afzonderlijk gepagineerd (aa - mm) *Catechismus* [etc.] (mm vij^{vo}) *GEDRVCKT TE HEY* = l *delberghe by Michiel l Chiraet. l ANNO M.D.LXVI*. ‖
U t r e c h t , Univ. Bibl., D. oct. 1297 (Rariora), in 1873 uit de bibliotheek van C.P. Serrure daarin overgegaan.

II

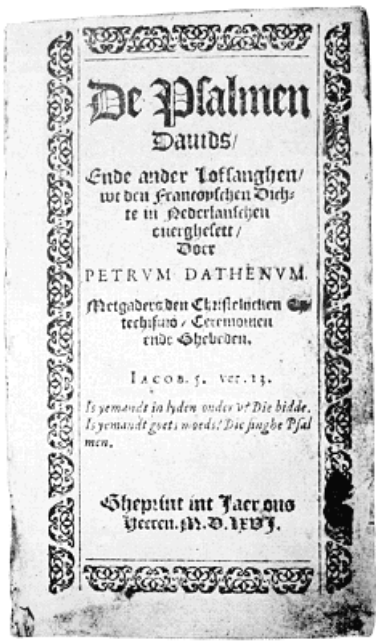
De Psalmen
Dauids/
Ende ander Loffanghen/
wt den Francoyschen Dichte in Nederlantschen
overghesett/
Door
PETRVM DATHENVM.
Metgaders den Christelicken Catechisme/ Ceremonien ende Ghebeden.
IACOB. 5. ver. 13.
Is yemandt in lyden onder vt Die bidde. Is yemandt goets moeds? Die singhe Psalmen.
Ghedruckt int Jaer ons Heeren. M. D. LXVJ.

8°. Titel verso wit. A ij^{ro} - (A v^{ro}): *Allen Ghemeynten ende Dienaeren IE* | [etc.] (A v^{vo}) - (A viij^{ro}): *Register aller Psalmen* (A viij^{vo}) - (B vj^{vo}): *Een ander voorrede / aen alle* | (B vij^{ro}) *Psalmen Da = | uids. | In Nederlantschen dichte | onerghesett*. Argumenten cursief, psalmtekst gotisch. (Gg v^{ro}) *Die Thien Ghe = | boden des Heeren*, en verder dezelfde gezangen in dezelfde volgorde als in Nr. I (Hh iiij^{ro}) *Heydelberchsche*, | M.D.LXVJ. | (Hh iiij^{vo}) wit. (Hh v^{ro}) = a = 1: *Catechismus* / [etc.] Blz. (128) *Register*. Daaronder: *Ghedruckt int Jaer | M.D.Lxvi*.

Reproductie van titelblad en (Hh iiij^{ro}) in: J.I. Doedes, *De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren 1563-1567*, Utrecht 1867; van titelblad en begin psalm 75 bij H. Hasper, *Een Reformatorisch Kerkboek*, Leeuwarden 1941, blz. 38 en 39; alleen van het titelblad in: (H. Hasper), *Het Boek der Psalmen, Bijlage voor de Protestanten*, 's-Gravenhage 1936, blz. 8.
Dit is een herdruk van de Heidelbergse uitgave: a) de titelformulering is precies dezelfde; b) de corrupte versregel psalm 90 VI 5: *Want als groot v kracht is* wordt alleen in de editie-Heidelberg gevonden (in de *Errata* aldaar verbeterd tot *Want so groot*); c) het spellingsysteem is, op de bijzondere lettertekens ß en □, en enkele onbetekenende uitzonderingen na, hetzelfde.
D e n H a a g , K.B. 1 C 2.

III

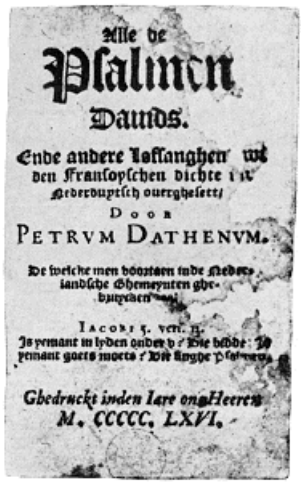
Alle de
Psalmen
Dauids.
Ende andere Loffanghen wt
den Franſoyſchen dichte in
Nederduytſch ouergheſet/
Door
PETRVM DATHENVM.
De welcke men boorstam ende Nederlandſche Ghemeynten ghebruycken mach.
IACOBI 5. vers. 13.
Is yemant in lyden onder v / die bidde: Is
yemant goets moets / die zinghe Pſalmen.
Ghedruckt inden Iare ons Heeren
M. CCCCC. LXVI.

12°. Titel verso wit. * ij^{ro} - (* v^{vo}): Voorrede als I en II: (* vj^{ro}) *Register aller Psalmen*; (* x^{ro}) wit; (* x^{vo}) *Tot de Ghemeente Christi*, opdrachtgedicht van 59 versregels, ondertekend: *Vreest wt liefden, d'Heere* (zinspreuk van Lucas de Heere)[1]; A^{ro} - (Z 12vo): *Psalmen Dauids* /| *In Nederlandschen dichte*| *onerghesett*. (Argumenten romeins, psalmtekst gotisch), gevolgd door de gezangen.
Deze uitgave werd door Th. Arnold herkend als afkomstig uit de drukkerij van Gelein de Man (Manilius) te Gent, de drukker van De Heere's *Psalmen* (zie *VMKVA* 1898. blz. 44-49). In 1929(?) bevestigde Paul Bergmans dit op p. 31 van zijn *La Typographie musicale en Belgique au XVIe siècle*, s.l. et s.d.: 'Les caractères musicaux sont identiquement les mêmes que ceux des *Psalmen Davids* de Lucas d'Heere de 1565, comme le montrent les fac-similés ci-dessus [p. 24 en 25].'

Gent, U.B. Rés. 520[1]; Fotografische reproductie: D e n H a a g , K.B. 1 A 21.

1 Zie hiervóór blz. 450/1.

IV

Die Psalmen/
Des Koninclijcken Propheten
Dauids ende ander Ioghelangen/
Wt den Francoysen dichte ghemaeckt door Cle-
ment Marot ende Theodore de Bese/ in
Nederlandtsche spraeche overghesett/door
Petrum Dathenum.
Daniel. x.
Jacobi 5. b. 13.
Is iemandt in lyden onder u? Die bedde.
Is iemandt goets moedts? Die singhe psalmen.

Kl. 8°. Bevat: * ij^{ro} - * iiij^{vo} Voorrede: *Allen Gemein* = l (* v^{ro}) *Een ander Voorede / tot alle vro-* l *me Christenen ende liefhebbers des* l *Woorts Godes. Jo. Cal.* ‖ *Ghelijckerwijs het een van de noot* = l Ondertekend (* vij^{ro}): *Te* l *Genenen / den 10.* l *Januarij.* [sic!] (vij^{vo}): Vignet. A (= 1) - Ffij^{ro} (= 226): *Die Psalmen* l *Dauids.* l, enz. Argumenten en psalmtekst gotisch. Boven de psalmen staat de oorspronkelijke auteur aangegeven door *Cle. Mar.* of *Clem. Ma.* en *The. Be.* Ff ij^{ro} (226): *Register aller Psalmen.* F v^{ro}: *Tafel* l *Der Psalmen / die men vseert des Son* = l *daeghs voor middach inder Ghe* = l *meynte der stadt Genenen.....Des Sondaechs nae middach.... Des Woonsdaechs / daghen der biddinghen.* (F vj^{vo}) *Tafel der Psalmen die tsamen op een* = l *derley wijse ghesonghen* l *worden.*
Daaronder: *Ghedruckt buyten Londen by my* l *Merten Wendelen. Anno 1566.* l *den 2. dach Nonember.* ‖ *Eenen vrolicken Gheuer / behaecht Godt.* ‖ Vignet als op vij^{vo}.

D e n H a a g , K.B. 1 C 14 en 580 J 21; Brussel, K.B. - Fétis 1469.

Het is welhaast zeker dat we hier te doen hebben met een uitgave van de Deventerse drukker Simon Steenbergen, die in 1567 een vertaling van de (Heidelbergse) *Catechismus* in het licht zond. Doedes, die deze laatste ontdekte, er de titel en drie bladzijden, waaronder de laatste met de naamvermelding van de drukker, uit reproduccerde, wees er al op dat het vignet op de titel van de *Catechismus* hetzelfde is als op de Psalmenuitgaaf van de 'buiten-Londense' Merten Wendelen. (Doedes, *Heidelbergsche Catechismus*, blz. 154). Hij had ook de aandacht kunnen vestigen op de identiteit van de lettertypen. Het vignet behoort m.i. onmiskenbaar bij Steenbergen: daar duidt de voorstelling, ontleend aan Daniël 2 - zie het bijschrift - op: het beeld uit Nebukadnezars droom, dat op het punt staat verbrijzeld te worden door 'eenen *steen* / sonder handen vanden *Berghe* af gescheurt'. (Daniël 2:45, volgens *Deus Aes*). In elk geval is het onjuist om, zoals Van Es doet, (*Gesch. v.d. Letterk. der Nederl. III*, blz. 195) te spreken van een Londense uitgave. De plaatsaanduiding 'buyten Londen' werd na 1553 gebruikt door drukkers die in dat jaar uit Londen verdreven waren (Van der Erven, Van den Berghe, Myerdmans e.a.), later ook wel door anderen.

Een verkleinde reproductie van het titelblad bij H. Hasper, *Een reformatorisch Kerkboek*, blz. 38.

V

'*De Psalmen Davids / en andere Lofsangen / wt den Fransoyschen Dichte in Nederlantschen overghesett / door Petrum Dathenum. Gedrukt* 1566. *sonder Nooten*.'

Deze editie was blijkens de verkoopcatalogus-Salomon Schouten 1744 (*Libri in Octavo*, Nr. 1197, blz. 99) eertijds in het bezit van Isaac le Long. Bijgebonden was: *De Catechismus van de Paltz / in de Nederduytsche sprake overgeset tot Heydelberch. Gedrukt 1566. in 8*.

De *Catalogus* voegt daaraan toe: 'N B Aller eerste Druk, ongemeen Raar.' Waar Le Long's exemplaar, dat waarschijnlijk destijds al een unicum was, gebleven is, is niet bekend. Er valt dus niet na te gaan of *Psalmen* en *Catechismus* uit dezelfde drukkerij afkomstig zijn. Als dat zo mocht zijn, is het niet onmogelijk dat Chiraet naast een uitgave met muziek ook een 'teksteditie' heeft bezorgd, gelijktijdig. In dit geval zou ons boek als Nr. II geclassificeerd moeten worden.

VI

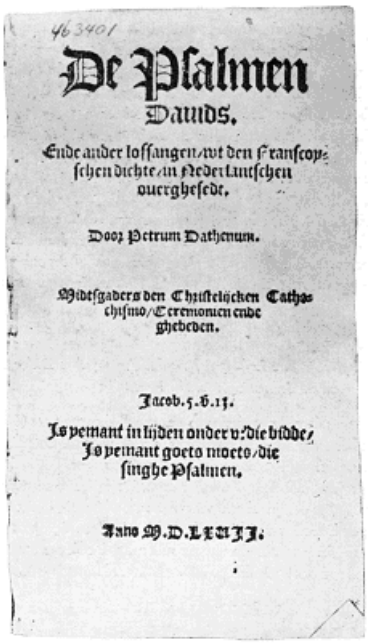

8°. Titel verso wit. / * 2ro-4vo Voorrede: *Allen Gemeynten eñ Dienarē Iesu Christi* / I * 5ro *Register aller Psalmen*. * 7vo *Een ander voorreden*. Aro-Bb vivo: *Psalmen Dauids*. I *In Nederlantsche* [sic!] *dichte ouergheset*. I Argumenten en psalmtekst gotisch. (Bb vivo) - Cc vvo), de Gezangen als in Nr. I. (Cc viro) *Register* I *Der Psalmen die op de oude Wijsen ghesonghen* I *worden*. (Cc vivo) *Een ander Register der* I *Psalmen die op eenderley wijse ghesonghen worden*.
Bijgebonden met eigen paginering *Catechismus, Formulieren en Gebeden*.

Den Haag, K.B. 343 J 6; Leiden, U.B. 1154 F 26[2].

Deze druk wordt toegeschreven aan Herman Schinckel te Delft, ‘die daar over 23 July 1568. is onthooft / en de Boeken verbrandt.’ (*Cat. Le Long, Libri in Octavo*, Nr. 1200, blz. 100).

Of Datheen met deze herdruk persoonlijk bemoeienis heeft gehad, is niet met zekerheid te zeggen. Wel is het opmerkelijk dat in psalm 78 na de tiende strofe een nieuwe is ingelast, zijnde de berijming van de bijbelverzen 21 en 22. De titelformulering komt nog overeen met de oudste edities.

VII

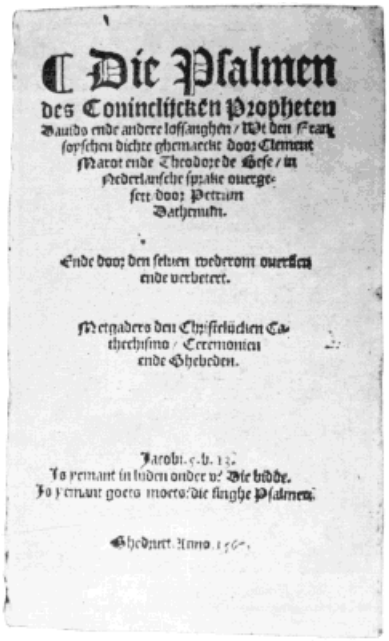

C Die Psalmen
des Coninclicken Propheten
Dauids ende andere loffanghen / Wt den Fransoyschen dichte ghemaecht door Clement Marot ende Theodore de Beze / in Nederlantsche spraken ouergheset door Petrum Datheenum.

Ende door den seluen wederom ouerlesen ende verbetert.

Metgaders den Christelicken Catechismo / Ceremonien ende Ghebeden.

Jacobi. c. v. [illegible]
Is yemant in lyden onder v? Die bidde.
Is yemant goets moets? die singhe Psalmen.

Ghedruct. Anno 1567.

8°. Titel verso wit. ij^ro-(iiij^vo) Voorrede: *Allen Gemeynten / ende Die* = | (In het opschrift ontbreken achter *Iesu Christi* de woorden: '*die onder die Tyrannie des Antichrists suchten ende klagen*'.) v^ro - (vij^vo) *Register der Psalmen*. viij wit. A - (Dd vij^vo *Die Psalmen Dauids* | *Wt den Fransoysche in Nederlantschen* | *dichte onerghesedt*. | Argumenten en psalmtekst gotisch. (Dd vij^vo)-(Ee vj^ro) de Gezangen. Daaronder *Eynde*. Onmiddellijk aansluitend: *Ghebedt voor den Eten / Verduytscht door P.H. 'Vader almachtich / wys / en goet'*, gevolgd door de rijmspreuk: *Eet en drinct heuchlijck* [enz.] en *Danckseggingh nae de maeltijt: 'Wy dancken v eeuwighe Vader'*, gevolgd door de rijmspreuk: *Ghedanct sy God* [enz.] FINIS.

D e n H a a g , K.B. 32 G 50.

De *Catechismus* en de andere in de titel vermelde stukken zijn in het (unieke?) Haagse exemplaar niet bijgebonden.

De titelredactie, met vermelding van Marot en de Bèze, komt overeen met de editie-Wendelen (Nr. IV).

De mededeling in de titel ‘Ende door den seluen wederom ouersien ende verbetert’, treedt hier voor het eerst op. Moeten we het ‘wederom’ opvatten als ‘voor de tweede maal’? De editie-Schinckel zou dan de eerste revisie van Datheen zelf kunnen zijn; het volgende nr. (VIII) de derde herziening - zie de titel. Het onderhavige nr. neemt inderdaad een tussenpositie in: de nieuwe 11e strofe uit Nr. VI (Schinckel) vinden we hier overgenomen, terwijl we de liederen vóór en na de maaltijd voor het eerst ontmoeten.

VIII

8°. Bevat: *.ij.ro-*.iiij.ro ALLEN GHEMEYNTEN, ENDE | *Dienaeren Iesu Christi, Wenschet Petrus Da-* | *thenus* [etc.] (Evenals in Nr. VII ontbreken de woorden: 'Die onder die Tyrannie des Antichrists suchten ende klagen' achter Iesu Christi)

(iiij.vo) *Register aller Psalmen*. (vijro) *Psalmen die op d'oude wysen* | *ghesonghen worden*.

(viijro) *Ghebedt voor den Eten.* | *Psalm. 104. & 145.* | 4 + 20 + 4 versregels. (viijvo) *Ghebedt na den Eten.*, 4 + 20 + 4 versregels. A i (= Fol. j.) - Fo. C.xcij. *Dye Psalmen Dauids*. | *Wt den Fransoysche in Nederlantschen* | *dichte ouerghesedt*. | Argumenten en psalmtekst gotisch. Fo. C.lxxxvi *Die tien Gheboden des HEEREN*, en de zes andere gezangen. Onder: *Een cort Ghebedt voor de* | *Predicatie*. | Jan Wtenhoue. | (Fo. C.xcivo), halverwege de bladzijde: *Eynde*. Onmiddellijk daaronder: *Ghebedt voor den Eten / : Vader almachtigh / wys / en goet* | Fo. C.xcij.ro *Danckseggínghe na de maeltijt: Wy dancken v* | [enz.], beide gevolgd door dezelfde rijmspreuken als in Nr. VII. FINIS.

Fo. C.xcij.vo *Tafel der Psalmen die op eender* = | *ley voysen ghesonghen worden*. |

Den Haag, K.B. 1 B 13.

Scheurleer plaatst deze uitgave, hoewel ze geen jaartal draagt, nog in 1566 (Zie *Nederl. Liedboeken*, blz. 13, *Eerste Supplement*, blz. 4) Ik meen echter dat er aanwijzingen zijn die duiden op een uitgaaf in 1567. De *Psalmen* maken namelijk één deel uit met wat eraan voorafgaat, te weten:

EENEN | *Kalendier historiael* / | *met de iaermerctē van di* = | *uersche Landen / Ste* = | *den ende Vrij* = | *heden*. ‖ *In Nederlandtsche Sprake* | *ouergheset*. ‖ *4. Esd. 14* ‖ *De vvaerheyt is vvech ghe* | *uloden, eñ de loghene heeft* | *haer op ghemaeckt*. ‖

Deze titel is omlijst door dezelfde gravure als waarin de Psalmentitel is gevat.

Op A ij^{vo} vindt men een '*Aenwysinghe vande verloopende feestdaghen*', lopende van 1565 tot 1606; op (B vij^{vo}) een *Rekeninghe der laren van de scheppinghe der vverelt, totten Iare*. 1567, *Na de tellinghe D.M.L*., in welke tijdrekening voorkomt: *Van Iesus Christus tot desen teghenvvoordighen Iare* 1567. (spat. van mij).

Bovendien wijzen titelformulering, inhoud en in het bijzonder de vermelding 'ten derdenmael ouersien ende verbetert' erop, dat we te doen hebben met een 'verbeterde herdruk' van het voorgaande nummer. Ook hier ontbreken de *Catechismus, Ceremonien ende Ghebeden*, hoewel de titel ze aankondigt.

In het Haagse ex. is achterin bijgebonden: ¶ *De Artyckelen des Gheloofs / door* | *Jan Wtenhove Ouerghesettet*, 8 blzz. gesigneerd A i, A ij, A iij. Geheel op noten. Zie *Catalogus van de Muziekwerken en de Boeken over Muziek* (Muziekhistorisch Museum van dr. D.F. Scheurleer), Tweede Deel, 's-Gravenhage 1924, blz. 180.

Aantekening bij Nr. IX (blz. 509).

Bij deze uitgave tekent Le Long, die er een exemplaar van bezat, aan: 'Dese en de volgende Druk [ons Nr. X] zyn *seer Raar*, gedrukt onder 't Kruys / voor reekeninge van *Jan Pietersz Reaal* te *Amsterdam*, die daar na Burgermeester wierdt.' (Zie *Cat. Le Long*, Nr. 1202 blz. 100). Dit verklaart waarschijnlijk de drukplaats Rouaan. We weten althans niet of Datheen zelf in deze stad is geweest.

In 1565 drukte een zekere Abel Clemence *Les CL Pseaumes de Dauid*, etc. Zie O. Douen, *Clément Marot et le Psautier huguenot II*, Paris 1879, p. 534, no. 148. Daar de uitgave zonder plaats verschenen is, weten we niet of dit de Rouaanse Clemence is geweest. Vergelijking van de lettertypen enz. kan waarschijnlijk uitsluitsel geven.

De correctie, op de titel aangekondigd, blijkt uit de aanvulling in psalm 78, waar een nieuwe (elfde) strofe is ingevoegd, een andere dan in de nrs. VI, VII en VIII, en uit de inlassing van een 18e strofe in psalm 89, zoals het *Advertissement* meedeelde. Een merkwaardige drukfout, die in vele latere edities werd overgenomen, vindt men in psalm 25, IV, 7: *Hy toont oock syn wesen vry*, waar alle voorgaande edities *weghen* (vias) hebben.

De marginale bijbeltekst is die van *Deus Aes*.

IX

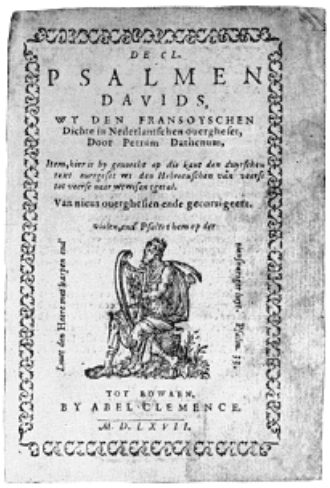
DE CL.
PSALMEN
DAVIDS,
WT DEN FRANSOYSCHEN
Dichte in Nederlantſchen overgheſet,
Door Petrum Datheenum,
Item, hier is by gheuoecht op die cant den text overſien wt den Hebreuſchen van woorde tot woorde naer wtwijſen ſtaende.
Van nieus overgheſien ende gecorrigeert.
TOT ROWAEN,
BY ABEL CLEMENCE.
M. D. LXVII.

8°. *$_{*}$* j^{vo}: *Advertissement tot allen Christgeloovigen* | Alderliefste Broeders ende S. in den Heere, naedemael ons gemoet gedrongen es geweest de Psalmen Dauids in drucke te laten wtgaen tot profijte ende oorbair aller Christgeloovigē (ende den gheenen die verre zijn, op dat deur vsantie der seluer in plaetse de rechtueerdiger liedeken, vele ter kennissen mochten getrocken werden, smaeckende eñ gevoeleñ deur de cracht godes de soeticheyt des geclancx der harpen Dauids,) hebben wy ons niet willen laeten verdrieten, die selue andermael te corrigeren, beuindende eenige verskens inden selfden vergeten te zijn. Als inden 78. Psalm hebbē in Ryme toegeuoecht het 21. ende 22. vers, noch inden 89. Psalm hebben toegeuoecht 45. 46, ende 47. verset, de welcke in alle andere voorgaende Psalmen achtergelaten ende vergeten waeren noch hebben wy de Psalmen gestelt een yegelicke by veersekens volgëde den texst die op de canten by geuoecht es, biddende een yegelicken ons slecht labeur in dancke te nemen, Cortelick alle L.B. eñ S. den Geest des Heeren beuelende, wt Rowaen den xxj. Apr. 1567,
1. Thess. 5, 20. veracht geen prophetie.
ij^{ro}-iiij^{vo}: *Voorrede* ALLEN GHE- | (v^{ro}) *Register om* | *te vinden die pslmen* | [sic!] *die de Christelicke Kercke ofte een ygelyck* | *bysonder persoone, nae hare bequaemheyt* | *ofte gelegentheyt der saecken, sal willen ge-* | *bruycken*. vij^{ro}: *Register Al-* | *ler Psalmen*. A j^{ro}-GG.iij.^{vo}: de psalmen, argumenten, psalmtekst en de marginale tekst romeins. GG.iij.^{vo}-HH.iij.^{vo}: de gezangen als in de oudste uitgaven van 1566. HH.iiij.^{ro}-OO.viij^{ro}: de *Catechismus*, enz. OO,viij^{vo} wit.

D e n H a a g , K.B. ^{i} D 22 en 299 L 17; Leiden, U.B. 1497 G 11 (titelblad ontbr.).

X

DE
PSALMEN
DAVIDS,
WT DEN FRANSOYSCHEN
Dichte in Nederlantſchen ouergheſet,
Door Petrum Dathenum,
TOT KOWARN,
BY ABEL CLEMENCE.

ij[ro] - (vj[ro]) *Voorrede*: ALLEN ‖ Ondertekend: *Tot Franckenthal den* 25. *Martij* | *1567* (de vorige uitgave heeft, correct, 1566) (vj[vo]): *Totten Chri-* | *stelicken Leser* | *Dewijle de Almachtighe Godt*, enz. (In extenso bij Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten*, S. 54-55; idem, *Bibliographie*, S. 688 ff.) Daarna: 5 blzz. *Register*, 8 blzz. *Register* | *aller Psal* | *men*; vij[ro] (?) *Tafel van de* | *Psalmen die men* | *singt op een wiise*. A.j. PSALMEN DAVIDS | *In Nederlantschen* | *dichte overgheset*. Argumenten en psalmtekst romeins, de marginale tekst cursief. Onmiddellijk aansluitend op GG.iij.[vo] de zeven gezangen, tot HH.iij[vo]. *Voleynt den XXVIII. Aprilis, Anno MDLXVII*.

D e n H a a g , K.B. 1 D 21 (titel ontbreekt) en 488 K 20 (titel ontbreekt); U t r e c h t , U.B.D. oct. 1239 (Rariora); B r u s s e l , K.B., Fétis 1471.

Een uitvoeriger beschrijving vindt men bij Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten*, S. 24, Nr. XXVII en *Bibliographie*, Nr. MCXXV (S. 514-516).

Vier bladzijden zijn gereproduceerd door H. Hasper, *Het Boek der Psalmen, Bijlage voor de Protestanten*, blz. 17 en 18.

De Psalmen zijn hoogstwaarschijnlijk van hetzelfde zetsel gedrukt als de voorgaande uitgaaf, het 'voorwerk' is echter geheel opnieuw gezet. De Catechismus ontbreekt.

Van de drukkersvoorrede 'Totten Christelicken Leser' haal ik slechts het begin aan:

> 'DEwijle de Almachtighe Godt door zijn Godtlicke ghenade ende barmherticheyt die hy tot onswaert heeft, door de liefde zijns Soons Iesu Christi onses Heeren dese onse Nederlanden met zijn Godtlicke woordt heeft begaeft, ende het warachtige Euangelium heeft laten verschijnen den ghenen die so langhe in duysternisse hebben gheseten, soo en konnen wy hem niet ten vollen dancken met gheenderley saken, dat hy ons so ghenadichlick verlost heeft wt die vervloeckte Placaten ende Tyrannische Inquisitie. Daerom op dat wy uwer Liefden eenighen dienst mochten doen, so hebben wy de Psalmen Dauids met noten gedruckt (van Petro Datheno wt den Fransoyschen dichte met grooter neersticheydt ouergheset) V.L. willen presenteren, tot dien eynde, op dat alle onnutte ende onbehoorlicke Liedekens die duslanghe in het Pausdom in swanghe hebben ghegaen, mochten wt de ghewoonte komen, ende het Rijcke Iesu Christi daer door mocht verbreydt worden: want het ghene dat daer in staet en is niet van menschen gedicht, ofte eeniger Godloosen werck (als in het Pausdom gheschiedt is) maer de heylighe Dauid heeftse ghesproken, gedreuen zijnde vanden heylighen Geest. Daerom bidden wy V.L. dat ghy v voortaen wilt bekommeren met geestelicke Liedekens, op dat wy Gode moghen aenghenaem zijn, ende de duysterheyt verlatende, in het warachtighe Licht mochten wandelen.'

Het overige van deze voorrede is een korte samenvatting van Calvijn's *Préface* van 1543.

De Latijnse tekst in margine is ontleend aan Santes Pagninus' vertaling van de Psalmen (sedert 1523), een tekst die men met enige wijzigingen naar Vatable terugvindt in het *Liber Psalmorum*, Rob. Stephanus, Oliva 1556/7.

d. De Voorrede (naar I)

ALLEN GEMEYNTEN ENDE Dienaeren IESV CHRISTI, die onder die Tyrannie des Antichrists suchten ende klaeghen, wenschet PETRVS DATHENVS die onouerwinnelicke kracht des heylighen Gheestes, ende volstandicheit des gheloofs in een reyne conscientie doer Iesum Christum.

Seer gheliefde broeders ende methulpers in Christo Iesu, op dat V.L. een opẽbaer getuygenis myner goetherticheit t' uwaert hebben mochten, eñ also bemercken, dat ick met mynen kleynen gaeuen niet weyniger en beg□ere die kercke Godes te helpen opbauwen, dan andere

die van Godt hooghelick begaeft sijn: So hebbe ick die Psalmē Dauids, die ick op die Francoyssche melodien in Nederlantschen dichte gemaeckt hebbe V.L. willen toeschryuē eñ daermet vereeren. Eñ doe dit des te lieuer, op dat alle menschen hier wt vernemen mogen, de eenicheit die tusschē ons is in den saelichmaekenden ghelooue, eñ dat het derhaluë ongegrond eñ onwaerachtigh is, dat sommige voorgeuen, dat ick wat anders van die Roomsche kercke, eñ van die gemeynschap in haere onreyne valsche Godtsdienstē, soude geuoelē eñ toelacten, dan V.L. doen. Want ick hebbe niet sonder groote droeffenisse verstaen, dat ettelicke, mynen naeme tot eenen deckmantel haerer dissimulatie mißbruycken, segghende: Dat ick toelaete, datmen de kinderkens in die Roomsche kercke wel magh laetē doopen sonder sonde: Daer doer ettelicke een quaet vermoeden van my ghekreghen hebbē. Maer ick betuyghe hier met opentlick, dat sy die sulcks wtgheuen, het sy dat se ryck ofte aerm sijn, dat se my onrecht doen, ende met onwaerheit ommegaen: Ende dat ick hier van noyt anders heymelick noch opentlick gheschreuen, noch mondelick geleert hebbe, dan euen also ick in een ghedruckt boecxken in Nederlandtsche spraeke, Anno 1559. in 't langhe wtgheuoert ende bewesen hebbe[1]. Dit ben ick by allen menschen bereydt te verantwoorden, sy moghen sijn wie sy willen. Maer dat men my sulckes opdichtet, en is niet te verwonderen, dewyle men in voortyden den heyligen Paulo heeft naegheseyt, dat hy leerde: Dat men soude quaedt doen, op datter goet wt quaeme, het welcke doch sijner leere stracks contrarie was, &c. Dieß bidde ick alle Christenen, wie sy oock sijn, dat sy sulcken naereden gheen ghelooue gheuen, maer die, als onwaerachtigh straffen willen. Nu gheliefde broeders, op dat ick weder keerē magh tot mynen propooste, tot een ghewiß tecken onser ongeueynsder vrientschap eñ eenicheit, schencke ick V.L. desen mynen aerbeydt, met bidden eñ begh□eren, dat ghy den seluen V.L. wilt laeten aenghenaem wesen. So jemandt segghen wilde, dat dese myne vereeringhe tot deser tydt (dewyle die Tyrannische Inquisitie ende grouwelicke veruolghinge nu voorhanden sijn, welcke meerder oorsaecke geuen tot suchten ende weenen, dan tot singhen) gaer ontydigh is, den seluen gheue ick tot een antwoorde: Eerstelick, datter een groot onderscheydt is, tusschen dat lichtu□erdigh singhen, daermet die w□erelt omgaet, ende dat singen der Psalmen Dauids, daer in men niet alleen de stemme wterlick hoort, maer die woorden verstaet, daer doer dat herte ten hemel op gheheuen, ende in den ghelooue, godtsaelichheit ende gheduldicheidt ghestercket wert. Daerom kan gheen tydt tot sulck singhen onbequaem sijn.

Ten anderen, so vindt men hier niet alleyn vroylicke danckseghginghen ende lofsanghen, maer oock heerlicke ghebeden ende klaeghliedekens, dic oock in die hooghste benawtheidt der kercken, dienelick sijn.

Ten derden, dewyle die heylighe Ionas in den waluisch, die metghesellen Danielis in den

1 'Waarschijnlijk is met dit boekje bedoeld het "Thantwerpen: Bij Jaspar Troyens woonende op die Carte-vestse in den Tennen Pot, Anno 1582" in herdruk uitgegeven geschriftje: "*Een Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt, ende Jan Daelman, beschreven met onwaerheyt, ende wtghegeven door Jan Daelman voorseyt. Door Peeter Dathenum Dienaer der Nederlandtsche Kercke binnen Franckenthal*" waarin aan het slot der voorrede te lezen staat: "*gegheven tot Frankenthal aan die Meyne den 1. van Meye 1559, by my aller Christen goetwillighe Dienaer Peeter Dathenum.*"' - Ruys, *P. Dathenus*, blz. 258/9.

vierighen ouen, Dauid in sijn meeste gheuaerlickheden, CHRISTVS als hy nu den Ioden in den handen soude ouergheleuert werden, met Psalmen, klaeghen, ghebeden, lofsanghen, GODE ghesonghen, gheklaeght, hem aengheroepen ende ghepresen hebben, so konnen oock die Christenen in sulcken staete, des ghelycke doen. Dieß verhop' ick dat myn aerbeyt tot deser tydt V.L. niet mißhaeghelick wesen sal.

So veel die nuttichheit der Psalmen Dauids aenghaet, wie kan die wt spreken ofte ghenoeghsaem beschryuen? Die bewyset CHRISTVS IESVS wel, Luc. 24. daer hy den Discipulen dat verstandt opent, op dat sy wt den schriften Mosis, der Propheten, ende wt den Psalmen hem leeren kennen. Die bewysen die Apostelen ouer al, die met so veel heerlicke ghetuyghenissen wt Dauids Psalmen, haere leeringhe beuestighen. Die bewyßt die leeraer Athanasius in sijn boecxken ad Marcellinum, Daer hy toont, dat een yder boeck des ouden Testaments een besondere materie tracteert ende verhandelt, maer dat het alle t' saeme in den Psalter Dauids te vinden sij. Item, dat alle dic Articulen onses Christelicken gheloofs, naemelick, van dat eenigh, eewigh, oneyndelyck, goddelick wesen, Van die drievuldicheit der persoonen, Van die waere goddelicke ende menschelicke natuere CHRISTI, Van sijn lyden, steruen, begraeuen, nederdaelen ter hellen, &c. in den Psalmen Dauids grondelick ende klaerlick gheleert, ende bestetighet werden Daer in vindt ghy GODTS wonderwercken ende oordeelen, die hy beyde in 't troosten ende verlossen sijner kinderen, ende in 't straffen ende plaeghen der godtloosen bewesen heeft. Daer vindt ghy, hoe Godt doer sijn voorsichticheit, hemel ende □erde, alle Creaturen, maer in sonderheit sijn kercke, regiert eñ bewaert. Daer vindt ghy schrickelicke dreyghementen, ende heerlicke vertroostinghen, klaeghredenen ende lofsanghen, danckseghinghen ende ghebeden, ende met wat wederw□rdicheit dat ghy belaeden sijt, daer vindt ghy troost ende medecync. Summa, wat tot den rechten ghelooue, tot een oprecht, godtsaeligh leuen, tot ghedult ende lydtsaemheit van nooden is, dat vindt ghy in Dauids Psalter, die derhaluen met rechte een kleyne Bibel magh ghenaemt wesen.

Dewyle nu V.L. eenen deel der benawtheden Dauids proeuen, ende daeghelicks smaeken, ende met veele Sauls, Doeghs, Absalons ende Achitophels strijden ende kampen moet, Ouerleeßt, singht, ghebruyckt des heylighen Dauids Psalmen. Want gelyck Chrysostomus seyt: Also een groen syden doecxken die ooghen ende t' gesichte verquickt, als sy hen dat altyt vooren stellen die quaede ooghen hebben: Also wert die ooghe des ghemoets verquicket, ende in lydtsaemheit ghestercket, als die mensche in sijn wederw□rdicheidt, Dauid (die als goudt in den vyere des kruyßes is beproeft ende gheloutert gheweest) hem voor ooghen stelt.

Dat ick desen Psalter op deser wyse in dichte ghestelt hebbe, en is niet gheschiet, om den aerbeyt van andere, die daer in haer beste gedaen hebben te mißprysen, ofte om my eenigher konst te beroemen, maer dewyle dat wy met den Euangelischen kercken in Vranckryck, in der leere, ende ceremonien eendrachtigh sijn, so hebbe ick van herten beg□ert, dat wy in den sangh der Psalmen, hen oock mochten ghelyck sijn, die in die spraeke seer lieuelick ende klaer ouerghesettet sijn, de welcke ick so naeghevolght hebbe, als 't my moeghelick gheweest is, ende onse spraeke heeft konnen lyden. Ten anderen daerom, dat die Psalmen alle (mynes wetens)

noyt bequaemelick sijn ouerghesettet geweest, om stichtelick in der Ghemeynten te singhen: ende om dat sy, die de Psalmen eensdeels ouergesett hebben, wtdrucklick ende ernstlick beg□ert hebben, dat men haer werck soude blyuen laeten, ende so daer jemant waere, dat wat maeken wilde, dat hy dat van nieuws doen soude. Om desen, ende derghelycken Christelicken oorsaeken, hebbe ick dit te handen ghenomen, ende doer Godts ghenaede so wyt ghebracht.

Op dat oock die Christelicke leser een volkommen handtboecxken hebben mochte, hebbe ick den Christelicken Catechismum eñ den voornaemsten deel der kercken ordeninghe, ende der ghebeden, so die by ons ghebruyckt sijn, tot den Psalmen laeten drucken, alles tot beteringhe der kercken Christi. Daer om is eyndelick noch eenmael myn vriendelick begh□eren aen V.L. seer beminde broeders, dat V.L. dit danckelick willen ontfanghen, ende met aendachtighen herten ghebruycken, Godt altyt voor ons met vierighen herten biddende, wy willen oock V.L. altydt gedachtigh sijn, ende met smeeken ende bidden, tot Godt aenhouden, dat hy V.L. met synen gheest stercke eñ regiere, met sijn krachtighe handt bescherme ende bewaere, op dat V.L. den loop volloopē, den strydt volstryden, dat ghelooue behouden, ende also die kroone der heerlickheit hiernae onfanghen moghen, Amen. Tot Franckenthal, den 25. Martij 1566.

V.L willighe Dienaer ende met broeder
PETRVS Dathenus.

e. De aanleiding

Wat Datheen tot de overzetting van het Franse psalter gedrongen heeft, is in de allereerste plaats geweest zijn ontevredenheid met de berijming van Jan Utenhove. Al enige jaren tevoren, toen hij nog predikant in Frankfort was, had hij bij Van der Erven in Emden zijn bezwaren tegen de gang van zaken kenbaar gemaakt. We weten dat uit de brief die Godfried van Wingen de 6e juni (1558) uit Emden aan Utenhove schreef om verslag uit te brengen over de kritiek die op de vertaling van het Nieuwe Testament was uitgebracht: ‘Inter hos est (quod sanè dolens scribo non postreme note etiam Petrus noster Dathenus, quj missis ad AErvium nostrum tuis atque suis, quos adiunxerat, Psalmis, summa apud illum obtestatione institit, vt ille ab inducta per nos inutilj, imo damnosa (vtpote que turbas in Ecclesiam spargeret, inque qua nos nihilo magis essemus effecturj, quam effecisset Jodocus Lambertus: et que his plura addebat, vnico duntaxat adducto exemplo de Du et Ghy) curiositate, sedulo abstineret, séque ad communem σχολιογταφίαν quam proximè accomodaret’[1].

Voor Utenhove was die *Du-Ghy*-kwestie een principiële zaak geworden. In zijn 25. *Psalmen* van 1551 had hij God met ‘ghy’ aangesproken, maar bij de herdruk had Van der Erven, stellig op instigatie van de auteur, hoewel deze toen in Polen vertoefde, alle *ghy*'s in *du* veranderd[2]. Datheen hield niet van deze en andere vreemde nieuwigheden die hij in het werk van de Londense ouderling aantrof en waarvan hij slechts verwarring in de kerk duchtte. Waarschijnlijk heeft hij zich wel met de

1 J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum II*, Cantabrigiae 1889, Nro. 25, pag. 82. Zie ook hiervóór blz. 370.
2 Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum II*, Nro. 21, blz. 71-72. Zie ook hiervóór blz. 252, 308 en 373.

oudste redactie kunnen verenigen - hij had die in zijn Londense periode vier jaar lang in Austin Friars gezongen - maar met de wijzigingen kon hij niet instemmen.

Bij zijn brief aan Van der Erven had hij enkele van Utenhove's psalmen vergezeld doen gaan van eigen proeven van berijming[1]. De bedoeling zal wel geweest zijn dat de uitgever ze aan Utenhove zou doorzenden. De volgende uitgaven, en zeker die van de *Hondert Psalmen* (1561) zullen er Datheen van overtuigd hebben dat de Londense ouderling zijn eenmaal ingenomen standpunt in deze onverkort wenste te handhaven. Als Datheen nog gehoopt mocht hebben dat Utenhove zijn adviezen en voorbeelden ter harte zou nemen, begreep hij nu, dat hij van die kant geen verandering behoefde te verwachten. Totnogtoe had hij in zijn gemeenten, Frankfort en Frankenthal, de Londense psalmen gezongen: een groot deel van zijn gemeentenaren immers was uit Londen gekomen en had het psalmboek meegebracht; nu moest hij zelf, wilde hij niet langer met steeds groeiende tegenzin Utenhove's liederen zingen, het berijmingswerk ter hand nemen. Wat de Londenaar verder deed - ‘so magh ick veroorsaeckt werden mit der tyd, in meer andere Psalmen te arbeyden’, had deze in zijn voorrede tot zijn laatste bundel geschreven - liet hem onverschillig. Datheen geloofde niet dat een eenmaal complete bundel van Utenhove hem veel concurrentie zou aandoen, daarvoor kende hij de afkeer van het vreemde taal- en spellingbeeld bij zijn gemeenteleden en de andere Duitse vluchtelingenkerken te goed.

Datheen had ook nog iets anders in de genoemde voorrede gelezen, een passage die hem meer dan iemand anders treffen moest:

> Dit auer wil ick hierentusschen ghebeden hebben, in den name Christi des Heeren, dat sick niemand lichtu□rdelick veruoordere dese myne ouersettinghe eenigherley wyse te veranderen, onder wat voorwendinghe het seluc oock gheschien moghte: Waerdoor (also ick alrede wel voortyd eruaren hebbe) so wel de meyninghe des heylighen Geestes, als oock de kracht der composicy, in der ouersettinghe, ghekranckt end gheschonden moghte werden ten naedeele der waerheyt[2].

Heeft Utenhove hier wellicht gedacht aan Datheen's ‘proeven tot verbetering van Utenhove's psalmberijming’ van 1558? Was daar naar zijn opvatting de ‘mening des heiligen Geestes’ - door de wijziging van *du* in *ghy*? - en de ‘kracht van de compositie’ ten nadele van de waarheid aangetast? En dacht hij ook verder aan de predikant van Frankfort toen hij verder schreef:

> So daer yemand beghenadight werdt van den Heere, de selue Psalmen van nieus aen ouer te setten, mit meerder ghenaede end stichtinghe [- *had Datheen hem soms voorgehouden dat zijn Psalmen de gemeente zo weinig stichtten*? -] die magh hier in synen aerbeyd oock aenwenden ten nutte der Ghemeynten Gods, in onsen Nederlandschen Vaderlande [- *maakt Utenhove hier opzettelijk onderscheid tussen Engeland en het Nederlandse Vaderland, dat Datheen representeert*? -] .....My is ghenough dat myne aerbeyd in syn wesen ghelaten werde: ten ware mit mynen weten end bewillinghe, tot meerder beteringhe end stichtinghe....

1 Zie voor deze kwestie hiervóór blz. 371-373.
2 Utenhove's voorrede tot de *Hondert Psalmen* vindt men in zijn geheel op blz. 368-373.

In zijn eigen voorwoord reflecteert Datheen op deze passages en wel op de volgende wijze:

> ‘Ten anderen daerom, dat die Psalmen alle (mynes wetens) noyt bequaemelick en sijn ouerghesettet geweest, om stichtelick in der Ghemeynten te singhen: ende om dat sy, die de Psalmen eensdeels ouergesett hebben, wtdrucklick ende ernstlick beg□ert hebben, dat men haer werck soude blyuen laeten, ende so daer jemant waere, die wat maeken wilde, dat hy dat van nieuws doen soude.’

Prof. Smit, die zich ook met deze kwestie heeft beziggehouden[1], nocmt Datheen's samenvatting van Utenhove's woorden ‘vrij en tendentieus’. ‘Formeel moge deze mededeling geen onwaarheid bevatten, toch geeft zij een onjuiste voorstelling van zaken. Inderdaad waren vóór 1566 “de Psalmen *alle*” nog nooit “bequaemelyk ouergeset”, behalve dan in de Souterliedekens, die voor kerkelijk gebruik niet in aanmerking kwamen. Maar toen hij dit schreef, *kende* Datheen Utenhove's *Hondert Psalmen Dauids* en wist hij dat een volledige berijming hoogstwaarschijnlijk binnen afzienbare tijd daarop zou volgen’[2].

Men kan daar dit bij opmerken: toen Datheen met zijn berijming begon, waarschijnlijk zomer 1564, waren er drie jaar verlopen sedert Utenhove's aankondiging van voortzetting van zijn berijming. Datheen, die het langzame werktempo van de Londense ouderling - in de vier jaren van de eerste Engelse periode had hij slechts 25 psalmen kunnen bewerken! - en diens zwakke gezondheid kende, mocht op goede gronden betwijfelen of de completering ooit volbracht zou worden. Zelfs op het moment dat hij zijn voorrede schreef, 25 maart 1566, was de Londense berijming nog steeds niet voltooid. Zou die wel ooit komen? Trouwens, Datheen zat er niet op te wachten. Hij zou ze waarschijnlijk niet geaccepteerd hebben, ongeschikt als ze was om *stichtelijk* in de gemeente gezongen te worden! Daar had hij, van zijn kant, gelijk in.

Prof. Smit betoogt dan dat Utenhove zich alleen krachtig gekeerd zou hebben tegen de gewoonte van uitgevers om in de taal en spelling van zijn Psalmen eigenmachtig wijzigingen aan te brengen, alsof dáárdoor de mening van de heilige Geest zou zijn of worden aangetast. Ik geloof dat Utenhove eerder (al zat de spellingkwestie hem ongetwijfeld hoog) veranderingen als Datheen had voorgesteld, op het oog had. Neemt men dit aan, dan verliest ook Smit's verdere aanklacht iets van zijn kracht: ‘Datheen maakt [van Utenhove's geciteerde passage] echter: de berijmers van Psaltergedeelten (lees: Utenhove) willen niet dat van hun werk gebruik wordt gemaakt, een ander moet maar weer geheel opnieuw beginnen! Zoals hij verdoezelde dat Utenhove reeds bijna klaar was met een volledige berijming, zo verdoezelt hij hier het feit waarom het in diens voorrede eigenlijk ging: het *veranderen* van taal en spelling. Dat zijn berijmingen *zoals zij waren* niet mochten worden gebruikt, had Utenhove nooit beweerd’[3].

Datheen gaf echter Utenhove's woorden, eerder misschien nog zijn gedachtengang, vanuit zijn eigen ervaringen weer. De Londense ouderling had in de naam van Christus verzocht zijn psalmen

1 W.A.P. Smit, *Samenhang tussen de Psalmberijmingen van Utenhove, Datheen en Marnix*, in: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, Antwerpen 1948, blz. 235-243.
2 Smit, *Samenhang*, enz., *Album Baur II*, blz. 237.
3 Smit, *Samenhang*, enz., *Album Baur II*, blz. 238.

noch in spelling, noch in hun woordgebruik te wijzigen; ze onveranderd overnemen kwam uiteraard niet in aanmerking: wat kon Datheen anders doen dan geheel opnieuw beginnen? En was dat toch eigenlijk niet ook de bedoeling van Utenhove's uitlatingen?

Tenslotte zegt prof. Smit dat een samenwerking tussen Utenhove en Datheen, gezien beider principieel tegengestelde opvattingen, wel niet mogelijk zou zijn geweest, en hij voegt daaraan toe: 'maar Datheen kon daaraan toch niet het recht ontlenen tot een zó tendentieuse voorstelling van zaken. Er blijkt slechts uit, dat hij zelf *geen samenwerking begeerde*'[1].

Ik weet niet of Datheen's kritiek in 1558 een uitnodiging tot samenwerking inhield. In elk geval heeft Utenhove in 1561 door daad en woord bewezen dat hij geen duimbreed van de eenmaal ingeslagen weg wenste af te wijken. Niet Datheen, maar Utenhove heeft een eventuele samenwerking van de hand gewezen, apodiktisch, en a priori, met ieder die niet genegen was zijn exclusieve taalinzichten te delen.

Wat De Bruin heeft opgemerkt ten aanzien van Utenhove's Testamentvertaling: 'Utenhove achtte nu den tijd gekomen om het tegenovergestelde [van Luther nl., die in de eerste plaats de Bijbel tot de mensen had willen brengen] te doen, de menschen tot den bijbel te brengen'[2], geldt ook voor zijn psalmberijming. Datheen daarentegen, meer herder dan leraar, meer volksman dan geleerde, begreep dat het eenvoudige kerkvolk nog (lang) niet tot een dergelijke hoogte was geëmancipeerd. In 'volkse' taal zou hij de psalmen tot het volk brengen. Het volk is hem daar dankbaar voor geweest, en heeft hem tegenover de Londenaar in het gelijk gesteld. Zouden anders de Engelse gemeenten, als ze zo gehecht waren geweest aan het werk van hun gerespecteerde ouderling, binnen zes jaar na diens dood zonder noemenswaardige tegenstand zijn berijming hebben verwisseld voor die van Datheen?

Afgezien van de kleine punten waarop ik met de Utrechtse hoogleraar van mening verschil, is zijn conclusie, 'dat Datheen er bewust op uit was om de berijming van Utenhove, waartegen hij ernstige bezwaren had, door de zijne te vervangen', volkomen juist[3].

Minder juist acht ik echter weer Smit's mening, dat Datheen zich zozeer gehaast zou hebben[4] uit de overweging '*dat hij de volledige uitgave van Utenhove's Psalmen, die aanstaande was, vòòr wilde zijn*'[5]. Ik heb al betoogd dat Datheen van de ander geen concurrentie te vrezen had. De *Hondert Psalmen* zijn op het vasteland niet of nauwelijks bekend geworden. Datheen zou met zijn werk doorgegaan zijn ook al zou Utenhove hem zijn voorgekomen, en zijn bundel zou de Londense evenzeer hebben verdrongen als dat in Engeland het geval geweest is, zo er op het vasteland al iets te verdringen ware geweest. De suggestie als zou Datheen zijn succes min of meer te danken hebben gehad aan het tijdig overlijden van de Londense ouderling, moeten we dan ook geen voet geven.

Er is voor de haast waarmee Datheen werkte een andere, minder compromitterende, verklaring

1 Smit, *Samenhang*, enz., *Album Baur II*, blz. 238.
2 C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn Voorgangers*, Leiden 1937, blz. 229.
3 Smit, *Samenhang*, enz. *Album Baur II*, blz. 238.
4 Dat Datheen's berijming haastwerk is geweest, weten we uit Marnix' 'Voirrede' tot zijn psalmboek van 1591: 'Wy en willen M. Petrum Dathenum niet schelden noch straffen, ofte sijne oversettinghe (hoewel hy dickmael in zijnen leuen bekent heeft dat sy met grooter haesten ghemaeckt was) uyt des ghemeynen mans handen niet rucken.'
5 Smit, *Samenhang*, enz. *Album Baur II*, blz. 238.

te vinden. Hij wist dat aan de periode van betrekkelijke rust elk ogenblik een einde kon komen, dat de Keurvorst, in wiens dienst hij sedert 1564 als hoftheoloog was komen te staan, hem kon opeisen voor een bepaalde zending. Had de vorst hem misschien een zekere termijn gesteld om zijn litteraire arbeid te voltooien? In elk geval zien we Datheen, onmiddelijk na het schrijven van zijn voorrede op 25 maart 1566, in opdracht van Frederik de Vrome een reis naar Zwitserland ondernemen[1].

Een tweede (naast de ideële de materiële) aanleiding was de verschijning van het volledige Franse psalter in 1562, door Datheen zelf in zijn voorrede de eerste reden genoemd. Hij zegt daar zijn vertaling te hebben opgezet om overeenstemming te hebben met de evangelische kerken in Frankrijk, waarmee de Nederlandse (vluchtelingengemeenten in Frankenthal en elders) in leer en ceremoniën 'eendrachtig' waren.

We moeten ook deze opmerking zien tegen de achtergrond van Datheen's ervaringen. Met de vertaling van de Franse psalmen distancieert hij zich van de lutheranen, die het hem in Frankfort zo moeilijk hadden gemaakt, en van wier zang Utenhove nog een aantal psalmen, gezangen en melodieën behouden had.

f. Datheen's bronnen

De hoofdbron is het Franse psalmboek van 1562. Van de daarin voorkomende psalmen getuigt Datheen dat ze 'seer lieflyk ende klaer ouergeset zyn', een oordeel waar zijn tijdgenoten mee ingestemd zullen hebben en dat we ook nu nog kunnen onderschrijven; 'dewelke ik soo nagevolgt hebbe als 't my mogelyk geweest is, ende onse spraek heeft konnen lyden'. Deze uitspraak behoeft geen commentaar.

Zo goed als allen die zich met de ontstaanswijze van Datheen's psalmboek hebben beziggchouden, hebben volstaan met de eigen woorden van de auteur weer te geven. Een enkel voorbeeld:

Josua van Iperen (1777): '...het Fransch, naar zyn zeggen, zoo naby gevolgd, als mogelyk was...'[2]

H. ter Haar (1858): '...Dathenum de industriâ ac data opera ad litteram, quoad ejus fieri posset, Maroti Bezaeque versionem reddidisse...'[3]

J.G.R. Acquoy (1893): '(De Tien Geboden) werden in 1566 door Dathenus bij schier woordelijke vertaling overgenomen' en de noot hierbij: 'Op die woordelijke vertaling, ook van de Psalmen, heeft men nooit acht gegeven, maar zij verspreidt m.i. een eigenaardig licht op de berijming zelve...'[4]

Th. Ruys (1919): 'Zijn Psalmberijming sluit zich immers zeer nauw aan bij de berijming van Marot en Beza'[5].

W.J. Kooiman (1943): '...invloed van Luther is bij een man, die principieel zoo letterlijk naar het Fransch vertaalde, niet te verwachten'[6].

1 Zie Ruys, *Petrus Dathenus*, blz. 55-56.
2 Josua van Iperen, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang der Christenen, Deel I*, Amsterdam 1777, blz. 130.
3 H. ter Haar, *Specimen historico-theologicum Petri Datheni vitam exhibens*, Trajecti ad Rhenum MDCCCLVIII, pag. 112.
4 J.G.R. Acquoy, *De Psalmwijzen der Nederl. Hervormde Kerk en hare herziening*, in: *Archief v. Ned. Kerkgesch. IV* (1893), blz. 78.
5 Ruys, *Petrus Dathenus*, blz. 223.
6 W.J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, Amsterdam 1943, blz. 153.

Hoever de letterlijkheid gaat, verneemt men niet. Zelfs de 18e-eeuwers hebben zich weinig om Datheen's methode bekommerd. Een hoogst enkele maal neemt een verdediger de moeite om de Franse tekst naast die van Datheen te leggen, om aan te tonen dat een merkwaardig beeld of zonderlinge zinswending uit de Nederlandse berijming steun vindt in het Franse origineel, maar in de meeste gevallen blijft dat beperkt tot de 'oude schoen' uit psalm 60[1]. Alleen de schrijver van het *Beredeneert Vertoog* van 1762 gaat iets uitvoeriger op de kwestie in. De verzen VII, 7; XIV, 4; XVIII, 35; VIII, 6; XIV, 6 en XLV, 5 vergelijkt hij met Marot om tot de conclusie te komen: 'Dus heeft Datheen hier het Fransch, dat hy zegt te vertaalen, verlaten...'[2].

In onze tijd is het W.A.P. Smit geweest die begrepen heeft dat een esthetisch-kritische beoordeling van Datheen's psalmen niet buiten een vergelijking met Marot en de Bèze om kan en mag plaats hebben[3].

Een systematisch onderzoek naar Datheen's wijze van vertalen is echter nog nooit ingesteld.

Totnogtoe hebben we in de 16e eeuw geen psalmberijmer aangetroffen, noch ten onzent noch in de ons omringende landen, die niet met de *bijbel* in zijn moedertaal te rade ging, al verschilde de mate waarin dat gebeurde van dichter tot dichter. Het principe van de uiterste tekstgetrouwheid - de bijbeltekst door middel van rijmwoorden tot een gedicht maken - zal men bij Datheen uiteraard niet vinden, omdat zijn Franse voorgangers, hoe 'getrouw' ze overigens waren, zich allerlei vrijheden en uitbreidingen hebben veroorloofd, die hij, met de bekende restricties, overnam. Daarom zal het des te interessanter zijn na te gaan waar hij bewust van zijn voorbeeld afweek om de Nederlandse bijbel te volgen.

In verband hiermee is het niet onaardig te zien welke tegenstrijdige beweringen er omtrent Datheen's verhouding tot de bijbeltekst geuit zijn. Marnix' bezwaar dat Datheen niet voldoende met de 'Hebreeuwse waarheid' overeenkwam en dus op verschillende punten afweek van de bedoeling van de Heilige Geest, bleef doorklinken tot op het jaar waarin Datheen's berijming officieel door een nieuwe vervangen werd[4].

1 Datheen gaf de Bèze's: *Contre Edom peuple glorieux le ietteray mes souliers vieux*, weer met: *Edom acht ick met zijn volck koen, Niet beter dan mijn oude schoen.* (Ps. 60, V, 5-6).

2 *Beredeneert Vertoog over de noodzaaklykheid en de beste wyze eener veranderinge of verbeteringe in de Psalmberyminge*... Te Rotterdam, By Reinier Arrenberg, MDCCLXII., blz. 18.

3 W.A.P. Smit, *Dichters der Reformatie*, blz. 131-136.

4 Een bedekte toespeling op Datheen's werk vinden we in Marnix' 'Waerschouwinge aen den Christelijcken Leser', die zijn psalmberijming van 1580 voorafgaat: 'Wy hebben alleen gesocht de*n* text des Propheten ende den sin des h. Geestes blootelijck ende slechtelijck uyt te leggen, dwelc wy verhopen alsoo naewe nae der waerheyt des Hebreischen textes, ghedaen te hebben, datmen het onderscheyt va*n* andere ouersettinge*n* wel lichtelijck sal konne*n* gewaer werden.' In de 'Voirrede' tot de tweede uitgave (1591) spreekt hy er openlijker en uitgebreider over: 'Hoewel hy / Dathenus / selue in zijn leue*n* meer dan eenmael bekent heeft, dat de sijne hem schier als een ontijdige geboirte ware*n* afgedronge*n* geweest, soo dat hyse in veele plaetsen niet wel oversien en hadde, ende om de onervarentheyt vande Hebreisscher sprake, was gedwonghen gheweest, sijne oversettinghe uyt een andere ouersettinghe te maken, soo dat daer vele dinghen waeren daerop wel behoorde naerder ghelet te worden. Ende somwijlen oock vrymoedelijck seyde, dat hy grootelycx wenschede dat die onse inde ghemeynten Godes mochten worden aenghenomen, als die met der Hebreischer waerheyt, naerder ouer een quame*n*.'

De Babilonienbroekse predikant Albert de Vulder beschuldigt Datheen van ‘spreekwijzen... onbekent van waar gehaalt, vermits noch Marot of Beza, uit welke Datheens beryming is genomen, noch de oude overzetting des Bybels, welke hadde kunnen en moeten gevolgt worden... iets, waar naar syne beryming zweemt, hebben.’ - ‘Datheen gebruikte in syne onkunde de Fransche Psalmen van Marot en Beza, zelv niet eens de oude overzettinge van den bybel’[1].

De Vulder's laatste uitval lijkt me geïnspireerd op een soortgelijke van Andreas Andriessen: ‘Hy heeft zyn werk niet alleen niet naar den Hebreeuwschen Grondt-text, of goede overzetting uit denzelven, maar naar de gebrekkige beryminge van Marot en Beza... aan gelegt’[2].

De (anonieme) schrijver van het *Beredeneert Vertoog* van 1762 heeft echter een andere ervaring: ‘Het komt my ondertusschen uit vergelykinge van deeze en andere plaatschen voor, dat Dathenus waarlyk onze oude Overzettinge zeer veel gebruikt hebbe, en dat men dus, schoon dit eene thans algemeene opvattinge is, niet volmondig zeggen kan, dat hy de Psalmen niet berymt hebbe naar den grondtext, ofte eenige overzettinge uit denzelven’, een betuiging die hij verderop in zijn geschrift herhaalt[3].

Een even welwillend verdediger blijkt Willem te Water te zijn. ‘Maer meer stoffe tot ontschuldiginge van Datheen is er te vinden in de Nederlantsche overzettingen des Bijbels, binnen de zestiende eeuwe aen 't licht gebracht, en meest uit die, waer in de vertalinge van Luther gevolgt is’[4].

Dit was ook de indruk van B.A., de bewerker van de herdruk van het *Hantboecxken* in 1567, een onbevooroordeelde tijdgenoot dus, die maar het liefst te werk was gegaan als Utenhove en Datheen, naar men uit zijn voorrede kan opmaken: ‘...oock waer ick de duytsche woorden / ende dicht niet en heb om de corticheyt wille cunnen gevolgen aldaer heb ick des Propheeten woorden sin / oft meyninge in stede genomen / ende altoos het beginnende woort vanden Psalm en*de* Liedekens (daert mogelyck geweest is) nae het hoochduytz laten blyue*n* / al wast dat ick van meyninge / raet / ende aduys van contrarie opinie synde (gelyck de andere Nederlandtse / ende Londische Psalmboecken / maer alleenlyck des Propheeten text ende woorden (.....) men my die oock soo soude laeten volgen....’[5]

Aan welke bijbelvertaling Datheen de voorkeur heeft gegeven, kon een eenvoudige vergelijking gemakkelijk leren. Het bleek *Deus Aes* te zijn.

Wat moeilijker is het uit te maken of Datheen onder zijn hulpbronnen ook *psalmcommentaren* heeft gebruikt. Zelf laat hij zich daar niet over uit. Het aantal exegetische commentaren dat ge-

1 Albert de Vulder, *Onzydige en Zeedige Aanmerkingen; Bewerende dat Datheens Psalmen noch te behouden noch te verbeteren, maar ene geheel nieuwe Beryming, en byzonder die van Voet en zyne Kunstgenoten in te voeren zy; Strekkende zoo wel tot opheldering en bevestiginge, als tot weerlegginge van het Beredeneert Vertoog*, [enz.] Te Rotterdam, By Reinier Arrenberg, MDCCLXIII, resp. blz. 26 en 56.

2 Andreas Andriessen, *Aanmerkingen op de Psalmberymingen van Petrus Dathenus*, [enz.] Te Middelburg, en Amsteldam, By Louis Taillefert, Dz. en Dirk Onder de Linden, 1756, blz. 8.

3 *Beredeneert Vertoog*, blz. 17, noot 9 en blz. 43.

4 Willem te Water, *Petrus Datheen en zijne Psalmberijming verschoont. Naar het eigenhandig geschrift gepubliceerd* door N.C. Kist in: *Kerkhist. Archief II* (1859), blz. 127.

5 Vergelijk hiervóór blz. 486.

durende de 16e eeuw, ook al beperkt men zich tot het jaar 1564, het licht zag is verrassend groot. In aanmerking kunnen allereerst komen de commentaren van gereformeerde zijde, die van Calvijn en Musculus[1]. Ik heb in die spaarzame gevallen waarin alle andere 'bronnen' mij in de steek lieten, mijn toevlucht tot deze genomen, maar daarbij bedacht dat Datheen ook zelf nog wel iets kon vinden.

In dit verband past een opmerking over de beide in 1567 te Rowaen bij Abel Clemence uitgekomen edities, waarvan de ene de 'Duytsche', de andere de 'Latynsche' tekst aan de kant heeft. De Nederlandse is ontleend aan *Deus Aes* van 1565, de 'Latynsche' aan de vertaling van Santes Pagninus. Mogelijk heeft Datheen dus ook kanttekeningen van Pagninus verwerkt, wat zal worden nagegaan.

We hebben gezien dat Utenhove in zijn oudste psalmen elementen aan de *Souterliedekens* ontleende, en aan Marot ook daar waar hij deze niet vertaalde; dat Lucas de Heere en de samensteller van het *Hantboecxken* hetzelfde deden ten opzichte van Utenhove. Het ligt dus voor de hand aan te nemen dat Datheen niet anders tegenover zijn voorgangers, voorzover hij hun berijmingen gekend heeft, gestaan zal hebben.

Tot die voorgangers reken ik: de *Souterliedekens*; Utenhove tot 1561 die Datheen in elk geval gekend heeft; de Psalmen van Lucas de Heere en die uit het *Hantboecxken*, die hij gekend hebben kan omdat ze nog in 1565 verschenen waren; en de Psalmen van Ambroius Lobwasser.

Ik zou Lobwasser niet hebben genoemd, als deze niet met Datheen in verband was gebracht. De eerste die dat deed, was voorzover ik kan zien, de Utrechtse hoogleraar Johannes Ens. In zijn historische verhandeling over de Formulieren van Enigheid en de Liturgie zegt deze, sprekend over het psalmgezang: 'Dit bewoog Dathenus, gelyk hy zelf in zyn *Voorrede* zegt, de Psalmen uyt de Franze in Nederduytzen rym, naar den zelven zangmaat geschikt overtebrengen, volgende in dezen het voetspoor van Ambrosius Lobwasser, die uyt dezelve Franze het Psalmboek Anno 1565 in Hoogduytze rym had overgebragt, dat in de Paltze Kerk-gezangen gebruykt wierd'[2].

'Volgende het voetspoor' behoeft niets anders te betekenen dan: zoals Lobwasser het Franse psalter in Hoogduitse verzen had overgebracht, zo deed Dathenus dit in Nederduitse; hoewel men zal toegeven dat prof. Ens afhankelijkheid van Lobwasser suggereert.

Van het grootste belang is echter de mededeling dat deze psalmen in 1565 in de Paltzische kerken gebruikt werden, want dan moet Datheen ze in elk geval gekend hebben. Gelukkig laat Ens ons

1 *In librum Psalmo* | *rum, Iohannis Caluini commen-* | *tarius*. ‖ Oliua Roberti Stephani. | M.D.LVII. ‖ Herdrukt in 1564 en later nog enige malen.
Le Livre des | *Pseaumes exposé par Iehan* | *Caluin*. | *avec vne table fort ample des* | *principaux points traittez és Commentaires*. ‖ Imprimé par Conrad Badius. | M.D.LVIII. ‖ In 1561 en 1563 herdrukt onder de titel: *Commentaires* | *de M. Iean Caluin sur le liure des* | *Pseaumes* ‖, resp. bij Conrad Badius en Francois Estiene.
In sacrosan- | *ctum Danidis Psalterium* | *Commentarij*, | *in qvibus et reliqva catholicae* | *religionis nostr□ Capita passim, non praetermissis orthodo-* | *xorum etiam Patrum sententijs, ita tractantur, nt* | *Christianus lector nihil desiderare* | *amplius possit*. ‖ *Per Wolfgangvm Mvscv-* | *lum Dusanum*. ‖ *Accessere etiam de Iuramento & Vsura Appendices* | *duae; cum locuplete rerum & nerborum* | *Indice*. ‖ *Basileae*. ‖ [*Achterin*:] Basileae, per Ioannem | Heruagium, Anno Salutis humanae M.D.LI. | Mense Februario. ‖

2 Johannes Ens, *Kort historisch berigt van de Publieke Schriften, rakende de Leer en Dienst der Nederduytze Kerken van de Vereenigde Nederlanden, zijnde de Formulieren van Eenigheyt en de Liturgie*, Utrecht 1733, blz. 60.

niet in het onzekere omtrent de bron waaruit hij zijn wetenschap put: de *Historia Ecclesiae Palatinae* van Henricus Altingius, opgenomen in de bundel *Monumenta Pietatis et Literaria* [etc.] van 1701. De passage waar het op aan komt, luidt:

> Ex eo induciae ad tempus cum Lutheranis fuêre. Ecclesiae autem Palatinae, piâ curâ Electoris magis auctae ornataeque sunt. Prodierat 1565, Psalterium Davidis ex Gallico rythmis Germanicis redditum ab Ambrosio Lobwassero. Id Elector in usum cantûs Ecclesiastici Ecclesiis suis commendavit: servatis tamen hymnis quibusdam Lutheri et aliorum[1].

Het heeft meer dan twee eeuwen geduurd voordat men aan verifiëring van Altingius' bericht heeft gedacht. In 1777 noemt Van Iperen Lobwasser's psalmen onder de berijmingen die Datheen bekend zijn geweest[2]. Ter Haar gaat nog een stap verder, verder zelfs dan Altingius. 'Jam vero, quum in patria nostra reformatorum conciones sub divo haberi coepissent, diversâ plane modulatione utentes, alii e tot auditorum millibus Gallicam, alii Utenhovii, alii etiam Lobwasseri (quae a^{o} 1565 in Palatinatum introducta erat), alii aliorum cecinerunt versionem. Tum Datheniana Belgis innotuit versio...'[3]. Ter Haar noemt zijn bron niet, steunt evenwel kennelijk op Altingius. Maar tegenover diens *aanbevelen* (commendavit) plaatst hij zijn *ingevoerd zijn* in 1565 (introducta erat).

Eerst na de bibliografische studiën van Ph. Wackernagel[4] is de passage van Altingius gewraakt. Of duidt het feit dat de vertaler van de *Historica Ecclesiae Palatinae*, Johannes Wilhelmius[5], het jaartal 1565 wegliet, al op twijfel?

Beschouwt E.E. Koch in 1867 Lobwasser nog als de 'Anreger' van Dathenus[6], in 1896 acht M.H. Jellinek dit tot de onmogelijkheden te behoren: 'Denn im Jahre 1573 [*in noot*: wohl schon im Herbst 1572] erschien Ambrosius Lobwassers Uebersetzung des Psalters und schlug den Rivalen [*Schede*] gänzlich aus dem Felde. Schede musste es erleben, dass der Kurfürst den pfälzischen Kirchen den Gebrauch der Lobwasserischen Psalmen vorschrieb.' Het merkwaardige is dat Jellinek bij de laatste woorden verwijst naar H. Altingii H. Eccl. Pal., Mon. Piet. I 204, nota bene de pagina die het jaartal 1565 draagt![7]

Ruim een kwart eeuw later acht Hollweg het pleit beslecht, als hij bij een notitie in de voorrede van het *Gesangbuch der Reformierten in Jülich, Cleve, Berg und Mark* (1738), luidende: 'Wir haben die

1 *Henrici Altingii Historia Ecclesiae Palatinae*, opgenomen in de bundel *Monumenta Pietatis et Literaria Virorum in re publica et literaria Illustrium, Selecta* [etc.] Francofurti ad Maenum MDCCI. Het citaat aldaar pag. 203/4. Ens verwijst echter naar de uitgave van 1728: *Mensonis Altingii... vita, descripta per Ubbonem Emmium. Accedunt Henrici Altingii Historia de Ecclesiis Palatinis. Ex autographo emendata et aucta* [etc.] Groningae 1728. Daar vindt men het citaat op pag. 99.
2 Van Iperen, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang I*, blz. 124.
3 Ter Haar, *Specimen... P. Datheni vitam exhibens*, pag. 110.
4 Ph. Wackernagel, *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 1855, Nr. DCCCLV (S. 329), Nr. CMXXXVI en CMXXXVII (S. 380-381).
5 Johannes Wilhelmius, *Historie der Reformatie van de Kerken van de Paltz en Geneve*, Deel I, Rotterdam 1745, blz. 185v.
6 E.E. Koch, *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche*, 3. Ausg. II, Stuttgart 1867, S. 398: 'Dadurch [door het succes van Lobwasser] angeregt übersetzte(n) dann die Marot-Beza'schen Psalmen in ähnlicher Weise nun auch Petrus Dathmus [sic!] in 's Niederländische...'
7 M.H. Jellinek, *Die Psalmenübersetzung des Paul Schede Melissus (1572)*, Halle a.d. S. 1896, *Einleitung* S. XVII.

Psalmen nach Lobwassers Übersetzung behalten, weil dieselbe bereits eine Zeit von 170 Jahren in unseren Kirchen seynd gebraucht', apodiktisch verklaart: 'Das ist irrig'[1].

Toch zijn de moeilijkheden hier niet mee opgelost. Want er is meer. Daar is allereerst de vraag naar Alting's betrouwbaarheid. Het is me niet gelukt uit te vinden wanneer Alting zijn verhaal over de Paltzische Kerken heeft opgesteld, maar over zijn geloofwaardigheid bestaan verscheidene getuigenissen. V.L. a Seckendorf citeert hem in zijn *Historia Lutheranismi* herhaaldelijk: 'Est apud me Henrici Altingii clarissimi inter Reformatos Theologi Narratio historica de Ecclesiis Palatinis anno 1681 Groeningae eleganti stylo composita. Describi cam fecit Heidelbergo ante annos plus minus viginti frater meus Henricus'[2]. Wilhelmius schrijft in zijn 'Voorrede aan den genege Lezer': 'Deze Geschiedenis van de Hervorminge der Paltzische Kerken is weleer in 't Latyn beschreven door den Heer Hendrik Alting, Hoogleeraar in de H. Godgeleertheit laatst op de Univerziteit van de Stad en Lande van Groningen, maar eerst te Heidelberg, alwaar hy toegang had tot de Kancellary van den Keurvorst, en tot de aanteekening van de handelingen der Akademie; uit welke, als ook uit de Geleerde Schriften van die tyd, hy dit met alle getrouwigheit opgestelt heeft; waar op men derhalve als op eene ware geschiedenis staat kan maken. Deze Geschiedenis is een lange tyd als een geschreven Boek by de Geleerden gelezen en tot hun gebruik uitgeschreven, en werd als een geschreven Historie bij de Geleerden alom aangehaalt'[3]. En de uitgevers van de *Monumenta Pietatis* van 1701[4] verklaren in de *Praefatio*: 'De fide Auctoris dubium nemini esse poterit.' Dezelfde Hollweg die de uitgevers van het Guliks-Kleefs-Bergs en Marks gezangboek op een 'Irrtum' betrapte, noemt Alting 'durchaus nicht so schlecht orientiert, wie Krafft meint' en een 'gut unterrichteter Kenner', als het gaat over het *Bonner Gesangbuch*![5]

In de kritiek op Altingius gaat het om de woorden *prodierat* en *commendavit* en hun verbinding met het jaar 1565. Het jaar vindt een belangrijke steun in Lobwassers eigen opdrachtgedicht 'An die Fürstliche Durchlauchtigkeit zu Preussen', dat tot onderschrift heeft: 'Gegeben zu Konigßberg in Preussen, den 15. tag Febr. deß LXV. Jars'[6]. Op deze dag dus was Lobwasser klaar met zijn psalmberijming. Hij hoopte nu op voldoende ondersteuning van zijn vorst om zijn werk te kunnen uitgeven. We weten dat eerst onder 's vorsten opvolger het plan tot uitgave verwezenlijkt kon worden. In 1573 zag te Leipzig '*Der Psalter dess K niglichen Propheten Dauids, In deutsche reymen verstendiglich vnd deutlich gebracht.... Durch den Ehrnuesten Hochgelarten Herrn Ambrosium Lobwasser*' het licht. Met Wackernagel kan men de *handschriftelijke* datering (1563) van het *Amberger Gesangbuch*, dat de volledige Lobwasser bevat, 'bedenklich' achten[7], maar het is volstrekt niet uitgesloten dat de psalmen hetzij in afschriften, hetzij op gedrukte blaadjes, al in de loop van 1565

1 Walter Hollweg, *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16.-18. Jahrhundert*, Gütersloh 1923, S. 159 N. 2.
2 V.L. a Seckendorf, *Historia Lutheranismi*, Francofurti et Lipsiae, MDCXCII, pag. 29 (I, XIII, add. Ia).
3 Wilhelmius, *Hist. der Reform. v. d Kerken v d. Paltz, Voorrede*.
4 Een notitie op het titelblad van het ex. ter K.B. vermeldt als 'Collatores et Editores' L.C. Mieg en D. Nebel.
5 Hollweg, *Gesch. der ev. Gesangb. v. Niederrhein*, S. 4.
6 Zie Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. DCCCLV (S. 329) en vooral S. 380-381.
7 Wackernagel, *Bibliographie*, Nr. DCCCLV (S. 329).

verspreid werden. Het feit dat Lobwasser kort na 1562 aan zijn vertaling begonnen is[1], de grote aantrekkingskracht die de Franse melodieën alom op de massa hadden, de aandrang van vrienden om zijn werk te publiceren, maken dit alleszins aannemelijk[2].

Maar nu komt de zaak-Schede (Melissus) het *commendavit* van Altingius op losse schroeven zetten. Reeds Lobwassers eerste, anonieme, biograaf zinspeelt op de merkwaardige gang van zaken, als hij in verzen die ons door Melchior Adam zijn overgeleverd over de psalmen van Lobwasser zegt:

> Hos adeo Elector Rheni laudavit, ut ipsos
> Cantare in templis iusserit usque suis.
>
> en dan vervolgt:
> Vera loquor, Schedium quendam conduxerat idem:
> Vt Psalmos tali redderet ille modo:
> Sed iam lapsus erat completis mensibus annus;
> Transtulerat psalmos quando poëta duos.
> Prodiit interea senis huius psaltria Musa,
> Et rarum, et magnae sedulitatis opus:
> Ille, quod optavi dudum, mihi praestiti autor;
> Insignem dicunt tunc retulisse ducem[3].

Hartknoch, hoewel in hoofdzaak zich aan Melchior Adam refererende, is iets uitvoeriger in zijn uiteenzetting: ‘In währender Zeit seiner Profession hat er [= *Lobwasser*] bey müszigen Stunden die Psalmen Davids aus dem Frantzösischen Gesang-Buch Theodori Bezae und Clementis Marotti in Teutsche Reimen gebracht / welche hernach von der Reformirten Kirchen in gantz Teutschland und allhier in Preussen sind angenommen worden. Den Anfang machte darinn der Churfürst von Heydelberg in seinem Lande. Denn derselbe hielte zu dem Ende Einen / mit Namen Paulum Melissum Schedium, dasz er das Psalter-Buch aus dem Französischen ins Teutsche übersetzen solte. Allein / das Werck gieng so langsam zu / dasz Melissus im gantzen Jahr nicht mehr als zwey Psalmen verfertiget / hat es auch hernach nicht weiter als auff 50. gebracht... Unterdessen als Melissus in diesem Wercke begriffen ist / kamen des Lobwassers Psalmen harausz / welche gemeldeter Churfürst mit Freuden angenommen / und in seinen Kirchen singen lassen’[4]

Ook Jellinek, die toch zoals gebleken is, Alting's mededeling kent, sluit zich bij het bovenstaande aan: ‘Dieses berühmte Werk [het hugenootse psalmboek] unternahm Schede im Auftrag des Kur-

1 Dit mag men toch wel afleiden uit Lobwassers voorrede van 1573: ‘... nachdem ich etwan vor etlichen jaren die Psalmen Dauids, wie dieselben in Frantzösischer sprach reim vnd gesanges weiß in druck außgegange*n*, gleicher form vn*d* gestalt in das deutsch transferirt...’

2 In dezelfde ‘Opdracht’: ‘Dieweil aber bey mir nu widerumb derhalben auch von andern guten freunden mehr denn zuuor angehalten wirt...’ - ‘Hernach aber haben mir etliche gerhaten, das ich dieselben abschreiben lassen, vnd E.F.G. geliebten Herrn Vater dedicirn wöllt, welchem raht ich dann gefolget, nicht d*er* meinung, das sie in den druck außgiengen, sondern das die Ihr F.D. für sich haben vn*d* lesen möchte.’

3 Ontleend aan Melchior Adam, *Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum*, [etc.], Haidelbergae M.DC.XX., pag. 270.

4 Chr. Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, [usw.], Franckfurt am Mayn und Leipzig, Anno MDCLXXXVI, S. 499

fürsten ins deutsche zu übersetzen. Der Kurfürst bestritt die Druckkosten'[1]. Hoe jammer dat ook Jellinek in gebreke blijft een plaats te noemen waaruit onomstotelijk blijkt dat Frederik III van de Paltz aan Schede, die sedert 1571 in Heidelberg verbleef, een *opdracht* gaf, terwijl, volgens Altingius, in 1565 Lobwasser's psalmen al door hem zouden zijn aanbevolen. Kunnen de keurvorstelijke archieven, hoewel onder Lodewijk XIV grotendeels verwoest, hier misschien uitsluitsel geven?

De stelling dat Dathenus schatplichtig geweest zou zijn aan Lobwasser, is echter ook omgekeerd!

Zo poneert Probus in zijn *Vertoog over het... Gebruik en... Misbruik van het Psalmgezang*: 'De Hoogduitsche Beryming volgt in dit Vers, het Voetspoor van Dathenus' en enkele bladzijden verder zegt hij, naar aanleiding van psalm 1, 3: 'De Heer Lobwasser schynt Achting voor de Rym van Dathenus gehad -, en hem al veel nagevolgd te hebben, ten minsten hier heeft hy het woordeken *fyn* van hem overgenomen'[2].

Even positief is Van Iperen: 'Die zelfde reden [nl. overeenstemming met de Franse kerken] klemt ook, in betrekking tot de Hoogduitschers, omdat het Psalmboek van Lobwasser, met dat van Dathenus, niet slegs in zangmaat en toonen, maar ook bykans, hier en daar, *in woorden* overeenkwam: en dus deszelfs voormalige invoeringe veel moet te weeg gebragt hebben, tot het invoeren van Dathenus Beryminge, in de Nederlanden, en by de Nederlandsche vlugtelingen'[3].

Om het geval nog wat ingewikkelder te maken komt daar Albert de Vulder opmerken: 'Lobwasser hadde, behalven syne eigene kundigheid, de overzettinge van Lutherus voor zig, welke hy konde volgen en op vele plaatzen gevolgt heeft'[4].

Al deze wetenschap blijkt ons dus geen stap vooruit te hebben gebracht. Er rest nog slechts op inwendige gronden een eventuele afhankelijkheid vast te stellen. Maar daarbij moet men uiterst voorzichtig zijn: beide berijmingen gaan terug op dezelfde Franse tekst; Datheen - dit mogen we voorlopig aannemen - volgt zijn voorbeeld vrij getrouw, terwijl van Lobwasser wordt getuigd: -Die Uebertragung ist eine möglichst genaue, welche sich Zeile für Zeile ängstlich an das Original bindet[5]; beiden raadplegen voor hun woordkeus de bijbel: Lobwasser de Luther-tekst van 1545, Datheen de naar deze editie vertaalde *Deus Aes*; de twee talen zijn in de 16e eeuw nog nauwer verwant dan thans, terwijl het Nederlands van Datheen een aantal 'oosterse' elementen bevat -, zodat er tal van overeenkomsten kunnen optreden zonder dat van ontlening sprake is.

2. De psalmen

Aan de hand van een aantal psalmen, strofen en versregels willen we nu nagaan hoe Datheen de Franse psalmen in het Nederlands heeft overgezet. Het hoofdaccent komt daarbij te liggen op de

1 Jellinek, *Die Psalmenübersetzung des Paul Schede, Einl.* S. XVI.
2 *Vertoog over het nuttig Gebruik en ontstichtend Misbruik van het Psalm-Gesang, In den Openbaaren Godsdienst der Protestanten*, [enz.] door PROBUS. Te Amsterdam, by Kornelis de Veer, M.DCC.LXVI., blz. 57, n.x.
3 Van Iperen, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang I*, blz. 130.
4 De Vulder, *Onzydige en Zeedige Aanmerkingen*, blz. 56.
5 W. Crecelius, *Ueber die ältesten protestantischen Gesangbücher am Niederrhein*, in: *Zeitschr. des Bergischen Geschichtsvereins*, V. Band, Bonn 1868-1870, S. 271.

wijze waarop deze en andere bronnen - de bijbel, het werk van zijn voorgangers, eventuele commentaren - zijn verwerkt.

Aan het onderzoek ligt een beschouwing van 50 psalmen ten grondslag. Ik meen dat dit voldoende is om bepaalde conclusies voor het geheel te rechtvaardigen. In de 50 psalmen heb ik groeperingen aangebracht: een aantal waarbij Datheen steunen kon, afgezien van de *Souterliedekens* en het *Hantboecxken*, zowel op Utenhove als De Heere; psalmen die, met dezelfde restrictie, of alleen door Utenhove of alleen door De Heere waren berijmd, en tenslotte een aantal waarvoor Datheen geen andere berijmingen ten dienste stonden dan uit de twee eerstgenoemde bundels.

Ter inleiding ook nog een algemene opmerking: Datheen heeft niet alleen de strofevormen zoals hij die in de Franse psalmen ontmoette overgenomen, maar zich ook angstvallig nauwkeurig gehouden aan het aantal strofen per psalm[1]. De inhoud van iedere strofe moet dus gelijk of vrijwel gelijk zijn aan die van zijn voorbeeld. Met andere woorden, Datheen zal dus in het algemeen genoodzaakt zijn de uitweidingen van Marot en de Bèze, onvermijdelijk soms ter vulling van de strofe, in zijn berijming mee op te nemen, ook daar waar een vertaler die slechts rekening wenst te houden met de objectieve inhoud van de bijbelpsalm, de voorkeur zou geven aan een kortere zegging, zoals Utenhove en De Heere, bij hun vertalingen uit het Frans, zich die vrijheid wel hebben voorbehouden.

1 Datheen komt niet alleen strofegetrouw, maar ook regelgetrouw met het Franse psalmboek overeen, daar hij de ‘halve’ slotstrofen half laat.
We hebben gezien dat Utenhove bij zijn bewerking van Franse psalmen in deze zijn voorbeeld niet heeft gevolgd, maar zo goed als alle opvolgers van Datheen, van Marnix tot de vervaardigers van de ‘Staatsberijming’ van 1773, hebben zich aan het principe van de regelgetrouwheid gehouden.
Jacob Westerbaen vormt een van de weinige uitzonderingen. In de *Voor-reden* tot zijn *Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt.... Op de selfde wijsen ende getal van Zang-versen / als die in de Fransche ende Nederlantsche Gereformeerde Kercken werden gesongen. Mitsgaeders Eenige Lofsangen ende Gebeden, &c.* In 's Gravenhage, Gedruckt by Anthony ende Iohannes Tongerloo Boeckverkoopers Anno 1655., schrijft hij (blz. ** 6) ‘Eer ick deser Voorreden een eynde maecke moet ick uwe E. onderrichten van eenige kleyne veranderingh alhier voorgevallen in het getal van de Zanghversen. C. Marot en T. de Beze, die de Fransche Psalmen hebben gemaeckt, welcker wijsen en getal van Zangh-versen Dathenus heeft gevolght, hebben in verscheyde Psalmen het leste couplet of Zang-vers niet vol gemaeckt; gelijck te sien is in den tweeden, sevenden, elfden ende meer andere Psalmen, so dat de wijse op de geheele Zangh-vers gemaeckt, aldaer niet kan werden uytgesongen, maer by ghebreck van meerder regelen onder weegh moet werden afgebroocken, het welcke een manck werck geeft. Dit ghebreck heb ick in dese mijne Psalmen geholpen, ende het uyterste Zanghvers, daer het by haer lieden afgesneden en onvolmaeckt is, in de mijne voorts uyt gemaeckt door een kleyne uytbreydinghe van het laetste halve of door het selve noch eens op een andere maniere uyt te spreeken, ende heb het daer het voorgevallen is, tot uwe waerschouwinge, doen teyckenen met drie sterretjes *** so dat het daer aen kan gelesen en gesongen werden, ende oock afgelaten sonder verminderingh van 't geene in den text staet.’

Psalm 1

MAROT[1]	**DATHEEN**[1]
Ce Pseaume chante que ceux sont	*Dese Psalm leert dat se ghelucksalich zijn /*
bien-heureux, qui reiettans les moeurs	*die de zeden ende raetslaghen der Godtloosen*
& le conseil des mauuais, s'adonnent	*verachten / ende hen begheuen om Godts Wet*
à cognoistre & mettre à effect la Loy	*te verstaen / ende te bewandelen: Ende dat se*
de Dieu: & mal-heureux ceux qui	*onghelucksalich zijn / die sulcks niet en doen*.
font au contraire.	
I	I
Qui au conseil des malins n'a esté,	Die niet en gaet in den godloosen raet /
Qui n'est au trac des pecheurs arresté,	Die op den wech der sondaren niet staet /
Qui des moqueurs au banc place n'a prise,	En niet en sit by de Spotters onreyne /
Mais nuict & iour la Loy contemple & prise	Maer dach en nacht heeft in Gods Wett alleyne

1 De Franse psalmen worden geciteerd uit *Les* | *PSEAVMES MIS EN* | *rime francoise, par* | *Clement Marot, et* | *Theodore de Beze* ‖, met aparte foliëring bijgevoegd achter *LABIBLE* | *qui est* | *Tovte la Saincte* | *Escriture*.... ‖ De L'Imprimerie de | François Iaquy. | M.D.LXII. ‖ (Ex. U.B. Utrecht en in eigen bezit).
De Psalmen van Datheen heb ik ontleend aan de oudste in mijn bezit zijnde editie: *De Psalmen* | *Davids*, | *vvt den Franchoyschen* | *dichte in Nederlantschen ouergeset*, | *Door Petrum Dathenum*. ‖ *Daer by ghevoecht den duytschen text* | *ouerghesett wt den* | *Hebreeuschen* / *Met de gebeden Aug*. [usti] *Marlo*. [rati]. *Mitsgaders* | *oock den Christelijcken Catechismus* / *Ceremonien ende gebedē*. | *Van nieus ouerghesien ende ghecorrigeert*. ‖ (Vignet) ‖ *Iacob. v. 15*. | *Is yemandt* [enz.] ‖ *Ghedruckt Anno. M.D.LXXIX*. ‖ Bijgebonden achter *BIBLIA* [enz.] *Ghedruct Anno, 1571* (Bij Jean Canin te Dordrecht; zie Isaac le Long, *Boek-zaal*, blz. 733 vv.) - Datheen's Voorrede is hier ondertekend: Tot Franckenthal den 23. Martij. 1562., een merkwaardige vergissing (drukfout) die al vaker tot misverstand aanleiding heeft gegeven.

1 De Franse psalmen worden geciteerd uit *Les* | *PSEAVMES MIS EN* | *rime francoise, par* | *Clement Marot, et* | *Theodore de Beze* ‖, met aparte foliëring bijgevoegd achter *LABIBLE* | *qui est* | *Tovte la Saincte* | *Escriture*.... ‖ De L'Imprimerie de | François Iaquy. | M.D.LXII. ‖ (Ex. U.B. Utrecht en in eigen bezit).
De Psalmen van Datheen heb ik ontleend aan de oudste in mijn bezit zijnde editie: *De Psalmen* | *Davids*, | *vvt den Franchoyschen* | *dichte in Nederlantschen ouergeset*, | *Door Petrum Dathenum*. ‖ *Daer by ghevoecht den duytschen text* | *ouerghesett wt den* | *Hebreeuschen* / *Met de gebeden Aug*. [usti] *Marlo*. [rati]. *Mitsgaders* | *oock den Christelijcken Catechismus* / *Ceremonien ende gebedē*. | *Van nieus ouerghesien ende ghecorrigeert*. ‖ (Vignet) ‖ *Iacob. v. 15*. | *Is yemandt* [enz.] ‖ *Ghedruckt Anno. M.D.LXXIX*. ‖ Bijgebonden achter *BIBLIA* [enz.] *Ghedruct Anno, 1571* (Bij Jean Canin te Dordrecht; zie Isaac le Long, *Boek-zaal*, blz. 733 vv.) - Datheen's Voorrede is hier ondertekend: Tot Franckenthal den 23. Martij. 1562., een merkwaardige vergissing (drukfout) die al vaker tot misverstand aanleiding heeft gegeven.

De l'Eternel & en est desireux:	Al zijnen lust: Jae spreeckt daer van eenpaer /
Certainement cestuy-la est heureux.	Die mensch is wel ghelucksalich voorwaer.
II	II
Et semblera vn arbre grand & beau,	Hy sal ghelijck zijn eenen schoonen boom /
Planté an long d'vn clair courant ruisseau,	Gheplant by eenen claren waterstroom /
Et qui son fruict en sa saison apporte:	Die zijn vruchten gheeft in bequame tijden /
Duquel aussi la fueille ne chet morte:	Van welcke gheen drooghe blat valt besijden /
Si qu'vn tel homme, & tout ce qu'il fera	So sal die mensche salich zijn bekent /
Tousiours heureux & prospere sera.	Met al zijn doen / tot welcken hy hem went.
III	III
Mais les peruers n'auront telles vertus:	Maer so en ist met den Godtloosen niet /
Ain çois seront semblables aux festus,	Die als caf verstroyt werden daerment siet /
Et à la poudre au gré du vent chassee.	Dwelck vanden windt hier end daer wert ghedreuen /
Parquoy sera leur cause renuersee	
En iugement, & tous ces reprouuez	So sullen sy in Gods gherichte beuen /
Au reng des bons ne seront point trouuez.	End niet bestaen/maer haest vergaen beschaemt /
	Met den vromen werden sy niet ghenaemt.

IV	IV
Car l'Eternel les iustes cognoit bien,	Godt kent den wech eñ der vromen gemoet /
Et est soigneux & d'eux & de leur bien:	Hy draecht sorghe voor hen end voor haer goet
Pourtant auront felicité qui dure:	Dies sullen sy wel ghelucksalich wesen.
Et pour-autant qu'il n'a ne soin ne cure	Maer nademael dat onse Godt ghepresen /
Des mal-viuans, le chemin qu'ils tiendront,	Op der godloosen weghen niet en acht/
Eux & leurs faicts en ruine viendront.	Sy end haer doen werden tot niet ghebracht.

Datheen volgt Marot's psalm ook in bouw op de voet. De eerste strofe bestaat bij de Franse dichter uit vijf relatieve bijzinnen (waarvan de eerste drie aaneengeschakeld, de twee laatste eveneens doch in adversatief verband met de voorafgaande: *qui, qui, qui: mais, et*), gevolgd door een concluderende hoofdzin. Behoudens een paar ondergeschikte wijzigingen is dit bij Datheen evenzo. De tweede en vierde strofe volgen de Marotiaanse structuur zeer nauw, de derde in hoofdzaak.

Deze nauwe aansluiting brengt als vanzelf een vrij sterke parallellie in de gedachten met zich mee, die het opvallendst is in Marot's eigen toevoegingen (I, 6; IV, 2, 4, 5).

Tal van kleine, tekenende trekjes heeft Datheen overgenomen:

II, 1: un arbre grand et *beau* wordt: eenen *schoonen* boom;
II, 2: *clair courant* ruisseau: *claren* water*stroom*
II, 4: la fueille ne *chet morte*: gheen *drooghe* blat *valt*
II, 6: heureux: salich
III, 3: *au gre* du vent: vanden windt *hier end daer* ghedreuen.

Niet dat de waarde ervan overal gelijk is, maar ze tonen aan dat Datheen zijn voorbeeld goed in zich heeft opgenomen.

Er is nog iets dat opmerking verdient: in *au conseil des malins* (I, 1) kan men *malins* op verschillende manieren vertalen. Datheen geeft er de voorkeur aan het te doen met de woorden van zijn Nederlandse Bijbel: in der *godtloosen* raet. Hij doet dit ook bij I, 4: nuict et iour: *dach en nacht*, hoewel de Franse volgorde in de 16e eeuw zeer gewoon is; I, 5 en est desireux: heeft *lust* in; III, 3 chassee: *verstroyt*; III, 5 en iugement: in 't *gherichte*. Andere overeenkomsten met *Deus Aes* liggen al in de Franse tekst opgesloten: I, 2 au trac des pecheurs: op den *wech* der sondaers.

Trouwens, enige malen heeft Datheen opzettelijk zijn Vorlage verlaten om zich te conformeren aan de bijbelwoorden: III, 1 Mais les peruers n'auront telles vertus, geeft hij bijna letterlijk naar D.A. weer met: Maer so en ist met den Godtloosen niet

(D.A. Doch so en zijn de Godloosen niet), en opvallender nog in IV, 1 Car l'Eternel les iustes cognoist bien: D.A. Godt kent den wegh.... der vromen.

Al loopt de structuur van Datheen's strofen parallel met die van Marot, niet de onderlinge verbindingen, waardoor de Nederlandse strofen een meer zelfstandige eenheid vormen. Marot verbindt zijn tweede strofe aan de eerste door het aaneenschakelende voegwoord *Et*, de vierde aan de derde door het causale *Car*. Datheen doet dit in geen van beide gevallen.

De vertaler is trouwens karig met zijn conjuncties: van de vijf *et's* die Marot heeft aan het begin van versregels (II, 1, 3: III, 3; IV, 2, 4) neemt hij er geen over; in twee gevallen maakt hij een relatieve bijzin, maar als hij het drievoudige *Qui* uit de eerste strofe te veel acht, wisselt hij de derde maal af door het voegwoord *en*.

Datheen varieert echter niet, zoals Marot, het *impii* van de Latijnse tekst (Vulgaat zowel als Pagninus). Hij kent uitsluitend *goddelozen*, tegenover *mauuais* (uit het Argument), *malins, peruers* en *mal-viuans*, en blijft zo in overeenstemming met *Deus Aes* en het Latijn.

Heeft Datheen, die, zoals bleek, zich vrij dicht bij zijn origineel houdt en op de plaatsen waar hij dit loslaat zich vaak aansluit bij de Bijbel, bij dit alles nog gebruik gemaakt van het werk van anderen? Er zijn inderdaad dingen die in die richting wijzen. Wat te denken van

I, 1 *niet en gaet* (Marot: *n'a esté*; D.-A. niet en wandelt, enz.) maar Souterliedeken: *niet en gaet*.

I, 3 *sit by de spotters* (Marot: *des moqueurs au banc* (!) *place n'a prise; D.A.* sit daer de bespotters sitten, enz.) maar SL. *by den spotters is gheseten*.

I, 2 *niet staet* (Marot: *n'est arresté*; D.A. noch treedt, enz.) maar SL. *niet en staet*.

Dit alles in één strofe is te merkwaardig om het onvermeld te laten. Hing de klank en het rijm van het *Souterliedeken* hem zo in het oor, dat hij er niet van kon loskomen en er zelfs Marot's *banc*, door Lobwasser (en Schede) overgenomen, voor in de steek liet?

Andere overeenkomsten, met Utenhove (III, 5 *bestaen* = U. VI, 2) en Lobwasser (I, 6 *voorwaer: Fürwar*) zijn te gering in aantal en te toevallig om enige bewijskracht te bezitten.

Toch heeft Datheen kans gezien op deze psalm een persoonlijk stempel te drukken. Allereerst door een vijftal stopwoorden, als men ze zo mag noemen: *onreyne, eenpaer, bekent, daer ment siet, ghepresen*, alle in het rijm. Daarvan hebben *onreyne* en *ghepresen* de functie van epitheton ornans, niet onwillekeurig gekozen, en die bij de 16e-eeuwers van het derde kwart hoogstwaarschijnlijk als wezenlijk verfraaiend bestanddeel zullen zijn opgevat.

De toevoeging in II, 6: tot welcken hy hem went, dient tot versterking en staat dus in direct verband met de gedachte. De laatste helft van de derde strofe is bijna geheel van Datheen zelf, en veel krachtiger, heftiger dan het Frans van Marot.

Stilistisch merkwaardig is IV, 1, niet onfraai door de toevoeging *van der vromen gemoet*, dat de felheid van de onmiddellijk voorafgaande passage verzacht.

Psalm 2

Ici voit-on comment Dauid & son	*Dese Psalm leert / dat Dauid ende zijn Rijcke /*
royaume sont vraye figure & indubitable	*een voorbeelt Christi ende zijns eewighen Coninckrijcx*
prophetie de Iesus Christ & de son regne.	*gheweest sy*.
I	I

Pourquoy font bruit & s'assemblent les gens?	Waerom raest dat volck met sulcken hoochmoet?
Quelle folie à murmurer les meine?	Waerom comen de Heydenen te samen?
Pourquoy sont tant les peuples diligens	Wat is datse vergeefs so woeden doet?
A mettre sus vne entreprise vaine?	End raetslaen van dingen die niet betamen?

Bandez se sont les grands rois de la terre,	De Coningen hen te samen verbinden /
Et les primats ont bien tant presumé,	De voornaemst al zijn oock daer toe bedacht.
De conspirer & vouloir faire guerre	Godt te bestrijden sy hen onderwinden
Tous contre Dieu, & son Roy bien-aimé.	End zijnen ghesalfden met grooter macht.
II	II
Disans entr' eux, Desrompons & brisons	Sy spreken tsaem / Laet ons breken met een /
Tous les liens dont lier nous pretendent:	Haer banden al / daer met sy ons verstricken:
Au loin de nous iettons & mesprisons	End tJock dats ons hardt oplegghen ghemeen /
Le ioug, lequel mettre sur nous s' attendent.	Laet ons verwerpen end breken in sticken.
Mais cestuy-la qui les hauts cieux habite,	Maer Godt / die den Hemel bewoont gepresen /
Ne s'en fera que rire de là haut:	Salse belachen / want haer doen hy siet /
Le Tout-puissant de leur façon despite	Haer opstel sal van hem bespottet wesen /
Se moquera: car d'eux il ne luy chaut.	Want het is ydel / en Godt achtet niet.
III	III
Lors, s'il luy plaist, parler à eux viendra	Hy sals aenspreken elck by zijnen naem /
En son courroux, plus qu'autre espouantable:	In zijn gramschap die grootlijcx is te vruchten /
Èt tous ensemble estonnez les rendra	Hy salse verbaest maken al te saem /
En sa fureur terrible & redoutable.	In zijn toornicheyt die seer is te duchten.
Rois, dira-il, d'où vient ceste entreprise?	End sal spreken: ghy Coningen wilt hooren
De mon vray Roy i'ay fait election,	Van waer coemt v desen raetslach soo erch?
Ie l'ay sacré, sa couronne il a prise	Ick heb mijn Coninck ghesalft en vercoren /

Sur mon tressainct & haut mont de Sion.	Ouer Sion mijnen heylighen Berch.
IV	IV
Et ie qui suis le Roy qui luy ay pleu,	End ick zijn Coninck van hem toebereyt /
Raconteray sa sentence donnee:	Sal Gods oordeel spreken voor yeders ooren:
C'est qu'il m'a dit, Tu es mon Fils eslen,	Twelck is dat hy my claerlijck heeft gheseydt /
Engendré t'ay ceste heureuse iournee.	Ghy zijt mijn Soon huyden van my gheboren.
Demande moy, & pour ton heritage	Begheert van my ick sal v t' eender Eruen
Suiets à toy tous peuples ie rendray,	Veel volckeren haest maken onderdaen:
Et ton empire aura cest auantage,	Een alsulck Rijck sult ghy van my verweruen
Que iusqu' aux bords du monde l'estendray.	Dat tot den eynde des Aerdtrijcx sal gaen.
V	V
Verge de fer en ta main porteras	Ghy sult draghen eenen yseren staf /
Pour les donter, & les tenir en serre:	Om die al te dwingen dats v doen eere:
Et s'il te plaist menu les briseras,	Ghy sults in den windt verstroyen als caf/
Aussi aise comme vn vaisseau de terre.	En morselen als een aerden vat teere.

Maintenant donc, ô vous & rois & princes,	Dies ghy Coningen end Vorsten der Aerden:
Plus entendus & sages deuenez:	Wilt mijn onderwijs met herten ontfaen /
Inges aussi de terres & prouinces,	En ghy Richters wilt met ootmoet aenvaerden
Instruction à ceste heure prenez.	Tgoet vermaen dat v van my wert ghedaen.
VI	VI
Du Seigneur Dieu seruiteurs rendez vous,	Dient Godt met kinderlicke vreese goet
Craignez son ire, & luy vueillez complaire,	Vreest zijn gramschap / en soeckt hem te behaghen:
Et d'estre à luy vous resiouissez tous,	Verblijt v en beeft voor hem met ootmoet /
Ayans tousiours crainte de luy desplaire.	Siet dat ghy hem gheen oorsaeck geeft te claghen /
Faites hommage au Fils qu'il vous enuoye,	Kusset den Soon dien hy v heeft ghesonden
Que courroucé ne soit amerement:	Dat hy niet gram sy ouer uwe daet
A fin aussi que de vie & de voye	Op dat ghy haest tsamen niet wert verslonden /
Ne perissiez trop mal-heureusement.	End in uwen wech niet schricklick vergaet.
VII	VII
Car tout à coup son courroux rigoureux	Want zijn gramschap ontsteeckt seer haest en
S'embrasera, qu'on ne s'en donra garde:	brandt /
O combien lors ceux-la seront heureux,	Ghelijck een vyer alsmen daer op niet achtet:
Qui se seront mis en sa sauue-garde!	Och hoe salich is hy in sulcken standt /
	Die hem vertrout / end op zijn goetheyt wachtet.

Dat Datheen tracht de Franse psalm te vertalen zo ver hem dat mogelijk is en onze spraak heeft kunnen lijden, ziet men in een oogopslag, maar op enkele plaatsen geeft hij de voorkeur aan de Bijbel. Zo in I, 8: zijnen ghesalfden; IV, 4: D.A. heden

hebbe ick u gheboren; VI, I, 3: D.A. Dienet den Heere met vreesen / en*de* verblijt v met beuen; VI, 5 D.A. Kust den sone.

Het *raest* uit I, I kan een herinnering zijn uit het *Souterliedeken*. Een opmerkelijke parallel met Utenhove (III, 1/2) vormt II, 5-6:

UT. *Mer Godt die in den hemel woont*,	D. Maer Godt / dien den hemel bewoont gepresen
Die salse noch belachen.	Salse belachen /

Het frappantst zijn echter enige overeenkomsten met De Heere:

DE H. (II, 1-2)	D. (II, 1-2)
Zi zegghen, laet ons nu breken eenpaer	Sy spreken tsaem / Laet ons breken met een /
Al haer banden	Haer banden al /
III, 6	IV, 5
Beghaerd van my	Begheert van my
IV, 3	V, 4
Ia murselen	En morselen

VI, 1	VII, 1
Want zijn gramschap ontsteect ... haestelick	Want zijn gramschap ontsteeckt seer haest
VI, 4	VII, 3
Ogh hoe zaligh zijn die	Och hoe salich is hy

Alle andere gelijkheden gaan of op de Bijbel of op Marot terug. Als we in de bovenstaande voorbeelden met bewust ontleningen te doen hebben, zou dat een aanwijzing kunnen zijn voor de korte periode waarin Datheen zijn berijmingen vervaardigde, wanneer we tenminste aannemen dat hij bij psalm 1 begon en verder werkte volgens de orde van de getallenreeks. Het is natuurlijk ook mogelijk dat hij eerst bij de herziening nog enkele verbeteringen naar De Heere aanbracht.

Wanneer men niet let op enkele lelijke stoten tegen het melodisch ritme, die alleen bij het zingen hinderlijk zijn, maar bij het declameren soms een fraaie werking hebben, dan moet men zeggen dat Datheen een goede psalm heeft geschreven: eenvoudig en toch sterk van taal, zeer simpel van syntaxis - de hoofdzinnen zijn in de meerderheid en altijd valt het verseind samen met het eind van de zin of een natuurlijke rust daarbinnen -, zeer bevattelijk van inhoud.

Dit laatste heeft hij bereikt door de opbouw van de voorstelling in deze moeilijke, want sterk analytische psalm, nauwkeurig van Marot over te nemen.

Bij de regel- 'vullingen' is Datheen intelligent te werk gegaan:

II, 6 *want haer doen hy siet*
III, 1 (Hy sals aenspreken) *elck by zijnen naem*
IV, 2 (spreken) *voor yeders ooren*
V, 8 (Tgoet vermaen) *dat v van my wert ghedaen* (de zwakste van alle).
VI, 3 (beeft voro hem) *met ootmoet*

Zelfs de stoplappen zijn niet zinloos:

II, 1 'breken *met een*' versterkt breken;
II, 3 *ghemeen* betekent gemeenschappelijk, gezamenlijk;
II, 5 *gepresen* is een ornans, door Datheen in hoofdzaak gebruikt voor God en de zaken die met Hem in verband staan (Verg. *Wilhelmus* vs. 37[1])
III, 6 (desen raetslach) *soo erch* (= zo boos), een tekenend woord.

Alleen VI, 1 (met kinderlicke vreese) *goet* is weinigzeggend.

Psalm 3

MAROT	DATHEEN
Dauid assailli d'vne grosse	*Dauid bestreden zijnde van een groote*
armee, s'estonne du commencement:	*Heyrcracht / is een weynich verbaest /*

1) Zie mijn art. '*Marnix en het Wilhelmus*', in *Ts.* 67 (1950), blz. 251, en noot 21 aldaar.

puis prend vne si grande	*doch vertrout hy op Godt / ende maeckt*
fiance en Dieu, qu'apres l'auoir	*eenen moet. Ende na dat hy Godt ghebeden*
imploré, il s'asseure de la victoire.	*heeft / wert hy versekert / dat hy al zijn vianden / ouerwinnen sal*.

I

O Seigneur que de gens
Anuire diligens,
Qui me troublent & greuent!
Mon Dien que d'ennemis,
Qui aux champs se sont mis,
Et contre moy s'esleuent!
Certes plusieurs i'en voy,
Qui vont disans de moy,
Sa force est abolie,
Plus ne trouue en son Dieu
Secours en aucun lieu,
Mais c'est a eux folie.

I

Hoe veel is des volcks Heer /
Dat my benijdt soo seer?
Hoe veel menschen my quellen?
Hoe veel vyanden mijn /
Nu sterck te velde zijn /
Die hen teghen my stellen?
Ick sie daer veel voorwaer /
Die tot my spreken claer:
Vergaen zijn al zijn crachten /
Sijn Godt die helpt hem niet /
In dit cruys end verdriet:
Maer tzijn ydel ghedachten.

II

Car tu es mon tresseur
Bouclier & defenseur,
Et ma gloire esprouuee:
C'est toy, à bref parler,
Qui fais que puis aller
Haut la teste leuee.
I'ay crié de ma voix
Au Seigneur maintes-fois,
Luy faisant ma complainte:
Et ne m'a repoussé,
Mais tousiours exaucé
De sa montagne saincte.

II

Want ghy Heer zijt mijn schilt /
Die my beschermen wilt /
En my eere wilt gheuen:
Ghy doet dat ick voortaen /
Mach vry opentlick gaen /
Met den hoofd opgheheuen.
Ick hebb in mijn ellendt /
Mijn stem tot Godt ghewendt /
En gheclaecht in dit wesen:
Hy heeft oock na zijn woort /
Mijn clacht altijt verhoort /
Van zijnen Berch ghepresen.

III

Dont coucher m'en iray,
En seurté dormiray,
Sans crainte de mesgarde:

III

Dies sal ick rust ontfaen /
En seker slapen gaen /
Bewaert voor alle schade.

Puis me resueilleray,	Ick sal des morghens claer /
Et sans peur veilleray,	Ontwaken sonder vaer /
Ayant Dieu pour ma garde.	Want Godt wil my slaen gade.
Cent mil'hommes de front,	Hondert duysent by een /
Craindre ne me feront,	Deden my vreese gheen /
Encor' qu'ils l'entreprinssent:	Wanneerse sulcks aenvinghen /
Et que pour m'estonner,	En my wilden met haest /
Clorre & enuironner	Om te maken verbaest /
De tous costez me vinssent.	Verstricken end omringen.

IV	IV
Vien donc, declare toy	Coemt Heer/thoont dat ghi zijt /
Pour moy, mon Dieu, mon Roy,	Met my tot alder tijdt /
Qui de buffes renuerses	En dat ghy mijn vyanden /
Mes ennemis mordens,	Opt kinnebacken slaet /
Et qui leur romps les dents	En hen breeckt met der daet /
En leurs gueules peruerses.	In stucken hare tanden.
C'est de toy, Dieu tres-haut,	Van v ist O Heer goet /
De qui attendre faut	Datmen verwachten moet /
Vray secours & defense:	Hulp en troost vroech en spade:
Car sur ton peuple estens	Want ouer v volck hier /
Tousiours en lieu & temps,	Stort ghi heer goedertier /
Ta grand' beneficene.	Seer rijcklick v ghenade.

Leerden we Datheen in de tweede psalm kennen als een intelligent vertaler van Marot, in de derde overtreft hij op verscheiden plaatsen zijn voorbeeld. Het drievoudige *Hoe veel* aan het begin suggereert sterker dan bij Marot de ontsteltenis. Tegenover *aux champs* plaatst Datheen *sterck te velde; ne trouue en son Dieu secours* is zwakker dan *Sijn Godt die helpt hem niet;* de afsluitende regel van de eerste strofe is zeker gelijkwaardig aan die van Marot.

In de tweede strofe heeft Datheen op elegante manier de stoplap *à bref parler* weten te vermijden; *in mijn ellendt* is een fraaie, want juist in het kader van de psalm passende, toevoeging.

De eerste helft van de volgende strofe heeft een bijzondere klankwerking door zijn tien volle a-klanken, waarvan er zes in het rijm staan. De vele korte woorden, de meeste met lange vokaal, die het leestempo sterk vertragen, en de zuiver jambische gang van de verzen, doen van dit strofedeel de suggestie van volmaakte rust en zekerheid uitgaan. De bouw van de laatste vier versregels is wat gedrongen; maar doet Marot het hier beter?

Ook de vierde strofe heeft zeer goede momenten. *Thoont dat ghi met my zijt* is even anders, en beter, dan ‘verklaar u vóór mij’. De vulling *mon Dieu, mon Roy* heeft Datheen niet nodig gehad; de gedachtengang van deze strofehelft, waarin de dichter zich bij de bijbel aansluit, is helderder dan bij de Fransman. Ook de slotregels overtreffen het origineel: het *rijkelijk uitstorten* van de genade is tekenender dan het *uitstrekken* (*uitbreiden*) van de *grote* genade.

Gezongen voldoct de psalm uitstekend. Ritmische verschuivingen treft men zo goed als niet aan. De weinige die er zijn, worden door de klankvolheid van de syllabe opgeheven. Men lette er trouwens eens op, hoe weinig onduidelijke vokalen deze psalm telt.

Kortom, Datheen heeft hier niet alleen zijn voorbeeld, maar ook zichzelf als dichter overtroffen!

Psalm 8

MAROT	**DATHEEN**
I	I
O nostre Dieu, et Seigneur amiable,	O onse Godt end Heer seer hooch ghepresen /
Combien ton nom est grand et admirable	Hoe heerlijck moet doch uwen Name wesen:
Par tout ce val terrestre spacieux,	Ouer deertrijck strect v heerlijckheyt schoon /
Qui ta puissance esleue sur les cieux!	Ja wijder dan daer gaet des Hemels Throon.
II	II
En tout se void ta grand vertu parfaicte,	Men siet alsins uwer cracht veel getuygen
Iusqu'à la bouche aux enfans qu'on allaicte:	Selfs inden mondt der kinderen die suyghen /
Et rends par là confus & abbatu	Daer door maect ghy tot niet ende beschaemt
Tout ennemi qui nie ta vertu.	V vyanden door v cracht seer vernaemt.
III	III
Mais quand ie voy & contemple en courage	Maer als ick wil aensien ende bemercken
Tes cieux qui sont de tes doigts haut ouurage,	Die Hemelen Heer uwer handen wercken /
Estoilles, lune, & signes differens	Die sterren/die Mane/die ghy door twoort /
Que tu as faits & assis en leurs rengs:	Maeckt ende stelt een yeder op zijn oort,
IV	IV
Adonc ie di à par moy, ainsi comme	Als dan spreeck ick by my verwondert seere
Tout esbahi, Et qu'est-ce que de l'homme,	Wat is doch vanden aermen mensch O Heere /

D'auoir daigné de luy te souuenir,	Dat ghy zijner also ghedachtich zijt /
Et de vouloir en ton soin le tenir?	End ouer hem sorghe draecht taller tijdt?
V	V
Tu l'as fait tel que plus il ne luy reste	Ghy maeckt hem dat hy God schier sy ghelijcke
Fors estre Dieu. Car tu l'as (quant an reste)	Want ghy maeckt hem ouervloedich end rijcke /
Abondamment de gloire enuironné,	Van heerlickheyt die doch naeckt is en bloot /
Rempli de biens, & d'honneur couronné.	Ghy maeckt hem vol met veel goederen groot.

Naast letterlijk vertaalde strofen en verzen vinden we hier plaatsen waar Datheen zich vrijer wil of moet gedragen, wat hij niet onverdienstelijk doet. Zo is het epitheton ‘aerm’ in IV, 2 een goede vondst, die de tegenstelling ‘Ouervloedich end rijcke’ in V, 2 scherper doet uitkomen, nog weer versterkt in de beide slotregels van de strofe.

Niet altijd past Datheen eigen vindingen toe. Men mag echter niet te snel aan ontlening denken, nu naast De Heere ook Utenhove de psalm uit het Frans van Marot heeft vertaald. Vergelijk bijvoorbeeld II, 3:

Marot:	*Et rends par là confus & abbatu*
Utenhove:	*End maeckst daer door verslaghen end beschaemt*
De Heere:	*Daer mede ghy beschaemt maect, en verwind*
Datheen:	Daer door maect ghy tot niet ende beschaemt

Maar wat te denken van

Datheen IV, 4:	End ouer hem sorghe draecht...
Utenhove IV, 4:	... *end dat du syner sorghe draeghst*

en Datheen V, 1:	Ghy maeckt hem dat hy God schier sy ghelijcke
Utenhove V, 1:	*Gode by na ghelyck heefstu hem schoone / Ghemaeckt*

of

Datheen III, 1-2:	Maer als ick wil aensien ende bemercken
	Die Hemelen Heer uwer handen wercken
De Heere, id.:	*Maer als ick wil gade slaen en anmaercken*
	Die hemelen uwer vingheren waercken

en

Datheen IV, 1-2:	Als dan spreeck ick by my verwondert seere
	Wat is doch vanden aermen mensch O Heere
De Heere, id.:	*Dan denck' ick als die hem verwondert zeere*
	Wat ist oock toch van den mensche (*ô Heere*!)

Ik meen dat Datheen hier toch wel even naar zijn beide voorgangers gekeken heeft. Meer althans dan naar zijn bijbel, waaraan hij alleen het woord ‘heerlijck’ (1, 2) ontleend heeft, en zelfs dat is niet zeker.

Zuiver toevallige (?) overeenkomst vindt men ook bij Lobwasser:
I, 3: *Der sich erstreckt über den erden kreiβ*
IV, *für den du sorg thust tragen*
2:

Interessant wordt echter V, 1-2, waar Lobwasser heeft:

> *Nur dasz du jn den Engeln nicht gar gleiche*
> *geschaffen hast, gemacht hastu jhn reiche*,

met op dezelfde plaats dezelfde rijmwoorden als de Nederlander. Is dit ook nog toeval? Ik durf het niet beslissen.

Psalm 12 en 15

In psalm 12 treffen we enkele opmerkelijke parallellen aan met de Londense psalm. Het begint al in de eerste versregel:

Utenhove I, 1:	*Doe bystand Heer, t' is groot tyd* ...
Datheen I, 1:	Doet ons bystant/tis meer dan tijdt ...

Verder in

Utenhove II, 1:	*Een yeder spreeckt* ...
Datheen II, 1:	Een yeder spreeckt ...
Utenhove II, 4:	*De mond spreeckt eens* ...
Datheen II, 4:	Die mondt spreeckt eens
Utenhove III, 4:	..... *wie sal onβ meester syn?*
Datheen III, 4:	..... wie sal ons meester zyn?

De andere, weinige, overeenkomsten gaan op de gemeenschappelijke bron, Marot, terug.

In psalm 15 komt daar nog bij een vrij wat sterkere invloed van *Deus Aes*, juist ook daar waar Utenhove zich naar Liesvelt wendde. Een voorbeeld:

Utenhove (1558) IV, 1-3:	*Die oock veracht die Sondaers quaedt* *Ende eert die .... God alwegh vreesen*
Liesvelt:	*Verachtet zyn voor hem die onduechdelijcke* / *Maer hi eeret die den HEre vreesen*
Datheen IV, 1-3:	Die oock de Godloosen veracht / End daer toe eert ..... Hem die den Heer vreest
Deus Aes:	*Wie de Godloosen niets en achtet* / *maer eert de Godvreesende*

Maar:

Utenhove (1558) V, 1:	*Die zijn ghelt* tot *woecker niet gheeft*
Datheen V, 1:	Die *tot* woecker niet gheeft zijn ghelt
Liesvelt:	*Wie syn gelt niet* op *woecker en gheeft*
Deus Aes:	*Wie zijn ghelt niet* op *woecker en geeft*

en de ‘gauen’ in V, 2, zowel bij Datheen als bij Utenhove, waar de beide bijbels van ‘gheschenken’ spreken, overtuigen ons er weer van dat Datheen bloempjes uit buurmans hof heeft geplukt.

Aan geen van beide psalmen is Lucas de Heere te pas gekomen.

Psalm 23

Il chante les biens & la felicité qu'il a:	*Dauid singet van zijnen voorspoet; ende versekert*
& d'vne merueilleuse fiance se	*hem seluen met een seer sterck ghelooue / dat*
promet que Dieu duquel ce bien luy	*Godt (van welcken hy dien voorspoet heeft) hem*
vient, le traitera tousiours de mesme.	*den seluen ghestadelijck sal laten blijuen*.

I	I
Mon Dien me paist sous sa puissance haute:	Myn Godt voet my als mijn Herder ghepresen /
C'est mon berger, de rien ie n'auray faute.	Dies sal ick geenes dincks behoeflijck wesen.
En tect bien seur, ioignant les beaux herbages,	Int groene gras seer lieflijck hy my weydet /
Coucher me fait, me meine aux clairs riuages,	End aen dat soet water hy my gheleydet /
Traite ma vie en douceur tres-humaine,	Hy verquict mijn ziel / die seer is versleghen
Et pour son nom par droits sentiers me meine.	Om zijns naems wil / leyt hy my in zijn weghen.

II	II
Si seurement, que quand au val viendroye	Al waert schoon dat ick int dal des doodts ghinghe /
D'ombre de mort, rien de mal ne craindroye.	Ende dat my des doodts schaduw omvinghe
Car auec moy tu es a chacune heure:	Ick vreese niet / ghy zyt by my ghestadich /
Puis ta houlette & conduite m'asseure.	End ghy troost my met uwen staf ghenadich /
Tu enrichis de viures necessaires	Ghy maeckt rijck met goeden seer veelderhanden
Ma table, aux yeux de tous mes aduersaires.	Mijn tafel voor dooghen mijner vyanden.

III	III
Tu oings mon chef d'huiles & senteurs bonnes,	Ghy salft mijn hooft / met rieckend oly goedich
Et iusqu'aux bords pleine tasse me donnes:	En schenckt my den Beker vol ouervloedich /
Voire & feras que ceste faueur tiene	Ghy sult doen dat uwe gunst O Heer crachtich
Tant que viuray compagnie me tiene:	Mijn leuen lanck / by my steeds blijft eendrachtich /

Si que tousiours de faire ay esperance	So dat ick hoep eeuwichlick vast te woonen /
En la maison du Seigneur demeurance.	In Godes huys / dwelck niet is om verschoonen

De vier strofen waarin de 23e psalm in het Hebreeuws uiteenvalt, heeft Marot teruggebracht tot drie, niet zonder schade toe te brengen aan de organische bouw van het lied. Zijn eerste strofe bevat twee bijbelverzen, die anderhalve Hebreeuwse strofe vormen. Beslist hinderlijk is de verdeling van het volgende beeld - God de Gastheer - over de tweede en derde strofe. Marot's streven om de oorspronkelijke tekst zo beknopt mogelijk te volgen, maakt, bij de eenmaal aangenomen zesregelige strofe, de werkwijze verklaarbaar. Het structuurgebrek wordt echter ruimschoots vergoed door de innigheid die de dichter met zijn lange versregels weet te bereiken en niet het minst door de onvergelijkelijk schone melodie van Bourgeoys.

Datheen moest zich wel, wilde hij niet een door vulsels verwaterd lied krijgen, bij Marot's driedeling en diens strofe-inhoud aansluiten. Voor het overige behoudt hij zich ook hier weer tal van vrijheden ten opzichte van zijn origineel voor, vrijheden die zullen blijken gebondenheid aan bijbel en voorgangers te zijn, maar die toch aan zijn psalm een eigen karakter schenken.

Al in het begin van de eerste versregel geeft Datheen er de voorkeur aan *paître* te vertalen door *voeden*, hoewel Marot eerder *weiden, doen grazen* voor de geest gestaan zal hebben. Datheen's *Godt voet my* drukt een nog persoonlijker relatie uit tussen God en de gelovige, de Herder en het schaap.

De toevoeging van Marot: *sous sa puissance haute* geeft Datheen prijs; liever wil hij direct aan het begin het beeld van de Goede Herder laten optreden - zijn Bijbel deed dat immers ook! - om met des te geloviger overtuiging zijn volgende vers te kunnen vullen met de stellige verzekering dat hem niets ontbreken zal.

In de volgende regel vinden we een sterke afwijking van het Frans; noch van *en tect bien seur ... coucher me fait*, noch van *ioignant les beaux herbages*, is bij Datheen iets te bespeuren. Vond deze dat de Franse dichter te ver afdwaalde van de bijbeltekst? Of kon hij zich niet losmaken van Utenhove's gedicht? De overeenkomsten met de Londenaar zijn hier zo treffend dat we wel tot de laatste mening moeten overhellen:

> *Mijn God voed my* in oueruloedt,
> My kan gaer niet ghebreken.
> *In 't groen gras hy my weyden doet*,
> *Leydt my* an de water beken[1].

Ook in de vijfde versregel keert Datheen zich van zijn voorbeeld af. Marot's *traite ma vie en douceur* mag niet onverdienstelijk heten als vertaling voor het vrij duistere *animam meam convertit*, Datheen conformeert zich toch liever aan het bijbelwoord: *hy verquict mijn ziel*. Marot's lelijke uitbreiding *tres-humaine* laat hij voor wat ze is en doet met zijn *die seer is versleghen* in elk geval een veel gelukkiger greep.

Men mag zeggen dat in de eerste strofe Datheen zijn origineel in duidelijkheid, en wat meer zegt, in innigheid en ongekunstelde eenvoud, overtreft.

Marot's *val d'ombre de mort*, naar Vatable: *per vallem umbrae mortis*, keert bij Datheen terug, echter versterkt, over twee versregels.

Met *houlette*, de karakteristieke stok met schepje van de schaapherder, bleef de Franse dichter in het beeld van de 'bonus pastor'. *Conduite* is echter een abstractum en daardoor krijgt de combinatie *ta houlette & conduite* het karakter van een hendiadyoin: uw staf en geleide = uw staf, die mij geleidt. (Men vergelijke III, I: d'huiles & senteurs = geurige oliën) Datheen beperkt zich tot de staf. *Asseurer* heeft hij waarschijnlijk niet tekenend genoeg gevonden in dit stemmingslied: hij kiest, met *Deus Aes, troosten*. Het wat koele *viures necessaires* vervangt hij, bij een overigens letterlijke vertaling van de verzen 5-6, door een uitbundiger *goeden seer veelderhanden*.

Wonderwel slaagt de vertaler er ook in de derde strofe op de voet te volgen. Het vermijden van de hendiadyoin *huiles & senteurs* acht ik gelukkig, evenals de weergave van *iusqu'aux bords pleine* door *vol ouervloedich*. Beknopter is Datheen als hij de parafrases *ay esperance* en *faire demeurance* vertaalt door enkelvoudige werkwoorden: *hoop* en *wonen*, die hij bovendien in een heel wat doorzichtiger zin plaatst dan Marot construeerde in III, 5-6. De - voor óns gevoel - niet al te fraaie vulling: *dwelck niet is om verschoonen* nemen we graag voor lief.

1 Geciteerd naar de 26. *Psalmen*, van 1558. In de *Hondert Psalmen* van 1561 is de eerste versregel gewijzigd in: *Myn Heer voedt my*.

Hierboven wees ik al op een frappante overeenkomst tussen Datheen en Utenhove. Er zijn er nog enige. Vergelijk II, 1-2 met Utenhove II, 1-2:

Al waert schoon dat ick moeste gaen,
In 't dal des doodtschen schadu

Datheen III, I met Utenhove III, I:

Du salft myn hoofd mit oly schoon

en verder, I, 6 met U. I, 8-10

En leyt my stil Om zijns naems wil Ouer d'oprechte weghen.

II, 3 met U. II, 4: *Want du my by staet* stadigh
II, 6 met U. II, 10: *In myner vianden ooghen*.
het woord *beker* (III, 2; U. III, 3).

Men kan tegenwerpen dat er een zekere toevalligheid schuilt in de overeenkomsten, aangezien ook Utenhove voor deze psalm tal van elementen aan Marot heeft ontleend[1]. Voor het begin van strofe I en III staat het verweer hiertegen zwak, zeker niet voor dat van de tweede strofe. Ik meen dat Datheen opzettelijk de beginregels van Utenhove gehandhaafd heeft om enige gelijkheid met deze zeer geliefde psalm te behouden.

De werkwijze van Lucas de Heere stemt met die van Datheen overeen. Hij volgt Marot en ook de Bijbel (Liesvelt zowel als *Deus Aes*.) Zijn berijming gaat echter mank aan een te grote hoeveelheid stoplappen. Twee ervan treffen we ook bij Datheen aan: *gepresen* (dH. I, I; D. I, I) en *eendrachtich* (dH. III, 5; D. III, 4). Het eerste trekt tevens een gelijk rijmwoord met zich mee. Verder wijs ik op De Heere's *welrieckende olie* (III, 2), dat Datheen zijn *rieckend oly* kan hebben ingegeven.

Zeer sceptisch sta ik tegenover ontlening aan Lobwasser. Daarom wil ik in de gelijkheid van de rijmwoorden *weydet : leytet* = *weydet : gheleydet*, op dezelfde plaats in de eerste strofe, een toevalligheid zien, ook al is het rijm bij Datheen *zuiver*. Met *pecher* en *beker* (III, 2) is het niet anders.

Datheen heeft met de berijming van de 23e psalm een lied geschapen dat voor zijn Franse origineel in directheid en poëzie niet onderdoet, dit zelfs op sommige plaatsen overtreft. Meer nog dan de Franse hofdichter leefde de Nederlandse volksprediker uit de ‘verborgen omgang met God’, en hoewel hij geen dichter was, heeft toch zijn innerlijke ontroering een lied tevoorschijn gebracht, dat in zijn beminnelijke eenvoud en naïeve directheid ook nu nog aanspreekt.

Dat het geen ‘vervoerd zingen voor de vuist weg’ was, zoals Heeroma wil[2], zagen we bij het nagaan van Datheen's vertaal-techniek. De wijze waarop hij bij zijn vertaling uit het Frans tal van elementen uit Bijbel en voorgangers in zijn lied heeft geïntegreerd en, al ontlenend, kans heeft gezien zijn vervoering door zijn psalm heen te laten klinken, dwingt echter onze bewondering af.

1 Zie blz. 291.
2 Muus Jacobse, *Kan er een nieuwe Psalmberijming komen?*, 's-Gravenhage 1947, blz. 43, waar de auteur Datheen's 23e psalm esthetisch-kritisch bespreekt en dan tot de slotsom komt: ‘Men moet al een zeer classicistisch esteet zijn om zich nu nog in alle ernst te ergeren aan dit vervoerde zingen voor de vuist weg.’

Psalm 42

DE BÈZE	**DATHEEN**
..... Pseaume pour ceux que les infideles empeschent de se trouuer en l'Eglise.	..... *Dese Psalm is dienstlick voor den ghenen die door den onghelooughen ghehindert zijn / van by de Ghemeynte Gods te comen.*
I	I
Ainsi qu'on oit le serf bruyre,	Als een Hert geiaecht / O Heere /
Pourchassant le frais des eaux,	Dat verssche water begeert:
Ainsi mon coeur qui souspire,	Alsoo dorst mijn siel oock seere /
Seigneur, apres tes ruisseaux,	Na v mijn God hooch gheeert /
Va tousiours criant, suyuant	En spreeckt by haer met gheclach:
Le grand le grand Dieu viuant.	O Heer wanneer comt dien dach /
Helas donques quand sera-ce,	Dat ick doch by v sal wesen /
Que verray de Dieu la face?	En sien v aenschijn ghepresen.
II	II
Iours & nuicts pour ma viande	Mijn tranen ende mijn clachten /
De pleurs me vay soustenant,	Sijn mijn Spijs die my steedts voet:
Quand ie voy qu'on me demande,	Als men my vraecht met verachten /
Où est ton Dieu maintenant?	Waer is nu v God so goet?
Ie fons en me souuenant	Ick smelt als ick denck daer aen /
Qu'en troupe i'alloy' menant,	Hoe ick voormaels plach te gaen /
Priant, chantant, grosse bande	Met een hoop volcx hier te lande /
Faire an temple son offrande.	Om v Heer te doen offrande.
III	III
D'où vient que t'esbahis ores,	Waerom wilt ghy v so quellen /
Mon ame, & fremis d'esmoy?	En beroert zijn / O siel mijn?
Espere en Dieu, car encores	Wilt gantsch v hoop op God stellen /
Sera-il chanté de moy,	Van v sal hy ghedanckt zijn.

Quand d'vn regard seulement	Als hy door zijn Aenschijn claer /
Il guerira mon tourment.	Sal wech nemen v cruys swaer.
Las, mon Dieu, ie sens mon ame	Dies O God van my niet wijcket /
Qui de grand desir se pasme.	Want mijn hert my gantsch beswijcket.
IV	IV
Car i'ay de toy souuenance	Ick ben uwes seer ghedachtich /
Depuis outre le Iourdain,	Oock aen des Jordanen cant /
Et la froide demeurance	End uwe goetheyt seer crachtich /

De Hermon pays hautain,	In Hermon dat coude lant /
Et de Misar autre mont,	End aen Misar den berch bloot /
Vn gouffre l'autre semond,	Daer deen diepte dander groot
Lors que tonnent sur ma teste	Toeschreyt / en daer die tempeesten /
Les torrens de la tempeste.	Ouer my gaen minst en meesten.
---	---

Enkele strofen - de eerste vier van zeven - van de zo vaak geciteerde 42e psalm mogen hier niet ontbreken. Naast die van de Bèze slaan de Nederlandse geen kwaad figuur, demonstreren ze welk een habiel vertaler Datheen is geweest. Hij neemt van de Fransman genoeg over om zijn psalm een vertaling te doen heten, maar ook weet hij op zijn tijd zich voldoende van zijn Vorlage te distanciëren om zijn lied een geheel eigen toon te geven. Naast het Franse psalmboek ligt de *Deus-Aes*-bijbel op zijn schrijftafel, zoals blijkt uit

I, 3/4: D.A. so schreyt mijn ziele / God *tot dy. Mijn ziele dorstet na Gode*

II, 1/2: D.A. *Mijn tranen zijn mijn spijse*

II, 5: D.A. Wanneer *ick* dan *daer aen ghedencke*

IV, 8: D.A. alle dyne waterwagen ende baren *gaen ouer my*.

De voorgangers hebben ditmaal uiterst weinig bijgedragen: Utenhove niets, De Heere misschien de vertaling van *esbahir* met *quellen* (III, I).

Datheen kon zo zelfstandig te werk gaan omdat het hem mogelijk was zich zozeer in te leven in de situatie waarin de psalmist verkeerde, dat hij zich met deze vereenzelvigde. Zijn eerste strofe heeft zelfs een mystieke inslag gekregen in de verzen 6 tot 8. Hier volgt hij Calvijn niet, die in zijn commentaar juist Davids verlangen naar de Tempeldienst zo sterk heeft geaccentueerd.

Wat aan Datheen's psalm hier zo'n grote bekoring geeft, is, naast zijn doorzichtigheid van strofeen versbouw, de fraaie klankrijkheid, die voor het Franse vers niet onderdoet: tegenover 30 toonloze vocalen bij de Bèze in de beide eerste strofen heeft Datheen er slechts 19!

Nog iets anders heeft Datheen op zijn voorbeeld voor: een geringer aantal omschrijvingen, waardoor zijn vers aan plasticiteit wint. Men vergelijke:

I, 2: *le frais des eaux* - dat verssche water

I, 3: *mon coeur, qui souspire* [*etc.*] - dorst mijn siel

I, 7/8: *quand sera-ce, Que verray de Dieu la face* - wanneer comt dien dach Dat ick ... sal ... sien V aenschijn

III, 6: *mon tourment* - V cruys

IV, 3/4: *la froide demeurance De Hermon* - Hermon dat coude lant.

Zeker, Datheen's lied is niet volmaakt. Het kent enige onfraaie stoplappen, een ongewenst enjambement (IV, 6/7), een aantal stoten tegen het melodisch accent die wellicht al in de 16e eeuw als hinderlijk werden gevoeld, - maar is dat van de Bèze in alle opzichten vlekkeloos? Ook deze

moet met vulsels, en welke lelijke soms[1], werken, ook hij komt in conflict met de ‘trochee’, al is dat in het Franse vers niet aanstotelijk. En, de 16e-eeuwer moge het retoricale klankspel in I, 5-6 en II, 6-7 hebben kunnen appreciëren, wij kunnen het niet meer, en rekenen het de Nederlander als een verdienste aan dat hij het vermeden heeft.

Psalm 133

DE BÈZE	**DATHEEN**
Il n'y a rien si precieux que paix &	*Daer is niet so costelick / als vrede ende*
concorde, quand elle est faite au	*eenicheyt / die met God ende zijn woort ouer*
nom de Dieu.	*een coemt*.
I	I
O combien est plaisant & souhaitable	Siet hoe fijn en lieflic is tallen stonden /
De voir ensemble en concorde amiable	Dat Broeders in eendrachticheyt bevonden /
Freres vnis s' entretenir!	Tsamen woonen in vrede goet.
Cela me fait de l'onguent souuenir	Sulcx is gantschlic gelijc een balsem soet /
Tant precieux, dont perfumer ie voy	Die op dat hooft Aarons was seer claer /
Aaron le Prestre de la Loy.	Wtgestortet int openbaer.
II	II
Et qui depuis la teste vient descendre	Die van zijn hooft lieflick neder daelde /
Iusqu'à la barbe, & en fin se vient rendre	In zijnen baert / so dat oock niet en faelde /
Aux bords du sacré vestement.	Inden boordt zijner cleedingh reyn.
Comme l'humeur se voit iournellement	Die vreed is den dauw ghelijck int ghemeyn
Du mont Hermon & Sion decourir,	Die op Hermon en Zions berch eenpaer
Et le pays d'embas nourrir:	Valt / en tlant omher maeckt vruchtbaer.
III	III

1 Eén voorbeeld uit deze psalm, het afschuwelijke vulsel in de slotstrofe (VII, 7): Bref, pour conclure, mon ame (C'est le Dieu que ie reclame), door Datheen weergegeven als: Dies mijn siel wilt v verblijden / (Godt ist dien ick bid int lijden).

Ainsi pour vray ceste assemblee heureuse	So sal die vreedtsame Gemeynte wesen /
Sent du Seigneur la faueur plantureuse:	End ondervinden Gods goetheyt ghepresen
Voire pour iamais ne mourir.	Tot allen tijden voor end naer.

De Hebreeuwse strofering: constatering, beeld, tweede beeld plus sluitzin, heeft de Bèze gewijzigd, en Datheen volgde hem daarin. Uit de openingszin krijgt men de indruk dat Datheen zich nauw wenst aan te sluiten bij de bijbeltekst zoals die in *Deus Aes* voor hem lag:

> *Siet hoe fijn ende lieffelick isset / dat broeders* eendrachtich by malcanderen woonen Als den kostelicken *Balsem* ....

Maar het vervolg van de psalm logenstraft dit. Van de slotzin: '*want aldaer gheloeft de Heere den seghen ende het leuen / altoos ende eewichlick*', vint men bij de vertaler van de Bèze niets terug.

Aan De Heere kan Datheen het *wtgestortet* (I, 6) ontleend hebben: *Tis als een vutghestorte zalue fijn* (I, 4), alsook de wending in II, 4 die bij De Heere luidt: *Dit is oock by den dau wel te ghelijcken* (II, 1).

Het rijm *daelde : faelde* (II, 1/2) zal Datheen van Utenhove hebben afgekeken. Maar hoe onhandig. De Londenaar schreef: (1558, II, 4-6):

> *End in zijn kleyders daelt*,
> So dat nerghens en faelt,
> *Den roeck in all de leden*.

Poëtisch is deze psalm, met zijn vele vulsels en rijmstoplappen, van aanzienlijk mindere kwaliteit dan die welke totnutoe aan de orde zijn gekomen.

Psalm 134

DE BÈZE	**DATHEEN**
I	I
Or sus seruiteurs du Seigneur	Alle ghy knechten des Heeren /
Vous qui de nuict en son honneur	Wilt hem nu tsamen vereeren /
Dedans sa maison le seruez,	Ghy die in zijn huys staet en waect /
Louez-le, & son nom esleuez.	Dient hem / end synen Naem groot maeckt.
II	II
Leuez les mains au plus sainct lieu	Heft de handen in heylicheyt /
De ce tressainct temple de Dieu,	In zijn huys op met vlieticheyt /
Et le los qu'il a merité	Om hem te louen taller tijdt /
Soit par vos bouches recité.	Prijst hem met hert end mont verblijt.
III	III
Dieu qui a fait & entretient	U sal de Heer / die eewich leeft /
Et terre & ciel par son pouuoir,	Die hemel end Aerd gemaect heeft /
Du mont Sion où il se tient,	Wt Zion met groot ouervloet /
Ses biens te face apperceuoir.	Seghenen met alderley goet.

In overeenstemming met *Deus Aes* spreekt Datheen van 'knechten des Heeren', van 'Ghy die (des nachts) in zijn huys staet', van 'seghenen'. Het 'des nachts' (*de*

nuict) heeft hij opgevangen in ‘waect’, waarmee via De Heere: *Die snachts* (*als ooc sdaegs*) *bid en waect* (I, 3) een interpretatie van Titelman in Datheen terecht is gekomen[1].

1 Zie hiervóór blz. 467.

Een stoute greep doet onze dichter in de slotstrofe, als hij de priesterlijke zegenbede omzet in een stellige zegenbevestiging, waartoe hij noch bij de Bèze, noch in *Deus Aes* of bij zijn voorgangers enige aanleiding vond.

Opmerkelijk is het vrouwelijk rijm in I, 1-2, dat de zang niet ten goede komt. In de laatste strofe neemt Datheen het rijmschema van de Bèze niet over, maar volhardt hij bij de gepaard rijmende verzen.

De tot hier besproken psalmen vertegenwoordigen de reeks waarbij Datheen, als hij dat wenste, gebruik kon maken van de berijmingen van Utenhove en De Heere. Hier volgen enige uit de groep Psalmen die wel door Utenhove maar niet door De Heere waren bewerkt.

Psalm 44

DE BÈZE	**DATHEEN**
X	X
Ailleurs qu'à toy nostre pensee,	Op niemant dan op v alleyne /
Seigneur ne s'est point adressee:	Heeft (Heer) ghestaen ons hope reyne /
Hors le chemin qu'as ordonné,	Wt v voorschreuen weghen goet /
Nostre pied n'a point cheminé:	Is niet gheweken onse voet?
Parmi dragons enuenimez,	Al hebt ghy ons met draken wreedt /
Combien que ta main nous accable,	Ghestraft / ia oock gantsch oueruallen /
Et que nous ayes abysmez	End ons in den cuyl diep en breedt /
D'ombre de mort espouuantable.	Des doots / gheworpen / Heer met allen.
XII	XII
On nous meurtrit pour ta querelle,	Om uwent wil zijn wy gheslachtet /
On nous tient en estime telle,	Omme ghebracht end oock gheachtet /
Que brebis qu'on nourrit expres	Als schapen die daer zijn bereydt /
Pour les massacrer puis apres.	Om op de banck te zijn gheleyt.
Helas, Seigneur, pourquoy dors-tu?	Waerom slaept ghy Heer inden noot?
Resueille-toy en nos oppresses:	Ontwaeckt / siet ons die bouen maten /
Resueille, di-ie, ta vertu,	Benout zijn / en toont v cracht groot /
Et pour iamais ne nous delaisses.	End wilt ons nu doch niet verlaten.
XIII, 7-8	XIII, 8

Nous auons les ventres tous plats,	
Comme colez contre la terre.	Onse buyck cleeft gaer aen der eerden.
XIV	XIV
Leue-toy donc, & nous accorde	Maect v op / en slaet ons doch gade.
L'aide de ta misericorde:	Helpt ons na v groote ghenade:
Et pour l'amour de ta bonté	End ons door uwe goedicheydt /
Deliure-nous d'aduersité.	Verlost van dese teghenheydt.

De voornaamste bron is de Bèze, zoals de tiende strofe duidelijk demonstreert. Maar in de volgende gaat Datheen plotseling zich naar *Deus Aes* richten. En we kunnen dat waarderen, want de Bèze's uitgewerkte beeld van de opzettelijk vetgemeste schapen blijft in suggestiviteit ver beneden het bijbelse beeld: 'Want wy worden doch om dynent wille daghelicx verworcht / ende zijn geacht als slachtschapen.' Datheen wint het zelfs nog in plasticiteit van *Deus Aes*.

Door het integraal overnemen van de bijbeltekst in XIII, 8 behoudt Datheen een fraai stuk Hebreeuwse poëzie, dat bij de Franse dichter in breedsprakigheid verwaterd is.

Dat ook Utenhove hier *Den buyck die kleeft an d'eerde* heeft, mag men dus niet aanvoeren als een bewijs van Datheen's afhankelijkheid van de Londense berijmer. Het is trouwens de enige versregel die de beide berijmingen gemeen hebben.

Ook in de laatste strofe vinden we *Deus Aes* terug: *Maeckt dy op / helpt ons / ende verlost ons /* om dyner goedertierenheydt wille. Datheen vertaalt de Bèze, maar gebruikt daarbij de woorden van zijn bijbel.

Het zal wel altijd een open vraag blijven waarom hij dat hier wel doet en op talloze andere plaatsen niet.

Psalm 115

MAROT	**DATHEEN**
I	I
Non point à nous, non point à nous, Seigneur,	Niet ons / niet ons / maer v behoort O Heer /
Mais à ton nom donne gloire & honneur,	Om uwes woorts wille alleyn de eer /
Pour ta grace & foy seure.	Twelc is en blijft warachtich /
Pourquoy diroyent les gens en se moquant,	Waerom souden de Heydenen met spot /
Ou est ce Dieu qu'ils vont tant inuoquant?	Lachende seggen: Waer is nu haer God /
Où est-il à ceste heure?	Dien sy aenroepen clachtich.
II	II
Certainement nostre Dien tout parfaict	Onse Godt woont inden hemel voorwaer /
Reside aux cieux, & de la haut il fait	Hy maeckt end doet alles int openbaer /
Tout ce qu'il veut, en somme.	Wat hy wil inden Landen.
Mais ce qu'adore & sert toute autre gent,	Maer aller Heydenen Afgoden zijn /
Idoles sont faites d'or & d'argent,	Niet dan gout en siluer gheloutert fijn /

Ouurage de main d'homme.	Wercken der menschen handen.
III	III
Bouche elles ont, sans parler ne mouuoir:	Sy hebben monden / en spreken gaer niet /
Elles ont yeux, & ne sauroyent rien voir,	End ooghen / der welcken gheene yet siet /
C'est vne chose morte.	Het zijn al doode dinghen.
Aureilles ont, & ne sauroyent ouir,	Sy hebben ooren / maer gantsch gheen ghehoor /
Elles ont nez, & ne sauroyent iouir	Neusen / nochtans watmen hen stellet voor /
D'odeur douce ne forte.	Gheenen reuck sy inbringhen.

IV	IV
Elles ont mains, ne pouuans rien toucher:	Sy hebben handen en grijpen niets aen /
Elles ont pieds, & ne sauent marcher:	Haer voeten connen gantschelijck niet gaen /
Gosier, & point ne crient.	Haer kele can niet spreken.
Tels & pareils sont tous ceux qui les font,	Diese maken / zijn hen ghelijck voortaen /
Et ceux lesquels à leur recours s'en vont,	En diese besoecken en daer op staen /
Et tous ceux qui s'y fient.	Sijn daer by vergheleken.
.....	.....

deus aes

Niet ons Heere / niet ons:
maer dynen Name gheeft eere /
om dyner ghenade ende waerheydt wille.
Waerom sullen de Heydenen seggen:
Waer is nu haren God?

Doch onse God is inden Hemel:
hy kan maken wat hy wil.
Ghener Afgoden daerentegen zijn siluer ende goudt /
van menschen handen gemaeckt.

Sy hebben monden / ende en spreken niet:
sy hebben ooghen / ende en sien niet.
Sy hebben ooren / ende en hooren niet:
sy hebben neusen / ende en riecken niet.

Sy hebben handen / ende en houden niet:
voeten hebben sy / ende en gaen niet:
ende en spreken niet door haren halse.
Die sulcke maken / zijn gelijck also:
ende alle die op haer hopen.

Voor deze gelegenheid heb ik buiten de Franse tekst ook die van *Deus Aes* afgedrukt, om nauwkeuriger te kunnen doen nagaan waar Datheen een van beide heeft gevolgd, of van beide is afgeweken.

Het laatste is het geval in de eerste strofe, als Datheen zowel *grace & foy* als *genade ende waerheydt* vervangt door het Woord, dat waarachtig is en blijft. Of hij daartoe alleen is geïnspireerd door *waerheydt*, durf ik niet beslissen - een ‘bron’ kan ik er niet voor aanwijzen -, de gedachte, buiten de tekst om maar niet on-bijbels, is fraai, evenals de verzen dit zijn.

In het vervolg van de strofe blijft de vertaler, met zijn ‘met spot lachende’, een figuur evenwaardig aan Marot's herhaling in ‘*Où-est-il?*’, zeker niet bij zijn voorbeeld ten achter.

In de tweede strofe kan de stoplap ‘int openbaer’, indien opgevat als een omstandigheidsbepaling, een dogmatische onjuistheid bevatten: God werkt immers ook in het verborgen. Juister lijkt het me echter, in het kader van Datheen's stoplappenarsenaal, hier te denken aan een bepaling van modaliteit, ongeveer gelijkstaande met ‘zoals bekend is’. Esthetisch gezien is ook Marot's vulling in de derde versregel ‘en somme’ (kortom?, tenslotte?) niet veel fraaier. Datheen's tegenstelling van Gods wonen in de hemel en Zijn werken op aarde, vormt een tegenwicht tegenover Marot's klankrijke tweede versregel.

Maar dan komt Datheen op dreef. Er volgt een reeks stoere zinnen waarin elk woord zijn volle betekenis heeft en geen stoplap meer te bespeuren valt. Nu eens zijn blik richtend naar de bijbel, voor de woordkeus, dan weer naar Marot, voor een versuitbreiding, behoudt hij een eigen stijl in de afwisseling in de contrastdelen: zij hebben... en...; zij hebben... maar... Tegenover viermaal ‘Elles ont’ in het Frans, heeft Datheen driemaal ‘zij hebben’, maar het is voldoende om aan de intensiteit van zijn verachting expressie te geven.

Afgezien van de slotregel van de vierde strofe komt Datheen in zeggingskracht boven Marot uit. Hoeveel matter, want weinig persoonlijk geïnteresseerd, klinken de potentialisvormen ‘ne sauroyent’ (zouden niet kunnen) dan Datheen's overtuigde verzekeringen, evenzovele malen versterkt door gaer, yet, al, gantsch, gantschelijck.

Op grond van deze strofen heeft Albert Verwey verklaard ‘dat Datheen uit innerlijke aandrift meer dan Marnix een dichter was’, zij het ‘een onbeholpen dichter’[1]. ‘Wanneer Datheen Psalm CXV - de beeldstormers-psalm - begint:

> Onse Godt woont inden hemel voorwaer, [enz.]

dan schrijft hij geen metrische [zoals Marnix], maar binnen een vast aantal syllaben geaccentueerde verzen. Maar we beven al op het ritme, het dreigende. En als hij dan voortgaat:

> Sy hebben monden, en spreken gaer niet, [enz.]

dan worden we bang voor de beelden, omdat we voelen dat als deze vonnissende opsomming geëindigd is, de storm aan zal gaan. Hoor nog maar even hoe de toon stijgt en een oordeel wordt.

> Sy hebben handen en grijpen niets aen, [enz.]’[2]

Het zijn juist deze woorden geweest die hebben geleid tot Datheen's eerherstel. In hoeverre het accent zwaarder moet vallen op ‘onbeholpen’ dan op ‘dichter’, is een vraag die nooit afdoende beantwoord zal kunnen worden, aangezien elke generatie andere normen opstelt voor het ‘dichterschap’ en dus altijd gelijk heeft. Boven het gelijk van de wisselende geslachten van esthetische be- en ver-oordelaars staat dat van de onderzoeker die zo objectief mogelijk het ‘quo’ nagaat, om het ‘qualis’ een wat vastere, minder subjectieve, basis te geven.

1 Albert Verwey, *Hendrick Laurensz. Spieghel*, Gron.-Den Haag 1919, blz. 168.
2 Verwey, *H.L. Spieghel*, blz. 166 v.

Psalm 139

DE BÈZE	**DATHEEN**
I	I
O Dieu qui cognois qui ie suis,	Ghy hebt my heer gantschlick doorgront /
Tu sais tout cela que ie puis,	Ghy weet mijn cracht voor deser stont:
Soit que soy' assis ou debout	Het sy dat ick sit ofte stae /
Tu me cognois de bout en bout:	Heere ghy slaet sulckes al gae /
Et n'ay nulle chose conceuë,	Ghy verstaet heer door uwe crachten /
Que n'ayes de loin apperceuë.	Van verren alle mijn gedachten.

deus aes

HEere / ghy doorgrondet my / ende kent my.
Ick sitte ofte sta op / so weet ghy het:
ghy verstaet myne ghedachten van verre.

Deze openingsstrofe had, afgezien van de tweede versregel, onafhankelijk van Beza, als een rechtstreekse berijming van de bijbeltekst kunnen ontstaan.

II	II
Soit que ie marche ou soy' couché,	Tsy dat ick wil rusten of gaen /
Ie te voy soudain approché:	Ghy coemt my met der haesten aen /
De ma vie tout le sentier	End doorsiet scherp in desen val /
T'est de pieça tout coustumier:	Mijn doen end oock mijn wegen al:
Ie n'ay pas le mot sur la langue,	Daer is geen woort in mijnen monde /
Que desia tu sçais ma harangue.	Of ghy en siet dat inden gronde.

Ick ga ofte ligghe / so zijt ghy om my / ende siet alle myne weghen.

Want siet / daer en is gheen woort op myner tongen / dat ghy Heere niet alles en wetet.

Hoewel Datheen dichter bij zijn voorbeeld blijft, getuige de tweede versregel, demonstreert de afwijking in juist dit vers - *Ie te voy approché* tegenover *Ghy coemt* - de betrekkelijke zelfstandigheid van de vertaler, die in de beide beginstrofen hiermee sterker dan de Franse dichter Gods bemoeienis met de mens accentueert.

III	III

Derriere & deuant tu me tiens	Voren end achter zyt ghy heer /
Enuironné de tes liens,	U handt houdt ghy ouer my seer /
Tu as posé sur moy ta main,	Sulcx te vertsaen is my voorwaer /
Ton sens est pour moy trop hautain:	Al veel te hooch end oock te swaer /
Et ne pourroy' de ta sagesse	Ick can uwe heerlijcke wercken /
Iamais atteindre la hautesse.	Niet verstaen noch genoech bemercken.

Ghy beschickt het / wat ick voor ofte na doe [IN MARG.: *staltet my achter ende voor*] *ende houdet dyne handt ouer my*.

Sulcke bekentenisse is my te wonderlic ende te hooch: ick en kan het niet begrijpen.

Voor deze strofe kan dezelfde opmerking gelden als voor de eerste.

IV	IV
Si ton Esprit vent m'attraper,	Waer sal ick Heer voor uwen geest
Où iray-ie pour eschapper?	Vlieden / om te zijn onbevreest ?
Où enfuyray-ie deuant toy?	Waer sal ick gaen voor v aenschijn?
M'enfuyant au cieux ie t'y voy:	Vaer ick ten hemel ghy sult zijn
Et si dans les abysmes i'entre,	Aldaer: Ja dael ick in die Helle /
Ie t'y trouueray iusqu'au centre.	Daer cont ghy my vinden end quellen.

Waer sal ick henen gaen voor dynen Gheeste?
ende waer sal ick henen vlieden / voor dynen aenghesichte?
Voer ick inden Hemel / so zijt ghy daer:
beddede ick my inder Hellen / siet / so zijt ghy oock daer.

Sterker nog dan in de voorgaande strofen leunt Datheen aan tegen *Deus Aes*. De beide enjambementen, vanuit modern standpunt gezien sterk functioneel, maar in de volkszang storend, en het rijmwoord *quellen* verzwakken de strofe als gedicht en als lied.

V	V
Posé que i' attache à mon corps,	Als naem ick haestlijc met der daet /
A fin d'aller iusques aux bords	Die vleughelen vanden daechraet /
De l'Ocean faire seiour,	Om te vliegen tot deser tijdt /
Les ailes de l'aube du iour,	Ouer die Zee breedt ende wijdt /
Ta main, s'il te plaist de l'estendre,	Daer end ouer al tallen stonden /
Viendra m'y poursuyure & m'y prendre.	Werd ick van v handen gevonden.

Name ick vleughelen des dagheraedts /
ende bleue in de wterste Zee:
So soude my doch dyne hant aldaer leyden /
ende dyne rechterhandt my houden.

Structureel voldoet de Bèze's strofe uitstekend: de hypothetische zin omsluit de finale bijzin, waardoor deze het gewenste relief krijgt; de toon blijft stijgen tot het eind van regel 4.

Bij Datheen staat de hypothese al in de eerste twee regels, waardoor de finale zin het karakter krijgt van een tussenzin van niet essentiële betekenis.

De mooie klankwerking van de beide beginregels wordt tenietgedaan door de te grote hoeveelheid stoplappen in deze en de volgende regels. De Bèze moge de bijbelse gedachte wat breed hebben weergegeven, zijn strofe heeft geen woord teveel en is daardoor volkomen doorzichtig.

Datheen's woord *daer* in regel 5 heeft eerst dan een goede zin als men *ouer die Zee* opvat als: naar de overzijde van de zee.

Een enkele maal konden we constateren dat de vertaler zijn origineel overtrof; bij de weergave van de beide slotregels van deze strofe is dit allerminst het geval. Hoe plastisch en suggestief is de Bèze hier: Uw hand, als het U behaagt die uit te strekken, zal mij daar komen volgen en vastgrijpen: zelfs de verste kusten liggen binnen Gods onmiddellijk bereik, Hij behoeft niet eens de moeite te nemen om op te staan. Hoe slap daartegenover Datheen's niets-zeggende passiefconstructie.

VI	VI
Si ie di, la nuict pour le moins,	Spreeck ick: die duysterheyt met cracht
Me couurira à tous tesmoins,	My decken sal: doch wert die nacht
Au lieu de iour me seruira:	So claer / dat my een yeder siet.
La nuict point ne me couurira:	Want die duysternis voor v niet /
Car la nuict t'est splendeur entiere,	Can berghen / maer die nacht sal wesen
Et tenebres te sont lumiere.	So claer / als die middach gepresen.

Sprake ick: Duysternissen meugen my bedecken:
so moet den nacht oock licht om my zijn.
Want oock de duysternisse en is niet duyster by dy /
ende den nacht lichtet als den dach:
duysternisse is als het licht.

Behoudens één uitzondering heeft de Bèze een voortreffelijke, in het geheel van de gedachtengang van de psalmist passende, interpretatie gegeven van deze moeilijke psalmpassage. De bedoeling is deze: nu ik overdag nergens God ontvluchten kan, zal voor het minst de nacht mij te hulp komen. Maar neen, ook de nacht zal me niet verbergen kunnen, want voor God is de duisternis licht. De 'fout' die de Bèze maakt is gelegen in *à tous tesmoins:* het is immers niet zozeer de bedoeling om de mensen te ontvluchten als wel Gods Geest.

Datheen's inzet is goed; de stoplap *met cracht*, op te vatten als een versterkende bepaling, zegt, uiteraard, minder dan het Franse *pour le moins*, maar we kunnen ze aanvaarden.

Maar dan speelt de duisternis de vertaler parten. Wat hij in regel 3 beweert - de nacht wordt dag, zodat *een ieder* me zien kan - is in strijd met de gedachte van de bijbel, die slechts bedoelt, dat voor *God* niets verborgen is. Dat zegt nu Datheen wel in de volgende versregels (4-5, *niet* = niets), maar dit mist zijn pregnante zin in het verband met het geheel, temeer daar hij ook in de beide laatste regels suggereert dat de nacht in middag verandert en daarmee ophoudt nacht te zijn.

Men moet toegeven dat ook *Deus Aes* niet overduidelijk is, maar dat verontschuldigt Datheen niet.

Hoe jammer ook dat zijn klankvolle strofe - slechts 9 (8 als men *een* in VI, 3 toon geeft) toonloze vocalen op 50 syllaben, tegenover de Bèze II - bedorven wordt door een aantal weinig expressieve enjambementen.

En toch, wanneer we nu de besproken strofen nog eens herlezen en vergelijken met de Franse,

dan valt ons, sterker dan dit bij de analyse het geval was, op, hoe beklemmend nerveus-gejaagd het ritme in deze strofen, hoe klankvol Datheen's vers is, hoe persoonlijk hij ook deze psalm heeft verwerkt.

Het aantal ontleningen aan Utenhove is, ondanks het grote aantal psalmen dat beide berijmers gemeen hebben, zeer gering. Waar in de hierboven behandelde psalmen Utenhove's naam niet is genoemd, ontbreekt zijn invloed totaal. Uit andere liederen van de reeks noteerde ik enkele elementen, die niet boven een enkelvoudige regel uitgaan.

D.	79,	VI, 4:	Die tot der doot gheeyghent zijn en beuen
U.	79,	V, 8:	*Die tot der dood gheeyghent zijn*.
D.	84,	IV, 1:	Sy sullen gaen van deucht tot deucht
U.	84,	IV, 3:	*Van doeght tot doeght sullen zy gaen mit vreden*
D.	84,	V, 3-5:	Want veel beter is slechts een ure / *In v huys / dan elders / dits claer /* Duysent zijn:.....
U.	84,	VI, 1-2:	*Want eenen dagh is beter* in dijn huys, *Dan duysent zijn* elders,.....
D.	86,	VIII, 3:	Lanckmoedich tot toornicheydt
U.	86,	VIII, 3:	*Lanckmoedich in toornicheyt*
D.	120,	II, 8:	Als *gloeyende kolen* sy zijn.
U.	120,	III, 4:	*Ende* gloyende kolen van *houte groen*

D.	124,	IV, 3:	Tstrick is ontwee / .....
U.	124,	III, 5:	*Strick is ontwee* (1561: *T'strick is ontween*)

De versregels van Utenhove zijn geciteerd naar de edities van 1558 en '59. In de *Hondert Psalmen* van 1561 hebben 84, VI, 1-2 en 120, III, 4 een zo gewijzigde tekst, dat aan ontlening daaraan niet gedacht kan worden. De plaatsen luiden resp.:

84,	VI, 1-2:	*Want ghewislick een dagh in dyner* sael *Is beter dan elders duysent te mael*
120,	III, 4:	*End kolen van geneuer groen*.

Het kan zijn dat Datheen de Londense uitgave eerst vrij laat heeft leren kennen; ook zullen verscheidene versregels uit de vroegere edities hem veel beter in het geheugen zijn blijven hangen, of heeft hij die beter gevonden dan de later gecorrigeerde.

De invloed van Lucas de Heere is niet veel groter. In enkele psalmen uit de reeks die nog niet door Utenhove maar wel al door De Heere was overgezet, vond ik wat overeenkomsten in woordkeus en/of versbouw, die tot ontlening mogen doen besluiten. Zo in:

D.	9,	I, 1-2:	Heer ick wil v wt tsherten gront / Prijsen end ouer al doen cont /
H.	9,	I, 1-2:	*Ic sal tsHeeren lof maken cond* *VVt alle mijnder herten grond*
D.	9,	XV, 3-4:	Haer voeten zijn int net ghevangen / Dat sy voor my hadden ghehangen.
H.	9,	XV, 3-4:	*Haren voet die is oock ghevanghen* *Int net dat zi voor andre hanghen*.
D.	11,	III, 5-7:	Haer deel sal zijn veel windige tempeesten / Solpher end vlamme diet alles versmelt / Wert geschoncken den minsten end den meesten.
H.	11,	III, 5-7:	*Stricken, solpher, vier, wind, ende tempeesten* *Ziet daer haer deel, tot haren grooten val* *Dits haren loon, en dranck, minst med den meesten*.

D.	17,	III, 1-2:	Van hen die uwe roeden zijn / Bevrijdt my:.....
H.	17,	VII, 1-2:	*En van die zijn u gheessel-hand* *Verlost my:*.....

Zoals men ziet beperken zich de ontleningen - als het dit inderdaad zijn en geen toevallige overeenkomsten - tot een enkele regel of formulering, soms tot een enkel woord of rijmwoord.

Het gemaniëreerd woordgebruik van de Gentse dichter-schilder moet Datheen, die in de allereerste plaats het eenvoudige kerkvolk wilde dienen, tegen de borst gestuit hebben, evenzeer als, zo niet nog sterker dan het taalgebruik van de Londense ouderling Utenhove[1].

1 In hoeverre Datheen's eigen taal *eenvoudig* was, zal eerst een synchronisch taalonderzoek kunnen uitmaken. In dit verband is een uitlating van de anonieme schr. van de *Antirabotenus* (1581) niet zonder belang: 'Wat een veranderinghe hebben wy binnen onsen tyt ghesyen In onse pretense ghereformeerde / dewelcke alleenelick ontrent thien ofte XI jaeren vut gheweest hebbende haerlieden eijghen tale (daerinne zy tot harelieden auderdom com*m*en zijn) zo co*n*trefaicten, ende zo vele vremde termen mede ghebrocht hebben, dat haerlieden eyghen moeders, ende achterghebleven*en* huijsvrauwen hemlieden in vele nyet en zouden connen verstaen / Ghelyck als ettelick, billich, goederen, Godes, stedes, etc. / Ja selfs Dathenus die een plat vlamijnck es, heeft zijne zalmen zo verduudst dat vele bekennen dat zij die tale nyet en zouden con*n*en verstaen.' - Ontleend aan J.G. Sterck, *Bronnen en samenstelling van Marnix' Biënkorf der H. Roomsche Kercke. Bijdrage tot de studie van het godsdienstig-polemisch proza in de Nederlanden der XVIde eeuw*, Leuven 1952, blz. 34.

Er resten ons nu nog een aantal psalmen bij de vertaling waarvan Datheen niet kon terugvallen op een voorganger, of het zou Willem van Zuylen van Nyevelt moeten zijn. Om uit te maken of dit ontbreken van een voorganger invloed heeft gehad op Datheen's vertaalmethode, kies ik enige strofen uit de psalmen 18, 33 en 89.

Psalm 18

MAROT	**DATHEEN**
Hymne tresexcellent, lequel Dauid	*Dit is eenen lofsanck welcken Dauid Gode*
chanta au Seigneur Dieu, apres qu'il	*gesonghen heeft / als hy Saul ende alle zijne*
l'eut rendu paisible & victorieux sur	*vyanden ouerwonnen hadde ende met stilheyt /*
Saul, & sur tous ses autres ennemis:	*dat Coninckrijcke besadt / daer in hy opt eynde*
prophetisant de Iesus Christ en la	*proheteert vanden Coninckrijcke Jesu Christi*.
conclusion du Pseaume.	
[Inleidende strofe]	[Inleidende strofe]
Ie t' aimeray en toute obeissance,	Ick sal v lieuen end dienen eendrachtich
Tant que viuray, ô mon Dieu ma puissance:	Mijn leuen lang O Godt mijn sterckte crachtich /
Dieu est mon roc, mon rempart haut & seur,	Ghy zijt mijn burcht / mijn troost / mijn Heyl /
C'est ma rançon c'est mon fort defenseur.	mijn steyn,
	Mijn schilt mijn hoop / mijn bewaerder alleyn.

deus aes

Hertelick lief hebbe ick dy Heere / mijn Sterckte.
Heere mynen Rootsteen / mijn Burcht / mijn Verlosser / mijn God /
mynen Troost / op dien ick betrouwe:
mynen Schilt / ende Hoorne myns Heyls / ende mijn Beschutter.

Van de acht predikaatsnomina bij *Dieu* heeft Marot er slechts vier behouden; Datheen zeven. Hiermec blijft deze wel in de lijn van de bijbel, maar hij verknipt er zijn vers door: de melodie wordt hijgend.

I	I
En luy seul gist ma fiance parfaite,	Myn hope stact alleen op Godt ghepresen /
C'est mon pauois, mes armes ma retraitte.	Hy wil mijn wapen end mijn toevlucht wesen.
Quand ie l'exalte & prie en ferme foy,	Als ick hem groot maeck / en bid na zijn woort /
Soudain recoux des ennemis me voy.	Mijn vyanden hy haestelick verstoort.
Dangers de mort vn iour m'enuironnerent,	Sdoots noot omving my dees voorleden daghen /
Et grands torrens de malins m'estonnerent,	Stroomen der boosen maecten thert verslaghen/
I'estoy' bien pres du sepulchre venu,	Die angst des grafs hadde my gantsch bevaen/
Et des filez de la mort preuenu.	Met den stricke des doodts was ick belaen.

Ick wil den Heere louen ende aenroepen /
so worde ick van mynen vyanden verlost.
Want my omuinghen des doodts banden /
ende de Beken Belials verschricten my.
Der Hellen banden omuinghen my /
ende des doodts stricken ouerweldichden my.

Datheen volgt zijn voorbeeld naar bouw en gedachtengang op de voet, neemt diens beelden over en componeert daarmee een gelijkwaardige strofe, waarin de 7e regel naar inhoud, klank en ritme de Franse ver te boven gaat.

II	II
Ainsi pressé, soudain i'inuoque & prie	So benout zijnde heb ick Godt ghebeden /
Le Tout-puissant, haut à mon Dieu ie crie:	End hem aengheroepen van hier benden /
Mon cri au ciel iusqu' à luy penetra,	Mijn gheschrey tot hem inden hemel quam /
Si que ma voix en son aureille entra.	En mijn stem tot zijnen ooren opclam /
Incontinent tremblerent les campagnes,	Van stonden aen beefde dat gantsch Aerdrijcke /
Les fondemens des plus hautes montagnes	Die berghen wierden beweecht desghelijcke /
Tous esbranlez s'esmeurent grandement:	Verschrickt waren sy bouen maten seer /
Car il estoit courroucé ardemment.	Want met ernst groot / vertoornde hem de Heer.

Wanneer my angst is / so roepe ick den Heere aen /
ende schreye tot mynen God /
so verhoort hy mijn stemme van synen Tempel /
ende mijn roepen koemt voor hem / tot synen ooren.
De Aerde beefde ende werdt beweecht /
ende de fundamenten der Bergen veruerden haer /
ende beefden / doe hy toornich was.

Ook nu, evenals bij de vorige coupletten, valt ons op wat een krachtig vers Marot schrijft. Zijn ‘jambische’ dizains vertonen als regel een cesuur na de vierde syllabe. De zware accenten vlak voor de insnijding geven aan het vers de indruk van onwrikbaarheid, symbool van het godsvertrouwen waaraan de psalm uitdrukking wil geven. De twee delen waarin de strofe uiteenvalt, vormen elk een gesloten geheel met een tot het einde doorlopende ritmische golving.

Men lette op de wisseling van de tempora in het eerste deel: hoewel de handeling in het verleden plaats vond, gebruikt de dichter het presens, waarmee hij de

voorstelling verlevendigt, als zijn we bij de luide kreet van de dichter betrokken. De verleden tijd van de volgende regels suggereert de afstand: bij het ‘horen’ van God zijn we uiteraard niet meer tegenwoordig.

Tenslotte is in de laatste regel het adverbium ‘ardemment’ voortreffelijk gekozen ter inleiding ook van de volgende strofe waarin Gods toorn onder de beelden van vuur en rook nader wordt uitgewerkt.

Bij Datheen vinden we geen van deze drie fijne trekjes overgenomen. Structureel en ritmisch ‘rammelt’ zijn strofe. De suggestie van ‘soudain’, heeft hij niet weergegeven, evenmin als het causale verband tussen het roepen en het horen; het ‘brandend’ is ‘ernstig’ geworden, een weinigzeggende karakteristiek. Wat overblijft is een matte weergave van de zin. Slechts een regel springt eruit: ‘Van stonden aen beefde dat gantsch Aerdrijcke’, een waardig equivalent van de overeenkomstige Franse regel.

III	III
En ses nareaux luy monta la fumee,	Wt zijn neusgaten ghinck damp tot dier stonde /
Feu aspre issoit de sa bouche allumee:	End een schrickelick vyer wt zijnen monde
Si enflambé en son courage estoit,	Hy was ontsteken met toorne so groot /
Qu'ardens charbons de toutes pars iettoit.	Dat hy alsins heete kolen wtgoot.
Baissa le ciel, de descendre print cure,	Hy booch die lucht / en daelde tot den volcken:
Ayant sous pieds vne brouee obscure:	Onder zijn voeten waren duyster wolcken.
Monté estoit sur cherubins mouuans,	Hy sat op den windt die hem crachtich roert
Voloit guindé sur les ailes des vents.	End hy wert op zijn vleughelen ghevoert.

Damp ginck op van syner neusen /
ende verteerende vyer van synen monde /
dat het daer van blixemde (IN MARG.: *daer de kolen van ontfunct werden*)
Hy neychde den Hemel / ende voer daer af /
ende donckerheydt was onder synen voeten.
Ende hy voer op den Cherub / ende vlooch daer henen:
hy sweefde op de vederen des windts.

Hoewel de strofe in zijn geheel beter is dan de vorige, blijft Datheen toch in preciesheid bij Marot ten achter. Uitgieten past niet bij de vurige kolen, aangezien het een continue stroom doet onderstellen, terwijl Marot met ‘iettoit de toutes pars’ een herhaaldelijk werpen suggereert. Aan het eind zijn de cherubijnen weggevallen, hoewel ze toch ook in de bijbeltekst voorkomen.

Uit de bijgevoegde *Deus-Aes*teksten is wel gebleken dat Datheens afwijkingen niet zijn ontstaan onder de dwingende aanwezigheid van deze tekst: we krijgen zelfs de indruk dat de vertaler zich betrekkelijk weinig aan de bijbel gelegen heeft laten liggen.

Psalm 33

MAROT
C'est vn bel hymne....
I

Resueillez-vous chacun fidele,
Menez en Dieu ioye orendroit:
Louange est tresseante & belle
En la bouche de l'homme droit.

DATHEEN
Dit is een schoon lofsanck....
I

Weest nu verheucht al ghy oprechten /
In Godt den Heer / v al verblijt.
Dat lof inden mont zijner knechten /
Is heerlijck en schoon taller tijt /

Sur la douce harpe,	Mijn Harpen vol snaren /
Pendue en escharpe,	Wilt nu openbaren
Le Seigneur louez:	Sijnen prijs en eer /
De luts, d'espinettes,	Dat Psalters en kelen
Sainctes chansonnettes	Nu singhen en spelen /
A son nom iouez.	Onsen Godt en Heer.

deus aes

Verheucht v des Heeren ghy rechtueerdighe:
de vrome sullen hem heerlick prijsen.
Danckt den Heere met harpen /
ende lofsinghet hem op den psalter van thien snaren.

IV	IV
Il a les grand's eaux amassees	God vergaderd int Meyr te samen /
En la mer comme en vn vaisseau:	Als in een Vat dat water al /
Aux abysmes les a mussees,	Hy bewaerde dat seer bequame
Comme vn thresor en vn monceau:	Int afgrondische diepe dal.
Que la terre toute	Dies moet nu elck vruchten /
Ce grand Dieu redoute,	Godt vreesen en duchten /
Qui fit tout de rien:	Diet al maeckt wt niet.
Qu'il n'y ait personne	Dat een yeghelijcke
Qui ne s'en estonne	Godt in crachten rijcke
Au val terrien.	Vrees / als hy dit siet.

Hy hout het water in de Zee te samen /
als in eenen lederen balghe /
ende leyt de diepte (IN MARG.: *Of, afgronden) int verborghen*.
Alle werelt vreese den Heere /
ende voor hem schuwe hem / alles wat op den Aertbodem woont.

Zijn voorbeeld en niet minder de melodie dwongen Datheen om zich rekenschap te geven van de bouw der strofen, en men kan niet anders zeggen dan dat hij deze strofevorm tot in de perfectie beheerst. Met een zeker gemak zelfs, getuige het geringe aantal welhaast onvermijdelijke stoplappen, vult hij zijn regels: twee aan twee in het eerste lid, drie aan drie in het tweede. Het lijkt alsof het puntig ritme van de melodie hem bij het leggen van de zinsaccenten enigermate heeft geïnspireerd.

Sterker ook dan in andere psalmen wel het geval bleek te zijn heeft de bijbeltekst hem de woorden ingegeven. Illustratief is in dit opzicht de eerste strofe, waar Datheen de in draagband gehangen harp en het anachronistische spinet heeft gelaten voor wat ze zijn.

Psalm 89

DE BÈZE	**DATHEEN**
III	III
Les cieux preschent, Seigneur, tes actes merueilleux,	D'hemelen prijsen Heer / v wercken wonderbaer /
Et ta verité luit en tes saincts bien-heureux	In v Ghemeynte goet / schijnt uwe waerheyt claer /
Car y a-il aucun es nues plus hautaines,	Niemandt isser so hooch gheclommen theeft ghebleken /
Lequel puisse egaler tes forces souueraines?	Die by v in stercheydt can wesen vergheleken /
Y a-il mesme aucune Angelique puissance,	Gheen Enghelen zijn in cracht so hooch opgheresen,
Qui soit à comparer à ta Diuine essence?	Die ghelijck connen zijn uwen Godtlijcken wesen.
VI	VI
Tu as fait le Midi, & le Septentrion:	Dat Noord en tZuyde ghy gheschapen hebt O Heer /
Hermon auec Thabor s'esgayent en ton nom:	In uwen Naem juychen Hermon en Tabor seer /
	Ghy hebt eenen arm sterck / crachtich zijn uwe handen /
Ton bras est tout-puissant, ta main forte & robuste	
Ta dextre est esleuee: & de ton throne iuste	V rechter handt verhooget is in allen Landen:
	Vwen throon staet vast in billicheyt en tgherichte /
Iustice & equité gardent ferme la place,	
Clemence & verité marchent deuant ta face.	Ghenaed end waerheyt gaen voor uwen aenghesichte.
XIX	XIX
Souuiene-toy quel temps m'est pour viure ordonné:	Denct hoe cort mijns leuens tijt sy Heer / end ontwaect

Car as-tu pour neant l'homme ainsi façonné?	Soudt ghy den mensch also vergheefs hebben ghemaeckt?
Où est l'homme viuant qui de la mort eschappe	Wie is hy die ontgaet den doodt niet om verstrangen?
Et que la forte main du sepulchre n'attrape?	Die oock int grafs gewelt / hier nae niet wert gevangen /
Helas, Seigneur, où est ta clemence ancienne,	Ach waer mach die ghenade des ouden tijts wesen /
Iurée à ton Dauid par la verité tiene?	Die ghy Dauid toeseyt na v waerheyt ghepresen?

Met welk een meesterschap hanteert de Bèze de alexandrijn: breed en statig marcheren de versregels, opstuwend in zestallen naar de volheid van de strofe. Met preciesheid legt hij de cesuur na de derde jambische voet: van de honderd twintig verzen zijn er vier of vijf waar de insnijding op die plaats minder scherp is. Binnen het schema van tweemaal zes syllaben speelt de dichter het elegante spel met de jambe dat de Franse prosodie hem toelaat: het spel van kleine versnellingen en vertragingen - zie bijv. XIX, 3 en 4 - waarop het vers veert.

Hoe strompelen daarnaast de regels van een Datheen, die het versprincipe van de Fransman, hoe onontkoombaar het zich ook opdringt, niet heeft gezien noch gehoord, en zo hij het al heeft opgemerkt, niet in zijn Nederlandse verzen heeft kunnen navolgen. Zeker, er zijn prachtige regels onder - *Ghenaed end waerheyt gaen voor uwen aenghesichte -, Soudt ghy den mensch also vergheefs hebben ghemaeckt?* - maar ze zijn op twintig strofen te zeldzaam.

Men krijgt de indruk dat Datheen zich meer heeft laten leiden door het proza-ritme van *Deus Aes*. Hij heeft bij de vertaling van deze psalm zijn bijbel ijverig geraadpleegd. Vergelijk bijv. strofe VI met:

Noorden ende Suyden hebt ghy geschapen:
Thabor ende Hermon iuychen in dynen Name.
Ghy hebt eenen gheweldighen arm /
sterck is dyne handt / ende hooch is dyne rechter hant.
Gerechticheyt ende Gherichte is dijns stoels beuestinghe /
genade ende waerheyt / zijn voor dynen aenghesichte.

Het is deze sterke aanleuning aan de bijbeltekst die aan Datheen's verzen, ondanks alle gebreken, toch bekoring geeft.

3. Slotbeschouwingen

Wanneer we nu, na deze wat nauwkeuriger analyse van enige psalmen en strofen, de balans van Datheen's vertaalarbeid gaan opmaken, dan komen we tot de volgende constateringen:

Het is niet mogelijk in één karakteriserende formule Datheen's methode en techniek samen te vatten: nu eens overtreft hij zijn voorbeeld in directheid van zegging, in innigheid van toon, in kracht van uitdrukking, in ritmische bewogenheid, in klankvolheid of anderszins; dan weer - beter: meestal - blijft hij in sommige of in alle opzichten ver daaronder. Het maakt daarbij geen verschil of hij een psalm van Marot dan wel van de Bèze vertaalt.

Wanneer Datheen in dichterlijkheid zijn origineel te boven gaat, of nabij komt, is dat zijns ondanks. Ik bedoel daarmee dat hij nergens welbewust ernaar streeft de poëtische schoonheden van de Franse gedichten, schoonheden die toch in rijke mate aanwezig zijn, op equivalente wijze weer te geven. Het is zelfs de vraag of hij ze altijd opgemerkt heeft.

Datheen's bedoeling is geweest de Psalmen voor het volk zingbaar te maken. Hij ging daarbij uit van de Franse tekst, telde nauwkeurig het aantal lettergrepen dat de versregels bevatten, maar bekommerde zich niet om de plaatsing van zijn zins- en woordaccenten, zelfs niet in die psalmen waarvan de *gegeven* melodie een dermate dwingend ritmische, ja zelfs metrische beweging heeft,

dat een tekstdichter, die bij het dichten de melodie in zijn oren heeft, zich onmogelijk aan de invloed daarvan kan onttrekken. Ook wanneer men voor ogen houdt dat in de psalmen van de beide Franse dichters dergelijke ‘onregelmatigheden’ lang niet zeldzaam zijn, vooral niet bij Marot; dat het verschijnsel in volkspoëzie veelvuldig voorkomt; dat de zestiende-eeuwse psalmzinger er veel minder aanstoot aan nam dan latere, door klassicistische theorieën en praktijken beïnvloede generaties, - ook dan heeft Datheen in dit opzicht te vaak en te zwaar gezondigd. Men mag tegenwerpen: Datheen's psalmen werden niet alleen gezongen, ze werden ook gelezen, luid en stil, en dan zal het ‘gejaagde, nerveuze’ ritme niet nagelaten hebben zijn werking uit te oefenen - en men wijst dan op de besproken strofen van de ‘beeldstormerspsalm’ 115, of liever nog op de eerste strofe van psalm 68:

Staet op Heer / thoont v onversaecht /
So werden verstroyt end veriaecht /
Seer haest al v vyanden /
Die God altijt hebben gehaet /
Sullen voor hem met schand en smaet /
Vlieden in alle landen.
Ons God met een verdrijuen sal /
Sijner vyanden gantsch getal,
Ja als rooc doen verswinden /
Ghelijck dat was smelt voor dat vier /
Sal hy alle Godloosen hier /
Verteeren end verslinden -

maar er zijn strofen te citeren die niets dan erbarmelijke rijmelarij zijn, waarin het ritme noch nerveus, noch gejaagd, maar slechts strompelend is en geen andere expressie bezit dan de gang van een ‘dronkig mensch’ (78, XXXIII, 1); waarin de gedachtengang moeizaam wordt uitgedrukt, de regels worden volgestopt met lappen.

De invloed van Utenhove's psalmen is niet heel groot geweest, beperkt zich tot enkele zinsneden of woorden. Opmerkenswaard daarbij is, dat het aantal ontleningen het kleinst is - in zeer veel gevallen geheel afwezig is - juist in de psalmen die Utenhove eveneens naar het Frans had vertaald. Als Datheen al iets van de Londense ouderling overneemt, doet hij dat meestal naar een oudere editie dan de *Hondert Psalmen* van 1561, d.w.z. naar de uitgaven die hijzelf in Londen had leren kennen en die welke hij later in zijn eigen gemeenten heeft gebruikt.

De Heere's *Psalmen Davids* heeft Datheen slechts bij uitzondering geraadpleegd. Waarschijnlijk was hij al bijna klaar met zijn werk toen hij het bundeltje van de Gentenaar in handen kreeg en heeft hij bij een voorgenomen, maar niet voltooide revisie - als men iets van De Heere bespeurt, is dat hoofdzakelijk in de reeks van 1-24 - nog iets van deze voorganger willen verwerken. Voor het

overige zal het Heeriaanse taalparticularisme hem ervan weerhouden hebben een groter aantal van diens vertaal-'vondsten' in zijn eigen, volkse, psalmen in te vlechten.

Anders staat het met *Deus Aes*. Deze bijbel heeft bij elke psalmoverzetting op Datheen's tafel gelegen, maar wanneer we trachten de frequentie van de ontlening te herleiden tot een bepaald principe, dan blijkt ook hier weer geen enkele regel op te stellen. Er is geen overeenkomst in frequentie met Marot's en de Bèze's ontleningen aan de Bijbel, resp. de bijbel van Olivetan en de gerevideerde Olivetan[1], m.a.w. bijbelverzen in de Franse psalmen verschijnen bij Datheen niet altijd als *Deus-Aes*verzen, en omgekeerd. De bijbelgetrouwheid van de beide Franse berijmers en Datheen's integratie van *Deus Aes* moesten echter de tijdgenoot wel de indruk geven van een dichterlijke parafrase van de bijbelpsalm.

Van de *Souterliedekens* valt buiten pslam 1 geen invloed te bespeuren, evenmin als van het *Hantboecxken* of de Psalmen van Lobwasser. Het is zelfs de vraag of Datheen de beide laatste heeft gekend. En indien al, had hij ze nodig? Hij had genoeg aan het hugenootse psalter en zijn Nederlandse bijbel, en volstond in enige spaarzame gevallen met de steun van de twee voorgangers die het dichtst bij hem stonden.

Zelfs heeft Datheen het niet nodig geoordeeld een commentaar te raadplegen. Zowel Beza als Marot boden hem een psalminterpretatie die hij met genoegen van hen overnam, en waar zijn voorbeelden misschien wat onduidelijk waren, kon hij zich uitkomst verschaffen met *Deus Aes*! De tijd om zich grondig in de problematiek van een bepaalde psalmexegese te verdiepen, zal hem trouwens ontbroken hebben.

Tenslotte hebben we de vraag onder ogen te zien, waarop de populariteit van Datheen's psalmberijming berust. Ik meen te mogen zeggen:

Ten eerste: *op zijn afkomst*. Calvijn zelf had in 1543 de vijftig psalmen van Marot van een voorrede voorzien - daarmee het stempel van gereformeerde rechtzinnigheid gegeven - en zijn gemeente aangeboden. De medewerking van de Bèze, de tweede grote van het Frans-Zwitserse gereformeerdendom, wiens werken in de Nederlanden al goede bekendheid genoten, met wie velen in correspondentie stonden of persoonlijk hadden kennis gemaakt, was een reden te meer om het hugenootse psalter als een welkom geschenk van de Geneefse reformatie in dank te aanvaarden.

Ten tweede: *op zijn volledigheid*. In de zomer van 1566 kwamen de *Souterliedekens* bij de gereformeerden al lang niet meer in aanmerking, was Utenhove's berijming nog slechts voor twee-derde gereed, had De Heere's bemoeiing met het psalmboek zich slechts over 37 psalmen uitgestrekt. Datheen was de eerste die de achterstand op het buitenland had ingehaald.

Ten derde: *op de melodieën*, waarover ik nu niet verder behoef te spreken.

Ten vierde: *op zijn intrinsieke dichtwaarde*. Het best is dit aan te tonen uit vergelijking. Ik kies daartoe een strofe uit een psalm die zowel door De Heere als door Utenhove is berijmd, en die als karakteristiek voor hun werk kan gelden:

1 Zie voor deze bijbels de blz. 119 en 138.

Psalm 16, str. IV

de bèze

Loué soit Dien, par qui si sagement
Ie suis instruict à prendre ceste adresse:
Car (qui plus est) ie n'ay nul pensement,
Qui toute nuict ne m'enseigne & redresse.
Sans cesse donc à mon Dieu ie regarde:
Aussi est-il à ma dextre, & me garde.

utenhove (38 pss.)	**de heere**
Ick sal den Heer dancken dat hy my so	Den Heere zal ic gheuen lof en prijs
Beraden heeft, om dese saeck t' aenmercken	Die my raedt gheeft, en dat nood is laett weten:
Ia mijn nieren vought hy des nachts also	Ooc gheuen my leeringh' en onderwijs
Dat sy my niet hinderen t' goet te wercken	(Al den nacht) mijn inwendighe secreten
Ick heb den Heer my steets gestelt voor ooghen,	K'heb'God altijd in d'ooghe die (t'magh blijkcen)
Hy houdt my ter rechte hant staende onbewoghen.	T'mijnder rechter hand is: hoe zoude ic wijcken?

datheen

Ghelooft sy God / die my altijdt wil zijn /
Een Raetsheer / die my so wel heeft beraden.
Want die nieren end die ghedachten mijn /
Hebben my tsnachts onderricht vroech end spade /
Ick heb Godt voor ooghen in mijn beswaren
Die my bystaet / end my wel wilt bewaren.

liesvelt	**deus aes**
Ick wil den HEere louen die my beraden heeft	Ick loue den Heere / die my gheraden heeft:
Oock hebben my myne nyeren snachts gecastijt.	oock castijen my myne nieren des nachts.
Ick heb den HEre altoos voor ooghen /	Ick hebbe den Heere alletijdt voor ooghen:
Want hi is my ter rechter hant / daerom sal ic	want hy is my ter rechter handt / daerom sal
wel bliuen.	ick wel blijuen.

Ons interesseert nu niet de bron - alle drie hebben hun strofe aan de Bèze ontleend en van de Nederlandse bijbel gebruik gemaakt -, wel het eindresultaat van de (her-)scheppende taalarbeid.

Onpopulair lijkt mij, bij De Heere, semantisch en syntactisch, de vulling van de tweede versregel: '*en dat nood is laett weten*'; de bouw van de volzin die de regels

3 en 4 beslaat: Vf - Ind. obj. - samengesteld Dir. obj. - Bep. - S. -; het gebruik van het vreemde woord '*secreten*', niet minder een vreemd begrip!; de tussenzin in r. 5, die in de melodie zijn parenthetisch karakter totaal verliest; de verbinding van de fonemen *t* en *m* in *t'mijnder*; en tenslotte de 'litteraire' formule '*hoe zoude ic wijcken*'.

Utenhove's interpreterende berijming is syntactisch iets eenvoudiger dan die van De Heere, maar verre van algemeen verstaanbaar. Wat moet de simpele vrome beginnen met de regels 3 en 4? In r. 5 heeft Utenhove '*gestelt*' stelling bedoeld als predikatieve bepaling (verg. hij heeft het op mij gemunt, begrepen; hij heeft - = ± houdt - het oog gericht op een vast punt aan de horizon) en niet als voltooid deelwoord, maar zal men dat begrepen hebben? De noodzakelijke, en door Utenhove gewilde, elisie van de *-e* in *rechte hand* resulteert in een hoogst ongewone vorm 'rechthand'. Hoe weinigen zullen de laatste versregel ogenblikkelijk hebben geïnterpreteerd als: 'Aan mijn rechter hand staande, houdt Hij mij onbewogen.' De verbinding 'onbewogen houden' - veel ongewoner dan 'staande houden' - draagt tot de moeilijke verstaanbaarheid van de zin m.i. niet weinig bij.

Hoe eenvoudig daartegenover is Datheen's strofe, ook naar de inwendige structuur. Zijn bijzin beperkt zich tot de explicatieve relatiefzin; 'moeilijke' grammaticale relaties in de enkelvoudige zin zijn afwezig. De gedachtengang is zelfs voor de simpelste van geest te volgen, behalve misschien dat de beeldspraak in de middenregels wat zwarigheid oplevert, maar dat heeft Datheen met de bijbel gemeen.

Er is meer. De exclamatie '*Ghelooft sy God*', werkt sterker dan de perifrastische formule '*Ick sal dancken*', '*ic zal lof en prijs gheuen*'. Het concrete '*Raetsheer*' - in enjambement! - is plastischer dan het abstracte verbum *beraden* of *raedt gheuen*. De regelvulling '*in mijn beswaren*' blijkt een uitstekende functie te hebben in de samenhang en de laatste regel is een zeer fraaie, nadrukkelijk verzekerende, afsluiting van de strofe.

De minder schone stoplap '*vroech end spade*' (r. 4) behoedt ons voor een juichtoon. Men vergete echter niet dat de stoplap behoort tot het poëtisch jargon van de 16e-eeuwse psalmberijmer, van welke taal hij zich ook moge bedienen, evenals het versierend epitheton behoort tot het Homerisch idioom. En dit moet gezegd worden, dat Datheen er in de meeste gevallen een intelligent gebruik van maakt.

Deze eenvoudige vergelijking heeft aangetoond wat bij de breedvoeriger behandeling ongetwijfeld reeds gebleken zal zijn: dat van de Nederlandse gereformeerde psalmberijmers tot 1566 Datheen de beste is geweest. De bezwaren die theologisch geschoolde en van de nieuwere, renaissancistische, versopvattingen vervulde dichters als Marnix tegen het werk van Datheen hebben ingebracht, zijn zeker niet het deel geweest van de ongeletterde vromen, die in Datheen de man hadden gevonden die tot hun geest had weten af te dalen, maar wiens verzen toch dichterlijk genoeg waren om te appelleren aan hun primitief gevoel voor poëzie, en daarmee hun enthousiasme wist te wekken[1].

1 Anton van Duinkerken zei het zo: 'Het ruwe metrum, het rauwe woord, het elementaire rijm, het geladen ritme maken de psalmgezangen van Datheen verwant aan de felste geuzenliederen. - Hij kiest altijd van twee uitdrukkingen de meest concrete. Hij spreckt, ook tot God, op de man af. De ijzeren koppigheid van zijn hard, maar vurig gemoed weerspiegelt zich in het Vlaams-gekleurde Nederlands, dat zelden zangerig wordt, maar zich juist goed laat zingen, omdat het alle stemstoten tot hun recht doet komen.' (Anton van Duinkerken, *Beeldenspel van Nederlandse dichters*, Utrecht/Antwerpen 1957, blz. 56/7. De vergelijking met de geuzenliederen is niet nieuw, maar wel juist; de opmerking over de zingbaarheid neem ik slechts voor een deel voor mijn rekening.

Wat Utenhove een hoogst enkele maal bereikte, in zijn vroegste berijmingen, met name in de *11. Psalmen*: een bewogen actualisering onder de sterke indruk van persoonlijk en gemeentelijk ervaren, is bij Datheen véélvuldiger aanwezig. De Londenaar raakte verstrikt in theologische en taalkundige opvattingen die geen ingang vonden bij het volk: zijn gedachtengang werd zwaar, zijn vers gewrongen, zijn taal gekunsteld. De Frankenthaler bleef, in de korte tijd waarin hij zijn vertaling tot stand bracht, geheel zichzelf gelijk. Utenhove, die een dichter wilde zijn, was het in de grond niet; Datheen was het, misschien zijns ondanks. Een middelmatig dichter, niet zelden een slechte, maar een dichter.

Men mag er zich over verbazen dat Datheen's psalmen, die toch binnen een halve eeuw na hun verschijnen in vele opzichten verouderd waren - tal van woorden waren archaïsmen geworden, van andere was de gevoelswaarde sterk gewijzigd, in de ‘officiële’ poëzie had de renaissancistische prosodie de overwinning behaald - zich tot over de helft van de achttiende eeuw hebben kunnen handhaven. Verhelderend zijn dan wellicht in dit verband een tweetal citaten, die mij, terwijl ik over dit probleem nadacht op dezelfde dag onder ogen kwamen en waarschijnlijk daardoor zo frappeerden.

In het ‘Zondagsblad’ van het dagblad ‘De Rotterdammer’ van 1 juni 1957 wordt het verschijnsel besproken dat grammofoonplaten van eenvoudige christelijke liederen, gezongen door ongeschoolde stemmen, op dit ogenblik een zo grote opgang maken. Toen men bij een handelaar naar de oorzaak daarvan informeerde, merkte deze o.m. op: ‘De platen die tot nu toe werden uitgebracht, werden alle door ingestudeerde koren gezongen, maar ze schenen iets van het spontane, van het warme te missen. Waarschijnlijk spreekt de eenvoudige taal, en de eenvoudige muzikale bewerking de mens van vandaag meer aan, en heeft men het tot nu toe teveel gezocht op een cultureel vlak, waar men over de hoofden van de mensen heen gezongen heeft.’ En aan het eind van zijn beschouwing schrijft de auteur van het artikel: ‘Het gewone gemeentelid heeft grote belangstelling voor het geestelijk lied, mits het eenvoudig is in woord en in uitvoering. Het ziet er naar uit, dat de liederen die hoe dan ook, een bepaalde missionair bewogen warmte bezitten, het meest geliefd zijn.’

In het weekblad ‘De Hervormde Kerk’ van dezelfde datum geeft Roelof K. Heys zijn indrukken weer van een bijeenkomst van ‘Stromen van Kracht’ te Apeldoorn. Men zingt er uit de bekende liederenbundel van de evangelist Johannes de Heer[1]. Heys schrijft: ‘Opnieuw klinkt op een lied des lofs, zoals Johannes de Heer er zoveel heeft gegeven in zijn bundel en zoals die toch telkens weer - ondanks alle bezwaren die men er theologisch, muzikaal of taalkundig tegen mag hebben - niet nalaten hun bekoring uit te oefenen.’

1 *Zangbundel ten dienste van huisgezin en samenkomsten*, [...] verz. door Joh. de Heer, 18e uitg. (174e-185e duizend), Rotterdam z.j. (1955).

Besluit

Van David tot Datheen. Het zijn niet zozeer de vijfentwintig eeuwen als wel de geografische ruimte en de 'Sitz im Leben' die de verschillen bepalen tussen het oud-israëlitische cultische lied en de poëtisch-muzikale gestalte van dat lied in de 16e-eeuwse evangelische gemeenten in West-Europa. De ontwikkeling van psalm tot berijmde psalm heeft een aantal stadia gekend, die ten nauwste samenhangen met de overgang van Jodendom tot Christendom, en later van rooms-katholiek tot reformatorisch Christendom.

In de post-exilische tijd vormden de psalmen het gezangboek van de synagogale gemeenschappen. De band met de oude cultus was zeer los geworden. In nog sterkere mate was dit het geval wanneer de psalmen dienst deden in de familiale godsdienstoefening. Reeds toen zal men zich nauwelijks de verhouding tussen de in- en uitwendige structuur van het lied bewust zijn geweest. De oudste Christenen, met name die uit de heidenen, hebben trouwens de psalmen slechts gekend in Griekse, later Latijnse, proza-vertalingsvorm, waarin alleen het parallelismus membrorum en de beeldspraak als poëtische elementen waren overgebleven. Maar door hun bijzonder religieus gehalte bleven de psalmen, die door de Christelijke Kerk met de nieuwtestamentische boodschap waren gevuld, een bevoorrechte positie in het godsdienstig leven (kerkelijk, monachaal en particulier) innemen.

In hoeverre de liturgisch-muzikale reformatie van Gregorius de Grote een consolidering betekent van traditioneel geworden vormen dan wel een restauratie van antiek melodieënmateriaal, kunnen we onbesproken laten; van belang is slechts dat de muziek zelve en de voorschriften aangaande de tekst en de uitvoeringspraktijk, deelneming van het volk aan de kerkzang uitsloten. Ook dan wanneer in bepaalde conventen, ten behoeve van hen die het Latijn niet verstonden, vertalingen in de volkstaal werden gemaakt, bleef de wijze van voordragen dezelfde.

Niet anders was het bij de psalmen en psalmfragmenten uit de berijmde officies en de versificaties van het psalter, van psalterdelen of op zichzelf staande psalmen, die in de loop van de middeleeuwen werden vervaardigd en voorzover ze in gezongen praktijk zijn geweest. Het heeft inderdaad in de middeleeuwen niet aan dergelijke 'berijmingen' ontbroken. 'There was nothing novel in the mere translating of Psalms into metre; from Paulinus of Nola, who versified Psalms in Virgilian hexameters in the days of St. Ambrose.... the thing was done as a literary exercise'[1].

De psalmberijming naar de definitie die het uitgangspunt van ons onderzoek is geweest, begon met Martin Luther; 'the adoptation of such translations as the sole vehicle of congregational sung praise began with John Calvin'[1].

1 Winfred Douglas, *Church Music in History and Practice*, New York 1937, p. 128.

1 Winfred Douglas, *Church Music in History and Practice*, New York 1937, p. 128.

De Duitse berijmingen, met inbegrip van de Straatsburgse, vertonen een betrekkelijk grote mate van eenvormigheid: de zevenregelige ‘Kirchenliedstrophe’ is in de meerderheid. Eerst Clément Marot legde er zich, onder invloed van Bucer's opvattingen, op toe elke psalm afzonderlijk een eigen strofische gestalte te geven. Of deze gestalte de adequate, of op zijn minst de benaderende uitdrukkingsvorm is voor het stemmingsgehalte van de aldus weergegeven psalm, mag betwijfeld worden, maar Marot's procédé betekende in elk geval een belangrijke stap vooruit.

Dat deze strofiek niet het minste verband houdt met de oorspronkelijke geleding van de Hebreeuwse psalm, behoeft nauwelijks gezegd te worden. De officiële vertaling van de psalmen, het Psalterium in de Vulgata, de overzettingen daarvan in de volkstaal en de latere vertalingen naar de ‘Hebreeuwse waarheid’, kenden geen strofe-, wel soms een ‘verzen’-indeling, die hier en daar vrij willekeurig is en niet de geledingen van de originele psalm aanduidt. Ontmoet men desondanks ergens een harmonisch opgebouwde psalm, dan vindt dat zijn oorzaak of in de doorzichtige bouw van het Hebreeuwse lied, of in de intuïtie van de berijmer. De wetenschappelijke bestudering van de psalmen zou hem nauwelijks geholpen hebben: de letterkundige facetten vormden toen nog geen object van onderzoek.

De zelfstandigheid van een (betrekkelijk groot) aantal strofen, bij welke dichter ook, is geen uitvloeisel van het nieuwe vormprincipe, maar van de analytische bouw van de Hebreeuwse psalm, die het vrij gemakkelijk toelaat een lieddeel tot een in zichzelf afgerond geheel te verheffen.

Op grond van het dogma van het priesterschap aller gelovigen hebben de Reformatoren, Luther voorop, de gemeente in haar geheel tot actieve deelname aan de eredienst, in casu tot congregationeel zingen willen brengen. Het enige middel dat zij konden bedenken om ook de psalmen daarin een plaats te geven, was de berijming ervan. Maar zij hebben daarbij een belangrijke concessie moeten doen, Calvijn even goed als Luther en Bucer: de opoffering van het letterlijke Bijbelwoord aan de eisen van de strofe en het rijm. De rooms-katholieke Kerk had dit Bijbelwoord in haar psalmgezang integraal bewaard. Doch dit woord was Latijn, en de Reformatoren hebben de eis van de Apostel: niet alleen te zingen met de mond maar ook met het verstand, zwaarder laten wegen dan de eis van het ‘zuivere Woord’. Zij hebben zich trouwens beijverd om het subjectieve element, het (onvermijdelijke) toevoegsel van de berijmer, zo klein mogelijk te doen zijn. Alweer gaat Luther vooraan, zij het dat hij zelf niet kon wat hij van anderen verlangde, zij het ook dat vele ‘lutherse’ psalmberijmers liever de meester volgden in het dichten van een nieuwtestamentisch *psalmlied*. Maar in vele voorredenen van rijmpsalters zal men de verontschuldigende verklaring aantreffen dat niets is opgenomen dat niet met het Woord van God *overeenkomt*. We zien dan ook een aantal berijmers de bijbeltekst door middel van enkele rijmwoorden pasklaar maken voor de strofe. Het bijbelwoord - liefst dat in de nieuwe, ‘gezuiverde’, want naar de veritas hebraïca bewerkte vertaling - moest af te lezen zijn uit het gedicht. Zelfs Van Zuylen van Nyevelt raadpleegde ijverig zijn volkstaalbijbel. Anderen zien we de nieuwe psalmencommentaren bestuderen met het doel de oerzin van de psalm te achterhalen. Zo wordt bij de besten de psalm een doorzichtig, in zijn onderdelen samenhangend lied, een interpretatie van een soms duistere bijbeltekst: een resultaat dat de Reformatoren slechts aangenaam kon zijn, aangezien het tegemoet kwam aan hun eis van verstaanbaarheid. Het moet als

een compliment voor Marot worden opgevat dat Calvijn zijn psalmen aanvaardde, er zelfs zijn eigen berijmingen voor supprimeerde.

Niet alleen de tekst en de vorm hadden hun integriteit verloren, ook de muziek moest een principiële karakterverandering ondergaan, wilde de psalm werkelijk de kerkelijke volkszang dienen. De gregoriaanse opvatting van de psalmodie behandelde de psalm of het psalmdeel als een eenheid, in de verte te vergelijken met een doorgecomponeerd lied. Ik durf geen uitspraak te doen in de kwestie of de voor de psalmen gecomponeerde of geadapteerde 'melodieën' voor de tijd van Gregorius de Grote een expressief karakter hadden. Het recitatief met zijn sterk statisch karakter laat, zo zijn wij geneigd te zeggen, weinig expressiemodulatie toe. Wie dat een tekort acht, moge bedenken dat de eis dat de melodie de gevoelsinhoud van de poëzie tot uitdrukking moet brengen, een eis van de Romantiek is, die niet alleen het dóórgecomponeerde lied zou scheppen, maar zelfs het 'Lied ohne Worte'. Welke volksliedcomponist of -zanger heeft zich ooit om die eis bekommerd? De middeleeuwse zeker niet. Van een groot aantal middeleeuwse en 16e-eeuwse volksmelodieën vragen we ons zelfs af, of het karakter wel past bij de grondstemming van het lied. Dit is trouwens ook de oorzaak dat juist in die tijden de contrafactuur zo bloeien kon. Menige 'wereldlijke' zangwijs leek als geschapen voor een geestelijk lied. Daarvan hebben de berijmde psalmen geprofiteerd. De ambivalentie (of zelfs wel polyvalentie) van vele volksmelodieën heeft ze geschikt doen zijn voor lof- en klaagliederen, voor boete- en dankzangen binnen het kader van eenzelfde psalm.

De Franse berijming neemt in zekere zin een uitzonderingspositie in. De individuele strofebouw van Marot, straks nagevolgd door de Bèze, liet, op een enkele exceptie na, geen adoptatie van bestaande melodieën toe. Deze moesten opzettelijk gecomponeerd worden en nu zien we dat componisten als Loys Bourgeoys en Maître Pierre wel degelijk rekening gingen houden met de grondstemming der afzonderlijke psalmen, niet in 19e-eeuws romantische zin, maar in 16e-eeuws renaissancistische. Een van de treffendste voorbeelden acht ik de vervanging van de melodieën (Straatsburg 1539 en Genève 1542) bij Marot's psalm 51 door Bourgeoys, of de aanwending van de martiale melodie bij psalm 68 van de Bèze (oorspronkelijk bij psalm 119: *Es sind doch selig alle die*, en door Calvijn aangenomen voor zijn psalm 36 in de *Aulcuns Pseaulmes*).

De verwantschap van een aantal gregoriaanse melodieën met de synagogale zang is in onze eeuw wel overtuigend aangetoond. Ook de uitvoeringswijze door solist, koor of koren in responsoriaal en antifonaal gezang, herinnert aan de synagogale praktijk. In het reformatorisch psalmgezang daarentegen is niets van dit alles behouden: de gemeente zingt in haar geheel, unisono, syllabische melodieën, die in Duitsland enige, in Genève zo goed als geen melismen toelaten (De *Souterliedekens* staan in deze apart). De ontdekking van gregoriaanse, resp. synagogale motieven in de thematiek van Bourgeoys en Maître Pierre doet aan het feit van het principieel anders-zijn niets af.

Bij de bespreking van bundels en afzonderlijke psalmen hebben we herhaaldelijk stilgestaan bij het poëtisch gehalte van de berijming. Het geheel nogmaals overziende moeten we concluderen dat van modern standpunt uit beschouwd, menige berijming niet uitkomt boven jammerlijk maakwerk. We weten echter dat de tijdgenoot vaak anders oordeelde. Zijn appreciatie van poëzie was niet altijd aan puur-esthetische normen gebonden; van de psalmberijmingen mogen we aannemen dat juist

een aantal buiten-poëtische factoren de waarde hebben bepaald. Men kan het ook zo zeggen: de religieuze ontroering die een berijmde psalm vermocht te wekken, behoefde zich niet volgens dezelfde wetten te voltrekken als de esthetische ontroering bij profane dichtkunst. Men mag echter stellen, dat ook toen het taal-schoonheidsgehalte de religieuze ontroering mede heeft gewekt.

We hebben tussen de psalmberijmingen van Duitsland, Frankrijk en de Nederlanden tal van samenhangen ontdekt. Luthers oproep tot het berijmen van psalmen heeft vooral in Straatsburg sterke weerklank gevonden. In het algemeen hebben de dichters daar zich dicht aan het beginsel van bijbeltekstgetrouwheid gehouden. Het is Straatsburg dat Clément Marot zijn vorm en zijn principe leerde. Dat Marot een andere weg ging dan Bucer's stadgenoten, doet aan de constatering weinig af. Dat de Bèze zijn voorganger in alle opzichten volgde, merkte ik hierboven al op.

Vanwaar Willem van Zuylen van Nyevelt zijn ‘Anregung’ kreeg, weet ik niet. Wel zullen we cerder aan Duitse beïnvloeding moeten denken dan aan Franse, maar een dieper onderzoek zal hier wellicht opheldering kunnen brengen.

Samenhang tussen de *Souterliedekens* en Utenhove's berijming bestaat er inzoverre als de laatste beschouwd moet worden als de verdringer van de eerste, zoals Utenhove op zijn beurt het veld moest ruimen voor Datheen (en deze bedreigd werd door Marnix). Maar nooit had de concurrentie plaats zonder het nodige eerbetoon aan de voorganger, dat zich uitte in de ontlening van een aantal van diens dichterlijke vondsten.

Slechts de *Souterliedekens* zijn, met de beide vroegste berijmingen, door en door Nederlands te noemen. Hun verdringing geschiedde door berijmingen die op de leest van de buitenlandse melodie waren geschoeid. We kennen de oorzaken: het ontbreken van een door de overheid gesteunde evangelische Kerk enerzijds, het besef, anderzijds, van de onovertrefbaarheid van de uitheemse, met name de Franse, zangwijzen, die in de Europese kerken van calvinistische signatuur, hetzij in hun totaliteit hetzij voor een deel werden aanvaard, waardoor zij een symbool van de wederzijdse verbondenheid konden worden, zoals de gregoriaanse gezangen van de rooms-katholieke Kerk de boven-nationale eenheid van de Kerk uitdrukten en nog uitdrukken.

Bibliografisch register

A. HANDSCHRIFTEN - B. LIED- EN GEZANGBOEKEN - C. BIJBELS, PSALTERS, COMMENTAREN - D. OVERIGE 16E-EEUWSE UITGAVEN - E. VERZAMELWERKEN, MONOGRAFIEËN EN TIJDSCHRIFTARTIKELS[1]

A. Handschriften
(Alfabetisch naar vindplaats)

* AMSTERDAM, Kon. Akad. v. Wetensch. XXXVI (ter K.B. Den Haag), *onuitgeg.* - [49]
BRUGGE, Bissch. Seminarie 72/79, *uitgeg. d. K. de Gheldere* - [54]
BRUGGE, Bissch. Seminarie 72/175, *uitgeg. d. K. de Gheldere* - [57]
BRUSSEL, Kon. Bibl., Van Hulthem, *ged. uitgeg. d. N. de Pauw* - [58] *ged. uitgeg. d. C.P. Serrure* - [46]
COOLKERKE, Bibl. Baron van Caloen, *uitgeg. d.Ch. Carton* - [48]
*† DEN HAAG, Kon. Bibl. 76 E 5, *in ged. uitgeg.* - [57]
† DEN HAAG, Mus. Meerm.-Westr. 10 E 2, *onuitgeg.* - [46]
† LENINGRAD, Eremitage XX J LXIII - [54]
□ LONDEN, Br. Mus., Curzon 245 (Add. MS. 39), *onuitgeg.* - [52]
OXFORD, Bodleian, Cod. Marshall 32 (Add. C. 122), *uitgeg. door F.A. Snellaert* - [58 n. 1]
† PARIJS, Bibl. Nat., Fonds Rothschild 2946, *onuitgeg.* - [129, 130]
*† PARIJS, Bibl. Nat. fr. 2336, *onuitgeg.* - [130-134]
*† PARIJS, Bibl. Nat. fr. 2337, *onuitgeg.* - [130-134]
* PARIJS, Bibl. d'Arsenal 3632, *onuitgeg.* - [130, 131, 134]
† WENEN, Österr. Nat. Bibl. Nr. 1609, - [38 n. 4]
† WENEN, Österr. Nat. Bibl. Cod. 2644, *onuitgeg.* - [130, 131, 134]
† WENEN, Österr. Nat. Bibl. Cod. 3525, *onuitgeg.* - [130, 131, 134]

B. Lied- en gezangboeken
(*Chronologisch gerangschikt*)

1524. *Etlich Cristlich lider Lobgesang, vñ Psalm*, usw. wittenberg. M.D.Xiiij. [= M.D.XXiiij.] (* facsimile Bärenreiter Kassel 1957) - [73, 73 n. 3, 259]
1524. *Eyn Enchiridion oder Handbuchlein. eynem ytzlichen Christen fast nutzlich bey sich zuhaben, zur stetter vbung vnd trachtung geystlicher gesenge vnd Psalmen, Rechtschaffen vnd kunstlich vertentscht. M. CCCCC. XXiiij*. Gedruckt zu Erffurd, yn der Permenter gassen, zum Ferbefaß. M.D.xxiiij. - [76, 79, 86, 357]
1524. *Enchiridion Oder eyn Handbuchlein*, [usw.] *M. CCCCC. XXIIII*. Gedruckt zu Erffordt zcum Schwartzen Hornn, bey der Kremer brucken. M.D.XXiiij. Jar. - [76, 79, 86, 357]
1524. *Geystliche gesangk Buchleyn TENOR Wittemberg. M.D.iiij*. [sic!] (Het gezangboekje van Johann Walther) - [76, 79, 189, 223, 273, 345]
1524. *Teütsche Meß vnd Tauff wie sye yetzund zů Straßburg gehaltē werden*. [usw.] *Zů Straßburg. An. M.D.XXIIII*.

1 Voor A, B, C, D geldt: * in natura, † in fotocopie, □ in afschrift geraadpleegd.

Getruckt zů Straßburg durch Wolff K$\overline{\text{ö}}$pphel/auff dem Roßmarckt am. xxiiij. tag Brachmonds [= juni] im jar. M.D.XXiiij. - [97]

1524. *Teütsch Kirchen ampt / mit lobgesengen / vñ g$\overline{\text{ö}}$tlichen psalmen / wie es die gemein zů Straßburg singt vñ halt gantz Christlich* - [268]

1524. *Ordenung vnd yñhalt Teütscher Mess vñ Vesper / So yetzund im gebrauch haben Euangelisten vnd Christlichen Pfarrherren zů Straßburg.* [usw.] - [97]

1525. *Teutsch Kirchē ampt mit lobgesengen / vñ gt̃ lichen psalmen / wie es die gemein zu Straßburg singt vñ halt mit mer gantz Christlichē gebettē / dañ vorgetruckt*.
(* facs.-druk van K. Reinthaler, Erfurt 1848; * reproductie hiervan (?) bij Hasper, blz. 234-256) - [100, 292]

1525. *Das ander theyl. Straßburger kirchengesang. ---- Truckt bey Wolff Köpphel zů Straßburg*. Gedruckt zů Straßburg bei Wolff Köpphel am Roßmarckt, im jar 1525. - [100, 260, 263, 280]

1525. *Das dritt theil Straßburger kirchen ampt. M.D.XXV*.
Getruckt zů Straßburg, durch Wolff Köpphel am Roßmarckt. - [100, 104, 264, 271]

1525. *Straszburger kirchen ampt, nemlich von Insegnung d'Eeleüt, vom Tauf vnd von des herren nacht mal, mit etlichen Psalmen, die am end des bů chlins ordenlich verzeychnet sein. Wolff Köpphel. An. M.D.XXV. Mense Maio*. - [104, 330]

1525. *Enchiridion oder handbů chleyn geystlicher gesenge vñ Psalmen.... Eyn Vorred Mar. Luthers.... M.D.XXV*.
Gedruckt zu Nürmberg, durch Hans Herrgott, im jar M.D.XXV.
Herdrukt 1525, 1527 - [79, 86]

1525. *Eyn gesang Buchleyn, welche mañ yetz / und ynn Kirchen gebrauchen ist*.
Gedruckt yn der Furstlichen Stat Zwickaw, Im M.D.XXV. Jare. - [79]

1526. *Dreytzehen Psalmen zůsingen, in den vier hernach genotirten thů nen in welchem man wil Oder in dem thon Nun frewt euch lieben Christen gmein, einem Christen in widerwertigkait seer trů stlich Hans Sachs. 1526. - [86]*

1526. *EYn gantz schone vnde seer nutte ghesangk boek*, [usw.] *gedruckt M.D.XXVJ*. - [88]

1526. *Psalmē gebett. vnd Kirchen übūg wie sie zů Straßburg gehalten werden. Bey wolff Ků pphel. 1526*. - [105]

1527. (*Enchiridion*) [Titel ontbreekt]. Gedruckt zu Erffurdt zum Schwartzen Horn. M.D.XXVij. - [354]

1528. *Enchiridion geistlicher gesenge vñ Psalmen fů r die leyen, mit viel andern, denn zuvor gebessert*, [usw.] 1528.
Gedruckt zu Zwickaw durch Hans Schösperger den alten 1528. - [79]

*1530. *Psalmen gebett / vnd kirchen ů bung / wie sie zů Straßburg gehalten werden. Bey Wolff Ků pphl 1530* - [105, 281]

1531. *Geystlyke leder vppt nye gebetert tho Wittēberch, dorch D. Martin. Luther. By Ludwich. Dyetz gedruckt*. [Rostock] *M.D.XXXj*. - [93, 256]

1533. *Le miroir de tres chrestienne princesse MARGVERITE DE FRANCE, Royue de Nauarre, Duchesse d'Alencon et de Berry, auquel elle voit et son neant et son tout*. Paris, Ant. Augereau, 1533. - [128, 140, 466 n. 1]

1534. *Von Christo Jesu unserem Säligmacher, seiner Menschwerdung, Geburt, Beschneidung &c. etlich Christliche vnd trostliche Lobgsäng, auß einem vast herrlichen Gsangbuch gezogen, Von welchem inn der Vorred weiter angezeygt würdt* ... M.D.xxxiiij. [gevolgd door: *Das ander Byechlin, Das dritt Byechlin, Das vierde Byechlin d' Geystlichen gsäng*; de voorrede is van Katharina Zell].
Getruckt zu.Straßburg, bey Jacob Frölich 1535. [en M D XXXVJ] - [162 n. 6]

1534. *Geystlike leder, vppet nye gebetert tho Wittemberch, dorch D. Martin Luther.... Gedrů cket tho Magdeborch, by Hans Walther. M.D.XXXIIII*. - [93, 256]

1535. (*Geistliche Lieder zu Wittenberg. D. Martin Luther* 1535)?
Gedruckt zu Wittemberg durch Joseph Klug. M.D.XXXV. - [347, 389]

1537. *Ein New Gesangbüchlin Geystlicher Lieder, vor alle gutthe Christen nach ordenung Christlicher kirchen.... Gedruckt zu Leiptzigk durch Nickel Wolrab. 1537*.
Hoffmann von Fallersleben bezorgde een *herdruk, Hannover 1853 - [187 n. 5]

1537. *Psalmē vnd geystliche Lieder, die man zu Straßburg, vnd auch die man inn anderen Kirchen pflegt zu singen.... Straßburg durch Hans Preüssen, Inn verlegung Wolff Köpphel. Anno M.D.XXXVII*. - [107, 274]

*1537. *Der gantz Psalter, das ist alle Psalmen Dauids, an der zal 150.... 1537*. - [107, 113, 173 n. 1, 194, 352, 485]

1538. *Psalter. Das seindt alle Psalmen Dauids / mit jren Melodeiē / sampt vil Schönen Christlichen liedern / vund Kyrchēü bungē / mitt seynem*

Register. An. M.D.XXXVIII. - [107, 113, 173 n. 1]

1538. *Der New gesang psalter. darinn alle psalmen Danids an der Zal 150. in gsangsweiß gestelt.... M D XXXVIII*. (Herdruk van *Der gantz Psalter*, 1537) - [107, 173 n. 1]

1538. *Der gantz Psalter Dauids, nach ordnung und anzal aller Psalmen, deren hundert vnd fünffzig seind.... Durch Jacoben Dachser, 1538* - [110, 113, 173 n. 1]

1539. *Psalter mit aller Kirchen*ũ *būg die man bey der Christlichen Gemein zů Straßburg vnd anders wa pfl*ã *gt zů singen. Mit seinem ordenlichen Register. Straßburg bey Wolff K*õ *phl*.

Zů Straßburg bey Wolff K*õ* pffel. Anno M.D.XXXIX. - [107, 114, 173 n. 1]

1539. *Geistliche lieder, auffs new gebessert vnd gemehrt*, usw. Gedruckt zu Leyptzick durch Valten Schumañ M.D.XXXIX. - [325]

[1539] [*Saulmes de Clement Marot*], Genève, Jean Girard [1539?] - [131 + n. 1]

1539. *AVLCVNS pseaulmes et cantiques mys en chant. A Strasburg*. 1539. - [117, 123, 125, 130-133, 143, 144, 158, 163, 165, 286, 288, 290, 296, 305, 306, 310, 323, 329, 360, 567]

* *Réimpression phototypographique précédée d'un avant-propos* par D. Delétra, Genève 1919

* *Calvin's First Psalter 1539, Edited*... by Sir Richard R. Terry, London 1932

* Facsimile bij H. Hasper, *Calvijns beginsel*, enz. (1957), blz. 456-471.

1539. *Een denoot eñ profitelijck boecxken, inhoudēde veel ghestelijcke Liedekens eñ Leysenen / diemē tot deser tijt toe heeft connen gheuindē in prente oft in ghescrifte: wt dinersche steden eñ plaetsen bi een vergadert eñ bi malcanderē ghenoecht.... Gheprēt in die triumphelike coopstadt van Antwerpen / op die Lombaerden veste / tegen die guldē hant ouer. By mi Symon Cock. Met. K. Priuilegie*. - [174 + n. 2, 178, 181, 184, 186, 189, 190, 196, 243, 245, 350].

* Opnieuw uitgeg. door D.F. Scheurleer, 's Gravenhage 1889.

1540. *Nüw gsangb*ũ *chle von vil schönen Psalmen vnd geistlichen liedern, durch ettliche diener der kirchen zů Costentz*, [usw.] *Getruckt zů Zürych by Christoffel Froschouer, Im Jar D.M. XL*. - [162 n. 7, 274, 316]

1540. *Concentvs novi, trivm vocvm, Ecclesiarum usui Prussia precipue accomodati. Ioanne Kvgelmanno, Tubicinoe Symphoniarū*, [etc.] *Getruckt zu Augspurg, durch Melcher Krießstein*.

Avgvstae Vindelicorvm, Melchior Kriesstein Excudebat, An. XL. - [355]

*1540. *Souter Liedekens Ghemaect ter eeren Gods / op alle die Psalmen vā Danid*: [enz.] *Gheprent Thantwerpen / op die Lombaerdē veste tegen die gulden hant ouer By my Symon Cock. Anno M.CCCCC. ende XI. den xij. in Junio Cum Gratia et Priuilegio*. - [174, 186, 187-246, 247, 252-255, 275, 309, 325, 333, 426, 431, 433, 441, 442, 446, 459, 468 + n. 1, 486, 516, 521, 526, 561, 568]

1541. *Gesangbuch / darinn begriffen sind / die aller f*ũ *rnemisten vnd besten Psalmen / Geistliche Lieder / vnd Chorgeseng* [usw.] *Gedruckt zů Strasburg / Anno M.D.XLI*. - [113 n. 3]

* Facsimile Bärenreiter, Kassel, 1950

*1541. *Psalmes de Dauid. Translatez de plusieurs Autheurs, et principalement de Cle. Marot. Ven recongnen et corrigé par les theologiens, nommeement par nostre M.F. Pierre Alexandre, Concionateur ordinaire de la Royne de Hongrie. Lan* 1541. *Cum gratia et priuilegio*.

Imprimé en Anuers, par Antoine des Gois. Lan M.D.XLI. - [124, 130, 132, 133]

*1541. *Psalmes de Dauid,.... Ou est adjouté ung sermon du bon et manlvais pasteur.... Ven recongnen et corrige des theologiens*.

Imprime en Anvers, par Antoine des Gois. Lan M.D.XLI. - [124 n. 3]

*1542 *Trente Pseaulmes de Dauid, mis en francoys par Clement Marot, valet de chambre du Roy. Auec priuilege. Paris, Estienne Roffet, demourant sur le pont Sainct Michel, à l'enseigne de la Roze*. [Privilege:] Faict le dernier iour de Nouembre mil cinq cens xli. - [132, 134, 144]

1542 *La manyere de faire prieres aux eglises Francoyses tant denant la predication comme apres, ensemble pseaulmes et cantiques francoys qu'on chante ans dictes eglises* [etc.].... *1542*.
Imprimé à Rome par le commandement du Pape, par Theodore Brüsz Allemant, son imprimeur ordinaire. Le 15 de feburier. - [124 + n., 126, 130, 132, 144, 268, 286, 303, 306, 329, 352, 360]

*1542 *La forme des prieres et chantz ecclesiastiques auec la maniere d'administrer les Sacremens, et consacrer*

le Mariage: selon la coustume de l'Eglise ancienne.....M.D.XLII. - [126 + *n.* 1, 130, 132, 143, 144, 158, 284 n. 2, 288, 295, 305, 329, 349, 360 n.]

1542 *Les Oeuures de CLement Marot de Cahors, Valet de chambre du Roy*. [etc.] *A Lyon, Chès Estienne Dolet*. 1542. *Auec priuileige du Roy, pour dix ans.* - [133]

†1542 (?) (*Psalmes de Dauid*) Lyon, Estienne Dolet. - [132, 133]

*1542 *Der gantz Psalter Durch Johan Clausen* [usw.] *Gedruckt zu Leipzig durch Nicolanm Wolrab. M.D.XLII*. - [173 n. 1]

1542 *Der gantz Psalter Dauids, in gsangs weyse gestelt, durch Hansen Gamersfelder*. [usw.] *1542*.
Gedruckt zu Nůrmberg durch Johan vom Berg vnd Vlrich Neuber, Anno 1542. - [173 n. 1]

1542 (?) *Ein schön Geistlick Sangböck, Vpt nye mit allem vlite tho gerichtet*, usw. *Dorch Christianum Adolphum Nystadensem*.
Gedrucket tho Magdeborch dorch Christian Rödinger. - [331, 355]

1543 *Cinquante pseaumes en françois par Clem. Marot. Item une Epistre par Iny nagueres envoyée aux Dames de France*, s. *l*., 1543 - [133, 468]

[1544] [*Gesangbüchlein Geistlicher Psalmen hymnen, leider vnd gebet Durch etliche Diener der Kirchen zu Bonn fleissig zusamen getragen*....] (titel gereconstrueerd naar herdr. van 1550) - [93 n. 1, 144, 256, 274, 275, 278, 308, 309, 480 + n. 4, 523]

1545 *Geystliche Lieder. Mit einer newen vorrhede, D. Mart. Luth.....Leipzig*.
Gedruckt zu Leipzig, durch Valentin Babst, in der Ritterstrassen. M.D.XLV. - [91, 262, 354]
* Een facsimile-uitgave bezorgde Bärenreiter Verlag in 1929.

1545 *Ein New Auserlesen Gesang bůchlin / in das die bestē verdeudschten Psalmen* / [usw.] ....*zůsamē gebracht sind*.
Getruckt zů Strasburg bey Wolff Ko□phl. nach Christi geburt M.D.XLV. - [113 n. 6, 274]

1545 *La Forme des prieres et chantz ecclesiastiques*, etc. Imprimé à Strasbourg. L'an 1545 - [126, 127, 255, 276, 284, 286, 299, 300, 303, 309, 310, 333, 340, 341, 360 n., 363, 364, 395, 400, 401]

*1546 *Les Oeuures de Clement Marot, de Cahors, Vallet de Chambre du Roy. Plus amples, & en meilleur ordre que parauant. A Paris, Chés Iaques Bogard: à l'image Sainct Christophle, deuant le college de Cambray. 1546*. - [144 n. 2, 465 n. 1]

*1547 *Pseavlmes Cinqvante, de David Roy et Prophete, Tradnictz en vers francois par Clement Marot, & mis en musique par Loys Bovrgeoys.... Imprimé à Lyon chez Godefroy & Marcelin Beringen.... M.D.XLVII*. - [300 + n. 1, 310, 341, 349, 353, 361, 362, 364]

1548 *Pseavmes de David traduictz en rithme francoise par Clement Marot* [etc.] *Imprime l'an 1548*. [126, 127, 255, 276, 284, 286, 299, 303, 309, 310, 333, 340, 341, 360, 362-364, 399-401]

1549 *Pseaulmes cinquante de Dauid, mis en vers francois par Clement Marot. Lyon, Godefroy et Marcelin Beringen freres, 1549*. - [284 n. 2, 333, 339, 348, 349, 361, 362, 364, 468]

†1550 *Gsangbüchlein Geistlicher Psalmē / hymnen / leider vn̄ gebet / Durch erliche Diener der Kirchen zů Bonn / fleissig zůsamen getragen / mercklich gemeret* / [usw.]

Gedruckt zu Boñ / durch Laurentium von der M□len / Im Jar M.D.L. - [93 n. 1, 114, 255-281 *passim*, 290, 310, 325, 331, 340, 355, 362, 400, 430, 481 + n. 2, 481-490]

1551. *Trente quatre Pseaumes de Dauid, nonuellement mis en rime francoise, au plus pres de l'hebreu, par Theodore de Besze, de Vezelay en Bourgogne*. Geneue, Jehan Crespin, 1551 - [150, 333, 338, 390, 400, 401, 419, 424, 425]

[1551] ['*Eenige Psalmen, thien in getale*'], gevoegd achter: [*Een kort begrijp der leeringhe van de warachtige ende eenighe Ghemeynte Gods* (enz.)] Londen, Steven Mijerdman, M.D.LI - [250-276, 277, 307, 329, 369, 373, 374-385, 387, 407, 413]

1551. *Vyf-en-twintig Psalmen end andere Ghesangen, die men in de Duytsche Ghemeynte te Londen is gebruyckende* [enz.] - [251, 276-310, 315, 386, 387, 399, 413-415, 465 n. 1]

1552. *Pseaumes octante trois de Dauid miz en rihme Francoise. A scanoir, quarante neuf par Clement Marot.... Et trente quatre par Theodore de Besze de Vezelay en Bourgogne*. Geneue, Jacques Berjon, 1552 - [150, 419]

1553. *Der Psalter, In Newe Gesangs weise vnd künstliche Reimen gebracht, durch Burcardum Waldis*.

Zu Franckfurt, Bei Chr. Egenolff.
Getruckt Zu Franckfurt am Meyn, Bei Christian Egenolff. Anno M.D.Liij. Im Mayen. - [91, 256, 424]

1554. *Psalterz Dawida* [bezorgd door Nicolaus Rey (Rej)?, Krakau 1554] - [341, 342, 364]

*1554. *G(eistlike) Led(er) vnd Gesenge*....
Gedrückt tho Wesell by Derick van der straten. 1554. - [427]

1555. *Les cent psalmes de David qui restoyent à traduire ....par Jehan Poictevin*.
Lyon, M. Du Bois, 1555. - [397]

1556/62. *Catechismus. Ain kurtze Christliche Leer vnd underweysung für die Jugent, durch Johann Meckhart zusamengelesen*, [usw.].
Getruckt zu Augspurg, durch Philipp Vlhart, in der Kirchgassen, bey S. Vlrich - [325]

*1556. *Enchiridion Geistliker Gesenge vnde Leder*, [usw.].
Gedrůckt tho Lůbeck, dörch Jůrgen Richolff. M.D.LVI - [363 n. 1]

*1556. *Veelderhande Liedekēs / gemaeckt wt den ouden ende nieuwen Testamentē / nv derdewerf gecorrigeert* [enz.....] *Anno. 1556. Ghedruckt by Magnus vanden Merberghe / van Osterhout*. - [181]

*1557. *Vingt Pseavmes de David, Traduits selon la verité Hebraïque: & mis en rime Françoise par Lovis Des Masures Tournisien*. [....] *A Lion Par Ian de Tovrnes et Gvil. Gazeav. M.D.LVII. Auec Priuilege du Roy*. - [156]

*1557. 25. *Psalmen end andere ghesanghen diemen in de Duydtsche Ghemeynte te Londen was ghebruykende*. [....] *Ghedruckt te Embden, by Gellium Ctematium. Anno. 1557. den 4. Aprilis*. - [251, 253 n. 1, 277-307, *314*-317, 318, 426, 427]

*1558. *26. Psalmen ende ander ghesanghen, diemen in de Duydtsche Ghemeynte te Londen, was Ghebruyckende*. [....] *Ghedruckt te Embden, by Gellium Ctematium. Anno. 1558. den 28. Ianuarius*. - [251, *317*-319, 334, 367, 380-382, 384-387, 426, 427, 484, 539 n. 1]

*1558. *11. Ander psalmē door J.V. Autoor der Duydtscher ghemeynten (die te Londen was) sangkboeck*, [....] *An*. 1558. - [317, *319*-333, 334, 336-339, 349, 388, 393, 400, 415, 427, 564]

1558. [*38. Psalmen* door J. Utenhove, Embden, Gellius Ctematius, 1558] - [333-334]

*1558. *Veelderhande gheestelicke Liedekens, ghemaeckt wt den ouden ende nieuwen Testamente, nv nieus anderwerf ghecorigiert / vermeerdert eñ verbetert* / [enz.....] *Ghedruckt int iaer. An. 1558* (bij Gillis van der Erven te Embden) - [350, 371, 372]

1558. *Psalterz Dawida* [vermoedelijk bezorgd door Jakob Lubelczyk, Krakau, bij Weidner] - [341, 342, 364]

*1558. *Enchiridion Geistliker Leder uñ Psalmen. Dorch Doctor Martinus Luther*.
Gedrů cket to Hamborch Dorch Johann Wickradt den Jůngern. Anno M.D.Lviij. - [363 n. 1]

1559. *Pieśni Chrzescianskie* [verzameld door Ian Seklucyan. Königsberg, O. Daubmann, okt. 1559] - [342]

*1559. *Geistlike Leder vnde Psalmen. D. Mart. Luth. Magdeborch*.
Gedrůcket tho Magdeborch dorch Ambrosium Kerckenerum. M.D.LIX. - [363 n. 1]

*1559. *Andere 26. Psalmē Dauidis nieuwelick toeghemaeckt, ende op dicht ghestelt by. den seluen Autheur J.V. ende nu in drucke wtghegheuen, ten nutte der Nederlandtscher Ghemeynten*. [....] *An. 1559*. - [317, *335*-364, 367, 368, 389-390, 393, 399, 400, 401, 415, 416, 431]

*†1559 *11. Ander psalmē door J.V. Autheur der Duytscher ghemeynten (die te Londen was) sangkboeck* [.....] *An.* 1559 - [332, *334*, 367, 388-389, 393, 415]

1560. *Das Gros Kirchen Gesangbuch, darinn begriffen sind, die aller fürnemisten vnd besten Psalmen / Geistliche Lieder* [usw.] *Gedruckt zů Strasburg / bey Georgen Messerschmid / Anno M.D.L.X.* - [274]

1560. *Psalmes of Dauid in Englishe Metre, by Thomas Sterneholde and others: conferred with the Ebrue, & in certeine places corrected, as the sense of the Prophete required: and the Note ioyned withall.* [.....] *1560* [London, John Daye?] - [422, 425]

1561. *Les Pseaumes de Dauid, mis en rime francoise par Clement Marot et Theodore de Besze, Ausquels nous auons mis* [.....] *de la traduction de feu M. Loïs Bvdé* [etc.] - S.l., 1561. - [151]

*†1561. *LXIIII. Psalmen eñ ander ghesanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen was ghebruyckende.* [.....] *Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. An. 1561.*

- [251 n. 3, 278, 297, 306, 323-360 *passim*, 363 n. 1, 366-*367*, 397, 402, 403, 429]

1561. *Gsangbů chlein Geistlicher Psalmen / Hymnen / lieder vnd gebet / Durch etliche diener der Kirchen zu Boñ / fleissig zusamē getragen* [usw.] *Anno M.D.LXJ*.
- [93, 274, 355, 480 + n. 4, 481 + n. 2, 491]

*1561. *Hondert Psalmen Dauids. Mitsgaders het ghesangk Marie, 't ghesangk Zacharie, 't ghesangk Simeons, de thien Gheboden, de artikels des Gheloofs, t' ghebed des Heeren &c. ouerghesett in Nederlandschen dichte, door Ian Wtenhove*.
Ghedruckt te Londen, by Jan Daye voorden voorseyden Ouersetter, 21. Iunii 1561. Cum Gratia et Priuilegio Regiae Maiestatis, per septennium. - [293, 349, 351, 365, 367, *368*-401, 402, 403, 406, 414-419 passim, 425, 429-431, 432 n. 1, 515 + n. 2-517, 539 n. 1, 552, 560]

*1561. *Hondert Psalmen*, [enz.].
Gedruckt te Londen, by Jan Daye, voor den voorseyden Ouersetter, den lesten Augusti 1561. Cum gratia & priuilegio Regiae Maiestatis, per septennium.
- [368 n. 1, 401, 473 n. 2]

1561. *Psalmes Of David in English Metre, by Thomas Sternholde and others*: [etc.]
Imprinted at London, by Iohn Day, dwelling ouer Aldersgate, beneath Saint Martius. [....] 1561 - [422]

*1562. *Acht ende Dertich Psalmē / met den ghesanghe Marie ende Zacharie / ouergeset in Nederlantschen dichte / door Ioan. VVtenhoue*. [..... z. pl., j. en dr.] - [397, 402-403, 429]

1562. *Les Pseaumes mis en rime francoise par Clement Marot et Theodore de Beze*, [etc.] Geneue, Antoine Dauodeau et Lucas de Mortiere, pour Antoine Vincent, 1562. - [150]

*1562. *Les Pseavmes mis en rime francoise, par Clement Marot, et Theodore de Beze*.
(geplaatst achter *La Bible*, etc.).
De l'Imprimerie de François Iaquy. M.D.LXII. - [527 n. 1]

1562. *Das Newer vnd gemehret Gesangbůchlin* [usw.] *Getruckt zů Strasburg bey Thiebolt Berger, am Barfůsser platz, Anno* 1562.
- [424, 425]

*1562. *The whole Book of Psalmes, collected into English metre by T. Sternhold, John Hopkins, and others: conferred with the Ebrue, with apt notes to sing them withal*. [etc.]. - [422 n. 1, 425]

*1563. *Gheestelicke Liedekens, Nu neerstich gebetert, ende met vele Nieuwe, in druck noyt wtghegaen, verciert, ende op A b c ghestelt*. [.....] *Ghedruckt Anno 1563*
(bij G. van der Erven te Embden).
- [181]

1565. *Ecclesiasticus Oft de wijse sproken Iesu des soons Syrach: Nu eerstmael deurdeelt ende ghestelt in Liedekens, op bequame en ghemeyne voisen, naer wtwijsen der musijcknotē daer by gheuoecht deur Iā Fruytiers.... Ghedruckt tot Antwerpen op de Camerpoortbrugghe, inden gulden Enghel, by Willem Sylvius*....
- [426, 433, 472 + n. 2]
* Heruitgeg. door D.F. Scheurleer, Amsterdam, 1898.

*1565. *Psalmen Davids Na d'Ebreeusche waerheyt, en d'alder beste exemplairen, oft translatien, Liedekinswijs in dichte ghestelt: op de voysen en mate, van Clement Marots Psalmen. Autheur L.D.H.* [....] *Te Ghendt, By Ghileyn Manilius* [....] *Anno M.D.LXV*.
- [433-470, 521, 560]

*1565 *Een Hantboecxken / inhoudēde dē heelē Psalter des H. Propheete Dauid*. [enz.] Gheprint te Vranckfort / by my Hans de Braeker. Anno Domini. M.D.LXV.

- [*471*-492, 521, 526, 561]

*1566? *De Psalmen Davids, Ende Ander Lofsanghen, wt den Francoyschen Dichte In Nederlandschen ouerghesett, Door Petrvm Dathenvm*. [....] *Heydelbergh. M.D.LXVI*.
Gedrvckt te Heydelberghe by Michiel Chiract. Anno M.D.LXVI. - [498, *499*, 511]

* II. *De Psalmen Davids* [....] *Gheprint int Jaer ons Heeren .M.D.LXVJ.* - [498, *500*]
* III. *Alle de Psalmen Davids*. [....] *Ghedruckt* [Gent, Manilius] *in den Iare ons Heeren M.CCCCC.LXVI.* - [498, *501*]
* IV. *Die Psalmen Des K* [....] *Pr* [....] *Davids* [....] Gedruckt buyten Londen by my Merten Wendelen. Anno 1566. den 2. dach November. - [498, *502*, 503, 506]
* V. *De Psalmen Davids* [....] 1566 (Heidelberg?) - [498, *503*]
* VI. *De Psalmen Davids* [....]

Anno M.D.LXVJJ. (Delft, Schinckel?) - [*504*, 506, 508
* VII. *Die Psalmen des C* [....] *Pr* [....] *Dauids* [....] *Ghedruct. Anno.* 1567. - [*505*, 506, 508]
* VIII. *Die Psalmen des C* [....] *Pr* [....] *Davids* [....] - [506, *507*, 508]
* IX. *De CL. Psalmen Davids* [....] *Tot Rowaen, by Abel Clemence .M.D.LXVII.* - [508, *509*]
* X. *De Psalmen Davids* [....] *Tot Rowaen, by Abel Clemence. M.D.LVII* (sic!) - [510

*1566 *De Psalmen Dauidis, in Nederlandischer sangsryme, door Ian VVtenhoue van Ghentt*. [....] *Ghedruckt to Londen by Ian Daye den* 12. *Septembris. 1566. Cum gratia & prinilegio*.
- [349, 382, 403-*406*, 407-425]

*1566 *Sommighe Psalmen ende ander ghesanghen / diemē in die Christē Ghemeynte in dese Nederlandē is gebruyckende* [....] *Anno. 1566*.
- [427-429]

1566 *De Psalmen Davids, ende andere Lofsanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Christen Gemeynten in dese Nederlande is ghebruyckende, Ghedruckt Ao. 1566*. - [429]

*1567 *Alle de Psalmen des Coninckclycken Propheten Dauids*, enz. Anno 1567.
[*475*-479, 481 + n. 1, 482-490, 520]

1567 *Den geheelen Souter des Koenincklijcken Propheten Dauids*, [enz.].
Gedruckt te wesel, Int Jaer M.D.LXVII
[479 n. 3]

1569 *Psalmen, geystliche Lieder vnd Gesänge* [usw.] *Getruckt zu Straßburg* [durch Theodosium Rihel, im Jar] *M.D.LXIX*. - [325]

1572 *Di Psalmen Davids In Teutische gesangreymen, nach Französischer melodien ůnt sylben art, mit sönderlichem fleisegebrachtvon Melisso* Verfertiget in [....] Haidelberg bei Michaël Schirat, den 9. herbstmonats. 1572.
- [95, 522-525]

1573 *Der Psalter dess K̄ niglichen Propheten Dauids, In deutsche reymen* [....] *gebracht* [....] *Durch* [....] *Ambrosium Lobwasser* [....] *Leipzig, 1573*.
- [95, 521-525, 561] - *Herdruk 1576.

*1579 *De Psalmen Davids*, [....] *Door Petrvm Dathenum* [....] *Ghedruckt Anno. M.D.LXXJX*.
- [527 n. 1]

*1580 *Het Boeck der Psalmen Dauids*. [....] *Door Philips Van Marnix Heere van St. Aldegonde* [....] *t'Antvverpen, By Gillis vanden Rade* [....] *1580*. - [519 n. 4]

*1930? *Een Geestelijck Liedt-Boecxken: Jnholdende veel schoone sinrijcke Christlijcke Liedekens*: [.....] *Deur D.J.* [.....] (Haarlem, Gillis Rooman?) (Wieder CII) - [184, 236]
* Een nieuwe uitgave werd bezorgd door G.C. Hoogewerff, Utrecht 1930.

1591? *Een Gheestelijck Liedt-Boecxken: Jnhoudende veel schoone sinrijcke Christelijcke Liedekens*: [....] (Haarlem, Gillis Rooman?)
(Wieder CIII) - [184, 236]

*1591 *Het Boeck Der Psalmen*. [....] *Doir Philips van Marnix genaemt van Sint Aldegonde. Middelbvrgh, By Richard Schilders*, [....] *1591*.
- [196 n. 4, 517 n. 4, 519 n. 4]

1598 *Sovter Liedekens*, [enz.] *Gheprint t'Vtrecht / by Salomon de Roy / woonende inde Lauwerstraet / in die Druckerye. Anno M.D.XCVIII*. - [236]

*1655 *Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt Door Jacob Westerbaen* [....] *In 's Graven-hage, Gedruckt by Anthony ende Iohannes Tongerloo Boeckverkoopers Anno 1655*. - [526 n. 1]

*1741 *Kancionał Pruski*, Gdansk 1741 - [342]

*1938 *Psalmen en Gezangen voor den Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1938 - [123, 306 n. 1, 325]

*1955 *Zangbundel ten dienste van huisgezin en samenkomsten*[18] [....] verz. door Joh. de Heer, Rotterdam z.j. - [568 + n. 1]

C. Bijbels, psalters, commentaren (*Chronologisch gerangschikt*)

*1480 *De Duytsche Souter*. - Hier eyndet die duytsche souter ende is gheprent te delf in hollāt Int iaer ons heeren dusent vier hondert ende tachtich opten twalefsten dach van februario.
- [62, 200 + n. 1, 214, 218, 225, 226, 245]

*1562? *Den duytsche souter. Leyden, bi Jan seuerse*. - [200 n. 2]

1563 *Psalterium Quinc(t)uplex. Gallicum. Rhoma-*

num. Hebraicum. Vetus. Conciliatum. - 1509. *Secunda emissio*. (*Paris*) *H. Stephanus*, 1513 - [72]

*1515. *1515 Psalterium ex hebreo diligētissime ad verbū fere tralatū: fratre Felice ordinis Heremitaru3 sancti Augustini* [etc.]
... Venetijs in edibus Petri Liechtenstein Coloniēsis impressoris. Impensis... Danielis Bōbergi Antuerpiensis. - [192]

*1522. *Arnobii Afri, vetvsti pariter ac laudatissimi scriptoris commentarij, pij iuxta ac sinceriter eruditi. In omnes psalmos, Sermone Latino, sed tum apnd Afros uulgari per Erasmum Roterodamū proditi & emendati*.
Argentorati ex aedibus Ioannis Knoblouchij Mense Decembri, Anno Christi M.D.XXII. - [215 + n. 1] (Herdrukt in *Migne *P.L.* LIII)

*1523. *Psalterivm Ivxta Hebraicam Veritatem Divo Hieronymo Interprete. Mogvntiae Anno M.D.XXIII*.
- [140, 192, 199, 352]

*1523. *Hilarius Pictavensis, Episc., Lucubrationes per Erasmum Roterodamum emendatae*. (In Vol. II: *Commentarium in psalmos*)
Basileae, Froben, 1523. - [215 n. 2]

1524. *Der Psalter deutsch. Martinus Luther. Wittemberg. 1524*.
- [72-80, 86-90, 101-112, 260, 262, 278]

*1525. *Die Bibel int duitsche* (hierin: *Psalterium ghetranslateert na die Griecse ende Hebreusche waerheyt*.) .... geprēt tantwerpē bi mi Hans van Romundt. - [181]

*1526. *PSalter wol uerteutscht auß der heyligen sprach* [...] *Durch Johann Bugenhag auß Pomern*. [....] *Gedruckt zu Basel, durch Adam Petri, im iar M.D.XXVI* - [92, 176]

*1526. *Dat oude ende dat nieuvve testament*.
Antwerpen, Jacob van Liesveldt, 1526 - [181, 185, 195, 196, 199, 200, 223, 226]

*1526. *Die souter wel verduytscht wt die heylige oft Hebreeusche sprake. Verclaringhe des gheheelen psalters seer claer ende profitelic door Johānem Bugenhā g wt Pomeren* [enz.] *Een voorrede Martini Butzer* [enz.]
Bazel, Adam Anonymus (= Antwerpen, Joh. Hoochstraten), 1526
- [176, 178, 180, 181]

1527. *De parabell vonn vorlorn Szohn* [usw.] *Tho Ryga ynn Lyfflandt, am xvij. dage des Monats Februarij. M.D.xxvij*. - [89, 91]

*1528. *De Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt naden Latijuschen text gecorrigeert* [enz.]
Gheprint Thantwerpen in dye Cammerstrate/inden ghulden Eenhooren / By my Willem Vorsterman. [....] M.CCCCC. ende XXVIIJ. - [200, 201-240 *passim*, 259, 264, 290, 294, 298, 301, 309, 328, 352, 358, 393, 445]

*1528. *Biblia Habes in hoc libro prudens lector vtriusque instrumenti nouam tranlationē aeditam à reuerendo sacr theologiae doctore Sancte pagnino lucēsi concionatore apostolico Praedicatorij ordinis*, [etc.] 1528 - [192]

*1529. *S. Psalmorvm libri qvinqve ad ebraicam veritatem versi, et familiari explanatione elvcidati. Per Aretivm Felinvm theologvm*.
Argentorati, Georgio Vlrichero Andlano Chalcographo, Mense Septembri, Anno M.D.XXIX
- [140, 141, 249]

1531. *Den Souter Davids des Coninclijcken Propheets wt der Hebreusscher sprakē met alder neersticheyt weder om in Duytsche ouer gheset. ..... 1531 Gheprint Tantwerpen by my Marten de Keyser voor Godenaert vander Haghen*. - [181]

*1531. *Elvcidatio In Omnes Psalmos Ivxta Veritatem Vvlgatae* [etc.] *Per Fratrum Franciscum Titelmannū Hassellensem* [etc.]
Antuerpiae apud Martinum Caesarem. Anno 1531. Mense Iunio.

*1531. *Annotationes Ex Hebraeo atqve Chaldaeo in Omnes Psalmos. Antverpiae, Simon Cocus 1531. Mense Junio*. - [192, 445, 446] Gezamenlijk herdrukt:
*1544, Coloniae (*In Onmes Psalmos... Enarratio*)
*1553, Antverpiae (*Psalterium Davidicum*)
*1567, Antverpiae (*Elucidatio*)
*1573, Antverpiae (*Elucidatio*)
-[446 n. 1]

*1532. *Sacrorum Psalmorum libri qvinqve, ad Ebraicam ueritatem genuina uersione in Latinum traducti* [....] *Per Aretium Felinum*.
Argentorati: Georgius Vlricherus Andlanus 1532 - [140, 144 n. 2, 145, 146]

*1532 *Psalmorvm Omnivm Ivxta Hebraicam Veritatem paraphrastica* [etc.]
Antverpiae Apvd Martinum Caesarem. Anno M.D.XXXII. Mensi Octobri.
- [140, 193]
Herdrukken:
1533, Antwerpen, Mich. Hillen van Hoochstraten en W. Vorsterman
1535, Antwerpen, Joan. Grapheus (*Enchiridion psalmorvm*, etc.) - [193]

*1532 *Liber Psalmorum seu enchiridion Psalmorum ex Hebraïca veritate, latinitate Hulderici Zwinglii. Tiguri, Christ. froschoverus, 1532*
- [140]
(In 1835 herdrukt als **Enchiridion Psalmorum* in Zw.'s *Opera Completa* V, Turici
- 140 n. 5)

*1532 *De Bibel*. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1532. (Herdruk ed. 1528) - [200 n. 2]

*1533 *Pia Brevis ac dilvcida in omnes Psalmos explanatio sanctissimi viri D. Haymonis, olim Episcopi Halberstatten* [etc.]
Antuerpiae ex officina Graphei Anno M.D.XXXII
- [215 + *n. 3* - 217]

*†1534 *Dē Psalter des coninclijckē Prophete Dauids na die Hebreeussche waerheyt ouergeset tē eerstē in Latijnscher sprake door dē eerwaerdigen Leraer Meester Iohannē Cāpensem* [enz.]
Hier is ooc bi geset des eerwaerdigen Leraers S. Athanasij boecxkē tot Marcellinū. [....]
Ghеprent tot Leyden by mi Peter Janszoon [....] M.CCCCC en xxxiiij.
- [193, 194, 198, 199, 209-211, 213, 444]
Herdrukken:
1534, Delft, Corn. Heynr. Lettersnijder
*†1534, Antwerpen, Jan Cock
1534, Antwerpen, Jan van Loo
1537, Leiden, Pieter Jansz.
1537 en Leiden, Peter Claesz. van Balen
1538, -[194]
*1548, Antwerpen, Marie Anxt. - [194]
1555, Antwerpen, Wed. Jacob van Liesvelt
- [444]

*†1534 *Paraphrase / cest a dire / Claire translation faicte iouxte la sentēce non pas iouxte la Lettre / sur tous les Psalmes selon la verite Hebraique. faicte par Jehan Campēsis* [....] *M.D.xxxiiij*lb - [140-142, 144 n. 2, 193]

*1534 *Verteutschung aller Psalm wie die Joannes Campensis* [....] *in das latein gebracht hat. 1534* (Herdrukt: Augspurg 1536)
- [193 n. 4]

1535 *A paraphrasis upon all the Psalmes of David* [etc.] (Antwerpen, Wed^{e}. *C*(hristoffel) *E*(ndoviensis) [= Van Ruremund] 1535
- [193 n. 4]

*1535 *La Bible Qui est toute la Saincte escripture* [....] *translatez en Francois*. Acheue dimprimer en la Ville et Conte de Neufchastel, par Pierre de wingle, dict Pirot picard. Lan M.D.XXXV le iiij^{e} iour de Juing.
- [119, 137, 138, 147 n. 3, 561]

1537. *Paraphrase cest a dire Interpretation sur tous les Psalmes selon la verite Hebraique* [etc.]
(Antwerpen, Wed^{e} Mart. de Keyser, 10 Juni 1537) - [193]

*1540. *La Bible en laquelle sont contenvs tovs les livres canoniques de la Saincte Escritvre* [etc.] *M.D.XL*.
- [138, 139, 561]

†1542. *Paraphrase c'est a dire, claire, et briefue interpretation sur les Psalmes de Dauid*. [....] *Le tout faict par Campensis*.
A Lyon. Chès Estienne Dolet. 1542
- [193 n. 4]

*1542. *Den Bybel met groter neersticheyt ghecorrigeert* [enz.] Gheprent Tantwerpen op die Camerpoortbrugghe / inden Schilt van Artoys / By my Jacob van Liesuelt / Int Jaer ons Heeren. M.CCCCC. ende .xlij. den iij. dach Junij.
- [200 n. 2, 201-220 *passim*, 254, 262, 263, 266, 277, 279, 285-309 *passim*, 322-330 *passim*, 340, 348, 352, 357, 363, 364, 376-401 *passim*, 411-413, 430, 438, 445]

*1546. *Liber Psalmorvm Davidis. Annotationes in eosdē ex Hebraeorum commentariis. Lvtetiae. Ex officina Rob. Stephani typographi Regii. M.D.XLVI*.
- [49, 352]

*1547. *Sacrorvm Psalmorvm libri qvinqve* [....] *Nunc denuò, non paulo maiore quàm antea, & fide & diligentia emendati. Aretio Felino autore*.
Basiliae, per Ioannem Hervagivm, anno salvtis hvmanae. M.D.XLVII. Mense Septembri.
- [302 + n. 1, - 303, 305, 309]

1548. *Den gheheelen Bybel* [....] *onlancs te Loeuen by*

sekeren gheleerde wt beuel der Keyserlijcker Maiesteyt ghecorrigeert ende aldaer Ghedruct. Ghedruct in die vermaerde Uniuersiteyt ende stadt van Loeuen / by my Bartholomeus van Graue [....] *Int iaer ons Heeren. M.CCCCC en XLVIIJ*. [....]
- [438, 442]

*1551. *In Sacrosanctum Dauidis Psalterium Commentarij*, [....] *Per Wolfgangvm Mvscvlum Dusanum*. [....] *Basileae*.
Basileae, per Ioannem Heruagium, Anno Salutis humanae M.D.LI. Mense Februario. - [151 n. 3, 521 + *n. 1*]

*1553. *D. Hieronymi Opervm Octavvs Tomvs Commentarios in Psalterivm habet: Accessit his Psalterium triplici lingua, Hebraica, Graeca, & Latina. Froben Basileae M D LIII*.
- [28]

*1556/57. *Liber Psalmorvm Davidis. Tralatio duplex. Vetus & Noua*. [etc.] *Oliva Rob. Stephani, M.D.LVI*.
(*Achterin*:) [....] Anno M.D.LVII. Cal. Ian. - [144 n. 2, 145, 146, 332 + *n. 1*, 333, 338-401 *passim*, 430, 431, 511]

*1557. *In librum Psalmorum, Johannis Caluini commentarius. Oliua Roberti Stephani. M.D.LVII*. - [119, 151, 521 + *n. 1*]

*1558. *Biblia, Dat is de gheheele Heylige Schrift, in gemeyn Nederlandtsch duytsch*.

Ghedruct tot Embden by Steuen Mierdman ende Jan Gheylliaert. An. 1588
- [410]

*1558. *M. Antonii Flaminii in Librvm Psalmorvm brevis Explanatio*, [etc.] *Antverpiae, Ex Officina Christophori Plantini sub Vnicorni aureo. 1558.*
- [444, *445*, 456]

*1558. *Le Livre des Pseaumes exposé par Iehan Caluin. Imprimé par Conrad Badius M.D.LVIII*.
- [521 n. 1]

*1561? *Psalter Des Koninclicken Propheten Dauids. Eertijts door Joannem Bugenhagen Pomeranum in Latijn beschreuen*. [enz.]
Ghedruckt te Geneue / door Petrvm Stephanum van Gendt.
- [176 + n. 6]

1562. *Biblia: Dat is, De Gantsche Heylighe Schrift, grondelick ende trouvvelick verduydtschet*, [enz.] *Ghedruckt te Embden, Anno, 1562, den 7. Martij*.lb - [410-414, 419-423, 425, 442, 484, 486, 488, 489, 508, 520, 521, 525, 528,-549 *passim* 561]

*1562. *La Bible, qvi est tovte la Saincte Escritvre*, [etc.] *De l'imprimerie de François Iaquy. M.D.LXII*.
- [144 n. 1, 145, 146, 148 n. 4, 152-158, 282, 283, 390, 466 n. 2, 527 n. 1]

*1571. *Biblia Dat is, De Gantsche Heylighe Schrift, grondelic ende trouwelick Verduydtschet*. [....] *Ghedruckt Anno, 1571*. - [527 n. 1]

D. Overige 16E-eeuwse uitgaven (*Chronologisch gerangschikt*)

1517. *DIe syben Bůβ psalmē Mit teütscher auβlegung* [usw.] *Durch den Hochgelerten Doctorē Martinū Luther Augustiner zů Wittemberg*.

- [85 n. 1] * Herdrukt in *W.A.* I

1522 *Eyn bett buchlin* [....] *D. Martini Lutheri. Gedruckt zu Wittemberg. 1.5.22*.
- [73, 85 + *n. 3*, 196]
* Herdrukt in *W.A.* X, 2.

*1524 *Philipps Melanchthons Handtbu̇ chlein / wie man die Kinder zů der geschrifft vnd lere halten sol. Wittenberg M.D.XXiiij*.
- [197]

*1525 *Grund vñ Vrsach auß gotlicher schrifft d' neüwerungen* [...] *zů Straßburg fürgenommen*. [....] *Martinus Butzer*
Geben zu Straßburg. xxvj. Decembris. 1524 [98-100, 105, 158, 159, 161, 163, 248]

1533 *Linstruction des enfans / cōtenat la maniere de prononcer et escrire en frācoys*. [....]
De Genesve. 1533
- [197 n. 1]

*1533 *De Fonteyne des leuens* [enz.]
Gheprent tot Delft in Hollant / bi mi Cornelis henriczoen. Lettersnijder. Anno. M.CCCCC ende .XXXIII.
- [237, 238, *239*-243]

*1533 *Fons vitae, .ex quo scaturiunt suanissimae cōsolationes* [etc.]
Antverpiae, apud Martinū Caesarem. An. MD.XXXIII Mense Septembri. - [240, 242]

*1546 *Der CXX. Psalm, Ein danck vnd Betpsalm, wider die falschen zungen*, [usw.] *Durch Martin Bucer*. [....] *Anno. M.D.XLVI*.
Strasburg: In Knoblochs druckerei, Durch Georg Messerschmid.
- [267, 268]

*1551 *De Catechismus, oft Kinder leere, diemen te Londen, in de Duytsche ghemeynte, is ghebruyckende*. [....] *Ghedruckt tot Londen, by Steuen Myerdman. An.* 1551
- [252 n. 2, 430, *437 n. 1*, 447]

1551 Louis Budé, *Les Pseaumes de David*, Genève 1551 - [151 n. 4]

*1554 *De Christlicke Ordinanciē der Nederlātscher Ghemeynten Christi* [enz.] *Doer Marten Microen*. [....] *Ghedruckt buyten Londen, doer Collinus Volckwinner. Anno, 1554*.
- [307, 308 + n. 1 en 2, 315, 316 n. 1, 436]

*1556 *Het Nievvve Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi*, [enz.] *Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. An. 1556. Nouemb. 3*.
- [312-314, 410, 431]

*1557 *Het gheuoelen Joannis a Lasco*. [....] *Of het den Christenen* [....] *eenighβins verorloft is, dat zy zick in den Pauwstlicken godsdiensten* [....] *vinden laten*. [....] *Anno. 1557*.
Ghedruckt te Embden by Cellium Ctematium Anno. Domini. 1557. den .19. Martii.
- [337 n. 2, *448*]

*1557 *De Catechismus, oft Kinder leere / diemen te Londen / in de Duydtsche Ghemeynte was ghebruyckende*. [....]
Ghedruckt te Embden, by Gellium Ctematium. Anno. 1557. Aprilis. 20.
- [252 n. 2]

1560 *Simplex et fidelis narratio de institvta ac demvm dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia* [....] *Per Ioannem Vtenhouium Gandauum. 1560*
Basileae, ex officina Ioannis Oporini, Anno Salutis humanae M.D.LX. Mense Martio.
- [310 n. 1, 311 n. 1, 320, 338]
* Herdrukt in *BRN* IX

*1562 *Le Catechisme, c'est a dire, le Formulaire d'instrvire les enfans en la Chrestienté* [etc.] in: *La Bible*, Jaqui, 1562 - [466 n. 2]

1563 *Kurtze und warhafftige Erzehlung* [usw.] (P. Dathenus; gedrukt te Heidelberg - zie Ruys, blz. 260 v.)
- [495]

1563 [*Refereynen ende Liedekens*].... *zijn voleyndt te drucken den .xxij. Augusti. Anno. 1563. Ende gheprint inde Princelijcke Stadt van Bruessele, by Michiel van Hamont* [enz.] - [467]

*1565 *Een kort begrijp / der leeringhe van de warachtighe / ende eenighe Ghemeynte Gods / ende Christi* [enz.] *Anno 1565*. - [250]

*1565 *Den Hof en Boomgaerd der Poësien* [enz.] *Autheur Lucas D'Heere, Schilder van Ghend. Te Ghendt, By Ghileyn Manilius* [....] *Anno M.D.LXV*.
- [434, *439, 440*, 442, 468, 469, 470]

*1568 *Chronica Carionis* [....] *Wt de Hoogh-Duytsche Sprake overghesett door W.V.N.*

Dordrecht, J. Canin - Amsterdam, C. Claesz, 1568. - [244 + n. 1]
* Herdr. in 1629 bij Ian Iansz te Arnhem
- [244 n. 1]

1570. *Een seer schoon Spel van zinnen, Ghemaeckt by mijn Heer Johan Wtenhove* [....] *Ghedruckt Anno 1570*.
- [248 n. 1]
1580. [PH. DE MORNAY - Lucas de HEERE] *Tractaet ofte Handelinge van de Kercke* [....] Antwerpen, Chr. Hauwelius voor Jaspar Troyens, 1580 - [450]
1582. *Een Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde* [....] *Door Peeter Dathenum* [....] *Thantwerpen: Bij Jaspar Troyens* [....] *Anno 1582* (herdr. v. 1559) - [512 n. 1]

E. Verzamelwerken, monografieën en tijdschriftartikels *(Alfabetisch gerangschikt)*

AA, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, XIII, Haarlem z.j. - [235 n. 1, 241 n. 1]
ACQUOY, J.G.R., *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*, in: *Archief v. Nederl. Kerkgesch*. III (1886) - [59]
ACQUOY, J.G.R., *De Psalmwijzen der Nederlandsche*

Hervormde Kerk en hare herziening, in: *Archief v. Ned. Kerkgesch*. IV (1892/3) - [306 n. 2, 316 n. 2, 518 n. 4]
ACQUOY, J.G.R., *De Vijf, in den toren te Boskoop gevonden Boekjes beschreven en toegelicht*, in: *Archief v. Ned. Kerkgesch*. VI (1896) - [427-429, 497]
ADAM, Melchior, *Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum*, [etc.], Haidelbergae M.DC.XX. -[524 n. 3]
ALLEN, P.S. et H.M., *Opvs Epistolarvm Des. Erasmi Roterodami denvo recognitvm et avctvm*, VI (1525-1527), Oxonii MCMXXVI - [60 n. 3]
[ALTING, H.] - *Henrici Altingii Historia Ecclesiae Palatinae*, in: *Monumenta Pietatis et Literaria Virorum in re publica et literaria Illustrium, Selecta* [etc.], Francofurti ad Maenum, Anno MDCCI - [114 n. 2, 522 + n. 1, 523]
[ALTING, H.] - *Mensonis Altingii... vita, descripta per Ubbonem Emmium. Accedunt Henrici Altingii Historia de Ecclesiis Palatinis. Ex autographo emendata et aucta* [etc.], Groningae 1728 - [522 n. 1]
[AMELN] *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, nach den Quellen herausg. von Konrad AMELN, Christhard MAHRENHOLZ und Wilhelm THOMAS, III. Band, 1. Teil, Göttingen 1950 - [115 n. 1]
ANEMA, Seerp, *Wat bracht ons Wencélius'* '*Esthétique de Calvin*?', Aalten z.j. - [162 n. 1]
ANDRIESSEN, Andreas, *Aanmerkingen op de Psalmberymingen van Petrus Dathenus; in welke uit het algemeen gebrek van taal- en dightkunde, onheblyke wantaal van psalm tot psalm voorkomende, en ongelykvormigheidt aan den text, Derzelver onbestaanbaar Gebruik, en Noodtzaaklykheidt der Veranderinge vertoont en aangedrongen wordt*. Te Middelburg, en Amsteldam, By Louis Taillefert, Dz. en Dirk onder de Linden, 1756 - [520 n. 2]
ARNOLD, Th., (*Verslag van een onderzoek naar een uitgave van de Psalmen van Datheen*) in: *VMKVA* 1898 - [450 n. 7, 501]
ATGER, A., *Histoire et rôle des Cantiques dans les Églises réformées de langue française*, Genève 1883 - [169 n. 2]
BAIRD, Henry Martin, *Theodore Beza. The Counsellor of the French Reformation*, New York and London 1899 - [149 n. 1]
BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J.N., *Het Franse Psalmboek met gebeden van Augustin Marlorat*, in: *Kerk en Eredienst* XII (1957) - [150 n. 4]
BATIFFOL, Pierre, *Histoire du Bréviaire romain*[3], Paris 1911 - [27 n. 3]
BAUM, Ad., *Magistra und Reformation in Strassburg bis* 1529, Straszburg 1887 - [173 n. 2]
BAUM, Johann Wilhelm, *Theodor Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt*, Leipzig 1843 - [149 n. 5]
BAUM, Johann Wilhelm, *Capito und Butzer*, Elberfeld 1860 - [96 n. 5]
BÄUMER, Suitbert, *Geschichte des Breviers*, Freiburg i. Br. 1895 - [27 n. 3, 35 n. 1]
BÄUMKER, Wilhelm, *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen von den frühesten Zeiten bis gegen Ende des siebzehnten Jahrhunderts* I, II, Freiburg i. Br. 1886, 1883 - [I: 35-37, 97 n. 3; II: 37 n. 3 en 4, 38 n. 1, 69 n. 1]
BÄUMKER, Wilhelm, *Niederländische geistliche Lieder nebst ihren Singweisen*, Leipzig 1888 - [48 n. 2, 59]
BAUR, F. e.a., *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* II[2]-III, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Brussel, 1949, 1944 II: zie MIERLO, J. van; III: zie Es, G.A. van, ROMBAUTS, E.
BAYLE, P., *Oeuvres diverses* I, La Haye 1702 - [59]

BEATRIJS. Eerste integrale reproductie van het handschrift, naast de tekst in typographie, onder de leiding van Dr. Jur. VERHOFSTEDE; *met een bijdrage van* Dr. J. VAN MIERLO S.J.; *een beschrijving van de codex door* Dr. G.I. LIEFTINCK *en een bibliographie door* Dr. Rob. ROEMANS, Antwerpen z.j. (1947) - [57]
BECKER, Ph. Aug., *Clément Marots Psalmenübersetzung*, in: *Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philol.-hist. Klasse*, 72. Band 1920, Leipzig 1921 - [130 n. 1, 131 n. 1, 135 n. 2, 137 n. 3, 141 n. 1-3 en 4]
BECKER, Ph. Aug., *Clément Marot. Sein Leben und seine Dichtung*, München 1926 - [128 n. 1, 135 n. 2, 137 n. 3]
BENNINK JANSSONIUS, R., *Geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland*, 2e dr., Amsterdam 1863 - [1]
BENOIT, Jean D., *Calvin à Strasbourg-*, in: *Calvin à Strasbourg* (zie: CALVIN) - [116 n. 2, 117 n. 2]
BEREDENEERT VERTOOG over de noodzaaklykheid en de beste wyze eener veranderinge of verbeteringe in de Psalmberyminge .... Te Rotterdam, By Reinier Arrenberg, MDCCLXII - [1, 519 n. 2, 520 n. 3]
BERGMANS, Paul, *La Typographie musicale en Belgique au XVIe siècle*, s.l. et s.d. (1929 of 1930) - [196 n. 2, 501]

BERNET KEMPERS, K.Ph., *Die 'Souterliedekens' des Jakobus Clemens non Papa. Ein Beitrag zur Geschichte des niederländischen Volksliedes und zur Vorgeschichte des protestantischen Kirchengesangs*, in: *Tijdschr. der Ver. voor Nederl. Muziekgesch.*, Deel XII en XIII, Amsterdam 1928 en 1929 - [1, 190 n. 2, 230 n. 1, 236 n. 4]
BERNUS, Auguste, *Théodore de Bèze à Lausanne*, Lausanne 1900 - [149 n. 6]
BIBLIOTHECA BELGICA, 2me série, T. XVI - [439 n. 5]
BIBLIOTHECA SELECTISSIMA, sive Catalogus Librorum... Quae vendentur... Te Amsterdam, By Salomon Schouten, 1744 - [276 n. 1, 334 n. 1, 429 n. 2, 471, 472, 473 n. 1, 503, 504, 508]
BIJBEL. Nieuwe Vertaling op last van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies, Amsterdam 1951 - [7 n. 1]
BLEEK, F. - WELLHAUSEN, J., *Einleitung in die Heilige Schrift* I, 5e Aufl. Berlin 1886 - [19 n. 1]
BLOMMAERT, Ph., *Levensschets van Lucas de Heere*, Gent 1853 - [435 n. 1]
BLUME, Friedrich, *Die evangelische Kirchenmusik* (*Handbuch der Musikwissenschaft herausg. von Ernst Bücken*), Potsdam (1931) - [83 n. 4, 190 n. 1]
BOENDALE, Jan van, *Der Leken Spiegel*, uitgeg. door M. de Vries, Leiden 1844-1848 - [58 n. 1]
BONNARD, Jean, *Les Traductions de la Bible en vers français au moyen âge*. Paris 1884 - [42-43]
BORCHLING, C., *Mittelniederdentsche Handschriften in Skandinavien, Schleswig-Holstein, Mecklenburg und Vorpommern. Zweiter Reisebericht. Mnd. Hss. in Wolfenbüttel und einigen benachbarten Bibliotheken. Dritter Reisebericht*, in: *Nachrichten von der Königl. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen, Philol.-hist. Klasse*, Göttingen 1900, 1902. [II: 40 n. 4, 58 n. 1; III: 40 n. 3 en 4, 58 n. 1]
BOVET, Félix, *Histoire du Psautier des Églises réformées*, Neuchatel-Paris 1872 - [118 n. 3, 148 n. 2]
BRANDEN, L. van den, *Het Streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de* 16*e eeuw*, Gent 1956 - [400 n. 1, 431 n. 1, 435 n. 2]
BRAUNE, Wilhelm, *Althochdeutsches Lesebuch*, 7e Aufl., Halle a. S. 1911 - [36 n. 4, 38 n. 4, 39 n. 1]
BREEN, Joh. C., *Stichtelijke Liederen van Laurens Jacobszoon Reael*, in: *Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis*, VI (1897) - [236 n. 1]
BREEN, Joh. C., *Laurens Jacobszoon Reael*, in: *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks, X, 's-Gravenhage 1899 - [236 n. 3, 237 n. 1]
BRN (= *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*), zie CRAMER, S. en F. PIJPER.
BRUIN, C.C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937 - [193 n. 1, 200 n. 1 en 3, 214 n. 1, 312 n. 2 en 3, 313 n. 2 en 4, 404 n. 1 en 2, 410 n. 1, 442 n. 2, 444 n. 1, 517 n. 2]
BRUIN, C.C. de, *Bijdrage tot de geschiedenis der middelnederlandse psalmvertalingen*, in: *Bundel Opstellen van oud-leerlingen aangeb. aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys*, Groningen-Batavia 1940 - [54 n. 1, 200 n. 2]
BRUNING O.F.M., E. e.a., *Psalmen... ook voor ons?*, Alverna 1954. - [63, n. 3]
BRUNING O.F.M., E., *De Middelnederlandse Liederen van het onlangs ontdekte Handschrift van Tongeren* (*omstreeks* 1480), Antwerpen-Amsterdam 1955 - [59]

BUSSCHER, Edmond de, *Lucas de Heere*, in: *Biographie Nationale de Belgique*, V, Bruxelles 1876 - [435 n. 1]
[CALVIN] - *Iohannis Calvini Opera quae supersunt omnia ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss*, VI, X, Brunsvigae 1867 - [VI: 117 n. 4, 125 n., 126 n. 1 en 2, 159 n. 1 en 3; X: 117 n. 5, 132 n.]
[CALVIN] *Calvin à Strasbourg (1538-1541). Quatre Études publiées à l'occasion du 400e anniversaire de l'arrivée de Calvin à Strasbourg par les soins de la Commission Synodale de l'Église réformée d'Alsace et de Lorraine*, Strasbourg s.d. (1938) - [116 n. 2 en 3]
CAMPAN, Ch. - Al., zie ENZINAS.
CATALOGUS van de Muziekwerken en de Boeken over Muziek, [van Dr. D.F. Scheurleer] Tweede Deel, 's-Gravenhage 1924 - [508]
CATALOGUS - Salomon Schouten CAT LE LONG), zie: *BIBLIOTHECA SELECTISSIMA*.
CHAIX, Henri, *Le Psautier huguenot. Sa Formation et son Histoire dans l'Église réformée*, Genève 1907 - [149 n. 6, 169 n. 2]
CHEVALIER, Ulysse, *Poésie liturgique traditionnelle de l'Église catholique en Occident ou Recueil d'Hymnes et de Proses usitées au moyen âge et distribuées suivant l'ordre du Bréviaire et du Missel*, Tournai M.DCCC. XCIV - [31 n. 2, 34 n. 2]
CHOTZEN, Th. en A.M.E. DRAAK, *Beschrijving der Britsche Eilanden door Lucas de Heere*, Antwerpen 1937 - [438 n. 1, 450 n. 4]
COLLOT D'ESCURY, H., *Holland's Roem in Kunsten en Wetenschappen, met Aanteekeningen en Bijdragen*,

Vierde Deel, Tweede Stuk, 's-Gravenhage 1830 - [238]
COMMER, Franciscus, *Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI*. (Berolini 1844-1858) Tom. XI. *Souterliedekens*. - [1]
CORDIER, Leopold, *Der deutsche evangelische Liederpsalter, ein vergessenes evangelisches Liedergut* (*Vorträge der theol. Konferenz zu Gieszen*, 45. Folge), Gieszen 1929 - [91 n. 3, 108 n. 1]
COURTOIS, Daniel, *La Musique Sacrée dans l'Eglise réformée de France*, Paris 1886 - [42 n. 4]
COURVOISIER, Jaques, *Bucer et Calvin*, in: *Calvin à Strasbourg* (zie: CALVIN) - [116 n. 3]
COUSSEMAKER, E. de, *Notice sur les Collections musicales de la Bibliothèque de Cambrai*, Cambrai 1843 - [165 n. 3]
COUSSEMAKER, E. de, *Chants populaires des Flamands de France recueillis et publiés avec les mélodies originales* [....] Nouvelle Édition, Lille 1930 [Eerste uitg. Gand 1856] - [59]
CRAMER, S. en F. PIJPER, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden*, opnieuw uitgegeven, I, V, IX, 's-Gravenhage 1903, 1909, 1912.
I. (*Polemische geschriften der Hervormingsgezinden*) - [197 n. 2-5]
V. (*Nederlandsche Anabaptistica* - [221 n. 2]
IX. (*Geschriften van gemengden aard - van Utenhove, Coolhuyn e.a.*) - [310 n. 1, 311 n. 1, 314 n. 2]
CRECELIUS, W., *Ueber die ältesten protestantischen Gesangbücher am Niederrhein*, in: *Zeitschr. des Bergischen Geschichtsvereins*, V. Bd., Bonn 1868-1870 - [525 n. 5]
DANKBAAR, W.F., *De Christelycke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554) door Marten Micron*, 's-Gravenhage 1956 [308 n. 1, 436 n. 2]
DELEN, A.J.J., *Les artistes collaborateurs de Christophe Plantin*, in: *Sept Études publiées à l'occasion du quatrième centenaire du célèbre imprimeur anversois Christophe Plantin*, Bruxelles 1920 - [439 n. 5]
DELÉTRA, D. Zie *B* onder *Aulcuns Pseaulmes* (1539).
DELITZSCH, Franz, *Commentar über den Psalter* I, 4. Aufl., Leipzig 1883 - [11 n. 2]
DEUTSCHE ALLGEMEINE BIOGRAPHIE, 5. Bd., Leipzig 1877 - [71 n. 1]
DOEDES, J.J., *De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren, 1563-1567*, Utrecht 1867 - [500, 503]
DOEDES, J.I., *Nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen*, Utrecht 1876 - [498 n. 4 en 5]
DOEDES, J.I., *Collectie van Rariora*, Utrecht z.j. (1887) - [475 n. 1]
DÖRING, G., *Choralkunde in drei Büchern*, Danzig 1865 - [342 n. 2]
DÖRING, G., *Dreiszig slawische geistliche Melodieen aus dem* 16. *und* 17. *Jahrhundert*, Leipzig 1868 - [341, 342 n. 1]
DOUEN, O., *Clément Marot et le Psautier huguenot. Étude historique, littéraire, musicale et bibliographique*, 2 Tomes, Paris M DCCC LXXVIII - M DCCC LXX IX - [I; 117 n. 5, 118 n. 1 en 4, 124 n. 3 en 4, 126 n. 1, 127 n. 1 en 2, 128 n. 2, 130 n. 3, 132 n. en n. 5, 141 n. 4, 143 n. 4, 148 n. 3, 150 n. 3 en 4, 159 n. 1 en 3, 165, 169 n. 2, 297 n. 1, 306 n. 3, 349, 352, 466 n. 1, 468 n. 1;
II: 125 n., 128 n. 2, 131 n. 1, 132 n. 5, 133 n. 1, 150 n. 1, 2 en 4, 151 n. 4, 508]
DOUGLAS, Winfred, *Church Music in History and Practice*, New York 1937 - [565 n. 1]

DOUMERGUE, E., *Essai sur l'histoire du Culte Réformé principalement au XVIe et au XIXe siècle*, Paris 1890 - [132 n.]
DREVES, Guido Maria, *Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern*, Kempten und München, 1908 - [31 n. 2]
DRIJVERS O.C.S.O., Pius, *Over de Psalmen, Een inleiding tot hun betekenis*, Utrecht / Antwerpen 1956 - [8-15 *passim*; 22 n. 2]
DROZ, E. et P.-P. PLAN, *Les dernières années de Clément Marot*, in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, T.X, Genève 1948 - [128 n. 1]
DROZ, E., *Antoine Vincent, La propagande protestante par le Psautier*, in: *Aspects de la Propagande religieuse* (*Travaux d'Humanisme et Renaissance XXVIII*), Genève 1957 - [150 n. 4]
DROZ, E., *Pierre de Vingle, l'imprimeur de Farel*, in: *Aspects*, etc. (zie vorige nr.) - [197 n. 1]
DRUTEN, H. van, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Leiden 1895, Rotterdam 1900 en 1905 - [312 n. 2]
DUFOUR, Th., *Notice bibliographique sur le Catéchisme et la Confession de foi de Calvin (1537) et sur les autres livres imprimés a Genève et a Neuchatel dans les premiers temps de la Réforme (1533-1540)*, Genève 1878 - [131 n. 1]
DUINKERKEN, Anton van, *Beeldenspel van Nederlandse dichters*, Utrecht / Antwerpen 1957 - [563 n. 1]

DUYSE, Fl. van - *Oude Nederlandsche liederen. Melodieën uit de Souterliedekens* [....] Gent 1889 - [1]
DUYSE, Fl. van, *Het eenstemming Fransch en Nederlandsch wereldlijk lied in de Belgische Gewesten van de XIe eeuw tot heden uit een muzikaal oogpunt beschouwd*, Gent 1896 - [168 n. 3 en 4]
DUYSE, Florimond van, *Het oude Nederlandsche Lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd*, I-IV, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1903-1908 - [1, 59]
EBBINGE WUBBEN, C.H., *Over middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*, 's-Gravenhage 1903 - [62 n. 1]
EHRISMANN, Gustav, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters* I, München 1918 - [39 n. 1]
EISSFELDT, Otto, *Einleitung in das Alte Testament*, 2. Aufl., Tübingen 1956 - [8 n. 1]
ELSLANDER, A. van, *Het Refrein in de Nederlanden tot* 1600, Gent 1953 - [55 n. 2]
ELTEN, Arnoldus ab, *Davids Harpe, Dat is: Ondersoeck van het oudt en stichtelijck gebruyck der Psalmen en Lof-zangen*, enz. Tot Gorinchem, By Paulus Vinck, 1659. - [1]
ENDERS, Ernst Ludwig, *Dr. Martin Luther's Briefwechsel IV*, Calw & Stuttgart 1891 - [71 n. 2, 77 n. 1]
ENS, Johannes, *Kort historisch berigt van de Publieke Schriften, rakende de Leer en Dienst der Nederduytze Kerken van de Vereenigde Nederlanden, zijnde de Formulieren van Eenigheyt en de Liturige*, Utrecht 1733 - [521 n. 2]
ENSCHEDÉ, J.W., *Geschiedkundig Overzicht van het Nederduitsch Hervormd Kerkgezang. Aanhangsel* bij: H.H. BARGER, *Ons Kerkboek*, Groningen 1900.
[ENZINAS] *Mémoires de Francisco de Enzinas. Texte latin inédit avec la traduction française du XVIe siècle en regard 1543-1545 publiés avec Notice et Annotations* par Ch.-Al. Campan, Tome premier, deuxième partie, Bruxelles-La Haye, MDCCCLXII - [241 n. 4]
[ERASMUS] *Annotationes, of Aanteekeningen op 't Nieuwe Testament; door Desiderius Erasmus van Rotterdam* (naar de 5e Latijnse ed. vertaald) door J.H. GLAZEMAKER, T'Amsterdam 1663 - [66 n. 2]
ERICHSON, Alfred, *L'Église française de Strasbourg an seizième siècle d'après des documents inédits*, Strasbourg 1886 - [248 n. 2]
ERICHSON, Alfred, *Die Calvinische und die Altstrassburgische Gottesdienstordnung. Ein Beitrag zur Geschichte der Liturige in der evangelischen Kirche*, Strassburg 1894 - [116 n. 4, 125 n.]
ERINGA, S., *La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais Matthieu de Casteleyn - Anna Bijns - Luc de Heere*, Thèse pour le doctorat d'Université presentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, Amsterdam 1920 - [440 + n. 1, 441 n. 1, 443 n. 1]
ES, G.A. van, *De Protestantsche Psalmvertalingen* (§ 3 van III. *Hervorming en Calvinisme*) in: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, onder red. van Prof. Dr. F. Baur e.a., Derde Deel, Antwerpen, Brussel, 's-Hertogenbosch 1944 - [187 n. 4, 195 n. 3, 198 n. 1, 199 n. 1, 222 n. 1, 251 n. 3, 369 n. 3, 431 n. 2-4, 434 n. 6, 435 n. 1, 441 n. 6 en 7, 446 n. 2, 470 n. 1 en 2, 493 n. 4, 503]
ESCHENAUER, A., *Le Bombardement de Strasbourg. Conférence faite à Amsterdam, La Haye, Leyde et Rotterdam*, La Haye 1870 - [126 n. 4]
ETYMOLOGICVM, zie KILIANUS.

EYS, W.J. van, *Bibliographie des Bibles et des Nouveaux Testaments en langue française des XVme et XVIme siècles. Ire partie: Bibles*, Genève 1900 - [119 n. 2, 138 n. 1, 139 n. 1, 144 n. 2]
FÖRSTER, Margarete, *Die französischen Psalmenübersetzungen vom XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts*, Inaug.-Diss., Berlin 1914 - [119 n. 1, 137 n. 2]
FRÉDÉRICQ, Paul, *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de Pauselijke en Bisschoppelijke Inquisitie in de Nederlanden*, Vijfde Deel (1525-1528), Gent - 's-Gravenhage 1903 - [63 n. 1]
FREDERIKS, J.G. en F. JOS. van den BRANDEN, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde*, Amsterdam 1892 - [435 n. 2]
FROST, Maurice, *English & Scottish Psalm & Hymn Tunes c. 1543-1677*, London-New York-Toronto 1953 - [422 + n. 1 en 3]
GAILLARD, Paul-André, *Loys Bourgeoys. Sa vie Son oeuvre comme pédagogue et compositeur*, Lausanne 1948 - [132 n., 143 n. 3, 162 n. 4, 164 n. 3, 167]
GAILLIARD, J., *Maison de Zuylen. Histoire & Généographie*, Bruges 1863 - [235 n. 1, 241 n. 1]
GARSIDE, Charles, *Calvin's Preface to the Psalter: A Reappraisal*, in: *The Musical Quarterly*, Vol. XXXVII New York 1951 - [162 n. 2 en 3]
GASTOUÉ, Amédée, *Le Cantique populaire en France*,

Lyon 1924 - [41-44, 130 n. 5, 135 n. 2 en 3, 149 n. 2, 156 n. 1, 166]
GEISENDORF, Paul-F., *Théodore de Bèze*, Genève-Paris s.d. (1949) - [148 n. 4]
GEISENHOF, Georg, *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*, Leipzig 1908 - [92 n. 1, 176 n. 2]
[GÉROLD, Th.], *Clément Marot. Psaumes avec les mélodies* (*Bibliotheca Romanica* 252-254), Strasbourg s.d. - [134 n. 1, 166]
GÉROLD, Théodore (*avec la collaboration de* M.E. WAGNER), *Les plus anciennes mélodies de l'Eglise protestante de Strasbourg et leurs auteurs*, Paris 1928. [114 n. 5 en 6, 115 n. 2, 132 n., 292 n. 1]
GÉROLD, Th., *Les Pères de l'Église et la Musique*, Paris 1931 - [162 n. 6]
GEUZENLIEDBOEK (Het), zie: KUIPER-LEENDERTZ.
GHELDERE, K. de, *Dietsce Rime. Geestelijke gedichten uit de XIIIe, XIVe & XVe eeuw*, Brugge 1896 - [54, 57]
GNAPHEUS, Gulielmus, *Acolastus. Latijnse tekst met Nederlandse vertaling*, ingel. en met aant. voorz. door Dr. P. Minderaa (*Zwolse dr. en herdr.* Nr. 15), Zwolle 1956 - [198 n. 2, 245 n. 1]
GOMBOSI, Otto Johannes, *Jacob Obrecht. Eine stilkritische Studie*, Leipzig 1925 - [65 n. 4]
GOTZEN, J., (Katholisches) *Kirchenlied*, in: MERKER-STAMMLER, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* II, Berlin 1926-1928 - [36 n. 2, 38 n. 2, 40 n. 2]
GOUTHOEVEN, W. van, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Wtrecht. Van nieus oversien, vermeerdert, verbetert ende verciert met eenighe Gheslacht-registeren ende Genealogyen der voornaemste Edelen* [enz.], Tot Dordrecht 1620 - [235 n. 2]
's GRAVEZANDE, Adr., *Twee honderd jarige Gedachtenis van het Eerste Synode der Nederlandsche Kerken onder het Kruis* [....] *gehouden te Wesel* [....] *Gevierd in eene Kerkreden* [....] *den* 20. *Nov.* 1768, Middelburg 1769. - [1]
GROOT, Johannes de, *De Psalmen. Verstaat gij wat gij leest*?, Baarn, z.j. (1942) - [18 n. 5 en 6, 25 n. 2]
GROOTHAERT, J., *Leven en Werken van Lucas de Heere (1534-1584)*, 1943 (niet gepublic. lic.-verhandeling) - [434 n. 7]
GUNKEL, H., *Die Psalmen*, Göttingen 1926 - [15 n. 4]
GUNKEL, Hermann, *Psalmen*, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart (RGG)* IV, 2. Aufl., Tübingen 1930, Sp. 1609-1627 - [13 n. 3, 17 n. 2, 18 n. 2 en 3]
GUNKEL, Hermann, *Einleitung in die Psalmen. Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels* (zu Ende geführt von Joachim BEGRICH), Göttingen 1933 [8-18 *passim*]
GUY, H., *Les sources du poète Clément Marot*, Foix 1890 - [133 n. 1]
GUY, H., *De fontibus Clementis Maroti poëtae*, Fuxi 1898 - [133 n. 1]
GUY, Henry, *Histoire de la poésie française au XVIe siècle*. Tom. II: *Clément Marot et son école*, Paris 1926 - [128 n. 1]
GUIFFREY, Georges, *Oeuvres de Clément Marot I, ... mise au jour par* Robert YVE-PLESSIS, Paris s.d. (1912) - [128 n. 1, 173 n. 3]
HAAR, H. ter, *Specimen historico-theologicum Petri Datheni vitam exhibens*, Trajecti ad Rhenum MDCCCLVIII - [518 n. 3, 522 n. 3]
HAEIN, Emmanuel, *Le Problème du Chant Choral dans les Eglises Réformées et Le Trésor liturgique de la Cantilène huguenote* (Thèse Montpellier), 1926 - [167]

HALLEMA, A., *Wording en Lotgevallen van het Protestantisme te Breda tot de komst van Alva op 30 Juni 1568*, in: *Nederl. Archief v. Kerkgesch. XXXVIII* (1952) - [479]
HARRISSE, H., *La Colombine et Clément Marot*, in: *Le Livre*, mars 1886 - [140 n. 2]
HARTKNOCH, Chr., *Preussische Kirchen-Historia* [usw.], Franckfurt am Mayn und Leipzig, Anno MDCLXXXVI - [524 n. 4]
HASPER, H., *Het Boek der Psalmen, Bijlage voor de Protestanten*, 's-Gravenhage 1936 - [500, 511]
HASPER, H., *Een reformatorisch kerkboek*, Leeuwarden 1941 - [163 n. 2 en 3, 465 n. 3, 500, 503]
HASPER, H., *Calvijns beginsel voor den zang in den Eredienst verklaard uit de Heilige Schrift en uit de Geschiedenis der Kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek*, Deel I, 's-Gravenhage 1955 (verschenen 1957) - [100 n. 1, 117, 121 n. 1, 122 n. 1, 125 n., 130 n. 4, 132 n., 143 n. 1 en 2, 147 n. 2, 162 n. 7, 164 n. 1, 165 n. 1]
HAUSER, Henri et Augustin RENAUDET, *Les débuts de l'âge moderne*, Troisième édition, Paris 1946 - [135 n. 5]
HELLINGA, W. Gs., *Een Schoon Liedekens-Boeck...* [Antwerpen 1544] ... *bewerkt, toegelicht en ingeleid*, 's-Gravenhage 1941 - [232 n. 2]

HELMER, G.J., *Over het verband tussen melodische en syntactische geleding in het oude Nederlandse lied*, in: *Uit de School van Michels. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L.C. Michels bij zijn afscheid als hoogleraar te Nijmegen* (Nijmegen 1958) - [234 n. 1]
HENNEBERT, Frédéric, *Histoire des Traductions françaises d'auteurs grecs et latins, pendant le XVIe et le XVIIe siècles*, Bruxelles 1861 - [148 n. 1]
HERMINJARD, A.L., *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française*, 2e éd., I, V, Genève, Bâle, Lyon, Paris 1878, - [I: 116 n. 1; V: 132 n.]
[HERZOG-HAUCK] zie: *REALENZYKLOPÄDIE*
HESSELS, J.H., *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II-III, Cantabrigiae 1889, 1897 - [II: 252 n. 1, 370 n. 1, 514 n. 1 en 2; III1: 450 n. 2]
HEYDT, Daniel von der, *Niederländische Psalmdichtung im XVI. Jahrhundert*, in: *Theologische Studiën*, VIII (1890). - [1]
HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts (Horae Belgicae X)*, Hannover 1854 - [58]
HOFSTEDE DE GROOT, C.P., *Honderd Jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden (1518-1619)*, Leiden z.j. (1883) - [432 n. 2]
HOLLWEG, Walter, *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im* 16.-18. *Jahrhundert (Publikationen der Gesellschaft f. rheinische Geschichtskunde* XL), Gütersloh 1923 - [114 n. 1 en 4, 255 n. 3, 475 n. 1, 477 n. 1-5 en 8, 480 n. 4, 523 n. 1 en 5]
HOOP SCHEFFER, J.G. de, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873 - [241 n. 2]
HORN, Max, *Der Psalter des Burkard Waldis*, Inaug.-Diss., Halle a.d.S. 1911 - [91 n. 6, 92, 93 n. 1-3, 110 n. 5, 256 n. 4]
HORST, Friedrich, *Die Kennzeichen der hebräischen Poesie*, in: *Theologische Rundschan*, Neue Folge, 21. Jrg. 1953 - [20 n. 1 en 6, 21 n. 1]
HUBERT, Friedrich, *Die Straszburger liturgischen Ordnungen im Zeitalter der Reformation nebst einer Bibliographie der Straszburger Gesangbücher*, Göttingen 1900 - [97 n. 2 en 4, 100 n. 1, 104 n. 1, 105 n. 1-3, 106 n. 1 en 5, 107 n. 1-3, 113 n. 2-4 en 6, 159 n. 2, 256 n. 2, 263, 264, 268, 271]
HÜBNER, A., *Psalmendichtung*, in: MERKER-STAMMLER, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* II, Berlin 1926-1928 - [36 n. 2, 40 n. 1]
HULSHOF, A., *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557*, Amsterdam 1905 - [113 n. 1]
INDESTEGE, Luc, *Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen, Overdruk uit de V.M.K. Vl. Ak. v. T. en Letterk.*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1951 - [59]
IPEREN, Josua van, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang der Christenen*, Deel I, Amsterdam 1777 - [473 n. 1, 518 n. 2, 522 n. 2, 525 n. 3]
JACOBSE, Muus, *Kan er een nieuwe Psalmberijming komen*?, 's-Gravenhage 1947 - [540 n. 2]
JELLINEK, M.H., *Die Psalmenübersetzung des Paul Melissus Schede (1572)*, Halle a.d.S. 1896 - [522 n. 7, 525 n. 1]
JENNY, Markus, zie PIDOUX, Pierre (und Markus JENNY).
JONCKBLOET, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, II, 3e dr., Groningen 1885 - [1]
JOURDA, Pierre, *Marot. L'homme et l'oeuvre (Le livre de l'étudiant* 26), Paris s.d. (1950) - [128 n. 1]

JUNG, A., *Beiträge zu der Geschichte der Reformation, Zweite Abtheilung, Geschichte der Reformation der Kirche in Straszburg*, usw., Straszburg u. Leipzig 1830 - [96 n. 2-5]
KALFF, G., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16e eeuw*, 2 dln., 2. p. (Leiden), z.j. (1889). - [1, 433 + n. 1 en 2, 442 n. 1]
KALFF, G., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* III, Groningen 1907 - [1, 434 + n. 2]
KILIANUS Dvfflaei, C., *Etymologicvm Tevtonicae Lingvae sive Dictionarivm* [etc.]

Traiecti Batavorvm [....] *MDCCLXXVII* - [415 n. 1, 461, 492]
KISSANE, Edward J., *The Book of Psalms* I-II, Dublin 1953-1954 - [19 n. 2]
KNAPPERT, L., *Oude Nederlandsche Psalmberijmingen*, in: *Handelingen en Meded. v.d. Maatsch. der Nederl. Letterk. over het jaar* 1905-1906, Leiden 1906. - [2]
KNUTTEL, J.A.N., *Het geestelijk Lied vóór de Kerkhervorming*, Rotterdam 1906 - [59]
KNUVELDER, Gerard, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* I, 2e dr., 's-Hertogenbosch 1957 - [187 n. 2]
KOCH, E.E., *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche*, II, 3. Ausg., Stuttgart 1867 - [522 n. 6]

KÖNIG, Eduard, *Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die biblische Litteratur*, Leizpig 1900 - [22 n. 2]
KÖNIG, Ed., *Die Psalmen eingeleitet, übersetzt und erklärt*, Gütersloh 1927 - [20 n. 4 en 5, 22 n. 1]
KOOIMAN, W.J., *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, Amsterdam 1943 - [70 n. 2, 251 n. 3, 268, 268 n. 2, 274 n. 1, 329 n. 1, 330 n. 1, 361 n. 1, 362 n. 1, 475 n. 2 en 3, 476 n. 1, 477 n. 2-7, 478 n. 3 en 4, 479 n. 3, 518 n. 6]
KRAUS, H.J., *Die Königsherrschaft Gottes im Alten Testament. Untersuchungen zu den Liedern von Jahwes Thronbesteigung*, Tübingen 1951 - [11 n. 1]
KRONENBERG, M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd* (*Patria* XLIV), Amsterdam 1948 - [174 n. 1, 176 n. 1, 240 n. 3, 478 n. 1]
KRONENBERG, M.E., *Nederlandse Drukken in de Catalogus der Librye van het Hof van Holland (1533/34)*, in: *Het Boek*, Deel 31 - [2]
KRONENBERG, M.E., *Over Bugenhagen's Souter van 1526*, in: *NTg*. 47 (1954) - [176 n. 5]
KÜHLER, W.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* I, Haarlem 1932 - [221 n. 1, 225 n. 1]
[KUIPER-LEENDERTZ] *Het Geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van Dr. E.T. Kuiper* uitgegeven door dr. P. Leendertz Jr., I, Zutphen 1924 - [427 + n. 2]
KUYPER, A., zie LASCO.
KUYPER, A., *Kerkeraads-protocollen der Hollandsche Gemeente te Londen, 1569-1571*, Utrecht 1870 - [450 n. 5]
LACHÈVRE, Frédéric, *Bibliographie des Recueils collectifs de poésies du XVIe siècle*, Paris 1922 - [124 n. 3, 125 n. 1]
LACOMBE, Paul, *Livres d'heures imprimés au XVe et au XVIe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de Paris*, Paris 1907 - [44 n. 1]
LANGLADE, Ernest, *Le rôle des Psaumes dans la vie religieuse. Étude historique et psychologique*, Paris et Cahors 1905 - [169 n. 2]
[LASCO] - *Joannis a Lasco Opera*... ed. A. Kuyper, II Tomi, Amstelodami-Hagae-Comitum 1866 - [250 n. 2, 308 n. 1, 337 n. 2, 448 n. 1]
LEBLANC, P(auline), *La Poésie religieuse de Clément Marot*, Paris 1955 - [137 n. 4, 143 n. 2, 147 n. 1, 149 n. 3]
LEEUW, G. van der, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, Groningen-Batavia 1939 - [31 n. 2, 32 n. 1, 35 n. 2, 81 n. 3, 149 n. 4, 162 n. 4, 165 n. 4]
LENSELINK, S.J., *Marnix en het Wilhelmus*, in: *Tijdschr. v. Ned. Taal en Letterk*. LXVII (1950) - [532 n. 1]
LENSELINK, S.J., *Cornelis Crul's bewerking van de 13e en 77e psalm*, in: *NTg*. 46 (1953) - [176 n. 3]
LENSELINK, S.J., *Het Mysterie 'Tom. 9. p. 377'*, in: *Handelingen v.h. XXIIe Vlaams Fil. Congres*, Gent 1957 - [59 n. 2]
LERCHE, Helmut, *Studien zu den deutsch-evangelischen Psalmendichtungen des 16. Jahrhunderts*, Inaug.-Diss., Breslau 1936 - [83 n. 3, 86 n. 2, 87 n. 1, 92 n. 1, 110 n. 4 en 6, 112 n. 1, 224 n. 2]
LEVY, Kenneth Jay, *Vaudeville, vers mesurés et airs de cours*, in: *Musique et Poésie au XVIe siècle. Colloques du C.N.R.S. 1954*, Paris 1954 - [169 n. 3]
LIBRI PSALMORUM *versio antiqua Gallica ... una cum versione metrica...* edidit Franciscus Michel, Oxonii, M.DCCC.LX. - [42 n. 7]
LIEFTINCK, G.I., zie: *BEATRIJS*.
LINDE, A. van der, *David Joris. Bibliographie*, 's-Gravenhage 1867 - [184 n. 3]

LINDEBOOM, J., *Austin Friars. Geschiedenis van de Nederl. Hervormde Gemeente te Londen, 1550-1950*, 's-Gravenhage 1950 - [250 n. 1, 266 n. 1]
LONG, Isaac le, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, [enz.] 't Amsterdam, By Hendrik Vieroot, 1732 - [312 n. 2, 527 n. 1]
LONG, Isaac le, *Kort Historisch Verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden Kerken onder 't Kruis*, Amsterdam 1751 - [191 n. 1, 251, 251 n. 2 en 3, 276 n. 1, 319 n. 2, 333, 402 n. 2, 429 + n. 2, 433 n. 4, 473 n. 1]
LOOTENS, Adolphe et J.M.E. FEYS, *Chants populaires Flamands* [....] *recueillis à Bruges*, Bruges 1879. - [59]
LORTSCH, D., *Histoire de la Bible en France*, Paris-Genève 1910 - [138 n. 1]
[LUTHER] *D. Martin Luthers... Sämtliche Schriften... herausg. von Johann Georg Walch*, XX. T., Halle im Magdeburgischen 1747 - [98 n. 2]
[LUTHER] *Dr. Martin Luther's sammtliche Werke*, Sieben und dreiszigster Band, Erlangen 1845 - [74-79, 86-92, 101-112]
[LUTHER] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Weimar. 1. Bd. - [85 n. 1]; 10. Bd. 2e Abt. - [85 n. 3 en 4, 196 n. 5]; 35. Bd. - [70 n. 2 en 3, 71 n. 3, 73 n. 3, 74 n. 1, 76 n. 1-3, 77 n. 2, 82 n. 1, 105 n. 1 en 2, 107 n. 1-5, 110 n. 1, 113 n. 2, 3 en 6, 189 n. 1]; *Briefwechsel III* (1523-1525) - [71 n. 2]

MAHRHOLZ, Werner, *Literargeschichte und Literarwissenschaft*, Leipzig (1932) - [2]
[MANDER, Karel van] - *Schilderboeck (1604)*. In hedendaags Nederlands opnieuw uitgegeven door A.F. MIRANDE en G.S. OVERDIEP, 3e dr., Amsterdam 1946 - [435 n. 1, 438 n. 1 en 2]
MANN, Margaret, *Érasme et les débuts de la réforme française (1517-1536)*, Paris 1934 - [135 n. 5]
MARIE JOSEPHA, Sr. (G.C. WILBRINK), *Das geistliche Lied der Devotio Moderna. Ein Spiegel Niederländisch-Deutscher Beziehungen*, Nijmegen 1930. - [59]
MAT, L.A.F. le, *Textual Criticism and Exegesis of Psalm XXXVI*, Utrecht 1957 - [14 n. 4]
MAXIMILIANUS, P., O.F.M. Cap., *De middelnederlandse vertalingen van het Stabat Mater (Zwolse dr. en herdr.* Nr. 18), Zwolle 1957 - [33 n. 2]
MAYER, C.A., *Bibliographie des Oeuvres de Clément Marot, I Manuscrits; II Imprimés (Travaux d'Humanisme et Renaissance* X et XIV), Genève 1954-1955 [I: 129 n. 1, 132 n. 3; II: 124 n. 3, 132 n. 5, 133 n. 1 en 2, 144 n. 3]
MEERTENS, P.J., *Letterkundig Leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943 - [439 n. 1]
MEIJER, G.J., *Verslag van en mededeeling uit twee Getijdenboeken der veertiende eeuw*, in: *Verhandelingen der Tweede Klasse v.h. Kon. Nederl. Instituut*, Zesde Deel, Amsterdam 1839 - [49 n. 1]
MEIJER, G.J., *De Zeven Boetpsalmen en andere stukken berijmd in de eerste helft der veertiende eeuw*, zp. en j. (Overdruk met eigen paginering uit: *Nieuwe Werken v.d. Mij. der Ned. Letterk. te Leiden*, V. Deel, Dordrecht 1841) - [49 n. 2]
MENHARDT, Hermann, *Die Überlieferung des ahd. 138. Psalms*, in: *Zeitschr. f. dt. Altertum u. dt. Literatur*, 77. Bd., Berlin 1940 - [38 n. 4]
MENS, Alcantara, O.F.M. Cap., *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging, Vergelijkende studie: XIIde-XIIIde eeuw*, Leuven 1947 - [62 n. 3]
MENS, Leo, *Over oorsprong en stijl (behandeling) onzer psalmwijzen*, Amsterdam 1937 - [1]
MERKER, Paul - STAMMLER, Wolfgang, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* II, Berlin 1926/'28 - [36 n. 2, 38 n. 2, 40 n. 1 en 2]
MESSERSCHMID, Felix, *Das Kirchenlied Luthers. Metrische und stilistische Studien*. Inaug. -Diss. Univ. Tübingen, Würzburg 1937 - [75 n. 1, 81 n. 2, 82 n. 2, 83 n. 1 en 2]
MEYER, Paul, *Le Psautier de Lambert le Bègue*, in: *Romania, Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes publié par Paul Meyer et Gaston Paris*, 29e Année, 1900 - [62 n. 3]
MICHEL, D., *Studien zu den sogenannten Thronbesteigungspsalmen*, in: *Vetus Testamentum* VI, 1956 [11 n. 1]
MIERLO, J. van, *De Letterkunde van de Middeleeuwen*, Tweede Deel, 2e dr., in: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, onder red. van Prof. dr. F. Baur, Deel II) 's-Hertogenbosch-Brussel 1949 - [45, n. 1, 184 n. 2, 187 n. 1]
MIERLO, J. van, *Petrus Diesthemius met een nota over C. Crul en de Spelen van Gent, 1539*, in: *Versl. en Meded. der Kon. Vlaamse Akad.*, Maart 1952 - [447 n. 1]
MIERLO S.J., J. van, *Bij een debat over de religieuze gezindheid van den Antwerpsen Rederijker C. Crul*, in: *NTg*. 46 (1953) - [176 n. 4, 447 n. 1]

MIGNE, J.P., *Cursus... Patrologiae... completus... Prima Series: Latina*, etc., 221 Tom., Parisiis 1844-1891 [28 n. 1 en 3, 29 n. 1, 215 n. 2]
MILLIGEN, S. van, *De Kerkzang van de eerste christelijke periode tot onzen tijd (Voorstel tot invoering van een nieuwen rythmus bij de protestantsche koralen*, Groningen 1908 - [1]
MILO, D.W.L., *Zangers en Speellieden. Bijdrage tot de ontwikkeling van een calvinistische kerkmuziek*, Goes 1946 - [1]
Mincoff-Marriage, Elizabeth, *Souterliedekens. Een Nederlandsch Psalmboek van 1540 met de oorspronkelijke volksliederen die bij de melodieën behooren*, 's-Gravenhage 1922.
Nieuwe titel in 1939: *Zestiende-eeuwsche Dietsche volksliedjes. De oorspronkelijke teksten met de in de Souterliedekens van* 1540 *bewaarde melodieën*. - [1, 231 n. 2, 291 n. 1]
MINDERAA, P., - zie GNAPHEUS.
[MOLHUYSEN, P.C. en P.J. BLOK] *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, III, Leiden 1914 [235 n. 1]
MOLL, W., *Geert Groote's Dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht*, in: *Verhandelingen der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk*. Dertiende Deel, Amsterdam 1880 - [59 n. 1]
MONUMENTA PIETATIS, zie [ALTING(IUS), H.]
MOORE, W.G., *La Réforme allemande et la Littérature*

française. Recherches sur la Notoriété de Luther en France, Strasbourg, 1930 - [135 n. 4]
MORF, H., *Geschichte der französischen Literatur im Zeitalter der Renaissance*, Strassburg 1914 - [156 n. 2]
MOWINCKEL, S., *Psalmenstudien* I-VI, Kristiania 1921-1924 - [11 n. 1]
MULLER, J.W., *Eene zestiendeeuwsche Gentsche spellingen uitspraakleer*, in: *Onze Volkstaal* III (1890) - [314 n. 1]
NIEMEYER, C.Th., *Het probleem van de rangschikking der Psalmen*, Leiden 1950 - [18 n. 4]
NIJHOFF, Wouter en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, I-III, 1, 's-Gravenhage 1923-1951 - [140 n. 7, 176 n. 1 en 6, 181 n. 2 188 n. 1, 193 n. 3 en 4, 194 n. 2-6, 216 n., 239 n. 3 en 4, 240 n. 1, 445 n. 6, 446 n. 1]
[NOOT, Jan van der] - *Het Bosken en het Theatre*, uitgeg. door W.A.P. SMIT, met medewerking van W. VERMEER, Amsterdam en Antwerpen 1953 - [450 n. 3]
OESTERLEY, W.O.E., *The Psalms* I, London 1939 - [11 n. 1]
OOMIUS, Simon, *Institutiones Theologiae Practicae. Ofte Onderwijsingen in de Practycke der Godgeleerdheid*. Tot Bolsward, By Samuel van Haringhouk, in de Waerheyd, 1672 - [20 n. 2]
OORDT, A.M. van, *Proeve eener Geschiedenis van het Protestantse Kerkgezang*, Deventer 1863 - [1]
OUDVLAEMSCHE LIEDEREN en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen (Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, 2e Serie No. 9), Gent z.j. (1848) - [48 n. 1]
PAAUW, Andries, *Europa's Lutherdom*, Amsterdam 1744 - [473 n. 1]
PAILLARD, Charles, *Le Procès de Pierre Brully, successeur de Calvin comme Ministre de l'Église française réformée de Strasbourg*, Paris-La Haye 1878 - [124 n. 2]
PANNIER, Jacques, *Calvin à Strasbourg*, Strasbourg-Paris 1925 - [117 n. 2]
PANNIER, Jacques, *Une première édition (?) des Psaumes de Marot imprimée par Et. Dolet*, dans: *Bulletin de la Société de l'Hist. du Protestantisme français*, LXXVIIIe Année, Paris 1929 - [132 n. 2]
PATRICK, Millar, *Four Centuries of Scottish Psalmody*, London-Glasgow-New York 1949 - [65 n. 3 en 5, 66 n. 1]
PAUW, Napoleon de, *Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten* I, Gent 1893-1897 - [58 n. 1]
PÉTAVEL, Emmanuel, *La Bible en France ou les traductions françaises des Saintes Écritures*, Paris 1864 - [138 n. 1]
PIDOUX, Pierre, *Über die Herkunft der Melodien des Hugenotten-Psalters*, in: *Jahrbuch f. Liturgik u. Hymnologie*, 1. Jrg., Kassel 1955 - [123 n. 3, 151 n. 1, 168 n. 2]
PIDOUX, Pierre (und Markus JENNY), *Untersuchungen zu den Aulcuns Pseaumes et Cantiques mys en chant ä Strasbourg 1539*, in: *Jahrb. f. Liturgik u. Hymnol.*, 2. Jhrg. 1956, Kassel 1957 - [124 n. 1, 132 n.]
PIJPER, F., *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leiden 1883 - [247 n. 1, 249 n. 1-3, 250 n. 1, 251 n. 3, 266 n. 1, 310 n. 1, 312 n. 1 en 2, 314 n. 2, 331 n. 1, 361 n. 1, 365 n. 1, 366 n. 2 en 3, 369, 370 n. 1, 373 n. 1, 402 n. 3, 404 n. 1, 405 n. 1, 406 n. 1, 430 n. 1]

PLATTARD, Jean, *Comment Marot entreprit et poursuivit la traduction des psaumes de David*, in: *Revue des Études rabelaisiennes*, T.X (1912) - [137 n. 1, 140 n. 2]
POLL, G.J. van de, *Martin Bucer's liturgical ideas. The Strasburg reformer and his connection with the liturgies of the sixteenth century*, Assen MCMLIV - [113 n. 5, 116 n. 5]
POLLMANN, J., *Ons eigen Volkslied*, Amsterdam 1936 - [169 n. 5]
POLLMANN, Jop, *Calvijn's Aesthetica. Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid (Studiën-reeks* no. 4), 's-Hertogenbosch z.j. - [132 n., 162 n. 1]
POLLMANN, J.C.M., *Het Geestelijk Lied in de sfeer der Antithese*, In: *Donum Lustrale catholicae universitati Noviomagensi oblatum*, Noviomagi-Ultraiecti 1949 - [198 n. 1]
POLLMANN, Jop en Piet TIGGERS, *Nederlands Volkslied*^{5}, (z. pl.) 1949 - [48 n. 2]
PONT, J.W., *De oudste Luthersche Psalm- en Gezangboeken*, in: *Nieuwe Bijdragen tot de kennis v.d. Gesch. en het Wezen v.h. Lutheranisme in de Nederlanden (Jaarboek der Ver. v. Ned. - Luth. Kerkgesch.)* III, Amsterdam 1910 - [472 + n. 3, 473 n. 3, 476 n. 1 en 2, 478 n. 2, 479 n. 1, 480 n. 1 en 3]
PRATT, Waldo Selden, *The Music of the French Psalter of 1562*, New York 1939 - [167]
PRIEBSCH, R., *Deutsche Handschriften in England* II (*Br. Mus.*), Erlangen 1901 - [52 n. 2 en 3]
PRIMS, Kan. Fl., *Historiek der gewone gebeden*, Antwerpen 1947 - [58 n. 1]
PROBUS, *Vertoog over het nuttig Gebruik en ontstichtend Misbruik van het Psalm-Gezang, In den Openbaaren*

Godsdienst der Protestanten. Met eene vergelyking van de oude en hedendaagsche berymingen der Psalmen. Mitsgaders de wyze hoe dezelve aller meest, volgens het Oogmerk van het zingen, Godt verheerlykende, en de Gemeentens stichtende, gebruikt zoude kunnen worden. Eerbiedig aan alle Protestantsche Kerkelyke Vergaderingen in Nederland voorgesteld. Te Amsterdam By Kornelis de Veer, M.DCC.LXVI. - [525 + n. 2]
PSALMEN (De) met eene inleiding en korte aanteekeningen naar de Leidsche Vertaling, Leiden 1902 - [17 n. 1, 19 n. 1]
PUTMAN, Henrik, *Londens tweemalige Nederduitsche Psalm-verwisseling beschouwd, en beredeneerd in eene Leer-reeden over Col. III: 16, hoofdzakelijk uitgesproken den 25 May 1777*, Leiden-Amsterdam 1784 - [366 n. 1]
RAMBACH, A.J., *Ueber D. Martin Luthers Verdienst um den Kirchengesang*, Hamburg 1813 - [97 n. 1]
REALENZYKLOPÄDIE für protestantische Theologie und Kirche. Begründet von J.J. Herzog. In dritter... Aufl. herausg. von D. Albert Hauck, 24 Bde, Leipzig 1899-1913.
REESE, Gustave, *The Music of the Middle Ages*, New York 1940 - [64 n. 1]
REGIUS, Karl, *Untersuchungen zum Übersetzerstil Clement Marots* (Diss. Freiburg in der Schweiz), Schwarzenbach (SG) 1951 - [134 n. 2]
RÉMOND, Florimond de, *Histoire de la naissance, progrez et décadence de l'hérésie*, Rouen 1648 - [115 n. 4, 141 n. 4]
REUSCH, Fr. Heinrich, *Der Index der verbotenen Bücher*, 2 Bde, Bonn 1883, 1885 - [I: 194 n. 7, 444 n. 3]
REUSCH, Fr. Heinrich, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingen 1886 - [445 n. 1]
REUSS, Rodolphe, *Notes pour servir à l'Histoire de l'Eglise française de Strasbourg (1538-1794)*, Strasbourg 1880 - [115 n. 3, 125 n.]
[RICHARD, Jean] *Aphorismes de Controverse*, etc. Cologne 1687 - [*59/60*]
[RICHARD, Jean] *Sentimens d'Erasme de Roterdam*, etc. Cologne 1688 - [*60 n. 1*]
RIDDERBOS, J., *De Psalmen vertaald en verklaard*, Kampen 1955 - [11 n. 1 en 3, 14 n. 3]
RIDDERBOS, Nic. H., *Psalmen en Cultus*, Kampen 1950 - [11 n. 1]
[RIEDERER] *D. Joh. Bartholomäus Riederers Abhandlung von Einführung des teutschen Gesangs in die evangelischlutherische Kirche überhaupts und in die nürnbergische besonders*, Nürnberg 1759 - [71 n. 2]
RIGGENBACH, Chr. Joh., *Der Kirchengesang in Basel seit der Reformation. Mit neuen Aufschlüssen über die Anfänge des französischen Psalmgesangs*, Basel 1870 [123 n. 4, 126 n. 3, 284 n. 2, 297 n. 1, 340 n. 1, 352, 360 n. 2, 395]
RILLIET, Albert et Théophile DUFOUR, *Le catéchisme français de Calvin publié en 1537*, Genève 1878 - [131 n. 1]
RÖHRICH, Timotheus Wilhelm, *Mittheilungen aus der Geschichte der evangelischen Kirche des Elsasses* I, Paris-Straszburg 1855 - [95 n. 2, 123 n. 6]
ROMBAUTS, E., *Humanisme en Renaissance in de Zuidelijke Nederlanden*, in: F. Baur e.a., *Gesch. v.d. Letterk. der Nederlanden*, Derde Deel, [Hfdst.] II. - [443 n. 1, 469 n. 1]
ROOSE, L., *Religienze Poëzie van Cornelis Crul* (*Zwolse Drukken en Herdrukken* 12), Zwolle 1954 - [176 n. 3]
RUDELSHEIM, Marten, *Eenige onuitgegeven gedichten van Marnix*, in: *Tijdschr. v. Nederl. Taal en Letterk.* XVII (1898) - [450 n. 6]

RUDELSHEIM, Marten, *Lucas d'Heere*, in: *Oud-Holland* XXI (1903) - [433 n. 6 - 441 *passim*, 450 n. 1]
RUYS, Th., *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919 - [195 n. 1, 494 n. 1, 495 n. 1 en 2, 498 n. 3, 512 n. 1, 518 n. 1 en 5]
RUYTINCK, Symeon, *Gheschiedenissen ende Handelingen, die voornemelick aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten, wonende in Engelant ende int bysonder tot Londen*, uitgeg. door J.J. van Toorenenbergen, in: *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, dl. 1, Utrecht 1873 - [366 n. 1]
SALMEN, W. und KOEPP, J., *Das Liederbuch der Anna von Köln* (*Denkmäler rheinischer Musik*, Bd. 4), Köln 1953 - [41 n. 2]
SALMEN, Walter, *Das Liederbuch der Anna von Köln und seine Beziehungen zu den Niederlanden*, in: *Comte Rendu* (*du*) *Ve Congrès, Utrecht 1952*, (*de la*) *Société internationale de Musicologie*, Amsterdam 1953 - [41 n. 2]
SALMON O.S.B., Dom Pierre, *De l'interprétation des psaumes dans la liturgie aux origines de l'office divin*, in: *La Maison-Dieu, Revue de pastorale liturgique*, No. 33, Paris 1953 - [27 n. 5, 28 n. 3, 29 n. 2 en 3]
SCHELVEN, A.A. van, *De Nederduitsche Vluchtelingen-*

kerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden, 's-Gravenhage 1908 - [315 n. 3, 478 n. 3]
SCHEURLEER, D.F., *De Souterliedekens. Bijdrage tot de geschiedenis der oudste Nederlandsche Psalmberijming*, Leiden 1898 - [59 n. 2, 188 n. 1, 201 n. 1, 236 n. 2, 253 n. 1]
SCHEURLEER, D.F., *Nederlandsche Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar* 1800 *uitgegeven liedboeken. Eerste Supplement*, 's-Gravenhage 1923 - [498 n. 2, 508]
SCHLISZKE, Otto, *Handbuch der Lutherlieder*, Göttingen 1948 - [76 n. 1, 77 n. 3, 81 n. 1]
SCHMIDT, Hans, *Luther und das Buch der Psalmen*, Tübingen 1933 - [29 n. 5, 72 n. 2, 73 n. 1]
SCHREMS, S.J., Theobald, *Die Geschichte des Gregorianischen Gesanges in den protestantischen Gottesdiensten*, Freiburg (Schweiz) 1930 - [69 n. 2 en 3]
SCHULTZ JACOBI, J.C. en F.J. DOMELA NIEUWEHUIS, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche Kerk in de Nederlanden*, IV, Utrecht 1843 - [471 n. 1, 473 n. 1 en 2]
SCHULTZ JACOBI, J.C., *Oud en Nieuw uit de Geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche Kerk*, Rotterdam 1863 - [471 n. 3, 473]
SECKENDORF, V.L. a, *Historia Lutheranismi*, Francofurti et Lipsiae, MDCXCII - [523 + n. 2]
SEPP, Christiaan, *Verboden Lectuur. Een drietal Indices Librorum Prohibitorum toegelicht*, Leiden 1889 - [240 n. 2 en 5, 241 n. 1]
SERRURE, C.P., *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Ondheid en Geschiedenis* II, Gent 1858 - [46 n. 2]
SIEVERS, Ed., *Studien zur hebräischen Metrik*, Leipzig, 1901 - [20 n. 3]
SINGER, Samuel, *Die religiöse Lyrik des Mittelalters* (*Das Nachleben der Psalmen*), Bern 1933 - [31, 31 n. 1, 32 n. 2]
SMIJERS, A. e.a., *Volksliederenbundel, in opdracht van de Regering samengesteld*, Haarlem-Utrecht, z.j. (1952) - [48 n. 2]
SMIT, W.A.P., *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw. Een overzicht met bloemlezing*, Groningen-Batavia 1939 - [184 n. 1, 187 n. 3, 199 n. 1, 226 n. 1, 231 n. 1, 369 n. 2, 434 + n. 4 en 5, 441 n. 5, 469 n. 2 en 3, 470 n. 2, 493 n. 4, 519 n. 3]
SMIT, W.A.P., *Samenhang tussen de Psalmberijmingen van Utenhove, Datheen en Marnix*, in: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, Antwerpen 1948 - [516 n. 1-3, 517 n. 1, 3 en 5]
SMITS VAN WAESBERGHE, Jos., *Muziek en Drama in de Middeleeuwen*, Amsterdam z.j. - [34 n. 1]
SNELLAERT, F.A., *Nederlandsche Gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen*, Brussel 1869 - [58 n. 1]
SOHM, Walter, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straszburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530-1581*, München u. Berlin 1912 - [96 n. 1]
SPICQ, C., Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge, Paris 1944 - [29 n. 4]
SPITTA, Friedrich, *Ein feste Burg ist unser Gott. Die Lieder Luthers in ihrer Bedeutung für das evangelische Kirchenlied*, Göttingen 1905 - [81 n. 1]
STAMM, Johann Jakob, *Ein Vierteljahrhundert Psalmenforschung*, in: *Theologische Rundschau*, Neue Folge, 23. Jrg. 1955, Heft 1 - [2, 9 n. 1, 19 n. 2, 20 n. 6]

STAMMLER, Wolfgang, *Die mittelniederdeutsche geistliche Literatur*, in: *Neue Jahrbücher f.d. klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, 23. Jrg. 1920, XLV. u. XLVI. Bandes 1./2. Heft. - [41 n. 1]
STERCK, J.G., *Bronnen en samenstelling van Marnix' Biënkorf der H. Roomsche Kercke*, Leuven 1952 - [553 n. 1]
STEUART, Dom Benedict, *The Development of Christian Worship. An Outline of Liturgical History*, London-New York-Toronto 1953 - [26 n. 2]
[STYEVOORT] *Jan van Stijevoorts Refereinenbundel Anno MDXXIV naar het Berlijnsch handschrift integraal en diplomatisch uitgegeven* door Dr. Frederik Lyna en Dr. Willem van Eeghem, II, Antwerpen z.j. (1930) - [55 n. 1]
STRICKER, Eduard, *Johannes Calvin als erster Pfarrer der reformirten Gemeinde zu Straszburg*, Straszburg 1890 - [115 n. 5]
STROHL, H., *Bucer, humaniste chrétien*, Paris 1939 - [96 n. 5]
STUPPERICH, Robert, *Bibliographia Bucerana*, in: *Schriften des Vereins f. Reformationsgeschichte* Nr. 169, Jrg. 58, Heft 2, Gütersloh 1952 - [98 n. 1, 140 n. 4, 267 n. 1, 302 n. 1]
TEKST EN UITLEG. Praktische Bijbelverklaring. De Psalmen I-II door F.M.Th. Böhl, Groningen-Batavia 1946; III door B. Gemser, 1949 - [7 n. 1, 11 n. 1, 17 n. 3 en 4, 18 n. 1]
TERRY, Sir Richard R. - Zie *B* onder *Aulcuns Pseaulmes* (1539).

THIBAULT, G., *Musique et Poésie en France au XVIe siècle avant les 'Amours' de Ronsard*, in: *Musique et Poésie au XVIe siècle, Colloques du C.N.R.S. 1954*, Paris 1954 - [169 n. 1]
TOORENENBERGEN, J.J. van, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* I, 's-Gravenhage 1871 - [196 n. 4]; *Aanhangsel* (1878) - [445 n. 5]
TRÉNEL, J., *Le Psaume CX chez Marot et D'Aubigné*, dans: *Mélanges de Philologie offerts à Ferdinand Brunot*, Paris 1904 - [147 n. 3]
TRUNZ, Erich, *Die deutschen Übersetzungen des Hugenottenpsalters*, in: *Euphorion, Zeitschr. f. Literaturgesch.*, 29. Band, Stuttgart 1928 - [95 n. 1]
VADERLANDSCH MUSEUM, zie: SERRURE, C.P.
VER, J., *La Cantilène huguenote du XVIe siècle*, Réalville 1918 - [166, 169 n. 4]
VERDAM, J., *Middelnederlandsche geestelijke poëzie* (*naar aanleiding van twee handschriften in de boekerij der Akademie*), in: *Versl. en Meded. der Kon. Akad., afd. Letterk*. 4e R. 2e deel, 2e stuk, 1898 - [49 n. 1]
VERHEYDEN, Prosper, *Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt (1536)*, in: *Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 4e jrg., Antwerpen-'s-Gravenhage 1906 - [241 n. 3 en 4]
VERWEY, Albert, *Hendrick Laurensz. Spieghel*, Groningen-Den Haag 1919 - [493 n. 3, 548 n. 1 en 2]
VILLEY, Pierre, *Encore une édition inconnue de Marot*, in: *Revue du Seizième Siècle*, T.XVI, Paris 1929 - [132 n. 2]
[VOETIUS] *Gisberti Voetii Tractatus Selecti de Politica Ecclesiastica*. Series secunda, edidit Ph.J. Hoedemaker, Amstelodami, MDCCCLXXXVI (*Bibliotheca Reformata*, Volumen tertium) - [1, 20 n. 2]
VOOYS, C.G.N. de, *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*[5], Antwerpen-Groningen 1952 - [313 n. 3]
VORDERHAKE, J.A., *Een zestiend'eeuwse taal van literair verkeer*, in: *NTg. V* (1911) - [313 n. 3]
VRIES, M. de, zie BOENDALE.
VULDER, Albert de, *Onzydige en Zeedige Aanmerkingen* [enz.] Te Rotterdam, By Reinier Arrenberg, MDCCLXIII - [*520 n. 1*, 525 n. 4]
WACKERNAGEL, K.E.P., *Das deutsche Kirchenlied von Martin Luther bis auf Nicolaus Herman und Ambrosius Blaurer*, Stuttgart 1841 - [100 n. 3, 256 n. 3]
WACKERNAGEL, Philipp, *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 1855 - [70 n. 2, 73 n. 3, 76 n. 1 en 2, 86 n. 1, 88 n. 1, 89 n. 1, 91 n. 2, 4 en 5, 97 n. 2, 4 en 5, 100 n. 1 en 2, 104 n. 1, 105 n. 1-3, 106 n. 1 en 5, 107 n. 1-5, 110 n. 2 en 3, 113 n. 2, 3 en 6, 162 n. 6 en 7, 173 n. 1, 194 n. 9, 363 n. 1, 476 n. 1 en 2, 480 n. 4, 511, 522 n. 4, 523 n. 6 en 7]
WACKERNAGEL, Philipp, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* II, III, Leipzig 1867, '70 - [II: 35 n. 3, 36 n. 4, 38 n. 3; III: 78, 79 n. 1, 80, 85 n. 2, 86-90, 91 n. 5, 93 n. 4, 94, 101-104, 106 en n. 4, 108 en n. 2, 109, 111, 112 n. 2, 183 n. 1, 256, 256 n. 1, 260, 262, 269, 273, 274 en n. 2, 291 n. 1, 316, 319 n. 1]
WACKERNAGEL, Philipp, *Lieder der niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16. Jahrhundert* (*Beiträge zur niederländischen Hymnologie*. Erstes Heft), Frankfurt am Main 1867 - [195 n. 1, 433 n. 5, 467 n. 1, 472 + n. 1, 476 n. 1 en 2, 499, 511]

WAGNER, Peter, *Ursprung und Entwicklung der liturgischen Gesangsformen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Freiburg (Schweiz) 1901 - [62 n. 3]
WAGNER, Peter, *Geschichte der Messe* I, Leipzig 1913 - [26 n. 2 en 3, 27 n. 1]
WALKER, D.P., *Le Chant orphique de Marsile Ficin*, in: *Musique et Poésie au XVIe siècle. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences Humaines V*, Editions du C.N.R.S., Paris MCMLIV - [163 n. 1]
WATER, Jona Willem te, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat, in de jaaren 1565-1567*, Vierde Stuk, Middelburg MDCCXCVI - [243, 244 n. 2]
WATER, Willem te, *Historie der Hervormde Kerke en Doorluchtige Schoole te Gent*. Nieuwe uitgave, met een aanhangsel door Jona Willem te WATER, Utrecht 1794 - [437 n. 3]
WATER, Willem te, *Petrus Datheen en zijne Psalmberijming verschoont*. Naar het eigenhandig geschrift gepubliceerd door N.C. Kist in: *Kerkhist. Archief* II (1859) - [520 n. 4]
WEINMANN, Karl, *Geschichte der Kirchenmusik*^{2}, Kempten und München 1913 - [35 n. 3, 69 n. 4]
WENCELIUS, Léon, *L'Esthétique de Calvin*, Paris 1936 - [132 n., 162 n. 1]
WENDEL, François, *L'Eglise de Strasbourg, sa constitution et son organisation 1532-1535*, Paris 1942 - [97 n. 1]
WENDEL, François, *Martin Bucer, Esquisse de sa vie et de sa pensée*, Strasbourg s.d. (1951) - [96 n. 5]

WESSEL, J.H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Assen 1945 - [224 n. 1]
WIEDER, F.C., *De Schriftuurlijke Liedekens. De Liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en Bibliographie*, 's-Gravenhage 1900 - [180 n. 1, 181 n. 1, 184 n. 3, 185 n. 1, 236 n. 5, 251, 251 n. 1, 4 en 5, 276 n. 1, 314 n. 3, 315 n. 2, 317 n. 2, 318 n. 1, 320 n. 1, 334, 334 n. 2 en 3, 335 n. 1, 336, 336 n. 1, 350, 350 n. 1, 367 n. 1, 368 n. 1, 371 n. 1, 401, 402 n. 1 en 4, 406 n. 1, 428 n. 1, 429 n. 2]
WIELENGA, B., *De Bijbel als Boek van Schoonheid*[2], Kampen 1929 - [22 n. 2]
WIJK, N. van, *Het Getijdenboek van Geert Groote naar het Haagse handschrift 133 E 21*, Leiden 1940 - [200 n. 2]
WILHELMIUS, Johannes, *Historie der Reformatie van de Kerken van de Paltz en Geneve*, Deel 1, Rotterdam 1745 - [522 n. 5, 523 n. 3]
WILLEMS, J.F., *Oude Vlaemsche Liederen ten deele met de melodiën*, Gent 1848 - [1, 59]
WINKEL, J. te, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, Tweede druk, II, Haarlem 1922 - [1]
WIRTH, Herman Felix, *Der Untergang des niederländischen Volksliedes*, Haag 1911 - [169 n. 5]
WOLFRUM, Ph., *Die Entstehung und erste Entwickelung des deutschen evangelischen Kirchenliedes in musikalischer Beziehung*, Leipzig 1890 - [166]
WOLKAN, Rudolf, *Die Lieder der Wiedertäufer. Ein Beitrag zur deutschen und niederländischen Litteraturund Kirchengeschichte*, Berlin 1903 - [224 n. 2]
ZAHN, Johannes, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder* I-VI, Gütersloh 1889-1893 - [115 n. 1, 123 n. 5, 259, 259 n. 1, 261, 263, 264, 269, 271, 273, 274, 280, 281, 293, 325, 330, 331, 344-347, 354, 355, 357, 360, 362, 389, 400, 401, 424, 480 n. 4]
ZIJPP, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem 1952 - [225 n. 1]
[Zwingli] - *Enchiridion Psalmorum .... ex hebraica veritate* [etc.] in: *Huldrici Zuinglii Opera Completa editio prima* curantibus M. Schulero et Io. Schulthessio. Volumen Quintum, Turici 1835 - [140 n. 4]

Eindnoten:

3

Register van persoonsnamen

Om herhalingen te voorkomen zijn in dit Register in hoofdzaak opgenomen de namen van personen die in de tekst voorkomen. Voor geciteerde auteurs raadplege men het *Bibliografisch Register E.*

AÄRON - 7
ABACUC, zie HABAKUK
ABAELARDUS - 34
ABEL - 215
ABERLIN, Joachim - 107-109, 173 n. 1, 194, 480, 485, 486, 488
ABSALON - 513
ACHITOPHEL - 513
ACQUOY, J.G.R. - 1, 59, 300 n. 1, 306 n. 2, 316, 427, 428, 497, 498, 518
ADAM, Melchior - 524
ADAM ANONYMUS - 176
ADAM de St.-Victor - 33
ADAM PETRI - 92 n. 1, 176
ADRIAAN VI, Paus - 215 n. 1
AGRICOLA, J. - 389, 400
AILRED van Rievaulx - 65, 66
ALBRECHT von Preussen - 354
ALEXANDRE, Pierre - 124, 125, 125 n., 130 n. 4, 131 n. 1, 133
ALLEN, P.S. en H.M. - 60
ALLISON, A.F. - 403
ALTING(IUS), H. - 114, 522-525
ALTING(IUS), Menso - 522 n. 1
ALVA - 430, 449
AMAND (Sint) - 54
AMBROSIUS - 31, 32, 34, 71, 565
AMELN, Konrad - 73 n. 3, 91 n. 2
ANDRIESSEN, A. - 1, 520
ANEAU, Barth. - 125
ANNA, zie HANNA
ANNA van Keulen - 41 n. 2
ANNA van Oldenburg - 311
ANTHONIE van Bourgondië - 438, 442
ANXT, Marie - 194 (zie ook LIESVELDT, Wed. Jacob van)
ARETIUS, Benedictus - 249 n. 1
ARETIUS FELINUS, zie BUCER, M.
ARNOBIUS Afer - 215 n. 1
ARNOBIUS Junior - 28, 191, 199, 214, 215, 223, 433, 443, 467, 486
ARNOLD, Th. - 501
ARRENBERG, Reinier - 519 n. 2
ASAPH - 71, 103
ATHANASIUS - 43, 193-195, 444, 513
ATTAIGNANT, Pierre - 165
AUGUSTINUS - 28 + n. 3, 29, 62, 117, 159, 161, 162, 191, 199, 214, 215 + n. 2, 223, 433, 443, 467

B.A. - 472, 475-491 *passim*, 520

BAËL PEOR - 178
BABST, Valentin - 91
BACKERIUS, P. - 437
BADE, J. - 61 n. 1
BADIUS, Conrad - 521 n. 1
BAÏF, J.-A. de - 149
BAIRD, H.M. - 148
BAKHUIZEN van den BRINK, J.N. - 150 n. 4
BALEN, Peter Claesz. van - 194
BARBARA, Sinte - 98, 177
BAUM, J.W. - 149
BÄUMKER, W. - 35-39, 59, 63, 69
BAYLE, P. - 59, 60
BEATUS RHENANUS - 95
BEAULIEU, Eustorg de - 131 n. 1
BECKER, Ph. Aug. - 130-142 *passim*
BEDA, Joh. - 115
BED(D)A, Natalis - 60, 61
BEDIER, Noël, zie BED(D)DA, Natalis
BELLAY, J. du - 156 n. 2
BENEDICTUS (van Nursia) - 35
BENNINK JANSSONIUS, R. - 1
BERGHE, Nicolaes van den - 308, n. 1, 436, 503
BERGMANS, P. - 501
BERINGEN, Godefroy & Marcelin - 300 n. 1, 468
BERJON, J. - 150
BERNET KEMPERS,, K.Ph. - 1, 190, 236
BERNHARD (van Clairvaux) - 34
BERTHOUD, G. - 197 n. 1
BEIJERS, J.L. - 308 n. 1, 317 n. 2, 320
BEZA, zie BÈZE, Th. de
BÈZE, Th. de - 95, 130, 147-158 *passim*, 166, 352, 358, 390, 391, 393, 399-401, 419-425, 430, 431, 443, 449, 450, 461, 463, 467, 470, 493, 506, 518-526, 541-551, 558-562, 567, 568
BIESTKENS, N. - 410
BLANDRATA, G. - 331, 364
BLAURER, Th. - 108
BOENDALE, Jan van - 57, 58 n. 1
BOGARD, J. - 144 n. 2, 465 n. 1
BÖHL, F.M.Th. de LIAGRE - 17, 18
BOIE, Nic. - 325, 333
BOIS, Jean du - 248
BOLEYN, Anna - 314
BONNARD, J. - 42
BOR, P. - 244 D. 1
BORCHLING, C. - 40
BOURGEOYS, Loys - 123, 126, 143, 164, 165, 167, 254, 255, 277, 288,

290, 299, 300, 307 + n. 1, 309, 322, 324, 328-330, 332, 353, 361, 421, 459, 465 n. 2, 538, 567
BOURGOGNE, Jacques de - 248, 249
BOVET, F. - 118, 148
BRAEKER, Hans de - 471 n. 3, 477 + n. 1 en 7 *passim*.
BRANDT, Seb. - 95
BRAUNE, Wilh. - 39
BRAUNFELS, Otto - 95
BREEN, Joh. C. - 236, 237 n. 1
BRES, Guido de - 437
BRIÇONNET, G. - 115, 117
BRUIN, C.C. de - 54 n. 1, 200, 312, 404, 410, 517
BRULLY, Pierre - 124, 125 n., 126 n. 2
BRUNING, E. - 59, 63
BRÜSZ (PRÜSS), Theodor - 124, 132
BUCER(US), Martinus - 3, 4, 66, 95-105, 113-116, 140-147, 151, 158-163, 165 n. 2, 174, 194, 248, 249, 252, 259, 267, 268, 294, 302-310, 332, 353, 430, 445 + n. 4, 485, 566, 568
BUDÉ, Louis - 151
BUGENHAGEN, J. - 92, 93, 176, 178, 180, 181
BULLINGER, H. - 249, 312, 430

CAÏN, zie KAÏN
CALVIN, CALVINUS, zie CALVIJN
CALVIJN, j. - 66, 116-126, 130 n. 4, 131 n. 1, 137, 143-156 n. 2, 158-169 *passim*, 223, 248, 249, 252, 353, 430, 442, 443, 449, 496, 498, 521, 542, 561, 565, 566, 567
CAMPENSIS, Joh. - 140-146, 193, 194, 198, 199, 209-213, 224, 444, 452-468 *passim*, 485, 486
CANIN, Jean - 244 n. 1, 527 n. 1
CAPELLEN, R.J. van der - 243, 244
CAPITO, Wolfgang - 96, 97, 100, 107, 112, 174
CARAF(F)A, Gian Pietro - 444
CARBONIER(S), Eleonora - 438
CARNESECCHI - 444
CARTON, Charles - 48 n. 1
CATHARINA, Sinte - 98
CATHARINA de Médicis - 438
CATHARINA van Arragon - 310
C.D. - 125, 126
CHIRAET, Michael - 498, 499, 503
CHRISTI, Nicolaes - 62
CHRISTOPHORUS, Sint - 98
CHRYSOSTOMUS - 162, 513
CLAESZ, C. - 244 n. 1
CLAUS(EN), Johann - 39, 40, 173 n. 1
CLEMENCE, Abel - 508, 521
CLEMENS VIII (Paus) - 444
COCUS, Simon, zie COCK, Symon
COCK, Jan - 194, 209 n. 1
COCK, Symon - 174, 187, 196, 350, 446

COELESTINUS I (Paus) - 26 n. 3
COERS Frzn, F.R. - 184 n. 3
COHRS, F. - 85 n. 3
COLLOT D'ESCURY, H. baron - 238
COMMER, Franz - 1
COPPIN, Nicolaas - 62, 213
CORDIER, Leopold - 91, 108
CORNELIS HENRICZOEN - 239
COUSSEMAKER, E. de - 58
CRANMER, Thomas - 249
CRESPIN, Jean - 150
CREUTZIGER, Elisabeth - 357, 364
CRUL, Cornelis - 176, 447 n. 1
CTEMATIUS, zie ERVEN, Gillis van der
CUNITZ, E. - 117 n. 4
CUST, Lionel - 438 n. 1, 439 n. 3

D. - 125
DACHSER, J. - 107-113 *passim*, 173 n. 1, 263, 264 + n. 1, 276, 381, 480
DACHSTEIN, W. - 100-105, 114, 115, 122, 248, 264, 269, 279, 280, 309, 310, 386, 480
DAELMAN, Jan - 511 n. 1
DAM van NOORDELOOS, J. van - 473 + n. 2
DANIËL (Profeet) - 511
DANIELS, J. - 52 n. 1
DANKBAAR, W.F. - 308 n. 1
DANTISCUS, Joh. - 198 + n. 2
DATHEEN (DATHENUS), P. - 1, 3, 4, 95, 158, 164, 187, 195, 306 + n. 2, 370 + n. 1 - 373, 428-430, 450, 468, 473 n. 2, 486, 492, 493-564, 565, 568
DAUODEAU, A. - 150
DAURIGNY, G. - 149
DAVID (Koning) - 10-20 *passim*, 28, 112, 143, 161, 162, 178, 184 n. 3, 189, 195, 247, 295, 311, 323, 330, 331, 341, 404, 445, 469, 511, 512, 542, 565
DAVID JORIS - 184 + n. 2, 185, 236 + n. 5, 237
DAYE, John - 365, 367, 368, 373, 402, 403, 406, 422, 427
DELEN(US), Wouter - 252, 312, 364, 365, 494
DELÉTRA, D. - 117, 123
DELITZSCH, Fr. - 11
DENOSSE, Claudine - 150
DES MASURES, L. - 149, 156-158
DES PÉRIERS, B. - 149
DOBIACHE-ROJDESVENSKY, O. - 52 n. 1
DOEDES, J.I. - 475 n. 3, 498, 503
DOËG - 323, 513
DOEN PIETERSZ. - 181
DOLET, E. - 132, 133, 140 + n. 7
DOL(T)ZIG, J.(H.) (von) - 71 + n. 1, 73 + n. 2, 77, 84, 85
DOMELA NIEUWENHUIS, F.J. - 471 n. 2
DÖRING, G. - 341, 342
DOUEN, O. - 118, 125 n., 130, 131 n. 1, 132 n., 143, 144, 147-149, 156, 165, 167, 169, 349, 352
DRIJVERS, Pius - 11-15 passim
DRUTEN, H. van - 312
DRYANDER, Fr. - 249

DU BOIS, Martin - 397
DUCHESNE, Guillaume - 44 n. 1
DUINKERKEN, Anton van - 563 n. 1
DUYSE, Flor. van - 1, 59, 168

EDUARD VI - 250, 310, 365
EEGHEM, W. van - 55 n. 1, 434 n. 7
EGENOLF, Christian - 91

ELIA (Profeet) - 143
ELISABETH (Koningin) - 314, 364, 365
ELSLANDER, A. van - 55
ELTEN, Arnoldus ab - 1
EMMEUS, Joan Faber - 216 n.
EMMIUS, Ubbo - 522 n. 1
EMSTEDIUS, Joh. - 216 n.
ENS, Joh. - 521
ENSCHEDÉ, J.W. - 1
ERASMUS - 59-61
ERICHSON, A. - 116
ERINGA, S. - 440, 441
ERVEN, Gillis van der - 251, 252 + n. 1 en 2, 278 + n. 3, 311, 314-320 *passim*, 320, 325, 333-337, 350, 514, 515, 366-373 *passim*, 397, 402, 403, 426, 428 + n. 1 en 4, 448, 503, 514, 515
ERVIUS, zie ERVEN, G. van der
ES, G.A. van - 2, 187, 195, 198 + n. 1, 22, 369 n. 3, 431, 434, 441, 446 n. 2, 470, 493, 501
EWOUTSZ, Hans - 438 n. 1
EZECHIËL - 61
EZRA - 13, 17 n. 1

FARNESE, Alexander - 445
FABER STAPULENSIS, J. - 61 + n. 1 en 2, 72, 115, 135 + n. 5, 173, 174
FABRITIUS, Christoph. - 427
FAGIUS, Paulus - 248, 249
FAREL, G. - 115-118, 122, 131 n. 1, 132 n.
FELIX (PRATENSIS) - 192, 194, 446, 485
FEYS, J.M.E. - 59
FICINO, Marsilio - 162, 163
FIRN, A. - 96, 100
FLAMINIUS, M. - 444, 445, 454, 456, 459, 467
FLAVIUS JOSEPHUS - 20
FLORIS, Frans - 435
FOEYT, Agnes - 235, 237, 239
FÖRSTER, M. - 118, 119, 137
FRANCISCUS, Sint - 33, 34
FRANCK, Seb. - 107, 112 + n. 2
FRANS I (Koning) - 129, 141, 173
FREDERIK III (van de Paltz) - 494, 495, 51', 522, (524), 525
FROBEN(IUS) - 28 n. 2, 215 n. 1 en 2
FROMENT - 131
FROSCH, Joh. - 106
FROSCHOUER, Christ. - 316
FROST, M. - 422
FRUYTIERS, Jan - 426, 433, 472

GABRIËL (Aartsengel) - 197
GAILLARD, P.A. - 167
GAILLART - 241 n. 1
GAMERSFELDER, Hans - 173 n. 1

GARNIER, Jean - 126 n. 2
GARSIDE, Ch. - 162
GASTOUÉ, A. - 41, 44, 130, 135, 149, 156, 166, 168
GAZEAU, G. - 156
GEBWILER, H. - 95
GEILER VON KAISERSBERG, Joh. - 96
GEISENDORF, P.F. - 148
GEMSER, B. - 21
GEORGE, Sint - 98
GÉRARD, Jean - 131 + n. 1, 132 n., 478
GÉROLD, Th. - 114, 115, 166
GIRARD, zie GÉRARD
GHELDERE, K. de - 54, 57
GHEYLAERT, Baudouin - 242
GLAZEMAKER, J.H. - 66 n. 2
GNAPHEUS, G. - 244, 245
GOIRT (Meester) - 241
GOIS, Antoine des - 124 + n. 3, 132
GOMARUS, Fr. - 20
GOOSSENS, Jan - 194
GÖTZE, A. - 85 n. 3
GOTZEN, J. - 38 n. 2, 40
GOUTHOEVEN, W. van - 235
GRADENWITZ, P. - 167
GRAMANN, Joh. - 85, 88, 90, 91, 355
GRANVELLE (Kard.) - 495
GRAPHEUS, Joan. - 193, 215 n. 3
GRAVE, Claes de - 478
GRAVE, Barth. van - 442
's GRAVENZANDE, A. - 1
GRAY, Jane - 310
GREGORIUS I (Paus) - 30, 64, 565, 567
GREITER, M. - 100-106, 113-115, 122, 136 + n. 1, 137, 248, 261-263, 268, 270, 271, 276, 280, 281, 290, 309, 310, 319, 380, 480
GRINGO(I)RE, P. - 44 + n. 1
GROOT, Joh. de - 18
GROOTE, Geert - 200-214 *passim*
GUÉDON, Rémy - 127
GUEFFIER, Jean - 129
GUIDO (van Arezzo) - 33 + n. 1
GUNKEL, H. - 8-18 *passim*

HAAR, H. ter - 518, 522
HABAKUK (Profeet) - 27 n. 4, 71, 218
HAEIN, E. - 167, 168
HAEMSTEDE, Adr. van - 365, 511 n. 1
HAG, Martinus - 100
HAGHEN, Gov. van der - 181
HALLEMA, A. - 479
HALM, H. - 236 n. 5
HAMONT, Michiel van - 467
HANNA - 27 n. 4, 218
HARINGHOUK, S. van - 20 n. 2
HARTKNOCH, Chr. - 524

HASPER, H. - 1, 117, 121 n. 1, 22 n. 1, 125 n., 130 n. 4, 132 n., 143 n. 1, 147 n. 1, 163-168 *passim*.
HAYMO (Halberstadensis) - 28, 191, 199, 214-218, 223
HEDIO, Caspar - 96, 100
HEER, Joh. de - 564
HEERE, Jan de - 435
HEERE, Lucas de - 1, 28, 158, 187, 433-470, 486, 493 n. 1, 501, 521, 526, 531-545 *passim*, 553, 560-563
HEEROMA, K.H. - 540
HEGENWALT, E. - 85, 86, 91
HELMER, G.J. - 234 n. 1
HEMAN - 71
HENDRIK VIII (Koning) - 310, 314
HENNEBERT, F. - 148 n. 1
HERODES - 29
HERVAGIUS, J. - 151 n. 3, 302 n. 1, 521 n. 1
HES(S)HUSIUS, Til. - 114, 312, 447, 478 + n. 1
HESSUS, Helius Eobanus - 444, 445

HETZER, Ludw. - 106, 108, 183, 480
HEYDEN, Gasper van der - 366, 426, 429
HEYDT, D. von der - 1
HEYS, R.K. - 564
HIERONYMUS - 20, 28, 83, 146, 147 n. 3, 192, 194, 214, 224, 303, 306, 352, 433, 443, 446, 459, 467, 485
HILARIUS - 28, 34, 71, 191, 199, 214, 215, 223
HIZKIA - 17, 27 n. 4, 71
HOFESCH, Nik. - 325, 333
HOFFMANN, Melchior - 184 n. 3
HOFFMANN VON FALLERSLEBEN - 58, 187 n. 5
HOFSTEDE DE GROOT, C.P. - 432
HOLLWEG, W. - 114, 255 n. 3, 475, 477, 479, 522, 523
HONORÉ NABER, S.P. l' - 2 n. 1
HOOCHSTRATEN, Joh. - 176, 477
HOOCHSTRATEN, Mich. Hillen van - 141, 193
HOOGEWERFF, G.J. - 255 n. 3
HOORNE (Graaf en Gravin van) - 239
HOPKINS, John - 422 n. 3
HORN, Max - 92, 93, 110, 256
HORNE, Anne van - 314
HUBER, Conrad - 480
HUBERT, Fr. - 256 + n. 2, 263, 264, 268, 271
HÜBNER, A. - 40
HUCBALD - 65
HULST, A.R. - 21 n. 1
HUYSINGA, A. - 52 n. 2

IDELSOHN, A.Z. - 167
INDESTEGE, Luc. - 59
INGOLD, Fr. - 96
IPEREN, Jos. van - 1, 518, 518, 522, 525

JACOBUS (Apostel) - 25
Iacquy, F. - 144 n. 1, 152 n. 1, 282 n. 1, 451 n. 1, 527 n. 1
JAMBE-LE-FER, PH. - 397, 399, 400
JAN VAN LEYDEN - 180
IANSZ., Ian - 244 n. 1
IEDITHUM - 71
JELLINEK, M.H. - 522, 524, 525
JEREMIA (Profeet) - 20, 242 + n. 1
JEROBEAM II (Koning) - 17
JESAJA (Profeet) - 17, 27 n. 4
JEUNE, Adrian le - 60 + n. 1
JOB - 20
JOESSEN, Steven - 428 n. 1
JOHANNES (Apostel) - 243
JOHANNES XXII (Paus) - 65
JOHANNES van Salzburg - 37
JONA (Profeet) - 27 n. 4, 511
JONAS, Justus - 77 + n. 1-79, 82, 85, 87, 91, 105, 268, 269, 276, 400, 480

JONCKBLOET, W.J.A. - 1
JORIS, zie DAVID JORIS
JOZEF van Arimathea - 29
JOZUA - 13
JUD, Leo - 108, 480

KAÏN - 215
KALFF, G. - 1, 433, 434, 442
KAREL de Grote - 36, 64
KAREL V - 129, 173, 247, 468 n. 2, 494
KEERBERGHE, Peeter van - 478
KEERE, Hendr. van den - 435 + n. 2, 437
KERCKENERUS, Ambr. - 363 n. 1
KEYSER, Marten de (Martinus CAESAR) - 193, 240
KEYSER, Wed. M. de - 140 n. 7
KILIAEN, C. - 415 n. 1, 461, 492
KIST, N.C. - 520 n. 4
KLUG, J. - 347, 389
KNAPPERT, L. - 2
KNOBLOCH, J. - 126 n. 2
KNOPPKEN (KNOPPEN, KNÖPKEN) A, - 85, 88-90, 255-260, 271, 276, 331, 333, 340, 376-378, 408, 480
KNUTTEL, J.A.N. - 59
KNUVELDER, G. - 187
KOCH, E.E. - 522
KOEPP, J. - 41 n. 2
KOLROS(E), J. - 91, 107, 344, 364
KÖNIG, Ed. - 20-22
KOOIMAN, W.J. - 70 n. 2, 268, 329, 330, 362, 475-479, 518
KÖPPHEL, W. - 97-100, 104-108, 113, 114, 132 n. 173 n. 1
KRONENBERG, M.E. - 176, 196 n. 1, 240
KUGELMANN, Joh. - 355
KÜHLER, W.J. - 221, 224, 225 n. 1
KUIPER, G. - 248 n. 1
KUYPER, A. - 250 n. 2

LACHÈVRE, Fr. - 125
LADERCHI - 444
LAMBERT, François - 115
LAMBERTUS (li Beges) - 62 n. 3
LAMBERTUS, Jod., zie LAMBRECHTS, Joos
LAMBRECHTS, Joos - 314 + n. 1, 370, 514
LASCO, Joh. a - 249, 250, 252, 308 n. 1, 310-314, 331, 337, 364, 430, 448, 494
LATOMUS, Jac. - 61 + n. 2
LATOMUS, Joh. - 100
LEBLANC, Pauline - 137, 142, 147, 149
LEENDERTZ jr., P. - 427 n. 1
LEEUW, G. van der - 149
LEFÈVRE, zie FABER STAPULENSIS
LERCHE, H. - 83, 87, 110, 112
LETTERSNIJDER, Corn. Heynr. - 194
LEVY, K.J. - 169
LIEFTINCK, G.I. - 57 n. 1

LIESVEL(D)T, Jacob van - 303-310, 322-438, 451-470 *passim*, 484, 488, 537, 540
LIESVELDT, Wed. J. van - 444 (zie ook ANXT)
LIGARIUS, Joh. - 473 n. 2
LINDEN, Hendr. Ant. van der - 241
LOBWASSER, Ambr. - 95, 521-525, 536, 540, 561
LODEWIJK II - 36
LODEWIJK XIV - 525
LONG, I. le - 2, 251 + n. 3, 276 + n. 1, 308 n. 1, 312, 319 + n. 2, 331, 333, 334 + n. 1, 402, 429, 433, 471-473, 480, 503, 504, 508
LOO, Jan van - 194
LOOTENS, A. - 59

LORRAINE, Jean de - 156 n. 2
LOTTER, Melchior - 478
LOUFENBERG, Heinr. von - 37
LUCAS (Evangelist) - 31, 197
LUCKE, W. - 70 n. 2, 77
LUFT, Hans - 477
LUTHER, M. - 3, 29, 35, 40, 41, 63, 66, 69-106 *passim*, 112, 114, 123, 141, 142, 158, 162 n. 4, 174, 181' 187 n. 5-197 *passim*, 223, 224, 247-262 *passim*, 268-277, 301, 312, 329, 330, 333, 340, 345, 346, 360, 362, 364, 380, 383, 385, 388, 400, 410, 447, 449, 480, 485, 486, 489, 491, 517, 518, 525, 565, 566, 568
LYNA, F. - 55 n. 1
LYRA, Nicolaus a - 446

MAERLANT, Jacob van - 59
MAHRENHOLZ, Chr. - 115 n. 1, 151 n. 1
MAIER, J.J. - 118
MAK, J.J. - 52 n. 1
MALDERGEM, Adr. van - 437
MAN, Gelein de, zie MANILIUS
MANDER, Karel van - 435 n. 1, 438, 439, 450
MANILIUS, G. - 440, 450, 498
MARCELLINUS - 193, 194, 513
MARGUERITE de Navarre - 128, 129, 140, 173
MARIA - 25, 27 n. 4, 31, 43-46, 54, 56, 81, 123 n. 4, 175, 178, 186, 189, 196-198, 223, 243, 306 n. 1, 399, 401, 428, 448, 465, 499
MARIA TUDOR (de Bloedige) - 310, 314, 320, 494
MARIE de Champagne - 42
MARIE JOSEPHA, Sr. - 59
MARNIX van St.-Aldegonde, Ph. van - 1, 2, 164, 196 + n. 4, 445, 450, 493 n. 2, 517 n. 4, 519 + n. 4, 526 n. 1, 548, 563, 568
MAROT, Cl. - 3, 4, 35, 41-45, 95, 117, 118, 121-151 *passim*, 156, 158, 164, 173, 190, 191, 224, 231, 255, 276, 277, 281-291, 294-296, 299, 303, 306-310, 326, 329-333, 339-341, 348, 353, 356-364 *passim*, 375, 386, 393, 394, 399-401, 408-419 *passim*, 424, 425, 430, 431, 438, 446, 443, 449-470, 493, 506, 518-540, 546-548, 554-561, 566-568
MARTENS, Mark - 241 + n. 3
MARTYR, P. - 248, 249
MATTHESIUS, J. - 97 n. 3
MATTHEUS (Evangelist) - 468
MECKHART, Joh. - 325
MEIJER, G.J. - 49, 52, 54
MEINDERTSZ, Egbert - 236
MELANCHTON, Ph. - 114, 174, 197 + n. 1, 308
MELISSUS, zie SCHEDE, Paul
MENS, Alcantara - 62 n. 3
MENS, Leo - 1
MERKER, P. - 36
MESSERSCHMID, F. - 75
METSIUS, Laurens - 467
MEUSIIN, zie MUSCULUS

MEYER, P. - 62 n. 3
MICHAËL (Aartsengel) - 52 + n. 1
MICHEL, Fr. - 42
MICHIELS, Jacob - 366, 426
MICRON, Maarten - 252, 308 + n. 1, 312, 315, 494
MIEG, L.C. - 523 n. 4
MIERLO, J. van - 45, 59, 176, 184-188
MILLIGEN, S. van - 1
MILO, D.W.L. - 1
MINCOFF-MARRIAGE, E. - 1, 231
MIRJAM - 7, 8 + n. 1
MONT, Martin du - 248
MORNAY, Ph. de - 450
MORONI - 444
MORTIÈRE, L. de - 150
MOWINCKEL, S. - 11 n. 1, 18
MOZES - 7, 8 + n. 1, 13, 20, 25, 27 n. 4, 71, 513
MÜLLER, K.F. - 151 n. 1
MUNSTER, Seb. - 194, 485
MÜNZER, Th. - 70 + n. 2, 73, 107
MUSCULUS, W. - 107, 151 + n. 3, 290, 480, 521
MYERDMAN, Steven - 250, 252 n. 2, 437 n. 1, 5013

NACHT(I)GALL, O. - 95
NEBEL, D. - 523 n. 4
NEBUKADNEZAR - 503
NEELEKEN LOUWRENSDR. - 473 n. 2
NEHEMIA - 13, 17 n. 1
NERDENUS, Henr. Ant. - 241
NICOLAES CHRISTI - 62
NIEVELT, zie ZUYLEN VAN NIJEVELT, W. (sr.) van
NIGER, zie SCHWARZ, D.
NIJHOFF, W. - 2
NIVELDIUS, Gulielmus - 244
NOOT, Jan van der - 450
NOTKER BALBULUS - 33, 65
NYSTADT, Chr. Ad. - 331, 355
NYEVELT, zie ZUYLEN VAN NYEVELT, W.(sr.) van

OECOLAMPADIUS - 96, 174
OELER, L. - 100, 104, 260, 261, 276, 376 + n. 2, 377, 408, 480, 481, 483
OLEVIANUS, K. - 244 n. 1, 495
OLIVETAN, R. - 119, 136-139, 142, 144, 147 n. 3, 197 n. 1, 561
ONDER DE LINDEN, D. - 520 n. 2
OOMIUS, S. - 1, 20 n. 2
OORDT, A.M. van - 1
ORANJE, Willem van - 237 n. 1, 480
ORIGENES - 29
OTTO HENDRIK (van de Paltz) - 114

PAAUW, Andr. - 473 n. 1
PAGNINUS, Santes - 192, 194, 332, 446, 485, 511, 521, 529
PANNIER, J. - 117 n. 3
PASQUIER, E. - 141, 149

PAULINUS van Nola - 565
PAULUS (Apostel) - 25, 31, 66 n. 2, 99, 100, 106, 116, 159, 161, 189, 192, 215 n. 1, 221, 404, 449, 475, 511
PAULUS DIACONUS - 32
PAULUS III (Paus) - 445 n. 2
PAULUS IV (Paus) - 444
PECHAM, J. - 33
PELLETIER, J. - 150
PETER JANSZOON - 194, 209 n. 1

PETIT, Jehan - 44 n. 1
PETRI, Adam, zie ADAM PETRI
PETRUS (Apostel) - 36, 243
PETRUS STEPHANUS van Gendt - 176 n. 6
PHALESIUS, zie BOURGOGNE
PHILIPPE AUGUSTE - 42
PIDOUX, P. - 123, 124 n. 1, 126, 127 + n. 1, 151, 168 + n. 2, 397
PIERRE, Maître - 422, 463, 567
PIJPER, F. - 197, 247, 249, 312, 361, 365, 366, 369, 373, 386, 404-406
PILATUS - 29
PLANTI(J)N, Chr. - 439 + n. 5, 445 + n. 2
PLATO - 160, 162
PLATTARD, J. - 137, 140
PLINIUS SECUNDUS - 100
POELHEKKE, J.J. - 256 n.
POITEVIN, Jean - 149, 397
POLE, R. (Kardinaal) - 444
POLIANDER, zie GRAMANN
POLL, G.J. van de - 116
POLLIO, Symph. - 96, 98, 100, 103, 106, 114, 248, 290, 992 + n. 1, 309, 310
PONT, J.W. - 472, 473, 477, 478, 480
PRATT, W.S. - 167
PRIAPUS - 178
PRIEBSCH, R. - 52
PROBUS - 525
PRUDENTIUS - 32
PRÜSS, zie BRÜSZ, Th.
PUTMAN, H. - 366 n. 1

QUERHAMER, Caspar - 187 n. 5, 188 n.

RAEMOND, zie RÉMOND
RABELAIS, Fr. - 156 n. 2
REAEL, Jan Pietersz. - 508
REAEL, Laurens Jbz. - 236 + n. 1 en 3, 237 n. 1
REGIUS (DE CONINCK), Car. - 437
REINTHALER, K. - 100 n. 1
RÉMOND, Fl. de - 141 n. 4
RENAUDET, A. - 135 n. 5
RENÉE DE FRANCE - 129, 143
RENNER, A.M. - 52 n. 1
REUCHLIN, Joh. - 193
REUSCH, Fr.H. - 444
REUSNER, Adam - 108, 480
REUSS, E. - 117 n. 4
REUSS, R. - 125 n.
RHABANUS MAURUS - 33
RICHARD, J. - 60 n. 1 en 2
RIDDERBOS, J. - 11, 14
RIE, Jacob van den - 56, 59
RIGGENBACH, Chr. J. - 123, 126, 132 n., 284 n. 2, 340, 352, 360 n. 1, 395

RISCH, A. - 83
RIVERIUS (DU RIVIER) Fr. - 312
RODT, Steffen - 477
ROFFET, E. - 129, 132, 134, 139, 144
ROMBAUTS, E. - 468, 469
ROMUNDT, Hans van - 181
RONSARD, P. - 438
ROUSSEL, G. - 115, 117, 135 + n. 5, 173
ROY, Salomon de - 236
RUDELSHEIM, M. - 433-441 *passim*
RUPPF - 81
RUYS, Th. - 498, 518
RUYTINCK, S. - 306 n. 1

SACHS, Hans - 86-89, 95, 107, 278, 310, 386, 413, 480, 486
SAGON, F. de - 134, 143
SALMINGER, S. - 107-110, 113, 173 n. 1, 194, 352, 364, 480
SALMON, P. - 29
SALOMO - 10, 17, 18, 20, 331
SAMBUCUS, Joan. - 439
SAMUEL - 27 n. 4
SANTES, Jean de - 43
SATLER, Michiel - 221
SAUL - 513
SCALIGER, J.C. - 20
SCÈVE, M. - 150
SCHEDE (MELISSUS) - 95, 522, 524, 529
SCHEURLEER, D.F. - 1, 2, 59, 188, 201 n. 1, 245, 253 n. 1, 350, 433, 472, 498, 508
SCHINCKEL, Herman - 504, 506
SCHIRAT, zie CHIRAET
SCHLISZKE, O. - 76, 77
SCHNELLER, L. - 22 n. 1
SCHOUTEN, Sal. - 276 n. 1, 319 n. 2, 334 n. 1, 471 n. 1, 503
SCHREMS, Th. - 69
SCHULER(US), M. - 140 n. 5
SCHULMAYER, J.H. - 238 n. 1
SCHULTHESS(IUS), J. - 140 n. 5
SCHULTZ JACOBI, J.C. - 471-473
SCHUMANN, Valten - 325
SCHUTKEN, Joh. - 200, 203, 214
SCHWARZ (NIGER), D. - 96, 97, 100
SCHWENCKFELDT, Kaspar - 112
SECKENDORF, V.L. a - 523
SEDULIUS - 32
SEKLUCYAN, J. - 342
SEPP, Chr. - 240
SERRURE, C.P. - 46, 499
SEVERSE, Jan - 200 n. 2
SIEVERS, E. - 20
SILAS - 25
SILVANUS, Joris, zie WYBO
SIMEON - 27 n. 4, 31, 43, 45, 46, 123, 124, 126 n. 1, 151, 306, 308, 398, 428, (465), 499

SINGER, S. - 31
SMIJERS, Anna - 435
SMIT, W.A.P. - 2, 187, 199, 226, 227, 231, 369, 434, 439 n. 3, 441, 469, 470, 493, 516, 517, 519
SOCINUS, L. - 331, 364
SONNIUS, Fr. - 58 n. 1
SPALATIN(US), G. - 70 + n. 4, 73 + n. 2, 77, 84, 85, 94, 158, 191
SPENGLER, Lazarus - 400
SPERATUS, Paulus - 259
SPITTA, Fr. - 80
STAMM, J.J. - 2
STAMMLER, W. - 36
STEENBERGEN, Simon - 503
STEPHANUS, Rob. - 49, 144 n. 2, 332 + n. 1, 521 n. 1
STERNHOLD, Th. - 422 + n. 3
STI(E)F(F)EL, zie STYFEL
STIJEVOORT, J. van - 55
STRENGHOLT, L. - 363 n. 1

STURM, Jac. - 95, 115
STURM, Joh. - 96 n. 1
STUYCK, U. - 253 n. 1
STYFEL, M. - 79, 80, 85, 105
SUSATO, Tilman - 165

TAILLEFERT, Louis - 520 n. 2
TALLIS, Th. - 65
TERRY, R.R. - 117
TERTULLIANUS - 106
THOMAS van AQUINO - 34
THOMAS de CELANO - 33
THOMAS, W. - 115 n. 1
TIGGERS, P. - 48 n. 2
TITELMAN(NUS), Franciscus - 192, 441, 444-446, 459, 544
TITELMANNUS, Petrus - 174, 175, 184
TOL, J.P. van den - 406 n. 2
TONGERLOO, Anth. en Joh. - 526 n. 1
TOURNAY, Simon de - 115
TOURNES, J. de - 156
TOUSSAINT, P. - 117, 132 n.
TRÉNEL, J. - 147 n. 3
TROYENS, Jaspar - 511 n. 1

URSINUS, Zach. - 495
UTENHOVE, Jan - 1, 3, 4, 89, 127, 158, 187, 247-432, 436, 437, 447 + n. 1, 452-470 *passim*, 473 n. 2, 481, 486, 489, 494, 508, 514-518, 520-522, 526-553 *passim*, 560-564, 568
UTENHOVE, Nicolaas - 247

VALDES, Juan - 444
VATABLE, Fr. - 137, 141-147, 332, 511, 539
VEER, Korn. de - 525 n. 2
VEHE, Michael - 187 n. 5
VENANTIUS FORTUNATUS - 32
VER, J. - 166, 169
VERHOFSTEDE, J.A.L. - 57 n. 1
VERWEY, Albert - 493, 548
VERWITHAGEN, Jan - 435
VINCENT, Antoine - 150
VINGLE, Pierre de - 197 n. 1, 478
VIRET, P. - 150
VOETIUS, G. - 1
VOGTHER, Heinrich - 101, 103, 104, 106, 480
VOLCKWINNER, Collinus, zie BERGHE, Nicolaes van den
VOET, L. - 240 n. 4, 439 n. 5
VORSTERMAN, W. - 193, 200-214 *passim*, 217-220, 223-232, 240-243, 252, 259, 264, 290, 294, 298, 301, 303, 309, 328, 331, 351, 352, 358, 393, 458, 460, 463, 467, 468
VULDER, A. de - 1, 520, 525

WACHTER, Georg - 90 n. 2
WACKENDORF, C.A. van - 473
WACKERNAGEL, (K.E.) Ph. - 1, 35-39, 69, 78, 80, 86-94, 100-111 *passim*, 256, 260, 273, 274, 316, 427, 433, 472, 522, 523
WAGNER, E. - 114
WALCH, J.G. - 98
WALDIS, B. - 89, 91-95, 256, 271, 272, 275, 276, 385, 424, 425, 480
WALKER, D.P. - 163
WALTHER, Johann - 76, 79, 81, 83, 189, 223, 273, 345
WATER, J.W. te - 243, 244
WATER, W. te - 520
WEINMANN, K. - 35
WEISZE, Michael - 162 n. 6
WELLHAUSEN, J. - 17, 19
WENCELIUS, L. - 162
WENDELEN, Marten - 498, 502, 503, 506
WENSEN, Mathias - 174, 175, 184
WESTERBAEN, J. - 526 n. 1
WEVEL, Gillis de - 54
WICKRADT, Johann - 363 n. 1
WICKRAM, P. - 96
WIEDER, F.C. - 1, 180, 236, 250, 251, 315, 317 n. 2, 318, 334-336, 350, 401, 402, 428 n. 1
WILDENFELS, Anark Herr von - 354
WILHELMIUS, Joh. - 522, 523
WILLEMS, J.F. - 1, 59
WIMPHELING, J. - 95
WINGEN, Godfried van - 252, 308 n. 2, 312, 368 + n. 2, 370, 403-406, 410, 413, 415, 417, 430, 450, 514
WINGHE, Nicolaes van - 438, 442
WINGIUS, zie WINGEN, G. van
WINKEL, J. te - 1
WINNENBERG, Ph. von - 95
WIRTH, H.F. - 169
WOLFRUM, Ph. - 166
WOLMAR, Melchior - 149
WOLRAB, Nickel - 187 n. 5
WYBO, Joris - 427, 439

YVE-PLESSIS, R. - 128 n. 1, 173 n. 3

ZACHARIAS - 27 n. 4, 31, 43, 45, 46, 306 n. 1, 399, 401, 422, 425, 428, 499
ZAHN, Joh. - 259-281 *passim*, 293, 325, 330, 331, 344-347, 354, 355, 357, 360, 362, 389, 400, 401, 424
ZELL, Katharina - 162 + n. 6
ZELL, Matthäus - 96, 100, 112, 162 n. 6
ZUYLEN VAN NIJEVELD, C. gravin van - 237, 238 n. 1
ZUYLEN VAN NIJEVELD, Ph.J. baron van - 237-239, 243
ZUYLEN VAN NYEVELT, Frederik van (vader v. Willem sr.) - 235
ZUYLEN VAN NYEVELT, Frederik van (zoon v. Willem jr.) - 237, 239
ZUYLEN VAN NYEVELT, Willem (sr.) van - 234, 235-245, 247, 265, 266, 275, 299, 459, 467, 554, 566, 568
ZUYLEN VAN NYEVELT, Willem (jr.) van - 235, 237-239, 243, 244 + n. 1
ZWICK, Joh. - 162 + n. 7, 316

ZWINGLI, H. - 96, 140, 174, 194, 485

Addendum

Dit boek was, op de Registers na, reeds geheel gedrukt, toen prof. Raymond Lebègue, van de Parijse Universiteit, mij via prof. Smit te Utrecht, in kennis stelde van het feit dat hij tijdens zijn verblijf in New York op de Pierpont-Morgan-Library een handschrift had ontdekt, dat de oudste 30 psalmen van Marot bevat. Prof. Lebègue deed mij tevens de kopij toekomen van een artikel dat hij aan deze psalmen heeft gewijd en dat zal verschijnen in de *Rom. Review* van april of mei van dit jaar.

Voor deze vriendelijkheid dank ik de Parijse geleerde zeer. In de op blz. 133 aangekondigde studie hoop ik zijn vondsten te verwerken.

Stellingen

I

De psalmversificaties in West-Europa van vóór 1524 zijn niet voor de zang, althans niet voor de zang in liturgisch verband, en in geen geval voor de ‘gemeente’ bestemd geweest. Ze hebben dan ook niet als voorbeeld voor de vroegste 16e-eeuwse psalmberijmingen gediend.

II

De psalmberijming, in strofenvorm naar het model van de oudkerkelijke hymnen en het laatmiddeleeuwse geestelijke volkslied, is een vinding van Martin Luther.

III

Clément Marot's Psalmen zijn naar vorm en inhoud door Straatsburgse principes beïnvloed.

IV

Als Loys Bourgeoys bepaalde Straatsburgse melodieën voor het Geneefse gezangboek verwerpt, doet hij dit op grond van zang-pedagogische overwegingen.

V

De confessionele ligging van de auteur der *Souterliedekens* is als gevolg van de schaarste aan zuiver sacramentistische litteratuur niet met zekerheid te bepalen.

VI

Dat Utenhove in zijn twee laatste gezangboeken (1561 en 1566) het Duitse (Lutherse) element reduceerde, is enerzijds toe te schrijven aan het veldwinnen van het calvinisme in de Londense vluchtelingengemeente, anderzijds aan zijn persoonlijke ervaringen in Denemarken en Duitsland.

VII

De geschiedschrijving in H. Hasper's boek: *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst*, Deel I, 's-Gravenhage 1955 (verschenen 1957), is sterk aprioristisch.

VIII

In de Proloog van de *Reinaert* (hs. F, vs. 6) leze men voor *arnout: niuart*. (Verg. prof. dr. W. Gs Hellinga, *Naamgevingsproblemen in de Reynaert*, Amsterdam 1952, blz. 17, voor hs. A).

IX

In vs. 852 van Huygens' *Zee-straet:*
O kostelicke Tyd; wat soecktm'? u te verdrijven?
moet het eerste vraagteken als een drukfout beschouwd worden.

X

Het woord *fiets* kan zeer wel ontstaan zijn onder invloed van het Rijnlandse verbum ‘fitzen’.

XI

Een groot deel van het werk van de Antwerpse rederijker Cornelis Crul is geschreven vanuit een reformatorische gezindheid. Aan ‘Erasmianisme’ is hierbij niet te denken.

XII

Breman's interpretatie van het *Wilhelmus* berust op een misverstand. (Willem Frederik Breman, *De Boodschap van het Wilhelmus*, 's-Gravenhage MCMLI, blz. 89: ‘Het Wilhelmuslied is de aura van de zich louterende Wilhelmusziel’).

XIII

De ontstaanstijd van het *Wilhelmus* stelle men liever op begin 1572, eind 1571, dan op eind 1568, begin 1569.

XIV

Jan van der Noot's *Theatre oft Toon-neel* is een vertaling van de Franse versie: *Le Theatre*.

XV

Bredero's *Spaensche Brabander* is noch een blijspel, noch een ‘revue’, maar een tragicomischrealistisch *zinnespel*.

XVI

De *Kleine Dichterlijke Handschriften*, door de Amsterdamse dichter-uitgever P.J. Uylenbroek van 1788 tot 1808 uitgegeven, zijn een kruising van de *Almanach des Muses* en de jaarlijkse bundels van de leden der Dichtgenootschappen; de *Muzen-almanak* van Immerzeel (1819-1847) is een kruising van de Franse en de Duitse letterkundige almanakken uit het begin van de 19e eeuw.

XVII

Garmt Stuiveling doet in zijn Perk-biografie: *Het korte leven van Jacques Perk*, Amsterdam MCMLVII, geen recht wedervaren aan Perk's godsdienstig leven.